Proprietatea Bibliotecii
Universității Iași

X - 1832

0 000041 19718
Periodice

1914-945

I - 1832

UNIVERSITATEA DIN IAŞI

BULETINUL

INSTITUTULUI DE FILOLOGIE ROMÎNĂ „ALEXANDRU PHILIPPIDE"

Director : IORGU IORDAN

VOLUMUL XI-XII
(1944-1945)

TIPOGRAFIA ALEXANDRU A. ȚEREK, STR. DOBROGEANU-GHEREA Nr. 9, IAȘI

BIBLIOTECA UNIVERSITĂȚII

UNIVERSITATEA DIN IAŞI

BULETINUL
INSTITUTULUI DE FILOLOGIE ROMÎNĂ „ALEXANDRU PHILIPPIDE"

Director: IORGU IORDAN

VOLUMUL XI-XII
(1944-1945)

TIPOGRAFIA ALEXANDRU A. ȚEREK, STR. DOBROGEANU-GHEREA Nr. 9, IAȘI

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Pelr 1761
Biblioteca Universității Iași
14. IUN. 1949

Pentru tot ce privește administrația și redacția cei interesați se vor adresa INSTITUTULUI DE FILOLOGIE ROMÎNĂ, Facultatea de Litere și Filozofie, Iași.

CUPRINSUL.

STUDII.

Pagina

Gheorghe Ivănescu, Problemele capitale ale vechii romîne literare.

Prefață 1
Introducere 15

PARTEA ÎNTÎIA.

Problemele capitale ale vechii romîne literare 37
Cap. I: Teoriile dominante despre vechea romînă literară . 39
Cap. II: Presupusa unitate a vechii romîne literare . . . 66
Cap. III: Dialectele literare romînești 80
Cap. IV: Problemele capitale ale vechii romîne literare . 137
Cap. V: Metodele cercetării 151

PARTEA A DOUA.

Originile dialectelor literare romînești 158
Cap. I: Palatalizarea labialelor 158
Cap. II: Prefacerea lui *că*, urmat de *e*, *i* și sunet muiat, în *e* 216
Cap. III: Velarizarea și muierea șuierătoarelor 236
Cap. IV: Velarizarea lui *e* și *i* precedați de *s*, *z*, *ț* și *dz* . 264
Cap. V: Apariția verbelor cu *-t*, *-d*, *-n* și *-r* 272
Cap. VI: Adjectivele și pronumele demonstrative-determinative 303
Cap. VII: Lipsa meglenoromînismelor în cel mai vechiu grai literar muntean 320
Cap. VIII: Elemente maramureșene și moldovene de Nord în cel mai vechiu grai literar moldovenesc . . . 337
Cap. IX: Totalizarea rezultatelor 347
Cap. X: Graiul aristocrației moldovene în secolele al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea 354

PARTEA A TREIA

Evoluția dialectelor literare romînești. Sensul și cauzele ei 368
Considerații finale 378

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Pagina

Adăogiri şi îndreptări 385
Semne întrebuinţate 412

NOTE.

Ion D. Ţicăloiu, Insemnări asupra ortografierii lui s şi a lui z 413
Gheorghe Ivănescu, Observaţii la articolul precedent . 422
Gr. Scorpan, Graiul moldovenesc. Tendinţe fonetice. — Expresivitate 424
G. Istrate, Noţiunea „femeie stricată" şi terminologia animală 471

RECENSII.

W. v. Wartbug, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft* (Gheorghe Ivănescu) . . 498
Iorgu Iordan, *Limba română actuală. O gramatică a greşelilor* (Gheorghe Ivănescu). 507
Al. Rosetti şi J. Byck, *Gramatica limbii române* (I. Lăzărescu) 519
Al. Rosetti, *Scrisori româneşti din Arhivele Bistriţei* (1592-1638) (G. Istrate) 521

MATERIALE BIOGRAFICE.

Constantin Turcu, Alexandru Lambrior. Noi contribuţii biografice 523
Cronică: *Otto Jespersen* †; *Profesorul Iorgu Iordan la Academia Română*; *Dela administraţia „Buletinului"* (G. Ivănescu) 535
Alte îndreptări şi adăogiri 540
Indice 542
Alte îndreptări 572

PROBLEMELE CAPITALE
ALE
VECHII ROMÎNE LITERARE

PREFAŢĂ

Lingvistica românească, care este de altfel atît de variată ca probleme, metode şi soluţii, nu s'a ocupat pînă acum cu tot dinadinsul de limba literară românească, adică de limba scrisă, sau, cum i se spune de către unii lingvişti, limba comună românească. Lingviştii specializaţi în studiul limbii româneşti au trebuit să se ocupe pînă astăzi cu altceva, chiar dacă ei au publicat texte vechi româneşti de tot felul, (la această muncă au contribuit şi unii istorici), şi au studiat atîtea fapte fonetice, morfologice, sintactice, lexicale şi stilistice, întîlnite în aceste texte. Lingviştii specializaţi în limba română s'au ocupat cu dialectele şi subdialectele limbii române, publicînd texte şi studii descriptive şi istorice asupra lor, s'au ocupat cu influenţele străine ce puteau fi descoperite în limba română, sau cu influenţa română exercitată asupra limbilor străine, s'au ocupat cu problema originii Românilor, care a pasionat aşa de mult pe cercetători, cu redactarea dicţionarului patronat de Academia română, cu diferite probleme de lingvistică statică sau evolutivă, cu faptele stilistice ale limbii române şi cu stările ei actuale, şi, însfîrşit, cu înregistrarea după metodele geografiei lingvistice a graiurilor româneşti. Numai lingviştii din vremea acută a discuţiilor asupra limbii literare, care au durat aproape un secol, pînă către 1880, au vorbit şi despre limba literară, dar mai ales ca îndrumători. Printre cei mai apropiaţi de noi sînt de pomenit în această privinţă B. P.-Hasdeu şi A. Lambrior. Generaţia de lingvişti ridicată între 1880 şi 1910 a neglijat

limba literară românească, chiar supt aspectul îndrumărilor care trebuiau date. Abia dacă unii dintre ei au făcut cîteva afirmaţii în treacăt despre felul cum s'a alcătuit limba modernă, care apoi au fost reluate şi desvoltate de autorii de manuale didactice. Unii dintre aceştia, cum sînt profesorii P. V. Haneş şi Gh. Adamescu, au tratat şi în afară de manuale unele probleme de istoria limbii literare româneşti, şi fără îndoială că lucrările lor, deşi scrise cu o insuficientă pregătire lingvistică, sînt utile. Discuţiilea supra limbii literare fiind făcute mai numai de profesorii secundari, se pare că în unele cercuri a te ocupa de limba literară a devenit ceva scolastic şi aproape ridicul. De fapt limba literară românească trebuie studiată şi de specialişti. Căci limbile literare, numite de unii lingvişti şi comune, sînt tocmai ce e mai important în viaţa limbilor. O limbă îşi ajunge viaţa ei cea mai înaltă numai atunci cînd a devenit limbă literară. Deaceia limbile literare sau limbile comune sînt numite de unii specialişti, — şi, după noi, cu mult mai potrivit, — limbi de civilizaţie sau limbi de cultură. Dacă se studiază graiurile populare, va fi de un interes cu mult mai mare să fie studiate şi aspectele cele mai evoluate ale limbajului omenesc, care sînt limbile de cultură. Deşi lingvistica şi-a avut primele sale materiale mai ales în limbile de cultură, aceste realităţi lingvistice au fost totuşi neglijate, ele fiind considerate ca reprezentante ale unui graiu popular Abia după epoca neogramatică au început lingviştii să se ocupe cu asemenea limbi. Şcoala lingvistică franceză, reprezentată mai ales prin A. Meillet şi F. Brunot, şcoala idealistă a lui K. Vossler şi, ceva mai aproape de noi, şcoala din Praga precum şi o serie de învăţaţi ruşi, au făcut, mai sumar sau mai desvoltat, chiar istoria unor limbi literare. S'ar părea că aceste limbi alcătuesc un organism deosebit de cel al graiurilor populare, şi că deci ele ar avea o evoluţie proprie, deşi mulţi lingvişti consideră ca o unitate limba literară şi graiurile populare (la noi d-l prof. I. Iordan a înţeles lucrurile astfel în diferite articole şi apoi în *Limba română actuală*, Iaşi, 1943; pentru d-sa aceleaşi tendinţe lingvistice se manifestă în acelaşi timp atît în graiul popular, cît şi în limba scrisă). După unii lingvişti, chiar principiile

de desvoltare ale limbilor de cultură sînt deosebite de cele ale graiurilor populare, şi afirmaţia va trebui verificată prin studiul diferitelor limbi de cultură. Se impune deci o examinare mai deaproape şi a limbii literare româneşti, mai ales că ea n'a fost studiată aproape deloc. Fie că lingvistica românească a urmat drumul dezvoltării celei din Apus, fie că în cadrul ei se repeta în mod independent un proces identic cu cel din lingvistica occidentală, lingviştii români s'au ocupat pînă astăzi mai ales cu graiurile populare româneşti, şi au neglijat limba cultă. In generaţia de lingvişti, pomenită, o singură excepţie s'ar putea constata, aceia a lui Ovid Densusianu, dacă munca începută de acest învăţat ar fi fost dusă la capăt. Istoria limbii române pe care el o începuse, urmărind evoluţia limbii române epocă cu epocă, trebuia să-l aducă şi la limba românească literară. După cîteva afirmaţii despre limba românească literară în întregul ei, făcute la începutul volumului al II-lea al cărţii sale, *Histoire de la langue roumaine*, a cărei primă fasciculă a apărut în 1914, el a tratat în restul acestui volum cu deamănuntul limba textelor secolului al XVI-lea. La cursurile pe care le ţinea la Universitatea din Bucureşti el a făcut din nou istoria limbii române în secolul al XVI-lea, şi a completat-o cu istoria limbii în secolul al XVII-lea, încoronînd totul cu un curs intitulat *Evoluţia estetică a limbii române*. Niciunul din aceste cursuri n'a fost însă adus în starea de a fi publicat, aşa că cele mai multe din rezultatele muncii lui Densusianu au rămas cunoscute numai unui public prea restrîns. Trebuie să spunem însă că faţă de ce se găseşte la el se pot spune multe lucruri noi.

In acelaşi timp şi în mod independent, limba literară românească era studiată şi de cineva care nu era lingvist, de criticul şi istoricul literar G. Ibrăileanu. Lui i s'a părut potrivit ca, la cursul de istoria literaturii române moderne, pe care l-a făcut în primul an de profesorat la Universitatea din Iaşi, să trateze amănunţit şi problema limbii literare româneşti. Nu ştim dacă ideile exprimate atunci de dînsul au fost menţinute şi după aceia. Deoarece cursul său de istoria literaturii române moderne a rămas aproape în întregime nepublicat, — dintr'însul autorul a publicat cu

diferite ocazii numai fragmente, — ideile sale au rămas deasemenea cunoscute numai unui public restrîns. Concepţia cu totul deosebită de aceia exprimată de Densusianu, şi care rămîne valabilă aproape în întregime şi astăzi, cere ca acel care studiază limba literară romînească să ţină samă numaidecît şi de aceste idei ce n'au avut difuziunea prin tipar.

Problema capitală pe care o pune orice limbă de civilizaţie este aceia a originii sale, care este găsită de cele mai multe ori într'un dialect al limbii în discuţie. Şi la noi aceasta a fost problema care a atras atenţia cercetătorilor. Densusianu, reluînd nişte convingeri exprimate de Hasdeu, iar mai înainte de I. Eliade-Rădulescu şi de C. Negruzzi, a susţinut că limba literară romînească îşi are originea în dialectul muntean, ridicat la acest rang chiar de Coresi, cu tipăriturile lui. Afirmaţia, reluată de alţi lingvişti, şi apoi de autorii de manuale, ni se pare greşită. Greşită i s'a părut şi lui Ibrăileanu, care a susţinut că dialectul maramureşean al primelor texte romîneşti stă la baza limbii noastre literare. Această formulare a concepţiei sale este însă nepotrivită, — ea se găseşte însă chiar la Ibrăileanu, — căci autorul susţinea de fapt că limba literară romînească nu este la origine un dialect oarecare, şi deci nu este la origine dialectul muntean, ci o fază mai veche a întregii limbi romîneşti, reprezentată astăzi numai de dialectul muntean, care e mai staţionar. Limba romînească literară de azi începe deci de fapt cu cel dintîiu graiu scris romînesc, graiul maramureşean, şi este deci la origine un graiu dacoromînesc nordic; dar cînd Coresi va scrie în graiul său, el va avea în mod fatal un dialect asemănător cu cel maramureşean. In veacul al XVII-lea au început străduinţele spre o limbă cît mai unitară şi mai acceptabilă de toţi Romînii. In veacul al XIX-lea limba literară sufere, pe lîngă influenţe ale limbilor occidentale de cultură, (în special cea a limbii franceze), şi influenţa graiurilor populare romîneşti. S'ar părea deci că pentru Ibrăileanu limba literară romînească este un amestec al tuturor graiurilor dacoromîneşti. Ibrăileanu mai afirma că dialectul maramureşean a devenit, odată cu descălecatul Moldovei, şi graiul clasei aristocratice moldoveneşti, şi că acest

graiu, cu unele modificări, a devenit apoi graiul scris în Moldova în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Păreri asemănătoare sau chiar identice vor fi susţinute mai tîrziu, e drept însă că pe alte baze, de A. Procopovici şi apoi de S. Puşcariu, fără ca ei să bănuiască că au avut un predecesor. După Densusianu, Ibrăileanu, Puşcariu şi Procopovici, nimeni n'a mai adus vreo contribuţie nouă la soluţionarea acestei probleme a originilor limbii noastre literare. Acceptată a rămas teoria care a văzut şi tiparul, a lui Densusianu, ceialaltă nefiind nici măcar cunoscută. Cred că numai Giorge Pascu a mai susţinut, la cursurile sale universitare, — şi probabil supt influenţa lui Ibrăileanu, — că limba literară romînească nu este dialectul muntean, ci o fază mai veche a dialectului maramureşean, adică a unui dialect de tip moldovenesc, care faza, tocmai fiindcă era mai veche, semăna cu actualul dialect muntenesc. Dar Pascu nu afirma că graiul clasei aristocratice din Moldova era la origine un graiu maramureşean. Un istoric literar ca N. Cartojan nu face decît să reia şi el teoria lui Densusianu, adăugînd doar că Ardealul şi Moldova au adus şi ele o oarecare contribuţie. Cine cunoaşte amîndouă concepţiile trebuie să se întrebe numaidecît cum se face că s'a ajuns la acest rezultat contradictoriu, trebuie să se întrebe dacă adevărul e numai de partea uneia sau alteia dintre cele două teorii, şi dacă nu cumva amîndouă teoriile, pe lîngă unele afirmaţii drepte, cuprind şi greşeli. Noi o spunem depe acum: dreptatea nu e nici numai de partea uneia, nici numai de partea alteia, ci de partea amîndurora, dar în acelaş timp amîndouă concepţiile au şi mari greşeli. Noi credem că amîndouă aceste concepţii suferă de viţiul de a admite oricînd şi oriunde pe spaţiul lingvistic dacoromînesc o singură limbă literară sau de cultură romînească (nu mai vorbim de o limbă comună, căci dacă o limbă de cultură nu se vorbeşte pe tot spaţiul locuit de un neam oarecare, ea nu mai este o limbă comună). Atît Densusianu cît şi Ibrăileanu vorbesc de o singură limbă literară romînească, care s'ar fi scris dela Coresi (pentru primul) sau dela textele maramureşene (pentru celălalt) pînă astăzi în toate regiunile locuite de Dacoromîni,

(pentru Densusianu ea n'a putut fi păstrată curată, din cauză că graiurile populare şi-au impus mereu particularităţile lor, care, tocmai pentrucă nu se întîlnesc în graiul muntean sau maramureşean, sînt neliterare). Această dogmă, (căci nu e altceva decît o ideie a cărei critică n'a fost făcută), a unei limbi literare unice la poporul romînesc şi în genere la orice popor, această prejudecată, nu există numai la cei doi cercetători pomeniţi, dar şi la ceilalţi lingvişti romîni contemporani cu ei şi de după ei, afară de A. Philippide şi M. Gaster, şi a existat în cultura romînă şi mai înainte, la toţi lingviştii noştri şi oamenii noştri de cultură care au discutat problema limbii literare, dintre care pomenesc aici pe I. Eliade-Rădulescu şi C. Negruzzi. Din cauză că s'a pornit la lucru cu această prejudecată nu s'a putut rezolva de niciunul din cei doi cercetători în mod integral problema originii limbii de cultură romîneşti. Pentru Densusianu această limbă există dela Coresi, care i-a pus baze. Dar Densusianu n'are dreptate să susţină că limba literară este muntenească decît dacă e vorba de epoca care începe cu secolul al XVIII-lea pentru Ardeal şi cea care începe cu secolul al XIX-lea pentru Moldova, căci mai înainte se întrebuinţau în Ardeal şi Moldova alte dialecte literare. Şi apoi chiar în graiul literar care se alcătuieşte în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea avem o mulţime de elemente din Ardeal şi Moldova, care de altfel se vor întîlni şi în graiul lui Coresi, ceiace însemnează a da dreptate lui Ibrăileanu. De asemenea Ibrăileanu n'are dreptate să susţină că limba literară romînească este la origine graiul maramureşean, pentrucă acest graiu a dispărut ca limbă literară pela începutul secolului al XVII-lea şi probabil în acelaşi timp a fost modificat mult chiar ca graiu popular. Am spus însă că această formulare a concepţiei sale este nepotrivită, căci de fapt el susţine că limba literară este la origine atît graiul romînesc din Nord cît şi cel din Muntenia, pe vremea aceia aproape identice, şi că, în continua ei elaborare, limba literară a ajuns a fi un amestec al graiului tuturor provinciilor. Dar nici o asemenea formulare nu corespunde perfect realităţii, căci graiul romînesc literar n'a fost la început chiar aşa de unitar,

încît să se poată vorbi de o limbă literară unică, ci el comporta dialecte literare, întrebuinţate fiecare în cîte o regiune a limbii romîne (e drept însă că în unele texte, chiar în cele ale lui Coresi, se observă un amestec puternic de dialecte), şi el nu va ajunge la unitate decît în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea, cînd dialectul literar din Ardeal va crea sau împrumuta, supt imboldul unor cauze proprii lui, o serie de elemente caracteristice pînă atunci numai dialectului literar muntenesc (în secolul al XVIII-lea) şi cînd acesta din urmă se va impune ca limbă literară în Moldova (în secolul al XIX-lea). A admite însă dialecte literare în Maramureş, Ardeal şi Moldova înseamnă a da dreptate într'un fel lui Ibrăileanu, care susţinea că şi aceste dialecte au fost limbă literară. Şi el mai are dreptate şi pentru motivul că în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea dialectul literar muntean nu s'a putut impune cu totul în Ardeal şi Moldova, ci, pentru a deveni limba literară de azi, a trebuit să împrumute o mulţime de elemente din dialectul literar ardelean şi din cel moldovean. Aceasta e realitatea: limba literară romînească a avut timp de secole mai multe variante dela o regiune la alta, a avut dialecte. Căci nu numai graiul marilor mase necultivate ale poporului comportă variaţii dela o regiune la alta, dar şi graiul claselor culte ale unui popor. Există dialecte literare. Constatarea e foarte veche şi banală, şi e de mirare că n'a fost făcută şi atunci cînd s'a studiat limba romînă. Se ştie de exemplu că deja în antichitate se vorbea de mai multe dialecte greceşti, înţelegîndu-se graiuri scrise, se ştie că din evul mediu încoace s'a vorbit de mai multe dialecte literare italiene, germane, etc. Lingviştii au vorbit mereu de ele, iar în epoca noastră, şcoala lingvistică franceză, şcoala rusă şi cea din Praga, cu ocazia unor istorii ale limbilor literare, au insistat în mod special asupra acestei noţiuni de dialect literar. Dialectele literare au existat mai ales în faza iniţială a limbilor literare, cînd încă nu se produsese preponderenţa unei regiuni oarecare asupra celorlalte, şi de multe ori ele sînt literare în sensul cel mai adecvat al cuvîntului, adică sînt folosite numai pentru opere de artă, nu şi de gîndire sau ca limbă oficială, aceste funcţii fiind îndeplinite numai de un singur şi anumit dialect. E

chiar cazul limbii greceşti vechi, al italienei şi al germanei, unde un graiu a devenit limbă de cultură, cu toate funcţiile pe care le poate avea o asemenea limbă, pe cînd celelalte au devenit sau au rămas numai limba operelor de artă şi cîteodată chiar a unui singur gen literar. Nu acesta este însă cazul dialectelor literare romîneşti, unde toate sau aproape toate au fost nu numai limbi ale artei, dar şi ale gîndirii, ca şi ale administraţiei. Totuşi, întocmai ca şi în celelalte cazuri, aceste dialecte literare şi-au avut existenţa în faza de început a limbii literare romîneşti, cînd era încă o luptă între diferitele regiuni pentru hegemonia lingvistică. E drept că şi astăzi se mai fac încercări de a se impune unele fenomene regionale limbii literare romîneşti, dar ele sînt din ce în ce mai izolate, şi au de multe ori titlul de curiozităţi. Nevoia de unificare care se observă în viaţa modernă a popoarelor, s'a impus şi în limbă, şi unificarea limbii de cultură a unui popor este oarecum semnul lingvistic al trecerii acelui popor la o civilizaţie şi cultură modernă, după cum apariţia limbii culte la un popor este semnul primei civilizaţii şi culturi superioare la acel popor. Aşa se şi face că cele mai multe dialecte literare se plasează în evul mediu pînă la renaştere, sau că, pentru popoarele care au împrumutat civilizaţia şi cultura Occidentului mai tîrziu, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, dialectele literare există pînă în aceste secole. (Un dialect literar ca cel al Romei, întrebuinţat şi astăzi de scriitori, este desigur întrebuinţat ca o variantă stilistică faţă de limba italiană de cultură, şi numai prin aceasta trăieşte astăzi şi va trăi în viitor ca limbă literară. Aceiaşi este desigur şi situaţia dialectului macedoromîn în operele poetice care l-au folosit.)

De aceste lucruri trebuie să ţinem samă dacă vrem să înţelegem istoria limbii literare romîneşti. Este o concepţie cu totul deosebită de cea care a dominat pînă acum la noi, şi care a rezultat desigur din ducerea în timpuri mai îndepărtate de noi a unor stări de lucruri ce se observă numai acum : limbile literare unice la un întreg popor. Concepţia aceasta, al cărei susţinător devenim cu lucrarea de faţă, a avut reprezentanţi şi la noi în A. Philippide şi M. Gaster, care au exprimat-o însă foarte pe scurt şi ne-

complet (cu mult înainte ca Densusianu şi Ibrăileanu să se ocupe cu deamănuntul de limba literară romînească), anume în ultimele două decenii ale secolului trecut, şi n'au mai revenit asupra ei nici atunci cînd concepţii diverse au fost exprimate, aşa că a rămas cu totul ignorată chiar specialiştilor. Pornind cu această concepţie, noi nu vom mai avea în minte numai limba literară unică, care, deşi cu începuturi mai vechi, a făcut un prim pas în secolul al XVIII-lea şi a fost desăvîrşită în secolul al XIX-lea, ci şi dialectele literare care au precedat-o, şi va trebui să înfăţişăm problemele pentru fiecare în mod special. Aceasta însemnează că vom lua în discuţie numai cîte o epocă din viaţa limbii literare romîne, iar nu limba literară în tot cursul existenţei ei. Nu se poate vorbi de originea munteneasc sau maramureşeană a limbii romîne literare dacă luăm epoca în care au existat dialecte literare, căci pe acea vreme limba literară avea atîtea origini cîte dialecte literare erau, sau, în cazul că un dialect literar îşi avea originea într'un dialect vecin, devenit şi el limbă literară, cum au susţinut Ibrăileanu, Procopovici şi Puşcariu, limba literară îşi avea originea în cîteva dialecte. Numai pentru limba literară din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea încoace trebuie pusă problema astfel cum a fost pusă de Densusianu şi Ibrăileanu. Şi se înţelege că se va pune nu atît problema originii ei în unul din dialectele populare vorbite în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, cît mai ales problema originii ei în dialectele literare anterioare. Astfel credem noi că trebuie procedat : să pornim la lucru cu ideia că la început au fost numai dialecte literare, şi înainte de a trece la problemele pe care le pune limba literară unică, existentă numai din secolul al XIX-lea încoace, să încercăm a soluţiona numai problemele pe care le pun vechile dialecte literare. Ajungem să distingem deci în evoluţia limbii romîne literare două mari epoci, după cum ea a fost multiplă sau unică. Aceste două mari epoci sînt în fond identice cu cele două mari epoci care sînt distinse de toţi cercetătorii în istoria limbii literare romîne, epoca limbii literare romîneşti vechi şi epoca limbii literare romîneşti noi sau moderne, deşi unele dialecte literare au

trăit ceva şi după momentul în care se poate vorbi pentru întîia oară de o limbă românească modernă. Căci, precum am spus mai sus, nevoile vieţii sociale moderne, care sînt cele ce provoacă existenţa unei limbi de cultură, impun în acelaşi timp ca un popor să aibă o limbă de cultură unică, iar nu mai multe dialecte literare.

Obiectul cercetării de faţă nu-l constituie întreaga limbă literară, ci, precum arată titlul, numai vechea romînă literară. Dar noi nu vom încerca să studiem această realitate din toate punctele de vedere şi să spunem tot ce se poate spune despre dînsa. Noi vom arăta care sînt problemele cele mai însemnate pe care le pun dialectele literare romîneşti, şi apoi, cu totul altfel decît ne-am aştepta pe baza titlului, vom încerca să soluţionăm aceste probleme. Mai ales această încercare a soluţionării problemelor capitale va ocupa aproape întreaga lucrare, şi dacă am acceptat un titlu care nu spune tot, am făcut-o pentrucă altul mai potrivit era greu de găsit. Cum se înţelege dela sine, printre problemele capitale pe care le pune vechea romînă literară este chiar aceia, discutată de noi mai sus, dacă au fost dialecte literare sau nu (şi, firește, ca o consecinţă a ei: care au fost acele dialecte literare). In partea dela început a lucrării noastre, va trebui să ne ocupăm cu această problemă, care cere multă discuţie numai din cauza dogmelor cu care s'a pornit la lucru, atunci cînd soluţionarea ei ar trebui să fie o constatare directă a unor fapte lingvistice ce ne stau uşor la îndemînă. Odată cu aceasta vom stabili şi cele două faze pe care le prezintă dialectele literare romîneşti, prin faptul că la un moment dat, despre care iarăşi am vorbit în această prefaţă, ele au suferit schimbări importante. O adevărată problemă este aceia a originii diferitelor dialecte literare romîneşti. Ea este chiar una din cele mai importante probleme pe care le pune istoria limbii romîne, cea mai importantă pe care o pune limba noastră după aceia a originilor ei. In afară de această problemă, care va fi tratată în partea a doua a lucrării, nu mai avem, precum se va vedea la locul potrivit, decît o singură problemă capitală pe care o pun dialectele literare romîneşti, soluţionată de noi în partea a treia a lucrării: în ce direcţie s'au făcut schimbările pe care aceste

dialecte literare le-au suferit la un moment dat, şi care sînt cauzele acestor schimbări. Dar ultimele două probleme implică de fapt pe o a treia: dacă dialectele literare romîneşti se identifică sau nu, în ce priveşte aspectul fonetic al cuvintelor şi gramatica, cu graiurile populare din regiunea în care se întrebuinţau. Această problemă, precum se înţelege chiar depe acum, este cea dintîiu care trebuie pusă atunci cînd e vorba de originea şi evoluţia dialectelor literare, dacă vrem să procedăm cît mai sistematic. E interesant că nu lingviştii care şi-au dat sama că în epoca veche a limbii noastre literare avem a face cu dialecte literare, Philippide şi Gaster, au putut vedea pînă astăzi ceva din adevăratele origini ale dialectelor literare. Rezultatele la care am ajuns cu privire la această chestiune, şi asupra cărora nu găsim de cuviinţă să mai insistăm aici, au fost parţial schiţate de cercetători ca Ibrăileanu, Puşcariu şi Procopovici, cărora a trebuit însă să le facem unele corectări şi completări. Pe de o parte ei au vorbit numai despre limba literară din Moldova şi Muntenia, şi nu şi despre cea de peste munţi, pe de altă parte faptele pe care ei şi-au întemeiat teoria au fost extrem de reduse, la drept vorbind unul singur: fenomenul palatalizării labialelor. Lucrarea noastră se va sprijini pe un număr destul de mare de fapte, şi va discuta şi dialectele literare din Ardeal. Sărăcia de studii asupra limbii scriitorilor din secolele al XVII-lea, al XVIII-lea şi al XIX-lea, pe care le-am fi putut folosi pentru a întemeia pe ele consideraţiile noastre, ne-a obligat să recurgem personal la texte vechi romîneşti şi din secolul al XIX-lea, precum şi la documente slavoromîne din secolul al XV-lea şi al XVI-lea, şi să pornim şi dela constatările în acest domeniu, făcute de Ibrăileanu şi Densusianu în cursurile lor universitare netipărite. Pentru stările de lucruri populare am consultat atît textele dialectale existente, cît şi cele două atlase ale limbii romîne: cel al lui G. Weigand şi ALR (acesta, cît a apărut). La începutul studiului nostru am crezut necesar să delimităm vechea romînă literară faţă de limba nouă, deşi o asemenea preocupare putea fi lăsată la o parte de noi. Dînd în rezumat şi părerile nepublicate ale lui Ibrăileanu şi Densusia

nu despre limba literară românească, şi pomenind şi atîtea din constatările făcute de ei asupra limbii unor texte din toate secolele, lucrarea noastră devine şi un izvor de informaţii pentru cunoaşterea acestor două mari personalităţi ale culturii româneşti.

Cîteva informaţii asupra lucrării noastre vor fi poate bine venite. La concepţia expusă aici am ajuns cu încetul, plecînd dela concepţia lui Procopovici şi Puşcariu despre limba literară românească şi dela aceia a lui A. Meillet şi a şcolii lingvistice din Praga despre dialectele literare. Un nou şi mai strîns contact cu textele vechi româneşti ne-a arătat în 1939, fără a cunoaşte concepţia lui Gaster, că trebuie să admitem şi în limba română dialecte literare. Deja găsisem pînă atunci fapte noi care să susţină părerea lui Procopovici, Puşcariu şi Ibrăileanu. Această primă elaborare a lucrării noastre s'a concretizat într'o redacţie provizorie şi incompletă în Mai şi Iunie 1939. Timp de mai mulţi ani preocuparea noastră în această chestiune a fost întreruptă aproape complet. Intre timp ajunsesem la concluzii noi cu privire la originile actualului graiu muntean (vezi articolul nostru *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia. Graiul Românilor din imperiul romînobulgar*, în *BIFR*, IX), ceiace impunea o sensibilă completare şi chiar modificare a concepţiei lui Procopovici şi Puşcariu despre originile dialectului literar muntenesc. Lucrarea n'a putut fi însă reluată şi n'a putut căpăta redacţia actuală decît în vara anului 1945, cînd ne-am dat între altele samă şi de faptul că sîntem continuatorii lui Philippide şi Gaster. Cu dînsa am obţinut în ziua de 2 Octomvrie 1945 titlul de doctor în litere şi filosofie al Universităţii din Iaşi, în faţa unei comisii examinatoare alcătuită din d-nii profesori C. Balmuş, I. Iordan, P. Caraman, I. M. Marinescu şi N. I. Popa. Lucrarea se publică acum cu unele mici modificări de formă şi conţinut care îmbunătăţesc redacţia cu multe scăderi de atunci. Am făcut deasemenea unele importante adause în partea a doua a lucrării şi am eliminat, după sfatul d-lui prof. Caraman, din capitolul consacrat palatalizării labialelor, o discuţie destul de lungă despre timpul în care a apărut acest fenomen şi despre ariile sale iniţiale. Această discuţie, în care se expunea pe scurt şi o nouă concepţie despre originea Românilor, impusă de faptele lingvistice şi necesară pentru soluţionarea problemelor ridicate de palatalizarea labialelor, va apărea separat, supt titlul: *Ariile iniţiale ale palatalizării labialelor*. Trebue să spunem însă că ni-a fost imposibil să evităm în această lucrare nişte discuţii străine de subiectul nostru, ca acelea cu privire la începuturile poporului român. Redactînd lucrarea noastră, am constatat că munca pentru soluţionarea problemelor mari ale vechii române literare nu se poate separa de aceia care urmăreşte să soluţioneze problema originii Românilor. Unele fapte lingvistice care ne-au servit la argumentarea concepţiei noastre despre limba literară nu fusese suficient lămurite, şi ele nu puteau fi lămurite decît în cadrul unei noi concepţii despre originea Românilor, impusă de alte fapte. Am fost nevoiţi deci să considerăm cunoscute o parte din rezultatele cu privire la originea Românilor, la care am ajuns, şi care se vor găsi expuse în lucrarea nepublicată încă, pomenită mai sus. Lucrarea a cîştigat mult din sfaturile pe care d-nii profesori examinatori mi le-au dat şi pentru care le aduc aici mulţumirile mele.

Cu lucrarea de faţă, în care soluţionăm problemele cele mai însemnate pe care le pune faza veche a limbii noastre literare, şi cu care ne integrăm în unele tendinţe ale lingvisticii contemporane din străinătate, am construit o temelie solidă pentru o viitoare istorie a limbii de cultură româneşti, care ne lipseşte încă (şi din care n'au fost scrise pînă acum decît prea puţine capitole), ba am tratat şi în amănunte o parte din primul mare capitol al acestei istorii. Actualele istorii ale limbii române, de fapt niciuna terminată, sînt în realitate istorii ale graiurilor populare româneşti, chiar atunci cînd ele studiază limba textelor vechi româneşti, — astfel, descrieri ale limbii scrise româneşti din secolul al XVI-lea, ca aceia a lui Densusianu sau aceia a lui Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1932, sînt concepute ca descrieri ale unui graiu popular, —dealtfel acesta e cazul cu orice studiu despre limba secolului al XVI-lea,—şi ele vor trebui completate cu această istorie

a limbii de cultură romînești. Dar pînă atunci va trebui să se facă studii și asupra limbii literare moderne, cea mai puțin studiată din toată limba romînească. Afară de cîteva articole sau lucrări asupra neologismelor și, mai rar, asupra celorlalte elemente ale limbii, unele scrise de merituoși profesori secundari ca P. V. Haneș și Gh. Adamescu, cărora însă le-a lipsit un contact mai strîns cu studiile lingvistice, și afară de observațiile făcute în treacăt, în monografiile consacrate unor scriitori, asupra limbii lor, de critici și istorici literari și de lingviști, nu se poate cita aici decît vastul studiu al d-lui prof. I. Iordan, *Limba romînă actuală*, Iași, 1943, limitat, cum arată titlul, la faza contemporană a limbii moderne. Ne mai trebuiesc studii asupra limbii scriitorilor din secolul al XVIII-lea, aproape deloc studiați. Academia romînă, care și-a dat seama de lipsa acestor studii, a destinat acum cîțiva ani (decizia din 27 Mai 1939) unul din marile sale premii pentru o lucrare intitulată *Neologismul în limba romînă dela 1800 (istoric, tendințe, critică și glosar)*. Nicio lucrare care să trateze acest subiect n'a fost prezintată, după cîte știm, pînă acum, Academiei, deși terminul pînă la care trebuia să se predea lucrarea în manuscris a fost amînat de mai multe ori. Lingviștii noștri sînt încă pasionați de alte probleme decît acelea ale limbii noastre de cultură, care mai pune încă atîtea alte probleme pe lîngă aceia a neologismelor. Să sperăm însă că într'un timp nu prea îndepărtat, și limba noastră de cultură, supt forma ei modernă, își va găsi cercetătorii ei.

Gheorghe Ivănescu.

12 Ianuarie 1946.

INTRODUCERE

§§ 1—2. Noțiunea de veche romînă literară. Cele două mari faze ale limbii romîne de cultură. — § 3. Începuturile romînei literare moderne.

§ 1.—În acest studiu voind să arătăm problemele cele mai de samă pe care le pune vechea romînă literară și să dăm acestor probleme soluția impusă de fapte, primul lucru care ni se cere este de a arăta ce înțelegem prin vechea romînă literară. Lucrul este cu atît mai necesar, cu cît noțiunea de romînă literară n'a fost discutată pînă acum în mod special și n'a căpătat deci acele precizări care singure o pot transforma într'o noțiune științifică. Imprecizia aceasta a noțiunii se explică prin chiar lipsa sau mai bine zis sărăcia de studii asupra limbii literare romînești, această limbă, cu excepția celei din secolul al XVI-lea și al XX-lea, fiind aproape în întregime nestudiată. S'au publicat, în afară de cărțile voluminoase despre limba secolului al XVI-lea și al XX-lea, numai studii mici cu privire la limba cutărui text, sau observații incomplete cu privire la limba cutărui scriitor. De o privire asupra vechii romîne literare în întregimea ei nici nu poate fi vorba. E drept că G. Ibrăileanu, la începutul cursului său, intitulat *Istoria literaturii romîne moderne, Epoca lui Conachi* (1800—1840), ținut de el la Universitatea din Iași în 1909—1910, făcea o serie de observații asupra limbii noastre literare dela începutul ei și pînă astăzi, pe care nu știm dacă le-a mai repetat după aceia; și e drept că Ov. Densusianu a ținut de mai multe ori, pînă chiar în ultimii săi ani de profesorat, la Universitatea din București, un curs despre limba secolului al XVI-lea, al XVII-lea, și chiar a celor următoare, precum și un curs

intitulat *Evoluția estetică a limbii romîne* (vezi prefața la *Histoire de la langue roumaine*, II și D. Șandru, *Ovid Densusianu filolog*). Toate aceste cursuri universitare au rămas însă netipărite și de altfel ceiace se spunea acolo era departe de a încheia cercetarea. Chiar expresia întrebuințată de noi, „limba veche romînească literară", nu este prea obișnuită și ar putea provoca la început unele îndoieli în ce privește necesitatea ei. Deobiceiu se vorbește sau de limba literară romînească pur și simplu, sau de o veche romînească pur și simplu, și se vorbește astfel pentrucă se crede că prin aceste cuvinte s'a spus tot ce trebuia. Expresia pomenită mai sus totuși apare, și putem cita pe Ibrăileanu, care vorbea de limba literară veche și de limba literară de azi, și chiar pe Densusianu, care, dacă n'a întrebuințat amîndouă expresiile, a vorbit totuși de realitățile denumite prin ele. Cum se înțelege dela sine, vechii limbi literare romînești i se opune limba literară nouă, despre care sînt de făcut aceleași observații ca și despre limba literară veche. Nici expresia cu care o denumim nu este adică prea obișnuită, așa că s'ar putea manifesta îndoiala în ce privește nevoia unei expresii atît de lungi. Întrucît cele două realități lingvistice vor fi cunoscute mai bine numai opunîndu-le una alteia, în rîndurile ce urmează noi vom vorbi și despre romîna literară modernă. Distincția între o limbă veche romînească și una nouă, — și expresiile acestea au pătruns pînă și în poezie —, a fost impusă numai de examinarea acestei realități lingvistice care este limba literară romînească, și nu și de examinarea graiurilor populare, la care o asemenea distincție nu se poate face decît pornind numai dela limba literară. Vom discuta mai tîrziu dacă este legitim ca și la graiurile populare romînești să se facă această distincție, considerată desigur întemeiată de lingviști, deși nimeni nu s'a pronunțat expres asupra ei pînă astăzi. Pînă atunci însă putem fi siguri că oridecîteori s'a vorbit despre o veche romînă, s'a înțeles în mod necesar limba literară veche, și în afară de ea s'au mai înțeles cel mult și graiurile populare din timpul ei. În nici un caz nu s'a putut numi vechiu romînesc un fapt lingvistic romînesc anterior începutului vechii limbi literare romînești, și pe drept cuvînt. Pentru epoca care durează pînă la începutul literaturii romîne și a limbii literare romînești, vom vorbi, cum s'a și făcut pînă astăzi, de limba română preliterară, pe care nu o putem cunoaște decît prin ipoteză, cu ajutorul metodei comparative. Ar trebui cercetat și cine a întrebuințat întîia oară această expresie. Lambrior, *Carte de cetire*, ed. II-a (dar sigur și în ed. I-a), distingea, înainte de vechea romînă, o foastă română, fără să ne spună dacă aceasta mergea pînă în pragul romînei literare. Expresia lui nu este potrivită.

Ce se înțelege, ce trebuie să înțelegem prin vechea romînă literară sau, cum se spune de obiceiu, prin vechea romînă? Se înțelege și trebuie să înțelegem limba vechii literaturi românești, limba pe care o găsim în textele ce constituesc literatura romînească veche. Tot așa limba romînească literară modernă va fi definită ca limba literaturii românești moderne. În amîndouă cazurile definiția este simplă, dar acest conținut atît de sărac al noțiunii spune totul. Terminul „literatură" poate fi acceptat în înțelesul său restrîns, care se referă numai la ceiace e artă literară, dar e mai bine să fie luat în cazul nostru în sensul său larg, care se referă la tot ce e scris. Dealtfel limba literară veche este în general aceiași în tot ce s'a scris pe vremea vechii literaturi românești. Chiar și actele publice și private au limba pe care o întîlnim în operele de artă literară. De aceia limba literară veche poate fi numită și limba romînească scrisă veche și poate fi opusă unei limbi scrise moderne. Ar fi interesant de cercetat cînd a început să se vorbească, în cultura romînească și în știința despre limba romînească, de o limbă veche. Cum se înțelege dela sine, această expresie nu putea apărea decît după formarea limbii moderne românești, care, precum vom vedea mai jos, se situiază la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Nu știu cine o va fi întrebuințat întîiu. Poate Hasdeu, căci, după cît mi se pare, Cipariu, care a studiat cel dintîiu cu suficientă competență limba romînească veche, nu o întrebuințează. Lambrior, *Carte de cetire* p. I—II (citez ed. II-a, dar e sigur că la fel stau lucrurile și cu ed. I-a) vorbește și el de vechea romînă, pe care, după alții, o pla

ează în secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea, şi de romîna nouă, pe care o plasează în secolul al XIX-lea, şi spune că aceste expresii erau întrebuinţate şi pînă la el. Dealtfel în *Convorbiri Literare* VII (1873), p. 335 şi urm., el publicase un articol intitulat *Limba romînă veche şi nouă* (retipărit de E. Lovinescu, în *Antologia ideologiei junimiste*, Bucureşti, 1943). Generaţiile de lingvişti care au urmat, au întrebuinţat această expresie în mod curent.

Se vorbeşte mai ales de către oameni care nu-s lingvişti de o limbă bisericească, adică a cărţilor bisericeşti, şi unii înţeleg printr'însa tocmai vechea romînă literară. Ar fi deasemenea interesant să se cerceteze cînd s'a vorbit întîia oară în cultura romînească de o limbă bisericească. După informaţiile mele, expresia apare deja la Eliade-Rădulescu, care dela 1836 încoace, în scrisorile sale către Negruzzi, recomanda acestuia să citească cărţile bisericeşti, pentru a-şi modela după ele limba sa. Probabil că el se referea la limba tuturor cărţilor bisericeşti, adică la limba cărţilor bisericeşti din toate secolele, avînd în vedere însă mai întîiu pe cele tipărite. Expresia a fost acceptată de alţi îndrumători culturali ai neamului nostru din secolul trecut şi de lingvişti. Astfel Ciparîu, în *Principii de limbă şi de scriptură*, ed. a II-a, 1866, p. 99. Deasemenea Philippide, *Introducere în istoria limbii şi literaturii romîne*, Iaşi, 1888, p. 170—171, care însă înţelege prin limba bisericească numai limba cărţilor religioase dela 1700 pînă la 1821 şi chiar după aceia: „Dintre toate cărţile din veacul al XVIII cele bisericeşti sînt cele mai pline de cuvinte străine, şi anume slavone. Şi chiar, în lipsa cuvintelor curat romîneşti, dispărute astăzi, care formau una din trăsăturile cele mai remarcabile ale limbei din sec. XVI, XVII, numeroasele cuvinte slavone din cărţile bisericeşti ale perioadei 1700—1821, pe care dealtfel le aveau şi cărţile din perioadele precedente, par încă şi mai numeroase şi dau limbei în care sînt scrise cărţile aceste o fizionomie specială, încît i-au procurat o numire a parte, aceea de limbă bisericească. Limba bisericească a continuat pînă tîrziu după anul 1821, cu întreagă avuţia sa în cuvinte slavoneşti, fără schimbare, învremece limba scrisă laică a trecut între anii 1700 şi 1821

prin diferite faze după educaţia greacă sau rusească sau latinească a scriitorilor, astfel încît în sec. XVIII nu mai este o singură limbă scrisă, ci două: limba cărţilor bisericeşti, neschimbată şi foarte influenţată de dicţionarul slavonesc, şi limba scrisă laică, care în locul cuvintelor slavone păstrate de limba bisericească ori alături cu ele a introdus treptat şi variat cuvinte greceşti ori ruseşti". Philippide defineşte limba bisericească numai prin lexic. Mă întreb însă dacă între ea şi limba laică nu existau şi deosebiri de altă natură. Se pare că Philippide n'a făcut decît să accepte înţelesul care se da în mod curent pe acea vreme în cultura romînească expresiei „limbă bisericească". Precum se va vedea mai jos, în secolul al XVIII-lea s'a produs o pătrundere a graiului popular în limba literaturii istorice şi artistice şi în aceia a actelor. Dar aceasta însemna că graiul laic se abătea dela acel tradiţional, reprezentat în secolul al XVIII-lea numai prin limba bisericească. Probabil şi această deosebire a făcut să se vorbească de o limbă bisericească. Cum în secolul al XIX-lea limba literară va reveni, supt influenţa lui Eliade-Rădulescu, la multe din aspectele limbii bisericeşti, opoziţia între o limbă bisericească şi una laică a fost concepută de Philippide, şi este concepută şi astăzi, mai mult lexical, şi tinde a se suprapune celei de limbă veche şi limbă nouă. Desigur, se mai amestecă aici şi concepţia că literatura veche romînească a fost în primul rînd o literatură religioasă. Este însă din capul locului evident că expresia de limbă bisericească pentru limba veche nu este potrivită, ea denumind numai unul din aspectele limbii vechi. Limba bisericească este o limbă specială, (e vorba de ceiace se înţelege în ştiinţa limbajului prin limbi speciale), care avea precăderea în tipăriturile secolelor al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea, dar care nu se identifica cu întreaga veche romînă literară. Aceasta mai era şi limba literaturii istorice, artistice, (la literatura artistică cuprindem şi literatura numită deobiceiu populară), ştiinţifice şi filozofice, precum şi limba oficială a statului şi a bisericii şi a actelor private. Pe de altă parte, întrucît limba bisericească există şi astăzi, ea trebuie considerată şi ca o limbă specială în cadrul limbii

literare moderne. Vechea romînă literară avea toate varietăţile, toate aspectele pe care le are o limbă literară, care e, cum se spune în *Travaux du cercle linguistique de Prague* I, p. 16, întotdeauna o limbă de cultură (langue de civilisation, Kultursprache), numai că era incipientă şi nu dispunea decît de un limbaj ştiinţific, filozofic şi tehnic prea rudimentar. Tendinţa aceasta de a denumi „limbă bisericească" limba veche romînească este identică cu aceia care a dominat atunci cînd vechea slavă literară, o limbă nu numai bisericească, ci şi istorică, artistică, administrativă şi chiar ştiinţifică, a fost denumită vechea slavă bisericească. Această limbă literară este numită de unii şi vechea bulgară, dar greşit, căci ea nu este bulgară la origine, ci macedoneană, şi în afară de varianta bulgarizată, care a avut o desvoltare mai mare şi mai îndelungă, au mai fost şi altele, ca de exemplu cea moravizată. Şi întrucît a fost o limbă de cultură, este de admis cu necesitate că ea a avut pe lîngă varianta scrisă şi o variantă vorbită adică o limbă a conversaţiei (Umgangssprache), aşa cum e cazul cu toate limbile literare vii. Pentru o asemenea formă a limbii de cultură, distinctă de limba literară, vezi cele spuse în *Travaux*, I, p. 17. Această limbă se deosebeşte adesea de cea literară nu numai prin lexic, dar şi prin fonetică şi gramatică. (Limbile franceză, italiană, romînă, etc. nu sînt pronunţate la fel pe toată întinderea teritoriului pe care se vorbesc, ci cu mici variaţii. E vorba, firește, nu de dialectele populare, ci de limba oamenilor culţi. Pentru a da un singur exemplu, Moldovenii culţi pronunţă în mod obişnuit grupurile fonetice ale limbii literare *şe, şi, je, ji*, ca *şă, şî, jă, jî*, deşi atunci cînd scriu, scriu numai grupurile cu vocale palatale). Dar despre varianta aceasta vorbită a graiului de cultură vechiu romînesc să nu pomenim deocamdată nimic, căci ne lipsesc informaţiile asupra ei, noi neavînd la îndemînă din vechea limbă romînă de cultură decît limba scrisă. In lucrarea de faţă, pentru a avea un punct de plecare solid, pentru a pleca adică numai dela constatări de fapte, trebuie să luăm în considerare ca obiect de studiu numai limba literară scrisă, singura care ne-a rămas accesibilă pînă astăzi în texte de

tot felul. Pentru aceasta am şi pomenit noi în titlul lucrării şi vom pomeni în tot cursul lucrării numai de limba literară veche, şi nu de vechea limbă romînească de cultură. Cu toate că în concepţia noastră limba literară alcătuieşte, împreună cu limba uzuală, alăturată ei, o singură unitate, pe care o numim limba de cultură, sîntem obligaţi în cazul de faţă să pornim numai dela o parte din limba de cultură, şi anume numai dela limba scrisă sau literară.

§ 2.– Dar să examinăm mai deaproape ceiace caracterizează vechea romînă literară. S'a văzut că am definit limba romînească literară veche în legătură cu literatura romînească veche şi limba romînească literară nouă în legătură cu literatura nouă. Distincţia între o limbă literară veche şi una nouă s'a întemeiat deci pe distincţia între literatura veche şi cea nouă. Admitem deci un paralelism strîns între evoluţia literaturii romîne şi evoluţia limbii romîne literare, şi s'ar părea că în concepţia noastră literatura este determinantul, iar limba, determinatul. Precizez că distincţia între o limbă literară veche şi una nouă nu e determinată numai de împărţirea literaturii artistice în veche şi nouă. Repet ce am spus mai înainte, că dacă vorbim de o limbă literară, nu înţelegem numai limba literaturii în sens restrîns, adică a literaturii cu rosturi estetice, ci înţelegem limba întregii literaturi, care este şi religioasă, ştiinţifică, administrativă, etc. Nu e vorba deci de limba poetică, pe care am despărţi-o în una veche şi alta nouă, ci de limba sub toate aspectele ei, deci şi de limba ştiinţifică, religioasă, filozofică şi administrativă. Mai mult decît de literatura romînească, ar trebui deci să vorbim de cultura romînească sau de civilizaţia romînească, în a cărei evoluţie desigur că trebuie să distingem deasemenea o fază veche şi una nouă. In acest caz, s'ar părea că în concepţia noastră, cultura sau civilizaţia este determinantul, iar limba este determinatul. Această înfăţişare a raportului dintre cultură sau literatură şi limbă, împotriva căreia unii n'ar avea nimic de obiectat, va găsi totuşi dezaprobarea noastră. Nu literatura sau cultura şi evoluţia lor au determinat limba şi evoluţia ei, ci amîndouă sînt rezultatul, reflexul aceloraşi factori, aceloraşi cauze, am putea spune : aceloraşi fapte istorice (individuale sau sociale). Şi

mai mult decît atît, — şi poate acest lucru va fi primit cu stupoare — : literatura şi cultura pe de o parte, şi limba pe de alta, nici nu alcătuiesc două realităţi deosebite una de alta, ci o singură realitate, care e spiritul, viaţa spirituală (prin „limbă" am înţeles aici şi ceiace F. Saussure a numit „vorbire", căci acesta este înţelesul curent al cuvîntului „limbă"). Dacă ni se pare că limba ar fi altceva decît cultura şi literatura, că limba ar fi un instrument, un mijloc de exprimare al omului care vrea să comunice conţinutul vieţii sale sufleteşti (gîndiri, voinţe, sentimente), iar nu chiar viaţa sa sufletească, aceasta pentrucă întotdeauna uităm că limba cuprinde şi înţelesurile, deci faptele sufleteşti, asociate cu semnele fonetice, şi o identificăm numai cu aceste semne fonetice, care, luate fără legătura lor cu înţelesurile, n'au nici un rost. Numai aceste semne nu sînt spirit, ci natură, deşi în mîna poetului alcătuesc şi ele un fenomen spiritual, întocmai cum marmora, bronzul şi culorile devin fapte spirituale în mîna sculptorului şi pictorului. Dar ele singure nu pot fi considerate limbă. Dealtfel, chiar abstracţie făcînd de faptul că semnele fonetice se deosebesc dela limbă la limbă şi dela dialect la dialect, vom constata că modalitatea de realizare a gîndirilor, voinţelor şi sentimentelor umane este deosebită dela moment la moment, dela om la om, dela un grup uman la altul şi dela o epocă la alta, încît dă impresia unei alegeri dintr'un material străin realităţii sufleteşti şi existent înaintea ei (aici sînt înţelese între altele şi deosebirile de morfologie şi sintaxă). Aceasta a făcut să se vorbească şi mai mult de limbă ca de ceva deosebit de gîndire. Noi susţinem însă că ceiace nu este în limbă semn se identifică cu spiritul în totalitatea sa. Afirmaţia aceasta paradoxală şi deci revoluţionară faţă de felul de a vedea lucrurile al omului neprevenit, ca şi faţă de cel al neogramaticilor şi al tuturor şcolilor lingvistice dela 1900 încoace, afară de cele idealiste, anume că limba se identifică cu gîndirea, cu literatura şi cu cultura, este pentru noi un adevăr neîndoios, care are ca urmare necesară faptul că lingvistica, întrucît nu e fonetică, coincide cu o parte din logică, estetica literară, ştiinţa culturii, istoria gîndirii şi istoria literaturii şi în general a culturii. Această concepţie, de care sînt legate pînă astăzi mai ales numele lui Giambattista Vico, W. von Humboldt, Hegel, Rudolf Haym, A. Schleicher, B. Croce, G. Gentile, K. Vossler, F. Gundolf, G. Bertoni, A. Pagliaro, Gunther Ipsen, Iulius Stenzel, Leo Weisgerber şi Georg Schmidt-Rohr, va trebui să devină cu vremea un bun comun. Pentru noi trecerea dela vechea romînă literară la romîna literară modernă este trecerea dela un spirit vechiu la unul nou, şi anume dela o viaţă de caracter medieval la o viaţă de caracter modern, dela un spirit care nu ajunsese ultimele culmi la unul care a atins cele mai mari înălţimi. Este păşirea poporului romîn pe o nouă treaptă spirituală, — şi ultima, — este trecerea la o nouă gîndire, la o nouă viaţă practică şi la o nouă artă literară, şi în acelaşi timp, la noi semne fonetice şi modalităţi de realizare a gîndirii. Dacă deci vom continua să vorbim despre o limbă modernă, alături de o cultură şi o literatură modernă, va trebui să nu se uite că limba se identifică în mare parte cu cultura şi literatura. Se înţelege deci că trecerea dela limba veche la limba nouă va consta mai întîiu într'o împrumutare şi într'o creare, prin procedeiele permise de limba romînească, a o mulţime de cuvinte noi, ceiace înseamnă şi o împrumutare sau creare de idei. Terminologia ştiinţifică şi filozofică va fi caracteristică numai limbii moderne, cea veche avînd prea puţin din ea. Diferitele limbaje speciale, ştiinţifice, precum şi limbajul special al filozofiei, se vor adăuga la tezaurul lexical vechiu romînesc atunci cînd se va trece la limba modernă. Dar contactul strîns cu limbi străine de civilizaţie, dela care s'au împrumutat cuvintele limbajului ştiinţific şi filozofic, vor face ca şi alţi termini, existenţi deja în limbă, să fie sau înlocuiţi sau dublaţi cu cîte un element împrumutat. Toate acestea vor constitui ceiace se înţelege în mod obişnuit prin neologisme. Neologismele sînt mai caracteristice limbii noi, şi sînt prea puţine în limba veche, deşi o anumită serie de neologisme, cele care apar în textele religioase şi care desemnau realităţi din lumea greco-romană, s'au înfăţişat chiar primilor traducători de cărţi religioase în romîneşte, şi au devenit o problemă de discuţie publică chiar pentru Simion Ştefan, în prefaţa traducerii sale a Noului Testa-

ment. Dar deosebirea între limba veche şi limba nouă va trebui să fie făcută şi din punct de vedere gramatical, adică morfologic şi sintactic. Nu mai vorbim de domeniul formaţiunii cuvintelor, care, atîrnînd de elementele lexicale noi, pătrunse în limbă, va fi cu totul revoluţionat, încît s'a putut vorbi şi de sufixe neologisme. Schimbarea morfologică şi sintactică va fi provocată atît de nevoile noi ale spiritului, trecut pe o nouă treaptă, cît şi din cauza imitaţiei limbilor de cultură, care vor procura elemente morfologice şi aspecte sintactice noi, ce vor inlocui sau dubla pe cele ale vechii romîne literare. Expresia „limbă de cultură" nu s'ar potrivi deci perfect decît pentru romîna literară modernă, împreună cu graiul vorbit care i se alătură (şi care nu se confundă cu dialectele poporului), nu şi pentru vechea romînă literară, care n'a fost o limbă de cultură dusă pînă la capăt.

Procesul care a avut loc în jurul anului 1800 cu limba romînească a avut loc mai înainte şi cu alte limbi. Orice cultură modernă a însemnat în acelaşi timp şi o limbă modernă. Odată cu cea dintîiu cultură modernă din Europa, cultura italiană, am avut şi cea dintîiu limbă modernă, limba italiană. In timpul renaşterii deasemenea, odată cu începutul culturii franceze, germane, spaniole şi engleze moderne, am avut şi limbile franceză, germană, spaniolă şi engleză supt forma lor modernă. In secolul al XVIII-lea, odată cu începuturile culturii ruse moderne, vom avea şi crearea limbii ruse moderne. Fazele mai vechi ale acestor limbi, denumite, cum e cazul cu limba italiană, cu cea spaniolă şi cu cea rusă, v e c h i, sau, cum e cazul cu cea franceză, germană şi engleză, v e c h i şi m e d i i, sînt comparabile cu vechea romînă literară. Deşi sînt şi ele limbi de cultură, nu reprezintă o viaţă spirituală dusă la ultimele înălţimi. Ca şi vechea romînă literară, nici ele nu dispuneau de o terminologie ştiinţifică şi filozofică prea dezvoltată, care se întîlnea pe atunci numai în greacă şi latină. Şi după cum limbile moderne se vor naşte numai prin împrumutarea masivă de elemente lexicale din aceste două limbi mai vechi (greaca şi latina), (de fapt şi o împrumutare de idei), care a şi făcut ca cele două limbi dela care s'au luat elementele, să fie părăsite ca limbi de cultură, tot aşa romîna modernă s'a născut

printr'o împrumutare masivă de elemente lexicale (adică şi de idei) din limbile de cultură pe care le foloseau pela 1800 Romînii, ceiace a şi făcut ca acele limbi să fie înlocuite de Romîni cu propria lor limbă de cultură. Numai cu această împrumutare de neologisme limbile de cultură ale popoarelor în discuţie au căpătat şi limbajele speciale ale diferitelor ştiinţe şi al filozofiei. Numai limbile moderne sînt cu adevărat limbi de cultură. Inainte de ele nu am avut decît nişte limbi ale unor culturi realizate numai într'o literatură artistică, în nişte ştiinţe neintrate încă în perioada critică şi a abstracţiunilor, şi în nişte texte religioase şi legi, am avut deci nişte limbi ale unor culturi neduse pînă la capăt. Dar asemenea culturi nu se întîlnesc nici ele oriunde. Ele constitue o fază spirituală care nu este cea dintîiu în evoluţia popoarelor. Ele constitue o manifestare a unui spirit care este intermediar între forma inferioară, minoră a spiritului, caracteristică popoarelor preistorice şi celor numite primitive, şi forma superioară, majoră a spiritului, pe care o reprezintă spiritul modern. Limbile care se produc odată cu aceste culturi vor trebui prin urmare considerate şi ele limbi de cultură.

După ce am arătat cum s'a produs sfîrşitul vechii romîne literare — ceiace a fost de fapt o delimitare a ei în timp faţă de romîna literară modernă, — ne rămîne să arătăm şi cum a apărut ea. Din ce s'a spus chiar imediat mai sus, reiese că limba veche literară n'a fost posibilă la poporul romînesc decît din momentul în care acest popor a urcat pentru prima oară la acea viaţă a spiritului, care e o treaptă intermediară între cea mai simplă şi cea mai desvoltată. Dar acest fapt s'a produs la poporul romîn numai odată cu întemeierea Principatelor şi cu organizarea vieţii religioase în Principate şi în Ardeal. In acele prime timpuri ale unei vieţi superioare, poporul romîn a avut ca limbă de cultură vechea slavă literară. Nu mult după aceia, şi, după cît se poate judeca, anume în secolul al XV-lea, s'au făcut şi cele dintîiu traduceri de texte religioase în romîneşte, păstrate pînă astăzi numai în copii şi tipărituri din secolul al XVI-lea. Este foarte probabil că tot în secolul al XV-lea a fost întrebuinţată limba romînă şi în acte publice şi private,

astăzi pierdute. Cu aceste texte a început şi limba românească literară veche. Începuturile limbii literare române nu se mai confundă însă cu începuturile culturii române, care a putut fi îmbrăcată la început într'o haină slavă. Repet: ele se identifică numai cu începuturile unei literaturi româneşti, sau, ceiace e tot una, cu începutul culturii româneşti în haină românească. Este dealtfel ceiace s'a întîmplat şi la alte limbi literare, comparabile cu vechea română literară, căci şi acolo începutul limbii literare n'a însemnat numaidecît un început al culturii, ci un început al culturii în limba naţională (cazul limbii franceze vechi de exemplu, care începe după atîtea secole de literatură latinească scrisă de Franceji).

§ 3.—Cele spuse mai sus despre trecerea dela vechea română literară la noua română literară nu închid chestiunea. Problema trecerii dela limba românească veche la limba nouă n'a fost lămurită suficient de cercetările de pînă acum. Întrucît o delimitare mai precisă în timp a vechii române literare tot este necesară, şi întrucît de fapt sfîrşitul vechii române literare a fost adus de începutul limbii literare noi, ne-am îngăduit să discutăm aici ceva mai amănunţit şi această problemă.

G. Ibrăileanu a afirmat în *Spiritul critic în cultura românească*, Iaşi, 1909, şi apoi în cursul netipărit de istoria literaturii române moderne, ţinut la Universitatea din Iaşi, că limba literară românească modernă a ieşit din pana scriitorilor noştri mari din secolul al XIX-lea, care au adus spiritul modern în cultura noastră, adică din scrisul lui Eliade-Rădulescu (înainte de a fi italienizant), (Asachi, Cîrlova şi Alexandrescu intră mai puţin, căci au o limbă aproape veche), şi din scrisul generaţiei de scriitori moldoveni şi munteni dela 1840, şi că ea s'a format în secolul trecut, pînăla 1880. Despre Eliade-Rădulescu Ibrăileanu spunea că, pînă în momentul în care a devenit italienizant, a avut o limbă aproape ca şi cea de azi, dacă lăsăm la o parte cîteva neologisme a căror formă nu o nimerise (cred că Ibrăileanu se referea la unele neologisme de origine franceză). Acelaşi lucru se poate spune şi despre scriitorii moldoveni şi munteni care au început să scrie pela 1840. Eliade-Rădulescu, spunea Ibrăileanu, a îndemnat pe Romîni să adopte neologisme şi a arătat şi modul de împrumutare al lor (vezi prefaţa la *Gramatica* sa din 1828 şi *Repede aruncătură de ochiu asupra limbii şi începutului Ruminilor*, 1836). Ibrăileanu punea începuturile spiritului modern în Romînia pela 1820, cînd încep la noi traduceri şi imitaţii ale operelor literare străine, cînd încep să scrie oameni pătrunşi de spiritul nou, se înfiinţează societăţi teatrale, apar primele gazete, se înfiinţează şcolile superioare cu învăţămînt în limba română, ba se fac şi primele proiecte de constituţie. Această concepţie despre începuturile vieţii moderne în Romînia este în legătură cu ceialaltă, bine cunoscută clasei culte, că literatura nouă românească începe pela 1820 sau 1830, — ea a fost acceptată şi de autorul celei dintîiu mari istorii a literaturii române, N. Iorga,—şi este în cea mai mare parte dreaptă, deoarece numai în acest timp începe, în urma puternicului contact direct al Romînilor cu lumea Apusului, o activitate românească de tot felul, care avea ca model pe cea din Apus. Ibrăileanu afirma că tot în acest timp s'a format şi limba literară românească sau mai bine zis limba de cultură românească, astfel cum o avem noi astăzi. A pune sfîrşitul acestei epoci de formare a limbii de cultură româneşti la 1880 nu însemnează, cum s'ar putea crede de unii pe baza exprimării lui Ibrăileanu, că pînăla 1880 o limbă de cultură n'a existat, (Ibrăileanu nu se gîndea doar numai la limba poetică, creată de Eminescu), căci o asemenea limbă a existat oricînd dela 1820 sau 1830 pînă la 1880, numai că ea n'a avut pînă la 1880 fonetica, gramatica şi lexicul (în special e vorba de neologisme) pe care le are dela acea dată încoace, sau mai exact, că pînă la 1880, fonetica, gramatica şi lexicul pe care ea le-a avut de atunci încoace nu erau încă general acceptate. Aceasta reiese din ceiace mai spunea Ibrăileanu cu privire la epoca de formare a limbii noastre literare, că numai cu 1880 încetează la noi discuţiile asupra limbii literare şi toată lumea începe să scrie aproximativ la fel. Nouă ni se pare că limba literară românească de azi s'a format în primele decenii ale celei de a doua jumătăţi a secolului trecut, prin influenţa pe care graiul lui Eliade-Rădulescu de pînă la 1840, şi al scrii-

torilor moldoveni şi munteni ce au început să scrie la această dată, a suferit-o din partea latiniştilor şi a italienismului lui Eliade-Rădulescu şi din partea limbii franceze; numai că în acest timp, ea încă nu era unanim recunoscută ca cea care trebuie întrebuinţată. Atunci *prinţip, ţivilizaţie, ţifră, rezon, costium, studie* (f. sing.), *nuansă, reacsie, sosietate, dicsioner, reguler, vocabuler*, etc., sînt înlocuite cu *principiu, civilizaţie, cifră, raţiune, costum, studiu, nuanţă, reacţie, societate, dicţionar, regular* sau *regulat, vocabular*, etc. Pentru alte cazuri asemănătoare vezi Gh. Adamescu, *Adaptarea la mediu a neologismelor*, *An. Ac. Rom.*, Seria II, tom. VIII, p. 68, 71. Tot atunci se impune sufixul variantă *-aţiune, -iţiune, -ţiune*, alături de *-aţie, -iţie, -ţie* prin influenţa latiniştilor, (vezi Gh. Adamescu, *loc. cit.*, p. 107, care însă vorbeşte de terminaţia *-ţiune*, iar nu de sufix, cum ar fi trebuit, vezi I. Iordan, *Sufixe româneşti de origine recentă*, *BIFR*, VI, p. 11—16 şi *Limba română actuală*, p. 184—187). Aşa încît tot avea dreptate Ibrăileanu să susţină că numai la 1880 limba literară era gata (dar Ibrăileanu n'a arătat cu fapte precise că în primele decenii ale celei de a doua jumătăţi a secolului trecut a căpătat fiinţă forma actuală a limbii noastre literare). Născută supt influenţa de tot felul, dar mai ales lexicală a limbii latine şi a limbilor romanice sau neromanice occidentale, dar mai ales a limbii franceze şi italiene, caracterul acestei limbi literare, formate pînă la 1880 şi acceptată general după aceia, era occidental, sau, cum se mai spune, înţelegîndu-se acelaşi lucru, european, spre deosebire de acela al vechii române literare, care era evident oriental, acolo constatîndu-se o puternică înrîurire slavă, greacă, turcă, şi în general est-europeană. De aceia s'a şi spus că limba românească literară nouă s'a format în secolul al XIX-lea prin occidentalizarea sau europenizarea ei, întocmai cum în acelaşi timp s'a occidentalizat, s'a europenizat întreaga viaţă a poporului român. Cu privire la limbă a spus-o şi Ibrăileanu. Mai recent a spus-o şi Al. Rosetti, *Ist. l. rom.*, II, p. 41. Dacă ar trebui deci să credem ceiace s'a spus pînă acum despre începutul limbii literare moderne la Românі, ar trebui să admitem că limba veche se întinde la acest popor pînă la 1820 sau 1830.

Dar caracteristica fundamentală a unei limbi moderne, care este terminologia ştiinţifică şi filosofică şi în general terminii unei civilizaţii şi culturi superioare, ne obligă să aducem o rectificare acestei concepţii despre începuturile românei literare moderne. La acest lucru ne va îndemna de altfel şi o examinare mai atentă a procesului de modernizare a poporului român. Poporul român şi-a început viaţa de tip modern nu la 1820 sau 1830, ci mai înainte, la aproximativ 1780, într'o vreme cînd la Românii din Principate, pe lîngă contactul direct cu Occidentul, primau legăturile cu Grecii şi Ruşii, treziţi ei înşişi în acel moment sau mai înainte, la o viaţă modernă, şi într'o vreme cînd Românii din Ardeal ajunseseră să aibă o clasă cultă, răsărită din popor (clerici, medici, etc.), formată la cultura germană, italiană şi maghiară. Aşa se face că atunci va începe asupra culturii şi literaturii şi în general asupra vieţii româneşti o puternică influenţă greacă şi rusă în Principate, şi germană, italiană şi maghiară în Ardeal, şi chiar şi o influenţă italiană şi franceză în Principate, exercitată direct sau prin intermediul celei greceşti şi ruseşti. Influenţa rusă ca şi intensa viaţă greacă care începe atunci mai puternică în Principate, se explică şi prin războiul ruso-turc din 1769—1774, care a trezit, atît între Greci, cît şi între Români, atîtea mari speranţe. Atunci începe modernizarea vieţii private în Principate, atunci se fac în Principate ca şi în Ardeal primele manuale de ştiinţă modernă, atunci încep să se întemeieze şcoli româneşti în Ardeal şi atunci se organizează şcolile greceşti în Principate, atunci începe în Principate ca şi în Ardeal o literatură artistică imitată după cea occidentală, dar şi după cea populară, atunci încep cele dintîiu mari planuri de organizare a vieţii româneşti în spirit modern supt egida Rusiei, atunci avem primele mişcări revoluţionare, precum a arătat însuşi N. Iorga, care şi-a intitulat *Revoluţionarii*, un volum ce trata istoria Românilor dela 1778 pînă la 1840, al VIII-lea din *Istoria Românilor* în zece volume a marelui istoric. In acest volum Iorga însuşi insista asupra procesului de modernizare a vieţei româneşti, care a avut loc după 1780. Dealtfel N. Iorga arătase chiar în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, că la 1780 începe

o viaţă nouă pentru poporul romînesc, numai că din aceasta nu scosese concluziile care se impuneau pentru o diviziune a istoriei culturale a Romînilor. Numai în *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, trei volume, Bucureşti, 1935, şi în ultima sa istorie a Romînilor această viziune şi-a avut urmarea şi în diviziunea pe epoci a evoluţiei poporului romîn (ba în prima lucrare el punea la 1780 începutul epocii contemporane a istoriei romîneşti). Acest lucru îl văzuse însă deja pela 1900 Ovid Densusianu, care a început cursul de istoria literaturii romîne moderne, ţinut la Universitatea din Bucureşti, cu studiul literaturii dela 1780 încoace. Nu va fi deci de mirare că tot la această dată se va constata întîia oară în limba romînă o năvală de termini străini, necesari unei culturi superioare, deci chiar şi termeni ştiinţifici şi filosofici. Năvala de neologisme nu începe în secolul al XIX-lea, cum s'a crezut, ci pela 1780.

Astfel, cu începere dela 1780 se exercită asupra limbii romîne din Ardeal o puternică influenţă a limbii maghiare şi a limbii latine cu pronunţie maghiară, lucru observat întîiu de G. Ibrăileanu la 1909—1910 în cursul său de *Istoria literaturii romîne moderne, Epoca lui Conachi* (1800—1840), nepublicat, şi apoi de L. Gáldi, în *Problemi di geografia linguistica nel rumeno del Settecento*, Roma, 1938, şi în *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapesta, 1939, p. 80—81. Şi tot cu începere dela 1780 se observă asupra limbii din Principate o puternică influenţă greacă, constatată întîia oară de acelaşi Gáldi, *loc. cit.* Începutul simultan al celor două influenţe a fost observat şi de Gáldi, *loc. cit.* In studiul său Gáldi a scos la iveală peste cinci sute de cuvinte neogreceşti care nu sînt cunoscute de dicţionarele limbii romîne şi de studiile asupra influenţei neogrece în limba romînă (o spune A. Horvath, cu ocazia unei recensii făcută cărţii, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, V, p. 332). Numărul terminilor consideraţi de el ca intraţi în limba romînă în epoca fanariotă şi discutaţi în cartea sa este de cel puţin 1100 (*op. cit.*, p. 17). Autorul stabileşte cronologia împrumuturilor făcute de romînă din neogreacă în introducerea cărţii, p. 19—20, şi în partea a doua a cărţii, intitulată, *La place des éléments grecs de l'époque phanariote dans l'histoire de la langue roumaine*, p. 70—74. In partea întîia a lucrării sale, intitulată *La vie intellectuelle du XVIII-e siècle et les mots d'origine néo-grecque*, autorul ajunsese la concluzia că influenţa neogreacă a adus limbii romîne termini referitori la faptele spirituale, terminii referitori la obiectele materiale fiind de origine turcească (vezi p. 65 şi urm., precum şi nota dela p. 69, în care se arată, după alţii, că influenţa italiană asupra limbii greceşti s'a exercitat în aceleaşi domenii în care s'a exercitat şi cea greacă asupra limbii romîne în epoca fanariotă). Este evident deci că aceste împrumuturi dovedesc nevoi intelectuale superioare. Autorul, discutînd în introducere limitele în timp ale fanariotismului şi intensitatea influenţei fanariote, spunea că, pînă pela 1770, elementele neogreceşti din limba romînă sînt încă puţine, şi că numai între 1770 şi 1820 ele sînt foarte numeroase. La p. 71—71 spunea: „Après 1770 les éléments grecs deviennent de plus en plus fréquents. On peut dire que les années 70 servent d'introduction à l'âge d'or des mots phanariotes qui dure à peu près quarante ans (1780—1821)... Pendant les années 80 apparaissent la plupart des termes administratifs et politiques, de même que les termes historiques et scientifiques (parmi les textes de l'époque les plus importants sont la Chronique de Dumitrache Varlaam, 1782, la „Généalogie des Cantacuzène", 1787, et „l'Histoire de l'Empire Ottoman", 1788)". Totuşi sînt şi texte anterioare acestei date, şi care conţin multe grecisme (vezi p. 74, nota 1). Despre grecismele numeroase, din alte texte, anterioare acestei date (vezi p. 71), autorul spune că sînt exemple izolate, deci oarecum aparţinînd unui singur om. Gáldi însă nu dă explicaţia cea mai potrivită înmulţirii considerabile a elementelor neogreceşti din limba romînă în jurul anului 1780. La p. 73—74, unde el voia să explice acest lucru, el îl punea în legătură cu o constatare făcută de N. Iorga, că fanariotismul, care pînă la războiul ruso-turc din 1769 respectase tradiţia romînească, a devenit odată cu acest război, dar mai ales dela 1774, cînd se sfîrşeşte războiul, de caracter naţional grecesc. Dar nu în această afirmaţie este cuprinsă explicaţia, ci în afirmaţia că numai în timpul fanariotismului naţional grecesc desnaţionalizarea şi anume grecizarea boerilor noştri era un lucru

pe cale de a se realiza, căci el crede că marele număr de elemente greceşti care pătrund atunci în limbă înseamnă un început de grecizare. (Atrag în treacăt atenţia că la p. 20 a lucrării sale, unde Gáldi vorbea tot de data la care elementele neogreceşti apar în număr mai mare în limba romînă, el acceptase, după V. Mihordea, anul 1740 ca data la care fanariotismul a devenit mai puternic, lucru care nu se potriveşte cu constatarea pomenită mai sus). Intr'o recensie a cărţii lui Gáldi, pe care am publicat-o în *Insemnări ieşene*, V (1940), n. 6, p. 540—550, şi anume la p. 543—544, noi am combătut explicaţia dată de Gáldi, care este evident greşită. Nu prin faptul că după 1774 boierii romîni din Principate erau expuşi a se greciza se explică marele număr de cuvinte greceşti care apar în acest timp în limba lor. A accepta un număr, fie el cît de mare, de cuvinte streine, mai ales în momente ca acelea cînd limba romînească nu avea încă o terminologie ştiinţifică şi filozofică, — Gáldi însuşi a spus că este vorba mai ales de termeni care se referă la viaţa spirituală, — nu înseamnă a păşi pe calea desnaţionalizării. Desnaţionalizarea unui popor înseamnă între altele părăsirea propriei sale limbi. Dar o limbă nu este părăsită atîta vreme cît sistemul ei morfologic a rămas intact. Dealtfel N. Iorga, dela ale cărui constatări cu privire la puterea influenţei fanariote în Principate plecase Gáldi, susţine tocmai că în acel timp boerimea romînă din Principate devine mai conştientă de naţionalitatea ei (vezi Gáldi). E drept că în acest timp au fost şi Romîni care au scris opere personale în greceşte. (E cazul boerului Grigore Brîncoveanu, vezi Iorga, *Istoria Romînilor şi a civilizaţiei lor*, Bucureşti, 1930, p. 232). Dar prin aceasta ei nu-şi pierdeau conştiinţa apartenenţei lor la neamul romînesc. Limba greacă era limba de cultură pe care aceşti boeri o aveau la îndemînă şi în care ei s'au încumetat să-şi scrie operele lor, exact cum mai înainte un Miron Costin, un Milescu şi un Dimitrie Cantemir au scris în latineşte, poloneşte, greceşte şi ruseşte, şi exact cum mai tîrziu atîţia Romîni vor scrie mai ales în franţuzeşte şi nemţeşte. Ce se întîmplă deci acum cu poporul romînesc este cu totul altceva decît un început de desnaţionalizare: este păşirea

pe o treaptă superioară de cultură, explicabilă cînd în Principate, la acea dată, chiar viaţa intelectuală grecească se organiza, căpătînd o intensitate pe care nu o avusese mai înainte, şi un suflu nou. De aceia Gáldi avea cu totul dreptate cînd în Introducerea cărţii sale, la p. 20, dădea drept cauză a împrumuturilor numeroase din neogreacă, făcute de limba romînă după 1770, înflorirea mare a civilizaţiei greceşti în Principate dela această dată încoace. Dar în cuprinsul cărţii nu are dreptate decît dacă recurge la faptul că după 1770 am avut un fanariotism de caracter grecesc. Şi de sigur, în acest mediu cultural grecesc, cu totul superior, de după 1770, era imposibil să nu se împrumute, pe lîngă terminii absolut necesari, pentru exprimarea unor noţiuni ştiinţifice şi filosofice, şi alţii, ca de exemplu cei privitori la administraţie, care nu făceau decît să înlocuiască nişte termini existenţi în limba romînească de pînă atunci, întocmai cum şi în secolul al XIX-lea şi al XX-lea se vor împrumuta din franţuzeşte şi chiar italieneşte şi englezeşte, atîţia termini de care nu avem nevoie. Boerii romîni ai vremii o rupeau atunci în mod fatal cu o tradiţie de limbă cultă romînească de aproape două secole sau chiar şi mai mult. (In recensia pomenită, *l. c.*, credeam că ruperea legăturii cu tradiţia literară veche era o cauză primă a fenomenului discutat de noi: apariţia elementelor greceşti. Acum cred că tradiţia s'a rupt aproape cu totul tocmai datorită influenţei greceşti asupra poporului romîn.) Ceiace se petrecea deci atunci la Romînii din Principate era trecerea lor la o cultură superioară şi transformarea limbii lor într'o limbă de cultură în adevăratul înţeles al cuvîntului. Elementele greceşti acceptate atunci, erau de fapt primele neologisme ale limbii romîne, cu ajutorul cărora această limbă ar fi devenit cu adevărat o limbă de cultură. Era şi firesc pentru nişte oameni care trăiau într'un mediu cultural grecesc, să-şi ia cuvintele de care aveau nevoie tocmai din limba greacă. In loc de o perioadă de slăbire a conştiinţei naţionale şi un început de desnaţionalizare, adoptarea elementelor greceşti după 1770 dovedeşte nevoi intelectuale şi sociale superioare. Dealtfel şi în Ardeal numărul mare de cuvinte latine cu pronunţie maghiară şi chiar de cuvinte maghiare, care intră

depela 1780 în limba romînă, se explică tot prin trecerea poporului romîn de acolo la o nouă viaţă spirituală, superioară celei de pînă atunci, iar nu cumva printr'un început de desnaţionalizare (adică maghiarizare), căci doar tocmai cu 1780 se manifestă în Ardeal o conştiinţă naţională romînească, cum nu fusese niciodată mai înainte (lucrul acesta l-am spus şi în recensia noastră, la p. 544). Firește, şi acolo se vor fi introdus o serie de termini de care nu era nevoie, şi care au fost acceptaţi numai pentrucă erau auziţi mereu. Ca o dovadă că la sfîrşitul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea a început limba literară romînească modernă, este şi faptul că atunci au apărut pentru prima oară teorii asupra felului cum trebuie ea să se organizeze pentru a fi o limbă de cultură. Atunci se situiază încercările timide ale celor trei mari Ardeleni de a crea o limbă nouă, cu elemente latineşti în locul celor slave, ba chiar de a da şi o nouă scriere limbii romîne, alfabetul latin. Tot atunci Paul Iorgovici, *Observaţii la limba românească*, Buda, 1799, a văzut calea justă a recrutării neologismelor şi a formei pe care trebue să le-o dăm (pe el l-a urmat mai tîrziu Eliade-Rădulescu, cînd a dat şi el asemenea sfaturi, înainte de perioada italienizantă, vezi Hasdeu, *Cuvinte din bătrîni*, III, partea I, p. VIII, şi Ibrăileanu, în cursul său de *Istoria literaturii romîne moderne, epoca lui Conachi*). In Principate nu putem găsi pe vremea aceia un teoretician decît doar în Ienache Văcărescu.

Dar această primă limbă modernă de cultură a poporului romîn nu este limba sa actuală. Mai întîiu, ea nu alcătuia, la drept vorbind, o unitate. Aveam a face aproape cu două limbi : una în Principate, alta în Ardeal, deosebite una de alta prin neologismele lor, de origine greacă în una, maghiară şi latină în alta [1]). In al doilea rînd, ea nu dispunea de aceleaşi neologisme de care dispune limba de azi : cele de origine occidentală. Limba aceasta are în Principate un caracter vădit oriental şi anume grecesc, iar în Ardeal un caracter maghiar. Trecînd la o cultură superioară într'o vreme cînd contactul cu Occidentul nu era prea strîns, poporul romîn şi-a croit întîiu o limbă literară modernă, apelînd la limbile de cultură înconjurătoare. Prima limbă de cultură superioară a Romînilor va merge, din punct de vedere al neologismelor, cu faza mai veche a limbii literare romîneşti, cu vechea romînă literară, care, de mai multă vreme, era supt aceleaşi influenţe. Evenimentele care se vor produce în prima jumătate a secolului al XIX-lea, şi anume înlăturarea regimului fanariot din Principate şi contactul tot mai strîns cu Occidentul şi cu producţiile lui superioare, vor face ca elementele greceşti mai întîiu, şi cele maghiare şi latino-maghiare după aceia, să fie mereu înlocuite cu altele, occidenale, ajungîndu-se în felul acesta la limba literară a lui Eliade-Rădulescu şi a scriitorilor moldoveni şi munteni dela 1840. In Ardeal se va impune după 1840 graiul cu numeroase elemente latine într'o pronunţie italienească, al latiniştilor. De multe ori contactul cu limbile occidentale sau cu limba latină în pronunţie italiană nici n'a făcut altceva decît să schimbe aspectul fonetic al neologismului care intrase din greacă sau latino-maghiară : din *comodie, haractir, melanholie, okean, ritorică, tragodie, ţifră, vivliotică*, etc., s'a făcut *comedie, caracter, melancolie, ocean, retorică, tragedie, cifră, bibliotecă* (dar *cifră* va apărea mai tîrziu). Oare faptul că prima limbă literară romînească modernă are, din punct de vedere al neologismelor, acelaşi caracter oriental (grec şi maghiar) pe care îl avea şi vechea romînă literară în epoca imediat anterioară înlocuirii ei, ca şi faptul că prima limbă literară modernă a fost înlocuită cu alta, care, cu mici modificări ce i-au fost impuse în a doua jumătate a secolului, se vorbeşte şi azi, este de natură să ne facă a o considera şi pe dînsa

1) Gáldi, *Problemi di geografia linguistica nel rumeno del Settecento*, şi *Les mots d'origine néo-grecque*, p. 78—86, consideră pe nedrept deosebirea dintre limba scrisă pe acea vreme în Ardeal şi cea scrisă în acelaşi vreme în Principate, drept un fapt de geografie lingvistică, căci geografia lingvistică are ca obiect de cercetare graiurile populare, iar nu limbile de civilizaţie (obiecţia aceasta i-am făcut-o şi în recensia pomenită, la pagina 545). Că unele elemente greceşti şi latino-maghiare vor fi pătruns şi în graiul poporului e foarte adevărat, dar Gáldi nu se întemeiază pe mărturii de acelea care ne-ar arăta că cuvintele discutate de el au pătruns şi în popor. Numai întrucît elementele discutate de el au pătruns şi în graiul popular, studiul său este un studiu de geografie lingvistică. De fapt el este un studiu asupra graiurilor culte în repartiţia lor geografică.

mai mult alături de limba veche decît alături de cea de azi? Faptul că de exemplu în cazul unui neologism pe care l-am avut şi în vechea romînă literară, *varvar*, ea merge cu aceasta şi se desparte de limba de azi, care, supt influenţa Apusului, a acceptat pe *barbar*, este de natură să ne-o dovedească mai înrudită cu cea veche decît cu cea nouă? Cred că nu. In asemenea cazuri contează nu faptul că ţi-ai luat elementele unei culturi superioare din cutare loc, ci faptul că ţi-ai însuşit asemenea elemente necesare unei culturi superioare. Cred că trebuie să se răspîndească de acum încolo părerea că limba romînească modernă a început pela 1780 (firește, aceasta n'a împiedecat ca unii oameni cu o formaţie anterioară acestui an să fi continuat a scrie şi a vorbi tot ca mai înainte, dar nu aceasta contează, ci progresul realizat de ceilalţi). Şi atunci limba lui Asachi, care lui Ibrăileanu îi apărea, împreună cu aceia a lui Cîrlova şi Alexandrescu, o limbă veche, nu va mai trebui socotită astfel, cu toate arhaismele pe care le prezintă, ci o limbă modernă, căci ea dispune de neologismele care au pătruns în limba noastră dela 1780 încoace. Despre limba lui Cîrlova şi Alexandrescu noi trebuie să spunem, împotriva lui Ibrăileanu, că ea nu e nici această limbă literară cu neologisme greceşti, ci aceia mai nouă, a lui Eliade-Rădulescu şi a scriitorilor dela 1840 (vorbim din punct de vedere al neologismelor), dar cu unele arhaisme, care însă se găsesc şi la scriitorii moldoveni dela 1840. In urma tuturor acestor constatări reiese că limba literară veche a Romînilor încetează pela 1780.

PARTEA INTÎIA

PROBLEMELE CAPITALE ALE VECHII ROMÎNE LITERARE

§ 4.—Ni s'ar impune acum să luăm în consideraţie numai limba romînească literară de pînă la 1780 şi să arătăm care sînt problemele capitale pe care le pune ea, cu scopul ca în cursul acestei lucrări să le rezolvăm. Inainte de aceasta va trebui însă să respingem o prejudecată cu privire la vechea romînă literară şi la limba romînească literară în general, o prejudecată care stăpîneşte pe cei dintîi, — şi singurii —, mari cercetători ai limbii romîne literare, anume Ov. Densusianu şi G. Ibrăileanu, precum şi aproape pe toţi ceilalţi cercetători care mai înainte sau după dînşii au vorbit despre limba literară romînească. Aceasta trebuie s'o facem acum, căci prejudecata care a stăpînit şi stăpîneşte încă pe cercetători, i-a împiedecat de a formula cum trebuie problemele care se pun în legătură cu vechea romînă literară şi chiar cu cea nouă, şi i-a îndrumat către soluţii false ale acestor probleme, într'un cuvînt, a falsificat cu totul cercetările asupra vechii romîne literare. Lucrarea noastră, care are de scop să soluţioneze problemele vechii romîne literare, trebuie să înceapă prin a da acestor probleme adevărata lor formulare. Această dreaptă formulare a problemelor vechii romîne literare va fi scopul părţii întîia a lucrării noastre, şi, prin importanţa pe care a căpătat-o în lucrarea noastră, a determinat şi titlul lucrării întregi. Intrucît, precum am spus, nu numai soluţiile date problemelor, dar chiar punerea problemelor a fost determinată de acea prejudecată despre care n'am arătat în ce constă, urmările ei nu se vor înţelege mai bine decît arătînd ce probleme şi-au pus cercetătorii pînă acum în legătură cu limba veche

literară, şi ce soluţii au dat ei acestor probleme. Cel dintîiu lucru pe care deci trebuie să-l facem este de a expune concepţiile despre limba literară veche, — căci sînt mai multe —, la care au ajuns cercetătorii pînă astăzi, începînd cu cele care implică prejudecata anunţată. Aceasta înseamnă de fapt a expune în parte şi nişte concepţii despre limba literară nouă. Acest istoric al chestiunii era dealtfel necesar şi din punctul de vedere al întregii noastre lucrări, fiind potrivit ca, mai înainte de a expune o concepţie pe care o credem dreaptă, să cunoaştem ce alte concepţii au mai existat.

Trei sînt, în linii mari, concepţiile exprimate pînă astăzi cu privire la limba romînă literară: aceia a lui B. P.-Hasdeu, Ov. Densusianu şi I. Bianu, care susţin că limba literară românească este dialectul muntean, impus chiar din secolul al XVI-lea, cu tipăriturile lui Coresi, ca limbă literară a tuturor Romînilor din Nordul Dunării, aceia a lui N. Iorga, G. Ibrăileanu, S. Puşcariu şi Al. Procopovici, care susţin că limba literară de azi îşi are originea în graiul mai vechiu maramureşan (totuşi Ibrăileanu o consideră ca un stadiu mai vechiu al întregului dialect dacoromînesc, cînd acest dialect era foarte unitar pe toată întinderea sa, iar Puşcariu şi Procopovici o consideră drept graiul mai vechiu al Maramureşului şi al Olteniei), şi însfîrşit aceia a lui A. Philippide şi M. Gaster, care susţin că, pînă în secolul al XVIII-lea (Gaster) sau pînă în secolul al XIX-lea (Philippide) au existat diferenţe lingvistice regionale (primul vorbeşte chiar de dialecte), care au fost înlăturate în favoarea dialectului muntean. Dintre aceste concepţii, singura care s'a răspîndit şi în manualele şcolare şi a devenit deci un bun al oamenilor de cultură, este cea dintîiu. Cea de a doua, care supt forma pe care i-a dat-o Ibrăileanu, n'a fost făcută cunoscută unui public mai larg, a rămas reprezentată numai de cîţiva specialişti. Cea de a treia a rămas ignorată pînă astăzi. Chiar cea dintîiu a fost aprofundată numai în cursuri universitare care n'au fost tipărite, ci numai litografiate. Dintre aceste concepţii, numai cea din urmă nu prezintă prejudecata pe care ne propunem s'o înlăturăm. Noi vom expune întîiu

primele două concepţii, singurele care domină astăzi în cultura românească şi între cercetători, şi nu vom trece la expunerea celei de a treia, decît după ce vom arăta în ce constă prejudecata cuprinsă în celelalte. Pentru a fi cît mai exacţi, vom da citate. Cînd ne vom sprijini pe cursurile netipărite, nu vom mai folosi mereu semnele citării şi nu vom mai cita pagina, căci nu ne-am ţinut prea strîns de expunerea făcută de autori, ea nefiind întotdeauna suficient de sistematizată şi de explicită.

CAP. I

TEORIILE DOMINANTE DESPRE VECHEA ROMÎNĂ LITERARĂ

§§ 5—10. Teoria originii muntene a limbii literare romîneşti. — §§ 11—13. Teoria originii maramureşene a limbii literare romîneşti.

§ 5.—B. P.-Hasdeu şi-a exprimat părerea sa întîia oară în *Cuvinte din bătrîni*, II. El numeşte graiul literar de azi limba tipică şi consideră dialectal ceiace se abate în orice secol dela dînsa. P. XLIII: „codicele Grigorian [o parte din Codex Sturdzanus, anume textele rotacizante] se distinge printr'o nuanţă dialectică foarte pronunţată; pe cînd codicele ante-Grigorian, din toate monumentele literare pînă acum cunoscute, poate fi considerat cu tot dreptul ca textul nostru cel mai vechiu în limba tipică". (Sublinierile sînt ale autorului.) P. 77, vorbind despre textul *Să neştire buru creştiru*: „Graiul lui popa Grigorie şi al elevului său este învederat mai arhaic decît al lui Coresi; mai arhaic chiar ca sintaxă romînă generală, fără a mai vorbi despre fonetismul lor cel dialectic, care demonstră pînăla ultima evidenţă, că ei scrieau aşa cum pronunţau, iar nu aşa cum se scriea în manuscrisele şi tipăriturile din epoca lor, căci —să n'o uităm—Romînii aveau deja o brumă de limbă literară". P. 98, vorbind despre *Întrebarea creştinească*: „Deşi vechiu de peste trei secoli, acest catehism este scris totuşi într'o limbă, care se apropie foarte mult, şi s'ar putea zice chiar că nu diferă de graiul actual al sătenilor din Ţara Romînească şi din regiunile învecinate ale Transilvaniei.—

El ne prezintă fără comparaţiune mai puţine dificultăţi fonetice, morfologice, lexice şi sintactice, decît limba proprie a lui popa Grigorie, măcarcă preutul din Măhaciu trebuia să fi fost încă copil în anul cînd acest text eşia la lumină din teascurile Braşovului.—S'ar putea dară afirma în cunoştinţă de cauză, că pela jumătatea secolului XVI limba romînă înfăţişa diverse straturi, unele mai înapoiate, altele mai înaintate, între cari exista deja stratul cel devenit astăzi, aproape fără nici o schimbare, limba tipică a Romînului". (Sublinierea e a autorului.) Pentru Hasdeu, care credea că cele mai vechi texte romîneşti sînt manuscrise şi tipărituri de graiu muntean din secolul al XVI-lea, şi care credea că palatalizarea labialelor s'a produs deja în epoca latinităţii, era firesc ca adevărata limbă romînească literară să fi fost, din secolul al XVI-lea încoace, dialectul muntean.

§ 6.—Densusianu şi-a exprimat concepţia sa în *Histoire de la langue roumaine*, II, p. 6—7, p. 9, p. 11—14 (fasc. I, 1914).—dupăce probabil o expusese la cursurile sale universitare,—şi în cursul său de istoria limbii romîne în secolul al XVII-lea, netipărit, ţinut pînă în ultimii ani ai vieţii sale la Universitatea din Bucureşti, poate şi în cursul intitulat *Evoluţia estetică a limbii romîne*, rămas deasemenea netipărit. Informaţii despre cursurile şi lucrările netipărite ale lui Densusianu dă el însuşi în prefaţa la volumul al II-lea din *Histoire* şi D. Şandru în *Ovid Densusianu filolog*.

P. 6: „L'intérêt que nos voisins [Saşii şi Ungurii] montraient pour les Roumains [prin traducerea şi tipărirea cărţilor religioase din secolul al XVI-lea] était dicté en première ligne par des motifs religieux; il ne prévoyaient peut-être pas que de tout ce mouvement c'étaient la langue et la littérature roumaines qui devraient tirer le meilleur parti, puisque grâce à lui les imprimeries purent donner aux Roumains des livres saints écrits dans leur langue.—Quelle fut l'influence de ces livres? Peut-être bien plus intense qu'on ne la peut juger aujourd'hui. Ce qui semble certain c'est qu'ils furent assez répandus, malgré l'opposition qu'ils devaient rencontrer dans les milieux hostiles aux doctrines luthériennes et calvinistes". P. 7: „Quoi qu'il en soit, les

textes imprimés à Braşov et ailleurs eurent l'effet de donner à la langue roumaine une vie nouvelle, en l'acheminant vers des destinées meilleures. Et ce furent surtout les livres de Coresi qui eurent le plus d'influence et contribuèrent dans une large mesure au développement ultérieur du roumain littéraire." La p. 9 consideră barbară limba textelor secolului al XVI-lea. P. 12: „En comparant les différents textes, on peut facilement s'apercevoir de la multiplicité des courants linguistiques qui se croisaient dans l'ancien roumain: le morcellement dialectal y est assez visible". P. 12—14: „Comparée, d'autre part, au roumain actuel, et specialement au roumain parlé, la langue du XVI-e siècle ne présente pas, à plus d'un égard, de différences bien frappantes. On est même étonné de constater dans un document tel que celui de 1521 des particularités si rapprochées de celles d'aujord'hui. Ce sont surtout la phonétique et, jusqu'à un certain degré, la morphologie qui ont subi le moins de transformations depuis trois siècles; il faut naturellement mettre hors de compte les textes provenant de certaines régions dialectales et qui accussent des particularités bien caractéristiques; mais si on prend comme point de comparaison les textes de Coresi, écrits dans cette langue d'une partie de la Valachie qui s'est imposée comme langue générale et a prepare le roumain littéraire, cette constation reste debout. Le vocabulaire est sans doute plus pauvre qu'aujourd'hui, malgré le nombre assez grand de mots d'origine latine, slave, etc. — très expressifs parfois — qu'il possédait et qui ont disparu aujourd'hui. Comme tout idiome non encore suffisament cultivé, impropre à exprimer avec une abondance et une nettete suffisantes les notions d'ordre supérieur, le roumain du XVI-e siècle ne pouvait qu'avoir de nombreuses lacunes dans son vocabulaire. Cette pauvreté de ressources lexicologiques se remarque surtout lorsque les traducteurs s'efforcent de donner l'équivalent de mots étrangers exprimant des choses qui ne leur étaient pas familières ou des idées trop eloignées de leur culture; on voit alors ces courageux travailleurs remédier à cela par des périphrases ou par des mots correspondant vaguement à ceux du texte, s'ils ne préfèrent toutefois recourir au moyen plus

expéditif d'introduire dans le texte roumain les mots étrangers tels quels. Quant à la syntaxe, elle montre des différences plus accentuées que celles qu'on constate pour les autres parties de la grammaire. L'ordre des mots est bien des fois autre que celui d'aujourd'hui ; les rapports entre les différents membres de la phrase sont exprimés par des particules tombées aujourd'hui en désuétude ou qui remplissent d'autres fonctions, la phrase est le plus souvent indécise, traînante ou même confuse, à cause des transitions trop brusques ou des liaisons maladroites qui nous font voir la peine qu'on avait alors à rendre par écrit une suite d'idées.— Telle est l'impression générale qui se dégage de la lecture des textes du XVI-e siècle. Elle corespond aux conditions spéciales dans lesquelles le roumain s'est develloppé jusqu'au moment où une activité nouvelle, des transformations plus ou moins profondes survenues dans la culture, l'acheminent vers des voies qu'ils n'avaient pas connues jusqu'alors".

S'ar părea că, în cursul său de *Istoria limbii romîne în secolul al XVII-lea*, aduce uşoare completări concepţiei sale exprimate în *Histoire*, II. El afirmă acum că limba noastră literară s'a format în partea de mijloc a Munteniei, ceiace înseamnă că nu mai limitează procesul de formare la secolul al XVI-lea, ci îl pune şi în secolele următoare. Nu ştim precis ce înţelege prin partea de mijloc a Munteniei. Poate nu se referă la toată partea dintre Olt şi Estul Munteniei (căci poate nu înţelege prin Muntenia şi Oltenia), ci numai regiunea Tîrgovişte-Bucureşti, în care a fost mai tot timpul capitala statului muntean, şi în care se găseşte şi astăzi un graiu popular din care ar putea fi scos graiul literar muntenesc. Ca o completare, mai departe Densusianu spunea că limba cronicarilor munteni dela sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea este mai aproape de limba literară de azi, sau de exprimarea curentă de azi, decît orice graiu depe acea vreme. Aceste mari apropieri, continua el, faţă de limba actuală le remarcăm mai ales în fonetică, morfologie şi sintaxă. Nu tot astfel, spunea el, stau lucrurile cu graiul cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea şi dela începutul secolului al XVIII-lea, care cuprinde atîtea particularităţi arhaice, mai ales în declinare,

conjugare şi sintaxă, şi „urmează drumul exprimării din secolul al XVI-lea" (Densusianu recunoaştea totuşi că Miron Costin, Dosoftei şi Cantemir au şi ceva personal în sintaxa lor). In Muntenia, afirma după aceia Densusianu, evoluţia spre faza actuală a fost prin urmare mai rapidă. Densusianu explica faptul prin aceia că legăturile dela un ţinut la altul erau acolo mai strînse decît în Moldova. Chiar dacă Densusianu se exprima într'un loc în felul următor: „Deoarece astăzi limba literară are atîtea caracteristice fundamentale din vorbirea munteneasc㠄,... felul în care se exprimau cronicarii munteni se apropie de exprimarea noastră curentă", aceasta nu înseamnă că el nu găsea cronicarilor munteni nici un rost în ce priveşte formarea limbii literare, ci el tocmai înţelegea că numai graiul din Muntenia făcea în secolul al XVII-lea primii paşi spre limba literară de azi. Deaceia Densusianu mai adăuga că cronicarii munteni întrebuinţau multe neologisme pe care el nu le întîlnise în limba din Moldova. Cele mai multe din aceste neologisme erau de un caracter latin şi au fost introduse prin Ardeal. Că Densusianu va fi admis că mai tîrziu alte fapte au făcut ca „atîtea caracteristice fundamentale din vorbirea muntenească" să fie acceptate de toţi Romînii în limba lor literară, se poate presupune, dar niciun pasaj din opera sa nu ne obligă s'o credem. S'ar părea deci că, după marele pas făcut de Coresi, el considera încă o etapă hotărîtoare în formarea limbii moderne limba cronicarilor munteni din jurul anului 1700. Cu privire la limba religioasă el spunea că la Coresi sînt unele muntenisme, că în *Biblia* lui Şerban apar forme dialectale şi anume moldoveneşti, şi că deci, din acest punct de vedere, ea stă mai prost decît cărţile lui Coresi, la care *ăvem* cel puţin dialectul muntenesc curat, (eu observ însă că faptele dialectale din *Biblia* lui Şerban, anume nişte fenomene de valorizare a lui *e* şi *i*, considerate moldoveneşti de către Densusianu, pot fi şi munteneşti), şi că în aceiaşi *Biblie* a lui Şerban se observă morfologia secolului al XVI-lea şi „oarecare timiditate faţă de formaţiunile mai nouă". Şi, ca o observaţie generală asupra limbii textelor religioase, Densusianu adăuga: „caracteristicile dialectale apar mai pro-

nunţate în textele din Moldova, pentru că în Muntenia s'a căutat să se renunţe la unele particularităţi dialectale". Această ultimă frază, care, la Densusianu, trebue să fi fost valabilă şi pentru limba cronicarilor, ne arată clar că, pentru dînsul, în epoca veche, numai Muntenia a fost regiunea în care s'a putut crea o limbă pe care mai tîrziu s-o poată accepta toţi Romînii ca limbă literară. Orice modificări sau completări ar fi adus Densusianu concepţiei sale din *Histoire*, este clar că el a rămas în linii mari la aceiaşi concepţie, care susţine că numai Muntenia a elaborat în epoca veche graiul romînesc literar de azi. In cursul său de *Istoria limbii romîne în secolul al XVII-lea* el n'a făcut altceva decît să spună şi despre cronicarii munteni depela 1700 ceiace spusese despre Coresi în *Histoire*. Ba poate el înţelegea să spună că de fapt tot Coresi este cel care a făcut ca dialectul muntenesc să devină limba literară muntenească, şi că cronicarii munteni depela 1700 n'au făcut altceva decît să ducă spre o formă mai modernă şi mai înaltă limba impusă ca limbă literară de Coresi cu un secol şi ceva mai înainte. Observaţii ale lui Densusianu cu privire la graiul lui Varlaam şi Dosoftei le vom reda mai tîrziu. Aici vom reda părerea sa că graiul lui Dosoftei „prezintă un interes dialectologic", ceiace fusese spus dealtfel de C. Lacea, *Untersuchung der Sprache der „Viaţa şi petreacerea svinţilor" des Metropoliten Dosoftei, Jb.*, V, şi părerea care iarăşi este generală, că în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea s'a citit mult literatura religioasă, singura care circula mai mult, fiind tipărită, iar nu şi cea a cronicarilor, şi că deci influenţele lingvistice au pornit mai ales dela cărţile religioase.

Această concepţie, care se află sigur cel puţin în *Histoire*, stă la Densusianu în legătură cu concepţia sa despre începuturile literaturii romîne pe care o avea cînd a redactat *Histoire*, II, şi care era de fapt a lui M. Gaster, *Chrestomatie română*, I, p. XCIV şi *Geschichte der rumänischen Litteratur*, în Gröbers *Grundriss*, II, 3. Abteilung, p. 266—267, că cele dintîiu traduceri masive în limba romînă sînt traducerile de texte religioase ale lui Coresi, şi nu textele rotacizante. Gaster admitea chiar că acestea din urmă

ar fi copii depe cele ale lui Coresi, ceiace se pare că Densusianu n'a acceptat, căci în *Hist.*, II, p. 7—8, unde se discută apariţia primelor texte religioase romîneşti, nu se afirmă acest lucru. Era firesc dar pentru Densusianu să admită că graiul textelor coresiene a început să se bucure în ochii tuturor Romînilor de un prestigiu deosebit, şi că el a început deci să fie imitat de toţi Romînii, pe cît se puteau îndepărta aceştia dela graiurile vorbite de dînşii. Şi concepţia aceasta i se părea lui Densusianu justă şi pentru motivul că un fenomen aşa de important ca palatalizarea labialelor, care, după cît i se părea în starea de atunci a cunoştinţelor noastre despre graiurile romîneşti, era extins la tot teritoriul ardelean, maramureşean şi moldovean, şi, după cît se putea conclude din anumite fapte, era un fenomen foarte vechiu, nu apărea în textele literare cele mai vechi, pe care le credea a fi ale lui Coresi. La acest fapt se mai adăuga şi caracterul mai ales muntenesc din punct de vedere fonetic şi morfologic al limbii literare de azi. Cercetătorul era astfel ispitit să admită că numai cu secolul al XIX-lea, cînd s'au schimbat condiţiile culturale ale poporului romîn, graiul pe care Coresi îl ridicase la demnitatea de limbă literară, a putut fi imitat de toţi Romînii, fără a i se mai impune acele particularităţi dialectale pe care le întîlnim mereu în textele vechi. Dar acesta din urmă e un lucru pe care noi numai bănuim că l-a gîndit Densusianu, căci, după cît ştim, el nu este exprimat nicăieri în opera sa.

§ 7.—Această concepţie, supt forma în care a expus-o Densusianu, a fost apoi însuşită de un elev al său, prof. P. V. Haneş, în *Desvoltarea limbii literare în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, precum şi de Gh. Adamescu, Gh. Nedioglu şi alţii, în manuale de curs secundar, ceiace a făcut să fie foarte răspîndită şi între nespecialişti. Intrucît toţi aceştia susţineau, după cercetările mai noi, că textele rotacizante sînt mai vechi decît tipăriturile lui Coresi, care le-a şi folosit, ei au trebuit să facă teoriei lui Densusianu şi cuvenita rectificare, că diaconul tîrgovişteau s'a folosit de nişte texte anterioare, dar că limba lui era alta, şi că aceasta a devenit limba literară romînească. Autorii de

manuale didactice au făcut şi completări teoriei. Astfel ei spun că rotacismul a ieşit din uz din cauză că, prin tipărirea cărţilor lui Coresi, a devenit limbă literară un graiu nerotacizant. Deasemenea se spune de către N e d i o g l u că cucerirea Ardealului şi a Moldovei de către Mihai Viteazul a adus o unificare a limbii, căci a făcut ca graiul muntenesc să se bucure de un prestigiu pe care nu-l aveau celelalte, şi să fie acceptat şi de Ardeleni şi Munteni. A d a m e s c u, urmat de alţii, susţine că *Biblia* lui Şerban şi cărţile tipărite în epoca lui Brîncoveanu, care au fost foarte răspîndite peste tot teritoriul romînesc, au servit şi ele în mare măsură aceleiaşi unificări a limbii literare romîneşti. Aici vom cita cîteva pasaje din P. V. H a n e ş, *Desvoltarea limbii literare în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, 1927 (ed. I-a apărut în 1904). P. 45—46: „cît priveşte provincialismele, trebuie să constatăm că e un rău de care nu poate fi învinuit Asachi, fiindcă nu l-ar fi putut deloc înlătura. Ca orice scriitor din altă parte a romînismului decît din Muntenia, Asachi se găseşte de drept în inferioritate faţă de cei din ţinutul acesta. Limba din scrierile lui are ca întîiu izvor limba vorbită de el zilnic şi nici nu putea fi altfel, deoarece asemenea condiţiune este esenţială în formarea graiurilor literare. Cum el era Moldovean, limba lui scrisă avea să conţină urme numeroase de forme moldoveneşti. Pe de altă parte limba romînească literară s'a născut din dialectul muntenesc, ca element fundamental — din ce cauză nu e locul aici să arătăm — şi a scoborît la rîndul de provincialisme particularităţile celorlalte dialecte romîneşti. Deaceia, judecat din punctul de vedere al graiului literar actual, graiul lui Asachi cuprinde elemente nepotrivite, neartistice. Vor fi scriitori tîrzii, mai mari decît Asachi, care se vor găsi în aceiaşi situaţiune caşi el, numai fiindcă n'au avut norocul să se nască şi să trăiască în Muntenia. Cu renumele lor, cu meşteşugul de a trece într'o frază armonioasă ori într'un vers sonor o expresiune moldovenească, ei vor reuşi uneori să împămînteneasă în limba noastră literară expresiuni necunoscute Munteniei, dar din punct de vedere al purităţii limbii ei se vor găsi în inferioritate faţă de contemporanii lor de dincoace de Milcov." P. 157—158: „Săulescu nu privia cu ochi buni

ascendentul scriitorilor munteni în literatură. El recomanda să se ia ca punct de plecare limba veche romînească, nevoind sau neputînd înţelege că recomandaţia aceasta ducea tot la subdialectul muntean. Ceiace-l supăra şi mai mult era înclinarea ce o constata la unii literaţi moldoveni de a scrie ca cei din Bucureşti. Despre aceştia afirmă că maimuţăresc pe Munteni, că-şi schimonosesc limba, că se cred filologi şi că îi e ruşine să citeze din ei vre-un pasaj pentru dovedirea tezei. Zicînd asemenea lucruri, el se gîndea — a declarat-o singur cu altă ocaziune — la unii scriitori moldoveni tineri şi neînsemnaţi. Negruzzi s'a crezut lovit şi a răspuns. A scris după modelul muntean şi se glorifică cu aceasta — zice el —, pentrucă graiul muntean reprezintă mai bine spiritul limbii noastre literare. Iată declaraţiunea care ne interesa pe noi şi care ne explică tendinţa, mai pronunţată la Negruzzi decît la alţii, de a se apropia de subdialectul muntean".

§ 8.—Cum e şi firesc, părerea lui D e n s u s i a n u a fost acceptată şi de acei elevi ai săi, lingvişti, care s'au ocupat cu limba noastră literară: este vorba de Al. R o s e t t i. Şi el trebuia să-i impună aceleaşi modificări pe care i le-au impus autorii de manuale didactice. In *Grai şi Suflet*, I, p. 100—101, R o s e t t i afirmă că probabil „traducerile rotacizante, efectuate în nord estul Ardealului şi în Maramureşul vecin, au avut o răspîndire restrînsă. N'a fost vorba, prin urmare, de cărţi adresate unor „fraţi" îndepărtaţi". „Intreprinderea lui Coresi, patronată de oficialitatea reformată şi ortodoxă [cf. *Romania*, XLVIII (1923), 329 şi n. 3], pornită scurt timp, în urma acestei prime încercări de a da Romînilor cărţi de cult în limba lor, a căutat să dea acestei mişcări un caracter mult mai general". Apoi, la p. 101, el afirmă: „prin această muncă a lui Coresi şi a ucenicilor săi, şi prin posibilitatea de a le împrăştia, mulţumită tiparului, cărţile rotacizante deveneau accesibile unui public mult mai larg. — In urmă, împrejurări de ordine politică şi culturală au ridicat limba comună din regiunea indicată la rangul de limbă literară, şi am putea compara ceeace s'a petrecut în dacoromînă la această epocă cu ceeace s'a observat în alte ţări, unde nevoia de a face proseliţi a creat

limbi literare [cf. A. Meillet, Aperçu d'une hist. de la langue grecque, ed. a 2-a, Paris 1920 187]. Cu drept cuvînt s'a spus, prin urmare, că bazele romînei literare au fost puse de şcoala lui Coresi [Ov. Densusianu, Hist. de la langue roum., II, 11—14]. "(Parantezele drepte sînt ale lui Rosetti-Regiunea indicată mai înainte e regiunea Tîrgovişte-Braşov.) Trebuie să recunoaştem însă că, spre deosebire de Densusianu, Rosetti admite că graiul, devenit deja prin Coresi „limbă comună", din regiunea Tîrgovişte-Braşov, a devenit limbă literară numai mai tîrziu, datorită unor împrejurări politice şi culturale, ceiace dealtfel este în contradicţie cu ipoteza iniţială a lui Densusianu, afară numai dacă unele din acele împrejurări invocate de Rosetti nu vor fi tocmai cele invocate de Densusianu pentru secolul al XVII-lea : cronicarii munteni (căci e greu să ştim la ce împrejurări politice şi culturale s'a gîndit Rosetti). In *Étude sur le rhotacisme*, Rosetti spune (p. 12—13) : „Cette unité linguistique[a dialectului dacoromîn] nous permet d'entrevoir le mécanisme du recul du rhotacisme : innovation phonétique manifestement aberrante, elle portait en elle, de ce fait, le principe de sa mort prochaine. En Istrie, où l'extension d'une langue commune ne pouvait pas se produire, le rhotacisme s'est conservé jusqu'à nos jours. Dans la première moitié du XVI-e siècle s'est produit dans le N. - E. de la Transylvanie un grand fait d'histoire littéraire : la Réforme de Luther a doté les Roumains de leurs plus anciennes traductions de livres saints et d'apocryphes religieux (cf. *Romania*, XLVIII, 333). Ce qu'il convient de relever ici, c'est que ces textes, ayant été traduits par de individus natifs des régions rhotacisantes, ont été le véhicule de la langue commune qui y était parlée. L'importance de cette constatation est grande, si l'on tient compte du prestige de ces livres — dont on a découvert un assez grand nombre de copies — et de l'influence qu'ils ont certainement exercée. Si, dans la seconde moitié du XVI-e s., des circonstances d'ordre politique et cultural n'avaient pas donné une si grande importance au centre de propagande luthérienne du Sud de la Transylvanie, région de Sibiu-Braşov (v. *Romania*, XLVIII, 329, n. 3), il est certain qu'il en aurait été autrement des commencements du roumain littéraire et que le rhotacisme aurait eu toutes les chances de ne pas disparaître, grâce à la langue écrite qui en aurait maintenu l'usage. — Mais les livres de Coresi, qui avaient pour eux la protection de l'officialité réformé et orthodoxe, et, comme moyen de diffusion, l'imprimerie, ont porté le coup de grâce à la langue commune du N.-E., qui tendait à s'imposer, et leur influence a été sans doute grande dans toute la Transylvanie. Il n'y avait plus de raisons, alors, pour que le rhotacisme apparût dans la langue littéraire qui commençait à se fixer, et dont la norme, à laquelle il fallait se conformer, était autre. Le mouvement de Coresi a relégué cette innovation phonétique parmi les faits patois : le rhotacisme est banni de ses éditions, qui reproduisent, avec des modifications portant notamment sur le lexique, les traductions du N.-E. Peu à peu l'influence de la langue littéraire du Sud a gagné du terrain et on a évité de noter le rhotacisme dans les textes, ce qui n'empêche pas d'admettre que cette innovation a continué d'apparaître dans l'usage parlé, dans les conversations entre des habitants, qui l'évitent devant un étranger (v. ci-dessous, p. 16. Cf. Ov. Densusianu, *Grai şi suflet*, I, 158, n. 1).—Il est plus malaisé de mettre en lumière les autres causes qui ont pu conditionner la disparition du rhotacisme". In continuare, la p. 13—14, Rosetti a arătat aceste alte cauze care au făcut ca rotacismul să dispară din graiul poporului. Rosetti nu era obligat să admită, cum poate a făcut Densusianu, că textele rotacizante sînt copii depe textele tipărite de Coresi, deoarece, după el, fenomenul palatalizării labialelor s'a produs tîrziu, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Spre deosebire de Densusianu, care nu pomenea nimic de faptul că Coresi a folosit manuscrise rotacizante (*Hist.*, II, p. 8), el admite că Coresi a folosit astfel de texte. In *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, p. 52 şi 90, şi *Limba romînă* p. 64—65, Rosetti va susţinea că n'a existat în secolul al XVI-lea o limbă comună sau literară românească, care să-şi impună norma sa scribilor. In *Limba romînă*, după ce arătase ce grupări se stabilesc în limba scrisă a secolului al XVI-lea, la p. 151—152 spunea : „In felul acesta, fonetica limbei romîne în sec. al XVI-lea

apare cu trăsături dialectale mai marcate decît în zilele noastre, în sensul că opoziţia dintre grupele dialectale e constituită prin particularităţi fonetice tranşante. Eliminarea lor s'a făcut prin extinderea limbei comune dotată cu un prestigiu social mai ridicat, asupra regiunilor rămase în întîrziere faţă de evoluţia generală a limbei". Iar în *Istoria limbii romîne, Noţiuni generale*, p. 76: „Coresi venise din Tîrgovişte şi adusese cu el graiul acestor regiuni, iar ucenicii săi — Braşoveni — întrebuinţau graiul din regiunea Braşovului. Bucurîndu-se de o foarte mare răspîndire, cărţile lui Coresi, în loc să înlesnească propagarea doctrinei protestante, au izbutit să pună temelia limbii noastre literare. Ani de-arîndul, credincioşii de pe întreg domeniul romînesc au cunoscut cuvîntul Domnului excluziv prin tipăriturile coresiene, scrise în graiul caracteristic regiunii Tîrgovişte-Braşov, care a căpătat astfel prestigiul de limbă a cărţii". P 77: „Ca şi celelalte limbi europene, limba romînă nu a fost fixată dela primele ei manifestări în scris. Cele mai vechi monumente de limbă romînească prezintă un accentuat caracter dialectal..." P. 78: „Epoca în care se hotărăşte soarta limbii literare romîneşti este cuprinsă între anii în care diaconul Coresi îşi desfăşoară la Braşov fecunda sa activitate de tipăritor de cărţi romîneşti (1559—1581). Marea răspîndire de care sau bucurat tipăriturile coresiene au înlesnit expansiunea unui anumit graiu, care a ajuns să aibă un prestigiu tot mai mare, pînă la fixarea lui ca limbă comună şi literară.—Graiul lui Coresi era acela din regiunea Tîrgovîştei; dar deoarece Coresi a avut cîţiva colaboratori ardeleni din ţinutul Braşovului care l-au ajutat la publicarea cărţilor sale, se poate spune că limba noastră literară este la origine limba vorbită pela mijlocul secolului al XVI, în regiunea Tîrgovişte-Braşov". „Cu foarte rare şi neînsemnate excepţii, cărţile bisericeşti de după epoca lui Coresi apar cu o limbă foarte apropiată de aceia a modelelor coresiene, evitând tot mai mult particularităţile fonetice şi chiar lexicale ale graiurilor locale". P. 79: „Începând cu *Palia* dela Orăştie (1582), în care ne-am aştepta să vedem oglindindu-se în mod mai pronunţat graiul bănăţean, şi continuînd cu *Noul Testament* dela Bălgrad (1648) şi cu tipăriturile lui Varlaam şi Dosoftei în care graiul ardelenesc şi cel moldovenesc dau numai o coloratură generală limbii acestor texte, traduse de scriitorii ardeleni şi moldoveni, avem de-a face, în genere, cu tot atîtea texte de limbă literară, accesibile tuturor romînilor". P. 80-81: „*Biblia* dela 1688, tipărită la Bucureşti, desăvîrşeşte impunerea graiului muntean ca limbă literară, prin prestigiul acestei traduceri şi prin faptul că pentru prima oară se dă o versiune c o m p l e t ă a Sfintei Scripturi în limba noastră". In paginile următoare, privitoare la evoluţia limbii noastre în secolul XVIII-lea şi al XIX-lea, nu se mai spune nimic cu privire la originea dialectală a limbii noastre literare. La p. 86 începe un mic capitol intitulat *Reacţiunea împotriva exagerărilor şi fixarea definitivă a limbii literare*, dar din conţinut reiese că autorul se gîndeşte la fixarea elementelor lexicale.

§ 9. — Aceiaşi părere, a lui D e n s u s i a n u, se întîlneşte şi la istoricii literari I. B i a n u şi N. C a r t o j a n. Primul, în *Texte de limbă din secolul XVI, IV, Lucrul apostolesc*, consideră pe Coresi ca factorul limbii literare. Astfel, la p. III spune: „...prin ele [„cărţile romîneşti tipărite în Ardeal... între anii 1544 şi 1582"] „s'au aşezat formele limbii noastre literare care se dezoltă pînă astăzi pe acea bază". P. VII: Coresi „aşează" „formele limbii literare a neamului". P. X: „aşa se înţelege [prin răspîndirea cărţilor bisericeşti ale lui Coresi pretutindeni pe teritoriul romîn] cum limba vorbită în Ţară, între cele două oraşe de scaun — Tîrgovişte şi Bucureşti — s'a făcut limba cărţii, limba literară a neamului, a neamului romînesc întreg". C a r t o j a n, *Istoria literaturii romîne vechi*, I, p. 52: Textele rotacizante „constituesc începuturile, punctul de plecare al limbii noastre literare". P. 63: „Tipăriturile coresiene, răspîndindu se în toate ţinuturile romîneşti, au dus cu ele pretutindeni graiul muntean pe care l-au impus cu autoritatea cărţilor sfinte. Astfel Coresi, folosind graiul din sud-estul Ardealului şi din Ţara Romînească, a îndeplinit fără să bănuiască o operă de o importanţă deosebită în cultura noastră: a pus primele pietre solide la temeliile limbii literare de azi." In *op. cit.*, II, după ce la p. 111 arătase opinia curentă cu privire la limba Cazaniei lui Varlaam („Se susţine în genere că limba

Cazaniei lui Varlaam este limba populară, pe care a deprins-o, din copilărie, în munţii Putnei şi mai tîrziu, ca monah, în preajma mînăstirii Secul.") şi la p. 111-112 arătase particularităţi ale graiului ei, spune, p. 112: „Dar credinţa că Varlaam a introdus în scrierile sale, graiul popular din preajma mînăstirii Secu este numai în parte întemeiată..." După ce dă mai multe pasage din Cazanie, autorul continuă: „După cum se vede bine din exemplele de mai sus, în afară de unele particularităţi, ca prefacerea lui f în h (hi, hirea), a lui j în ğ (giuruinţă, gios, giudeţe, agiută), pronunţarea lui z ca [în text greşit: cu] dz (dzua, Dumnedzău [în text greşit: Dumnedzau]), nu mai găsim în textul lui Varlaam celelalte caracteristice ale graiului popular moldovenesc. Limba Cazaniei lui este limba romînească scrisă, aşa cum fusese statornicită prin tipăriturile coresiene, care circulau încă pe vremea sa în Iaşi, căci exemplarul cel mai bun din Faptele Apostolilor, păstrat în Biblioteca Academiei Române, poartă nota şi semnătura lui Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu. Chiar străduinţa lui Varlaam de a se desbăra în scris de unele moldovenisme—cu care era obişnuit—alături de formele cu h iniţial (scrie adesea: fireţi, firea, fiară), dovedeşte munca lui de a-şi însuşi din tipăriturile coresiene, formele muntenești, care de fapt păstraseră mai bine fonetismul latin al limbii române. Dar tocmai aci stă marele lui merit: că, scriind pentru întreaga „seminţie românească", cu simţul pentru limba literară în devenire, nu a rupt unitatea spirituală a neamului şi nu s'a abătut dela tradiţia stabilită cu o jumătate de veac înaintea lui de Coresi. Astfel munca lui de traducător reprezintă în procesul de formare a limbii noastre literare un mare pas înainte, curăţind-o de slavonisme şi apropiind-o de limba vie." [Aceste ultime lucruri le spusese şi când caracterizase limba lui Varlaam, la p. 111—112.]. P. 126: „Sub influenţa ideilor puse în circulaţie de reforme, Maramureşenii au pus, în secolul al XV-lea, temeliile literaturii romîneşti, tălmăcind Sfintele Scripturi în graiul strămoşesc. Traducerile lor, răspîndite în copii manuscrise, au fost tipărite de către diaconul tîrgovişteanu Coresi în a doua jumătate a secolului XVI-lea. Textele maramureşene erau scrise într'o limbă noduroasă cu caractere

arhaice şi dialectale. Coresi a înlăturat, cît a putut, particularităţile arhaice şi dialectale, transpunînd textele în graiul muntean, care se ridică astfel la rangul de limbă literară. Textele lui Coresi au intrat la rîndul lor în mîinile Mitropolitului Varlaam şi astfel dela Varlaam la Simeon Ştefan, dela aceştia la Mitropolitul Dosofteiu şi în sfîrşit pînă la Biblia lui Şerban şi pînă la Antim Ivireanu, timp de două veacuri şi jumătate, a fost o continuă elaborare a textelor sacre, o continuă frămîntare de a găsi pentru cugetarea biblică, în formă naţională, nu numai cuvîntul cel mai expresiv şi cel mai precis, dar cuvîntul care să fie în acelaşi timp înţeles în toate ţinuturile romîneşti, „că Romînii nu grăiesc în toate ţările într'un chip", iar cuvintele trebue să fie ca banii „că banii aceia sînt buni, carii îmblă în toate ţările, aşa şi cuvintele acelea sînt bune carele le înţăleg toţi". Dar prin această necontenită frămîntare în căutarea cuvîntului expresiv, cu rezonanţă în toate cuprinsurile romîneşti, în aflarea unui ritm armonios la care să poată fi adaptată melodia bizantină, acolo unde o cereau necesităţile liturgice, s'a creat limba noastră literară". La p 151 el va spune: „ne-ar interesa să ştim şi în ce măsură limba textelor coresiene a mlădiat scrisul marilor cronicari moldoveni", ceiace înseamnă că pentru dînsul limba lui Coresi a influenţat şi pe aceia a scriitorilor laici de pretutindeni.

§ 10. — După toate aceste expuneri se constată că prima concepţie despre limba literară romînească n'a fost expusă într'o lucrare specială şi mai desvoltată, ci numai în treacăt şi cu ocazia altor discuţii. Ea este privită de susţinătorii ei ca un lucru dela sine înţeles şi care nu merită deci să fie argumentat. Ea este mai veche decît celelalte, apărînd deja la Hasdeu, şi este într'o anumită măsură o reluare a concepţiei lui Eliade-Rădulescu şi C. Negruzzi, care, deşi credeau că limba bisericească era un fel de medie a tuturor dialectelor dacoromîneşti, identificau de fapt această limbă cu dialectul muntean (vezi mai jos, § 25).

§ 11. — N. Iorga şi-a exprimat concepţia sa despre originea limbii literare romîneşti în *Istoria literaturii religioase a Romînilor pînă la 1688*, Bucureşti, 1904, care, publicată în 1925, în ediţia a doua, împreună cu *Istoria literaturii romîne*

în secolul al XVIII-lea, a căpat titlul *Istoria literaturii romînești.*

In ediția a doua, I, p. 192—193, găsim: „Marele merit al acestor cărți [tipăriturile lui Coresi] e poate acesta că, trecînd hotarele, au adunat sufletește, prin viața culturală, pe toți Romînii laolaltă. Prin ele mai mult decît prin vechile manuscrise, care circulau greu și se copiau puțin, nedesăvîrșit, s'a întemeiat o viață literară comună a tuturor Romînilor. Prin ele, aceste cărțulii urîte, păstrate astăzi în puține exemplare ferfenițoase,... s'a întemeiat ceva neprețuit pentru orice popor, căci cuprinde în sine ceia ce va da formă gîndului și simțirii generațiilor care se vor urma: limba literară.—Dar Coresi nu făcuse alta decît să tipărească cu schimbări de tot mici textele husite care-și pierduseră—sau poate unele-și pierdură atunci, la tipar,—rotacismele, pe *u* întreg dela sfîrșit, pe *dz* și cîteva arhaisme mai puțin însemnate. Din ele rămăsese însă, ca sunete, claritatea finalelor: *e, ă*, care se schimbară sau se întunecară aiurea, puritatea labialelor... înainte de *i*, mulțimea cuvintelor latine pline de frumuseță și de expresie, mlădierea țerănească a frazei, care, dincoace, unde era atîta știință de slavonește, putea înțepeni în false forme străine. Orice nouă mișcare literară a trebuit să pornească de acum înainte de la rezultatele mișcării literare husite din veacul al XV-lea. Ardealul de Nord sau Maramurășul ni dădură astfel odată cu cele dintăiu cărți limba lor. Toscana noastră au fost acele sate de plugari și păstori din muntele de Miazănoapte al largii Țeri a Romînilor".

§ 12. — G. Ibrăileanu și-a expus concepția sa în cursul de istoria literaturii romîne moderne, epoca lui Conachi, (1800—1840), netipărit încă, ținut la Universitatea din Iași în 1909—1910. Nu putem preciza dacă el a menținut-o și mai tîrziu, la cursul său. El începea prin a afirma că, atunci cînd vrem să aflăm ce dialect sau ce dialecte au contribuit la formarea limbii literare de azi, trebuie să comparăm limba operelor vechi cu limba de azi, și să stabilim care texte au o limbă ce seamănă pînă la identitate cu limba modernă și care texte au o limbă ce se abate dela aceasta. Este metoda pe care a întrebuințat-o și Densusianu, fără să atragă însă atenția asupra ei. Cînd un text are o limbă identică cu

cea de azi, Ibrăileanu spunea că are o limbă corectă, cînd un text are o limbă deosebită de cea de azi, el spunea că are o limbă coruptă, stricată, cu regionalisme sau elemente dialectale. Comparația a făcut-o Ibrăileanu folosind mai ales textele din Gaster, *Chrestomatie română*. Începînd să examineze limba textelor vechi, Ibrăileanu afirma că limba textelor rotacizante, considerată ca maramureșeană, în special aceia a Codicelui voronețean, dar și aceia a Psaltirii șcheiene, este, din punct de vedere al fonetismului, limba literară de azi, deosebirile fiind puține, mai puține decît acelea pe care le prezintă textele moldovenești din secolul al XVII-lea încoace, și mai puține chiar decît acelea pe care le prezintă textele din Muntenia (Ibrăileanu se referea desigur în primul rînd la Coresi). Dacă facem abstracție de cîteva fonetisme aberante, care se găsesc în limba Codicelui voronețean, limba acestui text este cea mai literară din toate textele vechi, și poate servi și azi ca model. Dacă limba Codicelui voronețean, continuă Ibrăileanu, este cea mai apropiată de limba literară, din toată limba texte lor vechi, avem o dovadă că limba regiunii în care s'au făcut primele traduceri romînești nu era pe acea vreme așa de îndepărtată de limba literară de azi. Ibrăileanu explica lipsa de elemente populare din acest text prin faptul că el prezintă o limbă foarte veche, din secolul al XV-lea, cînd s'au făcut primele traduceri, și cînd limba era încă destul de unitară și nu avea abaterile regionale pe care le întîlnim mai tîrziu. In ea, spunea Ibrăileanu, nu găsim moldovenisme, căci moldovenismele s'au produs mai tîrziu (e vorba bineînțeles de sunete). Desigur, prin aceasta Ibrăileanu, înțelegea să spună că nu găsim nici particularitățile caracteristice astăzi graiului maramureșean și ardelean, care și ele s'au produs mai tîrziu (în altă parte Ibrăileanu va admite însă moldovenisme și în Codicele voronețean). Desigur, printre aceste moldovenisme Ibrăileanu înțelegea mai întîiu de toate palatalizarea labialelor, pe care, după Philippide (căruia i-a fost prieten și colaborator la munca de strîngere a materialului pentru *Dicționarul limbii romîne* al Academiei), îl considera nu atît de vechiu, cum credea Densusianu, ci relativ recent (totuși Ibrăi-

leanu îl considera realizat înainte de secolul al XVI-lea, căci el se mira dece Codicele voroneţean, care a fost scris în secolul al XVI-lea în Moldova, nu posedă palatale). Dialectul care deci, după Ibrăileanu, s'a impus ca limbă literară la Romîni, este cel din Nordul Romîniei, un dialect unitar, adică fără deosebiri dialectale, din Moldova pînă în Maramureş, şi chiar mai spre Vest, şi care numai la începutul epocii literare a ajuns să palatalizeze labialele. Limba literară s'a fixat deci chiar în secolul al XV-lea.

Ibrăileanu proceda exact cum procedase Densusianu şi Iorga, care au considerat ca limbă literară a Romînilor limba primelor texte romîneşti, mai bine zis, limba acelor texte pe care fiecare le credea a fi cele mai vechi texte romîneşti. Iorga, şi după el, Ibrăileanu, fiind de părerea că primele texte romîneşti au avut un graiu maramureşean sau dacoromînesc nordic, limba care, după dînşii, a devenit la Romîni limbă literară a fost acest graiu maramureşean sau nordic. Cu toate acestea, Ibrăileanu aducea imediat o rectificare celor afirmate mai sus. El adăuga că graiul muntean în care a scris Coresi nu era prea deosebit de graiul romînesc al textelor rotacizante,— desigur Ibrăileanu se gîndea mai ales la faptul că nici acela nu palatalizase labialele—, aşa că limba primelor este şi a celorlalte, este de fapt aceiaşi limbă (deşi recunoştea că Coresi a modificat limba textelor rotacizante atunci cînd el le-a tipărit). Aceasta îl va face să admită că şi limba lui Coresi este limba literară (dar, precum am spus, Ibrăileanu admitea că în Coresi sînt mai multe elemente dialectale decît în C. v. şi P. ş.). Apoi, discutînd afirmaţia lui N. Iorga, pomenită mai sus, că Maramureşul este Toscana neamului romînesc, el afirma că limba literară romînească n'a ieşit dintr'un dialect oarecare, adică dintr'o singură regiune, cum s'a întîmplat în Italia, unde au fost şi sînt mari deosebiri dialectale, şi cum s'a întîmplat şi în Franţa, ci ea este la origine limba întregului teritoriu romînesc, care se prezinta foarte unitar ca limbă, ea este deci limba întregii Romînimi dela Nordul Dunării, într'o fază mai veche. Este greşit să se creadă că dialectul muntean a învins, cum credea C. Negruzzi, iar mai recent P. V. Haneş, (Ibrăileanu nu pomeneşte pe Hasdeu: pe Densusianu nu-l putea pomeni, căci acesta încă nu publicase *Hist.*, II). E adevărat că dialectul muntean este azi mai apropiat de limba literară, dar aceasta pentru că el e mai staţionar. Cu veacuri în urmă, dialectul moldovenesc avea şi el un aspect mai arhaic, şi semăna mai mult decît astăzi cu dialectul muntenesc şi cu limba literară de azi. Nici limba veche nu se identifica cu dialectul muntenesc. Ba dialectele munteneşti au pe unelocuri caractere moldoveneşti (cred că Ibrăileanu se gîndea mai ales la sunete). Astăzi fiecare dialect are forme dialectale faţă de limba literară. Limba literară nu este nici munteană, nici maramureşană sau altfel, ci ea este şi una şi alta. Cu veacuri în urmă limba romînească era mai unitară decît azi şi nu prezinta acele particularităţi dela un graiu la altul pe care le prezintă astăzi. Aceasta era foarte firesc într'un timp în care Romînii stăteau mai mult în Carpaţi şi nu se întinsese la cîmpie. In acel timp au fost traduse la noi cărţile religioase în graiul maramureşean, care, dat fiind că aproape toţi Romînii vorbeau cam la fel, trebuia în mod fatal să fie considerat ca limbă literară şi de ceilalţi Romîni. Numai după ce Romînii au coborît la şes au început să apară acele schimbări divergente dela o regiune la alta.

Ibrăileanu îşi propunea apoi să studieze vechea limbă literară în Ţara Romînească şi în Moldova, cu scopul de a vedea cînd şi cum s'a menţinut mai bine vechea limbă literară romînească faţă de saltul limbii vii. In acest scop el alerga, firesţe, după fenomenele neliterare ale limbii vii, care au pătruns în limba literară. Fenomenele dialectale apar mai ales din secolul al XVI-lea, cînd dialectele încep a se deosebi din ce în ce mai mult unele de altele. El constată în amîndouă ţările aceleaşi fenomene fonetice, numai că în măsură deosebită, şi conclude din aceasta că am avut o singură limbă literară. Face şi precizarea că unele din aceste fenomene fonetice, care se întîlnesc atît în Muntenia cît şi în Moldova, sînt moldovenisme care apar în textele munteneşti; altă dată însă spune că nu trebuiesc numite moldovenisme, căci ele apar nu numai în Moldova, dar, regional, şi în Muntenia, şi chiar pe tot teritoriul dacoromî-

nesc (e vorba de palatalizarea labialelor şi de velarizarea lui *e* şi *i* precedaţi de *ş, j, ţ, dz, s, z, r, t, d, p, b, f, v,* şi *m*). Mi se pare că aici Ibrăileanu vede iarăşi un fapt care să contrazică teoria că limba literară e muntenească, căci doar şi în Muntenia există fenomenele dialectale pe care le observăm în celelalte dialecte dacoromîneşti. Forme dialectale găseşte Ibrăileanu chiar în textele munteneşti ale secolului al XVI-lea: în Coresi, în Radu dela Mănicești, în Leviticul dela Belgrad (pe care îl consideră deci muntenesc), în documente. In Psaltirea lui Coresi sînt mai multe asemenea fonetisme populare decît în P. ş. In ea s'ar găsi şi următoarele moldovenisme care nu se găsesc în Muntenia: *gude, inconguară*. In Radu dela Mănicești găsim şi *amu*, care este un moldovenism (voi adăuga eu că în Coresi se găseşte *acmu*). Evangheliarul slavoromînesc dela Petersburg este considerat pe nedrept de Ibrăileanu tot muntenesc, el fiind, după cum ne arată limba, ardelenesc de nord sau moldovenesc (G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul al XVI-lea*, p. 202, credea că textul tipărit era o copie a unui rotacizant dupe un text nerotacizant, din Ardealul dela Nord de Mureş; nu e nevoie însă să se admită aceasta, uzurile *n* şi *nr* sau *r* putînd fi prezente în graiul aceluiaşi om). Autorul scoate un mare număr de fenomene dialectale şi din textele secolului al XVII-lea. In *Varlaam şi Ioasaf*, tradus de Udrişte Năsturel, găseşte şi moldovenismul pur *inconguрat*. In cărţile bisericeşti ale secolului al XVIII-lea, din Muntenia, spune Ibrăileanu, găsim mai puţine fenomene literare, în cărţile populare ale aceluiaşi secol, din Muntenia, mai multe. Nu ştiu ce spunea el din acest punct de vedere despre graiul cronicarilor munteni din acest secol. In cronica lui Radu Greceanu se găsesc moldovenismele: *se afla* (pl.), *inconguрind, arhierei* (articulat), *preoţi* (art.), într'un manuscris muntean dela 1705: *gutăiu*, în Evangheliа dela Rîmnic, 1746, avem: *inconguрat, şăd, slujăşti, ingrijăşti*, (pers. 3 sing.), în Ceaslov, 1779: *inconguрat*. Deoarece fenomenele populare în discuţie s'ar fi produs cam în secolul al XVI-lea, Ibrăileanu susţine că era o deosebire între limba claselor de sus şi cea a claselor de

jos. Cronicarii munteni, ca şi traducătorii cărţilor populare, aveau o limbă deosebită de cea a poporului de jos.

Trecînd la Moldova, Ibrăileanu spune că o limbă literară foarte bună găsim în documentele dintre 1550 şi 1600, care prezintă numai puţine elemente populare. Ibrăileanu afirmă că aceasta era însă numai limba claselor de sus şi că poporul vorbea altfel decît se scria. Dar documentele redau limba vie a celor care au scris şi care nu erau ţărani. Ibrăileanu susţine că aceiaşi era situaţia şi în secolele următoare, cînd limba documentelor apare şi în textele religioase şi cronici. Pentru a dovedi că era o deosebire între limba claselor de sus şi cea a poporului, el invoacă şi cele spuse de Cantemir despre palatalizarea labialelor în legătură cu graiul bărbaţilor şi cel al femeilor. Ibrăileanu caută apoi să legitimeze lucrurile şi teoretic, susţinînd că e foarte natural ca diferitele clase sociale să vorbească deosebit. El susţine că în Moldova această deosebire a existat chiar dela început, căci clasa moldovenească de sus a venit din Maramureş la 1359 şi a adus deci un graiu maramureşean rotacizant. Ibrăileanu afirmă că în secolul al XVII-lea se observă o influenţă a limbii din Moldova asupra celei din Muntenia. Cred că el se referă la cele cîteva moldovenisme pure care apar în textele din Muntenia în acest timp. Dar după constatările lui Ibrăileanu, ele apar în Muntenia şi în secolul al XVIII-lea. Admite că Varlaam a scris în limba vorbită de el, adică limba claselor de sus din acel timp, dar cu influenţe ale limbii cărţilor secolului al XVI-lea, precum şi cu elemente populare (velarizări). Cronicarii au şi ei forme populare. După Ibrăileanu, Dosoftei a stricat limba literară, acceptînd numeroase fonetisme populare. Dosoftei are limba cea mai neliterară din secolul al XVI-lea şi pînă azi, cu toate că n'a acceptat nici el palatale în locul labialelor (apare însă odată *chicior*). Această influenţă mare a limbii poporului asupra limbii lui Dosoftei este de pus, după Ibrăileanu, în legătură cu afirmaţia lui Iorga din *Istoria literaturii religioase a Rominilor* (vezi acum *Istoria literaturii romîneşti*, I, p. 377–380), că Dosoftei a studiat poezia poezia populară pentru a o imita, sau, în orice caz, a porni

dela ea, atunci cînd el traducea în versuri Psaltirea. Dosoftei este deci, după Ibrăileanu, primul reprezentant al curentului popular romînesc. Cantemir are o limbă populară mai curată decît cea a lui Dosoftei, deşi găsim la el chiar palatale în locul labialelor *(hireş, hireşte, cherdzi)*. Documentele contemporane cu Dosoftei au o limbă mai literară decît a lui. Totuşi, în unele observăm multe din particularităţile graiului moldovenesc de azi, (şi altfel decît fonetice: *or mărturisi, îs toţi*). Concluzia lui Ibrăileanu era că în secolul al XVII-lea limba literară din Moldova nu se deosebeşte de cea din Muntenia, dar că ea întrebuinţează mai des anumite forme populare, care apar şi dincolo.

Limba se împestriţează cu forme neliterare mai ales în secolul al XVIII-lea. Boierii scriu literar, clericii şi mai literar, cei mai de jos, neliterar. Limba lui N. Costin e foarte literară. El era un cetitor de cărţi bisericeşti, şi scria în limba clasei culte. Neculce are foarte multe forme populare. El este din toate punctele de vedere un precursor al lui Creangă. Ibrăileanu crede că Kogălniceanu a mai corectat limba lui Neculce. In cărţulia mitropolitului Iacov, *Sinopsis*, 1757, avem nu numai forme ca *ğudecată*, cu *ğ*, ci şi forme cu *ž*: „unde vom găsi pe *ž* în loc de *ğ*, putem spune că e o silinţă de a scrie literar, e o influenţă munteană". Aceleaşi silinţe de a scrie literar, şi deci aceleaşi influenţe munteneşti, se vor întîlni şi la Amfilohie Hotiniul, precum şi la Alecu Beldiman, *Numa Pompiliu*, 1795, care au pe unele locuri *ž* în loc de *ğ*. Documentele moldoveneşti din secolul al XVIII-lea prezintă aceleaşi muntenisme *(judecată)*.

Ibrăileanu susţine deci că, atît în Moldova, cît şi în Muntenia, limba literară era vorbită în epoca veche de clasele de sus, şi chiar că ea era mai curată în Moldova. Aici observăm o contradicţie cu ce spunea altă dată, că limba din Moldova a întrebuinţat în mai mare măsură fenomenele populare, care apar şi în limba literară din Muntenia. După el, nu poate fi deci vorba nici pentru aceste secole de o prioritate a graiului muntenesc. Romînii scriau în acel timp în limba vie a claselor de sus. Dialectele s'au îndepărtat apoi din ce în ce mai tare de limba literară. Ibrăileanu nu s'a pronunţat asupra situaţiei din Ardealul central şi de Nord.

Nu e fără interes să dăm şi părerile lui Ibrăileanu despre limba dela sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, considerată de el tot ca veche romînească. El afirmă că între 1780 şi 1800 sau 1830 scriitorii scapă de sub influenţa limbii literare bisericeşti, şi de aceia în limba lor constatăm o mulţime de fonetisme, şi în general fenomene, populare. Depărtarea de limba bisericească se produce însă mai ales după 1800. Ibrăileanu găseşte în unele texte din acest timp, publicate de Gaster în *Chrestomatie romînă*, atît de multe elemente populare, încît chiar le crede scrise de oameni din popor. Astfel stau lucrurile cu *Alixăndrie*, 1784, *Descîntece*, 1784. Din potrivă, în *Alfavita cea sufletească*, 1785, ca şi în *Critil şi Andronius*, traducere, Iaşi, 1794, vom găsi mai puţine fonetisme populare, ceiace îl face pe Ibrăileanu să admită că ele sînt scrise de boeri. In secolul al XVIII-lea sînt deci mai multe feluri de limbă, după clasa socială din care face parte scriitorul. I. Golescu, *Pilde, povăţuiri*, 1830, scriea aproape cum vorbea (dar, adaug eu, graiul său era identic cu cel a poporului). El s'a eliberat cu totul de limba literară religioasă. Inainte de 1800 nu era o deosebire chiar aşa de mare între limba cărţilor bisericeşti şi limba literaturii artistice. Acum literatura adevărată care se naşte îşi creiază limba ei. Scriitorul nu mai e terorizat de limba literară religioasă, el scrie în limba vorbită. Limba aceasta continuă cu Zilot Romînul pînă tîrziu. In Moldova, Serdarul Vasile Drăghici, în *Robinson Crusoe*, 1836, scrie tot popular: *ficiori, asemineo, ceilanţi, rămăsăsă*. Limba lui e de comparat cu cea a lui I. Golescu. Amîndoi au o limbă veche, deşi plină cu elemente populare. Această constatare a lui Ibrăileanu a fost făcută cunoscută de noi în *Insemnări ieşene*, V, 1940, n. 6, p. 543—544, unde mai adăugam şi cazul unui Moldovean care scriea aproape cum vorbea poporul, anume cu palatale în locul labialelor: acela al autorului cronicii numită a lui Ienache Cogălniceanu). Ibrăileanu spunea apoi că Eliade-Rădulescu este cel dintîiu care n'a mai scris în graiul contemporan cu el, ci în

limba cărţilor bisericeşti, (el cetea cărţile bisericeşti, şi, din punct de vedere al fonetismului, se întoarce la Coresi) şi cel dintîiu care, înainte de 1840, a sfătuit pe scriitori să-şi „literarizeze" limba după aceia a vechilor cărţi bisericeşti. Asemenea sfaturi găsim în scrisorile sale către Negruzzi, publicate în *Curierul de ambe sexe*, 1836, şi apoi *Convorbiri literare*, XII—XV. Negruzzi este cel dintîiu în Moldova care l-a ascultat şi care începe să scrie ca în Muntenia, el lucrează cel mai mult pentru „literarizarea" limbii în Moldova, aruncînd fonetismele neliterare, fie generale, fie locale. Dar chiar aceşti scriitori au elemente populare în limba unora din operele lor. „Dacă am studia limba literară a lui Negruzzi şi cea a lui Eliade-Rădulescu, am observa cum limba lui devine din ce în ce mai literară". Pînă la 1835 Negruzzi avea şi el moldovenisme. Astfel, în nişte traduceri din greceşte, din 1832, găsim: *oameni, de vei vede, me, ste,* (=stea), *di*; el scrie deci atunci mai neliterar decît Drăghici. In *Treizeci ani*, 1835, e o limbă mai bună decît la Drăghici, dar tot cu moldovenisme: *ğos, singur*. La dînsul se dă acum o luptă între formele literare, pe care le cunoştea din cărţile bisericeşti, şi formele neliterare, din limba vorbită. La 1840, în *Alexandru Lăpuşneanu*, limba lui Negruzzi este perfectă, este aproape limba de azi, e cea mai bună limbă dela 1840. El se fereşte acum atît de mult de provincialisme, încît alungă pe *ğ* din toate cuvintele, afară de *inconğurat* (dar acesta apare şi în alte scrieri ale sale, şi, ce e mai curios, apare şi la scriitorii contemporani munteni; eu adaug că *a inconğura* apare şi în P. Maior, *Ist.*, de ex. p. 7, n. 4, deşi acest scriitor întrebuinţează în mod normal forme ca *judecată;* s'ar putea presupune că în scrierea lui P. Maior se găseşte originea normei de pronunţie a scriitorilor Moldoveni şi Munteni dela 1840). Foarte rar mai apare vreun alt moldovenism, ca *el învinsă*. La 1840 Negruzzi face exces de limbă literară. El ajunge atunci chiar la hiperurbanizare sau hiperliterarizare: *ripitor* pentru *răpitor*; mai are şi *sunt*. Alecsandri, care nu cetea cărţi bisericeşti pentru a-şi corija limba, întrebuinţează fonetisme populare extraordinare. Acest lucru este remarcat şi în corespondenţa dintre Eliade-Rădulescu şi Negruzzi. Deci E-

liade-Rădulescu şi Negruzzi atrag atenţia asupra vechii limbi romîneşti, şi, între 1824 şi 1840, limba literară se corijează. Dealtfel e un fenomen simplu acesta: se alungă unele elemente şi se înlocuiesc cu altele din limba bisericească, (bine înţeles, acum se mai pun şi o mulţime de probleme cu privire la limba scrisă). După 1840, asupra limbii literare va influenţa tot limba veche, dar nu cea din cărţile bisericeşti, ci aceia din cronici, (Negruzzi s'a îndreptat acum spre limba cronicilor; Kogălniceanu a publicat cronicile şi cu scopul de a servi ca un model de limbă), şi mai ales limba literaturii populare; toate acestea, din cauza şcolii literare care domneşte depela 1840 încoace. După 1840 continuă îmbogăţirea limbii literare prin limba din literatura populară. Aceste trei izvoare de „romînism" pentru limbă stăteau deci în ajutorul celor care nu erau nici latinişti, nici italienişti, nici analogişti, (e vorba de A. Pumnul şi adepţii săi). Şcoala critică moldovenească a voit alungarea din limbă a unei serii întregi de neologisme. Limba literară, aşa cum o avem astăzi, îşi are izvorul pela 1840, odată cu influenţa cronicarilor şi a limbii populare, (nu şi a celei bisericeşti). Negruzzi, Kogălniceanu şi Alecsandri au creat limba literară modernă, (e sigur că Ibrăileanu se gîndeşte nu numai la fonetism, ci şi la vocabular). Limba literară începe a căpăta o fizionomie ca cea de azi şi acest proces de creaţie al ei durează pînă pela 1880(eu pot adăuga că Eminescu a scris înainte de fixarea ei fonetică şi lexicală). S'a format deci cam în acelaşi timp în care s'au format toate la noi în secolul trecut. Din punct de vedere al limbii literare, epoca 1840—1880 e o epocă de chin al naşterii: acum trebuie să se lupte împotriva latinismului şi analogismului, împotriva influenţei franceze, acum trebuie introduse cuvinte din vechea romînă, din limba populară, trebuie alungate cuvintele străine care nu s necesare, trebuie să se dea o formă romînească neologismelor, să se primească altele, căci se introduc mereu idei şi lucruri noi, etc. Din toată frămîntarea aceasta, va ieşi limba pe care o scriem noi azi. Totuşi unele moldovenisme întrebuinţate de scriitorii talentaţi din Moldova au intrat în limba literară. Capitala ţării însă a impus şi impune şi astăzi graiul muntean. Atunci

cînd cineva vrea să vorbească limba literară, vorbeşte mai muntenește. Graiul muntean este însă preferat şi din cauză că limba literară seamănă mai mult cu dialectul muntean decît cu celelalte. Graiul din Ardeal avea deosebiri faţă de cel din vechiul regat, deoarece Ardealul nu făcea parte din acelaşi stat.

Concepţia aceasta este în şi mai mare măsură decît cea examinată mai înainte, o reluare a concepţiei lui Eliade-Rădulescu despre limba literară românească, care credea (vezi mai jos, § 25), că limba bisericească este o medie a tuturor dialectelor dacoromîneşti.

§ 13. — Concepţia lui S. Puşcariu şi a lui Al. Procopovici are multe puncte comune cu aceia a lui Ibrăileanu. Ea a fost expusă mai schematic, dar e lipsită de unele erori ale aceleia. S. Puşcariu vorbeşte de o limbă literară unică, care s'a născut în secolul al XV-lea în nişte regiuni cu labialele intacte, anume în Maramureş şi în Oltenia. Se pare că la început el vedea la baza limbii literare numai graiul maramureşean, căci nu vorbea atunci nimic despre rosturile lui Coresi în formarea limbii literare. Intr'adevăr, în *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* (vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 82—83) el spune: „Bien entendu, il n'est nullement permis de croire que les palatales n'ont fait leur apparition qu'au XVI-ème siècle, sous prétexte qu'elles ne sont pas attestées plus tôt. Si le vieux roumain offre intacte toute la série des labiales, cela est dû en grande partie à la tradition littéraire. Nous savons aujourd'hui (Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor*, Buc. 1904, 15 sqq.) que les Roumains ont commencé dès le XV-ème siècle, sous l'influence du mouvement religieux hussite, à employer leur propre langue dans l'Église à la place du slavon, et à traduire la Bible en roumain. L'influence de ces écrits fut plus considérable qu'on ne se l'imagine d'ordinaire, et par eux fut fondée une tradition littéraire. Les premières traductions de la Bible ont dû prendre naissance dans une région qui conservait encore les labiales dans la langue usuelle; sans cela, étant donné qu'il s'agissait des premières essais d'ecriture, on aurait certainement écrit conformément à la langue du peuple *k'ept* au lieu

de *piept*. D'autres indices, dont nous relèveront quelques-uns plus loin, plaident pour que nous situions ces monuments dans une région placée assez au nord ou au nord-ouest du domaine daco-roumain, où aujourd'hui encore on dit, sinon *piept*, du moins *vin* et *fier*. Quoiqu'il en soit, il demeure très frappant que les palatales, même dans les actes privés, aient apparu si tard et si rarement". Pentru Puşcariu, palatalizarea labialelor este un fenomen care s'a produs dialectal în romîna primitivă tîrzie, cu puţin timp înainte de despărţirea dialectelor, pusă de el către sfîrşitul evului mediu. (vezi *ibid.*, p. 79—82).—Puşcariu, *Istoria literaturii române*, I, 1921, p. 72—74: „Dar faptul că diaconul Coresi răspîndeşte prin tipar vechile traduceri şi tălmăciri nouă în toate regiunile locuite de Romîni, constitue un merit mai mare decît dacă el şi-ar fi întrebuinţat timpul cu traduceri migăloase. Prin activitatea sa mare el contribue în primul rînd la *stabilirea unei limbi literare româneşti* înţelese pretutindeni.— Cel ce întrebuinţează mai întîiu o limbă spre scopuri literare, fixează în scris, în mod firesc, graiul popular vorbit în regiunea sa. Să ne închipuim că în regiunile din nordul Mureşului s'ar fi pronunţat în secolul al XV-lea, ca în cel mai multe părţi romîneşti de azi, *chept* în loc de „piept" *ghine* în loc de „bine", *hier* sau *ser* în loc de „fier", ş. a. m. d. Cei dintîi tălmăcitori ar fi scris atunci *chept*, *ghine*, *hier*, şi urmaşii lor ar fi continuat să scrie astfel, fixînd pentru totdeauna în limba noastră literară aceste forme pe care noi le simţim urîte şi care ar face ca limba noastră scrisă să se depărteze foarte tare de oricare altă limbă romanică. Dar întîii traducători husiţi vorbeau în satele lor graiul sonor şi puternic din Transilvania de nord, care în acelaş timp e şi temelia dialectului bogat moldovenesc. In drumul lor spre miază-zi, copiindu-se mereu scrierile acestea au pierdut unele arhaisme şi particularităţi dialectale neînţelese aiurea (bunăoară rotacismul) şi s'au apropiat tot mai mult de dialectul din Ardealul sudic, identic, în trăsăturile sale principale, cu cel din Muntenia. Tipărindu-le, Coresi a stabilit o formă a limbii care era înţeleasă pretutindeni. Prin legăturile comerciale ale Saşilor braşoveni cu Ţările romîneşti, aceste tipărituri s'au răspîndit (cu atît mai lesne, cu

cît trebuința lor era simțită din ce în ce mai mult) și în Principate, unde cunoștințele de slavonește scădeau mereu".— Teoria aceasta a fost completată de un membru al școlii lui Pușcariu, cu o teorie despre originea graiului literar din Moldova, teorie identică cu aceia a lui Ibrăileanu. In *Mic tratat de lingvistică generală*, Cernăuți, 1930, p. 125—126, Procopovici a afirmat că graiul cu labialele nealterate, din scrierile moldovene vechi, își are originea în graiul nepalatalizant al descălecătorilor maramureșeni, care au devenit clasa conducătoare a Moldovei. Era o consecință imediată a concepției lui Pușcariu că graiul popular moldovenesc realizase palatalizarea labialelor deja în romîna primitivă, și așa se și face că a fost acceptată imediat de învățatul clujean. Aceasta l-a îndemnat însă pe Pușcariu să vadă și în Țara romînească începutul limbii literare în graiul aristocrației. In *Dacor.*, VIII, p. 310, el spunea: „Teoria aceasta [a lui Procopovici] s'ar putea extinde și asupra limbii literare din Muntenia, unde consolidarea principatului s'a făcut din spre Vest spre Est, precum se poate vedea acum în amănunte în cartea lui Giurescu. Vestul (Banatul și o parte din Oltenia) păstrează însă pînă azi labialele nealterate. Acestea s'au impus deci și la Curtea munteană, în zapisele scrise în cancelariile ei și mai tîrziu în cărțile bisericești (care erau în parte reproduceri ale traducerilor făcute tot într'o regiune cu labialele nealterare, în Nordul romînesc), tipărite mai întîi de Coresi, care precum a arătat Macrea [*Dacor.*, IX, p. 158—160], era și el originar dintr'o regiune cu labialele intacte. Macrea, *l. c.* a acceptat și el teoriile lui Pușcariu și Procopovici.

CAP. II.

PRESUPUSA UNITATE A VECHII ROMÎNE LITERARE.

§ 14. Marea greșală a concepțiilor dominante: limba romînească literară ca limbă unică.—§§ 15-17. Teoriile aproximativ juste despre originile limbii literare romînești.

§ 14.—Nu este greu să se vadă că atît Densusianu cît și Ibrăileanu pornesc la lucru cu ideia unei limbi literare romînești unice, care s'ar scrie dela începutul literaturii romîne (pentru primul, dela Coresi, pentru celălalt, dela textele maramureșene) pînă azi, și care ar fi fost acceptată pretutindeni în țările locuite de Romîni, fie din cauza răspîndirii cărților lui Coresi și a prestigiului de care se bucurau aceste prime cărți tipărite ale Romînilor (părerea lui Densusianu), fie din cauza marii identități de graiu care exista în secolul al XV-lea între Romînii de pretutindeni (părerea lui Ibrăileanu). Acest graiu, care de fapt era numai al claselor de sus, n'a putut să fie păstrat mai curat din cauză că graiurile populare și-au impus mereu particularitățile lor pînă chiar în secolul al XIX-lea. Deși Densusianu și Ibrăileanu n'o spun, se vede că ei admit o conștiință lingvistică unică, un sistem de norme lingvistice unic, care a existat în mintea Romînilor de oriunde timp de atîtea secole cu o putere variabilă, pînă ce în secolul al XIX-lea, el s'a impus tuturor (Ibrăileanu chiar afirma că Negruzzi este cel care a renunțat la moldovenisme). Dar acești învățați nu sînt cei dintîiu care și-au făcut pomenita ideie greșită despre limba literară romînească. Ei au găsit-o în cultura romînească, în care deja dela Eliade-Rădulescu, (vezi D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Eliade Rădulescu*, p. 263—264), C. Negruzzi și Asachi (vezi *Albina Românească*, X, 1839, n. 12, loc relevat de Ibrăileanu, unde se vorbește astfel despre „limba sfintei scripturi", adică despre limba bisericească, încît reiese că e concepută unică) s'au înțeles lucrurile tot în felul acesta. S'a vorbit de o limbă bisericească unică și s'a spus că limba nouă este sau trebuie să fie continuarea ei. Dacă însă pentru limba modernă dela 1880 încoace (vezi cele spuse la § 3) ea este perfect valabilă, pentru timpurile anterioare lucrurile au stat altfel. Nu este adevărat ceiace părea a reieși din Densusianu, că în Ardeal și Moldova am avut în epoca veche aceiași limbă literară ca și în Muntenia. Și nu este adevărat ce spunea Ibrăileanu, că atît în Moldova cît și în Muntenia era aceiași limbă literară. El însuși afirma că fenomenele dialectale care apar atît în limba din Moldova cît și în cea din Muntenia, apar în fiecare din aceste două țări în măsură deosebită. Aceasta înseamnă a admite că în fiecare din cele două țări erau sisteme lingvistice deosebite, care însă nu s'au putut menține

tot timpul în afara influenței reciproce. La o examinare chiar rapidă a textelor vechi românești se observă norme lingvistice deosebite dela o regiune la alta, norme lingvistice care sînt valabile într'o regiune vreme de mai multe secole, în unele cazuri pînă în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, și care se păstrează relativ curate unele față de altele. Se observă deci varietăți regionale ale limbii literare, care ar trebui numite dialecte literare.

Timp de mai multe secole, la începutul oricărei limbi literare, există nu o limbă literară unică, ci mai multe dialecte literare, dintre care unul se impune ca limba literară unică de mai tîrziu. Este cazul bine cunoscut al limbii literare grecești vechi, care, pînă la începutul epocii elenistice a existat supt formă de dialecte literare; este apoi cazul limbilor occidentale în evul mediu (pot cita cazul dialectelor literare din Franța, Italia și Germania), este apoi cazul vechii slave literare, numită de obiceiu vechea slavă bisericească sau vechea bulgară, care, în cele mai vechi timpuri ale ei, avea, pe lîngă un dialect bulgar, unul occidental, întrebuințat în Moravia, și avusese probabil și unul macedonean, ce va fi fost chiar dialectul literar inițial (să se vadă pentru ele N. N. Durnovo, *Travaux du cercle linguistique de Prague*, I, p. 139—145, articolul *Sur le problème du vieux slave*, precum și punctele stabilite de congresul slaviștilor din 1929, dela Praga, publicat tot în *Travaux*, I, la p. 22). Despre dialecte literare s'a vorbit chiar în antichitate, numai că li se spunea simplu: dialecte, iar despre dialectele literare ale limbilor occidentale s'a vorbit chiar din evul mediu. Lingvistica modernă, întemeiată de Bopp, și-a însușit această concepție, și a vorbit și ea, în cazurile grecei vechi și al limbilor occidentale, de dialecte literare (sau măcar de mai multe limbi literare în cadrul aceleiași limbi, cum face A. Meillet, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, p. 111 și urm.). Numai în cazul vechii slave literare nu s'a vorbit, după cît știm, de dialecte literare, decît în epoca noastră, de lingviștii ruși și de școala lingvistică din Praga, care au dat studiului limbilor literare, o mai mare atenție decît li se dăduse pînă la ei, cînd nu existau decît studiile făcute asupra limbilor literare de școala idealistă și

de școala franceză. E drept că în unele cazuri aceste dialecte literare sînt limba unui gen oarecare, cum s'a întîmplat chiar cu dialectele grecești. Dar aceasta nu înseamnă că un dialect literar a devenit realmente o limbă specială. Căci dialectele grecești erau întrebuințate nu numai în operele literare, ci ele aveau în general funcțiile unei limbi literare obișnuite, adică ale unei limbi de cultură. Și cu dialectele literare ale limbilor occidentale situația e la fel: avem dialecte care tind a fi ele însești limbi literare unice, cu toate funcțiile pe care le îndeplinesc aceste limbi. Totuș la un moment dat unele din ele devin numai limbi ale literaturii artistice, cum e cazul cu dialectele literare italiene în secolele al XV-lea sau al XVI-lea, cînd rămîn numai ca limbi uzuale și ale literaturii artistice, și au această funcție chiar astăzi. Firește, în acest din urmă caz, cînd dialectele literare persistă alături cu cel care a devenit adevărată limbă de civilizație, menținîndu-se ca graiuri ale literaturii artistice, ele sînt întrebuințate numai pentru valoarea lor stilistică, pe care le-o dă deosebirea lor față de limba literară (față de care sînt o simplă variantă stilistică, în sensul pe care-l dă acestei expresii școala lingvistică din Praga). Cum se înțelege ușor, dialectele literare vechi românești nu sînt în această categorie, și cele înlocuite de unul din ele nici măcar n'au căpătat această funcție, ci au ieșit din uz. Cazul dialectelor literare românești seamănă mai mult cu cel al grecei vechi sau al francezei medievale și mai ales cu cel al vechii slave literare. Dialectele literare se explică, atît la Grecii cei vechi, cît și la Slavii medievali, prin variațiile de limbă vorbită pe care în mod fatal trebuiau să le aibă diferitele ramuri ale unui popor care nu alcătuia un singur stat, ci mai multe, iar la Franceji, prin variațiile pe care în mod fatal trebuia să le aibă clasa cultă într'un regim feudal. Înlocuirea diferitelor state grecești cu unul singur, realizat prin cucerirea lui Filip și Alexandru, precum și afirmarea regalității franceze, și distrugerea regimului feudal francez, au adus și limba literară unică din timpul epocii elenistice sau dela sfîrșitul evului mediu. Cazul dialectelor literare române este același: el e în legătură cu faptul că poporul român a alcătuit două state, pe lîngă acela că o parte din el

era supt stăpînire străină şi avea o organizare feudală. Oamenii lui de cultură trebuiau deci în mod fatal să vorbească deosebit, atîta vreme cît nu exista un stat unitar sau măcar un puternic contact al oamenilor de cultură din toate regiunile de limbă romînească. Nevoia unei limbi de cultură unice la un neam de oameni este una din nevoile vieţii moderne, care cere pretutindeni o unificare. Aşa se face că limbile literare unice apar în timpul renaşterii la popoare occidentale, şi în epoca modernă, pînă în secolul al XIX-lea, la popoarele răsăritului european. Dialectele literare se întîlnesc astfel la popoarele occidentale numai în evul mediu, iar la celelalte, în evul mediu şi în epoca modernă, pînă în secolul al XIX-lea. A considera pentru acest timp valabil ceiace întîlnim în epoca modernă la popoarele occidentale şi ceiace întîlnim din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea încoace la popoarele răsăritene, înseamnă a duce în trecut o stare de lucruri tîrzie, modernă sau contemporană. A susţinea că limba literară romînească a fost una singură dela începutul ei şi pînă astăzi pe tot pămîntul romînesc este a falsifica lucrurile, impunîndu-le ceiace vedem de obiceiu în limbile mari de cultură şi chiar în limba noastră dela 1880 încoace. Este o prejudecată cu care cercetătorii noştri, chiar cei mai merituoşi, au plecat la lucru, şi chiar numai din această cauză cercetările lor trebuiesc revizuite. Această prejudecată a unei limbi literare unice la un singur popor pentru toate timpurile existenţei lui, a prezidat cercetările cu puterea unei adevărate dogme. Dar această dogmă trebuie înlăturată, căci faptele o resping. Cînd în loc de o limbă literară unică vom vorbi pentru perioada dela începutul ei de dialecte literare, toate problemele puse de cercetători pînă astăzi vor căpăta o nouă formulare. Vom face mai tîrziu corectările necesare formulării problemelor (la § 26); aici vrem să atragem atenţia asupra faptului că, din moment ce vom admite dialecte literare, vom distinge în istoria limbii noastre literare două mari faze ale căror probleme vor trebui tratate separat, şi că dialectele literare vor trebui ele însele să fie considerate ca limbi literare care pun probleme proprii. Pentru epoca dialectelor literare problemele se vor multiplica deci după numărul limbilor literare pe care le vom distinge, încît se poate spune că chiar numărul problemelor e mărit de noua viziune despre limba literară veche (totuşi fără să vrea, unii cercetători, anume Procopovici şi Puşcariu, au pus şi ei problemele diferitelor dialecte literare; era imposibil ca realitatea să nu-şi ceară dreptul său). Cele două mari faze ale limbii literare romîne pe care le vom distinge după cum limba literară este multiplă sau unică, coincid de fapt cu cele două mari faze pe care le-am distins din punct de vedere al posibilităţilor de expresie ale limbii romîne, între una veche şi alta nouă, deşi dialectele literare vor dura şi după începuturile limbii literare moderne. Căci dacă nevoile unei vieţi moderne au impus poporului romîn în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea să accepte atîtea neologisme şi l-au obligat să înlocuiască aceste neologisme sau să le dea o formă occidentală în prima jumătate a secolului al XIX-lea şi chiar şi în a doua, tot nevoile vieţii moderne l-au obligat să-şi unifice limba. De aceia chiar dacă vom discuta dialectele literare şi pentru timpul de după 1780, data la care am fixat noi începuturile limbii literare moderne, de fapt vom fi în subiectul nostru, căci prezenţa lor şi după 1780 este o perpetuare a stării de lucruri vechi într'un domeniu în care ea putea fi perpetuată.

§ 15. — Pentru a fi drepţi, va trebui să spunem că unii dintre cercetătorii limbii literare vechi, ca şi ai literaturii vechi, au vorbit în cercetările lor de dialecte literare şi au şi arătat caracteristicile lor. E vorba de G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, p. 203, Al. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme*, p. 12—13, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, p. 103—104 şi *Limba romînă în secolul al XVI-lea*, p. 150 — 152, şi chiar P. V. Haneş, *Desvoltarea limbii literare*, p. 221—236. Cel de al doilea, supt influenţa şcolii lingvistice franceze, care întrebuinţează cîteodată pentru dialectele literare expresia de limbi comune, vorbeşte prin urmare sau de dialecte, fără epitetul „literare", sau de limbi comune. Supt influenţa aceleiaşi şcoli ar fi putut vorbi şi de limbi literare. Am văzut că în *Étude, l. c.*, Rosetti distingea două limbi literare romîneşti în secolul al XVI-lea: cea rotacizantă şi

cea a lui Coresi. In *Limba română*, p. 150, Rosetti spunea la fel: „In privința variațiilor dialectale, textele ne permit să localizăm unele fonetisme în anumite regiuni; în genere, faptele se grupează în așa fel, încît unui grup dialectal alcătuit din Moldova (inclusiv Bucovina și Basarabia), Nordul Ardealului și Maramureșul, i se poate opune un grup dialectal alcătuit din Țara Românească și sudul Ardealului; Bănatul ocupă un loc aparte: el prezintă particularități fonetice care îl alătură cînd primului grup, cînd celui de al doilea". După ce apoi arăta aria fenomenelor discutate, la p. 161—162, continua: „Grupările dialectale pe care le-am constatat sînt justificate de existența relațiilor dintre grupurile sociale N. Ardealului-Maramureș și Moldova, sau din Sudul Ardealului și Țara Românească, și de emigrările populației din Ardeal în Principatele vecine. In felul acesta fonetica limbei române în sec. al XVI-lea apare cu trăsături dialectale mai marcate decît în zilele noastre, în sensul că opoziția dintre grupurile dialectale e constituită prin particularități fonetice tranșante. Eliminarea lor s'a făcut prin extinderea limbei comune, dotată cu un prestigiu social mai ridicat, asupra regiunilor rămase în întîrziere față de evoluția generală a limbei". Ca să poată stabili cele două mari grupuri dialectale, Rosetti a trebuit să facă, înainte de a trata materia, o clasificare a textelor pe regiuni dialectale, care se găsește la p. 25—29. Acest lucru Densusianu nu-l făcuse.

Dar atît Pascu, cît și Rosetti au avut în vedere numai limba textelor din secolul al XVI-lea. Nu putem ști dacă Pascu admite dialecte literare și cînd e vorba de limba secolelor următoare, el neexprimîndu-și nicăieri părerea în această chestiune. Am văzut însă la § 8 că Rosetti admite în secolele următoare o limbă literară unică. De altfel, după cît se va vedea mai încolo (§ 27), ei au considerat textele drept reprezentante ale unor graiuri populare, așa că dialectele pe care le distingeau pe baza textelor erau pentru ei niște dialecte ale graiului popular.

P. V. Haneș, *op. cit.*, p. 224, spunea: „A fost... firesc ca scriitorii noștri să nu întrebuințeze peste tot aceiaș limbă: vorbirea lor zilnică nu putea fi aceiaș, deoarece se născuseră într'o parte sau alta a Daciei. E adevărat că deosebirea dintre formele literare ale diferiților prozatori și poeți ai noștri nu mergea prea departe și că în orice caz era mult mai mică decît deosebirea dintre limba vorbită a diferitelor ținuturi românești. Idiomul muntean a avut chiar din veacul al XVI-lea preponderență în formarea limbii noastre literare, fiindcă primele traduceri tipărite s'au făcut în el, fiindcă Țara Românească a avut totdeauna, din punct de vedere politic și comercial, mai mare greutate față de celelalte provincii românești. Dar, deși reduse, deosebirile existau în scrierile autorilor transilvăneni, moldoveni și munteni; deci de o singură limbă literară românească nu se poate vorbi. Incercările pentru așa ceva s'au făcut în jumătatea întîia a secolului al XIX-lea". Se pare însă că autorul, spre deosebire de Rosetti a admis existența unor mult deosebite variante ale limbii noastre literare numai pentru secolul al XIX-lea, nu și pentru secolele anterioare. P. 321: „Am constatat că limba noastră literară se prezenta dela începutul ei cu caracter muntean, dar că totuși se deosebia esențial după provincii și că deosebirea se accentua pe măsură ce literatura lua avânt; așa încît în secolul al XIX-lea se poate vorbi de trei limbi literare la noi, una în Transilvania, alta în Moldova, alta în Țara Românească".

§ 16. — Cu mult înainte de dînșii însă M. Gaster, care a avut un contact atît de vast și de strîns cu toate textele vechi românești, și-a format o concepție despre limba literară românească care ține samă de condițiile formulate de noi mai sus. El a distins dialecte literare cu o viață din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea, pe care însă, întocmai ca și Pascu și Rosetti și alți lingviști, le-a considerat identice cu graiul vorbit de popor și nu le-a numit „literare". El a văzut și o serie de lucruri din evoluția lor. E de mirare că cercetători de mai tîrziu ca Densusianu și Ibrăileanu, n'au ținut seamă de rezultatele la care ajunsese el, — s'ar părea că ei chiar nu le-au cunoscut, — și că din potrivă ei s'au angajat pe căi greșite. Concepția noastră este de fapt o reluare, cu corectările și completările necesare, a concepției lui Gaster.

Gaster și a exprimat părerile în Introducerea la *Chrestomatie română*, I, p. LXXXVIII—XC: „Dacă urmărește ci-

neva textele reproduse din cărţile tiparnice bisericeşti, uşor va putea constata aci în literatura romînă acelaşi mers al desvoltării limbistice ce ni-l prezintă celelalte limbi literare, şi adică: după fluctuaţiuni şi nehotărîri naturale la început, limba literară se fixează cu încetul şi capătă o formă hotărîtă. Cu cît desvoltarea este mai mare, cu atît mai mult devine limba literară o limbă artificială, deosebindu-se din ce în ce mai mult de limba propriu zisă a poporului.—Intocmai aşa s'a întîmplat şi cu limba literară romînă. Cărţile tipărite în secolul întîiu al literaturii, adică de prin secolul al XVII-lea [sic], la început reprezintă nuanţe dialectale mai pronunţate. Limba unei cărţi nu se potriveşte întocmai cu limba unei alte cărţi, altfel identice în cuprins. Pe la începutul secolului XVIII-lea însă limba bisericească, adică a cărţilor întrebuinţate în slujba bisericei devine aproape uniformă munteană, formele dialectale dispar din ce în ce mai mult şi cu greu se poate preciza originea adevărată a unei atare cărţi bisericeşti tipărite. Cărturarii încep a scrie toţi într'un fel, întrebuinţînd aceiaşi limbă literară. Devine din ce în ce mai greu a fixa dialectul anume de care ţine cartea în chestiune. Numai în manuscrise se păstrează mai bine caracterul dialectal". [Sublinierile sînt ale autorului.] P. XC: „Dacă vorbesc aci de dialecte, înţeleg acele mici diferenţe ce se pot observa între textele tipărite sau scrise din Transilvania, şi cele din Muntenia şi Moldova. Sînt într'adevăr mai mult nuanţe de dialect decît dialecte propriu zise; toate deosebirile între dînsele mărginindu-se numai la schimbări de vocale, la pierderea sau reţinerea unor sunete speciale". Urmează o scurtă listă de deosebiri (pe aceiaşi pagină). P. XCI: „Pe lîngă cele pomenite pînă aci mai este şi un alt fapt de considerat în ceia ce priveşte greutatea de a fixa caracterul dialectal al unei opere romîne; şi adică că locul unde s'a tipărit sau s'a copiat o carte nu este totdeodată şi locul unde s'a alcătuit acea carte. P. XCII: „Călăuzit dar de aceste forme caracteristice ce am însemnat mai sus, — totuşi ţiindu-se seamă de greutăţile ce am înşirat pînă aci — şi de indicaţiunile literare interne, am putea subdivide textele în trei mari grupe, corespunzînd cu cele trei ţări unde înfloria literatura romînă. Dintre acestea 1) dialectul de Nord

sau din Moldova se deosebeşte într'un mod mult mai precis de 2) cel de sud sau din Muntenia decît 3) cel din Transilvania, care pe lîngă particularităţi proprii lui mai are altele prin cari se aseamănă cînd cu cele din Muntenia cînd cu cele din Moldova, ţinînd astfel cumpăna între cele două din urmă, şi conducînd dela un dialect la cellalt". [Sublinierile sînt ale autorului.] Urmează o clasificare a textelor, cu care ocazie autorul face şi o istorie a graiurilor literare din fiecare ţară. P. XCIV: „Operele ce poartă numele lui Coresi se vor clasa deci cu drept cuvînt între acelea ce reprezintă dialectul muntenesc, cu toate că au fost tipărite în Transilvania". „Avem dar ca rezultat al cercetărilor şi al comparaţiunii între diferitele texte faptul că întregul grup de opere Coresiane reprezintă dialectul muntenesc din a doua jumătate a secolului al XVI-lea". „Tot între cărţile scrise în dialectul muntenesc socotesc şi Noul Testament de Belgrad (No. 42) al cărui adevărat traducător era Silvestru, fără îndoială acelaşi Silvestru care alcătuise sau tălmăcise Cazania de Govora". P. XCVI: „In orice chip Noul Testament de Belgrad reflectă mai mult graiul muntenesc decît cel din Transilvania, şi ne arată cum un original dintr'un dialect cam strein a fost schimbat aşa ca să se potrivească mai mult cu dialectul local". „Caracterul precumpănitor al Bibliei [dela 1688] este cel muntenesc". P. XCVIII: „Caracterul dialectic al textelor din vol. al II-lea [ce se plasează între 1711 şi 1830] mai ales cînd nu aparţin literaturii bisericeşti propriu zise, devine din ce în ce mai precis, cu cît ne apropiem de vremurile noastre. Diferenţele dialectale se accentuiază din ce în ce mai mult, şi greutatea ce am simţit-o la clasificarea textelor din vol. I dispare cu încetul. Indoiala ce am avut citeodată dacă un text era transilvănean sau muntean, se limpezeşte la textele din vol. II-lea. Avem a face numai cu foarte puţine cărţi bisericeşti; cu atît mai mult însă cu texte mirene şi cu manuscrise". P. CII: „Dacă am divide dialectul transilvănean într'unul de Nord-ost şi altul de Sud-vest, aşi zice că cel dintîiu se apropie mai mult de graiul popular din Moldova şi Bucovina, pe cînd cel din urmă se apropie mai mult de cel din Muntenia. Textele pomenite pînă aci [rotacizante] aparţin clasei

de Nord-ost, sau pentru a preciza-o încă şi mai mult geograficeşte aşi spune că toate acestea sînt din Maramureş sau din Bucovina, pe cînd graiul din Ardealul propriu zis şi din Haţeg este acela de Sud-vest. Tipăriturile ce voiu pomeni de aci înainte aparţin, în cea mai mare parte, acestoi provincii din urmă, pe cînd manuscrisele, în mare parte, constitue monumentele literare ce posedăm din Nord-ostul Transilvaniei. Acolo nefiind niciodată tipografii, uşor putem înţelege că s'au făcut copii în scris după cărţile tiparnice de prin Sudul Transilvaniei, care erau rare şi scumpe şi că s'a modificat limba căci nu se potrivea întocmai cu graiul de acolo; cu atît mai mult cînd a elea au fost de origină muntenească.— Un text adevărat transilvănean este acel al Paliei (No. 10) care şi el nu prezintă absolută unitate în fonetica sa. Nu se aseamănă apoi de loc cu textele Coresiane, dovedind iarăşi cum că acele texte nu-şi au originea lor în Transilvania şi nu reprezintă acel dialect decît în rarele excepţiuni care sînt datorite lucrătorilor şi ajutătorilor lui Coresi, cînd la traducere, cînd la tipar.—Mai mult se aseamănă însă cu această limbă a lui Coresi, celelalte cărţi tipărite în Transilvania în secolul XVIII-lea, căci ele stau deja supt influenţa Evangheliei, a Psaltirii şi a Cazaniilor lui Coresi. Limba literară începe a se fixa. Nu puţin contribueşte Noul Testament de Belgrad (No. 42) la această fixare şi închegare. Precum am văzut deja mai sus, cartea se datoreşte muncii şi ştiinţii unui Muntean. Izvodul alcătuit de dînsul se continuă de către alţii şi se adaptă cerinţelor locale, de către învăţaţii din Belgrad, dar ei deja au conştiinţa diferenţelor dialectale şi ei sînt cei dintăi cari se încearcă să creeze o limbă literară romînă, care neţiind seamă de formele dialectale, tinde a fi o limbă înţeleasă şi prin urmare adoptată şi imitată de toţi; ceiace s'a şi întîmplat pînă la un punct". P. CIV: „Caracterul dialectal ese mai vădit la iveală în producţiunile beletristice şi literare ce se datoresc scriitorilor transilvăneni depela sfîrşitul secolului al XVIII-lea". P. CVIII: „Din toate dialectele, afară de acela cu rotacismul cel moldovenesc cel mai pronunţat este. Dacă vreodată ne îndoim asupra unui text de este din Muntenia sau din Transilvania, care ar fi locul adevărat de proveniență, o atare îndoială nu încape la textele moldoveneşti. Chiar prelucrări făcute aiurea din aceste texte din urmă au păstrat foarte des forme care ne arată caracterul moldovenesc al originalului". „Nu mai puţin pronunţat decît în aceste opere [Cazania lui Varlaam şi Pravila lui Vasile Lupu] reese graiul moldovenesc la cronicarii moldoveni. Abia pe la mijlocul secolului trecut [secolul al XVIII-lea] se strecoară limba literară bisericească în operele literare bisericeşti şi în tipăriturile din Moldova. Mersul gradat al desvoltării dialectale s'a păstrat mai bine în manuscrisele de origină moldovenească şi mai ales în literatura populară scrisă. Cu cât aceste texte provin din provincii mai în spre Nord, de pildă din Bucovina, cu atît mai pronunţat este caracterul dialectic; aşa schimbările vocalelor *e* în *i*, *ea* în *è* etc. şi altele ce n'au intrat în limba literară se află cu prisos în texte"... P. CVIII—CX: „Foarte important ca rezultat al cercetărilor noastre este apoi faptul că din toate textele atît tiparnice cît şi manuscrise nu se află nici unul care să prezinte fenomenele cunoscute din graiul popular moldovenesc modern, răspîndit şi prin unele părţi răsăritene din Ardeal şi adică trecerea lui *p* înainte de *i* în *ch*, a lui *b* + *i* = *gh*, *v* + *i* = *i* sau *j*; *f* [1]) + *i* = *ş*; *m* + *i* = *ń*. E un fapt cu atît mai curios cu cît această trecere este regulată în dialectul Macedo-romîn şi la mai întreaga populaţiune de azi a Moldovei, pe cînd nici o urmă nu se găseşte la vreunul din numeroşii scriitori moldoveni... După cum însă se poate dovedi atît prin ajutorul monumentelor literare cît şi prin viul graiu al locuitorilor, se pare că în secolii din urmă un dialect, care are multe afinităţi cu dialectul Istrian şi întru cîtva cu cel din Macedonia s'a răspîndit cu încetul dealungul şirului munţilor Carpaţi. Nişte Mocani sau mai bine păcurari originari de dincolo de Dunăre, cari vorbeau acel dialect trebue să se fi întins dela Sud-Vest la Nord-Ost tot dealungul munţilor şi la un moment dat să se fi aşezat în unele locuri, mai ales în acelea puţin populate, precum era Moldova de Nord. Acestora s'ar datori formele cu rotacismul. O altă imigraţiune a unui element romînesc în număr considerabil, venind din Macedonia s'a efectuat în

1) In textul autorului, din greşală, *c*.

secolul XVI şi XVII care urmînd drumul bătut de mocani s'a întins din Transilvania spre Maramureş pînă în Bucovina. In cursul a doi secoli s'a contopit cu elementul mai vechiu indigen modificînd într'un mod esenţial graiul acestuia. Contopirea şi schimbarea graiului a avut însă loc abia în cei din urmă doi secoli [al XVIII-lea şi al XIX-lea], după ce se închegase deja limba literară română în forma ei de faţă. Căci schimbări precum le prezintă dialectul moldovenesc de pildă, bi = ghi, pi = chi etc. precum am observat nu se găsesc nici măcar în acele texte care sunt de origină cu totul populară. Urme numai se pot găsi pe ici pe colea, cîte un cuvînt, cîte o formă se strecoară într'un text, care de altfel n'are nimica în comun cu acea excepţiune. Se pot astfel urmări numai tendinţele latente ale unei schimbări ulterioare, produse însă nu în modul organic al desvoltării ci în cel violent al amestecării şi contopirii cu un dialect introdus de aiurea.— Altfel o schimbare precum este aceia de care ne ocupăm ar fi fără seamăn în istoria limbilor. Localizarea acestui dialect, reprezentat în Chrestomatie numai prin texte macedonene şi istriene (şi numai cîte un exemplu din Ţara Haţegului şi din Văleni de Munte) dovedeşte că stă în legătură intimă cu acel element care locueşte azi în creerii munţilor Carpaţi, care pribegind din loc în loc ca păstori cu turmele lor, vărînd aci şi iernînd aiurea, în Istria şi Macedonia, s'a hotărît a se aşeza şi a stăpîni ţinuturile atît de des bătute de dînsul, dar că a venit de s'a sălăşluit aci abia în timpuri relativ moderne. Astfel s'ar explica uşor acea schimbare surprizătoare a graiului moldovenesc şi acel al locuitorilor megieşi de prin munţii Transilvaniei".

§ 17. — Cam în aceiaşi vreme cu Gaster, o concepţie justă sau aproape total justă, dar nu completă sau nu suficient de desvoltată, despre limba română literară a exprimat şi A. Philippide. Concepţia noastră este deasemenea o reluare a ei. In *Introducere în istoria limbii şi literaturii române*, Iaşi, 1888, el vorbeşte de o limbă unică românească, dar vede în ea, pe lîngă fenomenele comune, şi fenomene regionale, şi nici una din regiuni nu e la el privilegiată. La p. 65–71 el înşira fenomenele lingvistice proprii limbii româneşti din secolul al XVI-lea, atît generale, cît şi regionale, iar la p. 97—116 fenomenele lingvistice proprii limbii româneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, deasemenea generale sau regionale. Acestea din urmă erau, după autor, cu mult mai numeroase decît cele caracteristice numai secolului al XVI-lea, şi ele nu s'ar mai fi întîlnit în texte după secolul al XVII-lea, deşi la p. 171—173 Philippide spunea că în Muntenia (fără Oltenia) s'au întrebuinţat pînă la 1821 şi fenomene proprii veacului al XVI-lea şi al XVII-lea. Despre limba scrisă dela 1700 pînă la 1821, Philippide spunea, p. 170—174, că nu are fenomene proprii faţă de limba de azi, decît din punct de vedere lexical. La p. 116 Philippide făcea distincţie între o limbă scrisă şi o limbă vorbită sau populară, şi afirma că fenomenele caracteristice numai secolului al XVI-lea nu se găsiau în graiul popular din acel secol, precum şi că fenomenele caracteristice limbii româneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea „se găsesc cu mult mai rare în limba românească populară decît în cea scrisă". Limba populară din secolul al XVI-lea, pe care autorul credea că o găseşte în actele publice, era considerată *(ibid.)* ca identică sau aproape identică cu limba populară de azi. Tot acolo Philippide mai afirma că „limba română vorbită din al XVI secol este identică cu cea din veacul următor". Această afirmaţie nu ştiu cum trebuie interpretată: limba vorbită din secolul al XVI-lea era identică cu limba scrisă din secolul al XVII? Sau cu limba vorbită din acest secol? Probabil că Philippide se gîndea la identitatea cu limba scrisă din secolul al XVII-lea, cea populară fiind considerată de el identică cu cea populară de azi. Se pare însă că în *Originea Românilor*, II, passim, Philippide n'a mai conceput lucrurile astfel, căci ori de cîte ori invoacă acolo un fapt vechiu românesc, îl consideră ca reprezentînd graiul popular din acest timp. *Principii*, Iaşi, 1894, p. 8: „Limba comună românească a început să se fixeze cu cele dintîiu tipărituri şi mai ales cu cele din sec. XVII. Fiindcă tipăriturile cele dintîiu şi cele mai multe au fost din Transilvania şi Muntenia, apoi dialectele transilvănean şi muntean au tins dela început spre preponderanţă. Influinţii transilvano-muntene,

bazată pe mulţimea şi întîetatea tipăriturilor s'a opus valoarea scriitorilor Moldoveni, ceiace a făcut că pînă la 1859 n'a putut exista o singură limbă comună pentru toate romînimea, căci în fiecare din provinciile Daciei era plină de provincialisme. Cînd la 1859 s'au unit principatele Moldova şi Muntenia şi Bucureştii au devenit capitala Romîniei (1861), influinţa munteană a căutat să se lăţească pe calea cancelariei şi, mai ales, a căzărmii, a fost însă iarăşi cumpănită de valoarea scriitorilor moldoveni, şi astfel a început tocmai în zilele noastre să se fixeze ca limbă comună un compromis între dialectele diferitelor provincii romîneşti. Dar lucrul nu e sfîrşit şi o limbă comună romînească, precum este cea franceză, ori italiană, ori germană, este departe de a exista în Romînia. In schimb am căpătat cîteva stiluri şi este bine stabilit astăzi, de pildă, că un militar care se respectă, mai ales un sergent, trebue să vorbească muntenește, rămînînd ca apoi, cînd va deveni ţivil, să o întoarcă pe cea mai pură moldovenească; elementul muntenesc apoi stăpîneşte tare în limba scenei, fapt motivat de aceia că mulţi talentaţi artişti dramatici romîni au fost munteni". Concepţia aceasta a fost şi ea neglijată de cercetători.

Cel dintîiu lucru pe care trebuie să-l facem mai înainte de a discuta ce probleme pune vechea romînă literară şi înainte de a încerca să le soluţionăm este de a arăta care au fost dialectele literare romîneşti, ce caractere fundamentale au avut şi cît timp au durat ele.

CAP. III.

DIALECTELE LITERARE ROMÎNEŞTI.

§ 18. Cele patru dialecte literare romîneşti. — § 19. Probele existenţei lor. — §§ 20—23. Particularităţile dialectelor literare romîneşti în faza lor cea mai veche. Localizarea şi cronologizarea cîtorva texte mai importante care n'au menţiunea locului şi a datei. — § 24. Limba marilor scriitori moldoveni din secolul al XVI-lea şi dela începutul secolului al XVIII-lea. — § 25. Evoluţia dialectelor literare în secolul al XVIII-lea.

§ 18. — Primul dialect vechiu romînesc care trebuie pomenit este cel al textelor rotacizante din secolul al XVI-lea. Desigur însă că începuturile sale trebuiesc puse în secolul al XV-lea, cînd s'au făcut primele traduceri de texte religioase în limba romînă (mai mult decît „din impulsul necesităţilor didactico-religioase", adică din nevoia pregătirii clericilor din Maramureş, cum susţine Ştefan Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba romînă*, *An. Ac. Rom.*, seria III, t. X, Bucureşti, 1941, cred că supt influenţa husită, dovedită ca foarte probabilă de Al. Procopovici, *Dacor.*, X, p. 490—506). Cel mai tîrziu text ardelean rotacizant, care poartă o dată, este din 1634 (o scrisoare din regiunea Bistriţei, pentru care vezi Rosetti, *Études*, p. 6 şi 71-72). Textele din Codex Sturdzanus, atît cele copiate de popa Grigorie din Măhaci, cît şi celelalte, numai adunate de el, sînt anterioare. Scrisori nerotacizante, datate, apar în Ardealul de Nord şi în Maramureş cu începere dela 1619 (vezi Rosetti, *Études*, p. 9-10). Este deci de presupus că în prima jumătate a secolului al XVII-lea graiul rotacizant a încetat de a mai fi în Ardeal şi Maramureş un graiu literar, după o viaţă de două secole. Foarte probabil deci că textele rotacizante din I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, III, *Sbornicul dela Ieud*, — anume textele 2 şi 3 —, sînt dela începutul secolului al XVII-lea, cum afirmă Rosetti, *Études*, p. 2, pentru textul 2. Foarte probabil că traducerea romînească a unui catehism luteran din codicele manuscris găsit de Martian la Năsăud, nu este o copie depela sfîrşitul secolul al XVII-lea, cum crede cu îndoială Rosetti, *Études*, p. 2, ci tot din prima jumătate a secolului. Poate cel mai vechiu text rotacizant din Moldova, care ni s'a păstrat, sînt nişte glose romîneşti de pe un manuscris slav al *Sintagmei* lui M. Vlastaris, ce se găsea la Moscova în momentul publicării gloselor romîneşti de către I. Bogdan în *Conv. Lit.*, XXIV (1890), p. 727-752. E mai puţin probabilă părerea lui Rosetti, *Rech.*, p. 11, şi *Limba romînă*, p. 26, că aceste glose sînt scrise în Nordul Ardealului şi Maramureş [1]). Formele

1) După Bogdan, care se întemeia pe felul scrierii, caracteristic Moldovei de Nord în secolul al XVI-lea, şi pe faptul că, după informaţiile căpătate la Moscova, manuscrisul a fost găsit la lavra din Potaev, „oraş în Rusia vestică" (vezi p. 750-751), ele au fost scrise la Mînăstirea Neamţ. Din Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic*, Bucureşti, 1904, p. 67, aflu că, în 1556, ţarul rus Ivan Vasilievici, negăsind în Rusia Sintagma lui Matei Vlastaris, de

cu rotacism din acest text se pot vedea şi la Rosetti, *Études*, p. 5. Dar în glosele acestea formele rotacizante nu sînt singurele, cum e cazul cu textele religioase rotacizante (şi mai ales cu originalele lor), ci alături cu ele avem şi forme nerotacizante, întocmai ca în scrisorile ardelene din jurul anului 1600 şi întocmai ca la popa Grigorie. La fel stă lucrul şi cu celelalte texte rotacizante din Moldova (Cîmpulung, mînăstirea Moldoviţa, Rădăuţi şi mînăstirea Voroneţ), care sînt scrisori de după anul 1600. Cea mai recentă scrisoare rotacizantă din Moldova, care poartă data, este din 1631 (vezi Rosetti, *Études*, p. 5-6). Cred că scrisoarea mînăstirii Moldoviţa, scrisă la Bistriţa, nu e din 1690, cum crede Rosetti cu îndoială, p. 6.

Particularităţile acestui graiu literar, care, pentrucă posedă şi rotacismul lui *n* intervocalic, ar putea fi numit rotacizant, se găsesc cîteodată şi astăzi la Nord de Mureş sau numai pe arii mai înguste dela Nordul acestui rîu (regiunea Crişurilor, Maramureş, etc.). S'a susţinut de către Iorga, Candrea, Puşcariu, Drăganu, Procopovici, Pascu, Rosetti, Cartojan, Ciobanu şi alţii că graiul acesta (cel puţin al C. v., P. H., P. v. şi P. ş.) este graiul din Maramureş sau din Maramureş şi din părţile vecine ale Ardealului, astfel cum se înfăţişa el în secolul al XV-lea sau al XVI-lea. Presupunerea e întemeiată pe fapte istorice şi lingvistice şi, deoarece graiul maramureşean de azi nu e rotacizant, ea implică afirmaţia, dovedită dealtfel de documente, că între timp graiul maramureşean a devenit nerotacizant. După dispariţia graiului literar rotacizant, rotacismul nu mai este atestat decît în a doua jumătate a secolului trecut şi în secolul nostru, în Ţara Moţilor (vezi Rosetti, *Études*, p. 14-16 şi *Bull. lingu.*, II, p. 206 şi 98-107, T. Papahagi, *Grai şi suflet*, II, p. 22-89, S. Pop, *Dacor.*, VI, p. 393 şi VII, p. 181-184, Emil Petrovici, *Dacor.*, VIII, p. 149-163 şi *An. Arh. de Folklor*, IV,

care avea nevoie, a rugat pe Alexandru Lăpuşneanu să i-o trimită, şi că acesta, însărcinînd cu scrierea ei pe „învăţatul episcop al Romanului", Macarie, o trimise în Rusia la 1561. S'ar putea admite că manuscrisul dela Moscova este tocmai cel trimis de domnul moldovean, şi, în acest caz, glosele româneşti ale manuscrisului au fost scrise între 1556 şi 1561.

p. 111-175), iar în secolul nostru şi în Ţara Ugocei (vezi I. Scurtu, *Bull. lingu.*, IX, p. 25-40 şi *An. Arh. de Folklor*, VI, p. 154-155).—Prezenţa rotacismului în vechile texte rotacizante, scrise, după cît arată şi alte particularităţi lingvistice ale lor şi unele fapte istorice, în Maramureş, precum şi prezenţa rotacismului astăzi în Ţara Moţilor şi Ugocea, ne arată, cu oarecare aproximaţie, aria de altădată a fenomenului. Faptul că limba ruteană, graiurile morave şi graiurile polone din regiunea Carpaţilor prezintă cuvinte de origine românească cu rotacism (vezi Candrea, *Psaltirea şcheiană*, I, p. XC, Rosetti *Études*, p. 12, Nandriş, *Dacor.*, VIII, p. 138-148 şi Puşcariu, *Dacor.*, VIII, p. 311), confirmă datele de mai sus, ba ne mai arată că Românii din Moravia şi Carpaţii nordici, azi slavizaţi, aveau şi ei rotacismul. Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études* p. 87, a încercat să stabilească mai de aproape aria rotacismului în dacoromînă: „Je crois que nous ne nous trompons pas en désignant comme rhotacisante la région qui s'étend au nord du Mureş et compred aussi la grande partie de la Bucovine et de la Moldavie septentrionale. Elle coincide presque parfaitement avec le domaine actuel de la prononciation *fărînă* (Weigand, carte No. 5). Les arguments qui plaident en faveur de cette localisation seraient les suivantes: si nous allons de l'ouest à l'est, nous voyons tout d'abord qu'une contrée assez vaste dit aujourd'hui encore *irimă* (marqué en vert sur la carte No. 5 de Weigand) et *gerunchiu* (marqué en rouge). Il est probable que la forme rhotacisée s'est maintenue pour ces deux mots grâce à une tendance à la dissimilation qui s'est opposée à ce que deux nasales se suivent (*inimă* < *anima*, *genunchiu* < *genuclum*...)". (Ariile formelor în discuţie se pot vedea şi la Rosetti, *Études*, hărţile dela sfîrşitul cărţii, precum şi în ALR, I, 57 şi 123 şi ALRM, I, 86 şi 172.) Pentru Moldova şi Bucovina de astăzi autorul invoca, p. 89, rotacismele *fă rapoi* şi *nea rapoi*, prezente azi acolo. Părerea lui Puşcariu a fost acceptată şi de G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii române din secolul al XVI-lea*, p. 200, şi Al. Rosetti, *Études*, p. 11-14. — Noi credem că ipoteza lui Puşcariu nu este cea mai probabilă. Mai întîiu nu ştiu de ce autorul foloseşte aria *fărînă* pentru

a stabili aria de altădată a fenomenului. Probabil că, după el, *r* din acest cuvînt provine dintr'un *n*, presupus de *făĭnă* şi *făină*, prezente în restul dialectului dacoromîn. Dar e mai plauzibil că aici *r* a rămas neschimbat dela latină (*farina*) şi pînă azi. Şi la fel trebuie să fi stînd lucrurile şi cu *r* din *arină*, *serin*, etc., prezente cam pe aceiaşi arie cu *fărină* (pentru primul vezi P u ş c a r i u, *Limba română*, I, harta 17, p. 212—213, iar pentru prezenţa lui *sărin* în Bihor, vezi S a n d r u, *Bull. lingu.*, IV, p. 156, în Năsăud, *Şandru*, *Bull. lingu.*, VI, p. 203, pentru prezenţa lui *serin* în Maramureş T. P a p a h a g i, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, p. 232; Papahagi admite, p. LXIII, că *sărin* din Maramureş vine din *senin*). Dar între păstrarea neschimbată în *fărină*, *serin*, etc. a lui *r* şi rotacismul lui *n* intervocalic nu este nicio legătură. Dovadă e faptul că *fărină*, *serin*, etc., se găsesc şi în macedoromînă şi meglenoromînă. Deci prezenţa într'un graiu a formelor *fărină*, *serin*, etc., nu implică şi prezenţa, măcar altădată, în acel graiu, a rotacismului. Numai ariile *trimă* şi *genunchiu* ne pot arăta aria rotacizantă de altădată. Dar aceste arii sînt cu mult mai restrînse decît aria *fărină*. Primul apare în Ţara Moţilor şi Crişana, celălalt în aceiaşi regiune şi Maramureş. S'ar părea deci că întreaga regiune dela Est de linia Dej-Alba Iulia şi dela Sud de Maramureş, şi chiar Crişana de Sud, n'a avut în epoca veche rotacismul, decît ca fapt importat din altă parte. Numai prin această arie s'ar explica dealtfel dece, atunci cînd, supt influenţa graiurilor nerotacizante dela Sud, formele rotacizante au fost înlocuite cu altele nerotacizante, *arînă*, *gerúre* etc., au devenit *arînă*, *gerúne*, etc., şi nu *anînă*, *genúne*, etc., ca în Moldova şi Muntenia. (Faptul e o probă că înlăturarea rotacismului s'a făcut supt influenţa graiurilor populare dela Sudul celor rotacizante, iar nu prin influenţa limbii literare.) Aria cu *fărină* şi cu formele *fă rapoi* şi *nea rapoi* din Moldova (cu Bucovina) este desigur venită aici din Ardeal şi Maramureş în secolul al XVIII-lea, cînd au avut loc, precum a arătat I. N i s t o r, *Emigrările de peste munţi*, *An. Ac. Rom.*, M. S. I., seria II, tom. XXXVII, p. 816—865, masive imigraţii de Români ardeleni şi maramureşeni la răsăritul Carpaţilor. (D. M a c r e a, *Dacor.*, IX, p. 152, a explicat, prin această migraţie, formele palatalizării labialelor din aceiaşi regiune a Moldovei.) Aşadar prezenţa rotacismului în Moldova în secolul al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII, trebuie explicată prin migraţii mai vechi din regiunea rotacizantă în Moldova. — Mai tîrziu, în *Dacor.*, VIII, p. 311—312, Puşcariu a susţinut, pe baza unei regresiuni fonetice ca *viezune*, existentă nu numai în judeţele Năsăud, Mureş şi Cluj (partea nordică), dar şi în atîtea localităţi ardelene dela Sud de Mureş (în judeţele Alba, Tîrnava mică, Tîrnava mare şi Făgăraş; o hartă a ariei *viezune* vezi la R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, p. 48), că rotacismul se întindea şi la Sudul acestui rîu. Autorul n'a adus însă niciun argument care să dovedească că Românii dela Sud de Mureş, care pronunţă *viezune*, sînt acolo din timpuri foarte vechi. Se poate naşte bănuiala că aceşti Români sînt emigranţi tîrzii din regiunea dela Nord de Mureş, şi eu pot aduce fapte lingvistice în sprijinul acestei presupuneri. Într'adevăr, regiunea pomenită prezintă astăzi palatalizarea labialelor supt aceleaşi forme ca şi în părţile de Nord ale Ardealului, sau cu forme înrudite (să se vadă de exemplu, următoarele hărţi din ALRM, I, (vol. I): 2, 54, 84, 105, 106, şi 137, toate redînd numai palatalizarea lui *p*: *pk'*, *pĭ* sau *f*), şi prezintă şi forma *-uli* a articolului hotărît (enclitic) masculin de genitiv si dativ, întocmai ca unele regiuni dela Nord de Mureş (vezi ALRM, I, vol. I, 27). (Ernst G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 192-193, susţinea, pe baza altor fapte, originea în munţii Apuseni a graiului din Ţara Oltului (judeţul Făgăraş). — In urma acestor consideraţii rezultă că n'au dreptate nici cei care consideră aria iniţială a rotacismului ca foarte redusă, limitată chiar numai la Ţara Moţilor (D e n s u s i a n u, *Hist.*, I, p. 340 şi N. D r ă g a n u, *Rominii în veacurile IX-XIV* p. 604—607, ambii, continuatori ai atitudinii lui *Hasdeu*).

Aria pe care se întindea rotacismul altădată trebuie să fi coincis cu aria pe care E. P e t r o v i c i, *Graiul rominesc depe Crişuri şi Someş* (*Transilvania*, 72, Nr. 8, p. 551—558), *Dacor.*, X, p. 120—126, şi *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten* (*Siebenbürgen*, I, Bukarest, 1943, p. 309—317) a constatat existenţa

celui de al patrulea subdialect dacoromîn, distins întîia oară de el, subdialectul crişan sau de Nord-Vest. Acest cercetător a arătat că aproximativ jumătate din teritoriul romînesc dela Nord de Mureş, anume nu numai regiunea Crişurilor, dar de cele mai multe ori şi Maramureşul, alcătuieşte şi astăzi o unitate dialectată, distinctă de celelalte unităţi dialectale dacoromîneşti. El n'a remarcat că unele din fenomenele care caracterizează acest dialect se întind aproximativ peste tot teritoriul ardelean dela Nord de Mureş şi chiar în Bucovina. Este chiar cazul lui *făină*, discutat mai sus. In ultimele două articole, pomenite mai sus, Petrovici a crezut că trebuie să distingă şi un subdialect maramureşan. Aceasta nu este îngăduit de fapte, căci Maramureşul, parţial sau în întregime, participă la dialectul pe care autorul îl numeşte crişan, şi care, mai potrivit, ar trebui să fie numit crişan-maramureşean. Unele din particularităţile acestui dialect, — chiar dintre cele care nu se mai găsesc astăzi în Maramureş, — se întîlnesc şi în textele rotacizante din secolul al XVI-lea. Acestea ne fac să credem că unitatea ligvistică teritorială, restrînsă astăzi numai pe valea Crişurilor şi a Someşului inferior, trebuie de fapt pusă în legătură cu întregul teritoriu rotacizant de altă dată, care cuprindea toată regiunea dela nord de Mureş şi dela Vest de linia Alba Iulia-Dej şi Maramureşul întreg, şi că deci dialectul pe care astăzi îl prezintă dacoromîna în partea de Nord-Vest nu este altceva decît dialectul rotacizant de altă dată. Este de mirare că Petrovici, *l. c.*, n'a făcut această legătură. Dealtfel ariile *gerunchiu* şi *irimă* erau folosite de el pentru a stabili limitele acestui dialect. Prin urmare chiar dacă graiul literar rotacizant din secolele al XV-lea şi al XVI-lea a fost la început numai graiul Maramureşului, el era totuş modalitatea de expresie a întregii regiuni rotacizante, adică a unei întinse regiuni ardelene dela Nord de Mureş şi a Moldovei de Nord-Vest. Dealtfel unii cercetători au susţinut că acest graiu literar are particularităţi lingvistice din Bihor, mergînd chiar pînă a-l identifica în graiul de acolo. Astfel Puşcariu a susţinut altădată (*Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études*, p. 82—83 şi 87—88) că graiul celor mai vechi texte romîneşti este graiul bihorean,

iar Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 4—7, că aceste texte sînt traducerile unui bihorean care, locuind în Maramureş, a acceptat unele particularităţi ale graiului maramureşean.

Există însă o serie de texte religioase ardelene, din jurul anului 1600, care prezintă aproape toate caracteristicile graiului textelor rotacizante, dar nu prezintă rotacismul şi altele cîteva (că sînt ardelene se ştie sau din faptul că textul menţionează locul scrierii, sau din particularităţile lingvistice ale textelor, la care se adaugă faptul că au fost găsite în Ardeal). In această categorie sînt textele nerotacizante din C. S., (afară de *Intrebarea creştinească*), fragmentele de Apostol şi Cazanie descoperite de N. Iorga (vezi *Cîteva documente de cea mai veche limbă romînească*, Bucureşti, 1906, *An. Ac. Rom.*, M. S. L., seria II, t. 28), Codicele Todorescu şi Codicele Martian. Pe unul din ele, — vom vedea mai jos care —, Hasdeu l-a considerat scris în graiul din regiunea Braşovului. M. Gaster a susţinut, *Chrest.*, I, p. C, că *Apocalipsul Apostolului Pavel* şi *Sfîntul Sisinie* din C. S. „au un caracter moldovenesc" (să se aibă în vedere că prin aceasta autorul voia să spună că sînt scrise în Ardealul de Nord-Est). S. Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, (acum în *Études*, p. 88), spunea că textele copiate de Popa Grigorie veneau unele, — cele cu rotacismul —, dela Nord, altele, — cele fără rotacism —, dela Sud. Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 83, admite şi pentru cele nerotacizante o origine nordică (el afirmă că şi Puşcariu a susţinut acelaşi lucru). Astfel, C. T. şi C. Martian sunt considerate de el ca reprezentînd graiul din regiunea bihoreană-maramureşeană (p. 165-166). G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, p. 203, susţine că textele caracterizate prin *dz*, *ğ* şi *n* intervocalic păstrat („Cod. Tod., o parte din Cod. Stur.") sînt scrise în graiul ardelean dela Sud de Mureş (pînă în Carpaţi). Al. Rosetti, *Rech.*, p. 10 şi 13, consideră toate aceste texte copii depe nişte originale scrise în graiul din Nordul Ardealului, iar *Limba romînă*, p. 28, consideră textele din C. S. şi Apostolul descoperit de Iorga ca mixte, ele fiind, după autor, copii făcute de popa Grigorie sau de alţii după nişte texte rotacizante. Localizarea textelor în discu-

cuție a fost făcută atît de diferit din cauză că unii luau în în considerație și asemănările cu textele rotacizante, nu numai deosebirile, și din cauză că se fixau diferit limitele graiului rotacizant. Dacă se admite că aceste texte — sau unele din ele — prezintă același graiu ca și textele rotacizante, mai puțin unele particularități, atunci ele nu mai pot fi localizate în aceiași regiune a textelor rotacizante decît dacă admitem că ele sînt posterioare acelora, cum de altfel s'a și admis de aproape toți cercetătorii pînă acum (unele din textele nerotacizante din C. S. poartă data; pentru C. T. și C. Martian, D r ă g ă n u, p. 20, a admis aceiași epocă: în jurul anului 1600). Dar deoarece pe Someșul inferior și în Maramureș, în jurul anului 1600, graiul cult era un amestec din graiu rotacizant cu graiu nerotacizant, este foarte îndreptățită întrebarea dacă nu cumva textele pomenite au fost scrise în altă parte, astfel cum au admis Pușcariu și Pascu. Ele ne indică deci existența, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, a unor graiuri populare ardelene care prezintau multe din caracteristicile graiurilor rotacizante, dar nu prezintau rotacismul. Această presupunere e cu atît mai legitimă, cu cît în aceste texte găsim și unele particularități care nu se întîlnesc în textele rotacizante. Unde ar trebui plasate asemenea graiuri? Desigur numai în Ardealul propriu zis, la Sudul și Estul dialectului crișan-maramureșean și la Nordul dialectului muntean, între regiunea Crișurilor, Maramureș și o linie care, precum vom vedea mai jos, trece pela Nordul Sibiului și Brașovului, apropiindu-se de Mureș. Aici ne trimit dealtfel și celelalte particularități lingvistice ale textelor în discuție, particularități despre care spuneam că nu se găsesc în textele maramureșene. Cu toate acestea, deoarece în secolul al XVI-lea chiar regiuni din teritoriul admis de noi mai sus ca rotacizant, puteau să nu mai fie rotacizante, noi trebuie să admitem și posibilitatea ca unele din textele nerotacizante în discuție să fi fost scrise la vest de linia Dej-Alba Iulia și la Nord de Mureșul inferior. Fapte lingvistice din aceste texte ne duc în mod inevitabil la această concluzie. Bineînțeles însă, aceste texte nu pot fi plasate în Țara Moților, unde rotacismul a fost foarte rezistent.—Existența acestor texte este o nouă dovadă că

rotacismul nu se întindea în secolul al XVI-lea pe toată regiunea dela Nord de Mureș, cum au admis Pușcariu, Pascu și Rosetti. Dacă am pune la Mureș limita între graiurile rotacizante și cele nerotacizante, atunci graiul textelor nerotacizante în discuție ar constitui numai o fășie subțire care ar străbate Ardealul pela mijloc, în direcția Est-Vest, pela sudul Mureșului. Dealtfel admițînd o arie prea vastă pentru teritoriul rotacizant de altă dată, ar rămînea un lucru neexplicat faptul că rotacismul a putut fi înlăturat (desigur printr'o imitație a graiurilor nerotacizante), căci un graiu vorbit pe o arie prea vastă nu mai poate apărea ca ceva insolit. Mișcările de populație dela Nord de Mureș la Sudul acestui rîu, despre care am vorbit deja, au schimbat întrucîtva vechea așezare a acestor graiuri. — Graiul textelor din secolul al XVI-lea, scrise în această regiune, trebuie considerat ca un al doilea dialect literar, înrudit însă cu cel rotacizant. El ar putea fi numit graiul a r d e l e a n. In prima jumătate a secolului al XVII-lea, cînd el (de fapt o variantă a lui) înlocuiește vechiul dialect rotacizant, el rămîne singurul dialect literar, întrebuințat în Ardealul central și de Nord (cu regiunea Crișurilor și Maramureșul).

Un al treilea graiu literar, atestat prin texte încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, este cel din Muntenia și Ardealul de Sud, adică regiunea Sibiu-Brașov. Se poate bănui că a început tot în secul al XV-lea. In faza sa mai veche (din scrisoarea boierului Neacșu, din 1521, din leviticul dela Belgrad, tipăriturile lui Coresi și cronica lui Moxa) el prezintă foarte mari asemănări gramaticale și lexicale cu graiul rotacizant, și adesea nu se deosebește de acesta decît prin particularitățile sale fonetice, între care *ž* în loc de *ğ* parvenit din lat. *g* și *d* + *ĭ*, *ĕ* + *ó*, *ú* și lat. *j* + *ó*, *ú*, și *z* (3) în loc de *dz* (ȣ) provenit din lat. *d* + *ĭ*, *g*, *d* + *ĕ*, *ĭ* + *é*, *á*, ambele relevate de Gaster, *Chrest.*, p. C. Cu schimbările pe care le va suferi în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea și care-l vor depărta de graiul rotacizant, el continuă pînă în secolul al XIX-lea. Ba, deoarece cu alte schimbări, mai noi, el devine în secolul al XVIII-lea și mai ales al XIX-lea limba literară a națiunii întregi, el continuă și astăzi. El se întrebuința din capul locului pe acel teritoriu pe care găsim

şi azi pomenitele particularităţi fonetice, adică în Oltenia, Muntenia şi în Sudul Ardealului, pînă la o linie care trece pe la Nord de Sibiu şi Braşov, destul de departe de aceste două oraşe, căci ea lasă zonei muntene şi oraşele Petroşani, Alba Iulia, Blaj, Sighişoara, Odorhei şi Miercurea Ciucului (vezi ALR, I, 293, „înjunghiu", unde localităţile 835, 118, 119, 136, 138, 140, 156, 194 şi 584 sînt punctele extreme ale lui ż).

Un al patrulea graiu literar avem în Moldova, unde el este atestat prin texte depela jumătatea secolului al XVI-lea. Pînă în preajma anului 1600 acest graiu literar nu era singurul întrebuinţat în partea de Nord sau Nord-Vest a Moldovei, unde avem atestat pe acea vreme un amestec de graiu rotacizant şi graiu moldovenesc. Graiul moldovenesc din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea are foarte multe asemănări cu graiul din acelaşi timp, din Ardeal, în special cu graiul din C. T. şi C. M. Din punct de vedere fonetic, el alcătuieşte chiar o unitate cu acesta şi nu se deosebeşte decît prin lexicul său. Astfel, vom întîlni în acest dialect literar *ğ* în loc de *ż*, provenit din lat. *g* şi *d* + *i*, *ĕ* + *ó*, *ú* şi *j* + *ó* *ú*, şi *dz* în loc de *z*, provenit din lat. *d* + ī, g, d + *i*, *ĕ* + *é*, *á*, întocmai ca în graiul rotacizant şi cel ardelean. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, acest dialect, întocmai ca şi cel muntean, se va îndepărta mult de dialectul rotacizant. Cu aceste schimbări, şi după o temporară înlăturare a lui în favoarea dialectului muntean (numai din punct de vedere fonetic) în a doua jumătate a aceluiaşi secol, el a fost întrebuinţat pînă în secolul al XIX-lea, cînd a fost în cea mai mare parte înlocuit cu actuala limbă literară românească.

Al cincilea dialect literar, cel bănăţean, întrebuinţat în Banat, ţara Haţegului şi Orăştie, atestat şi el prin texte cu începere din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, este într'o situaţie asemănătoare cu cel moldovean. Şi aici, cel puţin în secolul al XVI-lea, avem aceleaşi caracteristice ale textelor rotacizante, mai puţin rotacismul şi altele cîteva, dar şi unele fenomene locale. Avem de exemplu *ğ* în loc de *ż* şi *dz* în loc de *z*, dar *n* păstrat în cuvinte cu *intîniu*, *cuñu*, etc. Soarta ulterioară a dialectului literar bănăţean este strîns legată de aceia a dialectului literar din Ardealul central şi de Nord.

Am spus mai sus că dialectul literar din secolul al XVI-lea din centrul Ardealului a rămas singurul întrebuinţat în secolul al XVII-lea în tot Ardealul, afară de regiunea sa meridională (Sibiu-Braşov). Dar el nu se va mai păstra pretutindeni aşa cum îl ştim din secolul al XVI-lea. Astfel, unele texte din secolul al XVII-lea la Bălgrad scrise în acest dialect, ne vor prezinta foarte des *z* pentru *dz* şi *ii* pentru *i*. In special aici intră cărţile tipărite la Bălgrad şi cele ale popii Ioan din Vinţ. Se poate susţinea că limba literară obişnuită de ierarhul suprem al bisericii romîne din Ardeal era aceasta, cel puţin pela jumătatea secolului al XVII-lea. La sfîrşitul secolului al XVII-lea la Bălgrad şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în restul Ardealului (Maramureş şi Crişana), acest dialect literar, ca de altfel şi cel din Banat, — acesta în prima jumătate a secolului al XVIII —, va suferi o mare schimbare în fonetism, care îl va apropia mult de dialectul literar muntean. In secolul al XVIII-lea elementele populare vor pătrunde în foarte mare măsură în graiul scris din Ardeal, Maramureş şi Banat.

Date fiind marile asemănări dintre unele dialecte literare, ar trebui poate să nu vorbim de atîtea dialecte literare româneşti, ci de mai puţine. Dialectul literar din centrul Ardealului, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ar trebui socotit ca alcătuind o unitate pe de o parte cu dialectul literar rotacizant, pe care îl şi înlocuieşte la începutul secolului al XVIII-lea, iar pe de alta cu dialectul literar moldovenesc de pînă la 1700. Chiar dialectul bănăţean de pînă la 1700 ar putea fi considerat ca o varietate a acestui dialect literar. S'ar părea că nu există, la drept vorbind, în cea mai veche limbă literară românească, decît două mari varietăţi: una nordică, ardelenească, moldovenească şi bănăţeană în acelaş timp, şi alta sudică, muntenească şi oltenească în acelaş timp, astfel cum a susţinut Rosetti, şi chiar Gaster, şi că abia cu secolul al XVIII-lea, cînd elementele populare pătrund puternic în limba scrisă, se observă patru dialecte literare bine distincte unul de altul: cel muntenesc, cel moldovenesc, cel ardelenesc şi cel bănă-

ţean. Dealtfel şi pentru acest timp se observă unele grupări împreună, însă altfel decît mai înainte : graiul scris ardelean şi bănăţean prezintă o serie de asemănări cu cel muntenesc, — şi totuşi şi cu cel moldovenesc —, fapt care ne dă dreptul să distingem numai două dialecte literare : unul muntean, scris în Muntenia, Oltenia, Ardeal şi Banat, şi altul moldovenesc, în Moldova. Unificarea aceasta se va obţinea însă mai ales în secolul al XIX-lea, cînd dealtfel chiar dialectul moldovean va fi parţial înlocuit cu cel muntean (ne gîndim însă mai ales la aspectul fonetic al cuvintelor şi al formelor gramaticale, şi la formele gramaticale înseşi). Din punct de vedere sintactic şi lexical, toate dialectele au contribuit, însă în măsură diversă, la formarea limbii literare actuale. Cred însă că trebuie să distingem în toate timpurile pînă la jumătatea secolului al XIX-lea patru dialecte literare, bine distincte între ele : crişan-maramureşean, (pînă în secolul al XVI-lea rotacizant), bănăţean, muntean şi moldovean, şi că, pelîngă ele, trebuie să admitem şi un dialect literar de tranziţie, nu suficient de individualizat, graiul ardelean (propriu zis) din secolul al XVI-lea.

In cercetarea asupra dialectelor literare romîneşti, care va urma, nu vom căuta să spunem tot ce se poate spune despre caracterele lor deosebitoare. O asemenea cercetare rămîne să fie făcută de acum încolo. Ce am voit să facem aici este numai să dăm cîteva fapte, dintre cele mai bătătoare la ochi, care caracterizează dialectele literare romîneşti. Era deci firesc să exemplificăm deosebirile dintre dialectele literare romîneşti nu pe baza lexicului, şi nici chiar pe baza faptelor sintactice, ci numai pe baza aspectului fonetic al cuvintelor şi pe baza faptelor morfologice. Dealtfel o diferenţiere spaţială limitată numai la domeniul fonetic şi morfologic, ba limitată chiar numai la cel fonetic, este suficientă ca să producă apariţia dialectelor, şi chiar în cercetarea care urmează, noi vom da o mai mare atenţie deosebirilor fonetice, şi numai din cînd în cînd vom apela şi la fapte morfologice. Intotdeauna va trebui însă să se înţeleagă că, alături de aceste caracteristici ale dialectelor literare, există o mulţime altele de ordin sintactic şi lexical, şi că se impune un studiu şi din aceste puncte de vedere.

§ 19. — Patru din cele cinci dialecte literare care se întrebuinţau în secolul al XVI-lea, ca şi cele patru din secolul al XVII-lea, — şi am putea spune, cele patru din secolul al XVIII-lea, căci dialectul literar ardelean din secolul al XVIII-lea nu este chiar identic cu cel muntean —, sînt stabilite pe baza textelor care prezintă locul şi data scrierii sau locul de origine al scriitorului, deci pe baza tipăriturilor şi a documentelor, şi pe baza acelor manuscrise care poartă locul şi data scrierii. Numai pentru dialectul rotacizant nu dispunem de texte care să poarte locul şi data scrierii. Pentru acest dialect dispunem de texte care pot fi urcate, pe baza filigranelor, pînă în secolul al XVI-lea. Avem totuşi şi cîteva texte rotacizante (dar nu pure) cu însemnarea locului şi a datei, cele ale popii Grigorie din Măhaci, şi o serie de acte. Este de remarcat că cele patru dialecte literare vechi romîneşti sînt în strînsă legătură cu cele patru dialecte care trebuiesc distinse în graiul dacoromînesc, sînt în aşa de strînsă legătură, încît chiar numărul lor este determinat de numărul dialectelor populare dacoromîneşti [1]). In momentul în care lingvistica romînească a ajuns să clasifice actualele graiuri populare dacoromîneşti în mai multe dialecte, a ajuns adică să distingă arii dialectale în vasta arie dacoromînească, se impunea în mod firesc întrebarea dacă nu cumva această diferenţiere a graiurilor populare îşi avea un corespondent şi în graiul cult scris în secolele trecute. Cîţiva cercetători şi-au pus această întrebare

1) W e i g a n d, *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Introducere, coloana 10—11 şi harta Nr. 65 (se poate vedea însă şi aceiaş, *Conv. Lit.*, XLII, 1908, p. 441 şi urm.), P u ş c a r i u, *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul* 1918—1928, II, Bucureşti, 1929, p. 1146, şi I. I o r d a n, *Graiul pătnean*, în *Ethnos*, I (1941), p. 90—102, distinsese trei : cel muntenesc sau cele de tip muntenesc, cel moldovenesc sau cele de tip moldovenesc şi cel bănăţean, iar P h i l i p p i d e, *Orig. Rom.*, *passim*, numai pe cel muntenesc sau de tip muntenesc şi pe cel moldovenesc sau de tip moldovenesc, dar pe nedrept, cercetările lui Emil P e t r o v i c i, cu rectificările şi adausurile făcute de mine mai sus (§ 18), arată că, pe lîngă cele trei dialecte sau tipuri de dialecte distinse de Weigand, mai trebuie distins un dialect de N o r d - V e s t sau c r i ş a n - m a r a m u r e ş e a n. Acesta ar putea fi considerat ca adevăratul dialect ardelean. Se revine aşadar la cele patru dialecte pe care le distingeau şi le disting oamenii de cultură : ardelean, bănăţean, muntean şi moldovean, şi pe care le distinsese şi T i k t i n, G r ö b e r s *Grundriss*, I, ed. a doua, p. 565.

şi mai înainte, dar împărţirea dialectală a graiurilor populare, pe care o făceau ei, din lipsă de informaţii, nu era perfectă. Astăzi, cînd s'a ajuns să se distingă patru dialecte dacoromîneşti, trebuia să ne întrebăm dacă faptul nu este confirmat şi de limba textelor vechi. Noi îl găsim confirmat.

Fireşte, vechile dialecte literare nu sînt întotdeauna pure, ci de multe ori avem un amestec de fenomene proprii cu fenomene de ale altui dialect literar. Lucrul a fost remarcat deja de Ibrăileanu, cînd spunea că aceleaşi fenomene apar şi în graiul literar din Muntenia şi în cel din Moldova, şi a fost remarcat şi de alţii. Totuş, cum am spus-o deja, deoarece chiar Ibrăileanu constata că aceleaşi fenomene apar în fiecare graiu literar în măsură deosebită, urmează că au existat dialecte literare. Numai graiul moldovenesc din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s'ar părea că sufere o parţială eclipsă la unii scriitori, *ğ* fiind înlocuit cu *ž*, ceiace l-a făcut pe Ibrăileanu să vorbească, — şi just —, de o „literarizare" a graiului. O literarizare analogă s'ar părea că s'a produs, e drept, şi pela 1600 în Ardeal, cînd dialectul rotacizant e înlocuit cu unul nerotacizant, şi una identică, — întrucît e vorba de înlocuirea lui *ğ* cu *ž* —, pela 1700 în Ardeal şi Banat; dar aceste alte literarizări au fost luate şi de noi în consideraţie, întrucît prin ele un graiu, se poate spune, a devenit altul. Abstracţie făcînd însă de aceste literarizări, sau în tot cazul apropieri de dialectul muntean, se observă, chiar dela textele lui Coresi şi ale popii Grigorie din Măhaci şi Palia dela Orăştie, un amestec al formelor dialectale, care, după cum deja s'a presupus în cazul lui Coresi şi al popii Grigorie, se explică prin amestecul limbii proprii a tipografului sau copistului cu limba textului original (în cazul lui Coresi cu aceia a textelor rotacizante, iar în cazul popii Grigorie cu aceia a textelor de graiu muntean). Vrem să spunem cu alte cuvinte că dialectul muntean al lui Coresi nu prezintă în unele cazuri numai formele specific muntenesti, pe care le găsim azi excluziv în graiul popular muntenesc şi le găsim excluziv şi în limba literară din secolul al XVIII-lea, dar prezintă şi o serie de forme care sînt specifice dialectului rotacizant sau chiar tuturor celorlalte dialecte literare romîneşti în faza lor veche.

Şi vrem să spunem că în textele scrise de popa Grigorie nu găsim numai particularităţile graiului său, care, precum a dovedit Hasdeu, *Cuvinte din bătrîni*, II, p. 107, acceptat şi de S. Puşcariu, *Z. Rek d. Urr.*, acum *Études*, p. 88, era rotacizant, ci găsim şi din particularităţile graiului literar muntean. Voiu face însă precizarea că aceste forme, pe care le considerăm străine lui Coresi sau popei Grigorie, nu sînt din domeniul aspectelor fonetice ale cuvintelor, produse prin aşa numitele legi fonetice, deşi avem cîteodată şi acest caz, ci din domeniul aspectelor fonetice ale cuvintelor, produse de schimbări sporadice sau de alte cauze, (a fost remarcat la § 12 că în Coresi apare şi *acmu*), şi din domeniul faptelor gramaticale şi lexicale. Dacă s'ar lua deci în consideraţie numai aceste fapte lingvistice în care trebuie să vedem o influenţă a graiului rotacizant asupra lui Coresi, nici nu s'ar mai putea distinge un dialect literar muntean. Noi trebuie deci să apelăm întotdeauna, atunci cînd vrem să distingem dialecte literare, la faptele care sînt cele mai persistente în dialectul respectiv, şi care, desigur, sînt cele mai persistente în acel dialect tocmai pentrucă ele apar indivizilor vorbitori şi scriitori drept faptele cele mai caracteristice ale acelui dialect.

Dar dacă o asemenea categorie de fapte dialectale (gramaticale, lexicale şi chiar fonetice), caracteristice dialectului rotacizant, se găseşte în toate dialectele literare din secolul al XVI-lea, se pune întrebarea: este oare îndreptăţit să se admită că graiul literar rotacizant a avut o aşa de mare influenţă asupra celorlalte dialecte literare romîneşti din timpul său? Este oare de admis că graiul popular rotacizant din acea vreme sau din secolul al XV-lea era singurul care avea acele fenomene, şi că, la transformarea sa în graiu cult prin acele traduceri de cărţi religioase, el a căpătat un prestigiu imens în toate părţile locuite de Dacoromîni şi a fost imitat, bineînţeles cu menţinerea caracterelor fundamentale ale fiecărui dialect? Sau este de admis că şi celelalte graiuri populare dacoromîneşti aveau pe atunci acele particularităţi lingvistice? Cred că problema poate fi soluţionată. Cronologia faptelor lingvistice poate fi stabilită în multe cazuri şi fără textele vechi. Afară de aceasta, dia-

lectele populare de azi sînt un izvor netăgăduit de informaţii veridice asupra a ceiace au trebuit să fie întotdeauna aceste dialecte populare. Cred că actuala repartiţie geografică a faptelor lingvistice pe care le găsim şi în textele secolului al XVI-lea şi în toată epoca veche trebuie să fie un mijloc de stabilire a originii locale a faptelor respective din secolul al XVI-lea şi din toată epoca veche, (bineînţeles, după ce vom fi eliminat migraţiile şi schimbările de graniţe dialectale care au avut loc între timp). Numai aşa au fost localizate textele rotacizante, şi cred că procedarea trebuie dusă pînă la capăt, astăzi cînd cunoaştem cu mult mai bine decît la începutul secolului nostru graiurile populare dacoromîneşti. In cazul nostru eu cred că trebuie să se vorbească de o influenţă a vechilor texte rotacizante asupra graiului scris din toate celelalte regiuni dacoromîne, şi această influenţă dovedeşte că în graiul rotacizant s'au făcut cele dintîiu traduceri ale unor texte aşa de importante pe acea vreme, ca textele religioase.

Dar cu toată influenţa puternică a textelor rotacizante — şi în general nemuntenești — asupra lui Coresi, el rămîne totuşi, în domeniul fonetic, la forme caracteristic muntenești. Textul tipărit de el, schimbat mai puţin din punct de vedere gramatical şi lexical, este schimbat cu consecvenţă din punct de vedere fonetic. Deaceia nişte *ğ* în loc de *ż* (despre care a vorbit chiar Ibrăileanu, vezi mai sus; vezi însă şi Pascu, op. cit.; p. 184), nu pot apărea în textul lui Coresi decît ca nişte scăpări din vedere ale editorului tipograf. Menţinerea de către Coresi a atîtor caracteristice muntenești dovedeşte existenţa unui dialect literar muntenesc în acel timp alături de cel maramureşean. Cazul ca cineva care vorbeşte un anumit dialect literar să transpună, integral sau aproape integral, din punct de vedere fonetic textul copiat sau tipărit în graiul său literar, nu se întîlneşte însă numai în secolul al XVI-lea. Ni-l procură şi popa Grigorie din Măhaci. Este un fapt obişnuit, atît în ce priveşte manuscrisele cît şi tipăriturile, acesta: atunci cînd un manuscris sau un text tipărit e copiat sau tipărit în regiunea altui dialect, el este transpus în dialectul literar al acelei regiuni. Lucrul a fost admis deja de Gaster, *Chrest.*, I, p. XCII—XCIV şi XCVI, iar după aceia, între alţii, de Drăganu, *op. cit.*, p. 82-83 şi 75, şi Rosetti, care are însă în vedere numai pe Coresi (vezi *Grai şi suflet*, I, p. 101 şi *Recherches*, p. 34, nota 1). In secolul al XVII-lea se va proceda la fel, cînd la Dealu (1644) se va retipări Cazania lui Varlaam (vezi Gaster, p. CVIII). Am dat un singur exemplu, dar se pot da şi altele. Gaster însuşi a atras atenţia, *loc. cit.*, asupra mai multor altora. Greşea deci Drăganu cînd afirma, *op. cit.*, p. 28-29, că C. T. nu poate fi o copie depe Coresi, deoarece acesta avea altă ortografie (de fapt şi pronunţie), şi anume *ğ*, *dz* [1]). Trebuie să spunem însă că, de foarte multe ori, atunci cînd un text e copiat sau retipărit de cineva care vorbeşte alt dialect literar, se constată în copie sau în textul retipărit un uz predominant şi unul în minoritate sau redus numai la cîteva exemple, şi că uzul predominant în copie sau noua tipăritură este cel al copistului sau editorului, iar uzul în minoritate este al modelului. Astfel, un manuscris rotacizant, şi deci cu *ğ* în mod normal, ca cel dela Ieud, dar care are o singură dată *va spune* (p. 29, r. 17) şi o singură dată *judecările* (p. 30, r. 3), se dovedeşte a fi o copie depe un text muntenesc sau ardelenesc de Sud. Aşadar avea loc de obiceiu o transpunere în graiul de acasă al copistului sau editorului, ceiace înseamnă existenţa unor conştiinţe lingvistice deosebite, dela o regiune la alta. Prin urmare greşea G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, p. 39, 40, 43—46, 63—64, etc., cînd credea, după Candrea, că orice variante fonetice dintr'un text manuscris sau tipărit, în orice raport cantitativ s'ar găsi ele, se explică prin amestecul uzului modelului cu cel al copistului. Acestor fapte li se pot da şi alte explicaţii, şi ele s'au şi dat (vezi A. Rosetti, *De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrites*, în *Bull. de la Soc. de lingu. de Paris*, XXIX, p. 24—28 şi Al. Procopovici, *Rev. Fil.*, II, p. 150—153).

O abatere dela normele stabilite mai sus s'ar părea că

1) De fapt Drăganu a dovedit că textul nu e o copie depe Coresi, dar dovada e alta: C. T. „ne păstrează textul autentic faţă de cel corupt al lui Coresi" (p. 67), vezi p. 67-69.

se observă la popa Grigorie din Măhaci. S'ar părea că popa Grigorie din Măhaci copiază textul model, păstrînd şi particularităţile sale fonetice. Astfel, deşi el vorbia rotacizant, unele texte copiate de dînsul nu prezintă rotacismul. Explicaţia care s'a dat acestor fapte este că unele din textele pe care le copia el erau rotacizante, altele nu (Hasdeu, *Cuvinte*, II, p. 141, despre modelul nerotacizant al Legendei Sfintei Vineri, care cuprinde totuşi cîteva rotacisme; Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 75, despre modelul rotacizant al Legendei Duminicii; Hasdeu, *op. cit.*, p. 97—98, şi Drăganu, *ibid.*, despre modelul nerotacizant al *Intrebării creştineşti*; p. 81—82 despre modelul nerotacizant pentru *Cugetări în ora morţii*). S'ar părea deci că popa Grigorie n'are conştiinţa propriului său dialect, care era rotacizant. S'ar părea că textele sale ne redau două dialecte: cel rotacizant şi cel ardelean central. Şi totuşi nu e aşa. Mai întîiu, dacă e sigur că popa Grigorie vorbia rotacizant, nu e sigur că acesta era singurul uz al său. El trăia într'o epocă şi într'o regiune în care nu se mai vorbia şi scria graiul rotacizant pur. Amestecul formelor rotacizante şi nerotacizante din atîtea scrisori din acelaşi timp, şi chiar din regiuni de mai la Nord (judeţele Năsăud, Şomeş, Maramureş), ne-o arată clar. Popa Grigorie era obişnuit cu amîndouă pronunţiile, şi numai textul model îl putea determina să scrie, atunci cînd îndeplinea sarcina de copist, rotacizant sau nerotacizant. Alternanţa formelor în acest caz înseamnă alternanţa în vorbire, şi ea nu trebuie considerată la fel ca alternanţa din P. ş., unde un uz trebuie dat pe socoteala modelului, iar altul pe socoteala copistului (în acest caz interpretarea lui Pascu, după Candrea, rămîne justă)[1].

1) Prin urmare, în cazul rotacismului, nu sîntem de părerea lui Rosetti *Étude*, p. 47, că „diversele grafii acoperă acelaşi sunet dificil de notat, anume un *r* nazal", numit de el, *Bull. lingu.*, II, p. 98—107, cu mai puţină dreptate, *n* spirant, şi mai ales nu sîntem de acord cu el cînd imediat după aceia continuă: „*n* este o grafie extremă, dar reprezintă acelaşi sunet" Aceste afirmaţii ale lui Rosetti sînt respinse de Puşcariu, *Études*, p. 90—91, dar cu mai puţină hotărire, învăţatul clujean spunînd că pe lîngă ipoteza lui Rosetti, se poate imagina şi aceia că fiecare grafie reprezintă o pronunţie dialectală. Ce trebuie admis însă din atirmaţiile lui Rosetti este că *nr* reda pe *r* nazal care, pentru ţara Moţilor, este atestat şi de E. Petrovici, *Dacor.*, VIII, p. 153—154 şi *An. Arh. de Folklor*, V, p. 133-134.

O dovadă că popa Grigorie nu copia servil textele, ci tot le transpunea în graiul său propriu, o constitue predilecţia lui pentru *ğ* în atîtea texte care au totuşi şi ž (vezi Drăganu, p. 28—29, care dă şi locurile din Hasdeu). In cazul acesta nu mai avem a face cu o particularitate şovăitoare a graiului său, ci cu o particularitate care apărea oricînd, şi deci nu putea fi înlăturată niciodată de preotul copist. Numai un text ca *Zise Domnul*, care nu e scris de popa Grigorie (vezi Hasdeu, II, p. 213 şi 223—224), prezintă predilecţie pentru *ž* (vezi Drăganu, *l. c.*, care dă şi locul din Hasdeu), şi se dovedeşte prin aceasta scris în Ardealul de Sud, deşi prezintă de altfel particularităţile graiului rotacizant (*mainte, derept, iuo, judeţ*, (nu *judecată*; trebuie să presupunem deci că copistul muntean a transpus aici un text rotacizant mai puţin decît transpunea astfel de texte Coresi, căci acesta înlocuia pe *ğudeţ* cu *judecată*). Trebuie să admitem deci că, în celelalte cazuri, popa Grigorie copia nişte texte scrise în Ardealul de Sud, ca şi *Zise Domnul*, şi că ž al acestor texte pătrundea din cînd în cînd şi în copia sa. Toate acestea cred că nu se opun explicaţiei pe care a dat-o Drăganu, p. 81—82, celor trei rotacisme din *Cugetări în ora morţii*, scrisă tot de popa Grigorie: anume că el avea în faţa sa un text fără rotacism şi că rotacismele sînt impuse de graiul său vorbit.

Avem chiar o mărturie veche despre una din acele conştiinţe lingvistice regionale vechi româneşti, şi anume nu o mărturie despre conştiinţa lingvistică din Muntenia, care ar putea fi luată de unii drept mărturia unei cunoştinţe lingvistice general româneşti, ci o mărturie despre conştiinţa lingvistică din Moldova, deosebită de cea din Muntenia şi Ardeal. E vorba de cele ce ne spune D. Cantemir în *Descrierea Moldovei*, trad. Pascu, ed. I-a, Bucureşti, 1923, p. 181-182, ed. a II-a, p. 259 260, atunci cînd vorbeşte despre limba Moldovenilor: „Locuitorii din Muntenia şi Transilvania au aceiaşi limbă ca şi Moldovenii, totuşi pronunţarea lor este mai aspră, ca *giur*, Munteanul zice *zur*, *jur*, cu *z* polonez [ž] ori *j* francez; *Dumnedzeu* Deus, munt. *Dumnezeu*; *acmu* nunc, munt. *acuma*; *acela* hic, munt. *ahăla*. Au chiar un număr de cuvinte necunoscute Moldovenilor, pe care

toate însă cînd scriu, le omit.—Muntenii urmează şi limba şi ortografia moldovenească, şi prin însuşi acest lucru, ei recunosc că limba moldovenească este mai curată decît a lor, măcar că pentru a mărturisi aceasta pe faţă, îi opreşte antipatia dintre Moldoveni şi Munteni". Deşi relevă deosebirile de graiu dintre Moldova pe deoparte şi Muntenia şi Ardeal, pe care le consideră o unitate, pe de alta, el afirmă totuşi la sfîrşit, în vădită contradicţie cu sine însuşi, că aceştia urmează limba şi ortografia moldovenească, ceiace este fals. Cantemir face aceiaşi greşeală pe care o vor face aproape toţi cercetătorii limbii noastre literare din secolul al XIX-lea încoace, de a admite o limbă literară unică, numai că greşeşte în sens invers. Cînd el spune că limba Moldovenilor este „mai curată" de cît cea a Muntenilor, el se apropie şi mai mult de cercetătorii moderni, pentru care deasemenea există graiuri mai corecte şi graiuri corupte, numai că evaluările sale din punct de vedere al purităţii sînt iarăşi în sens invers faţă de cele ale modernilor. Terminul „corupt" apare şi la Cantemir, la începutul aliniatului imediat următor celui citat de noi (p. 260) (ed. I-a, p. 152): „De o limbă mult mai coruptă [decît cea munteneasc] se folosesc *Cuţovlahii...*" Cu toată greşeala de a-şi imagina o limbă unică, mărturia sa e preţioasă, deoarece această limbă literară unică lui i se părea a fi, altfel decît cercetătorilor moderni, propriul lui graiu moldovenesc, iar nu cel muntenesc. Desigur că în aceasta este de văzut o manifestare a mîndriei sale de Moldovean. Totuşi nu e mai puţin adevărat că pentru dînsul, — şi desigur afirmaţia e valabilă pentru toată intelectualitatea moldoveană a vremii —, graiul moldovean era o normă puternică, la care Moldovenii ţineau, pe care ei o considerau perfectă, demnă, era deci adevărata lor conştiinţă lingvistică. Şi desigur că aceste mărturisiri ale unui om care a trăit pe vremea vechii romîne literare sînt de preferat presupunerilor şi ideilor pe care şi le-au făcut scriitorii şi lingviştii moderni din examinarea textelor. Noi sîntem datori să ţinem samă de ideia pe care şi-o făceau pela 1700—1720 Moldovenii culţi despre graiul lor în raport cu cel muntenesc şi ardelenesc. Stările de limbă sînt stări de conştiinţă, şi Cantemir ne dă informaţii asupra stărilor de conştiinţă. El greşea însă cînd afirma că limba Muntenilor nu era curată şi că ei urmau limba şi ortografia Moldovenilor. Din faptul relevat chiar de el, că Muntenii au *ž* şi *z* în loc de *ğ* şi *dz*, şi din faptul cunoscut de noi din texte, că ei nu părăsesc aceste particularităţi, rezultă că graiul lor era pentru dînşii o normă lingvistică demnă de urmat, şi mulţi o vor fi considerat demnă de a fi urmată de toată romînimea.

Dar să examinăm mai deaproape spusele lui Cantemir, căci ele constituesc şi informaţii date de un învăţat de pela 1700—1720 despre dialectele literare romîneşti. Ni se impune o confruntare a celor spuse de dînsul cu cele relevate de texte. Va trebui să spunem că se constată o potrivire perfectă, deşi la început s'ar părea că nu. Mai întîiu e foarte preţioasă afirmaţia că Moldovenii pronunţă şi scriu *acmu*. Se ştie că astăzi poporul întrebuinţează *amú* la Nord şi peste Prut şi *acú* la Sud-Vest. Deoarece aceste forme populare au existat foarte probabil chiar atunci, s'ar putea admite o deosebire, din punct de vedere al acestui adverb, între graiul poporului şi graiul clasei de sus, pe care-l vorbea şi Cantemir. Alături de faptul că el nu cunoştea palatale în loc de labiale decît la femei, ceiace se explică prin faptul că el ignora stările de lucruri populare şi se referea în mod fatal numai la clasa cultă (vezi mai jos, la *Palatalizarea labialelor*), ea ar fi o nouă probă că Cantemir n'a cunoscut bine decît graiul clasei de sus din Moldova, şi nu şi pe cel al poporului, cu care va fi venit prea puţin în contact, el, fiul de domn şi, mai tîrziu, chiar domnul care a stat zeci de ani la Constantinopol şi în cele din urmă a trebuit să se refugieze în Rusia cu cîteva mii de Moldoveni. Că a cunoscut şi graiul popular nu rămîne îndoială, după cum reiese dintr'un pasaj cu puţin anterior pasajului citat, în care arată că limba mai curată e împrejurul Iaşilor şi că spre graniţe avem şi cuvinte streine (vezi *op. cit.*, ed. a II-a, p. 258-259). Va să zică el a observat unele deosebiri lexicale dela o margine la alta a Moldovei. Dar stările acestea de lucruri nu-i erau cele uzuale, după cum nu-i erau întregii aristocraţii moldoveşti din acel timp, care credea că a vorbi cu palatale în locul labialelor, este

a vorbi ca femeile, nu ca poporul. In al doilea rînd, Cantemir afirmă că Muntenii întrebuinţează *ahăla* pentru *acela*. Se pune întrebarea dacă această formă era întrebuintată numai de popor, la care ea apare şi astăzi, fără a ocupa întreaga Muntenie, sau dacă nu cumva ea era şi forma uzuală în graiul boerilor. Dat fiind că învăţatul domnitor moldovean nu cunoştea bine graiul poporului nici chiar în Moldova sa, este de presupus că nu-l cunoştea bine nici pe cel din Muntenia, — ba încă şi mai puţin decît pe cel din Moldova, deşi totuşi particularităţile dialectelor străine sînt mai uşor memorabile. Dar şi alte fapte ne fac să credem că informaţiile sale despre Muntenia se referă în primul rînd sau chiar excluziv la graiul boieresc. Tot Cantemir ne spune că Muntenii întrebuinţează în vorbirea lor unele cuvinte care nu apar în scrisul lor. Este vorba deci în mod clar despre clasa oamenilor culţi. S'ar putea chiar presupune că printre acele cuvinte omise în scris de Munteni era şi *ahăla*, care într'adevăr nu apare în limba literară din Muntenia, ce foloseşte, ca şi cea din Moldova, pe *acela*. Poate chiar fiindcă într'un asemenea caz Muntenii părăseau vorbirea lor, pentru a accepta un cuvînt ce se găsea însă în graiul vorbit al Moldovenilor, va fi afirmat Cantemir că Muntenii urmau limba şi ortografia Moldovenilor. De fapt nu era numai o acceptare a limbii Moldovenilor, ci şi a limbii Ardelenilor de Nord, care aveau şi ei *acela*. Este foarte probabil deci că *ahăla* era întrebuinţat în vorbirea lor uzuală (generală, curentă, intimă, familiară) de boerii munteni, întocmai cum şi astăzi Muntenii culţi întrebuinţează în graiul lor *ăsta* şi *ăla* şi Moldovenii culţi, *ista* şi *aista*. Cantemir ne dă deci şi informaţii asupra graiului vorbit de boerii munteni. In al treilea rînd este de spus că în ce priveşte Ardealul, afirmaţia lui Cantemir e justă. In timpul său Ardelenii dela Bălgrad nu mai întrebuinţau *ğ*, ci *ž*, ca Muntenii. E vorba, fireşte, de Ardelenii culţi de la Bălgrad (deci de cler şi de scribi), a căror limbă o cunoaştem din texte. Dacă şi graiul popular de la Bălgrad, din acel timp avea tot numai *ž*, nu se poate spune pe baza textelor de atunci.

§ 20.—Ni se impune acum să studiem ceva mai amănunţit aceste dialecte ale vechii romîne literare, caracterizate mai sus numai prin cîteva trăsături, adesea comune cu ale altor dialecte literare. Ni se impune anume să arătăm variantele pe care le prezintă unele din ele dela o regiune la alta, formele pe care dialectele literare le-au luat la unele personalităţi ale vechii noastre literaturi şi evoluţia pe care au suferit-o ele în timp. Pelîngă importanţa pe care o prezintă aceste fapte pentru cunoaşterea dialectelor literare înseşi, aceste fapte sînt interesante şi prin aceia că ele sînt singurele care servesc la localizarea şi cronologizarea unor texte manuscrise. In expunerea noastră despre fiecare dialect literar noi vom arăta şi ce manuscrise, — e vorba, fireşte, de manuscrise mai importante —, aparţin acestor dialecte literare, mai ales că unele din ele au fost localizate şi datate greşit pînă acum.

Începem cu dialectul rotacizant, şi cu cel foarte înrudit cu el, nerotacizant, din părţile centrale ale Ardealului, ale căror particularităţi însă, bine cunoscute din studiile existente, nu le vom înşira aici. Este de atras doar atenţia asupra faptului că ele se găsesc mai ales în textele rotacizante, iar nu în cele nerotacizante. Nu vom pomeni aici decît cîteva particularităţi ale acestor texte, anume dintre acelea pe care le vom urmări apoi în celelalte dialecte literare: după labială, *é* + *n* + *e* şi + *n* + cons. + *e*, nu se preface oricînd în *i* (*mene, mente*), *e* şi *i*, precedaţi de *r* şi *rr*, rămîn neschimbaţi (*reu, urescu, riu, ţerîră, ţerînă*), *dzuă* (dar *dzile*), *direpţ, direptate, a îndirepta, a ğice* (dar *dzise*), *şti* 'ştie' (> lat. *scit*), *a putredi, acmu, acicea, frumsʻkţe* sau *frîmsʻkţe*, *a înfrumşa, immă*, 'mamă', *ğudeţ* 'judecată', *iuo* 'unde', *curund* 'curînd', *mainte* 'mai înainte' (numai în sensul temporal), *sem, seţi* 'sîntem, sînteţi', *simtu* sau *simtu*, 'sînt', *nece* (*nice*) *dinioară* (*dănăoară*) 'niciodată', *a înveşti* 'a îmbrăca', *să* 'dacă', articolul feminin sing. de gen.-dat. antepus (*a ei noastre credinţă*), gen.-dat. sing. *ţări*(*ei*), *ţări*(*i*), nom.-ac. pl. *ţări*(*le*), *pietri*(*le*), *nusu* 'dînsu', etc. Unele din aceste particularităţi (de ex. *ğice*, chiar *a înfrîmşa*, care totuşi apare în C. T.), nu se întîlnesc în textele nerotacizante din secolul al XVI-lea, din centrul Ardealului. Mai toate se găsesc însă în graiul popular maramureşean de astăzi sau în alte gra-

iuri populare actuale dela Nord de Mureş. Cu această ocazie este de spus că nu toate particularităţile textelor rotacizante, pe baza cărora I.-A. Candrea, *Psaltirea şcheiană*, I, p. XCI-XCII, a susţinut originea maramureşeană a textelor rotacizante (şi deci a celor dintîiu traducători de cărţi sfinte în romîneşte), se găsesc numai în Maramureş şi Ţara Oaşului sau numai în una din aceste regiuni, ci unele caracterizează o arie mai vastă, carecuprinde cîteodată întreaga regiune dela Nord de Mureş, şi chiar părţi dela Sudul acestui rîu şi din Bucovina. Aşadar nu toate faptele invocate de acest învăţat pentru a susţinea originea maramureşeană a textelor rotacizante sînt în realitate astfel de argumente. Astfel *şti* „ştie" se întîlneşte astăzi şi în regiunea Moţilor şi a Mocanilor din Munţii Apuseni. Pe de altă parte astăzi se poate argumenta că graiul în care au fost scrise aceste texte nu este cel din Bihor, cum a crezut odată Puşcariu şi chiar Drăganu, care îl socotea un amestec de graiu bihorean şi maramureşean. Dacă regiunea bihoreană este astăzi singura în care se găsesc unele fapte lingvistice caracteristice acestor texte, ca *iuă*, (lucru relevat de Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études* p. 87, care trimite la Weigand, *L. Atlas*, harta 9), ea prezintă însă şi fapte care lipsesc din textele rotacizante (conjunctivul cu *şi* în loc de *să* şi epenteza lui *c* între *s* şi *l* în cuvinte de proveniență slavă: *sclab*, pentru care vezi Petrovici, *Transilvania*, 72, Nr. 8, p. 556). Aici trebue să aducem însă argumente cum că textele de graiu înrudit, dar nerotacizante, au fost scrise, sau măcar copiate, în Crişana şi pe spaţiul cuprins între Maramureş şi regiunea Sibiu-Braşov, aşa cum am afirmat la § 18. Nu vom face acest lucru pentru toate textele copiate pe popa Grigorie sau scrise anterior şi legate de el împreună cu cele copiate de el, căci faptele dovedite pentru unele din ele vor fi valabile şi pentru textele cu un graiu asemănător sau identic. Şi nu vom face aceasta nici pentru toate textele din C. T.

Hasdeu, *Cuvinte*, II, p. 142-143, întemeindu-se pe prezenţa în textul Legendei Sfintei Vineri a cuvîntului *boereasă* 'femeie' şi pe faptul că, după cunoştinţa sa, cuvîntul *boreasă* 'femeie' apare în secolul al XIX-lea numai în Braşov şi împrejurimi, trăgea concluzia că Legenda Sfintei Vineri era scrisă în graiul din regiunea Braşovului. Dar la Braşov era uzual, în secolul al XVI-lea şi după aceia, un alt dialect literar, anume cel muntean, iar textul nostru nu posedă particularităţile cele mai rezistente ale acestui dialect (el prezintă confuzie între *dz* şi *z* şi predilecţie pentru *ğ*, vezi Hasdeu, *op. cit.*, p. 160, apoi *curundu*, *ibid.*, p. 162, *frămseţile*, *ibid.*, p. 166, *mainte*, *ibid.*; el prezintă şi cîteva cazuri de rotacism, *ibid.*, p. 159-160, care se datoresc însă, poate, popii Grigorie). De fapt Hasdeu greşea cînd credea că *boreasă* se găseşte astăzi numai în regiunea Braşovului. Cuvîntul acesta ne obligă să considerăm textul ca scris în Ardealul central sau dela Nord de Mureş, cum dealtfel ne arată şi alte particularităţi ale limbii sale. Precum se poate constata din ALRM, I, 278 şi 380 ('femeie') şi 379 ('soţie'), cuvîntul *boreasă* se găseşte astăzi în Ardealul de Sud (localităţile 156 şi 164 din Tîrnava Mare, 170 şi 166 din Făgăraş şi 190 din Trei Scaune cu înţelesul „femeie" şi 178 din Făgăraş cu înţelesul 'soţie'), dar el se găseşte şi în Maramureş (vezi T. Papahagi, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, glosar, care îl pomeneşte pentru Borşa, ceiace însă nu înseamnă că nu se găseşte şi în alte localităţi), precum şi în graiul cu rămăşiţe rotacizante din Ugocea (Sătmar) (vezi I. Scurtu, *An. Arh. de Folklor*, VI, p. 172). Noi am arătat însă mai sus, § 18, că în Tîrnava Mare şi Făgăraş nu se mai vorbeşte azi graiul străvechiu, ci un graiu venit din regiunea rotacizantă, anume chiar dela Sud de Maramureş. Trebuie să presupunem deci că cele trei arii ale cuvîntului *boreasă*, astăzi separate (dar poate la Nord avem şi azi o singură arie), alcătuiau la început o arie unică, care se găsea la Nord de Mureş. Lucrul acesta îl arată dealtfel şi evoluţia fonetică a cuvîntului (*oe* > *o*), care s'a produs desigur înainte de migraţia spre Sudul Ardealului [1].

Legenda Dominicii, (copiată de popa Grigorie), care pre-

1) N. Iorga, *Istoria literaturii romineşti*, I, ed. a II-a, p. 116, considera cuvîntul greşit, ca de origine săsească. El se gîndea probabil la germanul *Bauer*, dela care s'ar fi derivat cuvîntul romînesc. Dar derivarea nu era posibilă decît dacă ar fi existat un primitiv masculin, *bur*, în romîneşte, care însă nu este atestat.

zintă rotacismul, (prea puține cazuride *n* intervocalic păstrat, vezi Hasdeu, *op. cit.*, p. 58 59), cuprinde și cuvîntul *fom'kĭa* 'familia' de două ori (*ibid.*, p. 61-62). Hasdeu spunea (p. 62): „Cuvîntul pare a fi pierit din limbă prin confusiune cu *femeĭă*, ѳємѣ, care în Transilvania — prin aceiași acomodațiune între *f* - *m* — se pronunță în unele locuri *fomée* [1]), *fomee*, după cum se scrie și în gramatica lui Molnar (ed. din 1788, p. 10, 69)." Din ALRM, I, 381 aflu că *fomę'ĭă*, *fŭomę'ĭă* există astăzi în jud. Năsăud (localitățile 360, 268, 218, 223), Someș (localitățile 269, 270, 266, 259), în părțile de Sud ale jud. Sălaj (localitățile 298, 273, 285) și în localitățile 243 din jud. Mureș, 255 din jud. Cluj, 93 din jud. Turda și 86 din Hațeg, afară de o serie de localități din Oltenia și Muntenia.

Cuvint de blare pre la munci din C. T. prezintă forma *scopescu* 'scuipă' (plural) dela *a scopi* (în Drăganu, *op. cit.*, p. 243, greșit, *ascopi*), (vezi și p. 146). *Așĭa grăĭește Dumnedzău botedzaților*, din același codice, prezintă *scupiĭa* (v. p. 107), iar *Cuvintul sfîntului Pavel Apostol de ieșirea sufletelor*, din C. S., prezintă *scuepescu*, v. Hasdeu, p. 424 și Drăganu, p. 146. Din ALR, I, 88 ('scuip') reiese că în Ardeal există următoarele arii: 1) *scuĭp* (care în Ardeal este probabil de conjugarea a IV-a, iar nu I-a, ca în Sudul Carpaților; atlasul nu ne dă informații asupra acestui fapt), în localitățile 200 (Trei Scaune), 584 (Bacău), 159, 230 (Odorheiu), 190 (Trei Scaune), 178 (Tîrnava Mare), 180, 186 (Brașov) și 122 (Sibiu) (în aceasta din urmă apare și *scupĭu*); 2) *scopesc*, *scopăsc*, *scoplesc*, *scupesc*, etc., în Crișana, cu părți din Ardealul de Nord, pînăla 223 (Năsăudul de Sud), 243 (Vestul județului Mureș), 249, 98 (partea centrală și de Vest a județului Turda); 3) *ștĭopiăsc*, *ștĭopĭescŭ* [2]), *ștop'ăsc*, etc., *ștĭopăsc*, etc., din Maramureș și Nord-Vestul județului Someș; 4) *stul*, *stuplesc*, *stopcăsc*, *ștŭopcăsc*, *stopăsc* în județele Tîrnava Mare, Tîrnava Mică și sudul județului Mureș (localitățile 231, 150, 156, 144, 160, 158), apoi în Năsăud și Someș (localitățile 360, 215, 266, 268, 217, 218, 259) și în Ciuc și Estul județului Mureș (localitățile 227, 571, 573, 576 și

1) Prin *é* Hasdeu notează un *e* deschis.

2) Prin *ĕ* se notează în ALR un sunet intermediar între *e* și *ă*.

194) (nu sîntem siguri dacă toate localitățile de supt 4 alcătuesc o singură arie cu cîteva insule străine, sau două arii separate printr'o fășie ce ar merge peste localitățile 159, 230, (ambele cu *scuĭp*) și 229 (cu *scupĕ*) din județul Odorhei și centrul jud. Mureș; 5) *scupĭ*, *scuĭĭ*, *scuk'ĭĭ*, *skuk'*, *skipŭ*, *scipĭĭ*, *scipt'*, *scipĭŭ*, în țara Moților și în Sud-Vestul Ardealului; 6) *skip* în părțile de Nord ale Banatului. Cum aria 4 se întinde în Năsăud și în regiunea în care, după alte fapte, avem o imigrație dela Nord, este de presupus că mai înainte, în regiunea centrală a Ardealului, între aria *scuĭp*, din Sud-Estul acestei provincii și aria *scupĭ*, din Sud-Vestul ei, era un teritoriu în care se întindea una din aceste arii astăzi laterale. Așadar *Cuvint de blare pe la munci* din C. T. este scris în Crișana sau părțile vecine din Ardeal, *Așĭa grăĭește Dumnedzău botedzaților*, din același codice, este scris în părțile de Sud-Vest ale Ardealului, iar *Cuvintul sfîntului Pavel apostol*, din C. S., este scris prin regiunea ardeleană centrală sau răsăriteană, dela Sud de Mureș (căci forma *scuepescu* este o variantă a formei *scuĭpesc*). Constat însă că Drăganu, care era originar din com. Zagra, jud. Năsăud, pronunța *a scuipi* (*op. cit.*, p. 146). Bănuesc deci că forma aceasta se găsește nu numai la Sud de Mureș, dar și în Năsăud, și, în acest caz, textul ultim poate fi socotit ca scris și într'o regiune mai dela Nord.

Rugăciunea sfîntului Sisin împotriva afurisitului drac, din C. S., prezintă confuzie perpetuă între *dz* și *z* (Hasdeu, p. 294), are însă predilecție pentru *ğ* (*ibid.*), și posedă *iuo*, *acmu*, *cicĭa*, 'aici' (p. 296). Mai hotărîtor este însă *lemnul* 'arborele' (*ibid.*), căci *lemn* cu acest înțeles se găsește astăzi în Ugocea (vezi Scurtu, *An. Arh. de Folklor*, VI, p. 297) (Hasdeu, se pare, considera fenomenul ca produs prin calc lingvistic după textul slav, — căci el dădea alături și cuvîntul din acest text, ДРѢВО, — dar probabil de nedrept).

Fragmentul de *Apostol*, găsit de Iorga, vezi *Cîteva documente din cea mai veche limbă românească*, București, 1906 (*A. A. R.*, M. S. L., Seria II, tomul 28), n'a fost bine localizat de el și de Rosetti, *Rech.*, și *L. r.*, în Nordul Ardealului, căci deși textul are *seminte* 'neam', *loc. cit.*, p. 3 (101), care caracterizează limba textelor rotacizante (vezi

Iorga, *Istoria literaturii romînești*, ed. a II-a, p. 117, și Rosetti, *Grai și suflet*, I, p. 106, de unde reiese că e caracteristic Apostolului dela Voronet), el prezintă *grešale*, p. 6 (104), *aša*, p. 4 (102) și p. 6 (104), precum și *z* pentru *dz*, așa că se încadrează în grupul textelor nerotacizante din centrul Ardealului (textul nu posedă nici un cuvînt ca *ğudec*, *judec*, dar numai cu greu ar putea fi socotit ca scris în Muntenia). Fragmentele de Cazanie despre care e vorba în aceiași lucrare a lui Iorga, au o limbă care se alătură aceleia din C. T.: *dz*, nu *z*, și al *šksele*, v. p. 13 (101).

Graiul acestor texte nerotacizante, incluziv C. T., sau măcar al unora din ele, mai prezintă unele particularități remarcabile față de graiul rotacizant. Unele din ele au formele *cĭĭne*, *mĭĭne*, *pĭĭne* — cu *ĭ* între *ĭ* și *n* urmat de *e*, *i* —, care însă alternează cu formele fără epenteză: astfel, în Legenda sfintei Vineri, din C. S., avem *mxine*, Hasdeu, p. 166, dar și *cxne*, *ibid.*, p. 159 Formele cu epenteza lui *i* se găsesc, alături de cele fără epenteză, și în *Palia* de la Orăștie, și în cărțile tipărite la Bălgrad în secolul al XVII-lea. Desigur, s'ar putea admite că avem a face cu influența textelor muntene, în special cele ale lui Coresi, s'ar putea admite că, în unele cazuri, popa Grigorie, care copia vreun text muntean, a păstrat unele forme muntenești. Dar deoarece fenomenul caracterizează astăzi nu numai graiurile populare din Muntenia și Oltenia (acestea din urmă, parțial), ci și unele graiuri din Bihor (pe valea Crișului Negru, și între Crișul Negru și Crișul repede), Țara Moților (jud. Turda) și județul Alba (regiunea Bălgrad-Blaj) (vezi Weigand, *Jahresb.*, *IV*, p. 256 și *L. Atlas*) și chiar unele localități din Odorheiu și Ciuc (vezi ALR, I, vol. I, 49 și ALRM, I, vol. I, 74), este mai plauzibil că în cazul nostru avem a face cu pătrunderea unui fenomen popular ardelean-crișan în limba scrisă. Fenomenul în discuție ar localiza deci textele noastre, sau măcar originalele lor, în Crișana de Sud și în regiunea Bălgrad-Blaj.

Graiul tuturor acestor texte, afară de C. T., suferise velarizarea lui *ĕ* din diftongul *ĕá* precedat de *š* și *ž*, așa că avea *šade*, *žale*, *šadză*, *služască*, *aša*, iar nu *šxde* sau *šade*, *žxle* sau *žale*, etc., ca în textele rotacizante și C. T. (în

care *x* sau *a* notează un *ĕa* sau *ę*). Unii ar putea crede că și în acest caz avem a face cu o influență a limbii literare muntenești. Desigur însă că de fapt aici nu e decît o particularitate a unor graiuri populare crișene și ardelene (în sens restrîns), care s'au impus și în limba scrisă: formele *šasă*, *šase*, *šapte*, *šapt'e*, *šapk'ă*, *šapts'ă* sînt foarte răspîndite la Vest de Someșul inferior și la Sud de o linie Dej-Reghin, (vezi Weigand, *Jahresb.*, IV, p. 250 și V, p. 17), pînă la Bălgrad-Blaj și la rîul Tîrnava Mare, unde începe dialectul muntenesc. Așadar o nouă confirmare a faptului că textele în discuție nu sînt scrise în Maramureș. Și o dovadă că C. T. este scris în apropierea acestei regiuni, cum dovedesc de altfel și alte particularități ale sale, pe care le are comune cu textele maramureșene, ca *a putredi*, *a înfrimșa*. Trebuie să adaug însă că formele ca *šade* se găsesc și în textele rotacizante pe ici pe colo, ba chiar că ele sînt norma în C. v. Dupăcum exista un graiu ardelean nerotacizant, cu *šĕáde* sau *šęde*, anume cel din C. T., exista și un graiu maramureșean, rotacizant, cu *šade*, pe care însă nu-l putem localiza mai precis. Cred că și confuzia între *dz* și *z*, prezentă în atîtea din textele noastre, trebuie explicată prin stările de lucruri populare din Ardeal și Crișana: în regiunile „Criș-Mureș" și „Someș-Tisa", *dz* rezultat din *d* latinesc + *ĭ* + *á* ori *é*, *d* latinesc + *ĭ* + voc. după accent și *d* latinesc + *i* românesc primitiv, nu s'a menținut pretutindeni, ci a fost pe alocurea înlocuit cu *z* (vezi Philippide, *Orig.*, II, p. 167 și 168, care se întemeiază pe materialul cules de Weigand).

Așadar aceste texte nu pot fi socotite ca traduse tot în Maramureș și în graiul maramureșean. Și nu se poate admite nici că textele în discuție sînt copii făcute în Sudul Ardealului depe niște texte rotacizante, cum admite Rosetti, *L. r.*, p. 28 (afară numai dacă prin „sudul Ardealului" autorul înțelege și regiunea Mureșului). Dacă aceste texte ar fi copii din Sudul Ardealului depe niște texte maramureșene, ele ar fi trebuit să prezinte *ž* și *z* în loc de *ğ* și *dz*, ceiace însă nu este cazul decît rar. Rezultatele acestea duc însă și la altă concluzie: particularitățile lingvistice ale textelor rotacizante, discutate mai sus, care nu apar în textele rotacizante, ne mai arată că textele rotacizante n'au

fost traduse şi în regiunea dela Sud şi Vest de Maramureş, cum s'a propus de unii cercetători, ci numai în Maramureş, ba chiar numai în Maramureşul de Nord, căci cel de Sud şi Ugocea prezintă unele din fenomenele textelor nerotacizante, ca *borească* 'femeie'.

Alături cu textele nerotacizante sau mixte în discuţie sînt de pus şi cele mai multe din scrisorile romîneşti dela Bistriţa, publicate de Iorga şi Rosetti. Ele merg mai ales cu C. T., căci au *ś'k*, *ša*, etc. Este drept că unele din ele sînt scrise în Moldova (Bucovina) şi prezintă toate particularităţile graiului literar moldovenesc din acel timp; nu trebuie să uităm însă că în Bucovina se scria atunci şi într'un graiu mixt (cu rotacism), întocmai ca în unele părţi dela Nord de Mureş, aşa că, deşi e vorba de o regiune moldovenească, avem oarecum aceiaşi situaţie lingvistică ca şi în Ardeal. Dealtfel unele particularităţi de limbă leagă aceste texte de cele din Ardeal. Astfel pronumele de reverenţă nu e în ele întotdeauna după norma moldovenească (vezi mai jos, § 23), ci sună şi: *domnii sale* (gen.), *domniilor voastre* (dat.), Rosetti, scrisoarea 1), *domnitale* (gen.), *domnilor voastre* (dat.) (*ib.* 3), *domnilor voastre* (5), *domn[i]lor vostre* (8), *dumnie tale, dumnelor vo[s]tre* (9), *domniei sale* (10), *dumneloriu v[o]astre* (18), *domnilor voastre* (19, 21), *d(u)mn(e)tal(e)* şi altele la fel (22), *domni(lo)r vostre* (23), *domniilor voastre* (26), *domniilorŭ vostre* (28), *domniei sale, domniei tale* (30, scrisă în Nordul Maramureşului), *domnii sale, domniilor voastre* (36), *d(o)mneei sale, d(o)mnie tale, d(o)mnetale, d(o)mnelor vostre*, etc. (37, 38, 39, 41, 42, 44). Cu toate acestea, în regiunea dela Nord de Mureş (şi în Bucovina) întîlnim în acea vreme şi formele care caracterizează graiul moldovean, *dumitale, dumisale, dumilor voastre, dumilor sale*, şi chiar *domia sa, domia voastră, dumile voastre* (o parte din celelalte scrisori publicate de Rosetti, precum şi I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, p. 19-20: *dumneata, dumitale* [dat.], Bălgrad, 1600).

Dialectul literar din centrul şi Nordul Ardealului, din secolul al XVII-lea, este de fapt dialectul ardelean nerotacizant din secolul anterior, dar mai ales cu unele aspecte ale celui din C. T. (*ś'kde, ž'kle*). Ca şi acela, el are două mari varietăţi: una, caracterizată prin *cîine, pîine*, uzuale pe

la Bălgrad, şi alta, caracterizată prin *cine, pine*, în regiunea de Nord a teritoriului care altădată era rotacizant, dar şi în regiuni centrale ale Ardealului şi Crişana de Sud. Prima varietate este cea a cărţilor tipărite la Bălgrad în secolul al XVII-lea (prima carte rákóczyană, tipărită la 1639, *Noul Testament* al lui Simion Ştefan, considerat, greşit, de Gaster ca scris în dialectul muntenesc, cărţile popii Ioan din Vinţi), ceialaltă este a unor manuscrise ca acel discutat de Eufrosina Simionescu, *Un molitvelnic rominoslav*, *Rev. Cr.*, III (1929). (Autoarea îl crede, pe baza limbii şi a scrierii, — dar faptele pe care se întemeiază nu sînt arătate —, o copie făcută prin Sălaj sau Sătmar, pela 1650-1700, vezi p. 143. In el găsim: *ğ* — dar o singură dată, *bajocară*, p. 153, şi o singură dată, *ajută*, p. 163 —, *z*, *direptŭ*, p. 149, *derept*, p. 154, *direptate*, p. 157, 159, *indrepteză*, p. 161, *acum(u)*, p 150, 155, 162, *deşartă*, p. 150, 151, *deşerte*, p. 153, *aşe*, p. 154, *aşei*, p. 156, *pinea, pine* (art.), p. 161, *greşalele, greşelele*, p. 156, *simt, simtem* p. 155, *mai nainte*, p. 157, 162. Dar textul cuprinde şi cîţiva *ĭ*: *ţinitoriulŭ*, p. 154, şi *pustine*, p. 157, şi mai ales *scupiere* 'scuipare', p. 158, care arată că el a fost scris sau măcar tradus prin Sud-Vestul Transilvaniei, pînă aproape de judeţul Turda, vezi mai sus aria *scupĭ*. Cu acest fapt se potriveşte perfect şi prezenţa lui *z* în loc de *dz*.) I. Şiadbei, *Rev. fil.*, I, p. 278, vorbind de forma *pĭine*, care se găseşte alături cu *pine*, în *Noul Testament* dela 1648 şi în prima carte rákóczyană, crede că e un muntenism al ieromonahului Silvestru sau al tipografului Dobre, ambii munteni, şi nu vede că e vorba de un fenomen popular depe lîngă Bălgrad. El relevă acolo (dar o spusese mai înainte Densusianu, *Hist.*, II, p. 58), că alternarea formelor *pine* şi *pĭine* se găseşte şi în *Palia* dela Orăştie şi C. T. Cred că şi uzul acestor texte se explică prin graiul local. Dar aceasta nu este singura distincţie care se poate face. In părţile de mai la Nord, graiul scris a păstrat mai multe particularităţi ale textelor din secolul al XVI-lea, în părţile de mai la Sud el se abate, apropiindu-se de cel muntean. Vom avea *dz* la Nord şi *z*, sau cel puţin confuzie între *dz* şi *z*, la Sud. Vechile forme rotacizante, *şti, acma, curund*, etc., se vor întrebuinţa la Nord, formele *ştie, acum,*

curînd, etc., la Sud (la Bălgrad de exemplu). Cred că pe prezența lui *îl* și chiar a lui *z*, *știe*, *acum*, *curînd*, etc., în aceste texte, se întemeia Gaster, cînd afirma că graiul *Noului Testament* dela Bălgrad este muntenesc, și că dialectul ardelean de Sud-Vest, la care el nu cuprinde dialectul bănățean, se aseamănă cu dialectul muntean. (Căci, precum s'a văzut la § 16, acest învățat a separat o variantă dialectală ardeleană de Sud-Vest sau ardeleană propriu zisă, de varianta de Nord-Est, aceasta rămînînd a fi numită de el dialectul ardelean de Nord-Est sau moldovenesc. Susținerile acestea nu pot fi însă acceptate, căci graiul cărților tipărite la Bălgrad, cu toate marile sale apropieri de graiul muntenesc și ardelenesc de Sud, rămîne totuși distinct de acestea prin păstrarea lui *ğ*.) Dialectul în întregimea lui se mai caracterizează prin *ș'k*, *șă*, *ž'k*, *žă* (*služ'kšte*, *služăscă*), *dzua* sau *zua*, *țării*, *țările*, *pietri*, etc. Sporadic apare și *ğice* al textelor rotacizante (vezi I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, p. 19, pentru anul 1600, G. Pascu, *Ist. lit. rom. din sec. XVII*, p. 39, pentru *Cuvîntul de îngropăciune*, 1639, al lui Toader Diacul, originar din Feldra, delîngă Bistrița, și N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene*, II, p. 136, pentru Năsăud, 1715), deși forma normală este *dzice*, *zice*. Pronumele de reverență e: *dumnealui* (nom., gen.) 1648, Bălgrad, (Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 28), *domniei tale*, Bălgrad, 1661 (Lupaș, *op. cit.*, p. 305-306), *dumnealui*, *domnii lui*, (1673, Lupaș, p. 331), dar și *domilor sale*, alături de *dumnealui*, *dumnealor*, care apar în documentul nerotacizant din preajma Șoimușului, circa 1700, din Iorga, *Studii și documente* IV, p. 69-70, precum și *dumital(e)*, *dumisal(e)*, alături de *dumneta*, *dumnata*, din documentul dela 1706, fără loc, dar scris în Ardealul dela Nord de Mureș, cum arată *giupâne*, *giupâneasa*, *giupânul*, — cu *ğ* —, și *chischineu* 'testemea' — cu *t'* sau *k'* în loc de *t* — (vezi Iorga, *op. cit.*, p. 72 73).

In acest dialect este este scris și textul din Gaster, I, p. 45-52 (*Cuvînt pentru curăție*), considerat de acesta ca moldovenesc, — adică, după terminologia sa, ardelenesc de Nord-Est și moldovenesc —, (căci el nu este considerat ca muntenesc și ardelenesc propriu zis, vezi p. C și CVI-CVIII). Intr'adevăr, textul are *acmu*, p. 46, r. 16, *aș'k*, r. 12 de jos, *slujască*, p. 47, r. 18, *să inpomcișădz'k*, r. 9 de jos, *ști*, r. 5 de jos, *ac'kmu*, p. 48, r. 6, *ști*, r. 13, *să...inș'kle*, r. 2 de jos, *dzua*, p. 49, r. 22, *l'kmne* 'copaci', r. 5 de jos, *acmu*, p. 50, r. 18 de jos *dzua*, p. 51, r. 4, *ști*, r. 10 de jos, și 13 de jos, *piine*, p. 52, r. 2, 7 și 13, *aș'k*, r. 12, 19 și 20, *acum*, r. 19, *d'kcmu*, r. 19 de jos, *simț'k* 'sînt' (pl.), r. 15 și 17, *grij'kște*, r. 2, 4, 5-6 și 7 de jos. El trebuie să fie scris mai spre Sud, cum arată *piine*. Nu știu pe ce s'a întemeiat Gaster ca să dateze acest text: „ante 1618" (la p. CX spunea că acest text este datat *ad quem*). După limbă, — anume apariția destul de deasă a lui *-ene*, *-ente*, etc., după labiale —, nu se poate spune altceva decît că e din jurul anului 1600 sau din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Tot în acest dialect este scris și textul publicat de Gaster în I, p. 63-65 (*Călătoria lui Sith la raiu*), după cum arată *așă*, p. 63, r. 1 de jos și 2 de jos, *minile* p. 64, r. p. 65, 14, *acmu* r. 22, *minile* r. 5 de jos (*a șasă*, p. 65, are grafia C. v.). El trebuie să fie însă scris mai spre Nord, unde nu se găsește decît *pîne*. Dimpotrivă *Paleia*, fragment publicat de Gaster în I, p. 65-68, este scrisă în regiunea de Sud, ca și *Cuvîntul pentru curăție*: *acmu*, p. 65, r. 12 de jos (dar și *acum*, r. 6, de jos), *pîine*, r. 5 de jos, p. 66, r. 3, *acum*, r. 14 de jos, *așa*, r. 4 de jos, *minile*, p. 67, r. 1, *așa*, r. 9 de jos. Este de mirare că ultimele două texte au fost considerate de Gaster, I, p. C, ca muntenești. Ele au pretutindeni *ğ* și *dz*. Nu știu pe ce s'a întemeiat Gaster ca să dateze aceste texte între 1600 și 1625. Ele pot fi plasate în prima jumătate a secolului al XVII-lea (ultimul ar putea fi plasat și în jurul anului 1600).—Tot în acest dialect sînt scrise și *Așezămînturile Vlădicăi Sava*, 1675 (Ciparîu, *Acta et fragmenta historico-ecclesiastica*, Blaj, 1855, p. 145 și urm., din arhiva Făgărașului), la Gaster, p. 217-219, și *Faptele unui săbor mare de supt Vlădica Sava*, 1675 (Ciparîu, p. 148-150, din arhiva Făgărașului), la Gaster, p. 219-220. Textele prezintă *ğ* și *pine*, (acesta, la p. 218, r. 6 de jos) și *așe* (p. 217, r. 3 de jos, p. 218, r. 15, p. 219, r. 16 de jos, p. 220, r. 9, r. 14). Diacul stătea probabil supt influența graiului muntean, și astfel va fi impus pe cei cîțiva *ž* din text: p. 217, r. 3 de sus (cu chirilică), *juraț*, r. 2 de jos, *jurămînt*, p. 220, r. 14 de jos. Textul, de un caracter mai dialectal, se abate dela

norma obișnuită în acest timp la Bălgrad ca limbă și ca ortografie.—Ultimele tipărituri importante, scrise în graiul acesta, sînt cele ale popii Ioan din Vinți. Nu știu cum poate spune Gaster, I, p. CII-CIV, că *Diaconariu*, (fragment la p. 243-246), are altă limbă decît celelalte cărți ale popii Ioan din Vinți, și că deci nu poate fi opera lui; prezența lui *dz*, față de *z* din celelalte cărți, relevată acum de noi, nu e hotărîtoare. Voiu pomeni și pe Alexandru Dascal, *Penticostarion*, 1694 (fragment la Gaster, I, p. 312-314). Nu pricep de ce Gaster, p. CIV, îl consideră scris în graiul moldovenesc sau ardelenesc de Nord, cînd el are *îi*: Gaster, p. 313, r. 1: *miinile*, r. 6: *miinilor*, r. 9: *miinile*, r. 7 de jos: *miini*; acestea nu se pot întîlni cu *giudecă* (p. 312, r. 1 din text) și *șade* (p. 313, r. 15) decît în regiunea indicată de noi (dealtfel Gaster însuși îl consideră ardelean la p. CVIII). Celălalt text al lui Alexandru Dascal, *Psaltire slavoromînă cu tîlc*, Gaster, I, p. 314-315, este, cum a spus-o și acesta, p. CIV, o copie muntenizată depe un text ardelean depe Mureș sau dela Nord de Mureș sau chiar din Moldova. Textele datate, care urmează la Bălgrad acestora, anume documentele mitropolitului Atanasie, din ultimii ani ai secolului al XVII-lea, prezintă unele caractere muntenești, pe care acest graiu nu le avea pînă atunci, în special ž (vezi I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, p. 464 și p. 480). Totuși avem în ele: *așe*, p. 467; *pine*, p. 480; *țărăi* (genitiv), p. 481. Dar în celelalte părți ale teritoriului dela Nord de Mureș, ğ (ba încă și alte fapte caracteristice dialectului rotacizant), este în uz și în primul sfert al secolului al XVIII-lea. Astfel, avem în Beiuș la 1724: *giupînul*, *mainte* (dar și *mai naiinte*), *curund* (vezi Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 80-81), iar la 1721: *giurați*, *agiută* (*ib.*, p. 81-82).

Expunerea de mai sus asupra dialectului nerotacizant din Ardeal dovedește că tot aveau puțină dreptate Gaster și Philippide, cînd credeau că în secolul al XVII-lea începe să se unifice limba literară romînească (primul considera Noul Testament dela 1648 ca începutul unificării, Philippide se gîndea probabil tot la el). Dar era numai un pas spre unificare. Expunerea de mai sus mai dovedește ca justă, pentru această regiune, ideia implicată în afirmațiile lui Philippide din *Introducere*, (vezi mai sus, § 17), că graiul din secolele al XVI-lea și al XVII-lea a alcătuit o unitate. Ba, fapt care n'a fost observat de învățatul ieșean, acest graiu a trăit și în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Trebuie să spunem însă că în secolul al XVII-lea a avut loc o emancipare continuă a graiului ardelean de ceiace a fost el în secolul anterior. Astfel, în Noul Testament al lui Simion Ștefan și în textele din a doua jumătate a secolului, *-ene*, *-ente*, etc., nu se mai întîlnesc decît în mod excepțional.

§ 21. — Dialectul literar muntean și ardelean de Sud se mai caracterizează prin următoarele fenomene fonetice: epenteza lui *ĭ* între *i'* și *n* + *e*, *i* (*cîĭne*, *mîĭne*, *pîĭne*), velarizarea lui *e* precedat de labială și urmat în silaba următoare de *šă*, *ši*, *žă*, *ži*, (*cămașă*, azi și *cămașe*, *bășică*, azi și *bășică*), velarizarea lui *ĕ* din diftongul *ĕa* precedat de š, ž și urmat în silaba următoare de *e*, *i* sau sunet muiat (*šade*, *šapte*, *šarpe*; *žale*, *služašte*, *îngrižašte*), care se găsește și în dialectul rotacizant, dar nu e excluziv (numai în C. v.), și chiar excluziv în dialectul ardelean central, apoi *așa*. Deasemeni avem *dz(ua)*, *drept*, *dreptate*, *a îndrepta*, *acum*, *judecată*, *unde*, *curînd*, *deaca* (*deacă*, *dacă*), *frumusețe*. Dar aceste forme nu apar în dialectul literar muntean cu excluzivitate. In locul lor se întîlnesc, — și în unele texte, foarte des —, și formele maramureșene. Astfel, *io* 'unde' se întîlnește în scrisoarea boerului Neacșu din 1521 și în Coresi, *dzua*, *direpț*, *acmu*, *frumseațe*, *frimseațe*, apar în documente, în Coresi, în Moxa (pentru documente vezi Hasdeu, *Cuvinte*, I, și Gaster, *Chest.* I). Deoarece în aceste texte avem și forme ca *nusu*, *nunsu*, *însu*, etc., din textele rotacizante din Ardealul central, este sigur că avem a face cu o influență a textelor rotacizante asupra graiului cult muntean din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Și dacă *io* din scrisoarea boerului Neacșu nu se explică prin vreun graiu popular muntean, de origine meglenoromînă, venit la Nord în secolul al XIV-lea, cînd a avut loc o migrare de Romîni suddunăreni la Nord (vezi G. Ivănescu, *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia*, *Graiul Romînilor din imperiul rominobulgar*,

în *BIFR*, IX, p. 161-174), trebuie să ridicăm această influență înainte de 1521, data scrisorii boerului Neacșu, ceiace ar fi un indiciu că traducerile rotacizante sînt anterioare începutului secolului al XVI-lea. Pronumele de reverență este *domnĭtata, domnietale* (dat.), *domniele voastre* (scrisoarea lui Neacșu din Cîmpulung, 1521) *dumnelui* (gen.), Gaster, I, p. 134 anul 1650; *dumnielui* (dat.), Gaster, I, p. 135, anul 1650. In acest graiu literar este scris fragmentul de Levitic dela Belgrad, Hasdeu, *Cuvinte*, I, p. 6-12 (la Gaster, *Chrest.* I, p. 3-5), considerat pe nedrept de Hasdeu, *Cuvinte*, I, p. 5-6, și după aceia și de Lambrior, *Carte de cetire*, p. 1, ca oltenesc, căci el nu cuprinde niciun oltenism. Hasdeu se întemeia pe ortografia textului, anume pe particularitatea ѣ = *ă*, pe care o găsea și într'un document din Oltenia (Bistrița). Dar după Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic*, p. 297-308 și în special 298, această ortografie se găsește, alături de ъ = *ă*, pe tot teritoriul românesc, și chiar în *Levitic*, unde însă apare mai ales ѣ = *ă*. Eu constat însă că preferința de a nota pe *ă* prin ѣ se găsește și în textele scrise în secolul al XVII-lea la Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, texte despre care va fi vorba mai jos. Gaster nu pune textul nici între cele muntene, nici între cele moldovene (vezi p. C și CVI-CVIII), ceiace înseamnă că-l consideră moldovenesc, lucru imposibil de admis. I. Șiadbei, *Rev. fil.*, I, p. 276-279, a susținut că textul acesta este o copie de pe text ardelean (depe la Sibiu-Brașov? poate și din părțile nordice), și se întemeia pe faptul că, pe lîngă caracterele dominante ale dialectului literar muntenesc, ž, *z* și *ĭĭ*, textul mai prezintă unele ardelenisme ca *hasnă* 'folos'. Dacă am fi avut numai pomenitele particularități muntene, s'ar fi putut susținea foarte bine că textul a fost copiat în Sudul Ardealului. Dar în text se găsește de mai multe ori grafia *vrăjimașii*, care dovedește existența unui *ž*. Plecînd dela acest fapt, Șiadbei afirma că cel care a copiat textul era muntean. Eu mă întreb dacă *š* și *ž* nu existau și în regiunea Sibiu-Brașov și, prin urmare, dacă nu e inutil să se mai admită un copist din Sudul Carpaților, mai ales că în Brașov găsim și semnul ѣ cu valoare de *ă*. Părerea că textul e o copie

munteană depe un text ardelean, — dar de Nord —, se întîlnește și la Rosetti, *L. r.*, p. 28-29, care nu arată însă pe ce fapte se întemeiază. Textul este considerat de acest învățat printre cele mixte ca graiu. Într'adevăr, s'ar putea admite că textul a fost tradus în dialectul rotacizant sau în cel din centrul Ardealului, și că, după aceia, s'a făcut o copie pela Sibiu-Brașov sau în Muntenia. Un text care a fost scris desigur în Ardealul de Sud este și *Geografia Ardealului*, de pela 1660-1680, publicată de Cipariu în *Organul luminării*, nr. XXV, p. 131-132 (vezi *Principii*, p. 114, nr. rg. 9) și de Gaster, I, p. 176-178. Pe lîngă ž, apare, împotriva normelor, *al ș'ksele*, p. 177, r. 12. Formele dialectale: *s'au corunat*, p. 177, r. 3 de jos, *corună*, p. 178, r. 18 și *lucră* (prez. ind. pers. III pl.) r. 23, ne arată că textul este ardelean.

Deoarece în Ardealul de Sud, — astăzi, se poate spune, de graiu muntean —, s'a produs, într'o epocă destul de veche, imigrarea unor Romîni cu graiu deosebit (vezi G. Ivănescu, *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia*, BIFR, IX și aici, mai sus, § 18), păstrat în parte pînă azi, textele „muntene" din Ardealul de sud vor avea chiar din secolul al XVII-lea unele particularități dialectale. Astfel, textul manuscris dela biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, publicat de Gaster, I, p. 136—137, are particularități dialectale accentuate, care sînt desigur ale Românilor din Șcheii Brașovului, originari din Sudul Dunărei, și se caracterizează și prin norme ortografice deosebite de cele obișnuite la graiul literar de Sud, între altele *aṣe* (p. 136, r. 6 din textul cu chirilică și r. 6 de jos), care e desigur de origine nordică, precum și cunoscuta normă ortografică slavă de a adăuga un ъ final cu valoare fonetică zero. (Vezi Bărbulescu, *Fonetica*, p. 467—476)[1]. Aceleași norme ortografice se întâlnesc și în alt text manuscris dela aceiași biserică, publicat de Gaster la p. 141—142. Particularitățile dialectale ale acestui text trebuiesc puse

1) Desigur, nu avea dreptate Drăganu, cînd, în *Docor.*, IV, partea I-a, p. 128, nota 5 (care continuă și la p. 129), înclina să admită că ъ despre care e vorba, avea o valoare fonetică, și că apariția acestui *-h* în limbă s'ar datori unei influențe sășești.

tot pe socoteala Romînilor din Şcheii Braşovului. Textul dela aceiaşi biserică, publicat de Gaster la p. 137—141, este, după cum a arătat acest învăţat, p. XXXVIII, o copie depe textul respectiv din Cazania lui Varlaam, bine înţeles, „cu limba modificată" şi, vom adăuga noi, şi cu ortografia modificată. Abaterile lingvistice dela textul lui Varlaam sînt impuse de graiul din Şcheii Braşovului. Normele ortografice sînt însă altele decît în celelalte două texte dela această biserică. Un document din 1601—1602, scris în Sălişte (Sibiu), (Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 15—16), prezintă *i Pria*, *i Prăia* şi *i Neacşă* (dative), iar altul, din 1628, din Săcel (Sibiu) (*ib.*, p. 16—17), prezintă *Pătru al Gărce*, deci nişte forme caracteristice textelor rotacizante (aşadar, la datele pomenite mai sus, migraţiunea dela Nord de Mureş a unor populaţii rotacizante era un fapt întîmplat).

Dar şi în sudul Carpaţilor s'a petrecut, cu începere din secolul al XVII-lea, pătrunderea multor elemente populare, specific muntene sau oltene, în limba scrisă. Astfel, în *Hronograful* lui Moxa găsim *cine*, *pine*, *mine* („o singură dată *ciini*"), şi *a uidi* 'a scăpa de pericol' (vezi Pascu, *Ist. lit. rom. din sec. XVII*, p. 54—55), care se întîlnesc şi astăzi prin Oltenia. Verbul *a uidi* 'a scăpa' se întâlneşte şi într'un document dela 1634 (Iorga, *op. cit.*, p. 22): *am uiditu păn astăzi cu zile*. Elementele populare, specific muntene, pătrund în limba scrisă în mod sensibil în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. După cît se pare, ele nu se găsesc în textele coresiene. Dar spre 1700 şi după aceia, unele din ele, precum prepoziţiile *după* 'depe' şi *duprin* 'deprin', devin normă la unii scriitori (Stolnicul Constantin Cantacuzino, Radu Popescu, poate chiar textele religioase, în care nu sînt sigur dacă fenomenul e normal).

Ca şi în cazul dialectului ardelean dela Nord de Mureş, ideia de bază a lui Philippide din *Introducere în istoria limbii şi literaturii romîne*, p. 97—116, că limba scrisă din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea este aproximativ aceiaşi, se dovedeşte justă şi pentru dialectul literar muntean. Se pare însă că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea o serie din caracteristicile secolului al XVI-lea, precum de exemplu *mene*, *mente*, etc., nu mai sînt în uz. Cu toate acestea,

graiul cu elemente ale secolului al XVI-lea rămîne încă în uz, şi, întocmai ca şi în Ardeal, trăeşte mai mult decît credea Philippide, ocupînd şi primul sfert al secolului următor. In Muntenia la 1714 (7222) încă se scriau acte publice cu o serie de arhaisme, adesea chiar maramureşenisme (din textele rotacizante). Astfel, textul din Iorga, *Studii şi documente*, III, p. 94—96, document dela Ştefan Cantacuzino, care, pe lîngă *dreptă*, *dreptŭ aceia*, *dreaptă* (p. 94), *dreptate* (p. 96), are, p. 94: *ţărălor*, *ţărăi*, *direapte*, *nici odinioară* 'niciodată', p. 95: *nedireptatea*, *direaptă*, *nedireptului*, *ţărîi*, p. 96: *pietrile*.

§ 22.—Dialectul bănăţean din secolul al XVI-lea, astfel cum îl găsim în *Palia* dela Orăştie, nu se deosebeşte mai prin nimic de graiul nerotacizant din Ardeal, din aceiaşi vreme. Ca şi în acela, avem acelaşi amestec al lui *dz* cu *z*, acelaşi amestec al lui *-ine*, *-inĭ* cu *-iine*, *-iinĭ*, aceiaşi *šase*, *šapte*, în general acelaşi amestec de forme specific rotacizante, cu forme specific munteneşti (*acmu*, *ţărĭnei*, dar *curînd*). Dintre particularităţile graiului popular de astăzi, numai păstrarea lui *ĭ* apare aproape regulat în text, în care acest sunet e notat cu *n*. Celelalte particularităţi ale dialectului popular nu apar în *Palia* dela Orăştie decît în mod excepţional sau chiar de loc. Astfel, pers. a III-a sing. a conjunctivului prezent dela conj. I-a, care în graiul popular din Banat se termină în *-ă*, nu apare decît foarte rar: numai *să lucră* în loc de *să lucre*, p. 18, r. 7 (ed. Mario Roques) şi *să viadză* în loc de *să vieadze*, p. 23, r. 7 (*ib.*) în primele cincisprezece capitole. Nu dispun de texte bănăţene, scrise cu chirilică, din secolul al XVII-lea. Dar în acest secol, dialectul apare şi într'o haină latinească, cu o ortografie maghiară-săsească. Judecînd după astfel de texte, el şi-a păstrat şi după 1600 particularităţile amintite, dar a căpătat altele noi. Astfel, Anonymus Caransebesiensis notează, pe lîngă *ń* străvechiu, redat prin *ny*, şi pe *l'*, *ń*, *t'* recenţi, proveniţi din *l*, *n*, *t* urmaţi de *e*, *i*: *kuny* 'clavus', *enkaljek* 'cons[c]endo equum', *funye* 'funis', *povestje* 'concio', (vezi Drăganu, *Dacor.* IV, partea I-a, p. 117, nota 2, care continuă şi la p. 178; acest învăţat indentifică pe anonim cu Mihail Halici, *ibid.*, p. 112-162). Deasemenea

Lexicon Marsilianum, plasat de Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum"*, p. 180-182, spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, prezintă: *curtie* (p. 189), *kurund* (p. 193), *ominyesc* (*ib.*), *binyele* (p. 19), *sokotiesk* (*ib.*), *gengyesk* 'gîndesc', *pustinyetate* (p. 199), *pustinyesc* (p. 200), *szoa* 'dzua' (*ib.*), *gruny* 'gruiu' (p. 211), *pana aknum* 'pînă acum' (p. 212), *pana acuma* (p. 213), *gazdonya* (*ib.*), *acnu* 'acum' (p. 214), *kalie* (p. 220), *kalje* (p. 221), *kartye* (p. 223), *limpedye* (p. 224), etc., pe lîngă *omineste* (p. 188), *oste* (p. 190), *bine* (*ib.*), *minte* (*ib.*), *carne* (p. 191), *sudek* 'judec' (p. 195), *inkalik* (p. 196), etc. *Lexicon Marsilianum* prezintă şi alte inovaţii: formele verbale în *-lă* şi *-dz* (*spuiu, saiu, vădz*) au fost în locuite cu forme în *-n*, *-r* şi *-d*. In *Lexicon Marsilianum* a pătruns şi un alt fenomen popular: *ğ* apare prefăcut cîteodată în *ž*, în orice condiţii s'ar găsi el, nu numai urmat de *ó* şi *ú*: deci avem *leže, dežet*, etc. (vezi *Tagliavini*, p. 81). E un fenomen care caracterizează azi Crişana. Totuşi apare şi *ğ*, notat *ds* sau *gs*: *dsok*, p. 192, *gsur*, p. 193 (alături de *sor* 'jor', p. 221). Cred că pomenitul lexicon trebuie considerat ca redînd ceiace era pronunţie normală la oamenii de cultură din Banat depela 1700. In prima jumătate a secolului al XVIII-lea acest dialect va înlocui şi el pe *ğ* cu *ž*. Este de adăugat că o particularitate ca *mn* pentru *un* (*scamn*) nu apare în graiul cult bănăţean pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

§ 23. — Am spus că în evoluţia dialectului literar din Moldova trebuie să distingem două mari faze: una, care se întinde în secolul al XVI-lea şi al XVII-lea şi primele decenii ale secolului al XVIII-lea, de un caracter destul de deosebit de cel al limbii literare de astăzi, şi alta, depela începutul secolului al XVIII-lea încoace, foarte apropiată de limba literară de azi, dacă lăsăm la o parte unele elemente populare. Cea dintâiu se apropie pînă la identitate de graiul literar întrebuinţat în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea în Maramureş şi în părţile de Nord ale Ardealului, — abstracţie făcînd de rotacism —, mai ales în manuscrise. Cînd N. Iorga, *Istoria literaturii romineşti*, I, ed. a II-a, p. 122, spunea că limba textelor maramureşene şi ardelene din secolul al XVI-lea „a înrîurit simţitor felul de a scrie romineşte pînă departe în veacul al XVII-lea", şi că

ea „a impus întru cîtva un stil", avea dreptate mai ales dacă e vorba de Moldova". Vom întâlni *cine, mine, pine, ѕ҃кpte, служѣште, ашѣ* sau *ашa, cămѣшă, bešică, acmu, curund, dirept, direptate, a îndirepta, frâmseaţe, dzua, ğudeţ* (nu *judecată*), *ţării, ţările, mainte, nice dănăoară*, vom întîlni chiar *şti* „ştie" (Varlaam, p. 215, r. 16, p. 295, r. 20, ed. Fund. Reg.), *ğice* 'zice' (în acte publice din secolul al XVI-lea, vezi Pascu, *op. cit.*, p. 39), articolul femenin antepus, la gen.-dat. (vezi Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, partea II, p. 87: *ei Gripinei*, gen., document 7121=1622, Sept., 30, II, partea I, p. 152: *i Ciolpănease*, gen., de două ori, doc. 7146, Martie, 9, Iaşi, p. 160: *i Ciolpѧnѣѕѫ*, gen., doc. 7146, Martie, 18, Iaşi), *cu nuşi* 'cu dînşii' (*ibid.*, II, partea I, p. 7, doc. 7140 = 1632, Martie, 8, Suceava, *sim* 'sîntem', (*ibid.*), p. 25, doc. 7142 = 1634, Genar, 13), *мma* 'mama', *ibid.*, p. 58, doc. fără veleat (către 7138 = 1630), *va... pѣri* 'va pîrî)' p. 60, doc. fără veleat, Iaşi, Febr., 25 (prope 7138 = 1630), *sѫmtu* 'sînt' (pl.), p. 64, doc. fără veleat: ante 7138, Martie, 28), *simtu* 'sînt' p. 71, doc. fără veleat (prope 7140, Oct. 13), *cu nuse, simtu*, p. 83, doc. fără veleat (prope 7142, Iulie, 6), *simtu*, p. 148, doc. 7146, Febr., 4, Iaşi, p. 158, 160, 161, doc. 7146, Martie, 18, Iaşi, p. 224, doc. 7149, Sept., 8, Iaşi, etc., deşi mai dese sînt *ştie, dzice, dinsul, sînt, sintem*. In a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Miron Costin scrie cu aceleaşi particularităţi maramureşene şi ardelene de Nord, pomenite mai sus (vezi *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţia Panaitescu). Multe din aceste particularităţi se întîlnesc şi în graiul unui scriitor moldovean din primul sfert al veacului următor, ca D. Cantemir. In cronica lui Vasile Dămian şi Tudose Dubău, fragmentul publicat de Iorga, *Studii şi documente*, III, găsim p. 13: *derept aceia* (dar *indrepteză*), *să* 'dacă', p. 14: *ţărăi* (gen.), *ţără* (pl. neart.), p. 15: *acum, giudecata, dreptate, ţărăi*, p. 19: *ar hi putredit, ţărăi* (dat.), p. 20: *giudeaţe, dreptate*, etc. Chiar ar trebui să nu mai vorbim pentru secolul al XVII-lea de un dialect ardelean de Nord, şi de unul moldovenesc, ci de un singur dialect, de Nord. Cînd Gaster şi Rosetti admiteau un singur dialect literar întrebuinţat în manuscrisele ardelene, din Nordul Ardealului şi din Moldova, ei aveau dreptate, dacă luăm în consideraţie numai secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. In

toată lunga viață a dialectului literar moldovenesc avem pronumele de reverență *dumneata, dumitale, dumnealui,* (nom. și ac.) (Gaster, I, p. 151, Iași, 1651), *dumisale* (gen., dat.) Gaster, I, p. 38, 1591, p. 53, 1619). Dar în prima fază a dialectului literar din Moldova vom găsi și niște pronume de reverență care au eșit din uz după aceia: *dumilor voastre* și *dumilor sale* (pentru ultimul vezi Ghibănescu, *op. cit.*, II, partea I, p. 65. dativ, doc. fără veleat, ante 7138, Martie, 28, p. 145, genitiv, doc. din 7146, Nov., 4, Iași), care se întrebuințau și în Ardeal. In faza a doua a dialectului literar moldovenesc, toate aceste caracteristici vor dispărea, pentru a fi înlocuite cu *acum, drept, frumusețe, dziua,* etc. Deasemenea nu se va mai găsi articolul antepus femenin și pronumele de reverență *dumilor voastre, dumilor sale.*

Firește, particularitățile graiului literar moldovenesc se pot găsi în documente din Muntenia, și invers. Nu avem a face cu fapte care să nu prezinte excepții, căci uzul lingvistic poate fi împrumutat ușor dela o regiune la alta. Totuși avem a face cu reguli lingvistice în cea mai mare parte respectate. Excepții dela aceste norme fac de multe ori, precum am spus-o mai sus, § 20, documentele nerotacizante din Bucovina, din secolul al XVI-lea. La ele putem admite însă o influență a normelor lingvistice ardelene. Deasemenea, în documentele muntene întîlnim cîteodată particularități moldovene. Astfel, într'un document muntean dela Matei Basarab, 1633, găsim *giupânul* (alături de *jupînul*) și *dumisale* (Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. CCXXVIII), într'un document dela Constantin Șerban, 1656, găsim *dumisale* (*ib.*, p. 49), într'o scrisoare trimisă de Grigore Ghica, domnul Țării Românești, din București, la 1673, către fratele mitropolitului Sava Brancovici, întîlnim: *dumnealui*, dar *dumisale* (și chiar *dumilui*, care ni se pare că nu apare deloc în Moldova) (Lupaș, *Doc. ist. tr.*, I, p. 330), în alta, trimisă de același domn, în același an, sibienilor, avem: *dumnealui, dumneavoastră, dumnealor*, dar și *dumilorvoastre* (*ib.*, p. 331-332), într'un document din 1715, al mitropolitului Antim avem *dumisale* (alături de *dumnealui*, gen. și dat.) (Iorga, *o. c.*, p. 75 și 76), iar în altul, din 1722, *dumisale* (*ib.*, p. 80). Bineînțeles, faptele arătate pot fi considerate și ca o influență a graiului ardelean de nord asupra

celui muntean. Deși pomenitele documente dela Grigore Ghica prezintă, după norma munteneașcă, ž și nu ğ, se poate admite că avem a face cu scrisul unui diac de origine moldovenească, care, dacă și-a însușit norma fonetică munteneașcă, nu și-a însușit pronumele de reverență. *Dumilui* ne face să ne îndoim însă și de aceasta. S'ar putea admite mai degrabă că avem a face cu scrisul unui diac muntean sau ardelean, care voia să imite dialectul literar moldovenesc, dar necunoscîndu-l bine, crea forme noi. E interesant că într'un document moldovenesc dela Gheorghe Ștefan, 1656, avem o formă înrudită, *dumului* (după prepoziție). Dar că forma aceasta este și ea creația unui muntean sau ardelean, pare să arate faptul că același document prezintă *să... ajungă și jupânul* (alături de *agiunsu-ni-aŭ*, *agiunsă* (perf. simplu). Dealtfel și alte documente ale lui Gheorghe Ștefan prezintă particularități muntene: un document din 1657, *o. c.*, p. 51-54, prezintă *jurământ(ului)* (p. 52), alături de *giuruit* (p. 53), și *mâine* (p. 52, r. 2 de sus), iar un document din 1659 (*ib.*, p. 56-57) prezintă *jurați*.

§ 24. — E de adăugat că scriitorii moldoveni cei mai însemnați, din timpul primei faze a dialectului literar moldovenesc, și anume mitropoliții Varlaam și Dosoftei, și Dimitrie Cantemir, se abat dela unele din normele stabilite de noi mai sus ca fiind caracteristice dialectului literar moldovenesc. Astfel în Cazania lui Varlaam se găsește *ciine, piine, mîine*. G. Pascu, (comunicare orală), credea că aceste forme, de caracter muntenesc, se explică prin faptul că Varlaam era din Putna, regiune care pe vremea aceia ar fi avut un graiu muntenesc. Pascu legitima o asemenea presupunere prin faptul că ținutul Putnei a aparținut pînă la Ștefan cel Mare Munteniei. Densusianu, în cursul netipărit, de istoria limbii române în secolul al XVI-lea, după ce menționa că în Cazania lui Varlaam de multe ori labialele apar alterate, iar *e* aton este prefăcut în *i*, spunea: „Mai surprinzător e faptul care vine în contrazicere cu ce caracterizează fonetismul moldovenesc: întîlnim anume, forme cu *-ii-* față de cele simple, cu *-i-*. Dacă Varlaam scria *pîine* deseori, aceasta era o concesiune pe care o făcea pronunțării muntenești. Vedem la el

tendința de apropiere de graiul muntenesc. Găsim însă în acest text forme ca *tătîine-său, rămîine*, care nu există nici în Muntenia. Cum ar fi de interpretat aceste forme? Să le atribuim direct lui Varlaam? Mai curînd am putea să le considerăm ca provenind dela culegători, care, ori că erau străini, ori că erau de-ai noștri, au procedat astfel din cauza unor asocieri". Densusianu trebuia să admită o imitare din partea lui Varlaam, a graiului muntenesc, deoarece aceasta era în spiritul concepției sale despre originile limbii literare românești. El a rămas mai nedumerit în fața formelor ca *rămîine, tătîine-său*. Dacă aceste forme nu se datoresc culegătorilor, cum înclină a crede Densusianu, ele dovedesc că Varlaam nu avea în graiul său obișnuit pronunția *îi*, ci pronunția *i*, că el avea voința de a înlocui formele cu *i* ale graiului său prin forme cu *îi*, care i se păreau mai literare și care i se păreau deci că ar trebui să fie acceptate de orice scriitor în românește, și că el nu cunoștea prea bine graiurile literare pe care le considera demne de imitat. Ele dovedesc că Varlaam, întocmai ca și contemporanul său din Ardeal, Simion Ștefan, și-a pus problema limbii literare românești valabile pentru toți Românii, nu însă din punct de vedere al lexicului, cum era cazul cu Simion Ștefan (să se vadă cunoscuta sa prefață la traducerea *Noului Testament*), ci din punct de vedere fonetic. Dar oare e adevărat că Varlaam a acceptat niște forme muntenești? Oare e adevărat că, în ochii lui, dialectul literar muntean era idealul de limbă comună românească? Noi am arătat mai sus că în regiunea Crișurilor și în jurul Bălgradului, se scria, depela sfîrșitul secolului al XVI-lea, într'un dialect literar care avea *ğ* și *dz*, ca cel moldovenesc, dar *îi*, ca cel muntenesc. Am avea deci chiar dialectul în care a scris ierarhul moldovean, dacă la dânsul n'am întîlni formele artificiale ca *rămîine, tătîine-său*. Faptul că și din alte puncte de vedere este identitate între limba manuscriselor religioase scrise în graiul depe Crișuri în prima jumătate a secolului al XVII-lea, ca *Cuvînt pentru cuRăție* și *Paleia*, — astfel *știi* 'știe', *căci că* 'pentrucă' —, ne face să credem că Varlaam a avut un model de limbă în limba acestor texte, dealtfel destul de apropiate de dialectul

vorbit de el. Varlaam ar trebui considerat, astfel, nu un reprezentant al graiului literar moldovenesc, ci al graiului literar ardelean depe Crișuri, care a devenit la el normă lingvistică. Și el va fi optat pentru acest dialect literar deoarece i se părea a fi cel mai ușor acceptabil de toți Românii, avînd *ğ* și *dz* ca Moldovenii și Ardelenii de Nord, și *îi*, ca Muntenii. Dealtfel dialectul bănățean al *Paliei* dela Orăștie avea aceleași caracteristice, *ğ*, *îi* și *dz*, înlocuit cîteodată cu *z*. Acceptarea acestui graiu în Moldova nu făcea decît să aducă o și mai mare unitate de limbă a Ardealului dela Nord de Mureș și a Moldovei, în secolul al XVII-lea. Curios e însă că un document din 7149 (1641), Februarie, 19, Iași, prezintă forma *ğupкineasa* (de două ori) vezi Ghibănescu, *op. cit.*, II, partea I, p. 322. Este oare de admis o influență a lui Varlaam asupra diecilor moldoveni contemporani cu dînsul, chiar cu cîțiva ani înaintea apariției Cazaniei sale?

I. Bianu, în introducerea la ediția sa, Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, București, 1887, spunea că limba literară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea n'a avut nici o influență asupra limbii învățatului mitropolit, care, după afirmația sa, scria moldovenește (Bianu înțelegea că limba literară era cea muntenească). Afirmația nu e perfect îndreptățită, dupăcum a arătat C. Lacea, *Untersuchung der Sprache der „Viața și petreacerea svinților" des Mitropoliten Dosoftei*, în Weigands *Jb.*, V, p. 52. Ibrăileanu va susține și el marea influență a graiului popular moldovenesc asupra lui Dosoftei. D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, *A.A.R.*, M.S.L., seria II, tom. XXXI, București, 1914, considerînd pe scriitor ca influențat de graiul popular moldovenesc, (el merge pînă acolo, p. 9, 10 și 36, încît crede că *ṣăse, ṣăpte*, cu *ă*, și *a giudeca, repegiune*, cu *ğ*, nu sînt literare), admite o influență a cărților muntene asupra lui Dosoftei. La p. 8 el considera ca atare formele *păîntĭ, păînă, cănilorŭ* și *măîne* (care apar alături de *pămînt, cănilorŭ, cănil* și *cănele*) (vezi și p. 114), iar la p. 76, considera cuvîntul *puțŭ*, „necunoscut în Moldova", ca un „împrumut literar". Apariția formelor *pîine, mîine* nu trebuie interpretată însă, cum vrea autorul, numaidecît ca o influență munteană, ci, întocmai ca la Var-

laam, ea se poate datora şi textelor ardelene cu *ğ* şi *îi*, care îi va fi apărut ca un model demn de imitat de toţi Romînii. Eu cred însă că o adevărată influenţă munteană avem în forma *genuchiu*, care se găseşte la Dosoftei alături cu *genunchiu* (Puşchilă, p. 34). Densusianu, recunoscînd că graiul lui Dosoftei prezintă particularităţi dialectale, spunea, în cursul netipărit, pomenit mai sus, că Dosoftei întrebuinţează „foarte des formele muntenești *piine, miine*" şi că introduce nesfîrşit de multe derivate inventate de el. „Trebuie să spunem că de multe ori Dosoftei se vede dominat de anumite tendinţe, care s'ar putea caracteriza prin stăruinţa lui de asociere, de a recurge la analogizări : plecînd dela cîteva forme, în jurul lor a grupat altele. Aceasta se observă mai ales în şirul de derivate". Aceste caractere Densusianu le găsea însă şi la alţi scriitori din acel timp, aşacă el spunea : „Limba secolului XVII e limba abuzului de derivate. In secolul XVIII nu mai găsim ceva la fel. Trebuie să ajungem la o epocă mai aproape de noi, la ceiace a fost mania lui Aron Pumnul, ca să mai găsim o asemenea bogăţie de derivate". (Comparaţia cu Pumnul se găseşte şi la Puşchilă, p. 114). D. Găzdaru, *Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa mitropolitului Dosoftei, Arhiva* XXXIV (1927), p. 122-149 a relevat şi el inovaţii lexicale ale lui Dosoftei, făcute din cauza rimei (p. 132-137), şi a susţinut chiar prezenţa unor elemente macedoromîne în graiul său, fapt pe care l-a pus în legătură cu originea macedoromînă a învăţatului mitropolit (p. 123-132). Deşi unele din elementele considerate macedoromîne de Găzdaru, sînt de considerat, cum a arătat T. Rosculeţ, *Rev. Cr.*, I, p. 259-261), tot ca dacoromîne, şi, adaug eu, nordice, rămîne totuşi un număr de incontestabile macedoromînisme, recunoscut şi de Roşculeţ. Aşadar se constată la Dosoftei unele schimbări ale graiului literar moldovenesc supt influenţa altor graiuri romîneşti. Dar la învăţatul mitropolit se observă şi apariţia sistematică a unor caracteristici ale graiului popular moldovenesc, care, în limba literară moldovenească a vremii, apar numai cînd şi cînd. In primul rînd e de citat velarizarea lui *e* şi *i* precedaţi de *ţ* şi *(d)z*. Dosoftei a voit să dea o nouă formă

graiului literar moldovenesc, introducînd particularităţi ale graiului popular moldovenesc ca norme lingvistice ale graiului scris. El şi-a pus problema limbii literare romineşti într'o măsură tot atît de accentuată ca şi Varlaam şi Simion Ştefan, şi a fost mai îndrăzneţ decît ei. In legătură cu încercarea sa de reformă a limbii literare uzuale a vremei stă şi faptul observat deja de Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, p. 82, şi I. Iordan, *Diftongarea lui e şi o accentuaţi în poziţiile ă şi e*, Iaşi, 1921, p. 176, nota 1, că Dosoftei introduce şi un sistem ortografic foarte exact, pe care el l-a respectat riguros (Tiktin l-a şi luat ca exemplu al limbii vorbite pe acea vreme în Moldova).

Limba lui Dimitrie Cantemir, aproape deloc studiată, — se poate cita numai studiul lui Dragoş Protopopescu, *Stilul lui Dimitrie Cantemir, A. A. R.*, M. S. L., seria II, tom. 37, — se caracterizează prin creaţii de noi cuvinte, împrumuturi de cuvinte şi prin schimonosirea sintaxei, în special a topicei, după limba latinească şi, cum presupune Gaster, *Chrest.*, I, p. XLVIII, şi după cea grecească. Din punct de vedere fonetic însă, el nu se deosebeşte de înaintaşii şi contemporanii săi. In *Divanul*, 1698, vom găsi *îi*, ca la Varlaam şi Dosoftei: *piine*, Gaster, I, p. 326, r. 11 şi *miine*, p. 327, r. 4-5. Pentru Cantemir această particularitate de graiu era poate unul din elementele obişnuite graiului cult moldovenesc, din moment ce ea se găsea şi la Varlaam şi Dosoftei. Dacă nu va fi avut această convingere, atunci desigur că şi el şi-a făcut aceleaşi calcule ca şi cele presupuse de noi la Varlaam şi Dosoftei: pentru el, care credea că dialectul literar moldovenesc era adevărata limbă literară a Romînilor, şi că Muntenii imitau graiul şi ortografia Moldovenilor, desigur *îi* nu era un muntenism, ci un element care se găsea şi în limba atîtor texte cu *ğ* şi *dz*, deci moldoveneşti (Cantemir nu putea şti că acele texte erau ardelene, mai ales că, după informaţiile sale, Ardelenii aveau *ż*.

Precum se vede din cele spuse mai sus, limba unor scriitori mari din secolul al XVII-lea şi primul sfert al secolului al XVIII-lea pune probleme de aceiaşi natură ca şi limba scriitorilor dela 1780 încoace : avem a face nu cu gra-

iul genuin al unor oameni care nu gîndesc deloc asupra lui, ci cu o limbă gîndită, muncită, chiar modelată, o limbă îndărătul căreia se vede o concepţie şi o voinţă. Şi dacă ţinem samă de concepţia şi voinţa acestor oameni, trebuie să admitem că prin ei, — şi în special prin Varlaam, care e începătorul —, s'a realizat o şi mai mare unitate a limbii literare romîneşti decît era mai înainte: ei au început să scrie cu *îi* în loc de *î*, întocmai ca o parte din Ardeleni şi ca Muntenii.

§ 25. — Evoluţia dialectelor literare romîneşti în secolul al XVIII-lea se caracterizează grin apropierea dialectelor ardelean, bănăţean şi moldovean de cel muntean. Avem, din unele puncte de vedere, o unificare a limbii literare, şi fenomenul trebuie explicat. Dar în acelaşi timp avem şi o diferenţiere pe regiuni, atît de accentuată, cum n'a mai fost niciodată pînă atunci şi după aceia. E drept însă că această diferenţiere nu apare în aceiaşi măsură în limba marilor scriitori şi a cărţilor religioase, ea fiind mai accentuată numai în limba unor însemnări (nu toate) depe cărţi, scrise de oameni cu puţină cultură, şi în limba unor texte beletristice copiate. Numai pentrucă textele prezintă această puternică influenţă a graiurilor populare se poate vorbi încă de dialecte literare romîneşti în Ardeal şi Muntenia, unde unificarea se produsese, într'un fel, din secolul al XVIII-lea. Că în acest secol graiul cărţilor profane şi al manuscriselor nu mai e cel vechiu şi că s'a produs o ruptură faţă de limba de pînăla 1725, a văzut-o nu numai Ibrăileanu, ci şi Gaster, care spunea că diferenţele dialectale se măresc în textele secolului al XVIII-lea faţă de cele ale secolului al XVII-lea, apoi Philippide, care a considerat limba secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea ca o unitate deosebită de cea a secolului al XVIII-lea, iar pe aceasta a considerat-o identică cu cea populară de azi. Lucrul a fost văzut chiar de Haneş, care a admis existenţa a trei dialecte literare tocmai în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea.

In regiunea dela Nord de Mureş, oamenii care scriu, obişnuiesc din prima jumătate a secolului al XVIII-lea *ż* în loc de *ğ*. Acesta din urmă apare totuşi din cînd în cînd. O serie întreagă de particularităţi ale graiului literar muntean de pînă atunci apar în limba scrisă din regiunea pomenită. Se întîmplă însă şi ca particularităţi ale graiului din Maramureş şi Năsăud să devină mai frecvente decît fusese pînă atunci în Ardeal: *šk, žk* în poziţiile *e* şi *ă* sau pronumele de reverenţă. Dăm aici o listă de faptele care se găsesc în documente. Iorga *Studii şi documente*, IV, p. 84: *giupunilor, juraţilor*, (1732, Bălgrad), p. 93: *deaca, jurat, va* 'vrea', *curăndă, acum*, p. 94: *jurămăntulă* (1763? Bălgrad), p. 94: *jurămăntă, aci*, p. 96: *ğurămănt* (1766? regiunea Bădăcinului), p. 95: *au ajutorat*, (1766, „satu Lupoae, vărmeghia Dobăci"), p. 96: *a judecat, mai nainte, judăcate* 'judecată', *şase, şaptea* 'şapte', *judecată*, p. 96: *acum* (1766, Turda), p. 96: *dumitale, dumniata* (ambele, de mai multe ori) (1766, Zlatna, „Ponorăl" şi „Bolză"), p. 97: *văz* (1766, Zlatna), p. 97: *dumitale, a...înţeleaje*, p. 98: *dumneta, dumitale*, ambele de mai multe ori, *acum, ţerile, ajutoriul* (1767, de cineva din Viena, care însă, precum arată *a înţeleaje*, cu *ž* în loc de *ğ*, vorbea dialectul crişan), p. 99: *greşelele, dumnezeiasca* (cu *z*), *să ne înveţă, drept aceia*, p. 100: *genunche, acuma* (de mai multe ori) (176..., Episcopul Dionisie al Ardealului, neunit). Iorga, *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene*, II, *Inscripţii şi însemnări* (= *Studii şi documente*, XIII), p. 27: *jumătate* (de două ori), *zioa, sintu, tinăr, iaste* (1800), p. 28: *Mărjinime*, 1799, p. 29: *dript* 'drept' 1804 (Abrud), p. 33: *ğosă, mănile, corună, -i, -a* (de mai multe ori), *ğumătate, căci?* 'dece?' (1768, Bălgrad), p. 47: *păntră, şasă, afurisanie* (1825, Becleanul Bistriţei), p. 49: *a şepte, ağutat-au*, 1770) *ğupănul* (de două ori) (1783, 1784, Beiuş), p. 56: *jupănul, dumisale* (de două ori) (1797), *ajutători* (1780, Bistriţa) p. 105: *drepţi* (1711), *Jioagiă*, (1792), *juratul* (după 1750, Geoagiul de sus), p. 107: *dumisale, dumneasa* (1742, Gherla), p. 160: *Sinteğiude* (de două ori) (1752), *Singiorzanu*, 1780, p. 161: *iaste, dumisale* (1768), p. 162: *şapte* (1768) (Rodna). Pentru Maramureş dăm următoarele fapte. Iorga, *op. cit.*, p. 203: *păntru* (1748), p. 204: *dumisale, dzuoa, giudeţă* (1771), *acmu, dumisale* (1745), *ğupinească, iaste, să fie giudecat* (1779), p. 205: *să o vinză* (1777, Vişeul de sus). I. Bîrlea, *Insemnări din bisericile Maramureşului*, p. 1: *jupăneasa, pentru, jos*, (1799), p. 2: *jupăniasa*, p. 3: *pentru* (1795, Apşa de jos), p. 3: *josu, pînutru* (1747), *dreptu, pintru* (de mai multe ori), *josu, să zică,*

p. 4: *cfurisanie* (1773), *dumilor sale* (de mai multe ori), *pintru, josu, afurisanie* (1778), p. 5: *driept, pintru, josu,* (1790), *dreptu, pintru* (de mai multe ori), *acolo, afurisenie* (1773), p. 6: *să... slujească* (17..), *jos, jurat* (1822), *drept, pintru* (1773), p. 7: *afurisenie, dreptu* (1773), *dreptu, pentru, afurisenie* (1773), *dreptu, slujește, pintru* (după 1765), p. 8: *jupăniasa, dumisale* (de două ori), *dreptu, dumilor sale* (de două ori) *dumiavoastră, dumilor voastre, dumlialui* (fără dată), (Apșa de mijloc), p. 56: *ajutoriul, pintru, moșe* 'moașe', *strămoșe* 'strămoașe', *al șeptele, o'u datu-o, jos* (1797), p. 56: *jupineasă, ne-am vorovit,* p. 57: *dreptu, pentru, minile, să se piarză, să...vînză, ferile* (de două ori), *lăcuește, jurat, țările* (1757), p 58: *ani, să să piarda,* p. 59: *jurat* (de două ori), *dumile vostre* (1748), p. 61: *așè, să... piarză, să...vîndă, au* 'sau' (1745), p. 62: *Dirasin* 'Gherasim' (de trei ori), *așa* (de două ori), *deacu* 'dacă', *tote* 'toate', *copișăul* 'sicriul', *știi* 'știe' (odată *ssti*), *pintr'acea, Leturdii* 'liturghii', *ajugă(n)du, județului, să dae* (fără dată), p. 63: *dumiorsale* (de trei ori), *dumialui* (de două ori), *dumiealui, dumielui* (1766), *aĭș* 'ani', *au* 'sau', p. 64: *așe, păcurăr și păstor (turmei lui H), nu vă obiduiret, fămea* 'femeia', *așè, așe, zua,* p. 65: *jurat* (de două ori), *așè* (1752), *jupinease* (nom.-ac. sing.) *oltariul, drepta* 'dreaptă', *milueaște* (Budești), p. 91: *jupineasa, dumilorsale* (gen., dat.) (de două ori), *sf[i]nti* 'sfintei', gen. (cu *i* pentru *ĭi*), *Adurmirĭi, juratu* (după 1766), p. 92: *a șepte* (de două ori), *de înbe parțile, drept* (de două ori), *Adurmirei* (după 1743), p. 95: *o au cumpăratu, Precisti Adurmirt* (gen. art.), p. 96: *așè, deregători* (art.), (1794), p. 101: *au teltuit* (= a cheltuit) (1801), p. 120: *a șeptele, drept, șasă, anu* 'anul' (1745), *hramu* (art.) *pintru, depu înbe părțile* 'depe amîndouă părțile, *a șepte, judecata* (nu *județul*) (1743), p 121: *să...vînză, sabare* 'soboare', *jurat* (1763), *dumisale,* (de mai multe ori), *jupînu* (art.), *dreptu, dumilorsale, al șaptele, pă, jupînul, pele, dumialui* (1763), p. 122: *așè, ajutoru* (art.), p. 123: *amu ajutatu, trăizecĭ, pîntru, jupînul, jurat, airile* 'aiurea' (1752) (leud), etc. Clain, Șincai și Maior nu se abat nici ei dela aceste norme, și dacă pentru primii doi faptul este firesc, ei fiind originari din regiunea ardeleană de Sud, unde se vorbește dialectul muntean sau unul foarte asemănător, lucrul este cu totul remarcabil cînd e vorba de ultimul, originar din teri-

toriul dela Nord de Mureș. Dar cu Maior, dialectul literar ardelean sufere o serie de schimbări în sens latinist, care înseamnă în același timp o parțială substituire a lui cu dialectul bănățean vorbit și scris în secolul al XVIII-lea. Despre acesta vom vorbi ceva mai jos.

Cele spuse pentru Ardealul dela Nord de Mureș sînt valabile și pentru Banat: în prima jumătate a secolului al XVIII-lea *ğ* e înlocuit cu *ž*, iar elementele populare pătrund în limba scrisă. Iorga, *Scrisori și inscrpții ardelene și maramureșene*, II, p. 75: *țări* (1787), p. 76: *besearicĭ, d[u]mnealui* (gen.) (de două ori), *jupînului* (1808) (Caransebeș), p. 86: *dumisale* (1784), p. 87: *dumisale* (1784), *iaste* (1795), *d[u]mnezeiască, dreptă, d[u]mnelor* (gen.), p. 88: *dumnelor* (dat.), *zioa, Devi* (gen.: 'Devei') (1819, Deva), p. 118: *dumnelor* (nom.), p. 119: *țării, al dumnealor, ajutoriul* (de trei ori), *ai dumnealui, au ajutat* (după 1731), *pintru,* (de două ori), *giudecata, jurămîntă, așea, giurămîntă,* p. 120: *agiutoriul, acum, pedapsa, judecări* (gen. sing. art.: 'judecării'), *pintru* (1754), *drepți, dumnealor* nom. și gen. (1774, Inidoara). Iorga, *Observații și probleme bănățene*, p. 66: *slujăm* 'slujim' (1808), (Armeniș), p. 67: *țumi* 'ciumei', *oameni* 'oamenii' (1795), *nemțăsc, au luvat* (1813, Băile Herculane), p. 68: *zioa, băserică* (1803, Bogîltin), p. 74: *a damnalui, jupînulă, jupăneasă, jupănul, jupănului* (1818, Corni), p. 97: *coruna, poclon, haia țară, pîne, jocuri, junelași,* p. 98: *nainte, îndărăpt, jos, ajunseră, s'o închidă,* p. 99: *grajdiu* (de două ori), *direasără, aci, să-și scoată,* p. 100: *să vază, să joară, de aice,* p. 102: *mâni* (substantiv), *pâne,* p. 103: *cine* (Nicolae Stoica, născut la Mehadia în 1752, mort la 1834, vezi p. 58, și alții), p. 105: *Pau* 'Paul', *orĭ năvălit,* p. 106: *pă, să scoată,* p. 107: *scamnul,* p. 108: *să vină, zioa, ajunseră, dumnealui* (nom.), *bajocura,* a *popi* 'a popii', *acoló* (de mai multe ori), p. 110: *deadără* 'dădură', *deaderă, orĭ lucrat, dealu Mori crou* 'crov', *ajungând, grajdi* 'grajd', *sprâ, dede, zioa,* p. 111: *ajunsărămă, deaderă* (de două ori), *doo, jumătate, poronca, nima* (Nicolae Stoica).

Dialectul bănățean a fost adus la o nouă viață prin curentul latinist. Acest lucru n'a fost înțeles pînă acum. Unele din formele latinizante ale scriitorilor latiniști dela Maior încoace (Tichindeal, Bojîncă, apoi cei care au acti-

vat între 1840 şi 1880), de exemplu *scamn* (vezi G. Pascu, *Istoria literaturii romîne din secolul XVIII*, III, p. 253 şi 255, care îl consideră un macedoromînism), *sum* 'sînt' (pers. I sing.) (*ib.*, p. 257), *nat* 'om' (la Bojîncă, *Anticile Romanilor*, I, p. 9), nu sînt altceva decît elemente bănăţene, unele deja prezente în scrisul bănăţean din secolul al XVIII-lea. Dela Maior pînăla ultimii latinişti are loc o fuziune a dialectului literar ardelean cu cel bănăţean, care-şi impune unele particularităţi ale sale tuturor scriitorilor latinişti. Cu toate acestea, — şi cu toată năvala de cuvinte latine acceptate de latinişti —, graiul lor păstrează pe ž în locul vechiului *ğ*, adică un caracter muntean. Scriitorii ardeleni afiliaţi Junimii,—în primul rînd Slavici—, n'au avut nimic de făcut, din acest punct de vedere, pentru unitatea limbii literare.

O apropiere de graiul literar muntean se constată spre mijlocul secolului al XVIII-lea şi în graiul scris din Moldova, dar nu în aceiaşi măsură ca în regiunile discutate mai sus. Aici *ğ* şi *dz* rămîn încă în uz. Avem însă *acum*, *aşa*, *curînd*, etc. Neculce este cel dintîiu mare scriitor al nouălui graiu. Este chiar de mirare că acest scriitor, contemporan cu Cantemir, are totuşi o limbă deosebită, din acest punct de vedere, de a acestuia. Atîtea din formele vechi sînt acum uitate şi înlocuite cu forme noi, s'ar zice munteneşti, dar mai degrabă populare, căci ele se găsesc şi în Moldova de Sud-Vest, care, din multe puncte de vedere, merge cu Muntenia. Schimbarea se găseşte şi în documente. Astfel într'un document din 1741 (carte de blestem a Mitropolitului Moldovei, Nichifor), publicat în *Trudy bessarabskoj gubernskoj učenoj archivnoj kommissii*, II (1902), p. 245, r. 16, găsim *acmu*, pe cînd într'un document din 1748 (*ib.*, p. 257, r. 8 de jos), *acum*. E drept însă că *acmu* reapare într'un document din 1755 (*ib.*, p. 260; r. 14). Tot acolo, r. 5, găsim *şeşă*, r. 5 de jos: *şeşe*, şi p. 261, r. 1: *fări* (gen. neart.). O sigură muntenizare a graiului literar moldovenesc se observă însă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Asupra ei a atras întîiu atenţia Ibrăileanu, atunci cînd a vorbit de tendinţele de „literarizare" a limbii din acest timp din Moldova (vezi mai sus, § 12). Dar, desigur, cînd Gaster, *Chrest.*, I, p. CVIII, spunea: „Abia pela mijlocul secolului

trecut [al XVIII-lea] se strecoară limba literară bisericească în operele literare bisericeşti şi în tipăriturile din Moldova", el se referea la acelaşi fapt, pentru acest învăţat limba bisericească fiind, poate, limba unitară, de tip muntenesc, întrebuinţată în secolul al XVIII-lea nu numai în Muntenia, ci şi în Ardeal. In afară de ž pentru *ğ*, relevat de Ibrăileanu în tipărituri ale mitropolitului Iacov, ž pentru *ğ*, dar alături de *ğ*, se mai găseşte la A. Beldiman, *Numa Pompiliu* şi *Jalnica tragodie a Moldovei*, apoi în Amfilohie Hotiniul, *Elementi aritmetici*, Iaşi, 1795 (*ajungindusь*, p. II, dar şi *ağungindusь*, p. 40, *ajunğe*, p. 35, 36, dar şi *ağunğe*, p 16, 31, 41, *ağungь*, p. 40, *ağunği*, p. 40, *ğumatate*, p. 14, *jos*, p. 34, dar şi *ğos*, p. 11. In Amfilochie Hotiniul găsim şi alte muntenisme: *služašte*, p. 2, p. 28, p. 36, *săvâršašte*, p. 8, *šase*, p. 7, 9, *šasь*, p. 8. „Literarizări", dar de altă natură,—*riu* pentru *riu*, *teu* pentru *tău*, etc.,—vom găsi şi la Conachi şi toţii scriitorii moldoveni pînă la Eminescu, inclusiv. Prin ele însă nu s'a mai produs o apropiere de graiul muntenesc, ci s'au creat forme proprii. In general formele munteneşti nu mai sînt întrebuinţate de către scriitorii care au început să scrie în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Excepţie face numai C. Negruzzi, care, cum au relevat P. V. Haneş şi G. Ibrăileanu, este primul moldovean din secolul al XIX-lea care scrie ca în Muntenia, (este de spus însă că Haneş nu avea în vedere înlocuirea lui *ğ* cu ž, ci alte fenomene). Astfel în *Propăşirea, foaie ştiinţifică şi literară*, 1844, Negruzzi scrie cu ž, ca în dialectul muntenesc (vezi un fragment din ultima în Lambrior, *Carte de cetire*, ediţia II-a, p. 273—276), deşi în 1836, în prima sa scrisoare către Eliade-Rădulescu, el se pronunţa pentru *gios*, *gioc* în loc de *jos*, *joc*, (pentrucă „*ğ* sună mai bine decât j", şi pentrucă în cazurile analoage şi limba italiană are *ğ*), şi pînă atunci chiar scrisese astfel, (părerea sa din 1836 a fost relevată de Ov. Densusianu în *Literatura romînă modernă*, III, p, 68-69; scrisoarea în chestiune a fost republicată de G. Baiculescu în I. Eliade-Rădulescu, *Scrieri politice, sociale şi linguistice*, Craiova; pasajul care ne interesează pe noi e la p. 46). Bănuiesc că la fel scria el şi în *Dacia literară*. Foarte probabil,

Negruzzi a renunțat la unele particularități moldovenești, deoarece credea că acele particularități n'au constituit niciodată o normă de limbă literară la Moldoveni. El trebuie să fi crezut, supt influența lui Eliade-Rădulescu, că limba bisericească fusese unitară și că, în cazul fonetismelor *ğ—ž* și *i—îi*, ea avusese tipul muntenesc. Ce credea Eliade-Rădulescu despre limba literară românească a arătat pe larg D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Eliade-Rădulescu*, p. 263—296. La p. 264, acest cercetător relevă faptul că într'un articol de discuție gramaticală, *Literatură*, din *Curierul*, 1839, nr. 122, Eliade-Rădulescu punea filologilor dela *Albina românească* următoarele întrebări: „1⁰ Trebuie a se unii Românii să aibă o limbă generală scrisă? 2⁰ Unindu-se întru aceasta, trebuie a se supune o provinție a lua de model limba sau mai bine jargonul celeilalte, sau a primi limba bisericească? 3⁰ Primind limba bisericească, trebuie să o socotim limbă desăvîrșită și limbă formată în veacul civilisației și luminării Românilor, sau ca pe o limbă ce are și ea nevoie de întindere și perfecție...?" Popovici releva acolo că răspunsurile la aceste întrebări fusese date de Eliade-Rădulescu deja în prefața *Gramaticii* sale și în mai multe articole izolate din *Curierul românesc*. Răspunsul la întrebarea a doua este dat clar în scrisoarea sa de răspuns către C. Negruzzi, din 1836 (pasajul care ne interesează e în ediția Baiculescu la p. 49): trebuia să se accepte ca limbă literară a tuturor Românilor limba literaturii bisericești (lucrul a fost relevat și de Haneș și Ibrăileanu), și aceasta atît pentrucă limba bisericească deja se prezinta ca o limbă artistică în care erau scrise atîtea cărți de valoare, cît și pentrucă, spre deosebire de graiul oamenilor culți din secolul al XIX-lea, ea era o limbă unitară, aceiași „și la Români și la Moldoveni și la Transilvăneni" (*ib.*, p. 57—58). Ea trebuia numai transformată în „limba filosofului, matematicului, politicului... (Baiculescu, p. 58). Intr'un articol din 1838, Eliade-Rădulescu afirma deasemenea că limba cărților bisericești este o medie a dialectului dacoromîn (Popovici, p. 267), în articolul *Literatură*, deja pomenit, că nicio provincie românească nu are dreptul să pretindă întîietatea atunci cînd e

vorba de stabilirea limbii de cultură a tuturor Românilor (*ib.*, p. 268—269) („nimeni n'am ajuns încă în stare a pretinde că la noi este Castilia sau Toscana României" spunea acolo Eliade-Rădulescu). In scrisoarea răspuns către Negruzzi, din 1836, Eliade-Rădulescu susținea unitatea limbii bisericești, invocând faptul,—care, după cele văzute pînă acum, e falș—, că nicăiri în literatura religioasă nu găsim *gios, gioc*, etc., și *cine, pîne, famă, ante*, etc., ci numai *jos, joc*, etc., *cîine, pîine, faimă, ainte* sau *înainte*, etc. (vezi Baiculescu, p. 58, pentru ž, și p. 60) (*faimă* și *ainte* sau *înainte* nu trebuiau puse alături de celelalte, căci situația lor fonetică e alta). Foarte probabil, Negruzzi a crezut că aceste afirmații ale lui Eliade-Rădulescu erau adevărate, și a început să scrie, în cazurile pomenite, ca Muntenii. In ce privește afirmațiile lui Eliade-Rădulescu, ele sînt niște generalizări pripite: marele îndrumător al limbii noastre literare nu cunoștea decît o parte din textele religioase: pe lîngă unele texte muntene, el va fi cunoscut numai texte ardelene din secolul al XVIII-lea și numai texte moldovene din a doua jumătate a aceluiași secol. In același timp în care Negruzzi accepta ideile lui Eliade-Rădulescu, M. Kogălniceanu afirma, în articolul program *Daciei literare*, necesitatea unificării limbii literare românești. Din lipsă de informații, nu pot spune dacă el a acceptat să scrie cu ž și *îi*, în loc de *ğ* și *î*. Fapt e însă că A. Russo și V. Alexandri n'au acceptat aceasta, așacă unitatea de limbă literară nu s'a realizat cu 1840. Abia scriitorii care se afirmă după 1859, deci Hasdeu și scriitorii din cercul Junimii, au acceptat și au impus și în Moldova formele graiului muntean, într'o vreme în care Alexandri continua să scrie în dialectul literar moldovenesc, adoptînd chiar elemente populare. Acest lucru se pare că n'a fost înțeles pînă acum de cercetătorii limbii literare românești, căci ei n'au pomenit de meritele generației de scriitori moldoveni dela 1860, în ce privește unificarea limbii literare prin înlăturarea diferențelor dialectale. Părăsirea în acest timp a atîtor caracteristice moldovene trebuie desigur pusă în legătură și cu stabilirea capitalei noului stat român, unit, la București, precum a susținut Philippide *Principii*, p. 8.

Luîndu-ne după Gaster, am vorbit de o pătrundere a graiului literar muntean în Ardeal în secolul al XVIII-lea, şi luîndu-ne după Ibrăileanu, am vorbit de o pătrundere a graiului literar muntean prin C. Negruzzi în Moldova. Ar fi totuşi greşit să se creadă că în cele două momente pomenite s'a realizat unitatea perfectă a limbii literare romîneşti. Unificarea care a avut loc atunci a fost numai fonetică şi mai ales în ce priveşte pe *ğ* şi ž. De fapt avem mai departe dialecte literare, deosebite şi fonetic, dar mai ales lexical. Unificarea nu se produce decît pela 1880, şi limba literară rezultată atunci, nu este chiar graiul muntean, ci un amestec între graiul muntean şi cel moldovean-ardelean-bănăţean. Muntenii înşişi au trebuit să părăsească la 1880 o serie de particularităţi lingvistice, şi chiar dintre cele fonetice: dacă s'au impus ž în loc de *ğ* şi *şase, şapte, şade*, nu s'au impus *păşaşte, slujaşte*, etc. (ultimul apare la Creţeanu, 1779), nu s'au impus verbele în *t* şi *dz*, nu s'a impus *după* 'depe', care apare mereu din secolul al XVII-lea pînă la 1880, etc. (căci în secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea elementele populare au pătruns şi în limba literară din Muntenia). O impunere a dialectului muntean, considerat astfel, n'a avut loc niciodată. S'a impus înainte de 1880 un singur caracter: ž în loc de *ğ*. Dar poate este o greşală să se vorbească, numai pe baza acestui fenomen, de o muntenizare a graiului ardelean, bănăţean şi moldovean înainte de 1880. Mai ales că aceste graiuri au continuat a fi scrise, aproape în toată bogăţia lor, pînă la 1880. Şi poate este o greşală să se vorbească de muntenizarea graiului literar din Banat, Ardeal şi Moldova chiar pentru epoca de la 1880 încoace, căci precum am spus, nici la 1880 dialectul muntean nu a intrat singur şi fără schimbări în actuala limbă literară.

Rezultatele de mai sus ne permit să exprimăm cîteva judecăţi asupra unora dintre cercetătorii anteriori. Anume, greşea Gaster cînd afirma că în secolul al XVIII-lea începe unificarea limbii bisericeşti, şi greşea şi Ibrăileanu, cînd credea că Negruzzi are o limbă perfect literară. Avea dreptate însă Philippide cînd punea numai în a doua jumătate a secolului al XIX-lea unificarea

deplină a limbii literare. E drept, Gaster recunoaştea şi el, ca Philippide, că dialectul moldovenesc şi-a păstrat în epoca veche oricînd caracteristicile sale (ceiace îl punea pe Gaster în contradicţie cu sine însuşi); dar acest lucru trebuie spus şi despre dialectul ardelean şi bănăţean.

CAP. IV.

PROBLEMELE CAPITALE ALE VECHII ROMÎNE LITERARE.

§ 26.—Prime corectări ale concepţiei lui Densusianu şi Ibrăileanu despre limba literară romînească.— § 27. Problemele capitale ale vechii romîne literare.

§ 26.—Constatările făcute în §§ 18-25 constitue ele înseşi o serie de corectări, — primele —, făcute teoriei lui Densusianu şi celei a lui Ibrăileanu despre limba literară romînească. Ele impun însă numaidecît şi alte corectări, pe care nu vom întîrzia a le face, cutoatecă, în mod logic, datoria noastră ar fi acum aceia de a arăta problemele capitale pe care le pun dialectele literare ale limbii romîne în faza lor care aparţine limbii literare romîneşti vechi. O parte din probleme au fost arătate de noi chiar atunci cînd am expus teoriile existente despre limba literară romînească. Corectîndu-le, vom corecta şi felul de a pune problemele, cum s'a spus deja mai înainte. Cutoatecă cele două concepţii sînt nu numai deosebite, dar chiar opuse, ele sufăr de un viţiu comun. Deşi ele au în vedere întreaga limbă literară romînească, dela origini şi pînă astăzi, ele susţin acelaşi lucru atît despre limba veche cît şi despre limba nouă. Mai exact, Densusianu a considerat valabile pentru limba veche ceiace este valabil numai pentru limba nouă, iar Ibrăileanu a considerat valabil pentru limba nouă ceiace este valabil numai pentru limba veche. Dar problemele limbii vechi sînt cu totul distincte de cele ale limbii noi, şi trebuiesc tratate separat. Deci mai întîiu de toate, problema naşterii limbii literare moderne trebuie separată cu totul de problema naşterii limbii literare vechi. Prima este o problemă de istorie a limbii romîne din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, ceialaltă este o problemă de istorie a limbii romîne din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Prima problemă trebuie să aibă în vedere

dialectele literare în ultimele lor secole şi se reduce la a cerceta cum dela atîtea dialecte literare s'a ajuns la o limbă unică, ceialaltă problemă trebuie să aibă în vedere dialectele literare în faza lor cea mai veche care ne este cunoscută, şi de fapt nu mai constitue o singură problemă, ci se transformă într'o pluralitate de probleme, acum fiind vorba de a se arăta originea fiecăruia din dialectele literare româneşti. Nu se va mai putea deci face nicio legătură între faptul că limba literară românească modernă este în cea mai mare parte vechiul dialect literar muntenesc şi faptul că, cel dintîiu, acest dialect s'a bucurat de o difuziune prin tipar, — este vorba în special de Coresi —, peste întreg pămîntul dacoromînesc. Concepţia lui Densusianu nu este valabilă decît dacă o limităm la secolul al XVIII-lea, dar mai ales al XIX-lea. Tot ce se afirma de el cu privire la rosturile pe care le-au avut Coresi şi cronicarii munteni dela sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea este greşit. Nu se va mai putea susţinea că limba literară românească de azi s'a format în Muntenia centrală (regiunea Tîrgovişte-Bucureşti), singura regiune în care graiul literar românesc ar fi fost identic cu graiul poporului, căci şi celelalte dialecte literare au putut să fie identice cu graiul poporului, cel puţin în unele regiuni şi cel puţin la început, cum de altfel au şi presupus Iorga, Ibrăileanu, Puşcariu şi Procopovici. Dealtfel, limba lui Coresi este, abstracţie făcînd de unele fapte fonetice şi gramaticale, atît de plină de elemente maramureşene, întrucît nu ştim cu ce drept este ea identificată integral cu dialectul muntean. Afirmaţia ceialaltă a lui Densusianu, că numai în Muntenia se căuta să se evite formele dialectale, este o presupunere care trebuie controlată şi care trebuie avută în vedere şi cînd se studiază celelalte dialecte literare. Dacă totuşi graiul cronicarilor munteni depela 1700 este cel mai apropiat, din toate graiurile depe acea vreme, de limba literară de azi, asta se explică prin aceia că graiul literar muntenesc s'a eliberat cel dintîiu din toate dialectele literare române de particularităţile de graiu ale textelor rotacizante, şi prin aceia că el a fost acceptat în secolul al XIX-lea ca

limbă literară a tuturor Românilor. Căci dacă în Ardeal şi Moldova, limba literară s'a schimbat în secolul al XVIII-lea, apropiindu-se de cea a textelor muntene, aceasta nu înseamnă numaidecît o influenţă a acestor texte, ci ea poate însemna tot o emancipare de particularităţile maramureşene, prin pătrunderea în limba scrisă a elementelor populare din Ardealul central şi din Moldova de mijloc şi de Sud, care aveau atîtea elemente comune cu Muntenia. A-ţi imagina că textele lui Coresi au impus limba lor ca limbă literară tuturor Românilor şi că textele maramureşene, ardelene, bănăţene şi moldoveneşti de pînă în secolul al XVIII-lea sau al XIX-lea prezintă abateri dela graiul lui Coresi, pentrucă scriitorii nu stăpîneau încă bine limba literară, sînt greşeli care nu se mai pot face cînd s'a dovedit că au existat norme lingvistice deosebite dela o regiune la alta. Admiţînd chiar că manuscrisele rotacizante ar fi copii după cele ale lui Coresi, — ceiace din punct de vedere al deosebirilor lingvistice dintre texte nu ar fi imposibil, căci atunci cînd se copiau texte, se făceau transpuneri dintr'un dialect în altul —, precauţia ar fi îndemnat să nu se considere ca limbă literară limba primelor texte tipărite, căci doar o limbă literară nu se formează numaidecît cu primele texte tipărite. Presupunînd că şi textele rotacizante ar fi fost date la tipar şi ar fi fost şi ele răspîndite, presupunînd că s'ar fi desvoltat şi o puternică literatură în acest graiu, şi că acest graiu ar fi fost şi limbă oficială, cum ar mai fi trebuit soluţionată problema originii limbii literare a poporului român? Desigur, cele două graiuri ar fi avut atunci aceiaşi trecere, şi numai acel favorizat mai tîrziu de condiţii politice şi culturale s'ar fi impus pînă la urmă ca limbă culturală. Dacă graiul rotacizant n'a avut aceleaşi condiţii ca şi cel din Muntenia, şi a dispărut chiar ca graiu popular, cel din Moldova le-a avut în secolele al XVII-lea, XVIII-lea şi XIX-lea, iar cel din Ardealul central le-a avut, într'o măsură mai redusă, în secolul al XVII-lea. In acest timp nu se poate vorbi de un prestigiu al graiului muntean asupra celorlalte (decît doar în secolul al XVIII-lea), ci de o egalitate de prestigiu. Dacă Densusianu şi cei ce l-au urmat considerau dialectale faptele caracteristice textelor rotacizante, din punct de vedere al gra-

iului rotacizant însuşi—, pe vremea cînd el era normă lingvistică literară în Ardealul de Nord şi în Moldova de Nord —, limba textelor lui Coresi poate fi considerată cu acelaşi drept dialectală. Ce se poate explica prin răspîndirea cărţilor lui Coresi e altceva : faptul că rotacismul a eşit din uz chiar în graiul popular. Dar la aceasta au contribuit nu numai cărţile lui Coresi, ci şi tipăriturile scrise în dialectul bănăţean (*Palia* dela Orăştie), precum şi manuscrisele nerotacizante din Ardeal şi Moldova, şi tipăriturile din toate ţările romîneşti, din secolul al XVII-lea şi cele următoare. Este deasemenea falsă propunerea lui Cartojan că Varlaam ar fi avut ca model limba lui Coresi. Numai unele muntenisme vor fi pătruns dela el. Nu se va mai putea susţinea nici teoria lui Ibrăileanu că graiul literar romînesc modern este la origine, din punct de vedere al fonetismului, graiul literar vechiu,— chiar cel din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea —, care era graiul vorbit al întregii romînimi depe vremea întemeierii Principatelor, şi că la el s'a ajuns printr'un continuu amestec al formelor tuturor dialectelor dacoromîneşti, sfîrşit în secolul al XIX-lea, căci, de fapt, graiul literar de astăzi este, în cea mai mare parte sau în ce priveşte faptele mai bătătoare la ochi, dialectul literar muntean din epoca veche a limbii noastre literare, dialect care se deosebia de celelalte dialecte literare vechi (ceiace mai înseamnă dealtfel că limba literară veche nu era aşa de unitară precum o presupune concepţia lui Ibrăileanu) şi care s'a impus, cu puţine împrumuturi dela celelalte, — mai ales în domeniul fonetic,—în secolul al XVIII-lea Ardelenilor, iar în secolul al XIX lea şi celorlalţi Romîni, adică Moldovenilor. E drept că Ibrăileanu vorbeşte de rostul pe care l-a avut Negruzzi în unificarea limbii noastre literare prin aceia că e cel dintîiu între scriitorii moldoveni moderni care a scris ca în Muntenia, dar acest fapt nu capătă la Ibrăileanu toată însemnătatea sa, căci el crede că limba literară seamănă astăzi mai mult cu dialectul muntean din cauză că acest dialect a rămas mai arhaic. Dealtfel Ibrăileanu nu pomeneşte nimic de acceptarea dialectului literar muntean de către Hasdeu şi scriitorii junimişti, fapt care constitue, poate, momentul cel mai însemnat al acceptării graiului literar muntenesc de către Moldoveni. Este apoi greşit să se compare textele din tot trecutul nostru literar cu limba de azi, şi să se spună că cele care sînt mai asemănătoare cu ea au contribuit mai mult la formarea ei, iar cele care sînt mai deosebite, „corupte", au contribuit mai puţin. Desigur, textele manuscrise din secolul al XVI lea, necunoscute intelectualilor din secolul al XIX-lea, n'au contribuit cu nimic la fixarea limbii literare moderne, deşi, după Ibrăileanu, ele sînt cele mai literare din toată epoca noastră veche. Cel mult se poate admite că ele stau la baza limbii moderne numai indirect, prin aceia că stau la baza vechiului dialect literar ardelean de nord şi moldovenesc, care în parte au intrat şi ele în limba nouă. Dar afirmaţia că aceste texte rotacizante ar avea o limbă foarte literară numai din punct de vedere fonetic, singurul pe care stă Ibrăileanu, este greşită. Ele sînt, cum s'a recunoscut de toţi specialiştii, „dialectale" în raport cu limba de azi. Fenomenul rotacismului singur ne arată că ele stau pe altă linie decît aceia a actualei limbi literare. Despre texte corupte nu se va mai putea vorbi decît în cadrul fiecărui dialect literar, faţă de norma pe care o prezintă el, şi numai pentru textele din cadrul limbii noi se va putea apela la norma lingvistică a limbii noi. E apoi o ipoteză care trebuie confruntată cu realitatea că limba romînească era foarte unitară pe vremea întemeierii Principatelor şi în secolul al XV-lea, şi că elementele dialectale au apărut numai după aceia. Lingviştii care s'au ocupat cu problema diferenţierii dialectale a dialectului dacoromîn au ajuns la altă concluzie. Din cercetările lui Emil Petrovici, cu completările făcute de noi mai sus (§ 18) rezultă că dialectul dacoromîn comporta, deja înainte de întemeierea Principatelor, patru mari dialecte sau, mai bine zis, subdialecte.

§ 27.—După ce am făcut cuvenitele rectificări concepţiilor elaborate pînă astăzi despre limba literară romînească, numai întrucît aceste rectificări au fost cerute de conceptul de dialect literar, dupăce am făcut şi o corectare a felului în care au fost puse problemele, o corectare a formulării lor, lucru implicat dealtfel de celălalt, ni se impune să ne oprim

asupra problemelor capitale pe care le pune numai vechea română literară, probleme deja schiţate de noi mai sus. Abia cu aceasta intrăm, la drept vorbind, în subiect, ceiace a trebuit să facem pînă acum fiind o muncă de degajare a lui din conglomeratul de subiecte în care a fost introdus de cercetători, o muncă de înlăturare a unor erori chiar în felul de a-l concepe. In mod ideal, ar fi trebuit, după ce am făcut distincţia între limba literară veche şi cea nouă, să arătăm care au fost dialectele literare romîneşti vechi, şi după aceia, ce probleme pun aceste dialecte literare. A trebuit totuşi să amestecăm această expunere cu un rezumat al concepţiilor exprimate pînă astăzi şi cu o primă critică făcută lor. Am arătat că cele două teorii, deosebite, ba chiar opuse din atâtea puncte de vedere, au comun faptul că confundă problemele vechii limbi literare romîneşti cu cele ale limbii noi sau viceversa. Abia cu lucrarea noastră s'a făcut o separaţie între problemele uneia şi problemele alteia. S'a văzut că marea problemă care a pasionat pînă acum pe cercetători a fost aceia a originii limbii noastre literare. S'ar părea în primul moment că, mutată la limba veche, această problemă îşi capătă soluţia în chiar momentul în care se admit mai multe dialecte literare şi în care aceste dialecte literare sînt puse în legătură cu cîte un dialect popular romînesc. Fiecare dialect literar şi-ar avea originea în dialectul popular peste care se suprapune. Dar chiar unii cercetători de pînă astăzi—Ibrăileanu, Procopovici, Puşcariu—au putut gândi că, într'un anume caz, dialectul literar n'a fost la origine graiul popular suprapus, ci un graiu vecin. Un alt cercetător, Densusianu, a admis apoi că un anume graiu literar a ieşit dintr'o regiune foarte restrînsă a teritoriului pe care el se vorbea în epoca veche. Chiar Puşcariu avea în acelaşi caz o concepţie asemănătoare. Şi acestea nu sînt, poate, toate cazurile posibile. Prin urmare dacă am distins dialecte literare, este suprimată problema originii limbii literare unice, care nu se mai poate pune decît pentru limba modernă, dar nu e suprimată problema originii fiecărui dialect literar. Problemele capitale pe care va trebui deci să le soluţionăm în lucrarea de faţă, vor fi acelea ale originilor dialectelor literare vechi romîneşti. Aceasta

însemnează a cerceta ce grajuri populare au devenit dialecte literare, unde, cînd şi datorită căror împrejurări.

In această cercetare va trebui să pornim cât mai metodic. Problema originii unui graiu literar nu se poate pune decât în cazul cînd se constată o deosebire între el şi graiul popular peste care se suprapune. E vorba, firește, nu de deosebirile care există în mod fatal între un graiu popular şi unul cult,—lipsa neologismelor şi a unei sintaxe mai dezvoltate şi mai complicate în graiul popular—, ci de acelea de sistem fonetic şi sintactic şi de simboale (semne), adică exact acelea din al căror punct de vedere am distins dialecte literare. Numai în cazul cînd se constată deosebiri de acest fel între graiul cult şi cel popular peste care se suprapune el,—fie şi numai pentru unele regiuni—, se va pune problema chipului în care s'a ajuns la aceste deosebiri, problemă care nu se poate soluţiona fără să cunoaştem originea şi istoria graiului cult, şi istoria graiului popular. Se observă însă că, plecând dela deosebirile care s'ar constata între graiul scris şi graiul popular, problema originii graiului scris nu mai este unica problemă care se pune, ci alături de ea apare şi problema evoluţiei graiului popular, şi se observă că gradul de importanţă este la amîndouă acelaşi. Spre deosebire de problema originii dialectelor literare romîneşti, care se limitează în mod fatal numai la limba literară, problema chipului cum s'a ajuns la deosebirile dintre graiurile scrise şi graiurile poporului iscodeşte realitatea lingvistică în discuţie în toată complexitatea ei, şi ni se pare deci preferabil să procedăm şi noi la fel. Problema capitală,—de fapt problemele capitale—, pe care ne-o vom pune noi, va fi prin urmare aceia dacă existau deosebiri între dialectele literare şi graiurile populare. Că problema originii graiurilor literare este inseparabilă de aceia a chipului cum s'a ajuns la deosebirile dintre graiurile literare şi graiurile populare au înţeles, cum era firesc, şi cercetătorii de pînă astăzi ai limbii literare romîneşti, care au admis existenţa unor deosebiri între limba scrisă şi graiul vorbit de popor, cel puţin în unele regiuni, identificate de altfel cu cea mai mare parte a teritoriului dacoromînesc, dar ei n'au pus în centrul preocupărilor lor constatarea deosebirilor dintre graiul scris şi

cel popular şi aflarea chipului cum s'a ajuns la ele. Trebuie să spunem însă din capul locului că chiar existenţa deosebirilor între graiul scris şi cel popular constitue o problemă, căci eventualele deosebiri între graiul literar şi cel popular nu sînt oricînd aşa de uşor de constatat. Precum este de multe ori cazul în ştiinţă, cunoştinţele noastre despre stările lingvistice din timpul vechii romîne literare nu sînt complete, ci prezintă mari lacune. Cercetarea e îngreuiată anume de faptul că avem a face, nu cu stări lingvistice actuale, de supt ochii noştri, ci cu stări lingvistice trecute, despre care nu avem suficiente mărturii. Mă refer anume la graiurile populare ale timpului, care, în mod fatal, nu puteau fi imortalizate prin scriere, ele nefiind limbi literare. Despre ele am fi putut fi informaţi numai prin cercetători care ar fi procedat întocmai cum se procedează astăzi cu graiurile populare. Ştiinţa limbajului era însă aproape inexistentă pe acea vreme nu numai în ţările romîne, dar şi în celelalte. Singurele observaţii care s'au făcut pe acea vreme sînt, precum s'a văzut, acelea ale lui D. Cantemir. Ce cunoaştem deci din stările de lucruri lingvistice depe acea vreme sînt numai dialectele literare, limbile de cultură ale timpului. Ba încă şi cunoaşterea acestora nu se poate compara, din punct de vedere al bogăţiei, cu cunoaşterea limbii de cultură actuale, care ni se oferă nu numai prin texte, dar şi prin graiul viu, al contemporanilor noştri culţi, şi, ceiace e şi mai important, chiar prin scrisul şi vorbirea noastră înşine (căci, precum se ştie, alături de limba scrisă, limba de cultură sau limba comună posedă şi o varietate vorbită; vezi *Travaux du cercle linguistique de Prague*, I, p. 17). Ceiace avem din acele timpuri sînt numai nişte graiuri scrise, sînt numai aspectele scrise ale limbilor noastre de cultură, cum s'a atras atenţia mai sus, la § 1. De aceia e firesc ca pentru epoca veche a limbii noastre literare să se pună probleme de lingvistică ce nu se pun pentru limba nouă, ele reducîndu-se în cazul celei din urmă la constatarea fără mari eforturi a faptelor. Cea dintîiu problemă capitală pe care o pun dialectele literare romîneşti în faza lor veche este deci aceia a deosebirilor care au existat între graiurile literare şi cele populare şi chiar între graiul scris de clasa cultă şi graiul

vorbit al aceleiaşi clase. Se pune problema dacă aceste limbi de cultură, care sînt dialectele literare vechi romîneşti, sînt în situaţia obişnuită a limbilor de cultură de a fi deosebite de graiurile populare şi comune tuturor indivizilor care vorbesc dialectele populare pe care le suprapune acea limbă comună. Se pune problema dacă se poate vorbi de nişte limbi comune (Gemeinsprache, nu Ursprache), vorbite pe un spaţiu mai restrîns decît acela al întregului popor, dacă adică vechile noastre dialecte literare sînt în aceiaşi situaţie ca şi limba noastră modernă de cultură, dela 1880 încoace, care, precum recunoaşte oricine, este deosebită de toate graiurile populare dacoromîneşti (chiar şi de cel muntean), şi alcătuieşte, în înţelesul cel mai propriu al cuvântului, o limbă comună. Precum am văzut mai sus, la § 8, Rosetti vorbea de o limbă comună în cazul dialectului rotacizant dela Nord de Mureş. Noi nu vom întîrzia să recunoaştem că este greu să se întrebuinţeze această expresie pentru nişte graiuri de cultură limitate numai la cîte o parte a teritoriului de limbă dacoromînească, şi care nu erau probabil vorbite decît de prea puţini din oamenii de jos, cutoatecă expresia de limbă comună ar fi îndreptăţită dacă dialectele literare se suprapuneau, în regiunea în care erau în uz, peste mai multe graiuri populare. Ba, ţinînd samă de circulaţia pe care cărţile vechi romîneşti, manuscrise şi tipărituri, o aveau şi în afara provinciei în care fuseseră scrise sau tipărite, s'ar putea vorbi chiar de nişte limbi comune în sensul limbii comune romîneşti de astăzi, numai că nu am avea a face cu una singură, ci cu mai multe limbi literare simultane. Această cercetare a deosebirilor dintre graiul scris şi graiul popular ar trebui făcută în parte pentru fiecare etapă din evoluţia dialectelor literare, căci aceste etape sînt de multe ori în situaţia unor dialecte: în loc de o variaţie a limbii în spaţiu, avem o variaţie în timp. Pentru Ardeal problema ar trebui deci să se pună în mod special pentru graiul rotacizant din secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, apoi pentru limba literară din Ardealul dela Nord de Mureş, din secolul al XVII-lea (cu origini în graiul literar din Ardealul de mijloc, din secolul al XVI-lea), apoi pentru graiul ar-

delean din secolul al XVIII-lea. Pentru Muntenia şi Moldova problema ar trebui pusă deosebit pentru faza pe care o constitue limba din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, şi faza pe care o constitue limba din ultimele trei sferturi ale secolului al XVIII-lea. Se înţelege însă că, atunci cînd vom căuta să soluţionăm problema originilor graiurilor literare romîneşti, va trebui să luăm în discuţie numai faza mai veche a graiurilor literare din fiecare regiune, şi deci graiul maramureşean, rotacizant, şi graiurile nerotacizante, din Ardeal, Muntenia, Moldova şi Banat, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Deşi constatarea deosebirilor dintre graiurile literare de pretutindeni, din secolul al XVIII-lea, şi graiurile populare din acelaşi timp, pe care le suprapun ele, constitue una din preocupările cele mai de samă ale istoriei dialectelor literare romîneşti, ea este în parte făcută prin constatarea deosebirilor existente în secolele anterioare, căci o parte din deosebirile existente mai înainte vor persista şi după aceia. Dar fazele tîrzii ale dialectelor literare trebuiesc chiar excluse dela cercetarea originilor dialectelor literare, cînd se bănueşte că aceste faze se caracterizează tocmai printr'o însemnată apropiere de graiurile populare. Pentru această epocă, bănuind că încetarea unor tradiţii lingvistice de mai multe secole atît în Moldova cît şi în Muntenia se explică, între altele, printr'o influenţă sau pătrundere a graiurilor populare în limba scrisă, ceiace va trebui să luăm în consideraţie vor fi nu deosebirile, ci tocmai asemănările, numai ele fiind în stare să ne spună ce graiuri au influenţat într'atîta dialectele literare, încît le-au dat o nouă înfăţişare. Că, prin influenţa unor graiuri populare limbile literare se vor apropia de alte graiuri literare, în cazul nostru, de dialectul muntean, e un lucru foarte posibil.

Am văzut că problema aceasta, a deosebirilor dintre graiurile scrise şi cele populare pînă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a fost soluţionată de unii cercetători afirmativ (Hasdeu, Philippide, Densusianu, Ibrăileanu, Puşcariu, Procopovici, Macrea). Este vorba însă, precum se poate constata uşor, aproape numai de acei cercetători care s'au ocupat mai amănunţit cu originile limbii literare romîneşti. Ceilalţi cercetători, anume Lambrior, Tiktin, Gaster, Pascu, Rosetti, precum şi Philippide în ultima fază a gîndirei sale, reprezentată prin *Originea Romînilor*, atunci cînd invoacă fapte din limba romînească a secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, astfel cum ne-o redau textele, înţeleg, — fără însă să insiste în mod special asupra lucrului —, că limba textelor din acele secole era identică cu limba poporului, şi că deci faptele de limbă în discuţie sînt şi populare, şi că apariţia lor în texte înseamnă apariţia lor în graiul poporului. Ei sînt stăpîniţi de concepţia că graiul textelor din acel timp este chiar graiul poporului, şi folosesc acest graiu pentru a construi o istorie a graiului popular romînesc. La drept vorbind nu avem a face cu o concepţie explicită, ci cu un implicat al cercetării lingvistice la învăţaţii pomeniţi, cu un lucru dela sine înţeles pentru autorii în discuţie. Nu am avea deci a face cu o soluţie negativă, dată primei noastre probleme, aceia dacă au existat deosebiri între graiul scris şi cel popular în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ci am avea a face cu prima ideie ce şi-o face cineva despre limba scrisă romînească din acele secole, atunci cînd această limbă intră în cercul cunoştinţelor sale. Această ideie presupune oarecum că fiecare dialect literar îşi are originea în graiul popular pe care-l suprapune, ridicat la demnitatea de limbă literară în secolul al XV-lea sau al XVI-lea. Cercetătorii pomeniţi afirmă însă,—Rosetti este singurul care a susţinut explicit că limba secolului al XVI-lea este identică cu graiul popular —, sau dau a înţelege că în secolul al XVIII-lea graiul scris se deosebea de graiul popular, şi că deosebirea s'a produs în secolul al XVII-lea. Este concepţia cea mai simplă, cutoatecă a fost reprezentată de spirite alese, şi e în fond o poziţie dogmatică, adică una necritică, necontrolată. Deaceia nici n'am pomenit de ea atunci cînd am făcut o expunere a concepţiilor existente despre limba literară. Desigur, la acest fel de a vedea lucrurile a contribuit mult şi faptul că vechea romînă literară se prezinta supt forma atîtor dialecte. Diferenţierea dialectală în limba scrisă era considerată identică cu diferenţierea dialectală a graiului popular. Nu e o imtîmplare că această concepţie se

întîlneşte tocmai la lingviştii care au admis în epoca veche existenţa unor norme lingvistice în graiul scris, deosebite dela o regiune la alta. Concepţia se potrivea de minune pentru o limbă care era la cele dintîiu începuturi ca limbă scrisă. Dar această poziţie dogmatică, deşi implică în ea o teorie, o concepţie, — căci orice dogmatism este o teorie, o concepţie —, înseamnă de fapt, în cazul de faţă, lipsa oricăror preocupări mai adînci cu privire la originile limbii literare româneşti. Lingviştii pomeniţi nu şi-au dat sama că se pune o problemă a deosebirilor dintre limba scrisă şi graiul popular. Faptul că la generaţiile ultime de lingvişti încă a putut exista această situaţie, arată cît de reduse au fost preocupările lingviştilor noştri cu privire la limba literară. In faţa unei asemenea concepţii, care stăpîneşte şi în vremea noastră, noi avem încă un motiv pentru a pune întîiu această problemă : dacă în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea existau deosebiri între limba scrisă şi graiurile populare. Şi fiindcă cercetătorii care identifică graiul scris cu graiul popular înţeleg aceasta numai cînd e vorba de limba din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, avem un alt motiv pentru a limita cercetarea eventualelor deosebiri între graiul scris şi graiul popular numai la aceste secole.

Trebuie să adăugăm că pentru unul din graiurile literare problema originii e soluţionată de pe acum, şi a fost soluţionată şi de noi în chiar această parte a lucrării : e vorba de graiul literar rotacizant, din secolul al XVI-lea, căruia, lipsindu-i indicaţiile de loc, lingviştii au trebuit din capul locului să-i caute originea în unul din graiurile populare româneşti. Precum s'a văzut mai sus (§ 18), noi socotim acest graiu ca fiind la origine graiul maramureşean de Nord, şi respingem teoriile după care el s'ar identifica şi în graiul din Bihor sau Năsăud. Aceasta înseamnă că el nu se identifica total cu graiul popular decît în regiunea sa de origine, şi că în toate celelalte regiuni rotacizante în care acest graiu literar era întrebuinţat, el prezenta unele deosebiri faţă de limba poporului. Cu vremea însă, graiul popular din Maramureşul de Nord a evoluat el însuşi, şi deci, mai tîrziu, chiar acolo limba scrisă nu mai era identică cu graiul poporului. Aşa se şi face că actualul dialect maramureşean nu se identifică total cu dialectul literar rotacizant din secolul al XVI-lea. In cursul lucrării noastre noi nu ne vom mai ocupa cu originile graiului literar rotacizant, cele spuse aici fiind suficiente.

Aşadar prima problemă care se pune cu privire la limba literară veche este aceia dacă au existat deosebiri între graiul scris în ţările româneşti în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi graiul poporului din acelaşi timp, şi, în caz cînd au existat, care au fost acele deosebiri (de fapt nu se poate dovedi că au existat deosebiri, decît constatîndu-le). Dacă problema existenţei acestor deosebiri va fi soluţionată negativ, dacă prin urmare s'ar ajunge la concluzia că dialectele literare din pomenitele secole se confundă perfect sau aproape perfect cu graiurile populare peste care ele se suprapun, atunci discuţia asupra originilor dialectelor literare româneşti ar fi închisă, şi problema de faţă ar fi singura problemă fundamentală a vechii române literare. Nu s'ar mai pune decît problema chipului cum s'a ajuns la deosebirile din secolul al XVIII-lea dintre limba scrisă şi limba populară, şi, bineînţeles, şi probleme ca aceia a înlăturării graiului literar rotacizant, sau a graiului literar din Ardealul central şi de Nord, din secolul al XVII-lea. Dacă dimpotrivă, soluţia dată ar fi afirmativă, fie numai pentru unele dialecte literare, fie pentru toate, atunci o nouă problemă se va pune pentru fiecare din acele dialecte literare : aceia a chipului în care s'a ajuns la această deosebire, ceiace implică şi problema originii dialectelor literare româneşti, considerate în faza lor veche. Această a doua problemă capătă fiinţă numai dacă cea dintîiu este soluţionată afirmativ, dar e tot atît de importantă ca şi aceia. Avem a face cu problemele cele mai însemnate pe care le pune vechea română literară şi cu singurele probleme capitale pe care le pune prima fază atestată documentar a dialectelor literare româneşti. Avem a face chiar cu unele din problemele cele mai însemnate pe care le pune limba română. Cred că numai problemele privitoare la începuturile limbii române le întrec în importanţă. Lucrarea de faţă va trebui să se ocupe întîiu cu soluţionarea lor. De fapt amîndouă aceste probleme pot fi înmănunchiate în problema originii dialectelor lite-

rare. Deaceia prima parte a cercetării noastre, — a doua parte a lucrării întregi —, se va intitula : *Originile dialectelor literare romînești.* Inainte de a trece însă mai departe, vom preciza aici că problema originii se pune nu numai pentru diferitele graiuri literare, dar și pentru haina deosebită pe care o au cîte odată aceste dialecte, pentru grafie. Am arătat că și grafia se comportă ca limba : variază dela o regiune la alta, adică dela un dialect la altul, și chiar în cadrul aceluiași dialect. Este drept că grafia poate rămînea neschimbată dealungul timpului, pe cînd pronunțarea se schimbă. Dar cu aceasta nu se exclude problema originii ei. Se va pune problema locului și timpului apariției cutărei grafii și a motivelor pe care le-au avut scribii de a întrebuința cutare grafie, care vor trebui căutate pedeoparte în valorile fonetice ale grafiilor în limba slavă literară supt forma ei mediobulgară și pedealta în pronunțiile romînești. Problema se leagă cu aceia a originii dialectelor literare.

In afară de aceste probleme capitale, vechea romînă literară pune și alte probleme, aproape tot atît de însemnate, acestea însă cu privire la evoluția lor. Se pune problema cauzei pentru care dialectul rotacizant a fost înlocuit cu unul nerotacizant, apoi aceia a cauzei pentru care acesta, ca și cel bănățean, a fost înlocuit la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, cu cel muntean, și apoi problema cauzei pentru care, spre jumătatea secolului al XVIII-lea, dialectul literar moldovenesc, ba chiar toate dialectele literare romînești, au căpătat numeroase elemente populare. S'ar putea crede că toate aceste schimbări dela o epocă la alta, care de fapt aduceau o apropiere de graiul muntean, se explică tocmai prin influența acestui graiu, dotat de Coresi cu mai mult prestigiu. Noi trebuie însă să ne întrebăm dacă unele din aceste schimbări nu se explică și prin influența altui graiu literar decît cel muntean, și mai ales dacă ele nu se explică prin influența graiului popular, care, cu vremea, a suferit schimbări și a tins să impună aceste schimbări limbii scrise (în acest din urmă caz n'ar mai trebui să vorbim de înlocuirea unui dialect literar cu altul, ci de evoluția fiecărui dialect literar). Cu această ocazie va trebui să se studieze și care subdialecte populare s'au impus dialectelor literare, și în cazul cînd nu toate graiurile populare s'au impus, să se arate din ce cauză s'au impus numai unele. Aceste probleme au fost neglijate de cercetători. S'au dat explicații numai înlăturării dialectului literar rotacizant, nu și celorlalte fapte pomenite de noi mai sus, care chiar au scăpat, mai toate, observației cercetătorilor anteriori (singur G a s t e r face excepție ; în ce privește limba din Moldova, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și I b r ă i l e a n u). Soluționarea lor implică, la fel ca și soluționarea problemei originilor, cunoașterea deosebirilor pe care noile faze ale dialectelor literare le prezintau față de graiul popular. Toate aceste probleme, privind liniile mari ale evoluției dialectelor literare romînești în faza lor veche, lucrarea noastră, care este consacrată soluționării tuturor problemelor mari ale vechii romîne literare, va trebui să aibă încă o parte, — a doua a încercării de soluționare a problemelor și a treia a lucrării întregi —, intitulată : *Evoluția dialectelor literare romînești. Sensul și cauzele ei.*

CAP. V.

METODELE CERCETĂRII.

§ 28. — Se pune însă întrebarea : cum vom putea soluționa aceste probleme? Și mai ales : cum vom putea soluționa cele două mari probleme pe care le pun dialectele literare din secolele al XVI-lea și al XVII-lea? Inainte de a păși la soluționarea lor nu va fi inutil să arătăm și ce mijloace ne stau la îndemînă pentru a le soluționa. Problema originii dialectelor literare se va putea soluționa numai din moment ce vom ști deosebirile dintre graiul scris și graiul popular al celor două secole. Prin urmare trebuie să arătăm ce fapte ne stau la îndemînă pentru soluționarea acestei probleme. Cum am spus mai sus, § 19, această problemă s'ar putea soluționa prin informațiile pe care ni le-ar fi dat unii oameni de atunci asupra graiului vorbit de clasele culte. Am spus deasemenea că nu dispunem în această privință decît de informațiile pe care ni le-a dat D. C a n t e m i r. Ele sînt însă puține și nu sînt întemeiate pe o suficientă cu-

noaştere a realităţilor. Cu toate acestea, noi putem soluţiona această mare problemă a vechii romîne literare; şi anume tot cu ajutorul textelor de limbă din secolele în discuţie, căci în ele nu se respectă oricînd normele limbii scrise ale fiecărei regiuni, ci ni se prezintă din cînd în cînd şi cîte un fenomen popular. Cu toată puţinătatea lor, aceste fapte sînt suficiente ca să ne documenteze şi existenţa unui alt uz lingvistic, unei alte norme lingvistice, decît cea scrisă. Cei care îşi imaginau graiul textelor din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea identic cu graiului poporului, au scăpat din vedere că textele nu prezintă un uz unitar, ci alături de uzul normal, ne dau şi unul excepţional; sau dacă n'au scăpat din vedere acest lucru, nu i-au dat importanţa cuvenită. Această dualitate, care, dată fiind raritatea unuia din uzuri, nu poate fi interpretată ca o alternanţă sau nesiguranţă a uzului, ci numai ca pătrunderi involuntare şi inconştiente ale unui uz popular în uzul cult, respinge din capul locului concepţia că textele secolului al XVI-lea şi al XVII-lea ar fi fost identice cu graiul popular. Noi vom începe cercetarea noastră cu această ideie, pe care faptele o întăresc mereu. Textele vechi sînt deci de fapt nu numai un izvor al limbilor literare ale vremii, dar şi un izvor al graiurilor populare din acel timp. Nu putem regreta deci că nu avem informaţii date de oameni din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea cu privire la stările lingvistice din timpul lor. Izvoarele literare suplinesc perfect această lipsă. Dacă în cazul prezenţei unor astfel de informaţii am fi apelat la observaţiile ce puteau face ei asupra limbii romîne şi la părerile ce-şi puteau forma ei despre stările lingvistice din jurul lor, textele ne permit să facem noi înşine aceste observaţii şi să încercăm noi înşine idei despre limba de atunci a poporului. In această goană după fenomene populare va trebui să apelăm, firește, nu la marii scriitori, — deşi la unii dintre ei abundă şi astfel de fapte, — prin natura lor mai cunoscători ai unei tradiţii de limbă şi mai atenţi la păstrarea ei, şi nici la textele religioase, prin natura lor mai arhaice, cum recunoaşte oricine, ci la actele publice şi private, şi mai ales la cele scrise de diaci fără multă cultură. Operele marilor scriitori şi textele religioase ne vor

prezinta, nu asemenea pătrunderi ale graiurilor populare, ci împrumuturi făcute de limba cultă din graiul poporului. Aceste împrumuturi vor dovedi şi ele prezenţa unui fenomen popular pe acea vreme, dar, la drept vorbind, ele sînt fapte ale graiului cult. Graiul autentic popular se va găsi în cele scrise de oameni fără cunoaşterea exactă a limbii culte. D e n s u ş i a n u însuşi recunoştea, în cursul său de istoria limbii romîne în secolul al XVII-lea, că „în textele mărunte şi mai ales în documente apar unele particularităţi care nu se găsesc în tipărituri". Vom avea prilejul să arătăm cum, dimpotrivă, unii cercetători au luat drept valabile pentru graiul popular din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea cele întîmplate în limba unor mari scriitori sau în textele religioase, cu toate că avem indicaţii că altul era graiul popular. Firește, va trebui să ne luăm precauţii atunci cînd întîlnim în texte un fapt de limbă care se abate dela norma lingvistică literară. Va trebui întîiu să fie exclusă îndoiala că avem aface cu o greşeală de limbă sau de scriere. In această privinţă, apariţia repetată a fenomenului va fi cel mai bun indiciu că nu e o greşeală. Va trebui exclusă apoi şi posibilitatea ca faptul de limbă să fie o fază mai veche a limbii literare. Această problemă se va pune cu privire la textele din secolul al XVI-lea în cîteva cazuri, precum *cl'*, *l'* sau *ń*, despre care vom vorbi în mod special în altă parte. Că aceste grupuri fonetice sau sunete sunt faze mai vechi e uşor de ştiut din istoria limbii romîne. Apariţia lor rară în texte nu se va explica prin pătrunderea graiului popular, ci prin modelul copiat. Ne mai stau la îndemînă pentru soluţionarea problemelor pomenite, şi faptele de limbă românească din documentele slavoromîne din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Pentru cunoaşterea mai întinsă a stărilor de lucruri populare, vom recurge la textele dialectale şi la cele două atlase ale limbii romîne, cel al lui W e i g a n d şi cel a şcolii lingvistice din Cluj.

Faptele lingvistice a căror examinare duce la soluţionarea problemelor noastre sînt numeroase. In lucrarea noastră noi nu le vom putea lua în consideraţie pe toate; vom pleca chiar dela foarte puţine, cred însă că vom pleca dela cele mai însemnate, adică mai hotărîtoare în soluţionarea proble-

melor. Precum s'a spus mai sus (§ 27), cercetarea trebuie începută examinînd fenomene lingvistice care nu sînt caracteristice graiurilor literare (deşi apar cînd şi cînd în ele), ci aparţin graiurilor populare. In cazul cînd graiul literar şi graiul popular peste care celalalt se suprapune nu pot fi socotite ca identice la origine, problema originii acelui graiu literar nu va putea fi soluţionată decît constatînd unele asemănări între acel graiu literar şi alte graiuri populare. Aceste asemănări pot să consiste tocmai în aceia că fenomenul care se găsea în graiul popular peste care se suprapune graiul literar în discuţie, lipseşte în graiul literar şi în acel popular care stă la baza acestuia. Deaceia un fenomen care slujeşte la stabilirea deosebirilor dintre graiul literar şi graiul popular peste care se suprapune, poate folosi şi la soluţionarea problemei originii acelui dialect. Cînd e vorba de simpla constatare a deosebirilor dintre limba scrisă şi graiul popular, nu importă dacă fenomenul popular este în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea general dacoromînesc sau numai dialectal (dar condiţia ca un fenomen să fie general dacoromînesc este mai greu de îndeplinit). Cînd e vorba însă de a afla şi originea graiurilor literare se înţelege că, pe lîngă condiţia de a fi populare şi de a nu alcătui o normă lingvistică literară, fenomenele luate în discuţie trebuie să îndeplinească şi condiţia de a fi regionale (dialectale) şi de a fi apărut într'o vreme anterioară secolului al XVI-lea şi chiar al XV-lea. Căci un fenomen general dacoromînesc care aparţine fie limbii culte, fie graiului popular, nu poate da nici o indicaţie asupra originii locale a unui dialect, iar un fenomen regional, apărut în secolul al XVI-lea şi chiar al XV-lea, nu poate da indicaţii asupra regiunii din care a putut să iasă limba literară, care poate avea la bază graiul unei aristocraţii, separată de popor cu mult înainte. Aşa stînd lucrurile, fenomenele populare care au apărut după secolul al XVI-lea, vor fi lăsate de noi la oparte, deşi ele ar trebui luate în consideraţie atunci cînd e vorba de deosebirile dintre graiurile scrise şi cele populare. Vom căuta să soluţionăm amîndouă problemele mari pe care le pun dialectele literare româneşti în faza lor veche numai cu fenomenele lingvistice care ajută şi la soluţionarea originii lor

sau măcar dau cît de slabe indicaţii în acest sens. Apariţia unor fenomene de hiperurbanism (sau mai exact hiperaristocratism) chiar în limba scrisă a secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea ne va dovedi deasemenea prezenţa în acea vreme a unor deosebiri fonetice între graiul clasei de sus şi graiul poporului.

Dacă e vorba de fenomene mai vechi decît începuturile literare româneşti şi chiar decît resturile de limbă literară românească din documentele slave ale secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, să spunem că, de fapt, indicaţii asupra timpului cînd au apărut aceste fenomene ne dau nu textele vechi româneşti sau slave, care, pentru limba noastră, sînt aşa de tîrzii, şi care nu pot arăta decît că în secolul al XV-lea, al XVI-lea sau al XVII-lea fenomenul era prezent, ci alte fapte. Ele sînt următoarele: 1) elementele de origine străină din limbă, care au suferit fenomenul; 2) prezenţa fenomenului în alte dialecte, cînd el nu s'a produs acolo în mod independent; 3) cronologia relativă a fenomenelor fonetice, — care se poate stabili cu destulă uşurinţă, după cum se va vedea în cursul expunerilor noastre, — combinată cu cronologia absolută, şi 4) aria fenomenului, care, dacă e întinsă, dovedeşte că fenomenul e anterior procesului de colonizare a acelui teritoriu, care a avut loc. Dintre toate aceste posibilităţi care ne stau la îndemînă, cele mai des folosite de cercetători pînă acum au fost primele două. Cea de a treia a fost neglijată aproape total şi aproape de toţi cercetătorii. Luînd în consideraţie şi acest al treilea mijloc de a stabili timpul apariţiei unui fenomen fonetic, noi vom putea face corectări sensibile atîtor afirmaţii ale lingviştilor discutaţi. Aşadar constatarea unor fenomene apărute înainte de secolul al XV-lea, în textele secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea şi eventual şi în documentele slave ale secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, nu înseamnă altceva decît o confirmare a unor fapte pe care noi le-am constatat cu alte mijloace, şi dacă noi vom da şi probe din texte, o vom face numai pentru a înlătura orice îndoială cu privire la existenţa fenomenului în primele secole ale epocii literare. De altfel, precum se va vedea la timp, chiar apariţia fenomenelor populare în textele

secolelor al XV-lea, al XVI-lea şi al XVII-lea pune unele probleme pe care vom căuta să le soluţionăm.

Fenomenele luate în discuţie vor fi în primul rînd fonetice, şi anume din acea categorie despre care neogramaticii credeau că se produc după legi ca acelea din domeniul naturii. Vom folosi însă şi fenomene de altă natură, şi anume diferenţieri de semn (simbol), necesare pentru înlăturarea omonimiei (cuvântul „diferenţiere" e întrebuinţat deci cu înţelesul pe care i la dat A. Philippide, *Principii*, p. 209 233), fenomene fonetice sporadice şi aglutinări de cuvinte. Precum se vede, este vorba numai de fenomene ale semnelor lingvistice (semne morfologice sau semne lexicale). S'ar fi putut lua însă în consideraţie şi fenomene semantice, căci evoluţia înţelesurilor asociate cu aceste semne duce la o diferenţiere dialectală, dacă ea se produce numai într'o regiune. La drept vorbind, argumentarea noastră se va face cu o singură categorie de fapte, deosebiri de simbol între limba scrisă şi cea vorbită de popor şi între un graiu şi altul. Repet ce am spus altădată, că deosebirile luate în consideraţie nu trebuie să fie dintre cele care în mod fatal trebuie să existe între un graiu popular şi o limbă de civilizaţie. Trebuie să luăm deosebiri dintre cele care individualizează un graiu faţă de altul, chiar cînd ele ar fi amîndouă populare sau amîndouă culte. De aceia anumite fapte lexicale şi anumite fapte sintactice, toate, influenţe ale limbii slave bisericeşti, nu vor trebui luate în consideraţie. Va trebui apoi, atunci cînd se caută originea unui dialect literar în alte graiuri populare decît cel peste care el se suprapune, să se excludă şi eventualitatea unei influenţe literare din partea unui dialect literar care ar porni din acelaşi graiu popular. Dacă la urma tuturor acestor cercetări, faptele lingvistice vor duce către concluzii ce vor coincide cu cele formate pe baza faptelor istorice, va fi o probă mai mult că gîndirea noastră a avut un mers exact.

Faptele la care vom apela pentru a soluţiona problemele noastre nu sînt întotdeauna complet clarificate în ce priveşte timpul şi locul apariţiei lor. De aceia nici nu s'au soluţionat pînă astăzi problemele pe care le pune vechea romînă literară. Cum însă mai toate faptele la care vom apela noi sau petrecut în cele mai vechi timpuri ale limbii romîne, unele chiar pe vremea latinei populare, o lămurire completă a lor implică şi o lămurire a problemelor pe care le pun începuturile limbii romîne. Cercetarea începuturilor limbii romîne literare se îmbină deci cu aceia asupra începuturilor poporului romîn. Faptele luate în consideraţie pentru a soluţiona problema originilor limbii literare, duc, conjugate cu altele, la soluţii şi în ce priveşte originea Romînilor. Rezultatele noastre sînt, în cea mai mare parte, noi, şi în această privinţă. Pentru a nu mări însă întinderea lucrării de faţă, vom lăsa la o parte tot ce nu priveşte direct originile limbii literare romîne. Unele din ideile noastre în această privinţă au fost expuse în *BIFR*, IX, în articolul *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia*, căruia îi vom face în această lucrare unele corectări; altele vor fi expuse pe scurt într'o lucrare intitulată *Ariile iniţiale ale palatalizării labialelor*. Rezultatele acestor lucrări le vom avea mereu în minte în lucrarea de faţă.

Problemele care se pun cu privire la evoluţia dialectelor literare sînt cu mult mai uşor de soluţionat decît cele care se pun cu privire la originea lor. De aceia nu vom mai insista aici asupra posibilităţilor de explicare şi asupra metodei pe care trebuie s'o urmăm.

Partea a doua a lucrării noastre, consacrată originilor dialectelor literare, va fi cu mult mai întinsă decît partea a treia, consacrată cauzelor evoluţiei lor. Ea va începe cu studiul palatalizării labialelor, atît pentrucă acest fenomen a fost singurul pe care s'au întemeiat pînă astăzi susţineri pe care noi ni le însuşim, cît şi pentrucă, odată cu discuţia lui, vom putea aduce contribuţii hotărîtoare în soluţionarea problemei. Ordinea în care au fost discutate cîteva fenomene fonetice, este impusă de faptul că la discuţia unui fenomen este necesară cunoaşterea discuţiei altui fenomen. La celelalte fenomene ea este arbitrară.

PARTEA A DOUA.

ORIGINILE DIALECTELOR LITERARE ROMÎNEŞTI.

CAP. I.

PALATALIZAREA LABIALELOR.

§ 29. Separarea fenomenului de palatalizare a labialelor de altele, denumite cu aceiaşi expresie. — § 30. Apariţia fenomenelor în textele vechi. — § 31. Interpretări greşite a apariţiei palatalelor în texte. — § 32. Originile graiurilor moldovene. Cronologia palatalizării labialelor. — 33. Originile graiurilor literare de peste munţi şi din Moldova. — § 34. Migraţiile Romînilor suddunăreni şi ardeleni în Muntenia. — § 35. Originea dialectului literar muntean. — § 36. Raporturi între graiul aristocratic sau scris şi graiul popular în secolul al XVI-lea.

§ 29. — Se înţelege deobiceiu prin palatalizarea labialelor schimbarea în consonante palatale pe care au suferit-o labialele *p, b, f, v* şi *m* urmate de *ĭ* + voc. accentuată, de *i* sau *ĭ*, şi de *i* din silabă neaccentuată, precum şi schimbarea în alte consonante pe care au suferit-o consonantele palatale rezultate. Se face excepţie doar pentru *k' ġ' > t', d'* sau *č, ğ*, din dialectele ardelene, care se consideră ca fenomene separate. Dar fenomene ca prefacerea lui *χ'* şi *γ'*, rezultaţi din *f* şi *v* + *ĭ, i* în *ŝ, ẑ*, sau ca prefacerea aceloraşi sunete în *s* şi *z*, care se găseşte în unele localităţi din Oltenia, Muntenia şi Maramureş, sau ca dispariţia lui *χ'* rezultat din *f* + *ĭ, i* în graiurile meglenoromîne (fără cel din Ţîrnareca) şi dispariţia lui *γ'*, rezultat din *v* + *ĭ, i* în graiul din Ţîrnareca, din Şcheii Braşovului, Săcele, unele localităţi din Muntenia (vezi G. Ivănescu, *BIFR*, IX, p. 161-179), precum şi din Maramureş şi din Moldova secolului al XVII-lea, sînt tratate de obiceiu tot la palatalizarea labialelor, şi cu toate că cercetătorii îşi dau desigur seama, că nu mai avem a face cu palatalizări, ei nu atrag atenţia că în cazul lor nu mai avem a face cu fenomenul în discuţie, ci cu

alte fenomene fonetice. Trebuie să atragem atenţia că chiar expresia „palatalizarea labialelor" nu este exactă, deoarece, precum a arătat Al. Rosetti, *Recherches*, p. 112-116, după Lambrior, *Romania*, VI, 443-446, *labială* + *ĭ, i* a dat mai întîiu *labială* + *palatală* + *ĭ, i*, şi numai în unele regiuni labiala a dispărut. Rosetti citează pe Lambrior, dar trebuia să citeze şi pe Philippide, care, în *Principii*, p. 26-27, a susţinut şi el că această evoluţie e posibilă, pe lîngă aceia directă, a labialei în palatală. Adevăratul fenomen este deci nu prefacerea labialelor în palatale, ci inserarea (epenteza) unei palatale între labială şi vocală, urmată în unele regiuni de un alt fenomen fonetic, acela al dispariţiei labialei. Faptul că s'a avut în vedere de către unii cercetători tocmai faza ultimă la care s'a ajuns, a făcut să se vorbească de o palatalizare a labialelor. Această expresie, care este de fapt echivalentă unei formule, nu lua în consideraţie decît termenii extremi ai prefacerilor, şi nu era deci decît formula unei corespondenţe fonetice între două stadii lingvistice, ca să folosim o expresie a lui A. Meillet, iar nu formula proceselor fonetice care au avut loc. Este de aceia tot atît de fals să se vorbească de alterarea labialelor şi de labiale alterate sau intacte. Dacă şi noi vom accepta de multe ori aceste expresii, o vom face în puterea tradiţiei şi pentru comoditatea exprimării. Deoarece se poate presupune că, cel puţin în unele cazuri, adevărata tendinţă a fost de a se ajunge dela labială la palatală, se poate vorbi în aceste cazuri de o înlocuire a labialelor cu palatale. In aceste cazuri este de presupus că faza intermediară a fost un simplu stadiu de transiţie, iar nu o fază scop, cum este ea, desigur, acolo unde ea durează cu secolele.

§ 30. — Cel dintîiu lucru pe care trebuie să-l facem este stabilirea timpului cînd a apărut fenomenul în regiunile dacoromîne care-l prezintă azi. Deşi, precum am spus la § 28, apariţia fenomenului în texte nu înseamnă şi apariţia fenomenului în graiul popular, care poate fi cu mult anterioară, vom arăta totuşi întîiu ce situaţie prezintă textele vechi romîneşti. Textele de limbă veche romînească, deşi au ca normă, întocmai ca şi limba textelor noi, labialele nealterate, prezintă totuşi unele abateri, rezultate

prin pătrunderi ale graiului popular în limba scrisă. Munca de adunare a unor asemenea exemple ne este aproape în întregime uşurată prin faptul că Rosetti, *Recherches*, p. 87-90, a adunat o mulţime de cazuri de palatalizare din primele noastre texte (secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi chiar al XVIII-lea). Mai înainte, O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 111-112, şi Candrea, *Psalt. şch.*, I, p. XXXII, relevase o parte din aceste cazuri de palatalizare; după aceia altele noi au fost scoase la iveală de Densusianu în *G. şi S.*, IV, p. 408, şi Rosetti, *Limba română*, p. 62-64. Vreo cîteva vom mai scoate la iveală şi noi. Ele sînt însă cazuri de dispariţie a lui *γ'*. Vom arăta data apariţiei fenomenului pentru fiecare labială, pomenind şi regiunea din care e luat exemplul.

Palatala rezultată din *f* este notată cu χ, şi de cîteva ori cu *θ* (pentru *θ* vezi *Rech.*, p. 30 şi 87). Prin χ se nota desigur un *χ'*. Mă întreb dacă *θ* nu nota un *ś*. Fenomenul apare numai în cîteva cuvinte, printre care forme de-ale verbului *a fi*. Dintre textele fără o dată precisă, din Nordul Ardealului, P. S. şi C. v. prezintă cazuri de χ. Documentul maramureşean cel mai vechiu, care prezintă χ, este din 1619. In jud. Năsăud cel mai vechiu exemplu e din 1639, în jud. Cluj, depe la 1650. χ apare şi în C. T. (vezi Drăganu, *Două manuscripie vechi*, p. 93, (noi am spus la § 18 că textul este scris într'o regiune vecină cu Maramureşul, poate la Năsăud). Pentru Muntenia şi Oltenia, Rosetti, *Étude*, *l. c.*, nu dă nici un exemplu, iar în *L. r.*, *l. c.*, spune că fenomenul nu apare în Muntenia. I. Şiadbei, *Rev. Fil.*, I, p. 278, afirmă şi el că fenomenul nu apare în secolul al XVI-lea în Muntenia, şi dă informaţii şi asupra secolului următor, p. 279: „In Chronograful lui Moxa (1620), există un singur exemplu cu această schimbare: *răshirară* alături de *răsfirară* (Hasdeu, *Cuvente*, I, pp. 364 şi 348), arătînd ori o stare de tranziţie şi de incertitudine ori un efort conştient de înlăturare a graiului curent în limba scrisă". Pe baza prezenţei palatalizării lui *f* (*hi* alături de *hi*) în Leviticul dela Belgrad, el socotea, *ibid.*, acest text text scris în Muntenia, în secolul al XVII-lea. Dar fenomenul este de aşteptat şi la Braşov, unde credem noi scris textul (§ 21). Altenarea lui *hi* cu *fi* apare şi în tex-

tele ardelene şi moldovene din secolul al XVII-lea. In textele secolului al XVII-lea apar, în alte cazuri de palatalizare, forme ale verbului *a (se) răschira* sau *a (se) răşchira*, care se pot vedea în Tiktin, *R.-D.W.*, III, p. 1303. Densusianu, *Hist.*, II, p. 111, credea că cel mai vechiu exemplu, datat sigur, de χ este din 1593 (vezi exemplele la Rosetti, *Rech.*, p. 88 şi *L. r.*, p. 63). In Rosetti, *Rech.*, *l. c.*, şi *L. r.*, *l. c.*, se dă şi data apariţiei lui χ sau *θ* în unele oraşe ale Moldovei. Cele mai vechi cazuri se plasează în primele două decenii ale secolului al XVI-lea. (Tighina, circa 1587, Suceava 1595). Cred însă că cele mai vechi exemple cu χ din Moldova sînt cele din glosele la *Sintagma* lui M. Vlastaris, datată de noi între 1556 şi 1561 (vezi § 18). Exemplele se pot vedea în Rosetti, *Rech.*, p. 87 şi *L. r.* p. 62. Nu trebuie uitat nici *surahe* 'briciu' < ngr. ξουράφι (vezi Pascu, *Ist. lit. şi limbii romîne din secolul XVI*, p. 150) dintr'un document din 1694, al lui Petru Şchiopul. Constatarea care se impune e că palatala *χ'* apare destul de des în texte şi documente şi că în cazul cîtorva cuvinte, mai ales *a hi*, ea a devenit o normă chiar pentru limba cultă. Labiala *p* apare înlocuită cu *k'* intîia oară în 1592 în jud. Putna (vezi Densusianu, *G. şi S.*, IV, p. 408, Rosetti, *L. r.*, p. 63, şi Macrea, *Dacor.*, IX, p. 158). Palatala *k'* apare destul de rar după aceia în cursul secolului al XVI-lea, dar e atestată la 1644 şi pentru Moldova de Nord. Şi mai rar sau chiar deloc sunt atestate în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea palatalele rezultate din *v*, *b* şi *m*. *γ'* sau eventual din Moldova de Nord nu apare în niciun text. Avem însă cîteva cazuri în care un asemenea *γ'* era căzut în secolul al XVII-lea: Cîmpulung (Moldova) 1637: *ine* (vine), 1640: *să nu in* (vin), Iaşi, circa 1600: *ii* (viei). Pot adăuga că Vito Piluzio, *Dottrina Christiana*, 1677, are *ine* (vine), de două ori (vezi Gaster, p. 226). *ġ* apare o singură dată în *ghîet* (biet) la Dosoftei (exemplu relevat de G. Pascu, *Archivum Romanicum*, 10 (1926), p. 463) (*se ghiräesca*, dintr'un document scris de Petru Şchiopul, este desigur o formă a verbului *a grăi*, iar nu dela *a ghirăi*; vezi Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études*, p. 82, şi Rosetti, *Rech.*, p. 91, *Remarque*). *ṁ*, din *m*, se pare că nu este atestat niciodată,

căci exemplul *nitrăpolit*, care apare într'un document dela 1691, scris de Petru Şchiopul, poate fi o greşală de scris, cum a presupus Densusianu, *Hist.* II, p. 111, şi mai ales Rosetti, *Rech.*, p. 91, *Remarque*. Primele exemple sigure în care avem palatalizarea lui *m*, ar fi cele de tipul *mii*, din Maramureş, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (1787) (Rosetti, *Rech.*, p. 88), pentru care vezi şi Macrea, *Dacor.*, IX, p. 157-158. E interesant să relev că primul exemplu de tipul *pk'* este atestat pentru acelaşi timp în Cîmpulung (Moldova) (*Rech.*, p. 89), şi anume pentru 1787. La toate acestea trebuiesc adăugate informaţiile pe care ni le dă D. Cantemir în *Descriptio Moldaviae*. El spune următoarele: „...ca mai toate limbile, aşa şi cea moldovenească are diferite dialecte. — Limba cea mai curată este în mijlocul Moldovei, împrejurul laşilor, fiindcă în prezenţa continuă a curţii Domnului, locuitorii acelui ţinut ajung deobiceiu mai culţi. Cei care locuesc pe Tyras amestecă multe cuvinte polone...—Cei care locuiesc în munţi spre Transilvania, adeseori se folosesc de cuvinte ungureşti. Fălcienii amestecă moldoveneasca cu tătărasca, Gălăţenii cu cea grecească şi turcească. Şi femeile moldovence au o pronunţare deosebită de a bărbaţilor, căci schimbă silabele *bi* şi *vi* în *ghi*, ca *bine* bene *ghine*, *vie* vinea *ghie*: *pi* în *chi*: *pizmă* invidia *chizmă*, *piatră* petra *chiatră*; *m* iniţial în litera *ng*, de unii greu de pronunţat, ca *mie* mihi *nghie*, etc. Dacă vreun bărbat s'a deprins odată cu acea pronunţare, greu de tot se poate desbăra de ea, şi ca şoarecele se trădează totdeauna cu gura lui că a stat prea mult la sînul maică-sa, şi de aceia chiar astfel de oameni se zic de obiceiu în ris *ficior de babă* filii vetulae" (trad. Pascu, 1923, p. 181, ediţia a II-a, p. 258-259).

§ 31. — Cum sunt de interpretat toate aceste fapte? Unii învăţaţi au crezut că apariţia fenomenului în texte înseamnă şi apariţia fenomenului în graiul popular. E vorba anume de Lambrior, Gaster, Şăineanu, Philippide, Weigand, Rosetti, iar pentru Ardeal şi D. Macrea. Pentru trimiteri vezi Macrea, *Dacor.*, IX, p. 95-96, 98, 99-100 şi 110-113. Cercetătorii moderni au admis acest lucru, deoarece şi-au imaginat cele mai

vechi texte din Moldova şi Ardeal (cu Maramureş) ca reprezentînd graiul popular din secolul al XVI-lea sau din secolul al XV-lea, şi deoarece considerau perfect adevărate cele spuse de Cantemir, considerat de dînşii contemporan cu fenomenul, adică cu generalizarea lui. Astfel, Lambrior şi Philippide, care credeau că fenomenul e atestat în dacoromînă întîia oară în secolul al XVI-lea, credeau în consecinţă că fenomenul s'a produs în acel timp, iar Rosetti, care cunoaşte exemple şi din secolul al XVI-lea, crede că fenomenul a început să se producă în acest secol şi a continuat în cele două următoare (*Rech.*, p. 90-91, 116, 134 şi *L. r., l. c.*). In *Rech.*, p. 164, însă ridică cu puţin data apariţiei fenomenului faţă de ce prezintă textele: „Il est impossible de préciser ces dates [ale apariţiei fenomenului în cele patru dialecte romîne). Mais il est permis de supposer qu'en daco-roumain la palatalisation des labiales n'est pas de beaucoup antérieure au XVI-e siècle". (Lucrul e spus şi în *Grai şi Suflet*, IV, p. 163). Să examinăm mai deaproape această concepţie, care admite că graiul scris s'a ţinut de aproape de cel popular în ce priveşte fenomenul palatalizării labialelor.

Concepţia apare argumentată la Rosetti şi Macrea. De aceia vom porni dela afirmaţiile lor. *Rech.*, p. 90: „Les faits [vechi romîneşti] confirment la théorie exposée jadis par A. Lambrior, *Romania*, VI, p. 443-446. Lambrior soutenait que dans la série des occlusives labiales et des fricatives labio-dentales, la palatalisation s'était produite independamment dans chacun des membres de la série, sans qu'il en résultât nécessairement aucun changement pour les autres membres de la série.—D'autre part, Lambrior faisait ressortir la faiblesse articulatoire de l'[f] par rapport à [p] ou à [b]; et il concluait: „l'ébranlement a commencé par la plus faible des labiales, par l' f" (p. 446)". P. 115-116: „On aperçoit aisément la différence de traitement qu'ont subies les occlusives labiales, en opposition avec les fricatives labio-dentales, en examinant les tracés obtenus à l'aide du palais artificiel reproduits ici (fig. 10). L'évolution de *v* et de *f* a été commandée par l'articulation de la semi-voyelle: enfin de compte, la semi-voyelle s'est substituée aux frica-

tives, sous la forme sonore pour *v* et sourde pour *f*. Ce mécanisme explique l'étape fχ' (f aspiré [am schimbat notaţia dată de autor lui χ']), tendis que pour *v* on a eu la sonore correspondente, soit γ' [am schimbat deasemenea notaţia dată de autor, γ]. Sur le palais artificiel, l'occlusion de la langue n'est pas complète : on distingue sur la fig. 10 le „couloir" qui relie les alvéoles de la mâchoire supérieure à la partie postérieure du palais et qui représente les endroits qui n'ont pas été touchés par la langue. La longueur du couloir est plus grande pour *f* + *i*, par exemple, que pour χ'*i* [am schimbat notaţia autorului] ou pour *ya* [*ła? γ'a ?*] ; c'est que la langue s'est retirée plus en arrière pour l'émission des spirantes ; il s'en est suivi l'affaiblissement de l'obstacle vocal. Le traitement *g* s'explique sans doute par l'attaque brusque de la consonne et le renforcement des vibrations glottales". La p. 116, după ce citează pasagiul dat şi de noi din Cantemir, *Descrierea Moldovei*, spune : „A cette époque, par conséquent, l'innovation était considérée comme un vice de prononciation". In *Limba romînă*, p. 64: „Cantemir nu înregistrează însă, trecerea lui [f] la [h] ; lipsa aceasta poate fi explicată prin faptul că, fenomenul era curent în Moldova, încă din sec. al XVII-lea [autorul trimite la exemplele de *h* din acest secol] şi, prin urmare, nu mai atrăgea asupra lui atenţia cercetătorului, pe cînd celelalte fonetisme înregistrate de Cantemir apăreau ca o inovaţie, faţă de norma limbei comune". In concluzie, Rosetti afirma (*L. r.*, p. 64) : „Textele ne permit, deci, să urmărim etapele palatalizării, începînd cu sec. al XVI-lea în diferite regiuni. Ele ne dau şi exemple de etape intermediare: [*mń*] sau [*pk'*]".

Argumentele lui Rosetti, luate dela Lambrior nu sînt hotărîtoare. Dar Rosetti a scos concluzii asupra vechimii fenomenului şi din alte fapte. Admiţînd ca Lambrior, că în evoluţia dela labială la palatală a avut loc o fază intermediară, în care palatala exista încă, el a considerat prezenţa fazei intermediare într'o regiune drept o dovadă că acolo fenomenul nu este prea vechiu. Chiar prezenţa unei mici regiuni nepalatalizante în una palatalizantă sau un amestec al formelor palatalizate cu cele nepalatalizate a fost pentru el o probă că fenomenul nu e acolo prea vechiu.

Astfel, arătînd aria palatalizării (*Rech.*, p. 116-120), autorul afirmă cu privire la palatalizarea din Nordul Transilvaniei şi Maramureş, p. 118-120, că e un fapt recent, deoarece în această regiune sînt şi localităţi care nu prezintă fenomenul, şi deoarece, alături de fazele *k'*, *ǵ*, etc., avem şi fazele intermediare *pk'*, etc., care au chiar o arie mai întinsă, decît celelalte. Argumentele au fost reluate de Macrea, *Dacor.*, IX, p. 149-160, care constată şi o succesiune a ariilor diferitelor stadii dela Vest la Est în raport cu vechimea mai mică sau mai mare a stadiilor. P. 149: „Ordinea în care se succed, începînd dela Vest spre Est, ariile diferitelor stadii, cu nenumăratele lor forme de tranziţie de la un stadiu la altul înşirate dealungul graniţelor respectivelor arii, constituie scara completă a evoluţiei fonetice a fenomenului palatalizării labialelor". P. 156: „Aceiaşi ordine de succesiune a ariilor, dinspre Vest spre Est, care ne dă scara evoluţiei fonetice a palatalizării, ne dă în acelaşi timp, scara diferitelor grade de vechime ale fenomenului". Ţinînd samă şi de apariţia fenomenului în texte, el afirmă, p. 158: „Pentru labialele *p*, *b*, *m*, după cele arătate mai sus, nu cred, în adevăr, ca palatalizarea lor să fie, în Nord-Vestul Ardealului, Crişana, Ţara Oaşului şi Maramureş, mai veche decît sfîrşitul sec. al XVII-lea, sau începutul celui de al XVIII-lea". Iar imediat după aceia, p. 158 : „La Est de aria stadiilor *pť*—*pk'*, *pč*, *bď*—*bǧ*, *bǧ*, *mń*, avem cea mai întinsă arie a regiunii palatalizante, — de o absolut perfectă identitate ca întindere pentru toate trei labialele —, cea mai îndepărtată de aria cu labialele nepalatalizate, şi cea care ne prezintă cele mai înaintate stadii de evoluţie: aria stadiilor *k' ǧ* şi *ń*, cuprinzînd Sud-Estul Ardealului, Estul Munteniei, Dobrogea, Moldova, Estul Bucovinei şi Basarabia. Aceste trei particularităţi ale ariei ne dovedesc, în modul cel mai evident, că aici trebuie ca palatalizarea să aibă cea mai mare vechime. In adevăr, cele mai vechi atestări ale fenomenului... le avem tocmai din această arie. Că vechimea palatalizării, în aceste regiuni, e însă cu mult anterioară datei la care sînt atestate primele forme palatalizate în textele noastre vechi, ne-o dovedeşte, în afară de cele trei particularităţi

ale ariei, stadiul însuşi în care se prezintă cele dintîi dintre aceste atestări. Spre a putea întîlni aici, la 1592, forme ca *chiciorăle, chezişu, chisc, chesc, grochi* (A. V. Sava, *Documente putnene*, I, Focşani, 1929, 140, 200), fără îndoială, că evoluţia, care s'a împlinit treptat şi încet, precum am văzut, trebue să se fi început, în această arie, cu sute de ani mai înainte, — pentru a ne putea prezenta la sfîrşitul secolului XVI, însuşi stadiul final de evoluţie, şi aceasta, în forme chiar ca *chiciorăle, chisc, chesc, grochi*, înainte deci de *i* şi chiar de *-i* al pluralului, cazuri în care (v. hărţile prezentate şi descrierea celor similare), evoluţia a înaintat foarte încet".

Astfel cum a fost desvoltată de Rosetti, teoria cuprinde unele contradicţii neexplicate de autor. Dacă faza cea mai veche a palatalizării este cea în care s'a păstrat şi labiala, şi dacă fenomenul s'a produs în secolul al XVI-lea sau cu puţin mai înainte, atunci nu mai este atît de adevărată afirmaţia lui Rosetti că textele ne permit să urmărim etapele palatalizării. Este drept că autorul spunea, în *L. r.*, p. 64, că ele ne permit să urmărim aceste etape numai din secolul al XVI-lea încoace; încît s'ar putea presupune că fazele palatale în care se păstrase şi labialele, au existat imediat înainte de secolul al XVI-lea. Dar Rosetti afirmase că fenomenul a început întîiu la *f*, şi că pe urmă s'a extins şi la celelalte labiale. Textele secolului al XVI-lea nu ne prezintă însă *pk'*, *vγ'*, *bg'*, *mń*. Macrea a adus concepţiei lui Rosetti unele modificări, care înlătură aceste contradicţii. El a considerat fenomenul foarte vechiu numai în Moldova, unde apar în secolul al XVI-lea fazele fără labiale, şi l-a considerat cu puţin anterior secolului al XVI-lea sau posterior acestui secol numai în Maramureş şi Nordul Ardealului. După dînsul, textele ne arată deci toate fazele evoluţiei numai pentru Maramureş. Dar nici aceasta nu e perfect adevărat, căci nici acolo nu avem atestate toate fazele şi pentru toate labialele. Cu privire la Moldova el admite, spre deosebire de Rosetti, că fenomenul s'a petrecut înainte de secolul al XVI-lea la toate labialele. Macrea n'a făcut de fapt decît să aplice mai cu rigoare metodele lui Rosetti de stabilire a cronologiei fenomenului. Trăgînd ultimele consecinţe din concepţia şi cu metoda lui Rosetti, Macrea a ajuns de fapt la concepţia profesorului său, S. Puşcariu, pe care a crezut s'o poată sprijini cu fapte noi. Mai departe (p. 158-159) el spune că nu mai vede nici o dificultate de a se admite că fenomenul este romînesc primitiv, aşa cum a susţinut Puşcariu. De aceia, ceiace mai rămîne nediscutat aici din concepţia sa, va fi discutat în *Ariile iniţiale ale palatalizării labialelor*, atunci cînd vom expune teoria lui Puşcariu. — Dacă constatările făcute prin examinarea textelor vechi sînt contribuţii peste care nu se poate trece, nu tot aşa stau lucrurile şi cu scoaterea de concluzii asupra timpului cînd a apărut fenomenul din sunetul sau grupul de sunete, care se găsesc astăzi în locul labialei de altădată, şi din depărtarea mai mică sau mai mare de regiunile care au păstrat labialele. Dacă în regiunile cu *pk'*, etc., se observă astăzi o mare stabilitate a grupului şi nu o înlocuire a lui cu *k'*, etc., este de presupus că limba nu are deloc tendinţa spre o fază nouă şi că scopul ultim al palatalizării a fost acolo de a se ajunge la *pk'*, etc.. Căci orice schimbare fonetică se face în vederea actualizării unui nou sunet sau grup de sunete, care e mai în firea organelor articulatorii (sau a bazei de articulaţie). E o concepţie nouă despre schimbările fonetice, care mi se pare că va trebui să se impună lingviştilor şi foneticienilor, dacă aceştia vor se creeze o fonetică cu adevărat ştiinţifică. Dar despre aceasta vom vorbi amănunţit altădată. Dacă grupurile *pk'*, etc., sînt în firea noii baze de articulaţie, care a cerut schimbarea labialei, atunci grupul *pk'* va rămînea atîta vreme, cît această bază de articulaţie nu se va schimba. Numai în momentul în care ea ajunge să aibă mai în firea sa sunetul *k'* în locul grupului *pk'*, se va produce dispariţia labialei. Exemplele de *pk'* şi *mń* din textele noastre vechi, de fapt din secolul al XVIII-lea, sînt de această natură. Avem a face nu cu faze intermediare, ci cu stadii definitive, atîta vreme cît baza de articulaţie nu se schimbă. Aceasta reiese din faptul că exemplele din secolul al XVIII-lea sînt atestate numai pentru Ardealul de Nord, Maramureş şi Bucovina, unde şi azi avem grupurile fonetice pomenite. Aria aceasta cu *pk'* şi *mń* stabili este numai

ardeleană, întinderea ei şi în Moldova explicîndu-se, cum spune Macrea, p. 152, prin migraţii din Ardeal, care au avut loc în cursul secolului al XVIII-lea. Se pot imagina însă baze de articulaţie care să ceară înlocuirea labialei cu o palatală, fiindcă ele nu pot suferi labială + *ĭ*, *i*, dar nici grupul *pk'*. Grupul de tranziţie, *pk'*, va exista atunci un singur moment, ca o fază necesară transiţiei. Numai în acest caz este el într'adevăr o fază de transiţie. Aşa dar, concluziile de ordin cronologic, scoase pe baza „fazei" actuale a palatalizării, sînt false. Se înţelege deasemenea çă o regiune cu labiale palatalizate de foarte multă vreme, poate fi alăturea cu una în care labialele sînt nealterate. Este chiar cazul Munteniei de Est faţă de al Munteniei centrale şi de Vest. Marea deosebire de sistem fonetic în graiul unor regiuni vecine se explică prin marea deosebire de bază de articulaţie dela o regiune la alta.

Cît despre celelalte fapte invocate de Macrea: Marea întindere a ariei palatalizate pentru *p*, *b* şi *m*, şi perfecta identitate de tratament pentru fiecare din aceste labiale, pe toată întinderea ariei, ele nu dovedesc vechimea fenomenelor decît într'un mod indirect, asupra căruia Macrea n'a insistat, şi a cărui dezvoltare constitue rostul paragrafului următor.

§ 32. — Fapte pe care nu le putem neglija ne duc la concluzia că palatalizarea labialelor s'a produs în graiul moldovenesc înainte de secolul al XVI-lea. Cea dintîiu sigură iudicaţie ne-o dă cronologia relativă a fenomenului. In ce priveşte cronologia relativă a fenomenului, Densusianu, *Hist.*, I, p. 312, a văzut unele lucruri juste, dar a făcut şi greşeli. Desigur, acest învăţat avea dreptate cînd susţinea că fenomenul este mai vechiu decît trecerea lui *é* + *n* la *í* (altfel *mine* ar trebui să sune *ńine*). Dar el greşea cînd credea că prefacerea lui *é* + *n* în *i* este mai veche decît rotacismul lui *n* intervocalic. Ea este mai veche decît dispariţia lui *n* din grupul *nr*, produs prin rotacism, (căci socotim mai probabilă părerea că *nr* reprezinta un *n* urmat de *r*, decît un *r* nazal; vezi cele spuse de noi în *BIFR*, II, p. 251-255, precum şi aici, § 19, nota a treia), dar nu mai veche decît însăşi prefacerea lui *n* intervocalic în *nr*. Iar dispariţia lui *n* din grupul *nr* este un fenomen tîrziu, deoarece primele texte romîneşti (din secolul al XV-lea sau al XVI-lea) prezintă şi faza mai veche, *nr*. Concluzia pe care trebuia s'o scoată Densusianu era deci că palatalizarea e mai veche decît prefacerea lui *nr* intervocalic, provenit din *n* intervocalic, în *r*. Dar, deoarece prefacerea lui *é* + *n* în *í* e mai veche decît prefacerea lui *nr* în *r*, căci altfel *benre* n'ar mai fi putut ajunge la *bire*, atunci constatarea anterioritătii faţă de prefacerea lui *é* + *n* în *í*, este de mare preţ, ea punînd fenomenului o limită în timp mai îndepărtată de noi. Pe de altă parte prefacerea lui *é* + *n* în *ín* nu e din primele timpuri ale limbii romîne, cum s'a crezut de unii, pe care-i combate Philippide, *Orig.*, II, p. 312-313. Ea este un fenomen petrecut cu puţin timp înainte de începuturile literare romîneşti, poate chiar în secolul al XVI-lea, căci primele texte maramureşene au şi faza *én-e* şi faza *ín-e*. Philippide, *Orig.*, II, p. 121, 140, 145 şi 189-190, afirma numai că fenomenul palatalizării nu a avut loc cînd labiala era urmată de *i* provenit din *é* + *n*, fără să tragă însă concluzia care se impunea în ce priveşte raportul cronologic al celor două fenomene. Bănuiesc că n'a voit să tragă această concluzie din cauză că ea era în contradicţie cu ceiace i se părea că arată textele. Adaug că anterioritatea fenomenului este stabilită numai faţă de prefacerea lui *én-e* în *ín-e*, nu şi faţă de prefacerea lui *én* în *ín*, care e deja realizată, în cele mai vechi texte romîneşti. Atît Densusianu, cît şi Philippide au scăpat din vedere că trebuiau să vorbească numai despre *í* provenit din *é* + *n-e*, şi nu şi despre *í* provenit din *é* + *n* în celelalte condiţii. Dealtfel *e* precedat de labială şi urmat în silaba următoare de alte vocale decît *e* şi *i* şi de sunet muiat, devenea *ă*, aşa că, în acest caz, labiala nu mai era în condiţia în care ea se palatalizează.

Dar posibilitatea de precizare a cronologiei fenomenului ne vine din altă parte. Marea întindere a ariei palatalizante *k'*, *g'* şi *ń*, care, pe lîngă teritorii ardelene, cuprinde tot teritoriul dela Est de Carpaţi (fără Bucovina de Vest), tot Estul Munteniei şi toată Dobrogea, dovedeşte că o parte din aceste regiuni au fost colonizate de Romîni plecaţi de

pe un spaţiu mai restrîns şi că fenomenul în discuţie este anterior colonizării. Unitatea de limbă pe un spaţiu atît de întins nu poate avea altă explicaţie. Dar aria aceasta se întinde şi în Ardealul dela Sud de Mureş, cu sau fără judeţul Hunedoara, şi se învecinează la Nord cu o arie *pk'*, *bg'*, *mn̂*, care cuprinde cea mai mare parte dela Nord de Mureş şi adesea chiar judeţele Arad, Bihor, Sătmar şi Maramureş. Vezi hărţile publicate de Macrea, *Dacor.*, IX, precum şi discuţia făcută de el la p. 120-137; vezi şi *ALRM, I.* Deoarece, după cîte ne arată izvoarele istorice, Romînii s'au aşezat în mai mare număr în Moldova abia pela şi de pela începutul mileniului nostru, este de presupus că ei au venit acolo din Ardeal, şi că au adus cu dînşii fenomenul palatalizării labialelor. Aşadar palatalizarea labialelor din dacoromînă ar fi anterioară anului 1000 sau s'ar fi petrecut, cel mai tîrziu, pînă la acest an.

Inainte de a trage însă aceste concluzii, e bine să examinăm din acelaşi punct de vedere şi ariile palatalelor rezultate din celelalte două labiale, *f* şi *v*. Precum se poate vedea din hărţile publicate de Macrea, *l. c.*, din discuţia pe care o face el la p. 137-143 şi din ALRM, I, teritoriul ardelean şi moldovenesc se împarte, din punct de vedere al acestor palatale, în două mari arii: una, cu *χ'* şi *γ'*, care cuprinde partea de Sud a Ardealului, cu graiu muntenesc, şi judeţele Bacău, Putna, Tecuci, Tutova, Fălciu (fără partea de Nord), Cahul şi Ismail, iar cîteodată şi Roman şi Vaslui, şi alta, cu *ŝ* şi *ẑ*, care cuprinde restul teritoriului de graiu moldovenesc şi restul teritoriului ardelenesc propriu zis (fără Maramureş, Crişana şi Ţara Moţilor). Totuşi, în Bucovina şi părţile adiacente ale teritoriului de graiu moldovenesc, se găsesc şi regiuni cu *χ'* şi *γ'*. Aria cu *χ'* şi *γ'* se întinde şi peste judeţele Alba, Turda (partea de Vest), Cluj (partea de Vest), Sălaj şi Sătmar, şi bine înţeles şi în Estul Munteniei şi Dobrogea. Aşadar cele două arii sînt subţiri şi lungi. Din chiar înfăţişarea lor rezultă că au avut loc unele migraţii de oameni. Este, într'adevăr, imposibil să se admită că prefacerea lui *χ'* în *ŝ* şi a lui *γ'* în *ẑ*, — căci, desigur, *ŝ* şi *ẑ* n'au rezultat direct din labiale —, s'a produs pe o arie aşa de lungă, dupăce, prin vreo migraţie care a adus pe *k'*, *g'*,

n̂, toată Moldova ajunsese a pronunţa *χ'* şi *γ'*. Trebuie numaidecît să se admită că noua pronunţie, *ŝ* şi *ẑ* în loc de *χ'* şi *γ'*, a fost adusă de pe un spaţiu mai restrîns. Dar prefacerea lui *χ'* şi *γ'* în *ŝ* şi *ẑ* nu e tot atît de veche ca şi palatalizarea lui *f* şi *v* (aceasta ar fi un nonsens). Urmează deci că migraţia care a adus pe *ŝ* şi *ẑ* în jumătatea de Nord a Moldovei şi la Estul jud. Cahul şi Nordul jud. Ismail, nu poate fi considerată tot atît de veche ca şi migrarea care ar fi adus pe *χ'* şi *γ'*. Singură aceasta din urmă ar trebui identificată cu acea migrare depela începutul mileniului nostru, despre care am vorbit mai înainte. Presupunerile acestea pot părea prea îndrăzneţe. Cred însă că ele devin certitudini, dacă se iau în consideraţie alte fapte, care ne arată aspectul ardelean, — şi anume ardelean tîrziu —, al graiurilor din aria moldovenească a lui *ŝ* şi *ẑ*. Dualitatea lingvistică pe care o prezintă teritoriul moldovenesc din punct de vedere al palatalizării lui *f* şi *v*, se constată şi din punctul de vedere al altor fenomene, şi, întocmai ca şi în cazul discutat, jumătatea de Nord a teritoriului moldovenesc şi Bugeacul merg împreună cu regiunea dela Nord de Mureş. Astfel, în Moldova de Nord se întrebuinţează forma *γ'iu* 'viu' (verb), vezi *Graiul nostru*, I, p. 439: *să yiie*, p. 444: *să yiie* (jud. Neamţ), p. 516: *si yiie* (jud. Iaşi), care apare şi în unele locuri din Moldova de Sud, într'o bună parte din Muntenia şi Oltenia, în tot Ardealul şi Banatul şi într'o parte din Maramureş. Mai jos se va vedea că teritoriul moldovenesc de Nord şi de peste Prut prezintă *amu* 'acum', ca şi Ardealul dela Nord de Mureş, pe cînd Moldova de Sud prezintă *acu*. Se va spune tot acolo că *amu* a înlocuit pe *acmu*, şi că, deci, mai înainte, populaţia care astăzi pronunţă *amu*, avea *acmu*, ca textele rotacizante şi moldoveneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Forma *amu*, în loc de *acmu*, nu se putea răspîndi numai prin imitaţie, pe un teritoriu cu forma unei fâşii. Deasemenea *tăt* în în loc de *tot*, şi *aşé* sau *aşă'* în loc de *aşa*, care apar în Ardealul dela Nord de Mureş, în toată jumătatea de Nord a Moldovei şi peste Prut. Articolul de masc. pl. *-i* în loc de *-ĭ*, (ceiace presupune un mai vechiu *i* în loc de *-ĭ*), se găseşte deasemenea în aceleaşi regiuni. Desigur, unele din

graiurile venite din Ardeal în aceste regiuni au avut şi rotacismul, cum rezultă din cazurile de rotacism semnalate în epoca noastră peste Prut (vezi D. Şandru, *Bull. lingu.*, I, p. 93 şi II, p. 98-99, şi alţii). Dar faptul că rotacismul nu se prea găseşte astăzi atestat în Moldova de Nord şi peste Prut dovedeşte că migrarea din Ardeal nu s'a produs într'o epocă prea îndepărtată şi că emigranţii ardeleni erau în parte şi nerotacizanţi, de prin regiunea Năsăudului şi a Mureşului superior. Se poate presupune că această migraţie s'a facut treptat, de prin secolul al XV-lea încoace, şi că ea a fost cauzată de posibilităţile de traiu, neexploatate încă pînă atunci, pe care le oferea statul moldovenesc. O migraţie de rotacizanţi a avut loc în Bucovina înainte de 1600, cînd avem acolo scrisori rotacizante, iar altele, nerotacizante, pe acelaşi teritoriu, au avut loc în secolul al XVIII-lea, precum a arătat Macrea, *Dacor.*, IX, p. 152, care şi explică prin ele formele palatalizării labialelor din Bucovina. Originea ardeleană a unora dintre Moldovenii de Nord şi de peste Prut este dovedită, fără putinţă de contradicţie, de elementele maghiare din aceste părţi, care se întîlnesc deobiceiu numai în Ardeal (deci nu elemente maghiare generalizate). Pot cita deocamdată pe *tîrnaţ* 'cerdac', pe care-l am atestat deocamdată pentru judeţele Botoşani, Dorohoi şi Lăpuşna (între altele, pentru localitatea Nisporeni, jud. Lăpuşna, unde se găsesc şi cele două cazuri de rotacism, constatate de Şandru, *l. c.*, precum şi forme ca *iňel, viňe*, cu ň. şi *verd'e, noapt'ea*, cu *t'* şi *d'*, v. *ib.*, p. 93-94). Şi mai pot cita pe *Ţitilón* 'slab', depe malurile Nistrului (v. ALRM, I, harta 96, localităţile 454, 458 şi 476, în care însă se constată şi prefacerea în *t'* a lui *k'*, v. harta 106 'şchiop', şi a lui *p*, v. harta 107, 'şchiopi', ambele ardelene). Dar se pare că în cazul graiului depe Nistru avem a face cu o migrare mai tîrzie, cam din aceiaşi vreme ca şi cea care a adus actualele graiuri bucovinene, care deasemenea prezintă pe *hitioan*. Chiar graiul din Nisporeni şi împrejurimi trebuie să se explice printr'o migraţie mai tîrzie, căci el prezintă mai multe ardelenisme decît celelalte graiuri din jumătatea de Nord a teritoriului moldovenesc [1]). — Aşadar,

1) Cred că se poate spune cu mai multă precizie care e originea unora

numai graiurile din aria moldovenească cu *χ'* şi *γ'* reprezintă graiurile cele mai vechi din Moldova. Unele din graiurile cu aceleaşi sunete, din Moldova de Nord sînt desigur şi ele dintre cele mai vechi pe pămîntul moldovenesc; altele, în special cele din Bucovina, sînt venite tîrziu din Ardeal. Că şi în Moldova de Nord au fost la început graiuri cu *χ'* şi *γ'*, rezultă şi din alte fapte. Deşi astăzi aria moldovenească cu *χ'* şi *γ'* se prelungeşte, spre Vest, prin partea de Sud a Ardealului, Moldovenii de Sud nu pot fi scoşi din Ardealul de Sud. Într'adevăr, precum a arătat E. Petrovici (vezi lucrările sale la § 18), graiul muntenesc se întinde şi în Sudul Ardealului, pînăla oraşele Alba-Iulia, Blaj, Sighişoara, Odorhei şi Miercurea Ciucului, inclusiv aceste oraşe. Este foarte probabil că această arie a fost ocupată şi în trecut totdeauna de dialectul muntean, căci altfel nu s'ar fi explica dece o serie de graiuri ardelene de

din graiurile româneşti de peste Prut, discutate aici. Cei depe Nistru, cu *Ţitilón*, trebuie să fi venit din Năsăud, Mureş, Maramureş şi Valea Someşului inferior, unde deasemenea se găseşte *hitioan* (vezi ALRM, *l. c.*), iar cei din Nisporeni şi împrejurimi, discutaţi de Şandru, *l. c.*, sînt originari, după cît arată alte particularităţi (*ôriă* 'era', Vărzăreşti, lîngă Nisporeni, *Bull. lingu.*, I, p. 92, care trebuie pusă în legătură cu *arğă* din Scărişoara, jud. Turda, relevată de E. Petrovici, *An. Arh. de Folklor*, V, p. 169, *duiă* 'două', *ib.*, p. 93, care există şi'n Banat şi părţile vecine ale Munţilor Apuseni, şi dativul cu *lu*, *ib.*, p. 94-95, care deasemenea există în Banat şi părţile vecine ale Munţilor Apuseni), din părţile de Sud ale Munţilor Apuseni. Originea ardeleană a graiului din Nisporeni şi împrejurimi explică şi alte particularităţi ale sale, precum *tăt (ib.*, p. 92), *dzuă, dzuăă, ib.*, p. 93, *ž* provenit din *ğ* în cuvinte ca *joi, joc, ib.*, p. 94, *truje, merje, ib.* p. 97, *frimbie*, cu *b* nepalatalizat, *ib*, *ž* provenit din *ẑ*, şi acesta, la rîndu-i, provenit din *v* prin palatalizare (*prâžesc* 'privesc'), *ib.*, infinitivul ca obiect direct al verbului *a şti* (*ştie a cînta*), *ib.*, p. 95, şi, însfîrşit, acuzativul fără *pe* al pronumelui personal de acuzativ, *mine*, *ib.*, precum şi *se numără* 'se numeşte', care amintesc şi de limba textelor maramureşene, ardelene şi moldovene de pînă în secolul al XVII-lea. Cred că greşeşte Şandru, *ib.*, p. 91, cînd spune: „Les parlers de la région du „Codru" [în care intră şi regiunea Nisporenilor] se rattachent à ceux du nord de la Moldavie, d'où sont partis les émigrants qui ont colonisé la majeure partie de ce pays". Graiurile din Moldova de Nord (mă refer la Dorohoi, Botoşani şi Cernăuţi) nu sînt identice cu cele descrise de Şandru în *Bull. lingu.* I, deşi au pe *tîrnaţ*, şi nu sînt identice nici cu cele care au *Ţitilón* (lucrul îl vom dovedi cu altă ocazie). Dealtfel Şandru nici nu precizează cînd a avut loc acea migrare din Moldova de Nord peste Prut, pe care o admite el.

Nord, migrate în Sudul Ardealului (vezi mai sus, § 18 şi 21), şi-au însuşit atîtea particularităţi muntene. Simpla vecinătate cu graiurile muntene dela Sudul Carpaţilor nu pare suficientă pentru atît de mari transformări. Nu ştim deocamdată dacă graiul muntean din Ardealul de Sud, din cele mai vechi timpuri, palatalizase labialele. Fapt e însă că migraţiile spre această regiune dela Nord (vezi *l. c.*) sau de peste Du- (vezi G. Ivănescu, *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia*, *BIFR*, IX) au adus aici graiuri care ajunsese la *ť* şi *ď*, — ultimul, cîteodată dispărut —, ca şi în Moldova de Sud. Dacă asemănarea graiului moldovenesc de Sud cu cel venit din Sudul Dunării, e, în ce priveşte fenomenul în discuţie, întîmplătoare, asemănarea cu cel venit din Ardealul de Nord se explică prin comunitatea mai veche a Moldovenilor cu Ardelenii dela Nord de oraşele amintite mai sus. Deacolo trebuie să fi pornit spre Est Moldovenii la începutul mileniului nostru. Şi fiindcă această regiune are comunicaţii directe tocmai cu Moldova de Nord, coloniştii plecaţi deacolo trebuie să fi ocupat în primul rînd Moldova de Nord. Aşadar palatalizarea labialelor se dovedeşte a fi existat în graiul moldovenesc pe cînd acesta încă se găsea în Ardeal, şi deci, cel mai tîrziu, pela anul 1000. Nu e în interesul nostru să arătăm şi cît de departe în timp poate fi dus acest fenomen, şi dacă el trebuie considerat ca adus la Nordul Dunării printr'o migraţie de Macedoromîni, cum vrea Densusianu, *Hist.*, I, p. 307-316, sau ca produs în mod independent, cum vrea Philippide, *Principii*, p. 143-146, şi *Orig.*, II, passim. Aceasta o voiu face în lucrarea *Ariile iniţiale ale palatalizării labialelor*. Cred însă că de pe acum apare ca exclusă o singură ipoteză, aceia a lui S. Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.* (acum *Études*, p. 79-86), că fenomenul dacoromînesc s'ar explica prin împrumut dela Macedoromîni şi Meglenoromîni, aşezaţi, după autor, într'o epocă mai veche, în Bulgaria. Acest împrumut s'ar fi făcut pe vremea romînei primitive, definită ca limba din epoca în care dialectele încă nu se despărţise unele de altele, adică, după cît reiese din *Études*, p. 116-119, epoca de pînă pela 1400). Ipoteza lui Puşcariu apare neverosimilă din motive de ordin principial: fenomenele fonetice, — acelea pe care negramaticii le-au numit legi fonetice —, nu sînt decît rar fenomene de imitaţie, ele sînt de ordin mecanic, biologic, pornite din baza de articulaţie. Explicaţia noastră este totuşi în spiritul consideraţiilor generale pe care acest învăţat le-a făcut, după susţinerile sale din *Z. Rek. d. Urr.*, dar înainte de apariţia cărţii sale de sinteză despre limba noastră, *Limba romînă*, I, asupra structurii geografice a limbii romîne, relevată prin ALR. In acelaşi volum al *Dacoromaniei*, în care era publicată lucrarea lui Macrea, S. Puşcariu spunea: (p. 445-446) „Transilvania e ţinutul în care se întîlnesc cele mai multe colori şi cele mai multe semne [pe hărţile ALR-ului]; Muntenia şi mai ales Moldova cu Basarabia sînt regiunile cu limba cea mai unitară. In lucrarea sa recentă *Aspects géographiques du langage* (Paris, 1936), atît de bogată în observaţii instructive şi atît de stîrnitoare de idei, K. Jaberg constata: „Ce qui, au point de vue de la géographie linguistique, caractérise les régions colonisées, ce sont les grandes nappes unitaires qui se sont formées grâce à l'action des centres colonisateurs et grâce au mélange des dialectes parlés par les immigrants" (p. 31). *Unitatea linguistică din Moldova şi Muntenia faţă de varietatea de cuvinte şi forme din Ardeal, e un indiciu mai mult că leagănul poporului nostru e Ardealul, din care s'a coborît mereu surplusul de populaţie romînească spre a coloniza cele două principate, cu o populaţie rară romînească pînă adînc în evul mediu*". Aceste lucruri, cu tot cu citatul din Jaberg, sînt repetate în *L. r.*, I, p. 211, unde se mai adaugă că Bărăganul a avut o populaţie rară pînă în secolul al XIX-lea. Sîntem perfect de acord cu aceste afirmaţii, cînd e vorba de Moldova, dar nu şi cînd e vorba de Muntenia şi Oltenia, căci, precum se va vedea în § 34, acolo admitem şi o puternică migraţie de Romîni suddunăreni, cu un graiu de tip meglenoromîn. Vezi şi cele spuse despre ariile întinse din Moldova şi Muntenia, de K. Jaberg, *Vox Romanica*, V, p. 75-77, care sînt în acelaşi sens cu spusele lui Puşcariu, cu toată deosebirea lor faţă de acelea. Părerea lui Puşcariu a fost reluată de E. Petrovici, articolele citate la § 18. Trebuie să spun însă că deja mult înainte de apariţia ALR-ului, un învăţat romîn a

înţeles, pe baza faptelor pe care le prezinta Atlasul lui Weigand, că Moldova (în înţelesul ei larg) a fost colonizată din Ardeal: A. Philippide, *Orig.*, II, p. 404-407, unde totaliza rezultatele. Ba acest învăţat a afirmat chiar că ocuparea Moldovei de către Romîni s'a făcut prin părţile de Nord ale Carpaţiior moldoveneşti şi că regiunea de peste Prut a fost ocupată dela Nord spre Sud. Fenomenele care-l îndemnau la aceasta erau tot cele muntene din Sudul Ardealului şi palatalizarea labialelor din Moldova de Nord şi Basarabia. Ce n'a văzut el este faptul că graiurile din Moldova de Nord şi de peste Prut sînt venite mai recent, şi nu odată cu cele din Moldova de Sud. Dar asta n'a văzut-o nici Puşcariu şi nici Petrovici. Şi dacă Puşcariu a putut cădea în greşala de a considera şi graiul muntean ca un graiu la origine ardelean, Philippide şi-a dat bine seama că cele două graiuri au fost deosebite din capul locului.—Se poate admite că Romînii care au migrat în Moldova şi au adus acolo palatalizarea labialelor, au adus-o sub forma *pk'*, *bg'*, etc., şi că labialele au căzut numai după ce, prin amestec cu populaţii locale, baza de articulaţie a Moldovenilor s'a schimbat întrucîtva. Dar în acest caz ar fi mai greu de explicat extinderea acestei arii pînă în părţile de Sud-Vest ale Ardealului. Este mai plauzibil că deja de pe cînd Moldovenii locuiau în Ardeal, se realizase şi căderea labialei.

Stabilit fiind că fenomenul s'a produs în dacoromînă înainte de apariţia primelor texte, urmează că nu mai e nevoie să se admită că el a apărut întîiu numai la unele labiale (*f*, sau *f* şi *p*, cum admite Rosetti), şi după aceia şi la celelalte. Fenomenul trebuie să se fi petrecut, aşa cum se petrec toate fenomenele fonetice ale sunetelor înrudite, în acelaşi timp la toată seria labialelor. Apariţia fenomenului în textele secolului al XVI-lea numai la unele labiale va trebui să comporte alte explicaţii decît cea care i s'a dat de Rosetti, dacă ea nu va fi cumva un simplu rezultat al hazardului.

Aşadar informaţiile lui D. Cantemir cu privire la fenomen nu sînt juste, în sensul că ele sînt lacunare. Desigur palatalizarea labialelor era atunci un fapt răspîndit în toată Moldova la poporul de jos, şi răspîndit atît la bărbaţi cît şi la femei. Ceiace spune el trebuie să fie valabil, cum afirmă Procopovici, *Mic tratat*, p. 127 (care, ca adept al teoriei lui Puşcariu, trebuia să admită că fenomenul e vechiu în Moldova), numai pentru clasa boierească. Probabil că,—întocmai cum admite Procopovici, *l. c.*,—, supt influenţa limbii literare sau a tradiţiei proprii ei, bărbaţii clasei de sus aveau în mod obişnuit labialele intacte, pe cînd soţiile lor, din lipsa unui contact cu textele scrise ale vremii şi poate din pricina legăturilor mai strînse cu femeile din popor, întrebuinţau formele palatalizate. Nu se poate admite că învăţatul voevod nu-şi dădea sama că poporul avea altă pronunţie decît a bărbaţilor din clasa de sus, şi că acea pronunţie era identică cu cea a femeilor din aceiaşi clasă. Avem a face numai cu o scăpare a sa din vedere care exista la întreaga clasă boierească din Moldova, din moment ce circula în interiorul ei ironia „fecior de babă" pentru bărbaţii care vorbeau cu palatale. Am arătat mai înainte, § 19, că învăţatul principe dă informaţii şi asupra graiului popular moldovenesc şi că prin urmare îl cunoştea, cum nici nu se putea dealtfel. Aşa dar spusele lui Cantemir nu sînt valabile şi pentru graiul popular din Moldova, care în vremea sa era de mult palatalizant. Şi deaceia este foarte probabil că atunci când Cantemir afirma: „Limba cea mai curată este în mijlocul Moldovei, împrejurul Laşilor, fiindcă în prezenţa continuă a curţii Domnului, locuitorii acelui ţinut ajung de obiceiu mai culţi", el nu se gândea, cum crede Procopovici (*ibid.*, p. 127), la palatalizarea labialelor, ci la alte fapte lingvistice. Acest lucru reiese chiar din contextul citatului (vezi § 13): acolo era vorba de fapte lexicale. Această explicaţie dată pasajului lui Cantemir înlătură pe cea dată de Puşcariu în *Dacor.*, IV, p. 1309 (vezi acum *Etudes*, p. 85). Acest învăţat afirma că bărbaţii din sate erau mai în contact cu oraşul, fie datorită vieţii pastorale, fie datorită altor factori, şi că prin urmare aveau ocazia să accepte formele culte sau ale regiunilor fără palatalizare, pe când femeia, stând acasă, era mai conservatoare. Deoarece nici astăzi lucrurile nu se prezintă chiar astfel,—vezi totuşi cele spuse de anchetatorii ALR-ului în *Dacor.*, VI, p. 614—, cu atît mai mult nu erau ele pe vre-

mea lui Cantemir, cînd, cel mult în capitală şi în jurul ei, cum admite Procopovici, se putea întîmpla un asemenea fenomen. Şi de aceia este de mirare că Puşcariu a putut afirma, *Dacor.*, VII, p. 42-43 (*Etudes*, p. 248): „elles [cuvintele palatalizate] échappent parfois, même dans la langue écrite, surtout dans certains mots employés souvent, tel le verbe *a fi* „être", ou appartenent au vocabulaire féminin (*piept* „sein", *piepten* „peigne", *fierbe*, „faire cuire")". Şi firește că nu se mai poate admite, cum credea Philippide, *Principii*, p. 145, că fenomenul a apărut întîiu „în gura femeilor moldovene, pe urmă în aceia a bărbaţilor moldoveni" şi că acest proces s'a repetat şi în Muntenia.

§ 33. — După cele stabilite mai sus, să încercăm a scoate din repartiţia pe care trebuie s'o fi avut fenomenul în timpul apariţiei sale, concluzii asupra originilor graiurilor literare de peste munţi şi din Moldova.

Densusianu lăsa să se înţeleagă că graiul literar maramureşean a rezultat din graiul cărţilor tipărite de Coresi sau graiul ardelenesc de Sud, al manuscriselor anterioare tipăriturilor lui Coresi, prin modificările pe care scribii maramureşeni le-ar fi impus acestor graiuri. Era firesc să ajungă la această concluzie din moment ce el admitea, (vezi *Hist.*, I, p. 312-313), că Nordul Transilvaniei, Crişana şi Maramureşul aveau, din cele dintîiu timpuri ale limbii romîne, palatale în locul labialelor. Totuşi el considera de fapt graiul textelor rotacizante ca o realitate dialectală. Singur fenomenul palatalizării labialelor i se părea a fi fost înlăturat de scribi dintre particularităţile dialectale. Densusianu admitea un fel de regulă ortografică de o natură specială, ieşită anume dintr'un respect pentru norma scrisă. După el, Maramureşenii şi Moldovenii ar fi pronunţat palatale în locul labialelor, dar cînd scriau, nu îndrăzneau să treacă palatalele pe hîrtie. Acest lucru însă nu se poate admite pentru palatale, căci avem mărturia lui D. Cantemir. Referindu-se nu numai la graiul literar maramureşan, ci la toate graiurile literare dacoromîneşti, Densusianu spunea în *Hist.*, II, p 111-112: „La rareté de ces formes [cu palatale, din textele secolului al XVI-lea] montre l'effort qu'on faisait pour éviter

le phonétisme dialectal (quelquefois, par crainte de ne pas introduire ce phonétisme, on remplaçait à tort *h* par *f*, comme le montrent *ficlene* = *hiclene* AA. XX, 486, et *firovimii* = *herovimii* PO. Ex. 37). Lorsque l'altération des labiales amenait un phonétisme par trop éloigné des sons primitifs, on se trouvait un peu embarassé devant un pareil phonétisme et on tâchait de l'écarter de l'écriture: mettre *chiatră*, *ghine*, à la place de *piatră*, *bine*, cela pouvait sembler trop hardi. Si, par contre, la différence entre les formes altérées et les formes primitives n'était pas aussi frappante, on hésitait moins à faire des concessions au phonétisme dialectal, comme c'était le cas pour *f* > *h*; puisque *hi*, etc. s'éloignait de *fi* moins que *chiatră*, *ghine* de *piatră bine*, on ne trouvait pas de difficultés à l'écrire de la sorte. D'autre part, nous devons tenir compte de l'impossibilité où l'on se trouvait de rendre certains sons sortis des labiales altérées; c'était le cas pour *ń* < *m*, *v* < *vi*, qui ne pouvaient être transcrits par aucune de lettres cyrilliques (si l'exemple que nous avons relevé plus haut, *Nitrăpolit*, est sur, il ne faut y voir qu'un essai sporadique d'exprimer pour *m* la valeur qu'il avait dans la prononciation dialectale)". Densusianu spunea în fond că scribii aveau conştiinţa limbii scrise, cu labialele intacte, şi că o respectau atunci cînd diferenţa între graiul scris şi cel popular nu li se părea prea mare. Deja Rosetti, *Rech.*, p. 90, a văzut că această concepţie nu poate fi acceptată. El spunea: „Si les scribes avaient reculé devant la représentation graphique des occlusives ou des fricatives palatalisées, on se demande pourquoi ils ont noté le rhotacisme, innovation tout aussi aberrante. M. Densusianu laisse entendre que les clercs se conformaient à l'usage de la langue écrite. Mais une telle influence n'est pas attestée pour le XVI-e siècle [autorul trimite la p. 52 a lucrării sale, unde, socotind „indemonstrabilă" influenţa unei limbi comune în secolul al XVI-lea asupra dialectului bănăţean în ce priveşte faptul că acesta avea *eá* — *e*, şi nu *é* — *e*, afirma, fără să aducă fapte: „il n'y avait pas de langue littéraire, au XVI-e siècle, qui aurait pu imposer sa norme"]. Enfin, on n'aperçoit pas les raisons qui justifieraient la distinction que M. Densusianu veut établir entre

le traitement [χ'], d'une part, et les autres traitements, d'autre part". [Am modificat notaţia lui χ'.] Rosetti are dreptate să susţină că apariţia în limba scrisă a rotacismului rămîne un fapt neexplicat în cazul cînd admitem concepţia lui Densusianu. Ba, ar trebui să se invoace şi alte fapte dialectale, mai ales dacă e vorba de dialectul crişan-maramureşean, care se caracteriza şi încă se caracterizează prin atîtea fapte faţă de limba din Sudul Ardealului şi din Muntenia. Este dificil de admis deasemenea că scribii ar fi simţit mai apropiat pe *f* şi χ' decît pe *v*, *p*, *b*, *m* şi *γ'*, *k'*, *g'*, *n'*. Dacă într'adevăr *k'*, *g'* păr mai deosebiţi de *p*, *b*, decît este χ' de *f*, între *v* şi *γ'* şi *m* şi *n'* sînt la drept vorbind tot atît de mari asemănări ca şi între *f* şi χ'. E drept însă că Densusianu recurge aici şi la altă explicaţie, care ni se pare foarte potrivită: lipsa unor semne chirilice pentru *γ'* şi *n'*. Credem însă că nu trebuie să ne hotărîm atît de repede ca Rosetti pentru inexistenţa unor norme lingvistice culte în graiul scribilor din secolul al XVI-lea. Trebuie să respingem părerea că în Maramureş aceste norme au fost cele ale limbii din cărţile lui Coresi sau ale unei limbi asemănătoare, din manuscrisele anterioare lui, dar nu că în Maramureş n'au putut exista astfel de norme ale limbii scrise. Deja Candrea, *Noua revistă romînă*, IV, 22 şi urm. şi *Psalt. şch.*, I, p. XXXIX–XLI, a arătat, şi Densusianu, *Hist.*, II, p. 114, a acceptat, că acel copist al psaltirii şcheiene, care nu avea un graiu rotacizant, dar copia un text rotacizant, de multe ori atunci cînd scria un cuvînt care cuprindea rotacismul, cu fonetismul care îi era propriu, adică cu *n*, îl corecta pe *n* în *r*, ca să fie identic cu originalul. Putem bănui că acest zel nu se explica numai prin autoritatea originalului, — dealtfel noi am arătat la timp, după alţii, că în general copiştii schimbau graiul textelor pe care le copiau, întroducînd pe cît se putea limba lor, — ci şi prin aceia că graiul maramureşean era graiul plin de prestigiu al unei aristocraţii şi al unui cler, care nu înţelegea să-l părăsească pentru alte graiuri (asta, bineînţeles, în secolul al XVI-lea), şi nu îngăduia ca între ei să se vorbească şi să scrie altfel. Condiţiile de viaţă ale nobilimii maramureşene şi ale clerului maramureşean în secolele al XIV-lea, al

XV-lea şi al XVI-lea se potrivesc de minune cu această presupunere, făcută pe baza cîtorva fapte. Maramureşul avea pe atunci o oarecare autonomie în cadrul statului maghiar, — el nu făcea parte din voevodatul Ardealului —, şi avea instituţii religioase rare în Ardeal şi chiar superioare acestora. Şi dacă graiul literar maramureşean se caracteriza prin particularităţi dialectale ca rotacismul şi atîtea altele, este de admis că el nu avea palatalizarea labialelor, pentrucă acest fenomen lipsea în graiul popular care stătea la baza lui. Trebuie să dăm aşa dar dreptate lui S. Puşcariu, care, constatînd că unele regiuni din Maramureş şi Nord-Vestul Romîniei nu prezintă nici azi palatale în locul labialelor, a susţinut cel dintîiu că în secolul al XV-lea şi al XVI-lea graiul maramureşean nu era palatalizant, deşi altele, vecine, erau. Afirmaţia lui Rosetti, *Rech.*, p. 90, că explicaţia lui Puşcariu corespunde numai în parte faptelor, este greşită. Pe baza faptului că astăzi labialele apar intacte şi în regiuni dela Vest de Maramureş, Puşcariu chiar afirma (*Etudes*, p. 83, citatul reprodus de noi la § 13) că textele rotacizante au putut să fie traduse şi în Nord-Vestul teritoriului dacoromîn. Ipoteza nu poate fi acceptată din cauză că alte fapte lingvistice (vezi mai sus, §§ 18 şi 20) se opun. Indicaţii mai recente asupra regiunilor cu palatalele intacte, din Nordul teritoriului dacoromînesc, vom găsi şi la Rosetti, *Rech.*, p. 118-119 şi Macrea *Dacor.*, IX, p. 143-146 şi p. 167. Astăzi se constată că mai toată regiunea dela Nord de Mureş are palatale în locul labialelor. Intre timp deci schimbarea a avut loc şi acolo.

Puşcariu admitea, pe baza textelor, că la Nord de Mureş fenomenul palatalizării s'a realizat tîrziu, şi explica aceasta prin faptul că fenomenul este unul din cele mai tîrzii ale romînei primitive şi prin faptul că răspîndirea lui treptată dela Sudul Dunării spre Nord cerea timp (vezi *Etudes*, p. 118-119). El admitea şi o barieră puternică pentru inovaţii la graniţa voevodatului lui Gelu (p. 116). Am spus apoi mai sus că, şi după Macrea, în Nord-Vestul Ardealului, Crişana, Ţara Oaşului şi Maramureş, fenomenul s'a petrecut în secolul al XVI-lea pentru *f* şi la sfîrşitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului

XVIII-lea pentru celelalte (*Dacor.*, IX, p. 157-158). Dar admiţînd că, din secolul al XVI-lea încoace, fenomenul a avut loc şi în regiunile din Nord şi Nord-Vest al ţării, urmează să admitem că în această regiune fenomenul s'a produs după ce *én — e* devenise *ín — e* (căci acolo, în secolul al XVI-lea, graiul popular trebuie să fi avut numai *ín — e*, care apare în texte alături de *én — e*). Dar această cronologie relativă a fenomenelor dela Nord de Mureş, deosebită de cronologia fenomenelor dela Sudul Mureşului, trebuie considerată ca falsă, căci şi la Nord de Mureş labiala + *í* provenit din *é* urmat de *n — e* a rămas intactă. Pe de altă parte, ar fi curios dece acolo palatalizarea s'a produs aşa de tîrziu. Singurul lucru care trebuie admis este că, în regiunile pomenite, palatalizarea labialelor nu s'a realizat ca fenomen fonetic, ci ca un fenomen de împrumut. S. Puşcariu, pentru care fenomenul era de fapt şi între Mureş şi Dunăre unul de împrumut, n'ar ţinea poate la această distincţie. Pentru noi ea este absolut necesară. Este cel mai probabil lucru că o parte din regiunea rotacizantă şi cea vecină, anume Ţara Moţilor şi regiunea Someşelor de sus, a produs palatalizarea labialelor ca un fenomen fonetic. Într'adevăr ar fi greu de admis că Ţara Moţilor, care s'a dovedit, prin prezenţa pînă astăzi a rotacismului, a fi unul din ţinuturile cele mai conservatoare dela Nord de Mureş, a împrumutat palatalizarea labialelor dintr'o regiune vecină [1]). Pentru Ţara Năsăudului şi regiunea dinspre Cluj lucrul trebuie deasemenea de admis, căci prefacerea lui *pk'* şi *bg'* în *pč* şi *bğ*, a trebuit să se realizeze acolo chiar în secolul al XV-lea,

1) T. Papahagi afirmă *Grai şi Suflet*, II, p. 47, că, în Ţara Moţilor şi în regiunile dela Sudul ei (Mocani şi Băieşi) „palatalizarea labialelor, astăzi rară, e pe calea dispariţiei". Deoarece la p. 45 autorul afirmă că graiul din aceste regiuni e supus unificării „în sensul modernizării", e de presupus că, după dînsul, dispariţia palatalizării labialelor din aceste regiuni se explică prin influenţa limbii culte româneşti. Cred că lucrurile stau altfel: formele cu labiala intactă sînt, desigur, împrumuturi din graiul imediat vecin, nepalatalizant altădată şi chiar azi, din Crişana. Şi că astfel stau lucrurile, ne arată şi faptul că formele nepalatalizante nu sînt cele dominante: contrar decît crede Papahagi, regiunea trebuie considerată ca una în care şi azi palatalizarea labialelor e normală. O dovedesc cercetările dialectale ulterioare, precum şi studiul citat al lui Macrea.

precum rezultă din faptul dovedit de N. Drăganu, *Anuarul Institutului de Istorie naţională din Cluj*, II, p. 253-254, cu ocazia etimologiei toponimicului *Telciu*, că deja în secolul al XVI-lea *k'* devenise č în ţara Năsăudului (el vorbea acolo, greşit, de „muierea lui c înainte de *i*"; formele scoase din documente se pot vedea la p. 251: *Telcz*, *Teltsch*, *Telch*, care vin din ung. *telki*, format din *telek* 'praedium' + sufixul posesiv *-i*). Aşadar fenomenul de imitaţie, care a avut loc, a existat, cu cea mai mare probabilitate, numai în regiunea cea mai de Nord şi cea mai de Vest a teritoriului dacoromînesc, adică în Maramureş, Ţara Oaşului şi părţile de dincolo de Munţii Apuseni. Înlăturarea tocmai a formelor cu labiale şi înlocuirea lor cu palatale ne arată că procesul nu s'a produs supt influenţa limbii literare sau dialectelor literare româneşti, ci supt influenţa graiurilor imediat vecine dela Sud, adică din Ardealul propriu zis. Este de admis prinurmare că nici rotacismul n'a fost înlăturat acolo supt influenţa dialectelor literare româneşti, cum se admite deobiceiu şi cum am admis şi noi la § 26, ci tot supt influenţa graiurilor nerotacizante dela Sud de Mureş. Şi este de admis că însăşi prefacerea lui *én — e* în *ín — e* este, în unele regiuni dela Nord de Mureş, un fenomen de imitaţie. — Aşadar, în ce priveşte regiunea de Nord şi Nord-Vest a Dacoromînimii, admitem fără modificări părerea lui Puşcariu şi Macrea, că fenomenul palatalizării e un fenomen de împrumut (ei concepînd oricînd şi în orice regiune palatalizarea ca un asemenea fenomen), dar respingem părerea celor care cred că fenomenul este acolo, — ca pretutindeni în Dacia —, un fenomen fonetic obişnuit, posterior secolului al XVI-lea (Lambrior, Gaster, Şăineanu, Philippide, Weigand, Rosetti).

Emigrarea spre Nord şi Nord-Vest a palatalizării labialelor s'a făcut într'o vreme în care se pronunţa *pk'*, *bg'*, *mn'*, căci aceasta e faza pe care o reprezintă palatalizarea în regiunea pomenită. Nu este de presupus că aceste forme sînt rezultate prin contaminarea formelor cu *p* ale localnicilor cu formele cu *k'* de mai la Sud, căci faza *pk'* se găseşte şi în Ţara Moţilor şi Năsăud, unde, după cele spuse mai sus, fenomenul s'a produs ca fenomen fonetic. Dease-

menea emigrarea s'a produs cînd se pronunţa *fχ'*, *vγ'* sau *χ'*, *γ'*, căci faza aceasta există în părţile de Nord-Vest ale teritoriului dacoromîn (vezi hărţile din *Dacor.*, IX şi M a c r e a, p. 147-148). Fazele *ŝ*, *ẑ* care se întîlnesc în Moldova de Nord pînă la Nistru şi în Bugeac şi în jud. Someş, Năsăud şi regiunea Mureşului pînă spre Alba Iulia, trebuie să fie dintr'o epocă posterioară răspîndirii spre Nord şi Nord-Vest a fenomenului. Şi în Maramureş s'au răspîndit tot fazele *χ'*, *γ'*, care se găsesc astăzi înspre Nord-Vest. Că aşa stau lucrurile ne arată dealtfel textele maramureşene ale secolului XVI-lea, şi graiul maramureşean de azi. Dar în alte regiuni maramureşene avem astăzi *s* şi *z* în loc de *χ'* şi *γ'*. G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 191 şi 192, a susţinut că într'o regiune din Nordul şi Nord-Vestul Transilvaniei tratamentul ultim al lui *f* şi *v* a fost *s* şi *z*, şi că graiul cu această particularitate a roit în toate părţile. Cred că trebue să dăm dreptate autorului. Foarte probabil, faptul că *χ'* şi *γ'* au devenit *s* şi *z*,se explică prin deosebirea de bază de articulaţie care exista iniţial între Romînii palatalizanţi vecini cu cei nepalatalizanţi şi aceştia din urmă. Acceptînd prin împrumut nişte grupuri fonetice care nu le conveneau, Crişenii şi Maramureşenii au prefăcut imediat după aceia palatalele în *s* şi *z*. Cred că n'are dreptate R o s e t t i, cînd susţine *Rech.*, p. 117-118, că *s* şi *z* au eşit din *f* şi *v* prin nişte intermediare *ft*, *vdz* şi *fs*, *vz*. Dacă exemplele cu *χ'* din textele rotacizante nu se datoresc unor copişti moldoveni, ele se explică sau prin influenţa pe care unele graiuri vecine cu cel maramureşean au exercitat-o asupra lui, sau prin influenţa pe care clasa de jos din Maramureş, ce va fi acceptat unele forme cu palatale chiar în secolul al XVI-lea, a exercitat-o asupra clasei aristocratice. Lipsa unor cuvinte cu *k'*, *g'* şi *n'* se poate datori hazardului, lipsa celor cu *γ'* se poate explica şi prin lipsa unui semn grafic, aşa cum voia D e n s u s i a n u. Că în secolul al XVI-lea trebuie să fi existat diferenţe de graiu între clasele sociale de sus şi cele de jos, din Maramureş, reiese şi din faptul că în regiunea de Vest a acestei provincii avem astăzi o arie în care *γ'*. (provenit din *v*), care a dispărut (vezi hărţile din *Dacor.*, IX, şi M a c r e a, p. 148), întocmai ca în

meglenoromîna din Ţîrnareca şi în unele graiuri de tip meglenoromîn din Sudul Dunării, care au fost aduse în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia (vezi articolul nostru citat). Se poate presupune că un grup din aceiaşi Romîni cu graiu de tip meglenoromîn a migrat, către sfîrşitul evului mediu, din Sudul Dunării în Maramureş. Poate, aceasta este migrarea dela Sud a Maramureşenilor, despre care se pare că s'au păstrat pînă astăzi unele amintiri în Maramureş (v. T. P a p a h a g i, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, p. LXXXII). (Acest cercetător a susţinut originea macedororomînă a tuturor Maramureşenilor.) Dar graiul acestor veniţi n'a lăsat, în ce priveşte labiala *v*, urme în textele maramureşene ale secolului al XVI-lea (el va fi contribuit însă la înlăturarea mai repede a rotacismului). Aşadar prezenţa lui *χ'* în cîteva cuvinte, în textele maramureşene ale secolului al XVI-lea, însemnează începutul unor împrumuturi masive de forme fonetice dela Sud, iar nu începutul unui fenomen fonetic, cum s'a crezut pînă acum de aproape toţi cercetătorii.

Din cele constatate mai sus, rezultă că graiul literar moldovenesc, aşa cum îl avem în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, nu mai poate fi considerat ca faza mai veche a dialectului moldovenesc, cum făceau L a m b r i o r, G a s t e r, Ş ă i n e a n u, P h i l i p p i d e, W e i g a n d şi R o s e t t i, care credeau că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, cînd se plasează începuturile scrisului în Moldova, fenomenul nu exista încă sau exista parţial, şi nici aşa cum se pare că înţelegea D e n s u s i a n u, ca un fel de reflex al graiului lui C o r e s i. Dacă am ţinea la o asemenea concepţie, ar trebui să admitem că începuturile graiului literar moldovenesc trebuiesc puse nu în secolele al XVI-lea sau al XV-lea, ci cu cîteva secole înainte de întemeierea Moldovei, ceiace nu se poate admite. Dealtfel, deoarece palatalizarea labialelor s'a produs înainte de prefacerea lui *én* în *ín*, ar fi de mirare că graiul romînesc n'a păstrat şi faza *én*. (In secolele al XVI-lea şi al XVII-lea există în textele moldovene *én*, dar şi *ín*). Aşadar originile graiului literar moldovenesc trebuiesc căutate în altă parte. Vom admite că lipsa palatalelor se explică la el prin textele tipă-

rite ale lui Coresi, aşa cum admiteau, se pare, Densusianu şi, mai înainte, Hasdeu, convinşi, pe baza unor argumente fără valoare, că fenomenul este în limba romînă foarte vechiu? Dar, întocmai ca şi în cazul dialectului maramureşean, există atîtea particularităţi moldovene în acest graiu literar moldovenesc, şi ar fi de mirare că limba lui Coresi n'a fost păstrată intactă, căci scribii ar fi trebuit să fie mai consecvenţi în menţinerea normelor de graiu coresiene. Obiecţia pe care Rosetti o făcea profesorului său cînd era vorba de textele rotacizante,—anume că, dacă scribii, supt influenţa graiului coresian, n'au îndrăznit să noteze palatalele, rămîne neexplicat dece au îndrăznit totuşi să redea alte fapte dialectale, cum e rotacismul,—este valabilă şi pentru graiul literar din Moldova. Cum se face că toate celelalte particularităţi ale graiului moldovenesc, astfel cum era acesta într'o fază mai veche a sa, au fost acceptate de scribii din Moldova în graiul lor scris? Sau trebuie oare să admitem că limba literară din Moldova secolului al XVI-lea şi poate chiar al XV-lea n'a avut palatale în locul labialelor pentrucă ea era un simplu reflex al graiului textelor rotacizante în Moldova? Dar şi atunci, cum se face că acest graiu n'a fost acceptat integral, şi că dimpotrivă au devenit norme şi atîtea particularităţi moldoveneşti? Cred că trebuie să admitem o tradiţie de limbă moldovenească cu particularităţi moldovene, dar cu labialele intacte. Se poate explica ea? Deoarece izvoarele istorice ne informează că Moldova a fost organizată ca stat independent de voevodul Bogdan din Maramureş, venit aici cu un mănunchiu de oameni care l'au ajutat la aceasta, este de presupus, cum au făcut-o Ibrăileanu şi Procopovici (vezi § 13), acceptaţi şi de Puşcariu şi Macrea, că graiul literar moldovenesc îşi are originea în graiul, pe atunci cu labialele intacte, al acestui mănunchiu de Maramureşeni, deveniţi desigur aristocraţia Moldovei. Timp de cel puţin un secol, poate şi două, a existat în Moldova un graiu al aristocraţiei, deosebit de cel popular, peste care se suprapunea, şi nesusţinut de o limbă literară sau măcar oficială. El se apropia din ce în ce mai mult de graiurile populare, fără a accepta încă palatale în locul labialelor. Abia cînd, în secolul al XV-lea şi

mai ales al XVI-lea, această aristocraţie, precum şi clerul, care avea strînse legături cu ea, va simţi nevoia scrisului în romîneşte şi va copia sau traduce textele religioase, graiul ei va deveni şi limba literară a Moldovei. In secolul al XVI-lea, poate chiar în al XV-lea, el a avut un sprijin puternic în graiul rotacizant, atît de înrudit cu el. Procopovici, care a susţinut că limba literară din Moldova îşi are originea în graiul aristocraţiei moldovene de origine maramureşeană, afirmă însă că acest graiu a devenit literar din cauză că era considerat ca mai distins. *Mic tratat*, p. 126: „Că în asemenea împrejurări formele *piept, fier, bine*, erau considerate ca forme mai distinse, este foarte natural. De aceia moldoveanul, cînd s'a apucat să-şi aştearnă graiul pe hîrtie, scria *piept, fier, bine*, cu toate că în ţara lui formele mult mai obişnuite erau *kept, her, gine*". Deşi prestigiul de care se bucura graiul aristocraţiei din Moldova a a fost un lucru real, cred că nu aceasta e cauza pentru care el a devenit limbă literară, ci faptul că cei dintîiu care au început să scrie în Moldova erau membri ai clasei boiereşti şi ai clerului. Cred că prestigiul graiului aristocratic şi deci şi puterea sa de a se impune Moldovenilor eşiţi din clasa de jos s'a mărit cînd acest graiu aristocratic a devenit şi o limbă literară, şi aversiunea clasei de sus moldovene, din toate secolele, faţă de pronunţia cu palatale, se explică nu numai cum dă a înţelege Procopovici, prin faptul că la origine deosebirea de graiu fusese în raport cu deosebirea de clasă, ci şi prin faptul invocat de noi. Este de altfel un lucru pe care-l admite şi Puşcariu, *Dacor.*, VII, p. 42-43 (acum *Etudes*, p. 247-248). Ba Cantemir şi contemporanii săi puteau crede că nici nu mai aveau a face cu o deosebire de graiu între clasele sociale, ci cu o deosebire de graiu între bărbaţi şi femei. Şi n'ar trebui să se scape din vedere şi alt lucru: noi nu ştim cum era graiul romînesc cel mai vechiu din jumătatea de Nord a Moldovei. Mai sus, la § 32, am presupus că el era palatalizant, dar nu este exclusă ipoteza ca în părţile sale cele mai de Nord, unde au fost la început capitalele statului moldovenesc, să fi fost şi un graiu moldovenesc nepalatalizant. Asemenea graiuri nepalatalizante se mai găsesc şi azi în Moldova de

Nord (vezi hărţile lui Macrea şi ALRM, I), şi nu este exclus ca unele să fie resturi dintr'un graiu foarte vechiu (în alte cazuri sînt graiuri maramureşene sau crişene, stabilite tîrziu la noi), înrudit cu cel maramureşean. Un asemenea graiu popular din Nordul Moldovei a putut sprijini graiul de origine maramureşeană al aristocraţiei moldovene, mai ales că era în regiunea capitalelor. Totuşi cu cele spuse mai sus, nu s'a dovedit ca neverosimilă ipoteza că graiul literar moldovenesc s'ar explica prin importarea altui graiu literar în Moldova sau prin modificarea parţială a lui. Părerea lui Iorga, Puşcariu (*Ist. Lit. Rom., Epoca veche*, ed. I-a) şi a altora, că limba textelor rotacizante a servit ca model de limbă literară tuturor celor care au scris românește după aceia, încă poate fi avută în vedere, şi numai printr'o asemenea acomodare a graiului rotacizant la graiul vorbit se poate explica apariţia graiului nerotacizant din secolul al XVI-lea, din Ardealul central şi de Nord, unde poporul palatalizase labialele. Acolo, clasa aristocratică de pînă în secolul al XV-lea trebuia să vorbească palatalizant, şi numai supt influenţa textelor rotacizante a început a vorbi cu labiale. Deaceia nu trebuie să se pară curios că Macrea, care a scos graiul literar moldovenesc din graiul descălecătorilor maramureşeni, încă socoate, *Dacor.*, IX, p. 160, graiul textelor rotacizante ca un model imitat de toţi Romînii, dînd chiar a înţelege că dialectul literar moldovenesc continuă tradiţia de limbă a textelor maramureşene şi coresiene. Dar în ce priveşte palatalizarea labialelor şi alte fenomene, graiul aristocraţiei moldovene se găsea, foarte probabil, pe linia textelor rotacizante.

§ 34. — Cu privire la originile graiului literar muntenesc deja Procopovici, *Mic tratat*, p. 126, dădea a înţelege că lucrurile stau întocmai ca şi cu cel din Moldova. După ce arătase cum s'au petrecut lucrurile cu graiul literar moldovenesc, continua: „Un concurs de împrejurări asemănătoare şi în celelalte regiuni, a făcut ca *piept, fier, bine*, să rămînă peste tot, pînă astăzi formele noastre literare, deşi populaţiunea românească în majoritatea ei covîrşitoare nu pronunţă cuvintele acestea aşa, ci cu labialele palatalizate". Puşcariu, *Dacor.*, VIII, p. 310, a exprimat în mod special aceste lucruri şi despre graiul literar muntean, spunînd anume că acolo, statul întemeindu-se dinspre Vest, e explicabil de ce graiul literar, care-şi are originea în cel al aristocraţiei organizatoare, are labialele intacte (vezi citatul la § 13). Dar el limitează teritoriul nepalatalizant numai la o parte din Oltenia şi la Banat, şi ne face astfel să credem că a considerat aristocraţia munteană de origină olteană. Teoria sa a fost acceptată şi de Macrea, *Dacor.*, IX, p. 159-160, care însă nu face precizarea dacă prin Vest înţelege numai Oltenia. Este de făcut obiecţia că teritoriul cu labialele intacte este înfăţişat prea restrîns, el cuprinzînd de fapt şi numeroase localităţi din Muntenia fără judeţele Buzău, Rîmnicul Sărat, Ialomiţa şi Brăila, precum se poate constata din hărţile publicate de Macrea, *loc. cit.*, şi din expunerile sale, *ib.*, p. 143-145, 149 şi 160. Ba, din moment ce localităţile care prezintă în această regiune fenomenul, îl realizează supt altă formă decît aceia pe care am examinat-o pînă acum (anume palatalizarea se prezintă numai la *p b, f* şi *v* şi aceste labiale apar urmate numai de *χ'* şi *γ'*), putem admite că avem în realitate a face cu alt fenomen decît cel examinat pînă acum de noi, dar desigur unul înrudit. Şi din moment ce fenomenul apare numai în unele localităţi, putem admite admite că el se explică printr'o migraţie din altă parte. Pentru noi, care, întemeiaţi între altele şi pe dispariţia lui *γ'* provenit din *v*, admitem că în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea a avut loc o masivă migrare de Romîni cu graiu de tip meglenoromîn, din Sudul Dunării în Oltenia, Muntenia şi Sudul Ardealului (vezi articolul nostru citat), problema originilor graiului literar din Ţara românească ne apare mai complicată decît au crezut Procopovici, Puşcariu şi Macrea. Ea nu se poate soluţiona decît după ce vom stabili cu oarecare precizie care din graiurile actuale din Oltenia, Muntenia şi Sudul Transilvaniei îşi au originea în Sudul Dunării. Şi deoarece capitolul de faţă vrea să soluţioneze problema originilor limbii literare româneşti, numai cu ajutorul palatalizării labialelor, în paginile următoare vom încerca să aflăm ce schimbări a adus dialectului muntean, migraţia suddunăreană în ce priveşte palatalizarea labialelor. Vom încerca anume să aflăm dacă

dialectul muntean, la care cuprindem, cum am spus la §§ 18 şi 21, şi graiurile din Sudul Ardealului, a avut regiuni cu labialele palatalizate şi înainte de această migraţie.

In articolul pomenit plecam dela asemănările pe care le constatase C. L a c e a, *Dacor.*, IV, p. 553 şi urm. (*Sînt în Transilvania aşezări de Romîni din Sudul Dunării sau nu sînt?*) între graiul Romînilor din Şcheii Braşovului şi graiul meglenoromîn, mai ales cel din Ţîrnareca. Intre altele, el constata că *v* iniţial şi intervocalic a dispărut în amîndouă graiurile pomenite. Ar fi fost mai potrivit ca L a c e a să fi vorbit de dispariţia lui *γ'* provenit din *v* în condiţiile în care el se palatalizează. Isvoarele istorice dau informaţia că „Bulgarii" din Şcheii Braşovului, — înşişi Romînii i-au socotit Bulgari, cum reiese din numele cartierului în care locuiesc —, s'au stabilit acolo la 1392. Eu constatam însă că fenomenele pe care L a c e a le găsea la Romînii din Şcheii Braşovului şi la cei din Ţîrnareca se găsesc şi în alte localităţi din Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia, şi admiteam că prin urmare şi Romînii din aceste localităţi au venit din Bulgaria într'o epocă tot atît de îndepărtată. Spuneam între altele că Romînii din Săcele, care fusese consideraţi de N. D e n s u s i a n u şi Ovid D e n s u s i a n u (vezi *Hist.*, I, p. 328 şi *Grai şi Suflet*, II, p. 348-350) la origine ca Macedoromîni sînt de fapt din acelaşi neam ca şi cei din Şcheii Braşovului şi din atîtea localităţi oltene şi muntene. Concluzia care se impunea era că la sfîrşitul evului mediu a avut loc emigrarea din Sudul Dunării în Oltenia, Muntenia şi Sudul Ardealului a numeroşi Romîni, care vorbeau nişte graiuri de caracter meglenoromîn. Admitem deci că avem a face cu o parte din acei Romîni care au întemeiat imperiul romînobulgar, şi că Meglenoromînii sînt ultimele resturi în vechea patrie, ale acelei Romînimi. Mai rezulta deasemenea că graiul Meglenoromînilor din Ţîrnareca nu era, aşa cum susţinuse D e n s u s i a n u, *Grai şi suflet*, II, p. 370 şi urm., şi R o s e t t i, *Rech.*, p. 131-133, un graiu meglenoromîn care suferise recent, în ce priveşte palatalizarea labialelor, influenţa dialectului macedoromîn, ci un graiu romînesc care şi-a urmat calea sa proprie, starea de lucruri pe care ne-o prezintă el fiind şi aceia din atîtea localităţi

dacoromîne. Aceasta însemna însă a spune că Meglenoromînii de astăzi nu au alcătuit în trecut o singură ramură a poporului romîn, (cum se admisese pînă acum de cercetători), din care o parte ar fi rămas mai curată, iar alta a suferit o puternică influenţă macedoromînă, ci că ei au alcătuit în trecut două grupuri. Concluziile scoase de C a p i d a n asupra regiunilor pe care le-au locuit mai înainte Meglenoromînii, din faptul că *ă'* s'a prefăcut în *ǫ'*, nu le consideram valabile şi pentru Romînii din Ţîrnareca, care au păstrat pe *ă'*. Şi dacă pe ceilalţi Meglenoromîni îi consideram, întocmai ca şi C a p i d a n, veniţi din Rodope, unde au trebuit să stea multă vreme, pe Romînii din Ţîrnareca îi consideram veniţi din munţii dinspre Dunăre ai Bulgariei. Teoria aceasta dovedea că Romînii din care se trag Meglenoromînii erau, spre sfîrşitul evului mediu, deosebiţi ca graiu de Macedoromîni (lucrul e numai presupus de C a p i d a n, *Aromînii, Dialectul aromîn*, p. 9). Totuşi teoria aceasta este de fapt o reluare a aceleia a lui D e n s u s i a n u despre migrările macedoromîne la Nord de Dunăre în cursul evului mediu, cu modificarea că migraţiile sînt puse numai la sfîrşitul evului mediu şi că în loc de Macedoromîni e vorba despre Romîni cu graiu de tip meglenoromîn. Deoarece cel puţin o parte din aceşti Romîni aveau palatale în locul labialelor (cu excepţia lui *γ'*, care căzuse), rezultă că în unele regiuni din Nordul Dunării palatalizarea labialelor se explică aşa, cum credea D e n s u s i a n u, printr'o migrare dela Sud. Constatările acestea erau de o importanţă capitală pentru concluzia palatalizării labialelor în Sudul Dunării. Deoarece migrarea din Sudul Dunării la Nordul Dunării a avut loc în secolul al XIII-lea şi al XIV-lea, urma că palatalizarea labialelor era realizată în acel moment în dialectul meglenoromîn. Ba deoarece palatala *γ'*, rezultată din labiala *v*, chiar dispăruse, este de presupus că palatalizarea se realizase cu mult înainte de secolul XIV sau XV. Afirmaţia lui R o s e t t i, că fenomenul s'ar fi putut produce în meglenoromînă cu puţin înainte de secolul XVI sau chiar mai tîrziu (*Rech.*, p. 134), nu se mai poate menţine.

Plecînd dela faptul că tratamentul labialelor este în meglenoromînă de multe ori altfel decît în macedoromînă,

Capidan afirma că prezenţa palatalelor în locul labialelor în graiul meglenoromîn nu se explică prin influenţa dialectului meglenoromîn (vezi *Meglenoromînii*, I, p. 124-126, *Observaţiuni*). El tăgăduia aceasta chiar dacă era vorba de Meglenoromînii din Ţîrnareca, care sînt foarte apropiaţi de Macedoromînii din Livădz şi au strînse legături cu dînşii, şi, spre deosebire de ceilalţi Meglenoromîni, prezintă palatalizarea labialelor în toate cuvintele şi la toată seria labialelor. Autorul motiva susţinerea sa cu faptul că Meglenoromînii din Ţîrnareca n'au venit în atingere cu Macedoromînii decît pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, cînd Grămustenii din Livădz s'au stabilit în această localitate, şi că deci a lipsit timpul necesar ca această influenţă să se manifesteze într'o mare măsură. Ba el chiar afirma (p. 126): „Eu cred că Ţîrnareca... ar putea păstra în ceia ce priveşte tratarea labialelor, adevărata caracteristică a dialectului mgl. de a palataliza labialele cu mult mai mare efect decît se poate vedea în celelalte dialecte. Această caracteristică în graiul celorlalte comune din Meglen se arată prin reducerea lui *f* la un simplu *i*, atunci cînd în dialectele dacor. şi arom. s'a oprit la stadiul *h'*, iar în graiul din Ţîrnareca prin aceiaşi reducere a a lui *vi* la *i*". (Spun în treacăt că prefacerea lui *χ'* sau *γ'* în *ĭ* nu este o accentuare a palatalizării, ci un fenomen cu totul deosebit de palatalizarea labialelor, şi că de fapt avem şi o dispariţie a lui *χ'* sau *γ'*.) Fac observaţia că citatul din Capidan este contradictoriu, el începînd prin a afirma că numai graiul din Ţîrnareca reprezintă fidel tendinţele interne ale dialectului meglenoromîn, şi sfîrşind prin a afirma că tendinţe analoage se găsesc şi în celelalte graiuri. Cred însă că nu se poate vorbi de graiuri care ar păstra mai fidel decît altele tendinţele unui dialect sau unei limbi, dacă acele graiuri sînt în minoritate sau chiar paritate faţă de celelalte. In caz de paritate nu se poate vorbi decît de graiuri care s'au schimbat mai puţin şi de graiuri care s'au schimbat mai mult. Făcînd după aceia (p. 126) o statistică a cuvintelor care prezintă palatalizarea şi a celor care nu o prezintă, autorul constată că formele cu labialele alterate le întrec mult pe celelalte şi că prin urmare tendinţa spre palatalizare a caracterizat dialectul

meglenoromîn. Dar în acest caz se punea problema originii formelor nepalatalizate (p. 126-127). El se întreba: „pentru explicarea acestui dublu tratament al labialelor, trebuie oare să admitem că şi dialectul megl. s'a desvoltat pe un teritoriu unde din vremurile cele mai vechi au fost două tendinţe, una pentru alterarea şi alta pentru menţinerea lor intactă, aşa cum s'a întîmplat cu dialectul dacoromîn? Lucrul acesta n'ar fi cu neputinţă. Greutatea constă numai în reducerea prea mare a teritoriului locuit astăzi de Meglenoromîni. In sînul acestui dialect, aşa cum ni se înfăţişează astăzi, nu întîlnim nici un centru, fie alcătuit măcar şi dintr'o singură comună, în graiul căruia să avem toate labialele intacte. Aceasta n'ar fi fost cu neputinţă pentru vremea cînd Meglenoromînii ocupau un teritoriu mult mai întins decît cel actual; despre aceasta nu ne vorbesc numai numele de localităţi din Meglen de origine românească, precum şi comunele româneşti de curînd bulgarizate, dar şi graiul lor amestecat în interiorul uneia şi aceleiaşi comune şi deosebit dela una la alta, care totuş se află învecinate. De sigur că în privinţa aceasta se poate numai presupune, fără ca din această presupunere să putem obţine un rezultat sigur.—Deaceia, drumul cel mai sigur ar fi ca să admitem că formele cu labiala nealterată se datoresc influenţii dialectului dacoromîn, din vremea cînd Meglenii nu întrerupseseră contactul cu Romînii nordici: (Vezi şi Meyer-Lübke în Dacoromania II, 16, care admite că „Meglena aparţine dialectelor care palatalizează").

Avînd concepţia pe care o întîlnim la toţi cercetătorii de pînă astăzi, că Meglenoromînii au alcătuit oricînd o singură comunitate lingvistică şi că au fost deci întotdeauna puţin numeroşi, Capidan n'a explicat cum se face că din punct de vedere al palatalizării labialelor graiul din Ţîrnareca a urmat altă cale decît graiul celorlalte sate. De aceia Densusianu şi Rosetti, care rămîneau la aceiaşi concepţie, că Meglenoromînii au alcătuit oricînd un singur grup şi că deci au ocupat un teritoriu restrîns, trebuiau să ajungă la ipoteza că graiul din Ţîrnareca s'a abătut dela tipul reprezentat de celelalte graiuri meglenoromîne în urma unei puternice influenţe macedoromîne. Capidan

face însă ipoteza unui grai meglenoromîn, astăzi dispărut, care n'ar fi palatalizat labialele. E drept că el înclină mai mult spre ipoteza că cuvintele cu labialele intacte, din meglenoromînă, ar fi împrumuturi din dacoromînă, din vremea cînd Meglenoromînii mai aveau relaţii cu Romînii nordici. Noi socotim însă această presupunere ca puţin probabilă. Mai întîiu numai dacă am admite că în munţii dela Dunăre au locuit în tot cursul evului mediu Romîni identici ca graiu cu Romînii din Muntenia, s'ar putea admite un împrumut de elemente cu labialele intacte. Aceasta e o ipoteză foarte probabilă, dar pe care n'o putem sprijini cu nici un fapt. (Este de admis că Meglenoromînii, ca frîntură a Romînimii din Bulgaria medievală, au avut oarecare legături cu Dacoromînii în tot cursul evului mediu, pînă la marea migraţie a Romînilor din Bulgaria la Nordul Dunării, care a adus întreruperea legăturilor între Nord şi Sud). Noi nu putem însă accepta părerea că formele cu labialele alterate ar fi împrumuturi dela Dacoromîni pentru motivul că împrumutul formelor caracteristice unui dialect nu se prea observă în viaţa dialectelor decît în cazuri excepţionale, ca acela al dialectului dela Nord de Mureş. Este de admis că palatalizarea labialelor a caracterizat nu numai graiul din Ţîrnareca, dar şi pe cel din celelalte localităţi, — după Capidan, originar din Rodope —, şi că acele cuvinte care în dialectul meglenoromîn (fără Ţîrnareca) nu prezintă palatalizarea labialelor, provin dela un grup de Romîni suddunăreni nepalatalizanţi, care se amesteca cu Meglenoromînii din Rodope. Rosetti, pentru care, cum am mai spus-o, graiul din Ţîrnareca nu ne indică procesele care au avut loc în dialectul meglenoromîn, crede că starea actuală din celelalte graiuri meglenoromîne se explică prin aceia că palatalizarea labialelor e în curs de realizare şi că deci, în cazurile în care s'a realizat, ea este recentă (p. 133): „elle n'a pas atteint encore tous les mots. D'autre part, on s'aperçoit une fois de plus que la moins résistente des labiales est l'*f*, qui est palatalisée dans tous les mots, et que la plus résistente est l'occlusive labiale sonore (*b*), ce qui correspond en tout point avec l'enseignement de la phonétique théorique". Credem că nu se pot admite susţinerile sale. Şi nu se pot

admite nici cele ale lui Procopovici, *Dacor.*, VI., p. 417-418, care crede că Meglenoromînii au realizat palatalizarea labialelor „peste tot", dar că mai tîrziu dialectul „a depalatalizat" unele cuvinte, „între acestea, pe toate cele cu *bi*". [El susţine că acolo unde avem astăzi labială + *e* în loc de *ie*, a avut loc o depalatalizare, ceiace mie nu mi se pare deloc just. Fenomenul este o reducere a lui *ie* la *e*, datorită schimbării bazei de articulaţie, şi nu dovedeşte că, mai înainte, în locul labialei precedente fusese o palatală.] Cea mai verosimilă ipoteză, aş putea spune: ipoteza care se impune cu necesitate, este aceia a unui dialect meglenoromîn, (sau, în orice caz, a unui subdialect suddunărean), care nu palatalizase labialele. Acesta ar fi al treilea graiu meglenoromîn pe care ar trebui să-l admitem în trecut. Care va fi fost repartiţia geografică a acestor graiuri în cursul evului mediu, cel puţin spre sfîrşitul lui?

Patria din evul mediu a graiurilor meglenoromîne care prezintă un amestec de labiale cu palatale, trebuie să fi fost munţii Rodope, căci prefacerea lui *ă'* în *ǫ'*, care caracterizează graiurile în discuţie, se întîlneşte mai ales în dialecte bulgare din această regiune. Am admis acest lucru după Capidan, deja în articolul citat, p. 171-173, unde îi făceam şi corectările necesare. Nu mai cred însă, ca în articolul pomenit, p. 172-173, că patria mai veche a graiului din Ţîrnareca şi a graiurilor înrudite cu el, pe care le constatăm acum în Nordul Dunării, au fost munţii dinspre Dunăre ai Bulgariei (Balcanii). Credeam atunci că, din moment ce o mare parte din Romînii care vorbeau acele graiuri, au migrat în Nordul Dunării, ei trebuie să fi fost în imediata vecinătate a fluviului. Aceasta mi se părea a fi în acord cu faptul că în dialectele bulgare de Est, invocate şi de Lacea, (după Weigand), se întîlneşte fenomenul dispariţiei lui *v* urmat de *i* (adică de fapt al unui *y'*, provenit din *v*) (vezi articolul meu, p. 164). De aceia, la p. 172 eram obligat să susţin: „Asemănările mai numeroase cu dialectul macedoromîn, pe care le prezintă acest graiu [din Ţîrnareca], caşi cel al Romînilor emigraţi în Nordul Dunării, sînt, după toate probabilităţile, din punct de vedere al fenomenelor celor mai vechi posibile (*n'erg, iu* „viu", verb, presupun pen-

tru cele dintîiu timpuri ale limbii romîne nişte forme *mĭergu, vĭenu*, la care ĭ s'a generalizat la toate formele, aşa că aceste asemănări se explică prin aceia că strămoşii Meglenoromînilor din Ţîrnareca [în textul de atunci lipseşte „din Ţîrnareca"] şi al Romînilor din Balcani, emigraţi la Nord, au fost în cele dintîiu timpuri ale limbii romîne într'un concontact mai strîns cu Macedoromînii decît au fost strămoşii celorlalţi Meglenoromîni". Trebuie să recunosc că asemănările graiului din Ţîrnareca cu dialectul macedoromîn sînt numeroase, şi că se manifestă nu numai în ce priveşte fenomenele cele mai vechi ale limbii romîne, dar şi în ce priveşte fenomene mai recente. Palatalizarea labialelor este unul dintre acestea/Faptul remarcat de Rosetti, *Rech.*, p. 131-132, şi Densusianu, *Grai şi suflet*, II, p. 370 şi urm., că tratamentul labialelor în graiul din Ţîrnareca se apropie mult de tratamentul aceloraşi sunete în macedoromînă este just. Mai întîiu trebuie să admitem aceasta pentrucă graiul din Ţîrnareca nu prezintă excepţii la palatalizare, cum e cazul cu celelalte graiuri macedoromîne, căci nici macedoromîna nu prezintă excepţii. În al doilea rînd, înfăţişarea actuală a palatalelor rezultate în graiul din Ţîrnareca este aproape întotdeauna identică cu cea a palatalelor rezultate în dialectul macedoromîn. Dacă am admite, ca în articolul pomenit, că în tot cursul evului mediu Romînii din Ţîrnareca au locuit spre Dunăre, ar trebui să admitem că aria palatalizantă începea imediat la Sud de Dunăre, că ea se întindea şi în munţii Rodope, unde totuşi era un dialect care nu palatalizase labialele, şi că ea se întindea în continuare în Macedonia şi Nordul Greciei, la Macedoromîni. Fenomenul s'ar fi produs pe o arie prea vastă. Aceasta ne îndeamnă să credem că Romînii din Ţîrnareca au trăit şi în evul mediu mai în apropiere de Macedoromîni. Faptul însă că tratamentul labialelor în graiul din Ţîrnareca este identic cu cel din macedoromînă, nu dovedeşte, cum credea Rosetti, o influenţă recentă a Macedoromînilor asupra Meglenoromînilor, şi nici măcar una veche, ci o asemănare mai mare, în ce priveşte baza de articulaţie, cu macedoromîna, şi deci o vecinătate cu macedoromîna pe vremea cînd s'a produs fenomenul palatalizării. Dacă luăm în consideraţie că dispariţia

lui *v* urmat de *i* (de fapt dispariţia lui *γ*) se întîlneşte şi în dialectele bulgare din Macedonia (vezi Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 137-138; vezi şi articolul meu, p. 164), se poate admite că graiul din Ţîrnareca şi cele asemănătoare, care au migrat la Nord, se vorbeau în cursul evului mediu în Macedonia, mai ales în părţile de Nord-Est ale ei, deci în acelaşi teritoriu în care se vorbeşte şi astăzi graiul din Ţîrnareca. Pentru această ipoteză pledează şi numeroasele asemănări pe care graiul din Ţîrnareca le prezintă cu macedoromîna, precum şi puternica influenţă pe care graiul bulgar din Macedonia a exercitat-o asupra lui. Nu ne vom opri la asemănările dintre graiul din Ţîrnareca şi cel macedoromîn, ele fiind relevate la tot pasul de Capidan în *Meglenoromînii*, I. Vom adăuga numai că ele nu se pot explica, în spiritul concepţiei lui Densusianu şi Rosetti, prin influenţa macedoromînei şi chiar numai a graiului din Livădz, ci dovedesc că mai înainte Meglenoromînii alcătuiau două grupuri cu evoluţie lingvistică deosebită. Va trebui să spunem însă cîteva cuvinte asupra asemănărilor pe care graiul din Ţîrnareca le are cu graiul bulgar din Macedonia, căci ele, deşi au fost relevate de Capidan, au fost neglijate de acest învăţat. Crezînd că toţi Meglenoromînii au locuit la început în Rodope şi că ei s'au stabilit recent în Meglen, el afirma la p. 92, (după ce examinase unele fenomene fonetice meglenoromîne care se întîlnesc şi în Rodope, şi înainte de a arăta unele particularităţi de pronunţie, proprii bulgariei de Est, pe care le găsia în elementele slave din meglenoromînă): „De altfel, întreaga influenţă slavă asupra dialectului meglenit derivă din dialectele bulgare răsăritene". El dădea astfel a înţelege că influenţele meglenobulgare pe care le constata în graiul meglenoromîn, erau neînsemnate, deşi la p. 86, unde începea expunerea asupra elementului slav din meglenoromînă, spunea: „dintre cuvintele străine care au influenţat cel mai mult dialectul meglenoromîn, sînt acelea care au pătruns din vechea limbă slavă şi din limba bulgară, mai ales, din dialectul meglenobulgar vorbit pînă în Vodena". În capitolul consacrat influenţei slave (p. 86-94), Capidan, care nu dă acolo vreo listă a elementelor de origine meglenobulgară, nu ne spune

dacă nu se poate face vreo gradaţie între graiurile meglenoromîne din punct de vedere al intensităţii influenţei meglenobulgare suferite. Cîteva constatări făcute tot de Capidan, în domeniul morfologiei, mă fac însă să cred că influenţa meglenobulgară (şi am putea spune: macedobulgară) s'a exercitat mai puternic asupra graiului din Ţîrnareca. Capidan, *Meglenoromînii* I, p. 170 şi 171, arăta că în Ţîrnareca se mai întîlneşte, pe lîngă forma în *-ără, -ura, -urlea* a gerundiului, şi o formă în *-eaïchi*, de origine bulgară. El nu preciza însă că această terminaţie bulgară aparţine numai graiurilor macedobulgare, care, în locul bulgarului *št*, au *k'*. La p. 181 spunea: „mighïu (mbg. [= meglenobulgarul] meghïu, bg. meždu) „între" (întrebuinţat numai în Ţîrnareca)." Dar dacă influenţa macedobulgară s'a exercitat asupra graiului din Ţîrnareca într'o mai mare măsură decît asupra celorlalte graiuri meglenoromîne, atunci acest dialect a avut relaţii cu graiurile macedobulgare într'o vreme cu mult mai îndelungată decît le-au avut celelalte graiuri. Se poate admite chiar că le-a avut din cele dintîiu timpuri ale limbii romîne: Şi, poate influenţa dialectelor bulgare de răsărit, pe care Capidan, o considera exclusivă în timpurile mai vechi asupra dialectului meglenoromîn, se va fi exercitat numai asupra dialectelor care au prefăcut pe *â'* în *φ'*. Aşadar Romînii suddunăreni cu graiu de tip Ţîrnareca, care au migrat în Nordul Dunării în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, erau originari din Macedonia, şi nu din regiunile dinspre Dunăre. Că atît ei, cît şi Romînii din Ţîrnareca nu locuiau în evul mediu prin părţile Sofiei, cum credeam în articolul citat, p. 173, reiese şi din faptul că numele topice de origine romînească din această regiune prezintă labialele nealterate. Fărşeroţii şi Romînii din Albania, pe care în *BIFR*, IX,, p. 175-179, îi consideram la origine „Meglenoromîni" de neamul celor din Ţîrnareca, trebuie să fi locuit pe atunci tot în Macedonia, şi deci mutarea lor mai la apus n'a fost un lucru greu. Faptul că ramura de Romîni cu palatale, care a trăit în Rodope, n'a păstrat unele din palatalele rezultate din labiale, ci a făcut să dispară *χ'* şi să se transforme *γ'* în *g'*, dovedeşte că ea nu şi a păstrat intactă vechea bază de articulaţie. Aceasta ne face să credem că pe vremea palatalizării labialelor ea a fost ceva mai aproape de Macedonia, şi că numai după ce s'a stabilit în Rodope şi a schimbat întrucîtva baza de articulaţie, schimbare dovedită şi prin prefacerea lui *â'* în *φ'*. Graiul din Huma, care, întocmai ca şi cel din Ţîrnareca, n'a prefăcut pe *â'* în *φ'*, dar care, din punct de vedere al tratamentului labialelor, merge cu celelalte graiuri meglenoromîne (vezi Capidan, *Megl.*, p. 126), reprezintă poate faza mai veche, de dinainte de stabilirea în Rodope a acestor Meglenoromîni. Aşadar aria cu labialele alterate cuprindea în Sudul Dunării numai Macedonia şi o parte din regiunea munţilor Rodope, foarte probabil partea de Vest. Regiunile dela Nordul acestora aveau labialele intacte, sau cel mult *pχ'*, *bγ'*, *fχ'* şi *vγ'*, precum vom arăta îndată. Aria în care a apărut fenomenul palatalizării în Sudul Dunării, nu este deci chiar aceia pe care o credea Puşcariu: Nord-Estul peninsulei balcanice. Fenomenul se constată într'o regiune foarte îndepărtată de cea în care s'a produs el la Nordul Dunării. Acest fapt e încă un argument că nu din Sudul Dunării s'a răspîndit, prin imitaţie, fenomenul, în graiurile dacoromîne.

Desigur însă, nu toate aceste graiuri de tip meglenoromîn, migrate la Nord, suferise palatizarea labialelor. Aceasta o arată faptul că găsim fenomene de tip meglenoromîn, — chiar dintre cele pe care le-am folosit noi în articolul nostru pentru a susţinea că a avut loc o migrare dela Sud la Nord —, şi în regiuni oltene care nu prezintă palatalizarea labialelor, precum şi la Romînii din Sîrbia şi cei din Banat şi Haţeg, care deasemenea nu prezintă palatalizarea labialelor. Majoritatea graiurilor dacoromîne din Sirbia sînt considerate ca aparţinînd graiului bănăţean. Ele seamănă însă pînăla identitate numai cu cele din Sud-Estul Banatului (Valea Almăjului şi valea Cernei) şi din părţile vestice ale judeţului Mehedinţi. Din cele două studii recente asupra lor (cu texte), al lui E. Petrovici, *Note de folklor dela Romînii din Valea Mlavei (Sîrbia)*, şi al lui I. Pătruţ, *Folklor dela Romînii din Sîrbia*, ambele în *An. Arh. de Folklor*, VI (1942), rezultă că acest graiu a pierdut pe *h* iniţial şi intervocalic. Găsim deasemenea *stăacă* 'vite' (< sîrbul *stoka*,

cu acelaşi înţeles), *ŭară* 'horă' (vezi p. 32), care par a veni din *stŭăcă* şi *hŭără*, (aici ceiace e de tip meglenoromîn e diftongarea), *dupră* 'depe' (p. 380), *ĭeşk'i* 'aşchii' (p. 381), ba şi meglenoromînisme neîntîlnite în Oltenia şi Muntenia, ca *trăuşă* 'pridvor' (mgl. *triuşă* 'partea curţii din faţa casei, aria din curte' vezi I. A. Candrea, *Grai şi suflet*, VII, p. 212). O formă ca *ĭáşk'ĭŭe* găsim şi în Pecenişca, jud. Severin (E. Petrovici, *Texte dialectale*, p. 2) (teritoriu cu graiu identic cu cel din Sîrbia ?), *ĭeşkĭĭ*, *ĭeşkiile*, în Secăşeni, jud. Caraş (*ib.*, p. 24) (teritoriu cu graiu deosebit de cel din Sîrbia ?) şi *ĭeşt'e*, în Ţara Haţegului (vezi Densusianu *Graiul din Ţara Haţegului*, p. 20). Găsim şi *dupră* 'depe' (Ghilad, jud. Timiş-Torontal, Petrovici, *o.c.*, p. 29) şi *dupŭ* 'depe' (Vălcani, jud. Timiş-Torontal, *ib.*, p. 35). Dupăcît se poate judeca, şi dispariţia lui *h* a caracterizat cîndva graiurile bănăţene şi haţegane. Într'adevăr, *praŭ* 'praf', din Haţeg, vezi Densusianu, *o.c.*, p. 38, întocmai ca şi *praŭ* din meglenoromînă, nu se poate explica decît prin aceia că *h* a dispărut, şi în acest caz, *-u*, care, pe acea vreme, încă se pronunţa, a trebuit să fie menţinut întocmai ca în *boŭ*, *săŭ*, etc. Deasemenea formele *hăsta*, *hăla*, care caracterizează astăzi graiul din Banat şi Ţara Haţegului, nu se pot explica decît ca false regresiuni ale unui graiu care pierduse pe *h* şi era în vecinătatea unor graiuri ce nu-l pierduse. Unii cercetători au afirmat, fără să invoace vreun izvor istoric, că Romînii din Sîrbia sînt Dacoromîni migraţi acolo recent din Banat. La lumina apropierilor de mai sus ale graiului acestor Romîni cu cel meglenoromîn, ipoteza unei migraţii din Nordul Dunării pare neverosimilă. Printr'o examinare mai atentă a influenţelor slave din graiul lor se va putea da un răspuns mai precis chestiunii originii lor. Dupăcît aflu însă din S. Dragomir, *La patrie primitive des Roumains, Balcania*, VI, p. 87-96, izvoarele istorice arată acolo pe Romîni din timpul evului mediu. Este aşadar de presupus că în tot evul mediu ei erau în peninsula balcanică. Dar fiindcă ei nu au palatalizat labialele, ei trebuie să fi fost ceva mai departe de Macedonia, cel puţin dela un timp încoace. Şi deoarece meglenoromînismele prezintă şi Bănăţenii şi Romînii din Ţara Haţegului, teoria migraţiunii din Sudul Dunării, pe care

pînă acum am susţinut-o numai cu privire la unii Romîni din Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia, trebuie extinsă şi la Bănăţeni şi Haţegani. Desigur, în felul acesta se explică acele apropieri ale meglenoromînei cu graiul bănăţean şi haţegan, relevate de Densusianu, *Grai şi suflet*, II, p. 379-380. Cu această ocazie voiu face unele precizări şi asupra originii graiurilor oltene.

Graiul oltean a fost considerat pînă astăzi, — şi pe drept —, ca o variantă a celui muntean: el are *ž* în loc de *ğ* şi, în numeroase localităţi, *oĭchĭŭ*. El prezintă totuşi multe deosebiri faţă de dialectul muntean din celelalte părţi, şi anume în ce priveşte unele fenomene vechi. E. Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen (Jahrbuch der Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1940) (se poate folosi şi traducerea din *Rev. Fund. Reg.*, August, 1940), a arătat cel dintîiu că, în cazul unor fenomene foarte vechi, Oltenia nu merge cu Muntenia, ci cu teritoriul transcarpatin şi Moldova. Acest cercetător nu putea însă stabili mai de aproape înrudirile graiului oltean, deoarece el nu distingea, în cadrul ariei dacoromîneşti nemuntene, cele trei subdialecte pe care le distinge E. Petrovici şi, după aceia, noi înşine. Noi constatăm că cele mai multe asemănări le prezintă dialectele oltene cu graiul Romînilor din Sîrbia, Banat şi Ţara Haţegului (meglenoromînismele relevate mai sus sînt în această categorie) şi că aceste asemănări sînt cîteodată foarte vechi. Deja K. Jaberg, *Vox Romanica*, V, p. 80, în cadrul unui articol intitulat *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des rumänischen Sprachgebietes*, a constatat că Oltenia merge de multe ori cu Banatul. El însă nu dădea acolo fapte. Noi vom pomeni deocamdată aici pe *limburuş* 'omuşor', cu varianta sa, *linguruş* (vezi *ALR*, I, 33 şi *ALRM*, I, 48), pe *postrungă* 'strungă' (*ALR*, I, 31 şi *ALRM*, I, 45), care nu apare însă în Banat, (îl găsim şi în localitatea 129 din jud. Sibiu), pe *străfig*, 'strănut' (verb) din Oltenia şi localitatea 9 din jud. Caraş, pe *străfin*, *zdrăvăn* şi *zdrăvin*, cu acelaşi înţeles, din Banat (*ALR*, I, 78 şi *ALRM*, I, 117), pe *trógnă* 'guturaiu', din Oltenia, Banat şi Haţeg (Oltenia mai are *tróĭnă*, iar Banatul, *trŏánă*, *trónă*, *trŏáńe*, *trŏágnă*) (*ALR*, I, 112 şi *ALRM*, I, 157), şi pe *gilcă* 'uimă', din Oltenia şi

Banat (*ALR*, I, 113 şi *ALRM*, I, 158). Dealtfel graiul din jumătatea de Nord-Vest a judeţului Mehedinţi, prezintînd particularităţile cele mai bătătoare la ochi ale dialectului bănăţean, trebuie considerat chiar ca aparţinînd acelui dialect (vezi *ALRM*, I, 7, 8, 9, 11, 13, 16, 18, 19, 21, etc.), şi, după cît arată numele judeţului însuşi, el trebue să fie originar din Mehadia (pentru nume vezi Iorga, *Observaţii şi probleme bănăţene*, p. 12-13). Eu cred însă că şi actualul graiu din Gorj a fost la origine identic cu cel din Banat şi Ţara Haţegului, deşi el prezintă azi fenomenele cele mai caracteristice ale dialectului oltean-muntean. Intr'adevăr, varianta fonetică *ieşche*, pe care, în articolul meu citat, o invocam pentru a susţinea originea meglenoromînă a unor Olteni (vezi *BIFR*, IX. p. 165), nu este atestată deocamdată, în ce priveşte Oltenia şi Muntenia, decît pentru Gorj (eu citam acolo *Graiul nostru*, I, p. 26, dar puteam trimite şi la T. Gîlcescu, *Grai şi suflet*, V, p. 75, care dă formele *ieşkie* şi *ieşt'e*). Ea leagă graiul de acest judeţ de graiul din Banat şi Haţeg, şi ea nu e faptul cel mai probant; *scamn* (vezi Gîlcescu, p. 79) şi *praă* 'praf' (*ib.*, p. 78), chiar *ńima* 'nimeni', *ib.*, dovedesc fără putinţă de contradicţie caracterul bănăţean-haţegan al graiului gorjan. Probabil că şi *furnigă*, din acelaşi judeţ, pe care în articolul meu citat îl invocam ca un alt meglenoromînism, (acolo trimiteam din greşală la *Graiul nostru*, I, p. 78, în loc de Gîlcescu, *Grai şi suflet*, V, p. 78), se găseşte şi în Banat şi Ţara Haţegului, căci cuvîntul mai apare, pe lîngă meglenoromînă, şi în istroromînă. Din aceste fapte rezultă că Olteni, Romînii din Sîrbia, Bănăţenii şi Romînii din Ţara Haţegului au locuit cîndva pe un teritoriu mai restrîns, care pare să fi fost în Sudul Dunării între Macedonia, Oltenia şi Banat (acest teritoriu, poate, nici nu atingea, la Nord, Dunărea). De acolo au trebuit să vie ei, cel mai tîrziu pela sfîrşitul evului mediu, atunci cînd au venit şi ceilalţi Romîni cu meglenoromînisme, care s'au stabilit în Muntenia şi Sudul Transilvaniei. Aceşti emigranţi, strămoşi ai Bănăţenilor, ai Romînilor din Ţara Haţegului şi ai Oltenilor, aveau, desigur, un graiu identic (sau aproape identic) cu cel al Romînilor pomeniţi în documente sîrbeşti în secolul al XII-lea şi cele următoare: lipsa palatalizării labialelor şi la aceştia din urmă, este, poate, singura identitate lingvistică importantă, pe care izvoarele ne îngăduie s'o constatăm. Romînii din Banat şi Oltenia sînt singurii care pot fi identificaţi, cum vor autorii publicaţiei *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta, 1941, p. X-XI, cu Romînii din Sîrbia medievală. Dar e mai probabil că cei pomeniţi de izvoare medievale, în Sîrbia, sînt cei care au mai rămas acolo, în urma migraţiilor la Nord.

După aceste lămuriri asupra chipului în care s'au format actualele graiuri oltene şi muntene, să încercăm a afla ce origine are palatalizarea labialelor din aceste graiuri. In In Oltenia şi Muntenia există regiuni destul de întinse care prezintă palatale în locul labialelor, şi există şi localităţi care prezintă *s, sk'* şi *sf* în loc de *f*, şi *z, zg'* în loc de *v*. O arie palatalizantă cu *k' (t')*, *bg'*, *mn'* (*mn, n'*), *fk'* (pe vremea cercetărilor lui Weigand şi *fχ'*) şi *vg'* se întîlneşte în Sudul Olteniei. Macrea, *Dacor.*, IX., p. 152-153) a opinat că ea se explică printr'o migrare ardelenească, efectuată în secolul al XVIII-lea, cînd o bună parte din populaţia ardeleană părăsea, din cauza impilărilor, Ardealul şi se stabilea în şesul Olteniei, rămas liber în urma mutării Romînilor de acolo la Sud de Dunăre. Explicaţia este desigur justă. In sprijinul ei eu pot aduce şi faptul că în graiul din această regiune se întîlnesc şi forme rotacizante şi cu *te* prefăcut în *k'e*: *Graiul nostru*, I, p. 52: *mărunche* (de două ori), precum şi ardelenisme ca *rip* „jeg" (vezi *ALRM*, I, 184), *obăcie* „iobăgie" (de două ori), *ibid.*, p. 60, toate din Pleniţa, jud. Dolj, precum şi *a vghiera* „a zbiera", *ibid.*, p. 68, Şigarcea, jud. Dolj, pe care T. Papahagi, *Grai şi suflet*, II, p. 59, îl compară cu *a biera* dela Moţi. Pledează pentru această origine şi forma pe care o prezintă palatalizarea: *bg'*, *mn'*, şi chiar *fχ'* (cea din urmă ar arăta că prin secolul al XVIII-lea încă se mai găsea în Ardeal faza aceasta). Tot în această regiune apare şi *sk'* pentru *f* şi *zg'* pentru *v* (pentru ultimul vezi Luca Preda, *Grai şi suflet*, VII, p. 235). In *Dacor.*, IX, p. 154, Macrea spune: „Considerînd de origine ardelenească palatalizarea din Sudul Olteniei, pot fi mai uşor explicate formele *sk'er, sk'ere, sk'erbe*

şi *sfier, sfiere* din această regiune, cele dintîi rezultînd din contaminarea rostirii *h'er, h'iere*, etc., adusă (cu *h'*, care a devenit apoi ocluzivă) din regiunea Sibiului, cu *ŝer, ŝere*, adusă de pe Cîmpia Ardealului, cele de al doilea, din contaminarea rostirei locale *fier, fiere* cu acelaşi *ŝer, ŝere*, etc., de pe Cîmpie, — *ŝ* transformîndu-se în *s* din cauza lipsei acestei nuanţe din graiul unei părţi a populaţiei". Deoarece însă graiul din Corbu, Optaşi şi Potcoava, toate localităţi din jud. Olt (vezi Luca P r e d a, *l. c.*), precum şi în graiul bătrînilor din Aluniş, jud. Olt, (vezi M. T o m e s c u, *Migraţiile din comuna Aluniş (jud. Olt) şi influenţele lor*, p. 11), există *s* pentru *f*, şi *z* pentru *v*., este de presupus că contaminarea s'a făcut între *ser* şi *χ'er* sau *fier*. Ca şi *s* din localităţile muntene în care el s'a păstrat pînă astăzi, acest *s* presupus de forma *sk'* din Sudul Olteniei, trebuie să fie de origine ardeleană, căci, precum a arătat Ernst G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 190 193, într'o regiune ardeleană care a cuprins şi părţi din Munţii Apuseni, *f* şi *v* au ajuns, după palatalizare, la *s* şi *z* (după G a m i l l s c h e g, p. 107-108, şi graiul din Şerbăneşti şi Floru, jud. Olt, au avut mai înainte *s* şi *z* în loc de *f* şi *v*, şi că ele au fost înlocuite cu *f* şi *v* prin regresiune fonetică; dar autorul crede că *s* şi *z* au devenit mai întîiu *χ'* şi *g'*, printr'o altă regresiune fonetică, şi că abia acestea au fost înlocuite cu *f* şt *v*, vezi p. 191-193). Probabil că şi *χ'* şi *γ'* care s'au contaminat cu *s* şi şi *z* erau tot de origine ardeleană.

Ceialaltă arie palatalizantă din Muntenia, cu *k'*, *g'*, *χ'*, *γ'*, *n'*, cuprinde judeţele Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila şi Ialomiţa. Nordul judeţelor Muşcel, Dîmboviţa şi Prahova • prezintă şi el la unele cuvinte. La alte cuvinte ariile palatalizante înaintează şi mai mult spre centrul Munteniei. Aria din Est prezintă şi fapte ca acestea: *Graiul nostru*, I, p. p. 222: *are să γ'ie*, Glodeanu Sărat, jud. Buzău; p. 224: *a işit*, aceiaşi localitate; p. 225: *irea* 'era', aceiaşi localitate: Padina, jud. Buzău: p. 225: *lăcustili, irea, dăpă* 'după', *işam, măturli, bucati*; Largu: p. 227: *iream, horghea, g'ini, să γ'ie, angăralili*; p. 228: *horba, ghini, ghietili, γ'iti, femeili*; Găvăneşti, p. 250: *γ'in* '[ei] vin', *unili, altili, păralili, oamini*; Ţinteşti, p. 231: *învoelili, ghini, undi, secirat, γ'ini, dipă cum* 'după cum', p. 232: *dipă* 'după', p. 233: *irea*; Chetroasa de Sus: p. 235: *tist di dorobanţi, dipă* 'după'; Greceanca, p. 236: *pripoarele iestea*; Vispeşti, p. 237: *irea*; Lapoşul, p. 238: *γ'ine, dăpă*; Bozioru, p. 239: *a işit, dăpă* 'după', p. 240: *ştiiam juca*; jud. Brăila, Vădeni, p. 245: *eria*; Moγ'ila Niresii, p. 249: *dăpă* 'după'; Viziru, p. 250: *γ'ine*; Cioara Doiceşti, p. 253: *o să γ'ie*: p. 254: *dăpă* 'după', p. 256: *durnia*; Ruşeţu, p. 257: *să γ'ie*, p. 258: *γ'ine*, p. 259: *dăpă ce, dăpă, să γ'ie*, p. 260: *γ'ine*, p. 261: *s'a apruchiat*: jud. Rîmnicul Sărat, Racoiţeni, p. 265: *di moarti, dila, coadili, nucili, toate bucatili, iream* (să se remarce şi forma fonetică a numelui satului); Costienii Mari, p. 266: *iream, toati, relili, trecusi, cintasi, ghini, γ'ini, Rusalili, găinili, irea*, p. 267: *cini şti, γ'ini, irea, închedicăm*, p. 268: *dila, spatili, γ'ini*, p. 269: *işit*, Slobozia-Galbini, p. 269: *irea*, p. 270: *γ'in, toati, părţili, fimeili, să căpiti, nechiptănată*; Grădiştea, p. 272: *irea, cari, ai* 'ani', *dipă* 'după'; jud. Ialomiţa, Vaidomir. p. 195: *ierea*, p. 196: *ieream*; Ceacu, p. 197: *erea, sfulgeră, dipă*, p. 198: *dipă*; Călăraşi: *γ'ine, o χ'i făcîndă, o χ'i vinită*: Şocariciu, p. 200: *γ'ine*; Maltezi, p. 202: *ai* 'ani', p. 203: *obăgie, ai*; Borduşani, p. 204: *ai, durniam*; Găiţa, p. 205; *dipă*, p. 207: *si γ'ie*, p. 208: *o χ'i mersă, dipă, γ'ine*, p. 209: *γ'ine*; Bora, p. 212: *γ'ine*. *ALRM*, I, 423: localităţile 735 şi 730 din Buzău (dar şi 748, 744 şi 746 din Prahova şi 727 din Ilfov) prezintă *k'imitir* 'cimitir', întocmai ca dialectul meglenoromîn şi macedoromîn. *Chimitiru* apare şi în *Graiul nostru*, I, p. 186, Cocioc, jud. Ilfov. Dicţionarele (T i k t i n, Acad., S c r i b a n, afirmă că *cimitir* vine din *chimitir*, cu schimbarea lui *k'* în č, supt influenţa limbilor romanice occidentale. Cred că explicaţia este greşită, deoarece *cimitir* aparţine graiului popular din toată Oltenia şi Muntenia, afară de localităţile cu *k'imitir*, pomenite mai sus. Deoarece în romîneşte există şi *cimiter* (Dicţ. Ac., citat din T. P a m f i l e), care desigur este forma moştenită direct din latineşte, trebuie să admitem că forma *cimitir* a rezultat din *cimiter*, modificat foneticeşte supt influenţa unui *k'imitir*, acesta de origină bizantină. Este clar că în răsăritul Munteniei avem a face cu o populaţie de origine suddunăreană, care a stat însă multă vreme în Ardeal. Hotărîtoare pentru originea suddunăreană a acestor

Romîni sînt mai ales următoarele fapte: *ţ'eam*, care aparţine emigranţilor cu graiu de tip Ţîrnareca, vezi articolul nostru, p. 169 şi 175; *dăpă*, *dipă*, (care presupun un **depă*), şi mai ales *dipă*, toate comparabile cu macedoromîn *dipu*, (Nic., Pap.B., la Pascu, *Dicţ.*) şi meglenoromîn *dipu*, (*An. Ac. Rom.*, Seria II, t. XXV, M.S.L., Buc. 1903, p. 209, atestat pentru Lundzini, în P. Papahagi, *Megleno-romînii*); *a sfulgera*, comparabil cu macedor. *sfuldzirare* (Dal., Pop. B., la Pascu, *Dicţ.*), etc. Nu trebuie să se uite însă că unele din aceste fapte caracterizează şi graiuri dela Nord de Mureş şi din Bucovina. In unele cazuri (*o χ'i făcîndă, o χ'i vinită*) avem probabil a face chiar cu Ardeleni propriu zişi. Cred că nu toţi s'au aşezat în această regiune în secolul al XIX-lea. Din faptul că meglenoromînismele care există la ei nu sînt dintre cele pe care le-am găsit în Şcheii Braşovului, la Săcele şi în Oltenia şi Muntenia, — *dăpă, dipă* —, ar trebui să tragem concluzia că ei alcătuiau o altă ramură de Romîni suddunăreni. Forma palatalizării, prezenţa ei în *γ'ine, să γ'ie*, şi chiar *dipă*, care apar pretutindeni, în această regiune, cu excluderea lui *vine, să vie, după*, prezente în restul Munteniei, îi apropie de Macedoromîni. Este însă de presupus că ei sînt tot o ramură a Meglenoromînilor cu graiu de tip Ţîrnareca, din Macedonia. Este chiar foarte probabil că şi în graiul lor *γ'* căzuse, dar că el a fost reintrodus prin împrumut dela dialectele din Sudul Ardealului, aşa cum s'a întîmplat dealtfel chiar în secolul nostru cu graiul din Săcele (vezi articolul meu, p. 165–166). Poate numele de localitate *Racoiţeni* păstrează pronunţia mai veche. Inainte ca această ramură de Romîni suddunăreni, care au făcut un lung popas în Ardeal, să se aşeze în răsăritul Munteniei, regiunea aceasta trebuie să fi avut o foarte rară populaţie de acelaşi fel cu cea din centrul şi apusul Munteniei. Cît despre partea de Nord a judeţelor Muşcel, Dîmboviţa şi Prahova, este probabil că lucrurile stau la fel. Se ştie de altfel că pe valea Teleajenului şi împrejurimi s'au aşezat, dela sfîrşitul evului mediu încoace, o mulţime de Ardeleni din părţile săcuieşti, ceiace a şi făcut ca judeţul în care se găseau aceşti oameni să se cheme *Săcuieni* (vezi C. C. Giurescu, *Vechimea satelor Star-Chiojd şi Chiojdul mic*,

Rev. Ist. Rom., IV. p. 283-285, *Judeţe dispărute din Ţara românească*, *Omagiu profesorului D. Gusti*, şi *Istoria Romînilor*, II, partea I-a, ed. a IV-a, p. 401-403). Dar dacă un sat ca Ceraşu, jud. Prahova, din apropierea atîtor aşezări ardelene ale vechiului judeţ Săcuieni, prezintă un graiu ardelean cu *k'* prefăcut în *t'*, unele cuvinte palatalizate (*hincă*) şi *nemîncîndă* (vezi *Graiul nostru*, I, p. 179-181), în unele localităţi din Nordul acestor judeţe avem cuvinte cu *γ'*, alături de altele în care el a dispărut, ceiace însemnează că Ardelenii în discuţie sînt la origine Meglenoromîni de tipul celor din Ţîrnareca. *Graiul nostru*, I, p. 122: *stăilar, staila* 'stavila' (Cetăţenii din vale, jud. Muscel), p. 130: *ţişoară* (Dragomireşti, jud. Dîmboviţa), p. 182: *ţermii* 'viermii' (Bătrîni, jud. Prahova).

In unele regiuni muntene palatalizarea labialelor s'a produs într'un chip deosebit de acela din meglenoromînă, macedoromînă, dialectele ardelene şi cele moldovene, şi anume: *pχ', bγ', fχ', vγ'*. Deoarece palatalizarea de acest tip a labialelor se produce în localităţi care au fenomene ce se găsesc şi în Şcheii Braşovului, — localităţile care au *oĭchiă, ureĭche*, etc.: 796, 776, 760, 748, 890, 932 şi 940 (vezi *ALRM*, I, 21, 27, 82, 86, 331, 414) —, ar fi de admis că palatalizarea de acest tip se explică şi ea printr'o migraţie, dela Sudul Dunării, de prin vecinătatea Macedoniei. Dată fiind însă forma palatalizării, — prezenţa labialei, ca şi în Ardeal —, este de presupus că avem a face cu nişte Ardeleni. Această ipoteză s'ar părea că e întărită de următorul fapt: în Zimnicea există *mń*, alături de *fχ'* şi *vγ'* (vezi E. Petrovici, p. 299-302).

§ 35. — Cercetările noastre au dus la concluzia că populaţia olteană, munteană şi ardeleană de Sud, care are astăzi palatale în locul labialelor, este venită din altă parte, de prin secolul al XIV-lea încoace, şi că cea mai veche populaţie românească din Oltenia, Muntenia şi Sudul Ardealului nu suferise palatalizarea labialelor. Aceasta însemnează că vastul spaţiu pe care se vorbeşte astăzi dialectul muntean, era ocupat în evul mediu, sau cel puţin spre sfîrşitul lui, de un dialect nepalatalizant. Se poate presupune că acest graiu nepalatalizant se vorbia şi în Balcanii dela

răsărit de Sofia, unde totuşi s'ar putea admite şi prezenţa unui graiu de tip meglenoromîn nepalatalizant (ca dealtfel şi în regiunea Timocului şi a Moravelor). Nu cumva este deci o legătură între graiul literar muntean din secolul al XVI-lea, nepalatalizant, şi acest graiu străvechiu muntenesc? Dacă o vom admite, nu urmează să admitem şi că limba literară din Muntenia s'a fixat deja în secolul al XIV-lea (aceasta ar fi în total dezacord cu faptele istorice, care ne fac să credem că cel mai de vreme în secolul al XV-lea a putut să se nască o limbă literară în Muntenia). Este de presupus, întocmai ca şi pentru Moldova, că limba literară munteană îşi are originea în graiul aristocraţiei muntene care a întemeiat şi organizat în secolul al XIV-lea statul muntean şi care, deoarece se separase de popor mai înainte de stabilirea Romînilor suddunăreni în Nordul Dunării, avea un graiu palatalizant. A ignora această aristocraţie şi a spune că limba literară muntenească a fost creată numai de Coresi supt influenţa manuscriselor rotacizante, sau chiar datorită faptului că era dintr'o regiune nepalatalizantă, nu mi se pare un lucru atît de potrivit. Coresi n'a scris în graiul popular pe care-l vorbea el acasă, căci pe vremea sa exista un graiu al aristocraţiei şi al clerului din Ţara Românească, care tocmai pentrucă era graiul claselor conducătoare şi instruite, se bucura de prestigiu în ochii tuturor. Existenţa unui asemenea graiu înainte de Coresi ne este arătată de scrisoarea boerului Neacşu din Cîmpulung, din 1521, care cuprinde *corabii, bine, io*. Dar acest text dovedeşte, cum am spus-o la § 21, şi influenţa textelor rotacizante asupra graiului vorbit de boerii şi clericii munteni. Presupunînd că textele rotacizante ar fi avut palatale în locul labialelor, Coresi desigur nu le-ar fi urmat, cum nu le-a urmat în cazul rotacismului. Tradiţia limbii literare muntene este mai veche decît Coresi, şi nu numai pentru motivul că în secolul al XV-lea va fi început să se scrie mult românește în Muntenia, dar şi pentrucă aristocraţia munteană a avut o limbă deosebită de cea a poporului. Densusianu însuşi a admis, se pare, că graiul lui Coresi era şi al aristocraţiei muntene din timpul său. De aceia ni se pare curios că tocmai cercetătorii care au făcut ipoteza că graiul literar din Muntenia este la origine graiul unei aristocraţii nepalatalizante (Macrea, *Dacor.*, IX, p. 159-160, şi, după el, Puşcariu, *Dacor.*, VIII, p. 310) au invocat, pentru a explica faptul că graiul literar din Muntenia are labialele intacte, atît tradiţia creată de textele maramureşene, cît şi faptul că diaconul muntean era dintr'o regiune cu labialele intacte. Mai mult decît oriunde, pe pămîntul dacoromînesc, aristocraţia munteană trebuia să vorbească cu labialele nealterate. Lucrul acesta l-a înţeles N. Sulică, *Athenaeum*, V (1939), nr. 1, 2, 3 şi 4, articolul *Preoţii dela biserica sfîntul Nicolae din Braşov ca precursori ai lui Coresi şi ctitori ai limbii literare*, în special p. 254, 257 şi 356-358, care, dînd pentru prima oară un mare rol în formarea limbii literare coresiene preoţilor dela biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, a admis că aceştia acceptase graiul aristocraţiei muntene, cu care avea relaţii directe (precum s'a spus mai înainte, Romînii din Şcheii Braşovului erau palatalizanţi, şi numai contactul cu aristocraţia munteană i-ar fi determinat să părăsească această particularitate în graiul lor scris). Deoarece ei erau şi translatorii şi scribii de românește ai Saşilor braşoveni, eu aş vrea să susţin că influenţa limbii rotacizante asupra limbii coresiene s'a exercitat printr'înşii, şi că ei au reuşit să impună aceastăa influenţă boerimii muntene deja înainte de 1521, anul scrisorii boierului Neacşu (Sulică greşeşte cînd crede, p. 357-358, că limba lui Coresi nu prezintă o influenţă a graiului rotacizant şi că reprezintă graiul curat al aristocraţiei muntene de atunci; în ce priveşte concepţia sa despre originile limbii literare românești, el este un adept al teoriei lui Densusianu şi Bianu, vezi p. 258).

Admiţînd că graiul literar din Muntenia îşi are originea în graiul din Muntenia de dinainte de migrarea masivă a Romînilor suddunăreni la Nord, urmează că faptele lingvistice nu sînt împotriva ipotezei făcute de Onciul în *Radul Negru, Conv. Lit.*, XXIV, şi în *Originile principatelor române*, că statul muntean ar fi fost întemeiat de voievozi romîni din Oltenia, în secolul al XIII-lea; ar fi aceasta de altfel tocmai ipoteza făcută şi de Puşcariu. Dar noi am accepta-o nu pentrucă numai din Oltenia s'ar fi putut ri-

dica atunci ca limbă a aristocraţiei un graiu cu labialele intacte, — ceiace nu e adevărat —, ci pentrucă şi în Oltenia aristocraţia ar fi avut atunci un graiu cu labialele intacte, ca în Muntenia. Dar, împotriva lui Onciul, ar trebui să se admită că aristocraţia olteană din secolul al XIII-lea, care a creat statul muntean, nu era venită din Sudul Dunării, ci reprezenta ceiace era mai vechiu în această regiune (acest învăţat admitea o migrare a Oltenilor din Sudul Dunării la Nord). Deasemenea faptele lingvistice nu sînt nici împotriva ipotezei lui Iorga (*Geschichte des rumänischen Volkes* şi alte lucrări), care socotea că statul muntean a fost întemeiat de aristocraţia dela Est de Olt, din secolul al XIII-lea. Să adăugăm însă că nici ipoteza lui Xenopol, *Istoria Rominilor* şi alte lucrări, reluată după aceia de I. Vlădescu (vezi Xenopol, *Istoria Rominilor*, ed. Vlădescu, III, p. 223-233) şi de N. Bejenaru, *Arhiva*, XXXIII (1926), p. 225 235, iar acum în urmă de G. Brătianu şi I. Moga (vezi Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor romîneşti*, p. 85-111, 115-116 şi 219-223), că statul muntean a fost întemeiat de Romîni veniţi din Făgăraş, nu este repinsă de fapte, fiind foarte probabil că, pe vremea cînd, s'a întemeiat principatul muntean, graiul din Ţara Făgăraşului avea labialele intacte (actualul graiu din Făgăraş este venit mai dela Nord, cum a arătat Gamillscheg). Dacă, după cît se pare, sînt motive serioase să se admită această ultimă ipoteză ca cea mai probabilă, cercetarea lingvistică nu aduce nimic împotrivă. Pare însă verosimil că aristocraţia întemeietoare de stat vorbea graiul romînesc cel mai vechiu din Muntenia, iar nu graiul veniţilor din Sudul Dunării la sfîrşitul evului mediu. Pe cît se pare, aceşti Romîni din Sudul Dunării n'au venit ca nişte cuceritori şi organizatori ai spaţiului oltean şi muntean, cum a fost cazul cu Maramureşenii lui Bogdan. Explicaţia dată de Lacea plecării din Sudul Dunării a Romînilor din Şcheii Braşovului, anume că această migrare s'ar datori năvălirii turceşti, trebuie să fie explicaţia valabilă pentru migrarea multor grupuri de Romîni, care, dela Sudul Dunării, s'au mutat la Nordul ei. Şi nu e de mirare că la 1392 s'au mutat lîngă Braşov tocmai nişte Romîni care locuiau prin părţile

Vardarului, pe unde duce drumul dela Belgrad la Salonic. Acolo prezenţa Turcilor se făcea mai simţită. Numai emigrarea Bănăţenilor, Oltenilor şi a Romînilor din Ţara Haţegului s'a produs foarte probabil mai de vreme, şi se datoreşte altor cauze. Tot alte cauze trebuie să fi explicînd şi emigrarea spre Nord a Romînilor din Balcani, cu graiu muntenesc.

§ 36. — In secolul al XVI-lea nu exista o limbă comună romînească, dacă înţelegem prin această expresie o limbă a scrisului, identică pe tot teritoriul dacoromîn. Rosetti ar avea dreptate să susţină, împotriva lui Densusianu, acest lucru (*Rech.*, p. 90), dacă prin limbă comună ar înţelege o limbă cultă, fără variaţii mari dela o regiune la alta. Dar în secolul al XVI-lea existau graiuri literare care aveau labialele intacte şi care, deci, dacă se potriveau cu graiul popular din Banat, din Maramureşul şi Crişana de pe acea vreme şi din unele părţi ale Olteniei şi Munteniei, în restul ţării se deosebia de graiul popular. Faptul că aceste graiuri aveau labialele intacte a făcut pe Hasdeu şi pe Densusianu să creadă că deja în secolul al XVI-lea exista o limbă literară romînească unică, o tradiţie literară unică sau, ceiace e tot una, conştiinţa unei limbi literare unice. Noi am văzut că această caracteristică comună tuturor dialectelor literare din secolul al XVI-lea are cauze speciale la fiecare dialect literar, şi că deci numai întîmplarea a făcut să avem o oarecare unitate a graiului nostru scris, din secolul al XVI-lea. Dar acest graiu scris era şi vorbit de pătura noastră aristocrată din acea vreme. Nu trebuie să ne mai mirăm, ca Densusianu, că fenomenul nu apare mai des în texte. Şi deoarece cînd Rosetti tăgăduieşte că ar fi existat o limbă comună romînească în secolul al XVI-lea, el înţelege să tăgăduiască că ar fi existat vreo deosebire între graiul scris şi graiul popular, — am văzut la § 8 că prin limbă comună cercetătorul bucureştean înţelege şi dialect literar —, el nu mai poate fi acceptat de noi. Din acest punct de vedere trebuie să recunoaştem că are dreptate Densusianu, şi mai ales Ibrăileanu, Puşcariu, Procopovici şi Macrea. Cînd Rosetti afirmă *Grai şi suflet*, V, p. 352, că o limbă

scrisă „care să-şi impuie norma" nu exista în ţările romîne nici „la sfîrşitul secolului al XVII şi începutul secolului al XVIII", el greşeşte şi mai mult. Dar această limbă scrisă nu putea avea pe acea vreme o influenţă asupra graiului popular al bărbaţilor, cum admite Puşcariu, *Dacor.*, IV, 1309, şi acum, *Etudes*, p. 85, pentru a împăca faptele cu spusele lui Cantemir. Fenomenul acesta nu se va produce desigur decît în secolul al XIX-lea şi mai ales al XX-lea. Fenomenul care, dimpotrivă, va avea loc în tot timpul vechii romîne literare, (chiar mai înainte de mijlocul secolului al XVI-lea, cînd se plasează primele texte romîneşti păstrate pînă astăzi), va fi acela al îndepărtării de popor, chiar în cazuri în care schimbarea palatalelor în labiale n'ar fi justificată. Afară de cele două forme „hiperliterarizate" pe care le-a relevat Densusianu, *l. c.*, (despre *firovim* vezi şi Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 23 şi 93, care vorbeşte de hiperurbanism; cred că e mai corect în cazul de faţă „hiperliterarizare"), se mai întîlnesc şi altele, chiar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Astfel, Coresi, *Carte cu învăţătură*, 1581, Gaster, I, p. 30: *se îmbrăca în cămfi şi firure*. Cuvîntul *cămfi*, pl. care lipseşte din glosarul lui Gaster, este, cum a arătat Drăganu, *op. cit.*, p. 66 şi 70, gr. *καμουχάς* „stofă orientală". Hiperurbanismul acesta a fost relevat de Drăganu. În *Tatăl nostru*, scris de Luca Stroici la 1593, apare *fitlanul*, Densusianu a mai relevat şi pe *arfimandrit* (vezi Macrea, *Dacor.*, IX, p. 102). Dar fenomene identice s'au produs şi mai înainte de această dată. Ele sînt dealtfel şi cele care ne interesează mai mult de noi, căci ele dovedesc că graiul aristocratic se deosebia şi mai înainte de această dată de graiul poporului, şi că nu supt influenţa limbii tipăriturilor lui Coresi s'a ajuns în Moldova la un graiu cult cu labiale. Unul dintre aceste fenomene este cel petrecut în *movilă*. Puşcariu spunea, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Etudes*, p. 84: „Le mot *movilă* „colline" vient probablement du slave (v. sl. *mogyla*, bulg. *mogila*, russe *mogila*, petit-russe *mohela*, polon. *mogila*). On le considère comme le résultat d'un hyperurbanisme de la forme *moghilă*, en partie conservée en dialecte (cf. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, 276). Mais, étant donné que le domaine de *g'* (pour *v*) est très restreint (cf. la carte Nr. 8 de Weigand, où il est marqué en jaune) et que la forme *movilă* est répandue aussi là où l'on dit *vin* ou *yin*, cette explication ne doit pas être exacte (on attendrait plutôt l'hyperurbanisme *mobilă*). Il semble plutôt que nous ayons ici affaire à un changement de *h* en *v*; en effet ce mot, lorsqu'il apparaît pour la première fois dans un texte, comme nom propre, a la forme petit-russienne *Mohila* (Hurmuzaki-Iorga, XI, 317 dans un acte privé de 1593). Son étymologie n'est pas parfaitement claire (cf. G. Meyer, *Etym. Wörterbuch der alb. Sprache*, 118-119)". Numele de familie *Mohila* apare foarte des, alături cu *Moghila*, deja în documentele slavoromîne dela Ştefan cel Mare. Vezi toate locurile unde apare în M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti dela Bogdan Voevod*, p. 103-105. Foarte probabil el ascunde pronunţia *moγ'ilă*, care există şi astăzi în Moldova. Scribii erau obligaţi să redea pe *γ'* prin *h*, pentrucă alfabetul chirilic nu dispunea de un semn special pentru *γ'*. Dacă scribii transcriau acest nume de familie şi cu *Moghila*, aceasta o făceau supt influenţa limbii slave, uzuale atunci la noi. Forma *movilă* este deci un hiperurbanism, aşa cum credea Densusianu, şi apariţia ei este normală acolo unde se spune *γ'in*. În acest cuvînt nu avem deci, cum înclina să creadă Puşcariu, o prefacere a lui *h* (de fapt a lui *χ'*) în *v*. Iar eu găsesc atestată întîia oară forma cu hiperurbanism (de fapt pentru această epocă nu se poate vorbi de un hiperurbanism, ci de un hiperaristocratism) în *Vascana Movili* (genitiv dela *Vascan Movilă*) şi *Movili*, dativ, care apar într'un document slavoromîn din 7062 (= 1556), Martie 2, Bîrlad (vezi Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, partea I, p. 101), într'o vreme cînd forma obişnuită în documente era cu *g'* (în treacăt fie spus, ea dovedeşte în mod neîndoios că, deja înainte de Coresi, boerimea moldoveană vorbea cu labialele intacte).

Cum şi cînd se vor fi introdus în graiul scris cele cîteva forme cu *χ'*? *χ'* apare, cum observa deja Puşcariu, *Dacor.*, VII, p. 42-43, acum *Etudes* p. 247-248, în formele verbului *a fi*, dar nu apare, cum afirma tot acolo acelaşi învăţat, în *piept, pieptene, fierbe*. Puşcariu n'avea dreptate

să creadă, *ibid.*, că cuvintele cu palatale, care au pătruns în scrieri, sînt caractcristice graiului feminin, deşi eu constat între aceste cuvinte şi pe *a (se) răşchira* (vezi § 30, mai sus). Căci cuvinte ca *heru* (vezi Candrea, *Psalt. şch.*, I, p. CLIV) şi chiar *a hi* şi *hiindcă*, nu pot fi considerate astfel. Ţinînd samă însă că cele spuse de Cantemir sînt valabile pentru graiul clasei aristocratice, se poate admite totuşi o influenţă a graiului femeilor asupra celui al bărbaţilor, dar numai cînd e vorba de clasa cultă. Poate aşa se explică *a (se) răshira*, *a (se) răşchira*, şi chiar *hiastru*. Ori cum ar fi, fenomenul e unul de împrumut. Mă mai întreb dacă norma de pronunţare cu *γ'* nu se explică şi printr'o tradiţie creată de textele maramureşene, singurele la care va fi avut loc un împrumut. Constat că în Maramureş norma este prezentă şi în secolul al XVII-lea, căci ea există în Epistolia dela Ieud (vezi Bianu, *Texte*, III, p. 21, rînd. 9). Dar explicaţiile acestea nu sînt singurele care trebuiesc date. In alte cazuri, de exemplu în cazul lui *Hilip*, trebuie să admitem că avem a face cu o formă dialectală care a pătruns în graiul scris din cauza neposedării perfecte a limbii culte de către diac [1]).

1) Puşcariu a pomenit, atunci cînd vorbea de influenţa pe care graiul feminin ar fi exercitat-o asupra bărbaţilor, şi de cuvintele *piept*, *piepten*, pentrucă aceste cuvinte sînt singurele care prezintă palatalizarea labialelor în istroromînă. Hasdeu le invocase în sprijinul teoriei sale că palatalizarea labialelor a apărut întîiu în graiul femeilor dace, căsătorite cu Romani, şi că ea a rămas tot numai o particularitate a graiului femeilor pînă pe vremea lui D. Cantemir. Este de mirare că Puşcariu, *Z. Rek., d. Urr.* acum *Etudes*, p. 83, nota, afirma: „Hasdeu est instructif jusque dans ses erreurs", iar mai tîrziu va socoti explicaţia lui Hasdeu chiar ca o explicaţie posibilă (*Dacor.*, VII, p. 42-43, nota, acum *Etudes*, p. 248, nota 1): „Hasdeu (*Etymologicum Magn. Rom.* 233 sqqu.), a eu peut-être raison de penser que ces deux mots qui appartiennent à la langue des femmes ont été imposés par celles-ci au parler commun, avec les labiales altérées". Această scurtă afirmaţie n'a căpătat din partea autorului toate precizările pe care le necesită. Trebuie să admitem că Puşcariu socoate de fapt valabilă şi pentru poporul de jos concepţia lui Procopovici despre stările de lucruri care caracterizau aristocraţia moldovenească, şi anume o socoate valabilă pentru poporul romîn de pe vremea cînd acesta încă nu se despărţise în cele patru ramuri. Căci probabil, prin „parler commun" autorul înţelege graiul de un uz mai întins în spaţiu, al bărbaţilor din acel timp. Ar trebui să mai admitem că pe acea vreme palatalizarea labialelor a caracterizat, în regiunile în care ea s'a produs, numai graiul femeilor, şi că

Trebuie să recunoaştem că afirmaţia lui Densusianu, făcută numai pentru secolul al XVI-lea, că în texte se constată numai formele populare cu *χ'*, este justă şi pentru secolul al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea. Exemplele cu *k'* şi *g'* sînt prea puţine, iar cele cu *γ'* şi poate şi cu *n'* lipsesc total dacă e vorba de textele scrise de cei mai mari scriitori şi traducători ai vremii, şi nu apar decît rar în documente scrise de diaci fără o cunoştinţă mai serioasă a limbii literare a vremii. Se pune problema pe care a pus-o Densusianu numai pentru limba textelor secolului al

Istroromînii au împrumutat cele două cuvinte dela femeile care vorbeau alt graiu decît istroromîna. Dar atunci dece să admiţi că au fost împrumutate dela femei, şi nu dela întreaga comunitate lingvistică cu palatale, cu care vor fi venit în contact Istroromînii? Şi aceasta cu atît mai mult, cu cît cele două cuvinte nu fac parte, cum afirmă Puşcariu, numai din graiul feminin, dar şi din graiul bărbaţilor. Este sigur că, în cazul poporului romîn, diferenţierile de graiu dintre bărbaţi şi femei n'au fost atît de mari pe cît ar reieşi din această afirmaţie a lui Puşcariu. In privinţa aceasta să se vadă cele spuse de Philippide în *Principii*, p. 144-145, unde combătea părerea lui Hasdeu. (Philippide admitea totuşi că, atunci cînd, în secolul al XVII-lea, fenomenul a început să se realizeze, el s'a realizat întîiu în graiul femeilor şi apoi în acel bărbaţilor, şi mai admitea că a avut loc şi un împrumut al formelor cu palatale, din partea bărbaţilor, dela femei). Iată deci la ce presupuneri ne duce scurta afirmaţie a învăţatului clujean, dacă scoatem toate implicaţiile ei. Dar şi consecinţele sale sînt curioase. Puşcariu ar fi trebuit să admită, conform cu această afirmaţie a sa, că graiul literar îşi are originile în graiul bărbătesc. Eu cred că în cele două cuvinte istroromîne trebuie să vedem nişte împrumuturi făcute de Istroromîni dela Macedoromîni sau dela Meglenoromîni în ultimele secole ale evului mediu. Ipoteza ni se pare mai verosimilă decît aceia pe care a făcut-o Puşcariu în *Z. Rek. d. Ur.*, acum *Etudes*, p. 81, şi în *Dacor.*, VII, p. 43, nota 1, acum *Etudes*, p. 248, nota 1, că ele se explică prin metateza *pect-* > *hept-* sau prin disimilaţia *piept-* > *kept-*, *piapt-* > *kiapt-*. (La istroromînul *kl'ept*, deja Meyer-Lübke, vezi Macrea, *Dacor.*, IX, p. 106, admitea o disimilaţie. In istroromînul *ts'ptir* acelaşi învăţat vedea un împrumut dintr'un dialect învecinat, cu *t'éptir*, ceiace înseamnă un dialect ardelean. Lucrul fusese susţinut expres de Densusianu, *Hist.*, I, p. 339-340; la p. 343-344 aceasta admitea în cazul lui *kl'ept* un împrumut din macedoromînă, dar făcea greşala de a-i crede pe Macedoromîni originari tocmai din locurile în care s'ar fi produs împrumutul. Deasemenea P. Skok, *Nasalisation*, p. 332, la Rosetti, *Rech.*, p. 127, nota 1, a admis că istroromînul *ĉ[ptir* vine din macedoromînul *k'aptine*. Rosetti, *op. cit.*, p. 126 şi 127, a susţinut, cu ocazia discuţiei celor două cuvinte, că nu sînt probe care să dovedească un contact între Istroromîni şi Meglenoromîni. Totuşi cele două cuvinte pot fi o asemenea probă).

XVI-lea: De ce în limba veche literară romînească au pătruns numai cuvinte cu *χ'*? Aceasta este singura problemă care rămîne nesoluţionată dintre toate problemele pe care le pune palatalizarea labialelor. Probabil că tot explicaţia dată de Densusianu este cea mai bună. Căci nu putem accepta pe aceia pe care o dă Puşcariu în *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Etudes*, p. 84-85: „Si en mégléno-roumain le passage de *fĭ* a *ĭ* est entièrement achevé et si, chez les écrivains moldaves, *h'* pour *fĭ* s'est frayé le premier une voie dans la langue littéraire, la raison en est vraisemblement la fréquence du verbe *a fi* „être".“ Nu putem admite că aristocraţia moldoveană a acceptat dela popor forma *a χ'ĭ* pentru că o auzia mai des — căci la asta se reduce afirmaţia lui Puşcariu, *o. c.*, p. 85: „ma grand-mère, aujourd'hui (1910) âgée de 98 ans, et dont la langue n'a par ailleurs rien de dialectal, emploie toujours le *h'* du dialecte de Braşov, à l'exclusion de *k'*, *g'* etc.“. Cazul relatat de el rămîne tot aşa de puţin explicat ca şi cel al vechilor noastre texte, afară numai dacă n'ar trebui să admitem că bunica învăţatului nostru era influenţată de vechile noastre texte. Cît priveşte faptul că în meglenoromînă singur *χ'ĭ* a devenit *ĭ*, el se explică prin baza de articulaţie. Dealtfel în graiul meglenoromîn din Ţîrnareca nu *χ'ĭ*, ci *γ'ĭ* a devenit *ĭ*, sau *γ'* urmat de *i* a dispărut.

CAP. II.

PREFACEREA LUI *ĔÁ'*, URMAT DE *E*, *I* ŞI SUNET MUIAT ÎN *E*

§ 37. Formularea fenomenului. Cele două fenomene cuprinse supt această formulă. — § 38. Cronologia fenomenului. — § 39. Concluzii asupra originii dialectelor literare.

§ 37. — Fenomenul trebuie formulat în felul următor: *ĕá* urmat în aceiaşi silabă sau în silaba imediat următoare, în imediat contact sau la distanţă, de un *e* (acest sunet nu poate urma imediat după *a*, ci numai dupăce se pronunţă un *ĭ*), *i*, *ĭ* (acesta nu poate fi decît în aceiaşi silabă cu diftongul), sunet muiat sau sunet palatal, se preface în unele regiuni în *é*. La această schimbare trebuie să cuprindem şi schimbarea lui *ĭa'* din aceleaşi condiţii în *ĭé*, schimbare care,

contrar celor crezute de Densusianu, *Hist.*, II. p. 63-64, şi Candrea, *Ps. şch*, I, p. CXXV-VI, s'a petrecut în acelaşi timp şi supt impulsul aceloraşi cauze, cum au înţeles ceilalţi cercetători ai fenomenului, şi cum a spus-o în mod special Gr. Scorpan, *BIFR*, II, p. 34-35. Trebuie să spunem însă că Philippide, *Orig.*, II, p. 18, a formulat altfel decît noi (şi decît ceilalţi cercetători) fenomenul: „*á* accentuat, precedat în aceiaşi silabă de *ĕ*, *ĭ*, sunet muiat, şi urmat în aceiaşi silabă ori în silaba imediat următoare de *e*, *i*, sunet muiat, se preface în *é*. Astfel vechii diftongi *ĕá*, *ĭá*, proveniţi din diftongarea lui *é*, *ĭé*..., s'au prefăcut în *é*, *ĭé'* în poziţia — *e*...“ Philippide l-a formulat în felul acesta, ca să poată cuprinde într'o singură formulă cele două procese formulate de noi separat, precum şi altele noi, ca prefacerea lui *á* precedat de sunet muiat sau palatal. Şi trebuie să recunoaştem că formularea sa este cea mai corespunzătoare realităţilor. Dacă noi vom vorbi mai jos numai de prefacerea lui *ĕá* în *é*, o vom face numai pentru comoditatea exprimării, cele spuse despre această schimbare fiind valabile pentru toate fenomenele la care s'a gîndit Philippide.

Aproape toţi cercetătorii au înţeles că schimbarea lui *ĕá* în *é* nu s'a făcut direct, adică fără stări fonetice intermediare sau de transiţie. Singur Densusianu, *o. c.*, p. 55-56 şi 59 65, urmat după aceia şi de Rosetti, *Rech.*, p. 52, nota 2, a admis o prefacere directă. Credem că părerea aceasta e puţin probabilă. Prin oricare din formulele de mai sus exprimăm de fapt, nu o singură schimbare fonetică, ci două, şi anume: o schimbare a lui *ĕá* în *ę'*, singura care s'a şi produs în unele regiuni, şi alta, a lui *ę'* în *é*. Lucrul acesta nu prea a fost înţeles pînă acum. Dovadă, felul în care a fost formulat fenomenul. Singur Gr. Scorpan. *BIFR*, II, p. 31, în cadrul unui articol consacrat fenomenului, a susţinut clar că *ę*, deşi a fost un „stadiu intermediar“, a constituit totuşi „o stare normală“ a limbii, iar nu un simplu „moment“ de trecere. Întocmai cum la palatalizarea labialelor grupurile *pk'*, *bg'*, etc., au constituit, cel puţin pentru unele regiuni, starea fonetică scop, adică starea fonetică spre care se tindea prin schimbare, tot aşa şi aici *ę* a constituit,

cel puţin pentru unele regiuni, starea fonetică finală. Dovadă e faptul că atîtea regiuni l-au păstrat neschimbat pînă astăzi. Cred că nici n'ar mai trebui să se considere *ę* o fază intermediară decît pentru acele regiuni unde el n'a existat decît un singur moment şi unde deci scopul schimbării ar fi fost *e* (dacă, bineînţeles, s'ar putea constata astfel de regiuni). Dacă mai jos noi vom vorbi de o fază intermediară, *ę*, va fi tot numai pentru comoditatea exprimării. In ce priveşte aria pe care *ĕá* este reprezentat astăzi prin *ę* şi cea în care el e reprezentat prin *e*, să se vadă S. Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 383-384, care se întemeiază pe harta generală (Übersichtskarte) nr. 2 din Atlasul lui Weigand [e nevoie să se corecteze în textul lui Puşcariu *ę* dela p. 283, r. 6, în *ę*], precum şi A. Philippide, *Orig.*, II, p. 18-20, care se întemeiază pe textele lui Weigand. Cred că este greşită notaţia din *ALR*, I, — vezi de exemplu *ALRM*, I, 3 (piele), 274 (fete), 362 (mirese), 381 (femeie) şi 399 (el piere) —, care este *ę* mai pretutindeni acolo unde hărţile sau textele lui Weigand arată *e*. Foarte probabil, anchetatorul a considerat ca *ę* ceiace de fapt este un *e*.

Desigur, în acelaşi timp şi prin aceleaşi faze cu fenomenul despre care e vorba, s'au schimbat în *e* sau *ie* şi diftongii *ĕá* sau *ĭá* din acele forme ale conjugării în care aceşti diftongi nu erau urmaţi de *e*, *i* sau sunet palatal (mold. şi nordmureşan, — vezi *ALRM*, I, 176, încuiat, — *încuĭet* sau *încuĭęt*, *şidém*, *şidé*, *tăĭém*, *tăĭé*, *tăĭét*, *tăĭéţi*, etc.), deşi în cazul acesta avem a face nu cu fenomene fonetice, ci de anologie (vezi Philippide, *Orig.*, II, p. 18). Acest lucru rezultă din chiar examinarea faptelor de limbă romîneşti, dialectale sau din textele vechi romîneşti. Mai adaug că fenomenul fonetic în discuţie s'a produs şi cînd diftongul nu era accentuat: *cărţĕa*, *ĉĉaĭa* s'au schimbat în *cărţę*, *ĉęĭę* sau *carte* *ĉeĭe* în aceleaşi regiuni şi desigur şi în acelaşi timp în care schimbările corespunzătoare au avut loc la diftongul accentuat. Amîndouă aceste cazuri vor fi lăsate la o parte în discuţia care urmează, deşi afirmaţiile noastre sînt, probabil, valabile şi pentru ele.

Incercînd mai jos să stabilim cronologia fenomenului, vom lăsa însă realmente la o parte cazurile în care *ĕá* sau *ĭá* (sau chiar *á*) era precedat de *š*, *ž*, *s*, *z*, *ţ*, *dz* şi *r* (velari sau muiaţi), căci ele pun probleme noi, pe care vom căuta să le soluţionăm în alt capitol, la discuţia altui fenomen.

§ 38.—Cercetările de pînă acum cu privire la cronologia schimbării lui *ĕá-e* în *é-e* au dus la rezultate care se plasează pe două poziţii deosebite una de alta şi de neîmpăcat atîta vreme cît, în discuţie, nu se apelează la alţi termini: H. Tiktin, *Studien*, p. 78-94, A. Philippide, *Introd.*, p. 100, *Principii*, p. 40, *Orig.* II, p. 18, I. Iordan, *Diftongarea*, p. 161-167, G. Pascu, *Arhiva*, 1921, p. 244-245, articolul *Diftongul ea în poziţie e în secolul XVI şi XVII*, şi Gr. Scorpan, *l. c.*, p. 26-46, în articolul *O problemă de fonetică veche romînească, Diftongul eá urmat de e în textele sec. XVI*, au afirmat că diftongul *ĕá* n'a ajuns la *é* decît în secolul al XVIII-lea, pînă atunci fiind în uz *ę* sau chiar *ĕá*; I. Bărbulescu, *Fonetica*, p. 130-146, Ov. Densusianu, *Hist.*, II, p. 56 şi 59-63, Candrea, *Ps. şch.*, I, p. CXXIII-CXXVII, Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 382-388, Rosetti, *Rech.*, p. 50-53 şi *L. r.*, p. 31-32 şi 55-56, şi Iordan, *ZfrPh*, 58, p. 371 (recensia cărţii lui Rosetti, *L. r.*), au afirmat că diftongul *ĕá* se găsea transformat în *e* deja în secolul al XVI-lea. Amîndouă grupurile de cercetători au plecat dela starea relevată de textele vechi romîneşti şi de informaţiile gramaticilor. Bărbulescu a pornit şi dela valorile fonetice pe care le aveau semnele ѣ şi ѧ în textele slave bisericeşti, scrise în afara pămîntului romînesc sau pe acest pămînt. Teoriile din interiorul fiecărui grup prezintă totuşi mari deosebiri între ele. Noi va trebui să reexaminăm faptele pe care le-au invocat cercetătorii. Făcînd istoricul chestiunii, vom pomeni şi pe unii cercetători a căror poziţie nu e clară, considerată din punctul de vedere expus mai sus. Ordinea expunerii teoriilor va fi, în bună parte, cea cronologică.

Tiktin, care constata că grafiile ѣ şi ѧ apar pînă în secolul al XIX-lea acolo unde altădată au fost diftongii *ĕa* şi *ĭá* urmaţi de *e*, afirma, întemeindu-se pe mai multe fapte, că în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, în locul vechilor diftongi *ĕá* şi *ĭá*, existau *ę'* şi *ię'*. Cercetările ulterioare au arătat că nu toate argumentele sale rezistă criticii. Consi-

derăm perfect îndreptăţite obiecţiile ridicate de I. Iordan, *Dift.*, p. 163, nota, Bărbulescu, *o. c.*, p. 148 149, şi Candrea, *o. c.*, p. CXXXIX CXL (ele sînt reproduse, cu amplificări, de Scorpan, p. 29-30). Cred însă că primele două argumente ale lui Tiktin, folosite de el ca să dovedească că la sfîrşitul secolului al XVII lea şi începutul secolului al XVIII lea vechii *ĕá* şi *ĭá* sunau *e'* şi *ĭe'*, nu pot fi trecute cu vederea. Intr'adevăr, faptul că în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (1673), ѣ şi ѧ, cărora azi le corespunde *e'*, nu rimează niciodată cu *á* (nu există niciodată rime ca *vѣdecade*), pe cînd cei cărora le corespunde azi *ĕa* sau *ĭa*, rimează, apoi faptul că în atîtea opere tipărite ale secolului al XVII-lea, de exemplu pomenita operă a lui Dosoftei şi *Divanul sau gilceava înţeleptului cu lumea* (1698) a lui Cantemir, ѧ şi ѩ notează (sau tind să noteze) pe *ĕá*, *ĭá*, cărora azi le corespunde *é*, *ĭé*, pe cînd ѣ, ѩ notează pe *ĕá*, *ĭá*, care au rămas neschimbaţi pînă azi (*lucrĕáză*, *dirĕáptă*, etc.), dovedesc în mod neîndoios că *ĕá-e* nu suna ca *ĕá-á*. Şi deoarece singurele sunete care au putut exista în condiţiile pomenite, în afară de *ĕá*, *ĭá* pe de o parte şi *é*, *ĭé* pe de alta, sînt ę', ĭę', care şi există azi pe o bună parte a teritoriului dacoromîn, este de admis, întocmai cum a făcut Tiktin, că ѧ şi ѩ din secolul al XVII-lea îi nota tocmai pe ei.—Deoarece textele secolului al XVI-lea prezintă, în cazul care ne interesează pe noi, alternanţa lui ѣ şi ѧ cu ѥ, Tiktin credea că are dreptul să urce prezenţa lui ę până în acel secol. In lipsa de tradiţie ortografică din acel timp, scribii ar fi recurs cîteodată şi la ѥ, atunci cînd aveau de notat un sunet pentru care încă nu exista un semn special, ei dispunînd numai de ѣ şi ѧ, cu valorile *ĕá* şi *ĭa*, şi ѥ, cu valoarea *e*. Autorul credea că chiar ѩ din secolul al XVI-lea (din *piare*, etc.) avea valoarea unui ĭę'. Atrag însă atenţia asupra faptului că, după Tiktin, în alte cazuri (cele în care *ĕá* nu era urmat de *e*, *i*, sunet muiat), ѣ, ѧ şi ѩ aveau valorile *ĕa*, *ĭa*. Philippide n'a adăugat nimic la argumentarea lui Tiktin. Teoria acestuia, întrucît se referă la textele secolului al XVI-lea, a fost acceptată şi de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 103-104, care o consideră valabilă pentru C. T., şi probabil şi pentru toate textele ar-

delene. El admite anume că literele ѣ, ѧ (nu ѧ, cum desigur greşit e notat acolo) şi ѩ nu însemnau numai pe *ĕá* şi *ĭá* (ori *ĭé*) în poziţia *e*, dar şi pe ę'. Acest cercetător relevă şi cazuri în care ę' ardelean este redat prin ѥ, semn ce avea deci, în această întrebuinţare, altă valoare decît cea normală. — Dacă am acceptat susţinerile lui Tiktin cu privire la graiul din secolul al XVII-lea, în special graiul lui Dosoftei şi Cantemir, nu tot aşa de uşor putem accepta şi concluziile sale cu privire la graiul secolului al XVI-lea. Desigur, aşa cum recunoaşte şi Scorpan, p. 30, în unele cazuri (în unele texte; Scorpan spune: „o parte din vorbirea sec. XVI") vor fi stat lucrurile şi aşa, dat fiind că şi azi există regional ę. Dar aceasta numai dacă ę poate fi urcat, pe baza altor fapte, pînă în secolul al XVI-lea. Vasăzică am avea a face deocamdată cu o simplă ipoteză, care ar putea fi sprijinită de alte fapte, iar nu de alternanţa lui ѣ sau ѧ cu ѥ, cum a crezut Tiktin. Oricine dintre cunoscătorii chirilicei dela noi şi-ar fi pus problema notării lui ę în secolul al XVI-lea, ar fi trebuit să-l noteze în mod obişnuit tot prin ѣ sau ѧ, iar nu şi prin ѥ, cum crede Tiktin, deşi nici această grafie nu este exclusă. Densusianu, *Hist.*, p. 64, notă, discutînd pe Tiktin, tăgăduia că strămoşii noştri au avut „o ureche aşa de fină" încît să distingă pe ę, dar pe nedrept. Precum a spus-o şi Scorpan, p. 35-36, Românii din primele secole ale epocii literare nu întîmpinau dificultăţi la distingerea lui ę de *e* sau *ea*, ci la notarea lui, şi apropierile pe care le puteau face erau faţă de *ea* şi *e*.

Bărbulescu, plecînd dela faptul că ѣ şi ѧ notau în textele slave dela noi şi de aiurea şi pe *e*, că vechii diftongi *ĕa* şi *ĭa*, urmaţi de *e*, sună azi în româneşte *e*, *ie*, şi că ѣ şi ѧ alternează cu ѥ, admitea că diftongii pomeniţi erau deja transformaţi în *e*, *ie* în secolul al XVI-lea (vezi *Fonetica*, p. 135-136).

Ignorînd cu totul cele spuse de Bărbulescu, Densusianu ajungea la unele concluzii asemănătoare. Intemeindu-se pe aceiaşi alternanţă între ѣ, ѧ şi ѥ, el susţinea că în secolul al XVI-lea vechiul diftong *ĕá* se pronunţa *e*, dar se scria ѣ, ѧ în virtutea unei tradiţii grafice, formată înainte de secolul al XVI-lea. La p. 56 el spunea: „ces exemples [*fere*, *fiere*, *este*,

ieste, miere, etc.) montrent que le changement de *ĭa* en *e* était connu dès le XVI-e siècle ; nous n'oserions pourtant pas affirmer qu'il était général ; il ne s'était probablement effectué que dans certaines régions..." Cu toate acestea, la p. 62 spunea : „Il ne peut donc y avoir de doute que *ea... e* < *e... e* était un phénomène général à une époque ancienne de l'évolution du roumain...— Au XVI-e siècle les conditions avaient changé : *ea... e* était devenu *e... e...* Ce qui nous autorise à arriver à cette conclusion c'est le nombre assez grand, comme nous l'avons vu plus haut, des formes avec *e* attestées à cette epoque; leur témoignage est catégorique et ne saurait guère être interpreté d'une autre manière. Si un seul texte nous était parvenu du XVI-e siècle avec la particularité constante *ea... e*, on pourrait, à la rigueur, admettre que dans certains régions l'ancien état phonétique subsistait encore ; ce n'est pourtant pas le cas ; même le *Codicele Voroneţean,* qui nous offre un phonétisme plus conséquent et écrit, par exemple, toujours *leage, treace,* etc. laisse entrevoir par endroits le phonétisme nouveau..." Cred că contradicţia care există între cele două pasaje, în ce priveşte aria de apariţie a fenomenului, nu trebuie înlăturată admiţînd că, pentru Densusianu, schimbarea s'a produs pe tot teritoriul dacoromîn pe mici arii, vecine cu altele în care schimbarea nu s'a produs. E mai probabil că avem a face cu o scăpare din vedere a autorului. Asupra chestiunii el a gîndit în două feluri şi a uitat să elimine pe unul din lucrare. P. 63 : „Puisque, comme nous l'avons dit ailleurs, le roumain doit avoir été employé quelquefois dans l'écriture même avant le XVI-e siècle, on garda de cette époque plus ancienne quelques habitudes de graphie qui correspondaient aux conditions phonétiques d'alors, mais ne pouvaient plus refléter l'évolution ultérieure de la langue, au moment où les premiers textes religieux commencèrent à être traduits. Nous devons même supposer que les personnes ayant une certaine instruction restèrent plus fidèles à cette tradition graphique, tandis que les moins lettrés suivirent le courant de la langue, en écrivant comme ils prononçaient, c'est-à-dire *lege,* etc. (Mihai-Viteazul, qui n'avait pas, à coup sûr, beaucoup de culture littéraire, écrit, par exemple, *mele...*).

Et pour voir combien la tradition s'imposait aux traducteurs ou aux copistes de textes religieux nous pouvons citer quelques particularités qu'on découvre dans les manuscrits ou les livres imprimés ; ainsi le copiste de la *Psaltirea Scheiană,* XXXIV, 11, après avoir écrit *nederepte,* a corrigé en marge ce mot en *nedereapte* ; dans CC [1] [Coresi, *Cazanie,* 1564], 437, on trouve la forme *creeade* où on voit bien qu'on avait eu d'abord l'intention d'écrire *crede* et que s'étant ravisé ensuite on a rétabli la forme avec *ea,* en oubliant de biffer *e*". Alte susţineri ale lui Densusianu nu merită nici o atenţie şi ele au fost respinse între alţii şi de Scorpan, p. 32-33 şi 36. Dacă în cazul palatalizării labialelor, Densusianu explicase lipsa fenomenului în textele vechi printr'o tradiţie de limbă, în cazul de faţă el admite menţinerea stărilor de limbă mai vechi printr'o tradiţie de grafie (în spiritul concepţiei sale despre limba literară romînească el ar fi putut admite şi o tradiţie de limbă). Dar acum era obligat să considere această tradiţie întemeiată nu de Coresi, ci de scribii secolului al XV-lea.

Candrea a acceptat teoria lui Densusianu, dar cu modificări, dintre care unele îl apropie de Tiktin, Philippide şi Drăganu, iar altele îl duc pe o cale nouă. P. CXXIII : „Valoarea primitivă de *ea* pe care a avut-o litera cirilică în forme de categoria celor de mai sus [ѣ, ѧ, ѩ] a evoluat încetul cu încetul spre *e,* după ce a trecut prin fazele ę [foarte deschis], ę, păstrate încă în unele regiuni din Transilvania. Singurul punct asupra căruia mai trebue păstrată oarecare îndoială [după cercetarea lui Densusianu], este dacă pe la începutul secolului al XVI-lea, în regiunile rotacizante, se ajunsese deja definitiv la pronunţarea actuală *e* sau se va fi menţinut încă în parte faza intermediară ę. Evoluţiunea spre *e* va fi început în acele regiuni în primul sfert al veacului al XVI-lea, după cum dovedesc numeroasele grafii cu ѥ în loc de ѣ [din P. s. şi P. H ; vezi *ib.,* mai jos] ; dacă însă această evoluţiune era desăvîrşită la acea epocă, e o chestiune care n'a fost încă pe deplin lămurită". Imediat după aceia, autorul arăta (precum remarcă Scorpan, p. 33) că cele cîteva cazuri de *e* din C. v. [relevate de fapt de Densusianu] nu pot fi „luate

în consideraţiune". (Scorpan îşi va însuşi această obiecţie, concluzînd: „In felul acesta posedăm un text din sec. XVI, în care, în toate exemplele sigure, găsim notat pretutindeni diftongul *ĕá-e*. In consecinţă Densusianu trebue să admită „că în unele regiuni vechiul stadiu fonetic se menţinea încă"." Totuş la p. 42 el va scăpa din vedere că există un astfel de text.) Candrea admitea apoi, p. CXXIV, că grafia ѣ pentru ę sau *e* din secolul al XVI-lea se explică printr'o tradiţie ortografică, rămasă în uz din secolul al XV-lea, „cînd s'a fixat sistemul de transcriere a limbii române cu chirilice", şi cînd *ĕá* încă nu trecuse la ę sau *e*.

Cu mai multă fidelitate a reluat teoria lui Densusianu (dar numai teoria sa dela p. 61-65) elevul său Rosetti (dacă facem abstracţie despre chestiunea simultaneităţii fenomenelor *ĕá* > *e* şi *iá* > *ié*, asupra căreia Rosetti nu s'a pronunţat). El admite că alternanţa lui ѣ şi а cu е (în cazul care ne interesează), din toate textele secolului al XVI-lea afară de P.v. şi C. v., care au numai а şi ѫ, (aceste precizări sînt numai în *L. r.* p. 30 şi 56), se explică prin conflictul „între două ortografii: ortografia tradiţională, care impunea litera ѣ, şi ortografia nouă, corespunzătoare realităţii fonetice" (*Rech.*, p. 51). Existenţa stării fonetice intermediare ę este respinsă, *ib.*, p. 51, după Densusianu, *op cit.*, p. 62, pe baza „repartiţiei geografice a faptelor": „en effet, il faudrait admettre que cet état intermédiaire était commun à l'ensemble du domaine daco-roumain, puisque tous les textes présentent des alternances". (Autorul a scăpat însă din vedere lucrul relevat de Candrea, că C. v. nu prezintă alternanţele în discuţie. Lucrul va fi spus de altfel de Rosetti însuşi în *L. r.*, unde se afirmă că aceiaşi e situaţia şi în P. v.). Ea este respinsă şi la p. 52, nota 2, pentru motive de ordin principial: schimbările fonetice de acest tip nu se fac prin „etape de transiţie" şi nu pot fi observate în timpul realizării lor. Cu toate acestea, autorul afirma, p. 53: „ *A priori*, on ne peut pas repousser la possibilité qu'il y ait eu des régions qui aient connu au XVI-e siècle l'[*e*] ouvert; mais cette prononciation ne transparaît nullement dans la graphie et rien n'est moins sûr que l'hypothèse selon laquelle les lignes d'isoglosses actuelles correspondraient à celles du XVI-e siècle; le moins que l'on puisse dire de cette hypothèse, c'est qu'elle est incontrolâble". Aşadar existenţa unui ę considerat ca fază de transiţie n'a putut fi tăgăduită, ea fiind impusă de fapte; numai că nu se acceptă posibilitatea sa de notare. De fapt noi acceptăm afirmaţiile de ordin principial ale lui Rosetti, dar nu admitem că ę a fost o fază de transiţie (vezi § 37). Adaug că, spre deosebire de Candrea, care, din prezenţa unor *e* în texte dela începutul secolului al XVI-lea, nu îndrăznea să tragă concluzia că se ajunsese la *e*, Rosetti, împreună cu Densusianu, se crede îndreptăţit s'o facă.

O concepţie înrudită cu cea a lui Densusianu şi Rosetti a exprimat Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 384-388. Pe baza unor exemple ca *vedѣ*, *dѣu* = de au, *cartѣ*, din Coresi, *Carte cu învăţătură*, S. Puşcariu afirma, p. 385: „Teoria lui Tiktin, că prin ѣ vechii noştri scriitori voiau să exprime pe ę, nu se poate admite pentru Coresi". Eu adaug că nici Tiktin nu tăgăduia valoarea de *ea* a lui ѣ din astfel de exemple. „Dacă la Coresi se poate presupune că formele cu *ea* în loc de *e* se datoresc unei tradiţii literare sau că trecerea lui *ea* în *e* începuse în dialectul său (muntean-braşovean) tocmai pe la sfîrşitul veacului al XVI şi deci neconsecvenţa transcrierii ar reoglindi şovăirea în rostire, nu tot aşa stăm cu celelalte texte. De oare ce formele cu *e* se găsesc tocmai la scriitorii şi copiştii mai puţin culţi, ele par a reda pronunţarea dialectală; dar această pronunţare e încă şi astăzi ę sau chiar *ea!*" P. 385-386: „A reduce totul la tradiţiuni ortografice, precum face Densusianu... în contrazicere cu sine însuşi [pentrucă pune în secolul al XVI-lea primele traduceri de texte religioase în romîneşte] şi precum admite, după el, şi Candrea..., nu merge şi nu explică, în tot cazul, de ce în regiunile cu ę păstrat pînă azi întîlnim scrierile cu *e*, care nu pot fi desigur nici întîmplătoare nici greşite". Avînd concepţia că în anumite epoci există alternanţe (variante) de vorbire, dintre care una cu vremea înfrînge pe cealaltă, acest învăţat a admis că alternanţa grafică despre care e vorba oglindeşte lupta între două pronunţii. Puşcariu scăpa şi el din vedere constatarea făcută de Candrea, că există un text din secolul al XVI-lea care nu prezintă

alternanţa, şi credea că lupta între cele două pronunţii s'a dat pe tot teritoriul dacoromînesc. Dacă însă astăzi în Muntenia avem numai *peşte*, iar în Banat şi regiunile nordice numai *peaşte* (informaţiile erau luate din Atlasul lui Weigand), aceasta înseamnă, după Puşcariu, că într'o regiune a învins o variantă fonetică, iar în altă regiune, altă variantă fonetică (Palia dela Orăştie prezintă şi ѣ şi ѥ). Dar Rosetti obiecta (*Rech.*, p. 52): „S'il est admissible, en principe, que ceux qui nous ont laissé les textes aient pu prononcer concurremment [*ĕa*] et [ę] [am schimbat notaţiile lui Rosetti] dans la même mot, il n'est pas vraisemblable qu'ils aient noté scrupuleusement ce flottement, que seul un phonéticien aurait pu recueillir. [Aici autorul trimite la nota 2, rezumată de noi sus, deşi acea notă se referea de fapt la susţinerile lui Tiktin, cum bine a înţeles Scorpan, p. 30-31; autorul n'are dreptate să creadă că cele două pronunţii, dacă ar fi existat, n'ar fi putut fi putut fi notate de indivizii scriitori].—Pour expliquer la victoire de la prononciation [*ĕa*] dans le Banat, il faudrait montrer que les parlers de cette région ont subi l'influence d'une langue commune, dont l'effet se serait traduit par l'adoption d'un système articulatoire nouveau; or, cette influence est indémontrable; et il n'y avait pas de langue littéraire, au XVI-e siècle, qui aurait pu imposer sa norme. — Quant à l'état actuel, on n'a pas tenu compte du fait que l'ouverture de l'[*e*], dans le Banat, peut être un phénomène récent. Rien ne s'oppose à cette interprétation (v. ch. VI, III). Le Ps. Tordas le confirme: ce texte qui provient du Banat, où [ę] [am schimbat notaţia autorului] est aujourd'hui normal, connaît des notations par [*é*] et ne présente aucune alternance (v. p. 50). — La lutte entre deux prononciations, supposée par M. Puşcariu, n'est donc pas confirmé par les faits".

Dacă părerea lui Tiktin era părăsită de lingvişti pomeniţi, alţi cercetători, elevi ai lui Philippide, au acceptat, ca şi acesta, susţinerile lui Tiktin cu privire la graiul din Moldova dela sfîrşitul secolului al XVII-lea, dar i-au adus o modificare importantă: *ĕá e* s'a păstrat în Moldova, şi deci pretutindeni, pînă la 1680. E vorba de G. Pascu, *Diftongul ea în poziţia e în secolul XVI şi XVII*, publicat în *Arhiva*, 1921, p. 244-245, şi Gr. Scorpan, *l. c.*, p. 44 46. G. Pascu constata anume că în textele scrise cu caractere latine *e* notează şi diftongul *ĕa*, ba găsia chiar o grafie ca *putara* (în *Tatăl nostru* scris de Luca Stroici la 1593 cu ortografie poloneză), care îi apărea ca redînd un *puteárea*, literele *t* şi *r* fiind pronunţate cu timbru de ï, ca în ortografia poloneză. Pascu are, cred, totală dreptate, cînd susţine existenţa lui *ĕá-e* în *Tatăl nostru* scris de Luca Stroici, dar nu şi cînd susţine că acelaşi diftong era şi la Vito Piluzio, 1677 şi Miron Costin *Chronika*, 1765 (?), căci *potere* dela aceştia poate fi interpretat nu numai ca *ĕá*, dar şi ca ę sau chiar *e*. Scorpan acceptă susţinerile lui Pascu şi, plecînd dela constatarea acestuia, că în textele scrise cu caractere latine, *e* nota şi pe *ea*, obiectează lui Rosetti că *e* din Psaltirea Tordas, scrisă cu caractere latine, poate însemna şi pe *ea*. El propunea să se cerceteze cum a fost notat în acest text *ĕá* din împrejurările în care el nu devine ę sau *e*. Scorpan totuşi admite, p. 45-46, că în secolul al XVI-lea erau şi regiuni cu *é-e*, dar crede că nu se pot preciza „liniile de izoglose, din cauza neprecizării notării diftongului în textele chirilice, care constituesc marea majoritate". După el însă e probabil că exemplele cu *ĕá* şi ę erau cele mai numeroase. P. 46: „În ceia ce priveşte regiunea Banatului, care păstrează încă vechea pronunţare cu *ĕá* şi ę pentru *e*, trebue să admitem că şi în sec. XVI situaţia era aceiaşi. Exemplele din Palia de la Orăştie şi cele din Psaltirea Tordas (dacă acestea într'adevăr sînt sigure) cu *é* pentru *ĕá* nu le putem interpreta în felul indicat de Rosetti, adică nu putem să le socotim ca „indice de evoluţie fonetică". Foarte probabil că în aceste texte se reflecta pronunţarea cu ę'. — Pentru celelalte regiuni, atunci cînd e vorba să aflăm dacă diftongul s'a păstrat sau nu în texte, trebue să ne orientăm după starea de azi. Într'adevăr, dacă într'o perioadă de trei secole tot mai persistă în unele părţi pronunţarea cu *ĕá* şi ę, se impune concluzia firească că oamenii aceia opun o rezistenţă organică la transformarea diftongului în *e*". Scorpan s'a pronunţat şi împotriva oricăror tradiţii grafice în secolul al XVI-lea (p. 39-42). Constatînd că Rosetti admite pre-

facerea lui ę în *e* pe tot teritoriul dacoromîn, pînă în secolul al XVI-lea, se întreba care limbă comună ar fi putut aduce această schimbare (căci lui Scorpan i se părea că numai o limbă comună putea produce o schimbare pe tot teritoriul dacoromîn). Întrebarea era prilejită de faptul că Rosetti însuşi tăgăduia existenţa unei limbi comune în secolul al XVI-lea (atunci cînd discuta concepţia lui Puşcariu). Teoria lui Pascu şi Scorpan era o revenire, fără ca ei să fi ştiut, la teoria lui D. Puşchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, p. 10-11, care spunea (p. 11): „dacă Dosoftei se abate dela tradiţie şi nu scrie *lĕge*, pricina este că lui *e* accentuat latin nu-i mai corespundea diftongul *ea* din *sъmnĕdzъ*, de pildă; dacă totuş nu adoptă scrierea cu *e*, explicarea trebue căutată în aceia că graiul lui nu ajunsese încă la *e* curat, ci la un *e* deschis, deci *lęge*". Rezultă deci că, după Puşchilă, ѣ notase pînăla Dosoftei diftogul *ĕá* chiar în cazul cînd în silaba următoare era *e*. Dar Puşchilă nu apela la alte fapte pentru a-şi susţinea afirmaţia. El mai adăuga: „Dosoftei aparţinea, fie prin locul de naştere, fie prin acela unde a trăit mai mult (vreo mînăstire din Bucovina) unei regiuni caracterizate prin păstrarea lui ę deschis". Ceiace mă face să cred că el accepta şi existenţa pe acea vreme a unei arii cu *e* şi considera faptul de limbă caracteristic lui Dosoftei ca dialectal.

La acestea avem de spus următoarele. Desigur, Bărbulescu avea dreptate cînd afirma că ѣ are în textele secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea şi valoarea de *e*, întocmai ca în textele slave dela noi şi dela popoarele slave. Cu toate acestea, norma generală ortografică era de a se scrie ѣ cu valoare de *ea*, astfel cum cred Densusianu, Candrea, Rosetti şi Puşcariu, care, tocmai avînd în vedere norma, au neglijat cu totul spusele lui Bărbulescu. Acest învăţat, comparînd ortografia textelor chirilice româneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea cu ortografia textelor chirilice slave de pînă atunci, a crezut că nu găseşte în prima decît un reflex al celorlalte, cum şi stau de fapt lucrurile în parte. Dar aceasta nu excludea şi prezenţa unei tradiţii ortografice româneşti, formată atunci cînd pentru prima oară s'au aplicat regulile ortografice slave scrierii limbii române, tradiţie care să se fi inspirat numai din unul din diversele sisteme ortografice slave, şi care să fi rămas predominantă, cu toate influenţele celorlalte sisteme ortografice slave. In virtutea unei asemenea tradiţii, foarte probabil de origine bulgară, căci la Bulgari ѣ a rămas şi pînă azi cu valoarea de *ĕa*, norma cea mai obişnuită de a se nota *ĕa* la Românі era ѣ.— Dar grafia ѥ pentru *ĕá* urmat de *e*, din vechile texte româneşti, arată în mod neîndoios, cum au susţinut ceilalţi învăţaţi pomeniţi mai sus, că în secolul al XVI-lea *ĕá* în condiţia pomenită ajunsese la *e*. Acest lucru rezultă din faptul că, pentru un cunoscător al normelor ortografice chirilice, aplicate limbii româneşti, ѥ nu putea nota decît pe *e* şi nu şi pe ę, care, din cauza asemănării acustice ca diftongii *ĕa* şi *ъa*, trebuia să fie redat prin acelaşi semn prin care se notau aceşti diftongi, înrudiţi ca timbru cu ę (timbrul de *a* al lui ę cerea numaidecît acest lucru). Fenomenul nostru n'a fost însă general dacoromînesc, precum s'a susţinut de unii, căci nu apare în C. v., adică într'o regiune în care şi astăzi el nu se găseşte realizat. Actuala arie a fenomenului tot trebuie luată în considerare atunci cînd vrem să stabilim aria veche a lui. Acest procedeu, care s'a dovedit atît de fructuos în alte domenii ale lingvisticii romanice, nu poate fi neglijat nici în cercetarea limbii noastre şi a fenomenului de faţă. Din acest punct de vedere, trebuie să dăm dreptate lui Scorpan; dar el n'a făcut decît să indice calea, nu şi s'o urmeze. Configuraţia veche a fenomenului trebuie stabilită, plecîndu-se dela cea actuală, căci doar numai eventualele migraţii dintr'o regiune în alta a teritoriului dacoromînesc, au schimbat configuraţia ariilor din secolul al XVI-lea. Dar noi cunoaştem acum, în linii generale, aceste migraţii (vezi mai sus, §§ 18, 21, 32 şi 34), şi putem conclude ce schimbări au suferit între timp ariile din acel secol. Eu cred aşadar că fenomenul nu era realizat în secolul al XVI-lea decît în aceleaşi graiuri — rămase pe loc sau migrate — în care el se găseşte realizat şi astăzi, şi că prezenţa lui ѥ în locul vechiului diftong *ĕá* urmat de *e*, dovedeşte că diftongul ajunsese la *e* numai cînd e vorba de aceste graiuri; aceasta ar fi reluarea teoriei lui Densusianu din *Hist.*, p. 56, pe care şi-a însuşit-o dealtfel şi Puşcariu. Şi mai

cred că acele graiuri care azi au *ĕá* sau *ę́*, aveau şi în secolul al XVI-lea aceiaşi situaţie fonetică, şi că prezenţa lui *ę*, în textele cu acel graiu, pentru vechiul diftong *ĕá* urmat de *e*, trebuie să fie explicată altfel decît au crezut învăţaţii pomeniţi mai sus. Unii din cercetătorii pomeniţi mai sus. au neglijat actualele stări de lucruri, care, de fapt, trebuiesc proiectate şi în trecut: Tiktin a admis că în secolul al XVI lea *ĕá-e* suna *ę́-e* pe tot teritoriul dacoromînesc, Densusianu şi Rosetti au admis că acelaşi grup suna *é-e* pe tot teritoriul dacoromînesc, iar Candrea a îmbinat amîndouă teoriile. Pascu a admis că pînă pela 1680 pretutindeni se pronunţa *ĕá*, iar dela acea dată încoace, *ę*. Numai Puşcariu şi Scorpan au ţinut samă şi de fazele actuale *ę* şi *e*, proiectîndu-le şi în trecut. Dar în cursul netipărit despre limba romînă în secolul al XVI-lea, ţinut la universitatea din Bucureşti în ultimii ani ai vieţii sale, Densusianu a recunoscut şi el că *ĕá* urmat de *e* s'a păstrat în unele regiuni neschimbat pînă astăzi, şi că această situaţie a pătruns şi în limba scrisă din secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea. Puşcariu însă face greşala de a admite că altădată fazele *ĕá-e* şi *é-e* existau pe tot teritoriul dacoromînesc şi că ele duceau o luptă de exterminare. Cred că această concepţie despre schimbările fonetice este în contradicţie cu faptele. Desigur, numai rar se întîmplă ca graiul dintr'o anumită regiune să aibă şovăieli fonetice; dimpotrivă, tendinţele fonetice ale unui graiu sînt bine definite. Rosetti nu putea concepe lupta despre care vorbia Puşcariu decît ca o luptă între dialect şi limba comună. Ea s'ar putea concepe însă şi altfel: ca o luptă între micile subdialecte (graiuri populare) vecine. Şi pentru noi, acesta este singurul fel în care ea s'ar fi putut manifesta în în secolul al XVI-lea, cînd prezenţa unei limbi comune sau a unor dialecte literare, deosebite de graiurile populare, n'ar fi putut avea o prea mare influenţă asupra acestor graiuri. Dar o asemenea luptă ar fi cu totul altceva decît ce a presupus Puşcariu, care se gîndea, desigur, la lupta pronunţiilor chiar în aceiaşi localitate şi chiar la acelaşi individ. Şi se poate admite într'adevăr că în aria bănăţeană-ardeleană-maramureşeană cu *ĕá* şi *e*, au fost şi regiuni cu

e. Cred însă că de exemplu prezenţa actuală a unor cuvinte ca *vede* şi *merge*, cu *é-e*, în Banat (vezi Puşcariu, p. 387), pe o arie foarte vastă, se explică mai degrabă prin analogie cu *vezi*, *merg*, *mergi*, etc., decît prin vreun asemenea dialect cu *é-e*. Dialectul bănăţean trebuie să fi avut şi atunci *ĕá*, cum are astăzi. Lupta pe care o admitea Puşcariu, nu se poate admite şi din cauză că ea nu se mai constată la nici un alt fenomen fonetic dacoromînesc (deşi învăţatul clujean crede altfel, şi anume că ea se întîlneşte şi la rotacismul lui *n* intervocalic). Pe de altă parte, prezenţa lui *é* în textele ardelene şi bănăţene din secolul al XVI-lea nu pune dificultăţi: ea ne poate reflecta graiul unor mici regiuni care prefăcuse pe *ĕá* în *é*, dar mai probabil se datoreşte faptul că *ę*, — şi nu numai *ę́-e*, ci orice *ę*—, se nota în Ardeal şi prin *e*. Într'adevăr, Rosetti, *L. r.*, p. 51-52, afirmă că ardeleanul *ę*, provenit din *ĕá*, (e vorba de *ĕá* în alte condiţii decît cele în care devine *ę* şi *é*), era redat cîteodată prin *ĕ*. Dar dacă se admite acest lucru pentru *ę* din condiţiile în care el nu devine *e*, el trebuie admis şi pentru *ę* din condiţiile în care el poate avea această evoluţie, şi am văzut că Drăganu a constatat în texte redarea lui *ę* ardelean prin *ĕ*. (Aşadar Tiktin tot avea dreptate, măcar că numai în parte, cînd afirma că *ĕ* nota şi un *ę*. Deaceia au şi acceptat acest lucru Drăganu, Candrea, Puşcariu şi Scorpan.) În textele ardelene şi bănăţene posterioare tipăriturilor coresiene, sau măcar contemporane, alternanţa lui *ĕ* cu *ĕ* se poate explica şi prin influenţa textelor coresiene (astfel se pot explica exemplele cu *e* din Palia dela Orăştie). Numai prezenţa fără excepţii (relevată de Rosetti) a lui *e* în locul lui *ĕa*, în Psaltirea Tordas, pare greu de soluţionat. Ea s'ar putea explica prin vreun graiu local în care *ĕá-e* devenise *é-e*. Dar, deoarece textul e scris cu caractere latine, credem că altă explicaţie este mai plauzibilă: autorul, influenţat de ortografia ungurească, nota pe *ę* prin *e* (se ştie că şi astăzi *e* unguresc notează un *ę*). Foarte probabil, deci, singura explicaţie justă pentru acest text este cea propusă de Scorpan. Aşadar textele din secolul al XVI-lea nu ne obligă numaidecît să admitem că Ardealul şi Banatul prefăcuse pe *ę́-e*

în *é-e*. Asupra părerilor care admit existenţa lui pînă pela 1680 sau pînă în secolul al XVIII-lea, ne vom pronunţa mai jos.

Am ajuns aşadar la două rezultate contradictorii în ce priveşte cronologia fenomenelor noastre: pe de o parte trebuie să susţinem, împreună cu Tiktin, Pascu şi Scorpan, că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea se pronunţa *ę'-e*, pe de alta trebuie să susţinem, împreună cu Bărbulescu, Densusianu, Puşcariu, Rosetti şi chiar Scorpan, că în unele regiuni se pronunţa *é-e* chiar în secolul al XVI-lea. Cercetătorii de pînă astăzi şi-au însuşit sau una sau alta din cele două concepţii, tăgăduind pe ceialaltă. O împăcare a lor le apărea imposibilă. Şi ea, într'adevăr, rămîne imposibilă, atîta vreme cît vom rămînea la terminii de mai sus. O împăcare nu se poate obţinea decît considerînd pe fiecare din cele două constatări valabilă numai pentru realitatea care a fost observată atunci cînd s'a făcut constatarea. Căci cele două serii de cercetători au generalizat constatările lor la fapte cărora nu li se potriveau. Într'adevăr, constatările lui Tiktin sînt valabile numai pentru graiul scris în Moldova sau chiar graiul unor scriitori moldoveni, şi, precum s'a văzut, şi pentru graiul ardelean, popular sau scris, iar constatările lui Densusianu, Candrea, Puşcariu, Rosetti, în ce au ele viabil, sînt valabile numai pentru graiul popular moldovenesc şi muntenesc. Dar în acest caz, se naşte întrebarea: Cum se face că oamenii cei mai culţi ai Moldovei, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi primul sfert al secolului al XVIII-lea, pronunţau *ę'-e*, pecînd poporul pronunţa de mult *é-e*? Aveau ei o pronunţie dialectală, şi anume moldovenească de Nord, cum presupune Puşchilă? Acest lucru s'ar putea admite, dar numai pentru cei născuţi sau crescuţi în Nordul Moldovei, deci pentru Dosoftei, nu şi pentru cei din Sudul Moldovei, de exemplu Cantemir, născut la Fălciu şi crescut la Iaşi. Mai de grabă trebuie deci să admitem că pe vremea aceia graiul aristocraţiei şi clerului din Moldova avea *ę'-e*, şi că deci era deosebit de graiul poporului. Această interpretare pare cu atît mai justă, cu cît şi alte fapte ne arată existenţa unui astfel

de graiu al claselor culte din Moldova secolului al XVII-lea şi al XVIII-lea. Deasemenea, prezenţa lui *ĕá* pînă pela 1680 sau pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, dacă ea într'adevăr a avut loc, aşa cum cred Pascu, Scorpan şi Densusianu (acesta, în ultimii săi ani), ar trebui considerată ca un fapt caracterizînd numai limba claselor culte sau chiar numai limba scrisă.

Aşadar, prefacerea lui *ę'* în *e* a avut cronologii deosebite după regiuni şi dupăcum e vorba de graiul popular sau de limba claselor de sus [1]).

Prezenţa lui *ę'* în jumătatea de Nord a Moldovei (cu Bucovina) şi peste Prut, precum şi prezenţa lui *ĕá* şi *ę'* în Oltenia, faţă cu e din restul Moldovei şi Muntenia, şi cu *ĕá* şi *ę'* din Ardeal şi Banat, se explică prin migraţiile de Ardeleni din Nordul Moldovei, peste Prut şi în Oltenia. Se poate aşadar bănui că înainte de aceste migraţii, care, precum am văzut la locul potrivit, s'au petrecut din secolul al XV-lea încoace, graiurile din Moldova şi Muntenia aveau numai *é-e*. Căci pare imposibil să admitem că prefacerea lui *ĕá* sau *ę'* în *e* a avut loc după secolul al XV-lea numai la populaţia moldovenească şi muntenească care nu descindea din Ardeleni. Repartiţia geografică a faptelor ar fi deci un indiciu pentru prezenţa lui *ĕ* în locul diftongului *ĕá*, în Moldova şi Muntenia, în secolul al XV-lea. Dar fenomenul poate fi, în aceste regiuni, şi mai vechiu. Inclin să cred că în Moldova el s'a produs la puţin timp după migrarea din Ardeal pe pămîntul moldovenesc a Moldovenilor, (această migrare a avut loc după părerea noastră, expusă la § 32, în primele secole ale mileniului nostru), căci fenomenul este unul din cele care caracterizează dialectul moldovenesc (împreună cu *-ea* > *-e*, *-e* > *-i*, *-ă* > *-î*), şi se explică prin noua bază de articulaţie a Moldovenilor, căpătată pe pămîntul

1) Lucrul acesta pare să fi fost admis şi de Scorpan, p. 29, cu ocazia criticii făcute lui Tiktin, numai că el vorbia de limba scrisă, în loc de limba claselor de sus. El spunea: „E sigur că în această epocă [a doua jumătate a secolului al XVII-lea] se săvîrşise în limba scrisă [subliniat de autor], evoluţia *ĕá* > *ę* [în text, greşit, *e*], iar grafiile cu *ţ*, *ţă*, în aceste cazuri, trebuesc atribuite tradiţiei". Cu toate acestea autorul mai departe nu trăgea concluzia justă, a unei diferenţieri lingvistice de ordin social.

moldovenesc. In Muntenia fenomenul pare să fi fost anterior migrării Romînilor suddunăreni, căci meglenoromîna, cu care graiul acestora era înrudit, are *ĕá-e*. Această particularitate a noilor veniţi pare să fi fost părăsită după stabilirea lor în Muntenia. Prefacerea lui *ĕá* în ę este, în Ardeal şi Maramureş, anterioară secolului al XVI-lea, cînd ea se manifestă prin apariţia în texte ca *e*. Ea poate fi foarte veche. In Muntenia şi Moldova, unde *e* este dovedit pentru secolul al XVI-lea, prefacerea lui *ĕá* în ę trebuie să fie şi ea tot atît de veche ca şi în Ardeal.

§ 39. — Ne rămîne acum să arătăm mai precis deosebirile dintre graiurile scrise din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi graiurile populare din acelaşi timp, precum şi originile diferitelor graiuri scrise romîneşti de atunci. Intîiu de toate trebuie să arătăm originea pronunţiei cu ę a clasei culte din Moldova. Era această pronunţie un fapt care caracteriza numai graiul cult din Moldova depela 1700? Adică era ea graiul popular din Moldova de Nord, devenit pela jumătatea secolului al XVII-lea graiul clasei de sus din Moldova? Sau era ea o pronunţie existentă de multă vreme în graiul clasei de sus moldovene? Căci concepţia lui Pascu, că ę a rezultat pela 1680 din *ĕá*, prin evoluţie fonetică, nu mai poate fi acceptată, cînd ştim că e vorba numai de graiul clasei culte moldoveneşti. Graiul unei clase culte nu evoluează doar, fonetic, ca şi graiurile populare, ci numai prin înlocuirea lui cu altul, popular sau creat prin voinţă. Ce s'ar putea accepta din ea ar fi doar că pînă pe la 1680 se întrebuinţa *ĕá*. Rămîne deci să vedem dacă acest lucru e just, căci el e în contradicţie cu cele susţinute de Tiktin despre limba de pînă pela 1680. S'ar putea presupune că limba clasei de sus din Moldova avea *ĕá* în secolul al XVI-lea, dar e mai probabil că aceasta nu era pronunţia generală, ci alături exista şi cea cu ę, şi poate chiar, mai rar, şi cea cu *e*. Acestea două din urmă ar fi avut un sprijin popular, pe cînd cea dintîiu s'ar explica numai prin grafie (prin faptul că semnul ѣ, întrebuinţat prin tradiţie grafică în cuvinte ca *lѣge*, avea în mod obişnuit valoarea fonetică *ĕa*). Dar e sigur că pronunţia *ĕá-e* a existat şi după 1680, bineînţeles, tot ca pronunţie cultă, impusă de scriere.

Cred că trebuie să dăm dreptate şi lui Densusianu, ba să susţinem chiar că viziunea acestuia a fost mai dreaptă decît a lui Pascu. Dacă pronunţia ę a existat şi în secolul al XVI-lea, ea s'ar putea considera ca reprezentînd graiul moldovenesc de Nord (venit din Ardeal în secolul al XV-lea, vezi mai sus, § 32), ajuns normă a clasei de sus pe cînd capitala statului era la Nord (Rădăuţi, Baia, Suceava). S'ar putea însă admite că pronunţia ę, şi de fapt şi *ĕá*, erau mai vechi, şi anume aduse din Maramureş, de descălecătorii Moldovei dela 1359. Pronunţia *ĕá* sau ę nu se poate explica în Moldova decît sau prin graiul de Nord, venit din Ardeal în secolul al XV-lea, sau prin graiul maramureşean. Admitem deci în Moldova secolului al XVI-lea nu numai o tradiţie grafică, dar şi una de graiu. Scrierea cu ѣ ne îndreaptă numaidecît spre textele maramureşene, care vor fi fost cunoscute de Moldoveni în secolul al XV-lea chiar.

Nu putem face deducţii, din fapte de ordin grafic, asupra valorii pe care o avea ѣ în Muntenia. Este sigur însă că şi acolo el acoperea o pronunţie *ĕa* sau ę a claselor de sus, susţinută de graiurile oltene şi de unele graiuri muntene. Pronunţia însăşi a claselor de sus şi grafia trebuie să fi fost de origine maramureşeană, şi ea probabil a pătruns, cum s'a arătat în § 35, tot în secolul al XV-lea şi anume prin textele rotacizante, cunoscute la Braşov.

Aşadar dăm dreptate lui Densusianu, Candrea, Puşcariu şi Rosetti, care au susţinut existenţa unei tradiţii grafice. Dar, pelîngă aceasta, noi admitem şi o tradiţie lingvistică, deosebită de graiul popular şi corespunzătoare grafiei. Ambele însă, numai în Moldova. Este de mirare că Densusianu, care admitea o tradiţie grafică a lui ѣ, nu a admis şi una lingvistică (de pronunţie), deşi aceasta din urmă era strîns legată de ceialaltă (căci o grafie deosebită de graiul vorbit duce la o altă pronunţie, măcar din cînd în cînd). Şi aceasta e cu atît mai de mirare, cu cît, în cazul palatalizării labialelor, Densusianu a admis şi o tradiţie de limbă, deosebită de cea a poporului. Rosetti nu avea dreptate cînd combătea ideia unei limbi comune romîneşti în secolul al XVI-lea (de fapt limbă de cultură sau a claselor de sus, căci ea putea să nu fie una pe tot pămîn-

tul dacoromînesc). El greşea însă cînd îşi imagina că acea limbă comună ar fi trebuit să aibă tipul articulatoriu nou adică *é*, iar nu *ĕá*.

CAP. III.

VELARIZAREA ŞI MUIEREA ŞUIERĂTOARELOR.

§ 40. Rezultatele cercetărilor de pînă astăzi asupra cronologiei fenomenelor. Formularea şi aria lor. — §§ 41-42. Cronologia fenomenelor. — § 43. Concluzii asupra originii dialectelor literare romîneşti.

§ 40.—H. Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, I, Leipzig, 1884, p. 99-109, şi după el, A. Philippide, *Orig.*, II, p. 45-47, au susţinut că, în timpuri mai vechi, dialectul moldovenesc, care astăzi are *ş̡* şi *ž̡* (numiţi de ei *š* şi *ž* guturali; corect ar fi însă: velari), avea *ś* şi *ź* (š şi ž muiaţi), iar dialectul muntenesc, care astăzi are, cu excepţia graiului muntean de Est, *ś* şi *ź*, avea numai *š* şi *ž*. Aşadar, după dînşii, în dialectul moldovenesc nu se găseau pe acea vreme grupurile *ša, šă şî, šo, šu, ža*, etc., caracteristice astăzi acestui dialect, ci numai grupurile *ś̡a, ś̡e, ś̡i, ś̡o, ś̡u, ź̡a*, etc., iar în dialectul muntenesc nu se găseau pe acea vreme grupurile *śa, śe*, etc., ci numai grupurile *ša, šă*, etc. Schimbarea lui *ś* şi *ź* în *ś̡* şi *ź̡*, numită de cei doi învăţaţi muiere, ca şi schimbarea inversă, numită de aceiaşi învăţaţi guturalizare, deşi era corect să fie numită velarizare, a avut, după aceiaşi învăţaţi, urmări asupra vocalelor următoare: *ă* şi *î*, precedaţi de *š* şi *ž*, au devenit, odată cu cu muierea acestora, *e* şi *i*, iar *e* şi *i*, precedaţi de *ś̡* şi *ź̡*, au devenit, odată cu velarizarea acestora, *ă* şi *î*; în afară de aceasta, *a, o* şi *u*, precedaţi de *š* şi *ž*, au devenit, odată cu muierea acestora, în situaţia diftongilor *ĭa, ĭo* şi *ĭu*, — dacă nu cumva chiar se vor fi transformat în aceşti diftongi sau diftongul *ĕa* —, iar diftongii *ĕa, ĭa, ĭo* şi *ĭu*, precedaţi de *š* şi *ž*, au devenit *a, o, u*. La aceste concluzii au ajuns cei doi învăţaţi stabilind cronologia celor două schimbări prin raport cu alte fenomene fonetice, adică stabilind cronologia relativă a fenomenelor. Este o metodă care a fost folosită şi de noi la § 32, şi ale cărei rezultate se impun cu necesitate minţii noastre. Examinînd căile posibile de schimbare

fonetică a unor cuvinte ca *vessica, camisia*, etc., în cele două dialecte pomenite, pînăla formele lor fonetice actuale, cei doi învăţaţi constatau că anumite condiţii fonetice, pe care noi le ştim necesare pentru producerea unor schimbări fonetice ca aceia a lui *ĕá* în *é*, şi a lui *ę* precedat de labială în *ă*, nu se mai găsesc astăzi în cuvinte care totuşi prezintă schimbările fonetice despre care vorbim. Era deci clar pentru ei că, după momentul în care s'au produs aceste schimbări fonetice, condiţiile fonetice necesare pentru îndeplinirea lor au fost distruse prin alte schimbări fonetice, ulterioare, al căror rezultat îl cunoaştem prin examinarea înfăţişării fonetice actuale a cuvintelor. Stările fonetice distruse sînt tocmai pronunţia velară sau muiată a şuierătoarelor [1]). Cele două cuvinte de mai sus sună astăzi în Muntenia *băşică, cămaşe*. Deoarece schimbarea lui *e* şi *ĕá*, precedaţi de labiale, în *ă* şi *a*, nu se produce decît dacă în silaba următoare este o vocală velară orit labiovelară (*ă, î, o, u*) ori *a*, urmează că pe vremea cînd s'a petrecut această schimbare în Muntenia, cuvintele sunau *beşică, cămeaşă*, cu š gutural, care prefăcuse pe *e* şi *i* următori în ă şi î. Dimpotrivă, în Moldova, unde schimbarea lui *e* şi *ĕá*, precedaţi de labiale, deasemenea s'a produs, cele două cuvinte care azi sună *beşici, cămeşi*, au trebuit să sune, pe vremea fenomenului, *beşică, cămeaşe*, cu *ś*, care cerea după el *e* şi *i*. Muntenia de Est a rămas la faza muntenească mai veche, *băşică, cămaşă*. Procedarea celor doi lingvişti mai presupunea că velarizarea lui *e* prin labiale s'a produs în acelaşi timp atît în Moldova cît şi în Muntenia, ceiace pare să fie just. Tiktin adăuga (p. 100) că unele graiuri de peste munţi merg cu Muntenia, iar altele, cu Moldova. Philippide, care dispunea de un material mai vast, era în această privinţă mai precaut. El spunea (p. 47): „Pentru scurtare am numit forma *cămeşă* moldovenească şi formele *cămaşă, cămaşe* munteneşti. Aceste forme nu se întîlnesc însă numai în Moldova şi Muntenia, ci tot teritoriul romînesc cuprinde

1) Cazul dela § 32 era invers: într'o serie de cuvinte care astăzi prezintă condiţia de palatalizare a labialelor, palatalizarea labialelor nu apare, pentrucă pe vremea cînd s'a produs fenomenul, condiţia de palatalizare nu exista (ea s'a născut mai tîrziu, ca efect al altei schimbări fonetice).

ori pe unul (*cămeşă*) ori pe altul (*cămaşă, cămaşe*) din aceste tipuri. Constatarea lor însă, întrucît este legată de fenomenele prefacerii *e-á-e* < *e-é e* şi a guturalizării lui *e* prin labiale, nu este sigură în acele teritorii unde pomenitele fenomene nu au loc". Imediat după aceia autorul arăta că îndoiala este cu privire la graiul din Banat şi cel dela Nord de Mureş.

Lui Tiktin i s'a părut că la aceleaşi concluzii asupra evoluţiei fonetice a sunetelor *š* şi *ž* duce şi examinarea monumentelor noastre literare dela al XVI-lea secol încoace. Ba chiar, pe dos de cum va proceda Philippide, el scotea aceste concluzii mai întîiu din limba textelor (p. 102-104), şi pe urmă, cu ajutorul metodei de care am pomenit (p. 105-107). El spunea (p. 104-105): „Aus den hier aufgeführten litterarischen Zeugnissen haben wir die Erkenntniss geschöpft, dass im älteren Moldauisch *s, j* eben so allgemein palatal wirkten, wie sie heute in dieser Mundart allgemein gutturale Lautmodificationen hervorrufen. Im Walachischen finden wir hingegen beide Wirkungen schon beim Beginn der Litteraturperiode nebeneinander vor, so dass es zweifelhaft bleibt, ob den Lauten *š, j* diese Doppelnatur bei jenen Rumänen, welche *sedet* durch *şáde* reflectieren, von jeher eigen gewesen oder ob, wie im Moldauischen, eine der beiden Sprechweisen auf einer älteren Stufe allein Geltung gehabt habe". Numai pentrucă situaţia pe care o prezintă textele din Muntenia îi apărea neclară, apela Tiktin la metoda, pomenită mai sus, pentru stabilirea cronologiei relative. La p. 107-108, unde el combina rezultatele obţinute pe cele două căi, el plasa fazele *š* şi *ž* ale graiului moldovenesc şi fazele *š* şi *ž* ale dialectului muntenesc în epoca preistorică a limbii române (adică în epoca preliterară), — aceasta pe baza faptului că guturalizarea lui *e* precedat de labială şi prefacerea lui *éá-e* în *ę'-e*, care, după autor (vezi *Studien*, p. 83), este mai veche decît guturalizarea prin labiale, apar realizate deja în cele mai vechi texte. Cu toate acestea, Tiktin admitea, p. 108-110 şi în special 110, că *š* şi *ž* nu mai erau muiaţi în Moldova în timpul perioadei literare. Aceasta numai pentru a putea explica formele *šadză, ašadză, vite ască*, etc., care apar şi în Moldova, cu excludere formelor ca *šḱdză*, etc. El n'a arătat însă dece totuşi fenomenul s'a produs în acest caz în Moldova mai înainte decît în alte cazuri (dece adică, la Moldoveni, guturalizarea s'a manifestat întîiu la *š* şi *ž* urmaţi de *éá á* şi apoi şi la *š* şi *ž* urmaţi de *éá-e*) [1]. Dificultăţile teoriei lui Tiktin ne fac să ne îndoim de exactitatea afirmaţiilor sale cu privire la limba scrisă din epoca veche [2]. Philippide a acceptat teoria lui Tiktin, dar nu aidoma. Starea pe care ar prezinta-o textele ar fi, după Philippide, următoarea: în secolul al XVII-lea *š* şi *ž* erau muiaţi la Moldoveni şi lipsiţi de muiere la Munteni, iar în secolul al XVIII lea š şi ž şi-au pierdut muierea la Moldoveni şi au devenit muiaţi complet la Munteni (complet, căci exemple de *š* şi *ž* muiaţi se găsesc la Munteni şi în secolul al XVII-lea. Philippide nu se deosebeşte de Tiktin decît prin aceia că admite caracterul muiat al lui š şi ž la începutul epocii literare moldoveneşti, şi printr'o ipoteză cu privire la timpurile anterioare fazei š şi ž din Moldova şi *š* şi *ž* din Muntenia. Tiktin admisese că înainte de faza velară din Muntenia (*şăsu, căměaşă*) şi cea palatală din Muntenia (*šesu, căměaşe*), fusese o fază *şesu, căměaşă*, pe care o numea românească primitivă (Urrumänisch) şi o considera ieşită direct din stările de lucruri latineşti (p. 108). Philippide, luînd în consideraţie că tipul *şadă* [astfel redat de dînsul; de fapt, tipul *şadză*], *slujască*, „există dela cele mai vechi monumente literare în mod constant pînă astăzi în toate provinciile dacoromîneşti" (p. 45), şi că în secolul al XVII-lea textele moldoveneşti prezintă pe *š* şi *ž* muiaţi, a crezut că trebuie să admită şi pentru Moldoveni

1) De fapt la p. 108-109 autorul dăduse o explicaţie dispariţiei lui *ę* din *éá* precedat de *š* şi *ž* în graiul moldovenesc: după palatale *éá* devine în română *ă*: *žarbo* devine *žarbă*; deci şi *šade, žadză* au trebuit să devină *šade, šadză*, la care autorul ajunge printr'o fază intermediară, *šya-*. Însă afirmaţiile dela p. 110, — graiile *aşadză, vălejască, coşul, judecato*, singurele existente în vechea moldovenească (cu excluderea graiilor *ašḱdză, coşul*, etc.), dovedesc că š şi ž nu mai erau acum muiaţi la Moldoveni, o anulează. Iar dacă n'ar anula-o, ar rămînea neexplicat dece în cazul lui *šḱde* grupul *šéá* n'a devenit *ša*.

2) Adaug că, la Tiktin, textele tipărite ale secolului al XVI-lea (Coresi şi Palia dela Orăştie) erau invocate pentru graiul muntenesc, deşi erau considerate ca reprezentînd un graiu din Ardeal.

o fază cu *š* şi *ž* velari, anterioară celei cu *š* şi *ž* muiaţi din această regiune (p. 45). La p. 46 zicea: „*š* şi *ž* sînt muiaţi în vechea moldoveneaşcă, dupăcum probează vechiul mold. *cămeaşe*. (Vezi exemple la Tiktin Studien 102). Cu toate acestea deja în vechea mold. *sedeat* sună *şază*... Dacă înainte de vechiul mold. *š* muiat nu ar fi fost altul fără muiare şi cu putere de guturalizare, *şadă* ar fi fost posibil numai dela al XVIII secol încoace". Plecînd dela acelaşi fapt care ieşea din comun şi pentru Tiktin, Philippide admitea deci întîiu o guturalizare prin *š* şi *ž* pe tot teritoriul românesc, apoi o muiere pela 1600 a lui *š* şi *ž* la Moldoveni, şi însfîrşit, în secolul al XVIII-lea, o muiere a lui *š* şi *ž* la Munteni şi o guturalizare a lui *š* şi *ž* la Moldoveni. Faptul care îl obliga pe Tiktin să admită că *ş̌* şi *ž̌* moldoveni, urmaţi de *ĕá-ā*, s'au velarizat mai devreme decît ceilalţi *ş̌* şi *ž̌* moldoveni, a căpătat la Philippide o altă interpretare, fără ca autorul să ne arate dece nu acceptă pe aceia a lui Tiktin. Noi vom recunoaşte că este imposibil să se admită împreună cu acesta, că, urmaţi de *ĕá-ā*, *ş̌* şi *ž̌* s'au velarizat mai de vreme decît în celelalte împrejurări: fenomenul de velarizare a trebuit să se producă odată în toate împrejurările. Ne întrebăm însă dacă şi interpretarea lui Philippide este justă, căci în cazul cînd el ar avea dreptate, Moldovenii ar fi suferit de prea multe ori muierea şi velarizarea lui *š* şi *ž*.

Concepţia lui Tiktin şi Philippide nu este însă împărtăşită de ceilalţi lingvişti care au discutat fenomenul (numai noi am admis-o în *BIFR*, VI, p. 105-106 şi 112-113). Dacă se admite de toţi că în Moldova a avut loc cîndva, în primele secole ale perioadei literare, o guturalizare a vocalelor *e* şi *i* de către *š* şi *ž* precedenţi, nu se admite însă că în Muntenia ar fi fost, înainte de actuala fază cu *š* şi *ž* muiaţi, o fază cu *š* şi *ž* guturalizanţi. Cazurile de guturalizare din textele munteneşti vechi sînt considerate de aceşti lingvişti ca începuturi ale unei guturalizări, contemporană cu cea moldovenească. Este concepţia lui Densusianu, *Hist.*, II, p. 18-19, 55, 56, 58, 59 60, 61-62, 74, 81, 86 şi 88, şi Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 99-100. Această convingere i-a făcut pe învăţaţii pomeniţi să creadă că fenomenul este paralel cu velarizarea lui *e* şi *i* precedaţi de alte consonante, ba chiar un aspect al ei, şi să trateze fenomenele împreună. Afirmaţiile lui Drăganu vin chiar în contradicţie cu cele spuse de Tiktin şi Philippide asupra graiului moldovenesc din secolul al XVII-lea. P. 99: „In *Codicele Todorescu* mai aflăm un număr însemnat de cuvinte în cari *e* nu e trecut la *ă*, nici *i* la *î* după consonantele *s*, *z*, *ţ*, *dz*, *ş*, *j* şi *t*, *d*, atît în silabe intonate, cît şi neintonate, deşi această trecere s'a făcut pretutindeni în cărţile tipărite în Moldova în secolul al XVII-lea". Rosetti *Rech.*, p. 50 şi 66, *L. r.*, p. 48 şi 54-55 şi *Bull. lingu.*, III, p. 103, a acceptat şi el acest fel de a vedea lucrurile. Noi credem însă că el e greşit. Cele cîteva puncte slabe sau îndoielnice ale concepţiei lui Tiktin şi Philippide nu sînt de natură să năruiască întreaga concepţie, care dealtfel nici n'a fost combătută de cercetătorii ulteriori. Ce rămîne îndoelnic e numai cronologia absolută a fenomenelor. Şi deoarece fenomenele sînt puse de toţi cercetătorii în perioada literară, — numai prima velarizare pe care Philippide o admitea la Moldoveni ar fi anterioară —, soluţia nu poate veni decît din examinarea textelor.

Înainte însă de a începe această muncă, să combatem o formulare greşită a condiţiilor în care s'a produs guturalizarea lui *e* precedat de *š* şi *ž*, — greşită, cel puţin cînd e vorba de graiul din Moldova şi Muntenia —, formulare care se găseşte la unii din lingviştii ce au studiat pînă acum fenomenul. Densusianu admitea, *Hist.*, II, p. 18, că fenomenul s'a produs numai dacă în silaba următoare nu era o vocală palatală, şi că forme ca *şez*, *şes*, în loc de *şăz*, *săs*, sînt rezultate ale analogiei, primul cu *şezi*, al doilea cu substantive provenite din participii trecute în *-es*. El vorbea acolo numai despre prefacerea lui *e* provenit din *ĕ* latinesc şi precedat de *š*; dar desigur că extindea afirmaţia la orice *e* precedat de *š* şi *ž*. O concepţie în parte identică se găseşte la Candrea, *Ps. sch.*, I, p. CXXXIX-CXL, căci acesta crede că diftongul *ĕá*, precedat de *š* şi *ž*, „a trecut de timpuriu la *a*, cînd era final sau cînd vocala silabei următoare era *á* (*a*)", şi că grafii ca *şade* nu redau pronunţia *šade*, ci *šĕade*. Aceşti cercetători au plecat desigur dela stă-

rile de lucruri pe care le relevă textele secolului al XVI-lea, care prezintă velarizarea diftongului *ea* numai în condiţiile pomenite de Candrea. Densusianu s'a mai luat, probabil, după velarizarea lui *e* precedat de labiale, care s'a produs numai în condiţiile admise de el pentru velarizarea lui *e* precedat de şuierătoare. Părerea acestor cercetători nu poate fi însă admisă cînd e vorba de graiul moldovean şi cel muntean. Densusianu însuşi va constata la p. 55 excepţii, şi excepţii mai sînt o mulţime altele [1]). Vom căuta să vedem mai jos dacă ei au dreptate cînd e vorba de vreo altă regiune, de exemplu cea ardeleană. Dar fenomenul în discuţie a mai fost formulat şi altfel. Pentru Puşcariu, *Dacor.*, VII, p. 49, această schimbare fonetică, ca şi orice alt fenomen de velarizare, s'ar fi produs mai ales în silabă neaccentuată. Cred că nici această presupunere nu este întemeiată.

In ce priveşte aria fenomenelor, trebuie să spun că, împotriva celor crezute de Tiktin şi Philippide, în Muntenia centrală şi de Vest şi în Oltenia nu avem pretutindeni *š* şi *ž*, căci în unele localităţi există *šă*, *ši*, *žă*, *ži*, deci şuierătoare cu efect velarizant (vezi de exemplu *ALR*, I, 167, 168, 178, 212, 216, 217, 228, 284, 293 şi 302). Ba şi un alt fapt, nebănuit de cei doi învăţaţi, se mai întîlneşte în multe localităţi muntene şi oltene, altele decît cele despre care am vorbit chiar acum: existenţa în aceiaşi localitate, mai exact: în graiul aceluiaşi individ, a grupurilor *še*, *ši*, dar *ša*, *šo*, *šu* (faptul se poate constata din aceleaşi materiale invocate imediat mai sus; să se compare de exemplu harta 167, 'mătuşă', cu 302, 'aşa', şi 293 'înjunghiu'). Aceasta înseamnă că grupurile fonetice *še*, *ši*, *že*, *ži* nu cuprind în Oltenia şi Muntenia oricînd *š* şi *ž*, deşi după şuierătoare nu poate urma

1) Philippide admitea, *l. c.*, că „guturalizarea în poziţia *-e* este posterioară guturalizării în poziţia *-ă*. El credea că acest lucru rezultă „din muntenestile *şade*, *slujăşte*... faţă de moldovenestile *şă'de*, *slujă'şte*". Eu nu văd însă cum poate rezulta din aceste fapte concluzia scoasă de Philippide. De altfel a admite că velarizarea în poziţia *-ă* s'a realizat înaintea celeilalte este, la urma urmei, a despărţi fenomenul în două procese distincte şi a formula primul proces aşa cum a formulat Densusianu şi Candrea procesul velarizării prin şuierătoare în întregimea lui.

decît vocală palatală. Ba din hărţile indicate mai sus ar rezulta chiar că *š* şi *ž* caracterizează numai puţine localităţi oltene şi muntene. Localităţile cu *še*, *ši*, dar *ša*, *šo*, *šu* ne prezintă o situaţie în perfectă potrivire cu formularea dată de Candrea velarizării lui *ă* din *šea*, *žea*.

Pentru a termina cu discuţiile asupra formulării fenomenului, să spun că în părţile de peste munţi velarizarea nu a ajuns oricînd la vocale velare în adevăratul înţeles al cuvîntului, ci la nişte vocale intermediare între cele palatale şi cele velare, şi pe care Weigand le nota cu *ç* şi *i* (cu un cerc mic dedesupt), iar *ALR* cu *ë*, *ę* şi *ï* (vezi şi cele spuse de Puşcariu, *Dacor.*, VII, p. 7-9). Philippide crezînd că *ç* şi *i* (cu un cerc mic dedesupt) nu sînt altceva decît *ă* şi *i* puri, a considerat că peste munţi am avea tot o velarizare perfectă, dar, precum arată cercetările ulterioare, pe nedrept.

Deoarece fenomenele de velarizare pe care le discutăm noi aici, sînt distincte de celelalte velarizări, le şi tratăm noi separat.

§ 41. — Este adevărat că textele din Moldova secolului al XVII-lea prezintă *şe*, *şi*, *je*, *ji*, — Drăganu greşea cînd afirma că lucrurile stau altfel —, dar, contrar celor spuse de Tiktin, afirmaţia e justă şi pentru Muntenia, unde uzul *şă*, *şi*, *jă*, *ji*, este excepţional. Cumcă însă în Moldova pronunţia oamenilor dela ţară era *šă*, *ši*, *žă*, *ži*, ne arată întîiu de toate unele texte care prezintă fenomenul. Existenţa lor fusese mărturisită chiar de Tiktin, p. 103: „In den zahlreichen, von Hâjdeu in Arhiva istorică und Cuvente den bâtrâni, von Melchisedek in Cronica Huşilor und Cronica Romanului veröffenklichten Urkunden habe ich die Verbindungen *şâ*, *jâ*, *şî*, *jî* [Tiktin notează pe *ă* prin *â*] kaum 2-3 Mal angetroffen". Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, partea I, p. 67, ex 'şi' document fără veleat, Aug., 5, Todireni (fixat de editor: prope 7137, Ianuar, 12 = 1629), p. 51: *Băşăni* (de trei ori), doc. fără veleat (după 7127, Iulie, 3 = 1619), p. 161: *sau jăluit*, doc. din 7146, Mart, 27, Iaşi = 1632, p. 162: *Şăndreşti*, doc. fără veleat (după 7146, Mart, 27 = după 1638), p. 174: *Miclăuşăni*, doc. din 7147, Dec., 3, Iaşi = 1638, p. 193: *Prăjăscul*, doc. din 7148, Mart, 11, Iaşi =

1640 (dar la p. 193, în acelaşi document, *Prăjescul*), p. 194 şi 195: *Prăjăscul*, doc. din 7148, Mart, 11. Intr'un document din 1642 (Gaster, I, p. 103) întîlnim *Jъjъla*, *aşъjdir'k*, alături de *şi* (de mai multe ori), *moşie* şi *Focş'k* ori *Focъş'k*. Se pot da exemple de š şi ž (velari) şi din textele jumătăţii a doua a secolului al XVII-lea. Uzul fonetic velar apare şi în documentele slavoromîne din acelaşi timp. Ghibănescu, *o. c.*, I, partea I, p. 195: *Boloşъşt* (dar ceva mai jos, *Băloşeştii, Oprişeşt*), doc. 7099, Iaşi = 1590 sau 1591, *ib.*, partea II, p. 92: *Jъrd'knii*, doc. 7121, Iulie, 22, Iaşi = 1613 (în documente apare de obiceiu *Jeverd'knii*), p. 122: *Prăjъscul* (dar mai jos, *Prăjescul*), doc. 7127, Mai, 9, Iaşi = 1619, *ib.*, II, partea I, p. 106: *Pleşъşti*, doc. din 7145, Aug., 29, Goeşti = 1635. Este sigur că aceste grafii redau o pronunţie existentă pe acea vreme, şi deoarece ele nu sînt normale pentru limba scrisă a vremii, ele trebuie să fie ale graiului popular. Tiktin, care chiar la începutul cercetării sale (p. 99) făcea distincţie între graiul popular de azi şi limba cultă, trebuia să aibă precauţia de a admite posibilitatea acestui dualism lingvistic şi pentru epoca limbii vechi, şi să dovedească întîiu de toate că limba cărţilor bisericeşti din secolul al XVII-lea (logofătul Istratie şi Dosoftei) şi a lui Cantemir, pe care se întemeia el în cercetarea sa, reprezinta graiul popular. Dacă ar fi avut în vedere şi graiul unor diaci, deci al unor oameni cu mai puţină cultură, şi care, necunoscînd bine limba scrisă, au dat frîu liber formelor dialectale, ar fi ajuns la alte concluzii. Totuşi, în cazul de faţă, concluzia la existenţa unei diferenţieri sociale a vorbirii nu trebuie scoasă atît de repede. Cum trebuie să interpretăm grafiile obişnuite ale secolului al XVII-lea? Vorbiau oamenii culţi ai vremii şi diacii limba poporului, şi deosebirea era numai de scris? Sau ei vorbiau o limbă deosebită de cea a poporului, şi anume aceia pe care o scriau? Cu alte cuvinte: Era numai o tradiţie ortografică? Sau era şi una lingvistică, deosebită de cea a poporului? Aceste întrebări sînt foarte firești, cînd luăm în consideraţie că şi astăzi Moldovenii culţi pronunţă de foarte multe ori, sau chiar obişnuit, *šă, šî, žă, žî*, întocmai ca poporul de jos, deşi scriu *şe, şi, je, je*. Velarizarea lui *e* şi *i* de către š şi ž an-

teriori este unul din acele fenomene care pătrund în graiul vorbit al clasei culte (limba conversaţiei, despre care vezi cele spuse mai sus, la *Introducere*) şi care produc o diferenţiere regională în limba noastră de cultură. Inclin pentru ipoteza că şi în secolul al XVII-lea clasa cultă moldovenească pronunţa *šă, šî, žă, žî*, şi că grafiile *şe, şi, je, ji* se explică prin tradiţia ortografică din acel timp. Trebuie să admitem totuşi că măcar din cînd în cînd clasa cultă pronunţa şi *še, šî, že, žî*, întocmai cum e cazul cu clasa cultă moldovenească de azi (limba scrisă influenţează doar asupra limbii vorbite). Aşadar Tiktin ar fi trebuit să se gîndească dacă nu cumva grafia secolului al XVII-lea n'ar fi redat nici graiul boierilor şi clerului, şi dacă nu cumva ea el se explica printr'o simplă tradiţie ortografică. Pentru noi este însă clar că în Moldova graiul popular, singurul care poate fi luat în consideraţie cînd e vorba de stabilirea cronologiei schimbărilor fonetice, avea š şi ž velari (cu efect velarizant asupra vocalelor următoare) deja la începutul secolului al XVII-lea.

Pentru *e* din cuvintele de tipul *šéde*, textele din Moldova a acelui secol prezintă š şi ž urmaţi de *'k* sau *ъ*. Tiktin a crezut că şi acest caz trebuie interpretat aşa cum a interpretat el pe *'k* sau *ъ* din tipul *l'kge*, adică a admis că şi acolo era un ę. Noi am acceptat interpretarea lui Tiktin pentru Moldova secolului al XVII-lea, cînd era vorba de celelalte cazuri. Dar dacă în limba poporului moldovenesc *e* şi *i* de altădată, precedaţi de š şi ž, sunau în secolul al XVII-lea *ă* şi *î*, se pune problema dacă *'k* sau *ъ* precedaţi de š şi ž mai notau nişte ę. Desigur, şi în acest caz, trebuie să admitem o deosebire între graiul poporului şi graiul clasei de sus, şi chiar între graiul scris şi graiul vorbit de clasa cultă. Mai mult decît oricare alte semne, *'k* şi *ъ* erau întrebuinţate după š şi ž numai în virtutea tradiţiei ortografice, formată mai înainte, căci pe vremea aceia poporul de jos trebuie să fi pronunţat *ă*, iar clasa de sus *ă* (*ă* deschis), deci *šăde, šă,de*. Totuşi de multe ori, desigur, clasa de sus moldovenească pronunţa *šęde*, cu ę. Pluralitatea valorilor fonetice ale lui *'k* sau *ъ* a făcut desigur ca tradiţia grafică să fie urmată cu mai mare grijă, aşa

că, după cît sînt informat, în texte nu apar grafii ca šade.

O situaţie cu totul deosebită prezintă tipul *şadză*, care apare cu excluderea altor tipuri, de exemplu *şkdză*, în Moldova acelei vremi. Deşi este evident că o asemenea grafie redă pronunţia populară a vremii, este greu de explicat de-ce în acest caz pronunţia populară a devenit normă în limba scrisă.

Am spus mai înainte că în Muntenia norma ortografică este, ca şi în Moldova, *şe, şi, je, ji*. Se pune problema dacă şi în Muntenia limba scrisă era deosebită de aceia a poporului. In ce priveşte grupurile *şe, şi, je, ji*, desigur, între limba scrisă şi cea a poporului nu era nicio deosebire. Apariţia unor *şă, şi, jă, ji*, care se întîlnesc des şi în Biblia lui Şerban, trebuieşte explicată ori prin tradiţie, ori prin regiunile muntene în care š şi ž erau velari (căci, precum am spus-o, nu e adevărat că toată Oltenia şi Muntenia centrală şi de Vest ar avea š̑ şi ž̑). Prezenţa lui š̑ şi ž̑ în Muntenia secolului al XVII-lea este dovedită şi de unele grafii speciale întîlnite în textele de atunci. I. Ş i a d b e i, *Rev. Fil.*, I, p. 278, articolul *Fragmentul Leviticului rominesc dela Belgrad*, relevă în textul Leviticului grafia *vrăjimaşii*, „care ar dovedi articularea muiată a lui *j* în Muntenia", şi atrage atenţia că fenomenul apare şi „într'un document din Vlaşca la începutul secolului XVII (cf. H a s d e u, *Cuvente*, I, p. 153) şi în altele mai nouă". Grafia în discuţie fusese relevată şi mai înainte, de B ă r b u l e s c u, care îi dăduse aceiaşi interpretare în *Fonetica*, p. 152. Deoarece însă, precum am încercat să susţin la § 21, Leviticul în discuţie a fost scris la Braşov, el ar dovedi că şi prin Sudul Ardealului erau localităţi cu š̑ şi ž̑ la începutul secolului al XVII-lea. Ceiace nu e de mirare, dat fiind că aceste sunete există şi azi acolo, în unele localităţi.

Dar în Muntenia secolului al XVII-lea era o altă tradiţie ortografică decît în Moldova, în ce priveşte tipul *şade*. In acest tip, apare acolo, după *ş* şi *j*, întotdeauna *a*, şi nu *ѣ* ori ѧ. Această grafie se întîlneşte acolo şi în secolul al XVI-lea, şi continuă în secolul al XVIII-lea. Părînd în contradicţie cu normele generale ale lui *ş* şi *j* din Muntenia şi cu probele că în acel secol š şi ž erau deja muiaţi în Muntenia şi în Sudul Transilvaniei, ea pune dificultăţi. Dificultăţi pune şi grafia de tipul *şadză*, care, întocmai ca la Moldoveni, se întîlneşte şi la Munteni, cu excluzivitatea altor grafii. Vom încerca aici explicarea lor. Se ştie că astăzi în dialectul muntean cuvintele în discuţie sună cu š̑ şi ž̑, adică *šade, šază*. Dar grafiile *şade, şază* par să redea nu această pronunţie, ci pe cea cu š velar. Trebuie să admitem că în secolul al XVII-lea cuvintele respective erau pronunţate în Muntenia, de popor, altfel decît azi, şi că această pronunţie a devenit norma limbii scrise? Sau că poporul pronunţa cuvintele în discuţie ca şi azi, şi că grafiile pomenite se explică numai printr'o tradiţie ortografică specială, ce nu acoperia, întocmai ca şi în Moldova, graiul vorbit? Este greu să acceptăm deocamdată una din aceste presupuneri. Cred însă că se poate da cu mai mult succes o altă explicaţie acestor grafii. Vocala implicită, — pentru care vezi *BIFR*, IV, p. 204-211, V, p. 95-96 şi VII-VIII, p. 310-313, este la Munteni, ca şi la Moldoveni, *i*. Cîteva sunete (cele palatale sau muiate) au însă pretutindeni la Romîni, vocala implicită *i*. Dacă la Moldoveni, care au š şi ž velari, vocala implicită a acestor sunete este *i*, la Munteni, al căror š şi ž sînt palatali, vocala implicită a acestor consonante este *i*. Aşadar, dacă pentru un Moldovean š şi ž scrişi izolat sînt nişte š şi ž cu timbru de *i*, pentru Munteni š şi ž scrişi izolat sînt nişte š şi ž cu timbru de *i*. Pentru a reda pronunţia *šade*, un Muntean nu mai are deci nevoe să scrie după š un ѣ (sau un ѣ, ѧ, dacă e vorba să exemplificăm cu literele chirilice), ci un simplu *a*, deoarece ѣ se cuprinde deja în semnele š şi ž. Astfel stau lucrurile astăzi cu Muntenii, care scriu *şade*, deşi pronunţă *šade*, şi se pune întrebarea dacă grafia munteană veche, identică cu cea de azi, nu ascunde aceiaşi pronunţare (T i k t i n a scăpat din vedere că la Munteni grafia *şade* a rămas în uz şi în epoca în care el admitea şăierătoare muiate). Pentru un Moldovean, o asemenea grafie însă nu poate reda decît pronunţarea *šade*. [1]). Dea-

1) O explicaţie identică a dat B ă r b u l e s c u. *Fonetica*, p. 149-150, grafiei *ša, ža*, din textele slave bisericeşti, vechi sau medii, aceste din urmă de la noi sau de aiurea; numai că la acest cercetător nu apare, cum e uşor de înţeles, expresia vocală implicită, ci el vorbeşte de „ї care se auzea în pronunarea palatalei" (p. 152).

ceia grafia *vrăjimaşii*, discutată mai sus, trebuie considerată ca grafia unui Muntean sau Ardelean care, în graiul său de acasă, nu avea *ş* şi *ž*, şi pronunţa *vrăžmaşii* numai prin imitarea altor Munteni sau Ardeleni. Este deci foarte probabil că în secolul al XVII-lea Muntenii culţi pronunţau, ca şi astăzi poporul de jos, *šade*, *šază*, cu *š*, şi că ortografia întrebuinţată de ei era tocmai cea potrivită, din punctul lor de vedere, pentru o asemenea pronunţie. Limba literară din Muntenia secolului al XVII-lea nu s'ar fi deosebit deci, din punct de vedere fonetic, de cea a poporului. (Totuşi, şi cu privire la această ipoteză se pot trezi îndoieli, căci, poate, grafia cuvintelor cu *ş* şi *ž* la Munteni a fost hotărîtă, plecîndu-se nu dela vocala implicită a acestor consonante, ci dela aceia pe care o prezintă majoritatea consonantelor, şi şi care este *i*.) Adaug însă că, dacă explicaţia aceasta este justă, grafia la care ajungeau Muntenii ce pronunţau şuierătoarele muiat era identică cu grafia acelor Munteni care pronunţau şuierătoarele velar (căci, precum am spus-o, în Muntenia şi Oltenia există numeroase localităţi cu *măiuše*, dar *šade*). Aşacă grafia *şade* îşi avea sprijin în graiul tuturor Olteniior şi Muntenilor. Aşadar, textele muntene ale secolului al XVII-lea, spre deosebire de cele moldovene din acelaşi timp, corespund graiului popular.—Faptul că la un popor care pronunţă pe *š* şi *ž* muiaţi, literele *ş* şi *j*, urmate de *a*, *o* şi *u*, notează în mod normal pronunţiile *ša*, *šo*, *šu*, este încă un argument în sprijinul părerii că în Moldova secolului al XVII-lea *š* şi *ž* se pronunţau velar, căci altfel ar fi de mirare dece acolo apar grafiile *ş'k*, *şa*.

Situaţia întîlnită în textele din Moldova şi în Muntenia secolului al XVII-lea se întîlneşte şi în textele româneşti ale secolului al XVI-lea şi comportă aceleaşi explicaţii. Examinarea stărilor de lucruri moldovene şi muntene din acest timp o vom face luînd în consideraţie şi stările de lucruri de peste munţi, neglijate de Tiktin. Peste munţi găsim în secolul al XVI-lea tot stările de lucruri de dincoace de munţi: în Banat, Crişana şi Ardealul propriu zis, fără Năsăud, găsim stările de lucruri din Muntenia, în Năsăud şi Maramureş găsim stările de lucruri din Moldova. Totuşi C. v. prezintă stările de lucruri munteneşti, adică

şade. În secolul al XVII-lea stările de lucruri moldovene vor caracteriza şi regiunea ardeleană dela Nord de Mureş, inclusiv Bălgradul. Am susţinut la § 20 că tipul *şade* din textele ardelene nerotacizante ale secolului al XVI-lea (afară de C. T.) se explică prin graiurile populare din Ardeal şi Crişana, care pînă azi prezintă acest tip. Am mai susţinut că acest tip fonetic se găsea şi într'un graiu maramureşean rotacizant, care stă la baza Codicelui voroneţean, (cu *şade*), dar spuneam că acest graiu nu poate fi localizat mai precis, subînţelegînd că în Maramureş aşa ceva este insolit (de fapt astăzi nu există niciun graiu de acest fel în Maramureş). Trebuie să adaug acum că aproape toată Crişana şi o bună parte din Ardealul vecin prezintă grupurile *še*, *ši*, *že*, *ži*, (cu *e* şi *i* puri, sau cu nişte *e* şi *i* care au ceva din timbrul lui *ă* şi *î*), cu excluderea lui *šă*, *ši*, *žă*, *ži*, deşi sînt uzuale *ša*, *šo*, *šu*, *ža*, *žo*, *žu* (vezi Weigand, *Jahresbericht*, IV, p. 268, roşiă p. 274-275, şea, şi p. 280, şase, şapte, şi VI, p. 19, roşiă, p. 23, şea, şi p. 27, şase, şapte, dar mai ales ALR, I, harta 297, 'cosciug', care ne dă pentru regiunea pomenită: *copîrşeu* (cu *e* sau acel *e* cu timbru de *ă*), pe *copîrşaiă*, *copîrşaie*, *copîrşęie*, (cu *ę* sau cu un *ę* cu timbru de *ă*) (singularul şi pluralul în aceiaşi localitate). Ca şi în cazul graiurilor muntene, se constată o situaţie pe care Tiktin (şi după el, Philippide) n'a considerat-o posibilă, anume prezenţa grupurilor *še*, *ši*, *ša*, *šo*, *šu*, şi numai a acestor grupuri, (deci cu excluderea grupurilor *šă*, *ši*), în acelaşi graiu. Aşadar textele ardelene nerotacizante, ale secolului al XVI-lea, redau o pronunţie populară atunci cînd ele prezintă grafii ca *şe*, *şi*, *je*, *ji*. Şi, desigur, la fel stau lucrurile şi cu textele rotacizante (adică maramureşene), deşi azi în Maramureş există grupurile *šă*, *ši*, etc. (vezi *ALR* I, hîrţile citate; totuşi harta 302, 'aşa', ne prezintă pentru această regiune *ašę*, iar T. Papahagi, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, p. LV, 233-234 şi 237, prezintă şi cazuri de *še*, *ši*, *že*, *ži*). Numai că acolo, alături de *še*, *ši*, *ša*, *šo*, *šu*, exista şi *šea* sau *šia*, etc. Ne-o dovedeşte faptul că textele prezintă *şadză*, dar *ş'kde*. Cu alte cuvinte velarizarea lui *é* din *ea* s'a produs numai în tipul *şadză*, nu şi în tipul *ş'kde*. Mi se pare că nu e o simplă întîmplare

faptul că o mulţime de localităţi din Crişana şi Ardeal (vezi Weigand, *Jahresbericht*, IV, p. 280 şi VI, p. 27, prezintă *šase*, *šasă*, dar *šepts'e*, *šept'e*, *šepk'e*, *şepte*. Situaţia aceasta trebuie să fi fost altădată şi în Maramureş. Se pare deci că vechiul *ĕă*, precedat de *š* şi *ž*, a devenit *a* în unele graiuri rotacizante, numai dacă în silaba următoare nu era un sunet palatal sau muiat (*şasă* prefăcuse mai înainte pe *-e* precedat de *s*, în *â*). Numai cînd e vorba de aceste regiuni este deci exactă formularea pe care Densusianu şi Candrea o dăduse velarizării, întemeindu-se pe textele secolului al XVI-lea, (şi mai ales pe cele rotacizante), socotite de dînşii ca redînd, din acest punct de vedere, o situaţie populară. Dar argumentul hotărîtor că formularea lor era justă pentru această regiune, nu putea fi adus decît invocînd şi graiurile populare actuale, — a căror situaţie trebuie proiectată în trecut —, ceiace ei n'au făcut. Admiţînd că *ĕa* a devenit *a* numai cînd acest diftong era final sau cînd în silaba următoare era *ă* sau *a*, Candrea era însă în imposibilitate (*o. c.*, I, p. CXXXIX-CXL) de a mai considera ca rezultat al velarizării prefacerea lui *ĕa* în *a*, în cuvinte ca *šade*, în care silaba imediat următoare diftongului avea *e*. Densusianu, *Hist.*, II, p. 56, 61 şi 61-62, a admis în acest caz reducerea la *a* a diftongului, scăpînd din vedere că aceasta era în contradicţie cu formularea pe care o dăduse fenomenului. Se poate însă ca el să-şi fi imaginat această reducere la *a* nu ca o velarizare, ci ca o reducere pe care o cerea consonanta muiată imediat precedentă, — deci *š*—, căci el discută în acelaşi timp (p. 56) şi pe *čare* provenit din *čeare* 'cere', pe care-l consideră într'o situaţie identică. Candrea nu va urma această explicaţie. El va admite (p. CXL) că „această anomalie [tipul *şade* din C. v. în ce priveşte tratarea lui *ea*... *e* e numai aparentă. Grafia cu *a* în loc de *ă* în aceste cuvinte reproduce fără îndoială grafia manuscrisului primitiv. In epoca cînd s'au tradus Faptele Apostolilor *ea* din cuvinte de felul acestora nu începuse încă să evolueze spre *ę*, astfel că traducătorul, avînd să transcrie formele cu *cea*, *jea*, *şea*, le reda uneori prin *ča*, *ja*, *şa*, din cauza asemănării lor în pronunţare (vezi mai sus grafia inversă datorită aceleiaş confuziuni). Copiştii succe-

sivi, găsind formele cu *čare*, *îndulčaste*, *sfrăşaşte*, *deşarte*, *şade*, etc., au putut să influenţeze asupra scrierii şi formele *čară*, *îndulčască*, *munčască*, *sfrăşască*, *deşartă*, *şadză* [am schimbat semnul autorului pentru *dz*], unde *a* era normal (v. mai sus)... Ceeace vine să întărească mai mult aceste hipoteze este faptul că în unele cuvinte în care *a* era originar, găsim adesea vocala transcrisă prin *ѣ*, *ѧ*... cînd era precedată de *č*, *j* sau *ş*. Astfel în V [= P. v.]: *aşѧ*, *înfrinѣte*, *îngroşără se*, *învrătoşără*, *învrătoşărţa*, *învrătoşăle*, în H: *aşѧ*, *aşѧşi*.., apoi *jѧlia* (V CXXXIX, 9)...“ Prima ipoteză făcută de Candrea presupune, ca şi cea a lui Densusianu, că în epoca traducerii textelor rotacizante *š* şi *ž* erau muiaţi în dialectul maramureşean. A presupune că *ş* din grafia *şade* a C. v. ascunde un *š* nu este ceva de neacceptat. Dar în acest caz altă explicaţie mi se pare mai plauzibilă pentru anomalia din C. v.: cea pe care am dat-o mai sus pentru grafia identică munteană (*şa* în loc *şĭa* s'ar explica prin faptul că scribul avea de notat un *š*, cu vocala implicită, *i*). In acest caz ar trebui să admitem că în Maramureş existau şi localităţi cu *š* şi *ž*. Dar aceasta ne-ar obliga să admitem că în C. v. şi grafia *şadză* redă un *šadzĭ*, ceiace n'ar fi curios. Totuşi nimic nu ne obligă să preferăm această explicaţie celei date de mine mai sus, că *şade* din C. v. prezintă guturalizarea. Deşi în atîtea localităţi ardelene şi crişene velarizarea prin *š* s'a produs numai dacă în silaba următoare nu era *e*, *i* şi sunet muiat sau palatal, în Maramureş trebuie să fi fost o regiune în care ea s'a produs şi în acest caz. Dacă C. v. nu prezintă totuşi cazuri de *şă*, *şi*, etc., aceasta se va fi explicînd aşa cum trebuie explicat faptul pentru graiul moldovenesc. Fac în treacăt şi observaţia că nu toate acele cuvinte cu *şă*, *jă*, în care Candrea vede la origine un *a*, iar nu *ĭa*, au avut într'adevăr *a*: *aşa* presupune un *aşi* + *a*, iar *a înfrimşa*, *a îngroşa* şi *a învîrtoşa* au avut *a* numai în dialectul muntean, în care, pe vremea derivării lor, *š* era velar, nu şi în cel rotacizant şi moldovenesc, unde, pe vremea derivării lor, *š* şi *ž* erau muiaţi (despre *jale* vom vorbi în § următor).— Aşadar graiul rotacizant, ca şi graiul ardelean nerotacizant, din secolul al al XVI-lea, se dovedeşte a coincide, în ce priveşte fenomenele discutate

în prezentul capitol, cu graiul popular din acelaşi timp. Dacă în secolul al XVII-lea, graiul de tip maramureşean şi năsăudean, cu *ŝ'kde*, devine limba scrisă a Bălgradului, faptul priveşte numai clasa cultă din Ardeal.

In ce priveşte Banatul, textele secolului al XVI-lea prezintă aceiaşi situaţie ca şi cele din Crişana, Ardealul propriu zis şi Muntenia. Graiul popular actual, din părţile de Nord, prezintă (mai ales) *šă, ši, žă, ži*. Foarte probabil această pronunţie era cea normală şi în secolul al XVI-lea, aşa că ea ar explica eventualele excepţii dela grafiile *şe, şi*, etc.

Philippide vorbise, ca dealtfel şi Tiktin, de un tip moldovenesc sau muntenesc şi în celelalte părţi ale teritoriului romînesc. Cum el trăgea concluzia asupra tipului caracteristic unui dialect din forma cuvîntului *cămaşă*, rezultă că de fapt prin tip moldovenesc Philippide înţelegea faptul că velarizarea prin şuierătare s'a produs după velarizarea labialelor, deci recent, iar prin tip muntenesc înţelegea faptul că velarizarea prin şuierătoare s'a produs înainte de velarizarea prin labiale, deci într'o epocă foarte veche. Dacă astfel stau lucrurile, cred că, în loc de tip moldovenesc sau tip muntenesc, trebuia să vorbească de o guturalizare recentă sau străveche. Aceasta cu atît mai mult cu cît dialectele din Banat şi cel din Crişana, Maramureş şi părţile vecine din Ardeal sînt (sau au fost) cu totul deosebite de dialectele moldovenesc şi muntenesc. Dealtfel chiar în cazul fenomenelor care ne interesează un dialect poate avea numai parţial tipul muntenesc, anume dacă el a produs velarizarea prin š şi ž într'o epocă foarte veche, dar n'a mai muiat în epocă recentă cele două consonante. Aşadar, noi nu vom vorbi, ca Philippide, de un tip moldovenesc şi altul muntenesc, în cazul velarizării prin š şi ž. — Cînd e vorba de Ardeal, Banat, Crişana şi Maramureş, faptele nu ne îngăduie întotdeauna să spunem dacă guturalizarea e recentă, ca la Moldoveni, sau străveche, ca la Munteni. In această privinţă dăm aşadar dreptate lui Philippide, *Orig.*, II, p. 47. Numai prezenţa lui *cămaşă, chimâşă* în Banat, Criş-Mureş şi Someş-Tisa (anume la Bufani, veniţi în secolul al XVII-lea dintr'un teritoriu cu graiu muntean, apoi în loc. 115 şi 140 din Crişana, vezi Weigand,

Jahresb., III, p. 219, şi IV, p. 272), precum şi în textele rotacizante (*cămaşe, cămaşa* în P. s.; vezi Candrea, *Ps. sch.*, II, p. 363), ne dovedeşte că, cel puţin în unele graiuri rotacizante, š şi ž aveau într'o epocă mai veche efect velarizant. Dar cum în regiunea Someş-Tisa (cu Oaş), unde se întîlneşte velarizarea lui *e* prin labiale, avem şi *chemŝ'şă, cămŝ'şă*, rezultă că în alte graiuri rotacizante š şi ž într'o epocă veche erau muiaţi. Este foarte probabil că şi tipul *cămkşe, cămĭaşe* din P. s. (vezi *ib.*) trebuie considerat ca moldovenesc, căci limba acestui text prezintă în general velarizarea lui *e* prin labiale (vezi Candrea, *o. c.*, I, p. CXXXI).

Că în Moldova velarizarea prin š şi ž e mai veche decît cele mai vechi texte romîneşti păstrate pînă astăzi, o dovedesc cele cîteva cazuri de velarizare pe care le întîlnim în cuvintele romîneşti din documentele slave moldoveneşti ale veacului al XV-lea (căci norma generală a scrierii acestor cuvinte este tot cea a textelor romîneşti din secolul al XVI-lea şi următoarele, deci *şe, şi, je, ji*, dar *şa, şo, şu, ja, jo, ju*). Şi că în Ţara Romînească muierea şuierătoarelor este mai veche decît cele mai vechi texte romîneşti păstrate pînă astăzi, o dovedesc cele cîteva cazuri de muiere pe care le întîlnim în documentele slave munteneşti ale veacului al XV-lea. I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, p. 152: *Demecuşkscul*, P. P. Panaitescu, *Documentele Ţării Romîneşti*, I, p. 136 (anul 1424): *Jkleş[koga]*, p. 286 (a. 1475): *Ceraşeni* şi p. 333 (a. 1483): *Gogoşe* (=*Gogoaşe*) (în documentele slave din Muntenia găsim însă şi forme ca: *Şkrban*, p. 56, a. 1392; *Şkrban*, p. 143, a 1425; *Şărbăneşti*, p. 364, a. 1487-1488; *Jlăşi*, p. 339, a. 1483).

Aşadar, ceiace Philippide considera ca resturi dintr'o stare anterioară fazei muiate a graiului moldovean şi a celor de tip moldovenesc, sînt de fapt fenomenele de guturalizare are au avut loc în regiunea maramureşeană şi unele regiuni ardelene. Nimic nu ne arată că înainte de faza palatală din graiul moldovenesc ar fi fost o fază guturală. Foarte probabil deci că graiurile moldoveneşti au prezintat pe š şi ž palatali dela începutul limbii romîne şi pînăla fenomenul de velarizare, căci altfel Moldova ar fi suferit de prea multe ori velarizări şi pala-

talizări. Ne apare acum ca adevărată afirmaţia lui Tiktin că în graiul moldovenesc caracterul palatal al lui š şi ž n'a supravieţuit începuturilor literare. Numai că aceasta înseamnă că graiul scris moldovenesc din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea nu mai reprezinta, aşa cum credea Tiktin, graiul popular moldovenesc.

§ 42. — Dupăce am stabilit cu texte că fenomenul de velarizare (în anumite condiţii, a lui š şi ž, în Maramureş şi Ardeal, şi în toate condiţiile, în Moldova) este anterior secolului al XV-lea, şi că tot astfel stau lucrurile şi cu muierea aceloraşi sunete în Muntenia, să arătăm că la aceiaşi concluzie ne duc şi celelalte metode de care dispunem pentru a stabili cronologia fenomenelor fonetice. — Deja Tiktin a păşit pe această cale. Dupăce dovedise că fenomenul velarizării lui *e* precedat de labiale s'a produs atît în graiul moldovenesc cît şi în cel muntenesc, în faza mai veche a acestor graiuri, iar nu în cea actuală, el invoca, la p. 107, faptul că velarizarea lui *e* precedat de labiale este un fenomen anterior începuturilor literare, căci el apare în cele mai vechi texte. Din aceste fapte nu putem ajunge însă la concluzii mai precise. La p. 107-108 şi 109-110, Tiktin arăta că velarizarea lui š şi ž la Moldoveni şi palatalizarea lor la Munteni sînt mai noi decît prefacerea lui *ĕá-e* în *é-e*, şi argumentarea a fost acceptată de Philippide, *Orig.*, II, p. 45 şi 46. Noi trebuie să facem precizarea că, pentru Moldova şi Muntenia, nu poate fi vorba atît de posterioritate faţă de *ĕá* > *ę*, cît faţă de *ę'* > *e*, şi că numai în unele regiuni de peste munţi velarizarea s'a aplicat asupra lui *ę'-e*, ceiace a avut ca rezultat *ă,-e* (*šă,de*). Deoarece însă Tiktin şi Philippide credeau că fenomenul *ĕá-e* > *ę'-e* a avut loc pînă în secolul al XVI-lea, iar *ę'-e* > *e'-e* în secolul al XVIII-lea, ei nu puteau trage adevăratele concluzii cu privire la timpul velarizării moldovene a lui š şi ž şi muierii muntene a aceloraşi sunete. Pentru noi, care credem dovedit că *ĕá-e* era prefăcut în *é-e* chiar în secolul al XIV-lea (vezi § 38), nimic nu se opune urcării în timp a velarizării moldovene şi muierii muntene dincolo de secolul al XVI-lea pînă în secolul al XV-lea, decînd avem cele mai vechi cazuri de velarizare sau palatalizare în texte.

In spiritul concepţiei lui Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, şi, desigur, supt influenţa lui, Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 100, făcea şi el consideraţii asupra cronologiei velarizării lui *e* prin š şi ž. Fenomenul, spunea el, „trebue să fi fost şi în „străromînă", căci se găseşte şi în mr. şi mgl." (străromîna era concepută deci ca faza romînei de pînăla despărţirea dialectelor). Dar prezenţa unui fenomen fonetic (din cele pe care negramaticii le-au considerat legi fonetice) în mai multe dialecte ale aceleiaşi limbi, — e vorba de limbi cu dialectele despărţite unele de altele —, nu înseamnă numaidecît că acel fenomen exista pe vremea cînd dialectele acelei limbi nu se despărţise unele de altele. Autorul ar fi trebuit apoi să ne comunice şi data la care punea el despărţirea dialectelor. Dacă acest eveniment este pus de el spre sfîrşitul evului mediu, cum a făcut Puşcariu, *Études*, p. 116-119, trebuie să dăm dreptate autorului, dar numai întrucît e vorba de velarizarea din macedoromînă, meglenoromînă şi graiul muntenesc, sau şi de velarizarea moldovenească, care, dupăcum s'a văzut, e mai recentă (cu privire la velarizarea din Ardeal nu mă pot pronunţa). Părerea lui Drăganu s'ar putea admite şi dacă am pune limita inferioară a romînei primitive ceva mai sus, de exemplu prin secolul al X-lea, cum au făcut atîţia cercetători. Ea nu s'ar putea admite însă dacă am considera romîna primitivă ca romîna din faza ei de formaţie, cum am făcut în *BIFR*, VII-VIII, p. 174-185, unde am mai spus că sfîrşitul acestei faze trebuie pus în secolul al VII-lea. Cel mai plauzibil lucru e că în această vreme limba romînă a avut pretutindeni *š* şi *ž*, aşa cum am admis în *BIFR*, VI, p. 106.

Ca să putem urca sigur, în ce priveşte cronologia fenomenului, dincolo de secolul al XV-lea, — cel mai îndepărtat timp asupra căruia ne informează textele —, trebuie să apelăm la elementele de împrumut care au suferit fenomenul, şi anume la cele de origine slavă veche. Examinarea aspectului fonetic actual al unor cuvinte de origine velară, ca mold. *žă'li* şi ard. *žele* (cu *ę* sau cu un *ę* spre *ă*), ne duce la concluzia că, pe vremea celei mai vechi influenţe slave, Moldovenii şi o parte din Ardeleni pronunţau şuierătoarele palatal. Lucrul a fost înţeles deja de Tiktin, care, la p.

102, introducea şi acest cuvînt între exemplele cu care argumenta tezele sale, iar la p. 109 susţinea expres că *ŝa* şi *ja* se redusese în Moldova, în timpuri mai vechi, la *ŝ̈a* şi *j̈a*. El înţelegea deci, — numai că nu insista suficient asupra faptului —, că elementul lexical despre care e vorba suferise în momentul intrării sale în limbă, o acomodare, în ce priveşte partea fonetică, la normele fonetice uzuale pe atunci în dialectul moldovenesc *ŝ̈* a devenit *ŝ*, astfel cum am spus noi clar în *BIFR*, VI, p. 106. Este acesta unul din acele fenomene care se întîmplă oridecîteori există o nepotrivire între normele fonetice ale limbii din care se împrumută şi ale celei care împrumută, şi care au fost numite, de noi pentru aceia fenomene de adaptare bruscă (vezi *BIFR*, II, p. 141-142, şi *Italica*, II, p. 116-119). Philippide care lua şi el în considerare elemente slave, şi chiar cuvîntul discutat aici, a admis fără nicio modificare sau completare cele spuse de Tiktin, deşi s'ar fi impus să atragă atenţia asupra schimbării de acomodare fonetică, suferită de elementul slav în momentul împrumutului. Aceste lucruri n'au fost înţelese însă de Densusianu, care în *Hist.*, II, p. 54, afirma, greşit: „*E* pour *a* dans *jele* PH. CXI, 10; CXVIII, 134 montre que *jale* fut modelé sur *jeli, jelui*". Intrucît influenţa slavă veche asupra limbii Dacoromînilor s'a exercitat mai ales între secolele al VIII-lea şi al XI-lea, urmează că velarizarea lui *ŝ* şi *ŝ* la Moldoveni nu poate fi mai veche decît secolul al XII-lea. Cum deja am presupus (§ 39) că prefacerea lui *ĕá-e* în *é-e* se explică prin amestecul Moldovenilor cu alte neamuri la migrarea lor din Carpaţi pe teritoriul moldovenesc, şi această schimbare ar putea fi explicată la fel.— Din elementele de origine slavă nu se poate scoate nici o concluzie cu privire la timpul velarizării şi palatalizării muntene: dacă *žalъ* a intrat în epoca velară, el a fost acceptat fără nici o schimbare fonetică bruscă; dacă a intrat în vreuna din fazele muiate, el trebuia să sufere acomodarea fonetică. Dar în toate aceste cazuri evoluţia fonetică ar fi ajuns la aceiaşi fază, cea actuală. Este însă plauzibil că pe vremea influenţei slave *ŝ* şi *j* munteni erau velari şi că fenomenul de muiere al acestor sunete e în legătură cu schimbarea organelor articulatorii produsă odată

cu venirea atîtor Romîni din Sudul Dunării la sfîrşitul evului mediu. Pe baza probelor de graiu muntenesc pe care le avem pînă astăzi la îndemînă nu se poate spune dacă nu cumva formele cu *ŝ* şi *ŝ* n'au fost aduse în Muntenia de aceşti Romîni. Fapt este că Meglenoromînii prezintă astăzi faza velară (vezi Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 104, 107, 108, 110 şi 113). Dar informaţiile pe care ni le pune la îndemînă acest învăţat sînt numai cu privire la Meglenoromînii care, în evul mediu, au locuit în Munţii Rodope şi au migrat apoi spre Vest, nu şi cu privire la Meglenoromînii din Ţîrnareca, care, după cum am arătat mai sus, la § 34, au locuit din vechi timpuri ale evului mediu în Macedonia. Ce ne face însă să credem că aceste migraţii romîne din Sudul Dunării au adus la Nordul fluviului şuierătoarele muiate, — şi ne gîndim nu numai la cele care au adus la Nord un graiu de tip meglenoromîn, dar şi la cele ale Romînilor din munţii Balcani, care, după cît am văzut mai sus, § 34, vorbiau dialectul muntean —, este prezenţa lui *ŝ* şi *ŝ* în unele graiuri bulgare. Tiktin, p. 110-111, spunea: „Dem für das prähistorische Moldauisch nachgewiesenen Phänomen der Mouillirtheit sämtlicher *ŝ*-Laute der Sprache (*c*^{e}, *g*^{e}, *ŝ*, *j*) und der hierauf beruhenden palatalisirenden Wirkung derselben begegnen wir noch heute in jener slavischen Mundart, die einst in der Geschichte des Rumänischen eine so bedeutende Rolle gespielt hat, ich meine im Bulgarischen. Nach Carkoff, Gramm. 4 wird für altbulg. *črъnъ* schwarz, *črъvьnъ* roth gegenwärtig entweder *črân, črâven* oder, infolge von Umstellung, *čęrn, čęrven* gesprochen, also mit *e* für *â*; für den männlichen Suffixartikel *-ât* tritt nach č, š, ž *-ęt* ein: *kârpáčęt, kóšęt, bodéžęt* (das. S. 11); in demselben Werke wird für *u, o, a* nach č, š, ž stets *ê, jo, ju* geschrieben: *čês, košêra, žêba, čjolêk, čjudo, šjuga, žjuvak*. *ê*, das sonst den Lautwert des rumänischen *ĕa* hat (das. S. 1), dürfte hier wohl wie ѣ in rumänisch ѵѣ'рѫ zu verstehen sein, also die palatine Natur des vorhergehenden Consonanten bezeichnen. Im Ksl. gilt das Gesetz, dass ѣ nach č, š, ž zu *a* wird (Leskien, Altbulg. Gramm. § 9), was, ebenso die grundsätzliche Vertretung von ü durch ï, nach diesen Consonanten (ibid. § 24), gleichfals aus der weichen Be-

schaffenheit der letzteren zu erklären ist.". [1]) Pentru stările de lucruri din bulgară (veche şi nouă) vezi şi Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 146. Aceste fapte din bulgară nu trebuiesc însă invocate pentru a explica starea cea mai veche a lui *š* şi *ž* din graiul moldovenesc şi din unele graiuri ardelene, care, fiind şi românească primitivă (în sensul pe care-l dăm noi acestei expresii) se explică prin substratul trac, ci trebuiesc invocate pentru a explica starea de lucruri cea mai recentă din dialectul muntean, în special prezenţa lui *ş* şi *ż*. [2])

Aşadar mijloacele de care dispunem noi pentru stabilirea cronologiei fenomenelor fonetice ne fac să credem că velarizarea lui *š* şi *ž* în Moldova, ca şi palatalizarea aceloraşi sunete în Muntenia este aproximativ contemporană cu întemeierea celor două Principate, şi că în Ardealul dela Nord de Mureş, Crişana, Banat şi Maramureş velarizarea, care e numai în anumite condiţii, s'a produs într'o epocă tot atît de veche.

§ 43. — Discuţiile din §§ anterioare au lămurit complet numai originea grafiilor din textele rotacizante: ele redau perfect pronunţia pe care voiau s'o reprezinte. N'am lămurit însă cu totul originea grafiilor din Moldova.

Cu privire la graiul literar muntean, am văzut că grafiile de acolo se pot explica prin graiurile muntene şi oltene populare, cu şuierătoarele muiate sau cu *še, ši, ša, šo, šu*. Aceasta însă nu înseamnă numaidecît că graiul literar muntean, în faza sa cea mai veche, trebuie scos numaidecît din aceste graiuri. El ar putea să nu fie altceva decît graiul

1) Desigur, ѣ precedat de ш şi ж se scria în vechea bulgară şi а din cauză că *ш* şi *ж*, care erau de fapt nişte *ш'* şi *ж'*, implicau pronunţia unui *i* consonant, (sunetul implicit), adică a unui sunet foarte apropiat de *ę* din *ęa*, care trebuie să fi fost împreună cu *ę* (*e* deschis), valoarea fonetică a lui ѣ.

2) O dovadă în sprijinul faptului că şuierătoarele muiate au fost aduse din Sudul Dunării, o constitue şi faptul că *r* muiat muntenesc a fost adus tot de acolo. Astfel, un cuvînt ca munt. *sir'ac* sau *sirgúc* 'sărac', se dovedeşte prin păstrarea lui *i*, a fi un împrumut dela Slavi mai recent în limbă, şi deci pare să fi fost împrumutat de Românii care au stat mai mult în Sudul Dunării. Forma *sirac* imediat înrudită cu cea munteană, se găseşte şi la Meglenoromânii-ceiace întăreşte presupunerea noastră. În Muntenia există şi *săroc*, dar aceasta trebuie considerată ca forma munteană anterioară migraţiei suddunărene.

literar maramureşean sau chiar, ceiace e şi mai probabil, graiul literar ardelean din Crişana şi Ardealul central, acceptat la Sudul Carpaţilor cu unele modificări. Cu privire la Moldova, graiul literar din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea ne duce către graiul rotacizant sau către cel ardelean nerotacizant din texte ca C. T. şi din textele secolului al XVII-lea, tipărite la Bălgrad, care aveau *şkde*, dar *şadză*. Identitatea de grafii între graiul moldovean scris, cel mai vechiu, şi graiul maramureşean scris, tot cel mai vechiu, s'ar putea explica prin aceia că graiul scris maramureşean, ca primul exemplu de limbă scrisă românească pentru Moldoveni, a fost imitat de aceştia (mai ales că am admis că boerii moldoveni pronunţau în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, pe š şi ž, velar, ca şi poporul de jos). Aceasta n'ar fi prea greu de admis, date fiind relaţiile clerului şi boerimii moldovene cu oraşul Bistriţa, pînă în secolul al XVII-lea. Se poate însă admite şi altceva: atunci cînd a început a se scrie mai mult românește în Moldova, în secolul al XV-lea sau al XV-lea, graiul clasei aristocratice din Moldova era încă identic cu cel maramureşean, aşacă atunci cînd a început să fie redat prin chirilică, s'a ajuns în mod independent la aceleaşi norme ortografice ca şi în Maramureş. Şi aceasta cu atît mai mult, cu cît graiul acestei aristocraţii a fost desigur susţinut şi de unele graiuri din jumătatea de Nord a Moldovei şi din părţile de peste Prut, graiuri originare din Ardeal şi Maramureş. O examinare a documentelor slavoromîne din Moldova, din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, nu poate aduce o soluţie chestiunii, şi ne lasă tot în domeniul ipotezelor. In documentele slave dela Ştefan cel Mare şi dela Bogdan cel Orb, precum şi din aproape întreg secolul al XVI-lea, numele boierilor Şarpe, din sfatul domnesc, apare scris întotdeauna (sau aproape întotdeauna) *Şarpe*. Vezi I. Bogdan, ***Documentele lui Ştefan cel Mare***, II, p. 181, 185, 192, 199, 201, 203, 205, 206, 208, 210, 216, 222, 225, 229, 231, 234, 252; M. Costăchescu, ***Documentele moldoveneşti dela Ştefan cel Mare***, p. 261, şi ***Documentele moldoveneşti dela Bogdan Voevod***, p. 10, 24, 46, 63, 71, 76, 90, 99, 109, 127, 131, 176, 193, 206, 211, 250, 255, 261, 275, 305, 316, 368, 380, 385, 391 şi 406. La 7063 (1555) şi

7089 (1581) (vezi Costăchescu, *o. c.*, p. 41-42, n. 118 şi locurile citate acolo), se întîlneşte tot *şarpe* sau *şa(r)pe*. Deasemenea, numele de sate în *-šeni, -ženi* apar în toate documentele slave de pînă la jumătatea secolului al XVI-lea în *-šani, -žani*. Cîteva exemple: Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 162 (a. 1424): *Radeşa[n]* (= *Rădăşeni*) — dar tot acolo, *Buciu mⱑkni* —, p. 386 (a. 1434): *Radeşani*; II, p. 148, 149: (a. 1443) *Dragušane*; I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 10: *Leucušani*, p. 304: *Crⱑjanii*, p. 342: *Levcušanii* (cu ѳ care trebuie cetit *ă*), p. 396: *Măgdăşanii*; Costăchescu, *Doc. mold. dela Bogdan Voevod*, p. 365: *Lemeşăni*. Abia într'un document din 7090 (1581) Ghibănescu, *Surete*, 21, p. 110-111, apare *Cozma Ştⱑrpѧ* (gen.). Că în aceste cazuri, poporul pronunţa *şărpe* sau *şărpi* şi *-şănĭ, -jănĭ*, nu este nicio îndoială. Avem dealtfel şi grafia *şerpe*, Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, partea I, p. 64, doc. din 7028, April 23, Iaşi (= 1520), care redă ori pe vreun *šerpe*, pronunţat de boieri şi cler, ori pe *šărpe* popular, ba chiar şi aristocratic, cu modificarea fonetică pe care trebuia s'o sufere pentru a fi „literar". S'ar părea deci că pînă spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, în Moldova nu era în uz, în cazul de faţă, nici grafia maramureşeană şi năsăudeană, şi nici o grafie care să redea pronunţia populară, ci o grafie munteană (căci numele de sate în *-şani* şi *-jani* apar şi în documentele muntene din acelaşi timp, — cîteva exemple din Panaitescu, *Documentele Ţării Româneşti*, I: p. 216: *Găojani*, 1451; p. 232: *Coşani*, 1453; *Pirşani*, 1490 —, şi sînt şi astăzi corespunzătoare pronunţiei populare de acolo). Lucrul n'ar fi imposibil de admis, dat fiind că principatul moldovean a imitat din multe puncte de vedere pe cel muntean şi a apelat chiar la oameni ai bisericii, din Muntenia (organizatorii vieţii monahale la mînăstirea Neamţ). E drept că *şade* este şi norma unor texte rotacizante (C. v.). Dar pare greu de admis că norma unui singur text rotacizant, deosebită de a celorlalte texte rotacizante, s'ar fi impus aristocraţiei moldovene de pînăla sfîrşitul secolului al XVI-lea. Cel mult s'ar putea admite influenţa textelor ardelene dela Sud de Năsăud şi din Crişana, care, din acest punct de vedere, merg cu textele muntene. Dar, mai probabil, decît o influenţă

munteană şi ardeleană, în cazul nostru s'a petrecut altceva: scrierea *-şani, -jani* reprezintă atît în Muntenia cît şi în Moldova o normă ortografică şi lingvistică slavă, — în cuvinte ca *Buciumⱑkni, Leucuşani* se simţea sufixul slav *-ⱑkne, -ane*, pluralul dela *-ⱑknіnъ, -aninъ* —, şi înlocuirea lor spre sfîrşitul secolului al XVI-lea în Moldova cu *-şⱑkni, -jⱑkni* sau *-şѧni, -jѧni*, înseamnă acceptarea normelor grafice maramureşene în momentul în care a început a se scrie mult românește în Moldova supt influenţa textelor rotacizante, ce vor fi fost cunoscute abia atunci (*şarpe*, deşi nu era de origine slavă, ar fi fost scris astfel pe baza analogiei cu celelalte: dacă pronunţia populară *-şănĭ* este redată prin *-şani*, atunci pronunţia *şărpe* trebuie redată prin *şarpe*). Această ipoteză ar putea părea mai puţin probabilă, din cauză că, dacă s'ar fi scris românește în Moldova mai ales spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, normele grafice ar fi fost impuse de textele din Coresi, iar nu de textele manuscrise maramureşene. Deaceia ipoteza noastră ar trebui corectată, admiţîndu-se că influenţa textelor rotacizante a avut loc într'o epocă anterioară.[1]) Dar cu aceasta nu se respinge ipoteza că în-

1) Numele *Şendrea* apare scris în documentele slave moldoveneşti *Şandrⱑ* (nom.), *Şandri* (gen.). (Atunci cînd documentele ne dau numai forma genitivului, ceiace este dealtfel foarte frecvent, am considerat genitivele în *-i* ca cele care ne interesează pe noi; genitivele în *-a, -o* sau *-ova* le-am considerat ca forme ale lui *Şandru*, nu *Şendrea*). Astfel, *Şandrⱑ* apare în I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, p. 224, 269, iar *Şandri*, la p. 249. Doar e sigur că acest cuvînt se pronunţa pe atunci cu *şe* sau *şę*, căci el este doar din categoria *şade* (vezi şi cele spuse de noi în *BIFR*, I, p. 166). Aşa dar şi în acest caz norma ortografică se găseşte respectată. Este drept că lui *a* din acest cuvînt i s'ar putea da şi altă explicaţie. În documentele moldoveneşti ale secolului al XV-lea *Şandro* (gen. *Şandra*) apare foarte des. Cum era evident pentru orice grămătic că *Şendrea* e un derivat (de fapt vocativul) dela *Şandru*—acelaşi caz în *Petru, Petre(a), Negru, Negre(a)* —, aceştia erau îndemnaţi a-l scrie cu *a* în loc de *e* sau *ę* (am avea deci o analogie grafică). Ne întrebăm totuşi dacă *Şandro, -a* nu se întrebuinţa şi pentru oameni pe care lumea îi numea şi *Şendrea*, căci într'un document din 1420 (Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 136) apare *Şendra* (gen.). Aşadar s'ar putea să aibă dreptate Costăchescu, cînd la indicele lucrării, II, p. 878 şi 879 numeşte şi *Şendrea* pe unii din cei pe care de fapt forma genetivului ni-i arată a fi *Şandru*. Cînd a gîndit astfel, Costăchescu s'a întemeiat desigur şi pe grafia *Şandrъ* (nom.) (II, p. 609, anul 1395), care e izolată în Moldova, (la 1404 apare *Şandrъ* (nom.), vezi II, p. 625 şi 629). El chiar traducea acest cuvînt prin *Sean-*

locuirea lui *şarpe* cu *ş'ĸrpe* la sfîrşitul secolului al XVI-lea ar dovedi o schimbare de pronunţie în graiul clasei aristocrate moldoveneşti, care, fiind de origine maramureşeană, pînă atunci ar fi pronunţat *şarpe*, ca în unele regiuni maramureşene, şi în cele din urmă ar fi părăsit această pronunţie, pentru una moldovenească de Nord (de fapt de origine ardeleană), *şĕarpe* sau *şęrpe*, sau moldovenească de Sud, *şărpe*, *şărpi*. Ne întrebăm apoi dacă grafia *şarpe* nu reda şi o pronunţie *şęrpe* cu ę pur sau cu un ę care să aibă ceva din timbrul (lui *ă* deschis).

Am admis aşadar că grafiile muntene dela 1600 s'ar explica prin graiul popular muntean şi că cele moldovene dela aceiaşi dată s'ar explica prin graiul maramureşean, şi anume fie ca o influenţă literară, fie ca un rezultat al faptului că aristocraţia moldoveană era de origine maramureşeană. Mai e posibilă însă o altă ipoteză asupra originii acestor grafii. Mă întreb anume dacă nu cumva ele trebuiesc explicate printr'o transpunere a normelor ortografice slave în scrierea românească, căci limba slavă literară, pe care o foloseau Românii ca limbă oficială şi bisericească, nu prezinta grupurile grafice *šъ*, *žъ*, ci numai grupurile grafice *še*, *ši*, *že*, *ži*, întocmai ca şi cuvintele româneşti din documentele slavoromîne şi ca dialectele literare româneşti în faza lor cea mai veche. Aşadar în Moldova şi în regiunile muntene în care şuierătoarele se pronunţau velar, o aristocraţie şi un cler care ar fi pronunţat şuierătoarele velar, trebuia să noteze grupurile *šă*, *ši*, *žă*, *ži* nu cu *šъ*, *šъı*, etc., ci cu *še*, *ši*, etc., chiar numai pentrucă îmbinarea unui š sau ž cu *ъ*, *ъı*, nu era ceva obişnuit în grafia limbii slave literare. Dacă, dupăcum s'a dovedit pînă acum, — mă gîndesc la Bărbu-

drea ; *-ъ*, care se explică prin analogie grafică cu *Alexandrъ*, ne arată că avem a face cu *Şandru*. E curios că deşi în Moldova se scrie *Şandrişora*, *Şandrişorova* (ambele, genitive), vezi Costăchescu, *o. c.*, I, p. 61 (a. 1408), p. 73 (a. 1409), etc., se scrie totuşi *Şendrica* (gen.), *ib.*, II, p. 120, 540, 553 ; *Şendrica*, (nom. şi gen.), p. 273 ; *Şendrico* (nom.), *Şendrica* (nom.), p. 386 ; *Şe(n)drica* (gen.), p. 422 (dar şi *Şandricъı* (gen.), p. 300 ; *Şandrica* (gen.), p. 389). În Moldova se mai scria atunci : *Pojereşti*, *ib.*, p. 179, *Stejerei*, p. 212, şi *Crьje* (= *Cirjă*), Costăchescu, *Doc. mold. dela Ştefan cel Mare*, p. 194, şi *Brъnduşe* (nom.), Bogdan, *Doc. lui Ştefan cel Mare*, II, p. 33, cu *-şe* în loc de *-şă*, ca în textele rotacizante).

lescu, *Fonetica*, şi la E. Petrovici, *De la nasalité en roumain*, p. 86-94. — grafia chirilică românească este un reflex din toate punctele de vedere al grafiei chirilice slave, atunci desigur *şă*, *şi*, *jă*, *jĭ* nu apar în textele slavoromîne şi româneşti de pînă în secolul al XVIII-lea nu numai din cauză că în unele regiuni româneşti, printre care şi cele ce dăduse prima limbă literară românească, grupurile fonetice pomenite nu existau, dar şi din cauză că normele ortografice slave erau prezente în mintea celor ce scriau româneşte sau măcar cuvinte româneşti. Bărbulescu, care a studiat toate grafiile chirilice româneşii de pînăla începutul secolului al XVIII-lea, în legătură cu originea lor slavă, în cazul de faţă n'a avut de spus nimic, şi aceasta, din cauză că el a plecat dela principiul, dealtfel foarte just, că în grafiile româneşti se ţinea samă de pronunţarea românească, care era apoi redată prin mijloacele grafice slave. Dar se putea ivi şi cazul ca anumite sunete sau grupuri fonetice româneşti să nu se găsească în limbile slave cu scriere chirilică care ne-au influenţat pe noi. Aceste sunete sau grupuri de sunete cereau deci o ortografie (în ce priveşte sunetul însuşi sau grupul de sunete) care nu exista în limbile slave cu alfabet chirilic. Se poate admite că în unele din aceste cazuri pronunţia românească a fost nesocotită pentru a se menţinea normele ortografice slave. Este drept că în textele slave cu chirilică apar şi grafiile *šĸ*, *žĸ*, *šа*, *žа*, (vezi Bărbulescu, *op. cit.*, p. 151, 153-154 şi 165), dar se pare că ele sînt mai rare, şi apoi aceste grafii există şi la noi, în textele maramureşene şi moldovene. Normele ortografice în discuţie aici au trebuit să se impună la noi şi din cauză că în unele regiuni româneşti se pronunţa chiar conform cu aceste norme. Dar aceasta trebuia să se întîmple mai ales din cauză că numărul elementelor slave din limba română era destul de impunător. Cînd Românul a început a scrie româneşte, el trebuia să păstreze pentru cuvintele de origine slavă din limba sa grafia pe care o aveau ele în slava literară contemporană lui. Dela elementele de origine slavă ale românei norma ortografică s'a putut apoi extinde şi la celelalte elemente lexicale şi morfologice ale limbii. Totuşi ni se pare că nu trebuie să se apeleze la această explicaţie, deoarece, după

toate probabilităţile, celelalte explicaţii sînt suficiente: graiul aristocraţiei moldovene, originare din Maramureş, avea desigur grupurile *şe, şi*, etc., cu excluderea grupurilor *şă, şî*, etc.; iar dacă s'ar admite că la baza grafiilor moldovene stă scrierea textelor maramureşene, aceste texte explică totul. [1]) Grafia slavă a fost avută în vedere de Romîni desigur numai în cazurile discutate de noi mai înainte (*-şani* în Moldova), şi o probă în sprijinul acestei păreri o constitue faptul că în aceleaşi documente slave moldoveneşti avem normale grafiile de tipul: *Oničani* (Costăchescu, *Doc. mold. dela Bogdan Voevod*, p. 315, 320 şi 325; autorul înşiră la p. 318 şi 320 documentele dela Ştefan cel Mare în care apare aceiaşi grafie), cu č urmat imediat de *a*, iar nu de ѣ sau ѧ, adică întocmai ca în limba slavă literară, veche şi medie. (Excepţiile slave la această normă vezi-le în Bărbulescu, *l. c.*). Pare deasemenea să nu fie o simplă întîmplare faptul că textul rotacizant care are excluziv grafia *ča, ža*, are normală şi grafia *ča* (lucrul a fost relevat de Bărbulescu, *o. c.*, p. 148).

CAP. IV.

VELARIZAREA LUI *E* ŞI *I* PRECEDAŢI DE *S, Z, Ţ*, ŞI *DZ*.

§ 44. Formularea, aria şi cronologia fenomenului. — § 45. Concluzii asupra originilor dialectelor literare.

§ 44. — Velarizarea lui *e* şi *i*, accentuaţi şi neaccentuaţi, atunci cînd erau precedaţi de *s, z, ţ* şi *dz*, adică de spirantele şi africatele sibilante, se întîlneşte astăzi pe tot teritoriul dacoromîn afară de Muntenia şi Sud-Estul Ardealului, şi de puţine localităţi din teritoriul oltean, bănăţean şi cel altădată rotacizant, ba chiar şi din Moldova. (Vezi *ALRM*, I, 40 'mustăţi', 44 'măsea', 55 'ţîţe', 72 'maţe', 144 'ţin', 211 'părinţi', 213 'taţi', 221 'fraţi', 241 'nepoţi', 315

1) O explicaţie analoagă, — influenţa grafiei şi limbii slave literare asupra graliei şi limbii româneşti —, s'ar fi putut da şi în cazul palatalizării labialelor, lipsa palatalelor în textele moldovene, ardelene şi muntene s'ar putea explica prin aceea că limba şi grafia slavă a impus formele cu labiale şi grămăticilor romîni. Totuşi o asemenea explicaţie este ultima care ar trebui dată şi deaceea nici n'am dat-o atunci cînd am discutat palatalizarea labialelor.

'braţe'. Philippide, *Orig.*, II, 48-53 şi 62-64, care se întemeia mai ales pe cercetările dialectale ale lui Weigand, afirma că fenomenul „are loc în modul cel mai consecvent în Moldova şi cel mai puţin consecvent în Muntenia" (p. 49-50 şi 63). Se ştie însă că el interpreta vocalele intermediare între *e* şi *ă* (sau *i* şi *î*), pe care Weigand le nota cu *ę* şi *i* [1]), ca nişte *ă* şi *î* deschişi (vezi *Orig.*, I, p. XIII), aşacă el a considerat unele cazuri de velarizare parţială (adică pînă la vocala medie), ca nişte velarizări totale (adică pînăla vocala velară). Vom atrage atenţia asupra faptului că Densusianu formula greşit şi acest fenomen. Intocmai ca în cazul velarizării lui *e* şi *i* precedaţi de š şi ž, el credea că velarizarea prin *s, z, ţ, dz* nu s'a produs decît dacă în silaba următoare nu era o vocală palatală. Pentru velarizarea lui *e* vezi *Hist.*, II, p. 18, unde era vorba numai de velarizarea prin *ţ* şi *dz*, şi unde mai adăuga că „*zeu* et *Damnezeu* doivent être considérés comme des formes refaites sur le voc. *zee, Dumnezee* et les pl. *zei, Dumnezei*, de même qui *ţes, şez* ne sauraient être que des formes analogiques d'après *ţeşi, şezi*", iar pentru velarizarea lui *i*, vezi p. 24, unde era vorba numai de velarizarea prin *ţ*. Desigur că şi în cazul de faţă Densusianu greşea. Cu privire la cronologia fenomenului de guturalizare prin *ţ* (dar autorul se referea desigur şi la guturalizarea prin *dz*), S. Puşcariu, întemeindu-se pe faptul că fenomenul apare şi în macedoromînă şi meglenoromînă, a susţinut, *Z. Rek. d. Urr.*, (vezi acum *Études*, p. 78), că fenomenul este romînesc primitiv. Deoarece romîna primitivă este pusă de acest învăţat pînă la sfîrşitul evului mediu (vezi *Études*, p. 116-119), urmează că fenomenul poate să fie în limba romînă foarte vechiu. La p. 113 el admitea că fenomenul nostru, întocmai ca şi cel al palatalizării labialelor şi al velarizării lui *e* şi *i* precedaţi de *r*, a fost o inovaţie a Romînilor suddunăreni, şi că dela dînşii s'a răspîndit şi la Nordul Dunării. La p. 118-119 găsim informaţii mai precise asupra timpului în care s'a produs fenomenul şi asupra căilor pe care s'ar fi făcut această migraţie. Pe baza faptului că fenomenul se întîlneşte, — în-

1) *i* cu cerculeţ supt el.

tocmai ca şi cel al palatalizării labialelor şi al velarizării lui *e* şi *i* precedaţi de *r*—, şi în elementele slave, Puşcariu afirma că fenomenul face parte dintre fenomenele romîneşti primitive mai recente, şi că s'a extins în Nordul Dunării pe la Est de Argeş, pe unde s'au răspîndit dealtfel, după dînsul, toate aceste fenomene romîneşti primitive tîrzii. Autorul mai admitea că la Nord de Mureş, în secolul al XVI-lea, fenomenul încă nu se produsese, deoarece el încă nu se propagase pînă acolo. Concepţia aceasta despre originea fenomenului nu poate rezista criticii, întocmai ca şi concepţia autorului despre palatalizarea labialelor, şi anume pentru acelaşi motiv de ordin teoretic (vezi mai sus, § 32): fenomenele fonetice nu migrează decît odată cu oamenii; excepţie avem cînd un graiu prea aberant faţă de celelalte este treptat înlocuit cu alte vecine. Desigur că regiunea rotacizantă a putut împrumuta fenomenul din regiunea Mureşului, căci regiunea rotacizantă era în situaţia de a imita graiurile de mai la Sud, ea fiind prea aberantă faţă de ele şi faţă de dialectele literare din Sud, susţinute de factori mai puternici decît cei care susţineau limba literară rotacizantă. (Şi încă nu trebuie să se uite că în unele părţi ale regiunii altădată rotacizante velarizarea a ajuns la vocalele medii între *ă* şi *e* sau *î* şi *i*, ceiace înseamnă cauze proprii). Dar Romînii dintre Mureş şi Dunăre şi cei din Moldova n'au mai putut imita un fenomen petrecut la Sudul Dunării, deoarece nimic nu făcea ca dialectele dunărene să aibă un prestigiu deosebit (Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Etudes*, p. 114-115, crede că viaţa orăşenească, prezentă în evul mediu în Sudul Dunării, era de natură să dea un asemenea prestigiu graiului romînesc de acolo; dar oraşele acelea nu erau romîneşti, ci slave şi greceşti, şi ele au putut fi în evul mediu numai centrale de expansiune ale unor cuvinte de civilizaţie şi cultură, iar nu şi ale unor schimbări fonetice). Fenomenul fonetic în discuţie a trebuit să se producă în mod independent atît în Nordul cît şi în Sudul Dunării. Aceasta rezultă şi din faptul că tocmai în Muntenia, pe unde s'ar fi extins, după Puşcariu, fenomenul la Nordul Dunării, el se întîlneşte astăzi în cea mai mică măsură. — Că fenomenul este romînesc primitiv, a spus-o şi Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 99-100, unde vorbeşte în acelaşi timp şi despre velarizarea prin š, ž şi *t*, *d* (pasajul a fost citat de noi la § 40). Nu ştiu dacă el a acceptat şi celelalte păreri ale lui S. Puşcariu.

Concluzii întemeiate pe fapte, cu privire la cronologia relativă a fenomenului a scos A. Philippide, *Orig.*, II, p. 49: „Din cuvinte ca *însámnă*, *ţáră* > *tĕrra*, *dzádă-zádă* > *taeda*, *zámă* se constată că fenomenul de faţă este mai nou decît cel de sub 27 [= diftongarea în *éá* a lui *é* urmat în silaba următoare de *e* şi *â*]. Contrariu însă de ce se întîmplă la 29 [*e* precedat de *r* devine *â*] şi 30 [guturalizarea lui *e* prin *š* şi *ž*], fenomenul de faţă este mai nou decît cel de sub 7 [*éá-e* > *é-e*] atît la Munteni cît şi la Moldoveni; pentr aceia nu *sáte* > *sĭtis*, *sáceţă* > *sĭccitas*, *ţáse* > *tĕxit*, *dzáce-záce* > *dĕcem*, *păzáşte*. Dar din *însámnă*, *ţără*, *dzádă*, *zámă* faţă cu *să'te*, *să'cetă*, *ţă'să*, *zăce*, *păză'şte* se constată că şi aici, ca şi la 29 şi 30, guturalizarea în poziţia *-e* este posterioară guturalizării în poziţia *-ă*. In special fenomenul de faţă este mai nou decît cel de sub 30: pentru aceia cuvinte ca *se* (conjuncţie > *si*, şi pronume), *sĕără* > *sĕra*, *sĕăcă* > *sĭcca*, *ţĕără* > *tĕrra* sînt numeroase dela Praxiul Voroneţ şi Psaltirea şcheiană începînd pînă astăzi (Cu toate acestea deja în Vor. *sămĭnţă* > **sementia*, *săptămĭnă* > *septimana*, *sărăcii*, în Şch. *sără* alături cu *sĕără*, *ţară* alături cu *ţĕără*". [1]) Ce rămîne din afirmaţiile lui Philippide e că fenomenul nostru e mai nou decît *éá-e* > *é-e* atît la Munteni cît şi la Moldoveni, şi că el e mai nou decît velarizarea prin *š* şi ž la Munteni. Nu e însă deloc sigur că el e mai nou decît velarizarea prin *š* şi ž la Moldoveni şi la acei Dacoromîni care, din punct de vedere al acestei velarizări prin *š* şi ž, merg cu dialectul moldovenesc. Am văzut în capitolul precedent cum se explică lipsa aproape generală, din textele vechi romîneşti, a lui *şă*, *şĭ*, etc. Dat fiind că cele două velarizări sînt aspecte diferite ale aceleiaşi tendinţe fonetice, a fost posibil ca ele să se fi produs, în graiul moldovenesc, în acelaşi timp. Deoarece fenomenul *éá-e* > *é-e* s'a produs cel mai tîr-

1) Nu vedem, ca şi în cazul fenomenului de velarizare discutat în capitolul precedent, cum a putut scoate Philippide concluzia că velarizarea în poziţia *-e* este posterioară celei în poziţia *-ă*, vezi mai sus, § 40.

ziu prin veacul al XIV-lea (vezi mai sus, § 38), urmează că fenomenul discutat aici s'a putut produce şi la această dată. Textele ne vor arăta cît de mult putem urca în timp.

Precum se vede, fenomenul discutat aici nu s'a produs într'un mod cu totul paralel fenomenului de velarizare examinat anterior. Dacă în Moldova şi Ardeal a fost, întocmai ca şi în cazul velarizării prin š şi ž, mai întîiu o epocă în care, după *s, z, ţ, dz*, urmau *e, i*, şi apoi o epocă în care urmau *ă, î*, în ce priveşte Muntenia, *e* şi *i* au rămas neschimbaţi, după consonantele în discuţie, tot timpul dela latina populară pînă astăzi. De fapt deosebirile sînt şi mai mari, căci dacă acolo apariţia velarizării însemna (în dialectele muntenesc şi moldovenesc) părăsirea unui stadiu muiat, în cazul de faţă apariţia velarizării (în dialectul moldovenesc) nu înseamnă numaidecît părăsirea unui stadiu muiat, iar lipsa ei (în dialectul muntenesc) nu înseamnă numaidecît prezenţa muierii. Faptul nu trebuie să ne pară curios. Cele două categorii de consonante pot avea o soartă diferită, dupăcum o soartă diferită pot avea chiar *ţ, dz* faţă de *s, z* (să se gîndească cineva la cele petrecute în macedoromînă, unde *ţ* şi *dz* au altă soartă decît *s* şi *z*, vezi Philippide, *Orig.*, II, p. 51-52. Noi concludem aceasta din faptul că, după consonantele în discuţie, puteau urma la Moldoveni, în epoca anterioară velarizării, iar la Munteni, pot urma şi astăzi, vocalele *ă, î, a, o, u* (să se vadă atîtea cuvinte de origină latină care prezintă aceste situaţii fonetice). Aşadar în graiul moldovean *s, z, ţ* şi *dz* nu cereau numaidecît după ei, vocalele *e* şi *i*, în vremea în care *e* şi *i* nu se guturalizaseră. Nu trebuie să judecăm starea de lucruri de atunci după actuala stare de lucruri moldovenească, care se caracterizează tocmai prin aceia că după siflante urmează numai *ă* şi *î*, alături cu *a, o, u*, dar nu şi *e, i* (că fenomenul e imperativ şi astăzi, şi se impune şi neologismelor, a arătat I. Iordan, *Bulletin linguistique*, IV, p. 13, în cadrul unui articol întitulat *Mots savants* et *mots populaires*; autorul discuta şi velarizarea prin š şi ž). Starea de lucruri de atunci, din dialectul moldovenesc, trebuie judecată după actuala stare de lucruri din dialectul muntenesc. Totuşi siflantele muiate există în unele părţi ale dialectului muntean,

căci numai astfel se pot explica forme ca *mătase, tuse, bătrîneţe, frumuseţe*, etc. (Philippide, *Orig.*, II, p. 50, avea deci dreptate, dar trebuia să facă precizarea că muierea siflatelor nu este ceva general la Munteni). Ele au existat desigur şi în unele părţi ale teritoriului altădată rotacizant, căci numai aşa se explică forme ca *singe, simbătă, vădzindu* din textele maramureşene, ardelene şi bănăţene ale secolului al XVI-lea. (Vezi Rosetti, *L. r.*, p. 45-46, care însă dă o explicaţie greşită: „Consoanele care au provocat procesul ([*dz*], [*s*] sau [*r*]) sînt articulate în partea anterioară a gurei; dimpotrivă, [*i*] este articulat în partea posterioară a gurei. Sub influenţa lui [*dz*], [*s*], [*r*], [*i*] şi-a modificat articulaţia posterioară şi a trecut la [*i*]". Că nu aceasta e cauza rezultă din faptul că există velarizări prin *s, dz*, şi *r*).

Faptul că în dialectul moldovenesc velarizarea prin siflante este şi astăzi imperativă, şi că din acest punct de vedere ea merge cu velarizarea prin š şi ž din acelaşi dialect, ne îndeamnă să credem că în dialectul moldovenesc cele două velarizări au avut loc în acelaşi timp şi că ele se explică în acelaşi fel, adică prin schimbarea bazei de articulaţie, prilejită de amestecul Moldovenilor cu neamurile străine, găsite pe pămîntul moldovenesc atunci cînd Moldovenii s'au aşezat pe acest pămînt.

§ 45. — Textele vechi romîneşti prezintă un amestec de forme palatale şi velarizate. Pentru secolul al XVI-lea să se vadă Densusianu, *Hist.*, II, p. 55 (*termure* CT. [Coresi, *Tetraevanghelul*] Matei 28, nu este, cum crede Densusianu acolo, un exemplu curios, căci formularea dată de autor fenomenului e greşită), 58, 68-69, 70-71, 74, 75-76, 80-81, 83, 87, 88-89. Formele velarizate au pătruns în texte în măsură cu mult mai mare decît s'au petrecut lucrurile cu velarizarea prin š şi ž. Este greu de spus dece în acest caz fenomenul a pătruns mai mult în texte şi a devenit cîteodată chiar fenomen normal al limbii culte. Dar odată norma formată, — amestecul formelor velarizate şi nevelarizate —, ea a persistat şi în veacurile următoare. E clar însă că o asemenea normă nu se putea naşte în Moldova secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, în care velarizarea era lucru normal la poporul de jos, decît dacă admitem că aristocraţia moldove-

nească avea un graiu deosebit de al poporului. Că într'adevăr această aristocraţie avea un graiu ce nu velarizase pe *e* şi *i* precedaţi de sibilante, rezultă din cuvintele româneşti pe care le întîlnim în documentele slave moldoveneşti. Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 341 (a. 1437): *Cusꙑrꙋ*, II, p. 131 (a. 1443): *Coposeşti, Doc. mold. dela Ştefan cel Mare*, p. 141: *Secarꙋ*, p. 156: *Dꙑrmꙋ*; Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, p. 292: *Secarꙋ, Grodzꙑk*, p. 296: *Secarꙋ*, (şi p. 297, 302), p. 310: *Budzꙑk*, p. 448: *bradzi*, II, p. 53: *Sturdzꙑk*, p. 92: *Deokꙑţi* (totuşi avem şi *Sꙋ(ca)rꙋ*, Bogdan, I, p. 374 (a. 1489) şi *sꙋcꙋtura*, ib., p. 488 (a. 1491), care trebuesc desigur considerate ca forme populare pătrunse în documentele slave).[1] Dar neavînd siguranţa că graiul literar moldovean îşi are originea în graiul aristocraţiei moldoveneşti, de origine maramureşeană, nu putem exclude nici ipoteza că graiul literar din Moldova a fost împrumutat, ca graiu literar, din altă parte. Fără aceste două ipoteze, cazurile în care fenomenul nu apare în texte, ar rămînea neexplicate. De unde ar trebui adus atunci graiul aristocraţiei moldovene din secolele al XVI-lea şi al XVI-lea sau graiul literar moldovenesc din secolul al XVI-

1) Că graiul aristocraţiei moldovene din secolul al XV-lea era deosebit de graiul moldovenesc popular şi că dimpotrivă el mergea cu graiul maramureşean şi cu alte graiuri de peste munţi, rezultă şi din alte fapte relevate de documentele vremii. Bogdan, *Doc. lui Ştefan cel Mare*, p. 390 (a. 1490): *Urîta* (= *Urita*), II, p. 202 (a. 1502): *Uriti* (dat.) (numele nepotei unui boier, ea însăşi proprietară), care nu prezintă velarizarea lui *i* precedat de *r*, întocmai ca în unele graiuri altădată rotacizante, printre care şi cel maramureşean. Că textele rotacizante au fost cunoscute în Moldova cel mai tîrziu la mijlocul secolului al XVI-lea o dovedeşte faptul că într'un document scris în slavă, din 7062 (1554), Decembrie 21, apare ꙋрꙁчиλꙑкиии (nume de sat, astăzi Răciuleni lîngă Baia), vezi Costăchescu, *Doc. mold. dela Bogdan Voevod*, p. 332 şi locurile citate acolo (pentru informaţii asupra satului vezi *ibid.*, p. 330). E drept că nu dispunem de documentul original, ci de o copie, dar desigur copistul a păstrat ortografia cu ꙋр a originalului. Se ştie că ꙋр este modul de scriere în P. H. al lui *r* lung sau întins, care exista în dialectul rotacizant, şi care în celelalte texte rotacizante (şi chiar în P. H.) se nota cu ꙗ (vezi Densusianu, *Hist.*, II, p. 121-122, care relevă grafia ꙋр în P. H. şi P. O., şi Candrea, o. c., p. XLIX şi CLXIV-CLXV). Deoarece, după cum a dovedit Candrea, p. XCIII-XCIV, P. H. nu e copie şi a fost tradusă pela 1500-1520, urmează că grafia ꙋр este o normă mai tîrzie a textelor rotacizante.

lea? Singură Muntenia (cu părţi din Sud-Estul Ardealului) prezintă astăzi situaţia fonetică din cele mai vechi texte moldoveneşti, ca şi din toate celelalte texte româneşti din secolul al XVI-lea. Totuşi limba literară cea mai veche din Moldova, ca şi cea din Ardeal, nu poate fi scoasă din această regiune. Trebuie să admitem că altădată Maramureşul, unde a apărut cea dintîiu limbă scrisă românească, nu velarizase în secolul al XV-lea pe *e* şi *i* precedaţi de siflante, că acest graiu a devenit literar şi că el a fost dus de întemeietorii Moldovei şi la răsăritul Carpaţilor, unde el a devenit limba aristocraţiei moldovene. Faptul că limba literară veche din Muntenia prezintă şi ea un amestec de forme velarizate cu forme nevelarizate nu trebuie să pară curios. El se poate explica chiar prin aceia că în Muntenia s'a produs în oarecare măsură şi velarizarea, dar şi prin influenţa textelor rotacizante, iar mai tîrziu, ardelene şi moldovene. Se înşela deci Densusianu, care, după ce constata, într'un curs universitar despre limba secolului al XVII-lea, că în Biblia dela 1688 apare foarte des *Dumnezău*, *dumnezăiesc*, „cu *ă* în loc de *e*", şi că în aceiaşi carte „forma aşa de caracteristică pentru graiul muntenesc, *seară*, apare mai des cu fonetismul *sară*, ca în Moldova şi în alte regiuni", spunea că explicaţia acestor forme nu este uşor de dat (el se gîndea la preferinţele unora dintre traducători, dar şi la culegători şi mai lua în considerare şi exemple ca *deşărt, şădea*). Cînd luăm în considerare că acest amestec se găseşte şi la Coresi (exemple se pot găsi chiar în *Hist.*, II, *l. c.*) şi că deci el devenise oarecum tradiţional, normal în Ţara Românească, explicaţia apare şi mai evidentă. Mai curios ar putea să apară faptul că în unele scrieri ale lui Dosoftei, *e* şi *i* sînt păstraţi intacţi după *s* şi *z*, dar sînt velarizaţi în mod regulat după *ţ* şi *dz* (de pildă *Psaltirea în versuri*). Cred că Dosoftei a acceptat fonetismul moldovenesc numai după *ţ* şi *dz*, iar nu şi după *s* şi *z*, numai pentrucă s'a condus după stările de lucruri din dialectul macedoromîn, desigur cunoscut lui (că învăţatul mitropolit cunoştea acest dialect a susţinut convingător D. Găzdaru, *Arhiva*, XXXIV (1927), p. 122-149; vezi şi aici mai sus, § 24).

O discuţie specială merită cazul de velarizare a lui *ĕ* din *ĕă-e* sau ę din ę'-*e* în cuvinte ca *săcere, săte, dzăce,* etc. Aceste cuvinte sînt scrise în primele secole ale dialectelor literare romîneşti cu *ʞ*: *sʞcere, sʞte, dzʞce,* etc. Dar această grafie nu acopere, cel puţin în Moldova şi Muntenia, pronunţia populară, care era *secere, săcere.* Pentru Moldova se poate admite că avem a face cu forme impuse de aristocraţia de origine maramureşeană. Se poate însă admite, — şi această explicaţie este valabilă şi pentru Muntenia —, că avem a face cu tradiţii grafice, impuse de prima limbă literară romînească, cea maramureşeană, sau chiar de un graiu literar ardelean.

CAP. V.

APARIŢIA VERBELOR CU *-T, -D, -N* ŞI *-R.*

§ 46. Formularea şi numirea fenomenului.—§§ 47-48. Cronologia apariţiei verbelor cu *-t* şi *-d.*— § 49. Cronologia apariţiei verbelor cu *-n.* — § 50. Cronologia apariţiei verbelor cu *-r.*— § 51. Concluzii asupra originilor dialectelor literare romîneşti.

§ 46.—Există astăzi în limba romînă, la conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a, un număr de verbe al căror radical se termină la unele forme verbale în *-t, -d, -n* şi *-r,* iar la altele în *-ţ, -z, -ĭ* şi *-rĭ*: *poţ-poĭ, scot-scoĭ, simţ-simĭ, şed-şezĭ, cred-crezĭ, aud-auzĭ, ţin-ţiĭ, pun-puĭ, vin-viĭ, par-parĭ* sau *paĭ, cer-cerĭ* sau *ceĭ, sar-sarĭ* sau *saĭ* şi *morĭ* (*morĭ*)*-moare.* Avem a face cu nişte alternanţe consonantice ale radicalului verbal în partea lui finală, cum se găsesc atîtea în limba romînă şi într'o mulţime de limbi. Şcoala lingvistică din Praga ar vorbi în cazul de faţă de morfoneme. Terminul nu mi se pare potrivit. Alternanţele verbale în discuţie n'au fost însă în toate timpurile limbii romîne supt forma pe care o au astăzi în limba cultă romînească. Formele cu *-ţ, -dz* (sau *-z*) şi *-ĭ* erau în limba veche mai numeroase decît astăzi. Toate dialectele literare romîneşti în epoca lor veche, şi chiar în epoca nouă, se caracterizează prin prezenţa la aceste verbe a radicalului terminat în *-ţ, -dz* şi *-ĭ* (sau chiar *-ń*) la persoana I-a şi a II-a sing. dela prezentul indicativului şi la persoana I-a, a II-a, a III-a sing. şi a III-a pl. dela

cel al conjunctivului şi la gerundiu, cu excluderea radicalelor în *-t, -d, -n* şi *-r,* care sînt foarte rare. Pentru secolul al XVI-lea să se vadă O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 204, 205-207, 210, 211-213 şi 238. Pentru secolul al XVII-lea, vezi de exemplu C. Lacea, *Jahresb.*, V, p. 77-78. In acest secol numai dialectul literar bănăţean face excepţie, precum s'a spus la § 22, şi încă numai spre sfîrşitul secolului.* Astăzi, pe o mare parte a teritoriului dacoromînesc, cîteodată pe cea mai mare parte a sa, nu avem la verbele în chestiune, la modurile, timpurile şi persoanele amintite, decît radicale în *-t, -d, -n* şi *-r,* care sînt cele mai frecvente şi mai de recomandat şi în limba literară (de cultură). Radicalul în *-ţ, -dz* (sau *-z*) şi *-ĭ* n'a rămas decît la persoana a II-a sing. dela prezentul indicativului şi cel al conjunctivului, şi la gerundiu. Formele verbale care prezintă un radical terminat în *-ţ, -dz* (sau *-z*) şi *-ĭ* (sau *-ń*) şi *-rĭ* au fost numite de S. Puşcariu şi de şcoala sa (mă refer mai ales la Leca Morariu) forme iotacizate (s'a vorbit şi de verbe iotacizate), iar celelalte au fost numite de aceiaşi, neiotacizate; pentru motive pe care le vom vedea mai departe, noi nu putem accepta această terminologie. Pentru a scurta vorba, noi vom vorbi de verbe cu *-t, -d, -n* şi *-r* sau cu *-ţ, -dz* (sau *-z*), *-ĭ* (sau *-ń*) şi *-rĭ*(*ŭ*). Problemele pe care le pun ele au fost văzute pînă acum de lingvişti, care au şi căutat şi chiar reuşit să le soluţioneze, dar care au făcut şi unele mari greşeli, şi n'au spus tot ce trebuia spus. Noi vom examina mai întîiu apariţia formelor verbale cu *-t* şi *-d,* apoi a celor cu *-n,* şi însfîrşit, apariţia formelor verbale cu *-r,* oarece, pe lîngă probleme comune, cele trei grupe pun şi probleme proprii.

§ 47. — Se ştia deja de pe urma cercetărilor lui Weigand, — şi lucrurile au fost confirmate acum de *ALR* —, că în Muntenia, Vîlcea, Romanaţi şi Sudul Ardealului, precum şi cîteva localităţi din Munţii Apuseni, există în graiul popular de astăzi verbe cu *-ţ* şi *-z* (sau *-dz*) în radicalul formelor verbale amintite, pe cînd în restul Olteniei, Banat, restul teritoriului ardelean şi Moldova, avem forme cu *-t* şi *-d.* Vezi *ALRM,* I, hărţile 111 (eu văd), 112 (să nu vadă), 114 (eu aud), 119 (eu rîd), 133 (mă tund), 142 (eu simt). Norma în

secolul al XVI lea şi al XVII-lea o alcătuiesc şi pentru aceste ultime regiuni, adică şi în textele rotacizante, moldovene, ardelene, bănăţene şi oltene, formele cu *-ţ* şi *-dz*, care, dacă-s identice, — lăsînd la o parte bineînţeles deosebirile fonetice dela dialect la dialect —, cu cele munteneşti actuale, sînt deosebite de ceiace găsim azi în regiunile pomenite (pentru secolul al XVI-lea, vezi O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 205, 206, 207, 211-212 şi 238). Deoarece fapte lingvistice şi de altă natură ne-au arătat că textele din aceste regiuni nu sînt copii de pe cărţile munteneşti ale lui Coresi sau de pe manuscrisele folosite de Coresi, urmează că într'o fază mai veche a limbii romîne, aceia în care s'a scris prima oară romîneşte, sau aceia în care clasa aristocratică în al cărei graiu s'a scris întîia oară romîneşte s'a despărţit de popor, situaţia era alta decît cea actuală ; ceiace astăzi se observă numai în Muntenia şi părţile vecine din Ardeal se întîlnia atunci şi în alte regiuni, şi deci situaţia actuală este posterioară începutului literaturii romîneşti sau momentului în care clasa aristocratică în al cărei graiu s'a scris întîia oară romîneşte, s'a despărţit de popor. Dat fiind că cele mai multe verbe cu *-ţ* şi *-dz* (sau *-z*) din textele vechi prezintă aceste sunete în urma evoluţiei fonetice normale a formelor latineşti *sedeo*, *audio*, etc., ne putem chiar întreba dacă în timpurile preliterare ale limbii romîne şi în acea vreme în care s'a scris întîia oară romîneşte sau în care s'a separat de popor clasa aristocratică în al cărei graiu s'a scris întîia oară romîneşte, nu cumva formele verbale cu radicalul în *-ţ* şi *-dz* (sau *-z*) erau singurele întrebuinţate pe tot teritoriul dacoromînesc.

Astăzi nu e niciun lingvist care să nu fie sigur că formele ca *şedzu*, *audzu* vin direct din *sedeo* şi *audio*, dar pe vremuri Weigand a susţinut (*Jahresb.*, II, p. 240) că formele acestea sînt mai noi decît *şedu* şi *aŭdu*, şi anume provenite prin analogie cu pers. a II-a sing., unde *-dz* sau *-z* a fost oricînd prezent. Concepţia lui Weigand a fost combătută convingător de S. Puşcariu, în *Z. Rek. d. Urr.* (vezi acum *Études*, p. 69-72), care însă crede (p. 70),— greşit —, că *n* + *i* (< *ī*, *-es*, *-is*) nu s'a alterat în romîneşte şi că deci la verbele în *-n* apariţia unor forme ca *spuiu*, pe baza formelor de pers. a II-a sing., era imposibilă. Dar şi Puşcariu face, în ce priveşte cronologia fenomenului, ipoteze care sînt foarte puţin probabile şi care par să fie, după cît putem noi judeca, greşeli. Weigand se întemeia, atunci cînd susţinea că formele cu *-ţ* şi *-d* au fost singurele răspîndite în primele timpuri ale limbii romîne, pe prezenţa acestor forme în toate cele patru dialecte. Acestui învăţat i se părea că metoda comparativă, just aplicată, trebuie să ducă la concluzia că în graiul de dinainte de despărţirea dialectelor, adică în ceiace el numea limba romînă primitivă, au existat numai formele cu *-ţ* şi *-d*. Puşcariu admitea că în această afirmaţie este ceva adevărat, prezenţa fenomenului în toate dialectele neputîndu-se explica în mod independent, dar deoarece el constatase în trei dialecte şi prezenţa formelor etimologice, el trăgea concluzia că fiecare dialect a avut, înainte de despărţirea lor unul de altul, şi aceste forme verbale (vezi *Études*, p. 71-73). Să dăm cîteva citate. P. 71-72 : „*Aud* remonte au roumain primitif, car il n'est pas admissible que cette forme se soit constituée d'elle même dans chacun des dialectes après leur séparation, du moins de telle sorte que cette innovation donne partout exactement le même résultat". P. 72-73 „à coté de la forme ancienne et régulière *auz*, qui est aujourd'hui encore conservée dans certains dialectes et qui jadis était beaucoup plus répandue, une autre, nouvelle et analogique, *aud*, apparut dès l'ancien roumain. Elle empiéta de plus en plus sur l'ancienne forme, mais n'avait point réussi à l'éliminer lorsque le roumain primitif se partagea dans les dialectes actuels. La lutte continua dans chaque parler, et le résultat fut une victoire totale ou presque totale de *aud* sur *auz* en aromain, en mégléno roumain et en istro-roumain, tandis que en daco-roumain les veilles formes eurent la vie plus dure". Precum se vede, fenomenul e unul din acelea pe care Puşcariu îşi întemeiază teoria sa că limba romînă primitivă, — concepută întocmai ca şi de Weigand, ca limba romînă de pînă la separarea celor patru grupuri de Romîni —, avea dialecte. Dar lămuririle acestea nu erau suficiente. La p. 113-116 el aducea precizările pe care le credea necesare cu privire la acest fenomen şi în general la toate fenomenele care, după dînsul, dovedeau că romîna primitivă avea dia-

lecte. El admitea, ca şi în cazul palatalizării labialelor, că fenomenul şi-a avut originea într'un singur punct al limbii romîne primitive, — am putea spune: în una din ariile lingvistice care, mai tîrziu, la separarea lor una de alta, vor deveni dialecte —, şi că de acolo se va răspîndi prin imitaţie şi la celelalte arii. Învăţatul clujean admitea, ca şi în cazul fenomenelor de palatalizare a labialelor şi a tuturor fenomenelor discutate de el în *Z. Rek. d. Urr.*, că inovaţia s'a născut la Sud, unde formele cu *-t* şi *-d* sînt astăzi exclusiv întrebuinţate, şi că de acolo s'a răspîndit la Nord. P. 114: „*aud* pour *auz* paraît être venu du sud-ouest au nord et au nord-est; en tout cas, il a fait de très grands progrès dans l'est du teritoire daco-roumain, en Moldavie, depuis le XVII-ème siècle". Apariţia acestui fenomen şi a atîtor altora la Sudul Dunării era pusă de el în legătură cu viaţa superioară pe care o duceau Romînii din Sudul Dunării în comparaţie cu cei dela Nord: o viaţă orăşănească şi cu oarecare organizaţie socială superioară. Deoarece însă, spre deosebire de celelalte fenomene luate de el în consideraţie, şi chiar spre deosebire şi de palatalizarea labialelor, fenomenul de faţă, lipseşte tocmai în regiunea Munteniei, unde celelalte sînt prezente, şi se găseşte în Banat şi în Nordul teritoriului dacoromîn, unde în secolul al XVI-lea celelalte erau absente, el admitea (p. 115) că inovaţiile suddunărene au pătruns la Nord în timpuri diferite şi prin locuri diferite şi că fenomenul nostru s'a răspîndit pe la Vest de Olt. El prezinta aceasta ca o consecinţă a faptului că centrele vieţii romîneşti din Sudul Dunării s'au schimbat cu vremea. Învăţatul nostru admitea totuşi că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea fenomenul nu exista la Nord de Mureş (p. 115-116), care, după dînsul, alcătuia pe vremea aceia o graniţă dialectală mai importantă decît Dunărea, inovaţiile venite din Sudul fluviului, oprindu-se la Mureş. Cînd el spunea, p. 116: „les innovations *k'ept, aud*, même si elles n'avaient pas pénétré partout, existaient toutes deux dans certaines régions méridionales du daco-roumain", înţelegea desigur că în Oltenia, în Banat şi în Ardeal, la Sud de Mureş, aveam forma *aud*, existentă acolo încă de pe vremea cînd dialectele nu se separase. Răspîndirea la Nord de Mureş s'ar fi

făcut aşadar, concludem noi, cel mai devreme în secolul al XVI-lea, cînd, după Puşcariu, ea apare cîteodată şi în texte, (vezi aici, mai jos). La p. 118-119 Puşcariu, stabilea chiar cronologia relativă a acestui fenomen faţă cu alte fenomene romîneşti primitive. Dupăce susţinea că celelalte fenomene în discuţie, printre care şi palatalizarea labialelor, s'au produs după influenţa slavă, şi că ele au pătruns tîrziu în dialectul dacoromîn, „cînd comunicaţiile pierduse din intensitatea lor", continua, p. 118-119: „Les points de passage ne furent pas les mêmes pour tous, comme nous l'avons montré § 13: *aud* pour *auz*, qui est de l'ouest de l'Olt, avait dû parvenir au nord avant la palatalisation des labiales, qui nettement est attestée tard, et dont le point de passage, situé à l'est de l'Argeş, prouve d'ailleurs la date récente; dans cette région en effet, il n'y eut qu'assez tard une population roumaine". Deoarece, după Puşcariu, (vezi *Études*, p. 116-119, şi *Limba romînă*, I, p. 255-256), dialectul dacoromîn n'a mai avut relaţii cu cele din Sudul Dunării dintr'un moment care e cu cîteva secole posterior anului 1000, fenomenul în discuţie aici, ar trebui considerat anterior acestui an. Vezi acum despre fenomenul în discuţie şi cele spuse în *Limba romînă*, I, p. 249.

Impotriva unor afirmaţii ale lui Puşcariu s'a ridicat întîiu I. Bărbulescu, *Arhiva*, XXIX (1922) nr. 2, acum în *Individualitatea limbii romîne*, p. 516-518. Plecînd dela faptul relevat de G. Pascu, *Arhiva*, XXVIII (1921), nr. 1, p. 65, că la Miron Costin există, pe lîngă forme cu *-dz*, şi forme cu *-d*, ca *răspund*, şi că o asemenea alternare avem şi în C. v., autorul afirma că formele cu *-dz* au dispărut în graiul moldovenesc numai după secolul al XVII-lea, şi că în vremurile anterioare cele două serii existau împreună. Deoarece forma cu *-d* se dovedea a fi caracterizat un dialect, — cel moldovenesc —, cu excluzivitatea formei în *-dz*, numai de puţină vreme, Bărbulescu se simţea în drept să admită că în trecut şi în celelalte dialecte s'au putut petrece lucrurile la fel, şi el înclina mai ales spre această părere, căci, precum arătaseră Weigand şi Puşcariu, şi macedoromîna are *sămţu*. El mai adăuga (p. 517): „faptul că găsim şi în alte limbi romanice pe lat. *d* manifestat şi

ca *d* (s. ex. ital. *credenza*, friulan *credintse*) şi ca *z* (s. ex. vechi provensal *crezensa*) arată mai curînd : că străromîna a moştenit din latina populară şi a avut, deodată în întreg teritoriul ei, dubletul cu *d* şi *z*. Aşa că, atunci cînd, prin pătrunderea Slavilor în străromîna, aceasta s'a desfăcut în cele 4 dialecte, fiecare din dialecte a rămas cu aceste dublete în sine" (autorul admitea, p. 518, că Muntenia a păstrat dubletele pînă azi). — Ce trebuie să arătăm din capul locului că e greşit în această teorie, e faptul că it. *credenza*, friul. *credintse* şi v. prov. *crezensa*, ar dovedi prezenţa în latina populară a unor forme verbale cu *d* şi *dz*. Cuvîntul latinesc popular dela baza acestora a sunat pe tot teritoriul latinesc popular *credenţa*, şi dacă *d* se găseşte transformat în vechea provensală ca *z*, aceasta se explică printr'o prefacere fonetică proprie provensalei. Apoi, dacă B ă r b u l e s c u, admiţînd că fiecare dialect avea şi forme cu *-dz* şi forme cu *d*, înţelegea să spună că aceste forme existau chiar în aceiaşi localitate şi la acelaşi individ, el greşea deasemenea. Cele două forme trebuiau să se găsească numai în regiuni deosebite.

O. D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, *loc. cit.*, n'a luat poziţie faţă de concepţia lui P u ş c a r i u. Asupra apariţiei formelor cu *-t* şi *-d*, el nu se opreşte de loc. P. 205 : „La I-re pers. sg. de *şedea*, *vedea*, se termine toujours par (*d*)z et non *d*, introduit par analogie". P. 207 : „La I-re sg. de *auzi* conserve toujours la consonne du radical, la forme analogique *aud* n'étant jamais employée".

Nici A. P h i l i p p i d e nu a luat atitudine în mod special faţă de felul cum concepe P u ş c a r i u apariţia formelor verbale cu *-t* şi *-d* în limba romînă, dar el făcînd în *Orig.*, II, p. 235, o critică a concepţiei lui S. P u ş c a r i u despre romîna primitivă, a luat în mod fatal atitudine şi faţă de felul cum concepe P u ş c a r i u apariţia acestor forme. El susţinea acolo apariţia tîrzie şi în mod independent a fenomenelor lingvistice pe care P u ş c a r i u le considera romîneşti primitive (vezi despre asta şi cele spuse de noi în *BIFR.*, VII-VIII, p. 171-173 şi 174-177, în articolul *Noţiunea de romînă primitivă*). In cazul apariţiei formelor verbale în *-t* şi *-d*, care în secolul al XVI-lea nu alcătuiau norma lingvistică în niciunul din teritoriile dacoromîne, cel puţin în graiul oamenilor culţi, noi trebuie să admitem, pentru moment, ca foarte plauzibilă o asemenea teorie, mai ales că avem a face, dupăcum recunoaşte P u ş c a r i u şi o spune şi D e n s u s i a n u, cu nişte fenomene de analogie. In mai multe rînduri (vezi *Linguistique historique et linguistique générale*, I), A. M e i l l e t a arătat că limbile şi dialectele surori desvoltă în mod independent fenomene lingvistice identice şi a argumentat aceasta nu numai cu fenomene fonetice, dar şi cu fenomene de analogie. Asemenea cazuri de c o n v e r g e n ţ ă l i n g v i s t i c ă, (cum le-a numit el), în desvoltarea limbilor surori, îngreuiază, cum tot M e i l l e t a arătat, întrebuinţarea metodei comparative. Faptul că cele patru dialecte romîne prezintă forme verbale în *-t* şi *-d*, nu constituie nicidecum o probă că înainte de separarea Romînilor în cele patru grupuri ele erau deja prezente (mai ales că P u ş c a r i u consideră fenomenul printre cele mai vechi ale romînei primitive). Numai pentrucă, şi după noi, separarea Romînilor dela Nordul Dunării de cei din Sudul Dunării a avut loc prea tîrziu, în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, cînd s'au împuţinat sau a dispărut aproape în întregime Romînii din Bulgaria şi Serbia, am putea afirma şi noi că fenomenul în discuţie s'a petrecut pe vremea romînei primitive şi că el îşi are originea în Sudul Dunării. Aceasta însă în oarecare contradicţie cu P u ş c a r i u, care consideră fenomenul printre cele mai vechi ale romînei primitive. Ar mai trebui apoi să admitem în acest caz, împotriva lui P u ş c a r i u, care susţine că în acest timp inovaţiile din Sudul Dunării veneau prin Muntenia, că inovaţiile au venit în acest timp şi prin Banat. Noi credem însă că chiar o vecinătate a Romînilor din Nordul Dunării cu cei din Sudul Dunării nu poate explica împrumutul acestor forme verbale cu *-t* şi *-d* de către Romînii nordici dela cei din Sudul Dunării. Noi constatăm că, în fond, pentru P u ş c a r i u, fenomenul nu mai e rezultatul unei analogii decît pentru creatorii lui, care ar fi fost Romînii din Sudul Dunării, pentru Romînii din Nordul Dunării fenomenul rămînînd numai unul de împrumut. Dar oare nu cumva în acest caz răspîndirea fenomenului numai la Nord de Carpaţi şi apoi în Moldova este ceva cu-

rios? Dacă fenomenul a avut o atît de mare putere de răspîndire, încît din Banat şi Oltenia a ajuns pînă la extremitatea estică a teritorinlui moldovenesc, nu este curios că el nu s'a extins şi în Muntenia? Deoarece mai sînt însă şi alte fenomene lingvistice comune Ardealului şi Moldovei şi chiar Banatului, Olteniei, Ardealului şi Moldovei, să nu pornim dela asemenea consideraţii, ci dela fapte neîndoioase. Precum vom vedea mai jos, formele verbale cu *-n* şi *-r* apar în dacoromînă în două arii care nu sînt în continuare, în Banat, Oltenia, Arad, Bihor şi Huniedoara deoparte, şi în Maramureş, Nordul Ardealului şi Moldova de Nord (pînă la Nistru) de altă parte. Dacă şi în acest caz, mai puţin sau deloc luat în considerare de Puşcariu, (faptul se explică prin lipsa de informaţii asupra fenomenului, căci Weigand, singurul anchetator pe acea vreme al graiurilor dacoromîneşti, nu introdusese în chestionarul său cuvinte ca: *spun, pun, cer*, vezi *Études*, p. 71-72, nota 3 dela p. 70), inovaţia a venit dela Sudul Dunării, prin Banat şi Oltenia, cum se face că ea nu se găseşte şi în aria intermediară? Este de admis deci ca sigur, că cel puţin în Maramureş, Ardealul de Nord-Est şi în Moldova de Nord, fenomenul s'a produs în mod independent. Dar dacă el s'a produs aici în mod independent, el s'a putut produce în mod independent de aria suddunăreană şi în Banat, Huniedoara, Arad şi Bihor. A. Meillet susţinuse, înaintea lui Philippide, că inovaţiile lingvistice sînt mai degrabă generale decît generalizate (vezi *Linguistique historique et linguistique générale*, I, p. 72-75 şi în special 75). Această afirmaţie nu este, desigur, valabilă pentru toate inovaţiile lingvistice, ci numai pentru o parte din ele; dar însuşi învăţatul francez o considera valabilă numai pentru schimbările fonetice şi morfologice. Admiţînd aceasta, Meillet înţelegea că invaţiile lingvistice sînt rezultatul unor tendinţe general umane. Noi putem vorbi însă şi de tendinţe specifice unei singure comunităţi lingvistice. Dacă afirmaţia marelui lingvist francez are nevoie şi de alte specificări, întrucît la inovaţiile fonetice avem a face cu tendinţe generale sau locale ale organelor articulatorii, iar la cele analogice cu tendinţe generale sau locale ale spiritului, impuse acestea din urmă de anumite stări lin-

gvistice, (de anumite asociaţii făcute de spirit), ea este totuşi una din contribuţiile cele mai de preţ ale ştiinţei limbajului în epoca numeroaselor şcoli lingvistice de după 1900. Nu toate inovaţiile lingvistice se produc aşa cum crede S. Puşcariu, împreună cu atîţi lingvişti contemporani, printre care Meyer-Lübke şi M. Bartoli: plecînd dela un singur individ şi răspîndindu-se prin împrumut la o parte sau la toţi membrii unui popor. A. Philippide a atacat în *Orig.*, I, p. 366 şi urm., această concepţie, iar la p. 755-756 a atacat chiar felul în care Puşcariu îşi imaginează răspîndirea inovaţiilor considerate de el romîneşti primitive. Învăţatul clujean a plecat dela faptul neîndoios că la Nord de Mureş a avut loc, din secolul al XVI-lea încoace, o masivă acceptare a faptelor lingvistice caracteristice pînă atunci regiunii dela Sud de Mureş, — noi înşine am acceptat aceasta cînd am studiat palatalizarea labialelor —, şi s'a crezut îndreptăţit atunci să concludă că un fapt analog s'a petrecut mai înainte cu regiunea dela Sud de Mureş, care ar fi acceptat faptele lingvistice caracteristice regiunii suddunărene. Vorbind despre faptele pe care le discuta în lucrarea sa, el spunea (*Études*, p. 118): „D'ailleurs ils sont assez tardifs en roumain même; les textes d'ancien roumain montrent qu'ils n'ont gagné de terrain qu'au cours des temps". Noi am arătat la § 32 cum se explică faptul că regiunea dela Nord de Mureş a suferit o puternică invazie a faptelor lingvistice dela Sud de Mureş. Dar, precum am spus la § 45, nu tot aşa au trebuit să se petreacă lucrurile cu regiunea dintre Dunăre şi Mureş, faţă cu cea dela Sudul fluviului. Aceasta ne îndeamnă să admitem că şi în cazul fenomenului de faţă, nu Puşcariu, ci Philippide are dreptate. Noi va trebui să cercetăm dacă şi în cazul nostru nu avem a face cu apariţia independentă a fenomenului, cu alte cuvinte dacă nu cumva, atît în Sudul cît şi în Nordul Dunării, Romînii erau îmbiaţi sau chiar constrînşi de anumite fapte de ordin lingvistic, să producă fenomenul în chestiune. Această problemă se îmbină însă cu aceia a cronologiei fenomenului, care ne interesează pe noi cel mai mult.

§ 48.—Verbele cu *-t* şi *-d* la formele verbale amintite

nu apar în cele mai vechi texte romîneşti (ale secolului al XVI-lea), ci numai în textele secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, (vorbim numai despre limba veche), şi ele apar nu ca o stare lingvistică normală, ci ca ceva excepţional. Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études*, p. 71 nota 3 dela p. 70, spunea: „Si on étudie les textes d'ancien roumain, on a l'impression qu'à un moment donné s'est formée en daco-roumain la règle suivante: *z*, *t* est propre au subjonctif (où il se trouve à toutes les personnes pour les verbes de la IV-e conjugaison: *auz, auzi, auză, auzim, auziţi, auză*), *d* et *t* au contraire à l'indicatif. Ainsi, le plus ancien document écrit daco-roumain, le Codex de Voroneţ, ne possède au subjonctif que des formes iotacisées; à l'indicatif en revanche, il y a hésitation: on trouve *audu* < *audio* et *credzu* < *credo*. Les exemples n'étant pas tres nombreux, je vais les citer ici. Au subjonctif: *se audzu*, 71/1, *se cadză* 92/3, *se scoaţă* 93/13, *se spuiu* 21/4 (*se spue* 51/9, 84/4), *se s[upu]ne-se* 122/14, *se ţie* 153/13, *se vădzu* (*se vadză* 153/12), *se vie* 45/12, 62/2 (*se vīe* 75/5); seul *se* čară 110/5 montre que pour ce verbe la iotacisation est tardive. En revanche, il y a pour l'indicatif incertitude; on trouve *despĭru* 162/10 < *dispono*, *vĭru* 131/6 (*vĭru* 2/14) à coté *de spĭiu* 79/1, *puĭu* 145/13, *vĭiu* 19/11 et *audu* 81/13, *cadu* 144/8 à coté *de credzu* 90/1. De même, beaucop plus tard, chez Dosofteiu (cf. Lacea „Jahresbericht", V, 77)." (Prin semnul nazalităţii, pus deasupra vocalelor, autorul notează pe ą). Precum a arătat însă Leca Morariu, *Codrul Cosminului*, II şi III, p. 308, avem a face cu o scăpare din vedere a lui Puşcariu: formele cu *-t* şi *-d*, pe care acest învăţat credea că le găseşte în C. v., nu sînt de pers. I-a sing. ind. prez., ci de pers. a III-a pl. ind. prez., care, precum s'a spus, apare totdeauna cu *-t* şi *-d*. Aşadar nu avem nicio incertitudine în textele secolului al XVI-lea la prezentul indicativ al verbelor în discuţie. Şi incertitudinea nu e nici în limba lui Dosoftei, căci din Lacea, *o. c.*, constat că în *Viaţa şi petreacerea svinţilor* situaţia e aceiaşi ca şi în C. v. (Greşea deci Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 115, cînd accepta părerea lui Puşcariu). Candrea, *o. c.*, I, p. CLXXXIX-CXC, nu releva nicio formă cu *-t* şi *-d* pentru textele ro-

tacizante. Densusianu, *Hist.*, II, p. 207, spunea că pers. I-a sing. dela *a auzi*, anume *aud*, nu este întrebuinţată niciodată. Totuşi el releva unele forme cu *-t* şi *-d* în textele secolului al XVI-lea: *împartu* PS. CP. LXXII, 27, alături de *împarţu* (p. 204); *pat* CPr. 333; CC[1]. 345, 441, 472 (p. 204), fără să se specifice persoana şi numărul. Primul este însă tot la pers. a III-a pl. (vezi textele). Probabil că tot astfel stau lucrurile şi cu celălalt. Dealtfel, la p. 207, Deasusianu spunea că textele nu cunosc decît *împarţu*, *paţ*. — În textele secolului al XVII-lea fenomenul a fost relevat de Pascu, *Arhiva*, XXVII (1921), nr. 1, p. 65, şi *Istoria literaturii romîne din secolul XVII*, p. 108, cu ocazia discuţiei faptelor de limbă romîneşti din M. Costin, *Chronika ziem moldawskich y multanskich*: „Ind. pr. *şedzu, vădzu, trimiţ, puĭ(ŭ)*, însă *aud* < *audio*, *simptu* < *sentio*, *răspund* < *respondeo*". Găsim aşadar, în secolul al XVII-lea forme cu *-t* şi *-d* într'o regiune în care azi aceste forme sînt normale. Dar asemenea forme, — de fapt numai cele cu *-d* —, se găsesc şi în textele secolului al XVII-lea din ceialaltă regiune dacoromînă care azi prezintă normale formele cu *-t* şi *-d*: Banatul. Dicţionarul numit de Tagliavini *Lexicon Marsiglianum*, care, după cum a dovedit acest învăţat în *Il „Lexicon Marsiglianum"*, a fost alcătuit pela sfîrşitul secolului al XVII-lea de cineva care vorbea graiul din Banatul de Nord, prezintă, — faptul a fost relevat şi la § 23 —, formele *vend*, *tind* şi *ved* (*o. c.* p. 90), pe care însă Tagliavini le crede, greşit, mai vechi. Rezultă deci că cel puţin către sfîrşitul secolului al XVII-lea formele cu *-t* şi *-d* existau în Banat, şi că cel puţin în a doua jumătate a sec. al XVII-lea formele cu *-t* şi *-d* existau în Moldova. Şi cum aceste forme cu *-t* şi *-d* sînt excepţionale, — numai în Banat ele caracterizează limba secolului al XVIII-lea, dar nu cu excluzivitate —, rezultă că în secolul al XVII-lea existau deosebiri între limba scrisă din Banat şi Moldova şi limba vorbită de popor în aceleaşi regiuni. Dar cu aceasta sîntem încă într'o epocă apropiată de noi. Deoarece apariţia în texte a fenomenului nu înseamnă şi apariţia reală a fenomenului, ni se impune să încercăm a găsi pe altă cale timpul apariţiei fenomenului. La aceasta nu ne poate duce decît o examinare mai de aproape a condiţiilor în care s'a produs fenomenul.

Noi credem că fenomenul în discuţie nu este un simplu fenomen de analogie, care, după cum am mai spus-o şi altă dată, (vezi *BIFR*, VI, p. 109-111), sînt facultative sau eventuale, ci este o analogie care s'a realizat cu scopul de a înlătura o omonimie insuportabilă, şi deci trebuia să se realizeze cu necesitate! Ar fi deci un fenomen de analogie provocat de unul de diferenţiere, ca să întrebuinţăm expresia pe care a adoptat-o Philippide pentru astfel de fenomene (vezi de exemplu *Orig.*, II, p. 21). Acest lucru l-a susţinut, cu privire la fenomenul nostru, Leca Morariu, în *Codrul Cosminului* II şi III, p. 308, în cadrul lucrării sale intitulată *Morfologia verbului predicativ romîn*. El spunea: „tendinţa de a diferenţia p 2 sg de p. 1 sg [de fapt pers. I-a de a II-a] a verbelor iotacizate a condiţionat abandonarea formelor iotacizate — abandonare azi generală în ar, mgl şi ir, iar în dr generală, cel puţin la dentale, în idiomul moldovean (Weigand Jb VIII 276 şi acelaş în *Übersichtskarte* 15 vezi Puşc. Ur 32) — şi înlocuirea lor. cu desiotacizatele forme create analog după alte verbe, ca d. p.: *văd...—vezi* după *lepăd—lepezi*, *scot—scoţi* (şi *pot...—poţi* după *înnot—înnoţi*, *spun...—spuni* (*spuini* CPs 132) după *adun—aduni*, *cer—ceri* după *zbier—zbieri* —(cf. şi Puşcariu Ur 22, unde se menţionează că *aud—auzi* după *laud—lauzi* s'a putut săvîrşi cu atît mai uşor, cu cît şi p 3 pl se prezintă numai în forma neiotacizată.[audu V 81/13 < *audunt ML II § 132] [V = C.v., iar ML = Meyer-Lübke, *Grammatik der romanischen Sprachen*] iar conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a oferia întru promovarea analogizării ecvaţiunea p 1 sg = p 3 pl)" P. 341, nota 1: „Evitarea omonimiei (necesitatea diferenţierii) a fost doar şi de altfel hotărîtoare în procesul desiotacizării *cad* în loc de *caz(u)—cazi*, *trimit* în loc de *trimiţ(u)—trimiţi* etc Fenomenul de analogie a trebuit să reproducă atunci cînd, pe o mare parte a teritoriului dacoromînesc, vocalele finale *-u* şi-*i*, prima dela pers. I-a sing. ind. şi conj. prezent, ceialaltă dela pers. a II-a sing. ind. şi conj. prezent, au devenit consonante, (mai exact, prima a devenit o rotunzire a buzelor, iar cea de a doua o articulare palatală, rotunzire şi articulare palatală care însoţeau consonanta precedentă), sau au dispărut de-al binelea, prima prin fenomenul de dispariţie a lui *ŭ* final, ceialaltă, prin fenomenul de velarizare a lui *i*, *ĭ*, *e* şi *ĕ* precedaţi de *ţ* şi *dz* sau *z*. Atunci cînd *scoţu* şi *credzu* au devenit *scoţŭ* sau *scoţ* şi *credzŭ* sau *credz*, şi atunci cînd *scoţi* şi *credzi* (cu *i* sonanţi) au devenit *scoţ* şi *credz*, trebuia să se creeze numaidecît, prin analogie, nişte forme *scoţŭ* sau *scoţ*, *credŭ* sau *cred* pentru pers. I-a singular. (Această explicaţie a fost deja publicată de noi pe scurt în *BIFR*, VII-VIII, pag. 172, articolul *Noţiunea de română primitivă*). Aşa se şi face că fenomenul n'a apărut în trecut şi nu apare astăzi decît în acea regiune în care s'a produs velarizarea lui *e* şi *i* prin *ţ* şi *dz* anteriori. Din *ALRM*, I, harta 72, se constată că teritoriul pe care *ţe* a dat *ţă* (şi *ţi*) corespunde perfect cu acela pe care se zice *şed*, *scot*, şi că teritoriul pe care *ţe* a rămas neschimbat coincide perfect cu cel pe care se zice *scoţ*. Dar, repet, fenomenul nostru nu este dependent numai de fenomenul fonetic al velarizării lui *ţe*, *ţi*, ci şi de dispariţia lui *i* şi *u* finali sonanţi, sau măcar de reducerea lui *-u* la *ŭ*. Dacă velarizarea lui *e* şi *i* va determina extensiunea lui spaţială, dispariţia lui *u* final, fenomen care se găseşte şi în secolul al XIII-lea şi al XIV-lea la Romînii din Sîrbia şi din Ungaria (Ardealul), şi în secolul al XV-lea la Moldoveni (vezi Rosetti, *Limba romînă în secolul al XVI-lea*, p. 49-50 şi chiar *Rech.*, p. 75) şi care nu e nici astăzi un fenomen general dacoromînesc (vezi Candrea, *Graiul din Ţara Oaşului*, Bucureşti, 1907, şi *Ps. şch.*, I, p. XCI, unde se relevă prezenţa actuală a lui *-u* sonant în Oaş), va fi un *terminus a quo* pentru apariţia fenomenului nostru. Numai în momentul în care cele două schimbări fonetice au fost realizate de un graiu dacoromînesc, acel graiu a creat formele cu *-t* şi *-d*. Chiar dacă în Muntenia, Ardealul de Nord şi Moldova *u* final a dispărut demult (este sigur că el nu exista în limba textelor muntene ale secolului al XVI-lea; ъ şi ѫ finali pot reprezenta cel mult nişte *ŭ*; dar e mai probabil, cum afirmă Ilie Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic*, p. 310-317, că aceste semne în poziţie finală nu reprezintau în limba veche nicio vocală; că *ŭ* final era dispărut deja în secolul al XV-lea în această regiune ne arată şi documentele slavoromîne din acest secol), formele cu *-t* şi *-d* n'au apărut, pentrucă pers. a II-a sing. ind. şi conj.

prezent era terminată în *ți, zi* şi deci o confuzie între persoana I-a sing. şi pers. a II-a sing., era imposibilă. Graiul textelor rotacizante, care nu numai că nu prezintă velarizarea prin *ț* şi *dz*, dar mai au încă şi *u* şi *i* finali sonanți, nu suferea nicidecum de omonimia celor două forme verbale şi de aceia nu numai că n'a fost constrîns deloc să păşească la crearea formelor verbale cu *-t* şi *-d*, dar nici n'a avut cel mai mic indemn la aceasta. Atunci cînd graiul rotacizant a început să dea în lături în faţa graiurilor dela Mureş, care se impuneau cu necesitate indivizilor vorbitori rotacizanți, el va fi acceptat, poate, formele create de indivizii vorbitori dela Mureş, unde, poate, prefacerea grupurilor *țe, ți* în *ță, ți* s'a produs mai de vreme decît în teritoriul rotacizant. Insist asupra faptului că apariția formelor cu *-t* şi *-d*, s'a produs şi atunci cînd *u* final sonant a devenit numai *ă*, adică o simplă rotunzire a buzelor, care însoţea consonanţa precedentă. O dovedeşte faptul că *ă* final s'a păstrat pînă astăzi nu numai în unele localităţi din Muntenia (anume din jumătatea de răsărit a ei) şi din Sudul Ardealului, unde avem aria formelor verbale cu *-ț* şi *-dz*, dar şi în multe localităţi din aria cu *-t* şi *-d*. Vezi hărţile din *ALRM*, I, 10, 73, 104, 180, 245, 254, 269, 302, precum şi 114 (eu aud), care ne dă şi extensiunea formelor cu *-t, -d* şi a celor cu *-ț, -dz*. Ba, pe hărţile 90 (călcîiu) şi 343 (mă însor) *ă* final apare în arii şi mai întinse. Chiar această deosebire fonetică a persoanei I-a sing. faţă de pers. a II-a sing., anume prezenţa lui *ă*, n'a fost suficientă pentru a distinge cele două forme verbale. Ononimia aceasta cerea să fie numaidecît înlăturată şi cerea simboale bine deosebite unul de altul. Cred că tot aşa se explică faptul că limba literară modernă, — cel puţin limba literară modernă vorbită de Moldoveni, Ardeleni, Bănăţeni şi Olteni —, n'a acceptat formele munteneşti cu *-ț* şi *-z*, cum a acceptat atîtea alte muntenisme, ci le-a înlocuit prin formele cu *-t* şi *-d*. Căci Moldovenii, Olteni, Bănăţenii, şi o mare parte din Ardeleni, — e vorba de pătura cultă —, pronunţînd în graiul lor familiar şi în general în graiul lor vorbit, *ță, ți, dză, dzi*, acolo unde limba scrisă are *țe, ți, ze, zi*, pers. a II-a sing. a verbelor în discuţie este identică la ei cu forma munteană

a persoanei I-a. Limba literară a refăcut procesul pe care l-au suferit graiurile populare cu *ță, ți*, pe vremea cînd *u* sonant final a căzut. Noi credem deci că formele cu *-t* şi *-d* au apărut întîiu la pers. I-a sing. ind. şi conj., şi că, după aceia, *t* şi *d* au fost extinşi şi la pers. a III-a sing. şi plural conj. Cred că explicaţia aceasta este valabilă şi pentru celelalte dialecte romîneşti. In fiecare din ele pe de o parte *ți*, *(d)zi* au devenit *ți*, *(d)zi*, şi pe de alta *-i* şi *-u* sonanți au devenit consonanți sau au dispărut. Dacă macedoromîna are azi forme ca *avdu*, cu *-u*, aceasta se explică prin faptul că prefacerea lui *au* în *av* îngreuia pronunţarea într'o singură silabă a cuvîntului şi cerea menţinerea lui *-u*. Dar verbe ca *şăd*, nu mai erau expuse acestei menţineri a lui *-u*. Totuşi e posibilă şi o altă explicaţie: se pare că macedoromîna a avut un subdialect, care n'a pierdut pe *-u* sonant, căci dialectul macedoromîn prezintă şi azi o serie de cuvinte cu *-u* sonant păstrat. Probabil că acest dialect se vorbia pe un spaţiu prea restrîns, ca să poată menţine formele cu *-ț* şi *-dz*.

Pentru a putea stabili momentul apariţiei fenomenului, ar trebui să ştim cînd s'a produs velarizarea vocalelor palatale precedate de *-ț* şi *-dz*, în fiecare subdialect dacoromînesc din cele care o prezintă astăzi, şi cînd vocalele finale *-i* şi *-u* au devenit, în fiecare din aceleaşi subdialecte dacoromîneşti, din sonante cum erau, consonante, sau chiar cînd *-u* a dispărut cu totul. Greutatea argumentării stă însă chiar în aceasta. Cu privire la consonantizarea lui *-u* şi chiar totala dispariţie a lui *-ă* rezultat prin consonantizare, este de spus că datele relevate de Rosetti (vezi mai sus) constitue numai prima apariţie a fenomenului în texte, nu şi timpul producerii fenomenului, care, pentru unele subdialecte, poate fi mai vechiu. Dar deoarece velarizarea prin *ț* şi *dz* s'a petrecut, după cît s'a văzut mai sus, la § 44, cu puţin înainte de întemeierea principatelor romîne, rezultă că tot pe atunci s'a petrecut şi crearea verbelor cu *-t* şi *-d* în Moldova şi desigur şi în celelalte părţi ale teritoriului dacoromîn (Banat, Oltenia şi o parte din Ardeal). Rezultatul cercetării noastre, este că fenomenul s'a produs independent în fiecare dialect şi chiar subdialect, şi că el e în legătură cu nişte condiţii care nu se întruneau decît numai în acele dialecte în care

el s'a produs, mai precis, că el e în legătură cu anumite stări lingvistice la care s'a ajuns în aceste dialecte, prin evoluţia lor fonetică normală. Fenomenul are deci la bază, nişte tendinţe spre claritate, care aveau aceiaşi forţă de realizare la toţi Romînii care l-au produs, şi care trebuiau să se realizeze la toţi Romînii, indiferent dacă aceştia trăiau într'o regiune cu oraşe, sau în una pur rustică. Cu toate acestea, pentrucă, după cît se pare, Oltenii, Bănăţenii (cu Romînii din Sîrbia) şi Haţeganii sînt veniţi mai dela Sud, din preajma Macedoniei, cel mai tîrziu spre sfîrşitul evului mediu (vezi mai sus, § 34), se poate admite că fenomenul s'a produs la dînşii nu pe vremea cînd erau separaţi de Meglenoromîni, ci mai înainte. Faptul că *u* final a dispărut la Romînii din Sîrbia cel mai tîrziu în secolul al XIV-lea (vezi mai sus), ar fi o indicaţie că strămoşii Bănăţenilor şi Oltenilor, încă neveniţi la Nord, crease şi verbele în *-t* şi *-d*. S'ar părea că şi Romînii din Şcheii Braşovului, veniţi din Macedonia la 1392, aveau fenomenul, căci într'un text cu particularităţi dialectale de ale lor, din secolul al XVII-lea, apare *eu vinz* (vezi mai jos, § 49), şi e mai puţin probabil că această formă se explică prin stările de lucruri din Banat, Maramureşul de Est şi Moldova (azi cu *-n*). Dar noile forme verbale, cu *-t* şi *-d*, aduse de emigranţii din Sudul Dunării, nu s'au putut impune localnicilor din Muntenia şi Sudul Ardealului, unde au trebuit chiar să dispară. Ele se găsesc numai acolo unde graiul se prezintă ca venit în întregime dela Sud, adică în Banat, Haţeg şi Oltenia. Aşadar aria bănăţeană cu *-t* şi *-d* pare să se fi născut pe vremea cînd Bănăţenii erau vecini cu Meglenoromînii, iar nu cu Ardelenii dela Nord de Mureş, care astăzi au şi ei astfel de verbe. Teoria originii suddunărene a fenomenului, susţinută de P u ş c a r i u, s'ar putea admite pentru aria bănăţeană, haţegană şi olteană a fenomenului, numai că ar trebui să înţelegem o migrare a fenomenului împreună cu oamenii, iar nu o migrare a fenomenului dela un grup de oameni la altul. Fenomenul pare să fie unul de imitaţie numai pe teritoriul altădată rotacizant, care în secolul al XV-lea avea forme verbale cu *-t* şi *-dz*, iar astăzi are forme cu *-t* şi *-d* aproape pe toată întinderea sa.

§ 49. — Din *ALRM*, I, hărţile 143 (eu ţin) şi 145 (eu spun), se constată că formele verbale cu *-n* apar aproximativ în Banat, Oltenia (fără Vîlcea, Romanaţi şi chiar Dolj), Hunedoara, Arad şi Bihor, în localităţi din Maramureş, în în localităţi din Crişana, din Ardealul de Nord şi central, în Moldova de Nord (fără Neamţ şi Roman, dar cu Vaslui), şi în părţile de peste Prut, afară de părţile dela Nistrul mijlociu şi dela Dunăre. Deoarece avem motive să credem că Romînii din Bugeac sînt veniţi în secolul al XIX-lea din părţile de mai la Nord (vezi mai sus § 32), vom admite că într'o epocă mai veche numai părţile de peste Prut, nordice şi centrale, aveau fenomenul. Aria formelor cu *-n* nu mai este deci continuă, ca în cazul verbelor cu *-t* şi *-d*, ci întreruptă, şi e cu mult mai redusă decît aria formelor cu *ĭ*, care cuprinde Sudul Moldovei, Muntenia şi aproape întreg Ardealul, cu regiunea Crişurilor şi a Someşului. Fenomenul a fost considerat de P u ş c a r i u, *loc. cit.*, tot ca romînesc primitiv şi ca originar din Sudul Dunării, deşi în argumentarea sa el vorbea mai ales despre cazul apariţiei verbelor cu *-t* şi *-d*. Noi nu vom mai repeta aici cele spuse acolo în această privinţă. Alte fapte merită să fie discutate acum. Vom spune doar atît că în Banat, Haţeg şi Oltenia, al căror graiu se cere adus din Sudul Dunării, fenomenul poate fi de origine suddunăreană, dar că în acest caz imigrarea s'a făcut odată cu oamenii, nu fără dînşii. Prezenţa unei forme verbale ca *eu vinz* într'un text dela biserica Sf. Nicolae din Braşov, datat de G a s t e r, *Chrest.*, I, p. 136 —, unde se găseşte şi forma în discuţie, — între 1600 şi 1650, ne îndeamnă să considerăm ca foarte probabilă originea meridională a verbelor cu *-n* pentru acele regiuni al căror graiu, prezintînd meglenoromînisme, trebuie adus din Sudul Dunării. Textul în discuţie (*Cîntec la Crăciun*), care e în parte versificat, a fost desigur compus de vreun Romîn din Şcheii Braşovului, căci cuprinde unele particularităţi dialectale ce nu se pot explica decît printr'un graiu înrudit cu cele meglenoromîne (vezi mai jos, capitolul *Lipsa meglenoromînismelor în cel mai vechiu graiu literar muntean*). Forma cu *-n* pare deci să nu se explice prin vreun graiu dacoromînesc care ajunsese atunci la astfel de verbe, de exemplu graiul mol-

dovenesc sau cel bănăţean-haţegan, ci numai prin faptul că Romînii din Şcheii Braşovului au venit din Sudul Dunării cu o asemenea formă. Ea ar fi o probă că în secolul al XIV-lea formele cu *-n* existau deja în dialectul meglenoromîn. Foarte probabil deci că Romînii suddunăreni migraţi în Muntenia şi Sudul Ardealului au avut cu toţii forme verbale în *-n*, dar cu vremea le-au piedut, împrumutînd pe cele ale localnicilor. Dar în Moldova fenomenul nu poate fi considerat ca o propagare a celui oltean sau bănăţean. Faptul invocat şi în § precedent, ca un sprijin în ce priveşte concepţia noastră despre apariţia lui *-t* şi *-d*, că fenomenul apare în două arii separate printr'o mare întindere în care el nu apare, dovedeşte din capul locului că el s'a produs cel puţin în Maramureş şi Moldova de Nord în mod independent. E drept că ariile separate ale aceluiaşi fenomen se arată de multe ori a fi fost mai înainte unite, separarea producîndu-se prin apariţia altui fenomen în spaţiul intermediar sau prin împrumutarea unor stări de lucruri vecine. Dar în cazul nostru extinderea formelor cu ĭ, dela Sud de Mureş, ar fi trebuit să aibă loc începînd cu secolul al XVI-lea, deci într'o vreme în care la Nord de Mureş, cum ne arată textele şi cum admite şi P u ş c a r i u, încă nu se simţea prezenţa fenomenelor venite din Sudul Dunării. De altfel în această regiune formele analogice ale verbelor în *-n* ar fi trebuit să fie în *-nr* sau *-r*. Asemenea forme pentru pers. I-a sing. ind. prezent a crezut că găseşte P u ş c a r i u, *Z. Rek. d. Urr.* (*Études*, p. 71, nota 3 dela p. 70; pasajul care interesează a fost redat de noi mai sus, § 49), dar precum s'a spus mai sus, pe nedrept. C a n d r e a, *l. c.*, Leca M o r a r i u, *o. c.*, p. 316 şi 323-324, şi D e n s u s i a n u dau numai forme pentru pers. a II-a sing. ind. şi conj. prez. Astfel D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 207: „*puni* (*puri*, 2-e sing., CP. PS. XX, 6, 10, 13", „*spuni* (*spuri*) CP. PS. XLIX, 16"; p. 211: „*să ţii* (*se ţiri*) CP. PS. XXXVI, 34" [*n* din formele coresiene *puni*, *spuni*, redă pe *ţ*]. Eu pot adăuga *se nu spuţri*, pers. a II-a sing. conj. C. v. XXIII, [*Sbiera*, LIII, 6]. Este clar că asemenea forme nu mai pot fi considerate ca alcătuind aceiaşi arie cu cele în *-n*, şi că ele n'au luat naştere pe baza formelor cu *-n* din Banat şi Oltenia şi n'au putut da naştere formelor cu *-n* din Moldova. Căci formele cu *-n*, care apar în Coresi, nu trebuiesc considerate ca fapte reprezentînd pronunţia populară munteană, ci numai ca forme create prin desrotacizare de Coresi sau de preoţii braşoveni care transpuneau textele rotacizante în graiul lor nerotacizant. Dealtfel pentru ca să putem admite legătura între aria cu *-n* din Banat, Haţeg şi Oltenia şi aria cu *-n* din Nord-Est, ar trebui să se dovedească că toată aria rotacizantă din Ardeal a avut forme în *-nr* sau *-r* (provenit din *-nr*). După cît putem însă judeca, nu aceasta a fost realitatea, căci tocmai partea cea mai conservatoare a regiunii rotacizante, regiunea de pe Crişuri şi Someş, care şi astăzi prezintă atîtea particularităţi, are formele cu *-ĭ*. Formele cu *-nr* şi *-r* din textele rotacizante nu sînt, după toate probabilităţile, decît nişte creaţii proprii ale regiunii rotacizante, despre care vom vorbi în mod special mai jos. Ar rezulta deci că aria cu *-n* din Nord-Estul teritoriul dacoromîn, care apoi s'a întins şi peste o parte din teritoriul rotacizant, este independentă de cea din Sud-Vest. Dacă fenomenul apariţiei verbelor cu *-n* s'a produs în mod independent în partea de Nord-Est a teritoriului dacoromîn, el se va fi produs în mod independent şi în Banat şi Oltenia şi regiunile vecine, şi nu are nici o legătură istorică cu fenomenul identic din dialectele suddunărene. Ca şi în cazul apariţiei formelor cu *-t* şi *-d*, noi găsim şi în acest caz, pretutindeni unde fenomenul a avut loc, nişte condiţii speciale dialectului, care îl obligau numaidecît să realizeze fenomenul. Fenomenul ne apare tot ca înlăturarea unei omonimii, deci ca un fenomen de diferenţiere a semnelor lingvistice cu scopul de a menţinea claritatea. Într'adevăr fenomenul s'a produs numai acolo unde prin evoluţia fonetică normală s'a ajuns la omonimie între pers. I-a sing. şi pers. a II-a sing. a ind. şi conj. prez. La verbele în *-ţ* şi *-dz*, omonimia se producea din cauză că, prin vreun fenomen fonetic oarecare, de cădere a lui ĭ, pers. a II-a devenia identică cu pers. I-a. La verbele în *-n* ea se va produce din cauză că pers. I-a devenia identică cu pers. a II-a. Ţinînd seamă că *-u* a devenit pe aproape tot spaţiul dacoromînesc *-ă*, iar în multe regiuni a dispărut complet, ar fi de aşteptat ca fenomenul să se găsească pe tot teritoriul dacoro-

mînesc. Şi totuşi el se găseşte pe un spaţiu mai restrîns. Deoarece el nu se găseşte în cea mai mare parte a teritoriului ardelean rotacizant, de altă dată, şi anume tocmai în acea parte care e mai conservatoare, — graiul de pe Crişuri şi Someş —, este de presupus (am spus-o şi mai sus) că graiul rotacizant ardelean nu a realizat fenomenul. Era şi firesc pentru o regiune în care *-u* final s'a păstrat mai mult decît în alte regiuni. Dimpotrivă în Moldova, unde, precum arată documentele slave, nu mai exista *-u* sonant în secolul al XV-lea, şi desigur şi mai înainte, au trebuit să apară forme cu *-n* la pers. I-a sing., care să înlăture omonimia cu pers. a II-a sing. Dar, spre deosebire de ceiace am constatat la verbele în *-t* şi *-dz*, omonimia n'a devenit aici insuportabilă decît în cazul cînd şi *-u* a dispărut, cînd deci n'a mai rămas nici o urmă din *-u* de altă dată. Aşa se şi face că aria fenomenului este cu mult mai restrînsă decît aceia a apariţiei verbelor în *-t* şi *-d*. Fenomenul nu s'a produs decît acolo unde, după ce *-t* dela pers. a II-a sing. a devenit *ĭ*, *-u*, înlocuit deja cu *ŭ*, a dispărut cu totul. Cînd în spaţiul altădată rotacizant s'au extins formele dela Mureş, cu *n* în loc de *nr* şi *r*, în cazul fenomenului nostru trebuia să fie valabilă aceiaşi lege: fenomenul nu se putea produce decît dacă dispărea *-ŭ*. In Banat, unde s'a ajuns deci la *spuń* la amîndouă persoanele în discuţie, acolo *-n̄* menţinîndu-se pînă azi, în Oltenia şi în jumătatea de Sud-Vest a Moldovei, unde, prin căderea lui *ń*, s'a ajuns la *spuĭ* la amîndouă persoanele în discuţie, a trebuit să se creeze o nouă formă, analogică, *spun*, pentru a se înlătura confuzia. In Maramureş această formă se va fi extins odată cu puternica influenţă pe care această regiune a suferit-o din partea graiurilor nerotacizante dinspre Sud şi Est, dela care va fi împrumutat de altfel şi particularitatea de a nu mai pronunţa pe *-ŭ*. E drept că aria lui *-ŭ* astfel cum apare ea pe *ALRM*, harta 180 (limbric) nu coincide perfect cu teritoriul formelor verbale în *ĭ*, ci e mai redusă; cred însă că avem a face cu greşeli de notare fonetică ale anchetatorului, căci, după cît ştiu eu, *-ŭ* apare şi în judeţul Fălciu (în comuna Vutcani şi desigur şi în altele), care pe harta pomenită totuşi nu intră în aria *-ŭ*. Numai pe harta 104 (stîngaciu) apare un singur

punct (localitatea 508) şi cu un *-u* foarte redus, iar pe lista 10 (cap), în localităţile 508 şi 618. Cu toată lipsa noastră de informaţii în ce priveşte aria în care *-u* a dispărut complet, cred totuşi că numai acest fapt trebuie invocat atunci cînd se vrea să se explice apariţia verbelor cu *-n*. Se constată, spre deosebire de ceiace am constatat la verbele în *-t* şi *-d*, că *ŭ* joacă aici un rol. Inceputul fenomenului ar trebui deci plasat cel mai devreme atunci cînd *-ŭ* a căzut. Cum acest fenomen a trebuit să aibă loc înainte de secolul al XV-lea, apariţia formelor cu *-n* trebuie plasată şi ea în acelaşi timp. Sigur e însă că fenomenul a apărut întîiu la pers. I-a sing. ind. şi conj. şi că apoi s'a extins şi la pers. a III-a sing. şi pl. conj. In Bucovina există chiar astăzi *rămîn, spun*, dar *să rămîie, să spuie*, (vezi L. Morariu, *o. c.*, p. 310). Textele ne prezintă forme cu *n* chiar în secolul al XVI-lea, dar rar, cele normale fiind cu *ń* sau *ĭ* (> *ń*) (vezi mai jos). Noi credem că chiar modificarea lui *fiĭŭ* sau *fiŭ* şi *viĭŭ* în *fiŭ* sau *fiŭ* şi *viŭ* se explică prin aceiaşi tendinţă de a deosebi cît mai bine pers. I-a sing. de pers. a II-a sing. (ea îşi are un analog în prefacerea lui *fiĭŭ* în *fiŭ*, pentru a se diferenţia de pluralul *fiĭ*). Limba literară modernă a respins formele cu *ĭ*, deşi ele sînt caracteristice dialectului muntean. Desigur, întocmai ca şi în cazul formelor cu *-t* şi *-z*, ele au fost respinse, pentrucă duceau la confuzie, fiind la cei mai mulţi Romîni culţi omonime cu formele pers. a II-a.

In *BIFR.*, IX, p. 211-212, noi am opinat că formele verbale cu *-t*, *-d* şi *-n* au apărut în Oltenia pe cînd o parte din ea ar fi alcătuit împreună cu Banatul şi cu Haţegul, un stat slav, presupus întîia oară de Silviu Dragomir în *Dacor.*, I, p. 147-161, şi în special p. 149 şi 161. Mă întemeiam cînd susţineam aceasta pe faptul că fenomenele în discuţie nu apar în toată Oltenia, ci numai în Mehedinţi, Gorj şi Dolj, adică numai în acea parte, cu privire la care, după fapte din ordin istoric-toponomastic, S. Dragomir admitea că a făcut parte din acel stat slav. Formele verbale cu *-t* şi *-d*, precum şi una cu *-n* (145, eu spun) erau singurele fapte lingvistice pe care le puneam atunci în legătură cu acest stat. Dar statul slav în discuţie a existat, după S. Dragomir, pînă în secolul al XI-lea, deci într'o vreme în care

poate nu se produsese nici velarizarea, nici amuţirea lui *-u*. Dacă fenomenul s'a produs în acea vreme, faptul că s'a produs între graniţele acestui stat slav nu trebuie să fie considerat în sensul că faptele politice au determinat fenomenul în discuţie, ci că Romînii dintre hotarele acelui stat slav, alcătuind o comunitate lingvistică supusă unor condiţii proprii, au căpătat o bază de articulaţie deosebită de a celor din Muntenia, care bază de articulaţie i-a dus la fenomenele de velarizare şi de dispariţie a lui *-u*.

Fenomenul, din textele rotacizante, al apariţiei lui *-nr-* sau *-r-* la pers. a II-a sing., trebuie să fi avînd altă explicaţie decît aceia dată mai sus, care e numai a formelor în *-n*. Aceasta o putem bănui numai din faptul că el se produce într'un stadiu în care *-u* şi *-i* existau şi că el se produce tocmai la pers. a II-a sing. ind. şi conj. prezent, la care nu se produce în cazul celălalt, şi nu se produce la pers. I-a sing. ind. şi conj., la care se produce în cazul celălalt. El pare să fie rezultatul unei simple analogii, — nu al unei analogii comandată de diferenţiere —, care s'a realizat numai pentrucă între formele *spuńu* şi *spuńi* pe deoparte şi *spunre, spunremu, spunreţi, spunru*, etc., pe de alta, era prea mare deosebire fonetică. El poate să fie deci cu mult mai vechiu decît fenomenul apariţiei lui *-n* în Banat, Oltenia şi Moldova. El ar putea fi urcat pînă în perioada de comunitate a rotacizanţilor dela Nordul Dunării cu cei din Sudul Dunării, deci cu Istroromînii, căci în istroromînă avem *ţiri*, etc. Acolo însă analogia a cuprins şi pers. I sing.: *ţiru* (*ţir*). Dacă formele cu *-nr-* sau *-r-* caracterizau şi în teritoriul rotacizant numai indicativul, şi nu s'au extins şi la conjunctiv, cum susţine Puşcariu, *loc. cit.*, este un lucru care nu poate fi hotărît.

Dat fiind că într'o vreme mai îndepărtată cea mai mare parte a graiurilor moldovene de Nord era în Ardealul nordic (cu Crişana) şi central (vezi mai sus, § 32), se poate presupune că altădată aria verbelor cu *-n* era în Ardeal mai mare decît astăzi; şi dat fiind că o parte din aceste graiuri erau rotacizate, se poate presupune că cel puţin în unele localităţi moldovene de Nord formele cu *-n*, de astăzi, s'au născut din nişte forme rotacizate ca *spur, să spură* atunci cînd aceste graiuri, supt influenţa celor mai dela Sud şi Est, înlocuiau pe *-r(-)* cu *-n(-)*. Prezenţa lui *-r* la pers. I sing. ind. în istroromînă întăreşte această presupunere. Poate chiar numai astfel se explică dece formele cu *-n* apar azi numai în graiurile moldovene de Nord şi în acele graiuri moldovene de Sud (Bugeacul) care sînt venite recent dela Nord.

Să trecem acum la înşirarea exemplelor cu *-n* din textele vechi. In *Hist*,, II, p. 206, Densusianu spunea cu privire la textele din secolul al XVI-lea: „Comme I-re sg. de *ţinea* on trouve *ţiu* et *ţińiu* (dans les régions où *n* suivie de *e, i* en hiatus s'est conservée; *ţin* est tout à fait inconnu; cf. ci-dessous, le présent du subjonctif)". P. 211, după ce trimisese la mai multe texte pentru *să ţi(ni)e*: „*să ţină* CL. XXIV, 728 est suprenant, puisqu'il ne concorde pas avec la morphologie du XVI-e siècle; peut-être faut-il l'interpréter toujours comme *să ţinie*" (este vorba de glosele române depe manuscrisul slav al *Sintagmei* lui M. Vlastaris). Noi credem să prezenţa formei *să ţină* în acest text nu are nimic curios, din moment ce fenomenul a trebuit să se producă în graiul moldovan înainte de secolul al XVI-lea. Mai mult, această formă ne localizează textul în partea de Nord a Moldovei. (I. Bogdan îl localiza la mînăstirea Neamţ). Deoarece aceste glose cuprind şi unele rotacisme (vezi-le la Rosetti, *Étude sur le rhotacisme*, p. 5), este de presupus că avem a face chiar cu graiul rotacizat, — dar nu consecvent rotacizant —, de pe acea vreme, al clasei culte moldoveneşti. Apariţia unui *să ţină* tocmai într'un asemenea text, este un fapt în plus pentru ipoteza făcută de noi mai sus, că formele verbale cu *-n*, din Moldova, au provenit din altele, rotacizate, adică cu *r*, atunci cînd graiul a fost „desrotacizat". Dacă ele n'au devenit literare, asta nu înseamnă că aristrocraţia şi clerul aveau altă pronunţie, pe aceia în *-ii-*, pe care o prezintă dealtfel şi textele maramureşene, căci formele cu *-nr-* şi *-r-* apar tot în aceste texte, şi ne duc deci tot spre graiul maramureşean. Ce trebuie să admitem e că, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, aristocraţia moldovenească şi-a părăsit pronunţiile proprii ei, pentru a accepta pe acelea, mai obişnuite, ale graiului scris maramureşan şi al altor graiuri din Ardeal, poate şi cel coresian.

In Banatul de Nord fenomenul este atestat deja pentru sfîrşitul secolului al XVII-lea (*în Lexicon Marsiglianum*), vezi Tagliavini, *Il „Lexicon Marsiglianum"*, p. 90 : *spon, czin, me spar* (*me spari*), *sar*. Autorul crede însă greşit, că ele sunt forme mai vechi. La p. 80 spunea că grafia *me spari* „tradisce forse la pronunzia *r'* ". Formele *răminînd, ţinînd, punînd*, şi chiar *venindu* (*vinînd*) (*Hist.*, II, p. 258) din Palia dela Orăştie, *spunindu* din P.s. şi *supunindu* din C.v. (*ibid.*), dat fiind că se termină în *-ind(u)*, şi nu în *-ind(u)*, cum se termină de obiceiu gerundiul romînesc, au desigur un *n'*, şi dovedesc că prezentul indicativ dela care au fost derivate, avea *n'*, nu *n*. Faptul că apar mai ales în Palia dela Orăştie se potriveşte perfect cu faptul că în Banat *n'* s'a păstrat pînă azi. Aceasta nu înseamnă însă că în secolul al XVI-lea Banatul încă avea formele cu *n'* la gerundiu şi la pers. I-a sing. ind. şi conj. prezent. Dacă formele cu *-n* vor fi acolo mai vechi, ca şi cele cu *-t, -d*, atunci ar trebui să se admită că formele cu *-ni* (adică *-n'*) sînt împrumuturi din textete rotacizante.

§ 50.—Din *ALRM*, I, hărţile 198 (să mă doară), 395 (eu mor) şi 397 (eu pier) se constată că formele verbale cu *-r* apar pe acelaşi teritoriu pe care apar şi cele cu *-n*. Totuşi formele cu *-r(ă)* şi *-ră* în loc de *-rĭ(ă)* sau *-ŗ(ă)* şi *-ŗe* se întîlnesc şi în multe localităţi din Muntenia, Ardealul central şi Crişana. Este de atras atenţia asupra faptului că *mor* are conjunctivul *moară* chiar în acele regiuni în care el sună la indicati *morĭă*. In limba veche avem *-rĭă* sau *-ŗă* şi *-re* sau *-ră* (atît în textele rotacizante, cît şi în cele ale lui Coresi). Densusianu, *Hist.*, II, p. 207 : „La I-re sg. de *cere* se présente sous deux formes: *ceriu* CP. XXVI, 4, 8; CXVIII, 33, 145, *ceiu* PS. XXVI, 4, 8; CXVIII, 33, 145; PV. CXVII, 145". „Les verbes *pieri, sări* présentent les formes suivantes à la I-re sg.: *pieriu* CT. Luc. 79; CC[1]. 319; CC[2]. 21, 28, 30; *saiu* TM. 46". P. 211: „*se pae* CV. CX, 13 (et aussi *să pare* CT. Mathieu 11, 38; CPr. 51, 273; CC[2]. 16, 30, 34, 125, 327, 421)". „P. 212: „*se ceară* CV.; PS. CP. CIII, 21; CIV, 45; CT. Matheiu 4, *se ceae* PH. XIII, 2; LII, 8; TM. 46.". P. 212-213: „*să piei* (I-re sg.) PO. Gén. 19, 45, *se piară* PS. LXVII, 3; LXXXII, 18; CVIII, 15; PV. XCI, 8; C, 8; CP. LXVII, 3; LXX, 13; CT. Mathieu 13;

75; Jean, 18, 40: CPr. 68; CC[1]. 25; CC[2]. 80; TP. 160; P. 2; AA. XX, 483, *se piae* PH. LXVII, 3 (*ibid.*, LXXXII, 18; *pie*), *să piae* PO. Gén. 41; *să răsare* CPr. 65; CC[2]. 427, *să răsae* TB. 467; CTd. 220; *să sare* CPr. 50, *să sae* PO. Ex. 21; AA. XX, 484 (la dernière forme reproduit normalement le lat. *saliat*, tandis que *să sare* est résultée de la fusion de *să sară*, que nous n'avons pas trouvé des les textes—comp. plus haut *să piară*—, avec *să sae*; de la même manière s'expliquent, naturellement, *să răsae, să răsare*)". P. 238: „*păind* (= *părind*) PH. XXVI, 2"; „*perindu* PS. CP XXXVI, 20, *pieindu* PH. XLVIII, 11". Leca Morariu *o. c., Codrul Cosminului*, II şi III, p. 324: „*ceriu* CPs 64, 65[2], 334—*ceiu* Sch 77, 79[2], 396, 418, Dos 84, 166, Cron I 12, 62, III 425" ; „*ceri* [pers. a II sing.] CE 441/15". P. 341: „p 1 sg *moru* Sch 389". Philippide, *Orig.*, II, p. 106: „*ceínd* Praxiul Voroneţ pag. 91". Aşadar, spre deosebire de ceiace am constatat în cazurile discutate anterior, în textele rotacizate avem nu numai forme cu *-ĭ*, dar şi forme cu *-r-* (de fapt la fel e şi cu limba textelor lui Coresi).

Spre deosebire de ce constatam în cazul verbelor în *-n*, în cazul de faţă, forma nouă, *-r*, se opune nu numai unei forme mai vechi, *-ĭă*, dar şi unei forme mai vechi, *-rĭă*. Acest dualism al formelor mai vechi, care variază după verb,—unele verbe au alternanţa ĭ *-r*, alte verbe au alternanţa *rĭ -r*,—a fost explicat pînă acum diferit. Pentru Philippide, *-l(ă)* este rezultat prin evoluţie fonetică (atît *l*+*i* +*o* cît şi *r*+*e*+*o* din latină trebuiau să ajungă, după învăţatul nostru, la *-ĭ*) iar *-rĭ(ă)* este o excepţie la această evoluţie fonetică. Astfel, în *Orig.*, II, p. 105, Philippide afirma că *r* (precedat de vocală accentuată) + ĭ vechiu + *u* ori *a* neaccentuaţi (de fapt autorul trebuia să vorbească de *ă*, căci e vorba de o schimbare din epoca romînească, nu din cea latinească) a dat în dacoromînă *r'*, care apoi ori şi-a pierdut muierea (şi a devenit deci *-ru*, *-ră*), ori a devenit ŗ (în celelalte dialecte el şi-o pierdut muierea, vezi p. 106). Philippide adăuga (p. 105): „In sufixele derivative *-árius, -érius, -órius*, din cauza diferenţierii (pentrucă altfel s'ar fi alterat prea tare fizionomia sufixului) *r'* ori şi-a pierdut muiarea ori s'a păstrat chiar muiat, în ĭ însă nu s'a prefă-

cut... Tot diferenţierii se datoreşte faptul că *r'* ori şi-a pierdut muiarea ori s'a păstrat ca muiat, dar nu s'a prefăcut în *ĭ* în *mór* ori *moĭ* (scris *mórĭu*) > *morior* (altfel s'ar ficonfundat cu *móĭĭ* > *mollio*), *mŏárĕ* > *moriat* (altfel s'ar fi confundat cu *mŏáĭe* > *molliaţ*) *mŏáre* > *muria* (altfel s'ar fi confundat cu *mŏáĭe* > *molliat*)". Iar la p. 113 Philippide admitea că *sar* este rezultat prin evoluţie fonetică din latinescul popular şi romînesc primitiv *saĭu*, în care, „din cauze nouă necunoscute", *l* rămăsese nemuiat ; căci *l* (precedat de vocală) + *ĭ* + vocală se moaie în limba română (v. p. 111-113). Păstrarea lui *r* în *mor* a fost explicată la fel şi de Leca Morariu, *o. c.*, p. 341. Impotriva acestei explicaţii s'a ridicat Densusianu, *Grai şi Suflet*, IV, p. 403, care, vorbind despre chipul cum concepea Philippide evoluţia lui *r'* în dacoromînă, spunea : „explicaţie greşită cînd se ştie—lucru elementar—că pereo a dat normal *pieriu* şi alături de acesta s'a zis *piei*, prin analogie cu *sai* < salio, analogia plecînd dela întîlnirea lui *tu pieri*, *el piere* cu *tu sari*, *el sare* Philippide consideră pe *sariu* ca representînd direct pe salio (cf. 113) prin schimbarea lui *l* în *r* mai veche decît alte casuri de *l*+*ĭ*+ vocală ; salio însă nu a putut da decît *saiu*, ca filium > *fiu*, iar *sariu* > *sar* nu este la rîndul lui—iarăşi lucru elementar—decît o refacere analogică după *pieriu* > *pier*. Densusianu tăgăduia apoi că diferenţierea ar fi avut vreun rol în menţinerea lui *r'* sau în prefacerea lui *r* în sufixul *-ariu* > *-ar* (*văcar*, *căldare*). Leca Morariu, uitînd că socotise ca rezultate prin evoluţie fonetică forme ca *ceĭu*, admitea şi el, *o. c.*, p. 317, că „forma *paĭĭ* e analogie după *saĭĭ* < *salio* prin paralela *saĭĭ* p 1 sg — *sare* p 3 sg care a dat şi pentru *pare* p 3 sg rezultatul *paĭu* p 1 sg". — Desigur, obiecţiile lui Densusianu sînt întemeiate : *r'* provenit din latinul *-ri-*, s'a păstrat intact în teritoriul rotacizant şi Moldova, căci aşa îl prezintă majoritatea cuvintelor de acolo, iar *salio* a dat în mod normal *saĭĭ*, căci din moment ce există o asemenea formă, care se încadrează în „legea" fonetică, alături de alta care nu se încadrează, ea este de considerat ca etimologică. Iar faptul că şi în textele secolului al XVI-lea avem *paru*, dar *saiu*, se explică prin aceia că formele analogice încă nu fusese create. Totuşi Densusianu n'a explicat dece, alături de *morĭĭ* nu există *moĭu*. După părerea noastră, diferenţierea tot trebuie invocată pentru a explica pe *morĭĭ*, dar ea trebuie invocată anume pentru a explica dece în cazul de faţă nu s'a produs analogia cu *saiu*, aşa cum s'a produs la *ceĭĭ*, *pieĭĭ*.—Aşadar în cazul verbelor în *-r*, situaţia la care se ajunsese cînd *-i* şi *-u* au devenit *-ĭ* şi *-ŭ* era următoarea : la verbe ca *morĭĭ*, *morĭ*, care în latină avusese *r*, se ajunsese la omonimie între pers. I-a şi a II-a sing. pe cale fonetică, şi în acest caz aveam un *r'* ; la alte verbe, care în latină avusese *l*, se ajunsese, tot pe cale fonetică, la omonimie între aceleaşi persoane, dar *l'* ajunsese la *i* (*saĭĭ*, *saĭ*) şi însfîrşit la altele, care în latină avusese *r* şi deci în romînă trebuiau să aibă *r'* (atestat dealtfel în secolul al XVI-lea la Coresi : *cerĭu*, *pierĭu*), se ajunsese la omonimie nu numai în aceste forme, etimologice, dar şi în cele create prin analogie cu *saĭĭ* : *ceĭĭ*, *ceĭ*, *pieĭĭ*, *pieĭ*.

Ni se pune întîiu de toate următoarea problemă : dece există astăzi în Muntenia forme cu *-r(ĭ)* în loc *-iĭ* sau *-rĭĭ*. Deoarece aceste forme sînt caracteristice şi dialectelor sud-dunărene, ar trebui să admitem că avem a face cu graiul emigraţilor din Sudul Dunării, stabiliţi la Nord. In acest caz deci graiul veniţilor din Sud şi-ar fi impus formele sale sau cel puţin şi le-a menţinut (ceiace nu s'a întîmplat în cazul verbelor în *-t*, *-d* şi *-n*). Rămîn însă neexplicate formele *cerĭu*, *pierĭu* dela Coresi (afară numai dacă admitem că dialectul muntean n'a produs în secolul al XV-lea formele analogice *ceĭu*, *pieĭu*, şi era încă la cele etimologice).

Se constată aşadar o serie de forme cu *-ru* sau *-ră* numai în limba textelor rotacizate şi a celor bănăţene din secolul al XVI-lea. Dacă în Banat fenomenul nu este curios, cum se poate explica el în textele rotacizante ? Căci el este în discordanţă cu cele constatate la verbele în *-t*, *-d* şi *-n* (adică *-r*, fiind vorba de un teritoriu rotacizant). Ele pot reda nişte pronunţii populare locale, existente şi astăzi acolo. Trebuie să atragem însă atenţia asupra faptului că forma de conjunctiv care trebuie considerată ca o formă cu *-r* (nu cu *-ri*) este cea în *-ră*, nu şi cea în *-re*, care desigur reprezintă un mai vechiu *-rĭă* (< lat. *-reat*), ştiut fiind că în romînă *ă* precedat

de ĭ ori sunet muiat s'a transformat în *e*. Dar şi *-ră* a a rezultat, poate, nu analogic, ci prin evoluţie fonetică, din *-re*, despre care tocmai am vorbit. Aşacă, de fapt, formele în *-re* şi *ră* n'ar trebui considerate ca nişte forme care ne interesează pe noi. Singurele forme care ar putea prezinta un paralelism, în ce priveşte modul lor de formare, cu formele verbale în *-t*, *-d* şi *-n*, ar fi deci cele în *-r* dela indicativ. Philippide ar fi putut explica formele ca *moru* din textele rotacizante prin acea pierdere a muierii pe care a admis-o el ca o evoluţie fonetică posibilă a dacoromînei. El ar fi trebuit însă să dovedească că în Maramureş a existat o regiune în care *r'* nu s'a prefăcut ĭ, ci şi a pierdut muierea. Căci pentru noi este evident că cele două evoluţii ale lui *r'* nu se puteau produce pe aceleaşi arii (la unele cuvinte o evoluţie, la alte cuvinte ceialată evoluţie), ci că ele trebuiau să se producă pe arii care să se excludă. De fapt, întrucît noi nu admitem că s'a produs o prefacere a lui *r'* în ĭ, ceiace ne rămîne de făcut e să stabilim aria pe care *r'* şi-a pierdut muierea. Fenomenul se întîlneşte în dialectele suddunărene, pe toată aria lor, apoi în unele graiuri muntene, oltene şi bănăţene (pentru Banat vezi Weigand, *Jb.*, III, p. 253, textul V, rîndul 5: *păcurar*, sing. neart., dar şi *răşchitor'ă*, p. 289, r. 4). In restul teritoriului dacoromîn *r'* s'a păstrat. Totuşi în Maramureş sau într'o regiune a Maramureşului, fenomenul nu s'a produs, căci la T. Papahagi, *Graiul şi foklorul Maramureşului*, găsesc *brăcinar* (p. 60, r. 11) şi *păcurar* (p. 60, r. 12), iar C. v. prezintă *-toru* în *ţietorului*, *făcătoru* (această formă e a copistului, căci cuvîntul e corectat), pentru care vezi Candrea, *o. c.* p. LXXXIV [1]). Priurmare formele ca *moru* din textele rotacizate şi cele actuale cu *-r*, din părţile nordice ale dacoromînei, se pot explica nu numai pe cale analogică şi din nevoia diferenţierii persoanei I-a şi a II-a sing. ind.

1) Desigur, procesul de pierdere a muierii, pe care l-a suferit *r'*, adică procesul de velarizare a acestui sunet, pleacă din aceiaşi tendinţă care a produs şi velarizarea şuierătoarelor şi siflantelor, şi el este deci un alt aspect al velarizării lui *e* şi *i* precedaţi de *r*. E de mirare însă că în graiul moldovean procesul nu s'a petrecut. Că însă o legătură există între velarizarea vocalelor precedate de *r* şi fenomenul nostru, pare să rezulte şi din faptul că în Banat, unde se zice *păcurar*, avem şi *sărli* 'sării', *murli* 'murii', vezi Weigand, *Jb*, III, p. 241.

prez., dar şi prin evoluţie fonetică. Totuşi mai e posibilă o explicaţie. Am văzut mai sus că *piară* din textele rotacizate poate fi explicat numai prin evoluţie fonetică. Din moment ce o asemenea formă exista în limbă, s'a putut crea prin analogie un *pĭer* pentru pers. I sing. ind. prez. Aceleaşi explicaţii sînt valabile şi pentru Banat, unele localităţi din Oltenia şi Muntenia, şi Sudul Dunării. Pretutindeni unde însă *eu pierŭ* a dat *eu pĭerŭ* prin evoluţie fonetică, *eu saĭŭ*, *tu saĭ* au devenit *eu sarŭ*, *tu sarĭ* (în Banat, prin analogie cu formele care aveau accentul pe desinenţă: *eu săr* sau *siăr*, *tu săr'*, vezi Weigand, *Jb.*, III, p. 239) prin analogie cu *eu pĭer*, *tu pierĭ* (căci acolo unde s'a născut *eu pĭer* se zice şi *tu pĭerĭ*, vezi *ALRM*, I, 398). Dacă în teritoriul rotacizat şi în Moldova *pieiu* s'a format după modelul lui *saĭu*, aici *sar* s'a format după modelul lui *pĭer*.

Aşadar apariţia verbelor cu *-r* în textele secolui al XVI-lea, fapt fără corespondent în cazul verbelor cu *-t*, *-d* şi *-n*, se explică, poate, prin aceia că verbele în *-r*, nu sînt datorite diferenţierii. Limba literară a evitat formele cu *-ĭă* (din *-rĭă*) sau *-rĭă* pentru acelaşi motiv pentru care a evitat şi formele cu *-ĭă* în loc de *-n*.

§ 51. — Deoarece, după cît ne îndeamnă să credem o serie de fapte, formele verbale în *-t*, *-d* şi *-n* au apărut în Banat şi Moldova cu cîteva secole înainte de secolul al XVI-lea, graiurile literare din Banat şi Moldova, din epoca cea mai veche a lor, nu pot fi considerate la origine ca identice cu graiul popular bănăţean şi moldovean. Prezenţa formelor cu *-ţ*, *-dz* şi *-n* în limba scrisă din secolul al XVI-lea, din Banat şi Moldova, ne duce către alte graiuri decît cele locale. Pentru graiul literar moldovenesc, se înfăţişează două ipoteze: sau el este, la origine, graiul descălecătorilor maramureşeni şi al unor Maramureşeni stabiliţi în secolul al XV-lea în părţile de Nord ale Moldovei, sau el este ieşit din graiul literar maramureşean. Că formele cu *-ţ*, *-dz*, *-ĭ* şi *-rĭ* nu se explică prin influenţa textelor muntene, (în special coresiene), o dovedeşte chiar grafia moldovenească cu *-dz*, şi nu cu *-z*, a formelor verbale în discuţie. Pentru graiul literar bănăţean cel mai vechiu trebuie să admitem numai presupunerea că el este graiul literar rotacizant sau ardelean

(nerotacizant), acomodat în mică măsură graiului popular bănăţean. Un text ca Palia dela Orăştie nu redă oricînd graiul din Banat, ci mai ales pe cel al textelor de tot felul din Ardealul secolului al XVI-lea şi din Maramureş. In ce priveşte graiul literar din Muntenia, sînt de spus următoarele: Deoarece avem motive să credem că Romînii sudduneareni care s'au stabilit spre sfîrşitul evului mediu în Oltenia şi Muntenia, au adus cu ei verbe în *-t -d* şi *-n*, graiul literar muntean trebuie considerat la origine sau ca graiul unei aristocraţii formate înainte de migrarea dela Sud şi care nu a primit nimic în această privinţă din graiul venitilor, sau ca o adaptare a graiului literar maramureşean la graiul popular şi aristocratic muntean, făcută de Munteni pentru uzul lor. [1])

1) Precum se vede, noi susţinem, împreună dealtfel cu Puşcariu Densusianu şi Philippide, că formele cu *-ţ, -dz* sau *-ń* şi *-t* sau *-ri* sînt cele mai vechi şi că ele erau extinse în preajma începuturilor literare pe o mare întindere a teritoriului daco-romînesc. Argumente în această privinţă a adus Puşcariu în *Z. Rek. d. Urr.*, (*Études*, p. 72, nota 3 dela p. 70). Verbe ca *credo, vendo, pono, expono*, au trebuit să sufere în primele timpuri ale limbii romîne, poate şi în latina populară, un fenomen de analogie, care să le dea aceiaşi terminaţie ca şi celorlalte (*video, sedeo, audio*), adică o terminaţie caracteristică conjugării a II-a şi a IV-a, ele rămînînd totuşi de conjugarea a III-a. Dacă astfel stau lucrurile, atunci expresia „verbe iotacizate" nu se potriveşte decît pentru aceste cîteva verbe de conjugarea a III-a care au căpătat terminaţia *-io* în latina populară. A înţelege prin verbe iotacizate şi pe celelalte, care deja în latineşte aveau *-eo* sau *-io*, este greşit. Prezenţa unui *-io*, în latina populară la aceste verbe nu se poate considera o iotacizare. Dealtfel nici pentru celelalte expresia iotacizare nu este justă. Prin asemenea termini derivaţi dela numele unui sunet sau unui grup de sunete, ca rotacizare, africatizare, palatalizare, etc. se înţelege ntotdeauna un fenomen fonetic sau o serie de fenomene foretice de natură fiziologică, iar nu nişte fenomene de analogie, de natură spirituală. Dar la urma urmei ea se poate accepta, convenind că avem a face cu fenomene de analogie. Ea nu este însă valabilă decît pentru epoca latinei populare, pînă la africatizarea lui *t* şi *d* + io şi pînă la muierea lui *n* şi *r* + io. Dacă cumva fenomenele de analogie n'au avut loc pe vremea latinei populare şi deci ele n'au constat în propagarea unui *i* şi la alte verbe, ci în propagarea unei africate sau a unui sunet muiat, atunci terminul iotacizare este deadreptul fals, potriviţi fiind terminii africatizare sau muiere. Un proces lingvistic romînesc nu poate fi denumit avînd în vedere cum ar fi trebuit să se producă el în latina populară, dacă între timp ar fi avut loc o evoluţie fonetică normală. Dar să zicem că şi în acest caz expresia n'a fost întrebuinţată decît pentru a scurta vorba. Expresia este însă nepotrivită şi pentru alte motive: expresia „verbe

CAP. VI.

ADJECTIVELE ŞI PRONUMELE DEMONSTRATIVE-DETERMINATIVE.

§ 52. Stările de lucruri din textele romîneşti vechi şi din actualele graiuri populare. — § 53. Vechimea şi originea formelor. — § 54. Originea locală a formelor din vechile dialecte literare.

§ 52. — Dialectele literare vechi au următoarele adjective şi pronume demonstrative-determinative, care se întîlnesc şi în limba modernă: *acest, această*, cere apar şi supt formele *cest, ceastă*, şi *acel, acea*. Ele apar şi cu un *-a* final: *acesta, aceasta, acela, aceia, cesta, ceasta, cela, ceia*. Vezi pentru secolul al XVI-lea O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 186-189, şi Rosetti, *L. r.*, p. 95-96. Densusianu spune, p. 187: „Sont attestés aussi: *astă* PO. Ex. 34; IP. 29 (comp.

iotacizate" — extinsă, printr'un abuz, la orice verbe terminate în *-ţ, -dz* sau *-z* *-i* (< *-ń*) şi *-ri* sau *-i* (< *-r*) —, ne face să credem că formele de bază ar fi cele cu *-t, -d, -n* şi *-r*, care ar putea fi numite neiotacizate. Cred că numai expresia „verbe iotacizate" l-a indus în eroare pe Tagliavini, care, *op. cit.*, p. 90, avînd în vedere formele analogice cu *-n* şi *-r*, spune că la ele consonanta încă n'a fost alterată de acţiunea lui *i*, iar avînd în vedere pe cele în *-d*, spune că *d* n'a fost transformat în *z*. Aceste forme neiotacizate sînt însă tocmai cele mai recente. Expresia verbe neiotacizate ar trebui să se aplice unor forme care n'au căpătat în latina populară un *i* şi n'au suferit schimbări ale grupului astfel născut. E drept că specialiştii preveniţi n'au căzut în această greşală, şi de exemplu Puşcariu, *Limba romînă*, p. 249, vorbeşte de o „desiotacizare" a verbelor atunci cînd vrea să denumiască apariţia verbelor cu *-t, -d, -n* şi *-r*. Dacă facem abstracţie de faptul că prin astfel de termini ar trebui să înţelegem numai fenomene fonetice, şi dacă facem abstracţie şi de faptul că în fond nu e o desiotacizare sau desmuiere, expresia pare mai potrivită decît cea de verbe iotacizate, întrucît prin analogie se ajunge acum la nişte forme care ar putea veni, pe calea unei evoluţii fonetice normale, din forme latineşti populare în care ar fi lipsit *i*. Dar repet: oare e bine să întrebuinţăm termini care arată ce a înlăturat analogia, în loc de a întrebuinţa termini care arată ceiace ea a creat? A denumi fapte de limbă romîneşti tîrzii avînd în vedere starea de lucruri care ar fi avut loc în latina populară, deci a privi fenomene atît de tîrzii din punctul de vedere al limbii latine populare, este greşit. Noi trebuie să denumim fenomenul după procesul real care a avut loc atunci cînd s'a produs. Neavînd a face cu fenomene din latina populară, ci cu fenomene romîneşti, va trebui să dăm apariţiei verbelor cu *-t, -d* şi *-n* şi *-r* alt nume. Dacă nu se poate găsi unul scurt, putem renunţa la aşa ceva. Dar cred că termini potriviţi se pot găsi. Pentru latina populară se va vorbi de verbe cu *i* şi verbe fără *i*, iar pentru romînă se va vorbi de verbe cu *-ţ, -dz* sau *-z, -ń* sau *-i* şi *-t* sau *-i*, şi de verbe cu *-t, -d, -n* şi *-r*.

astă noapte CC[1]. 256), *aiasta* CTd. 195; CB. I, 51; RLR. 52, *aiastă* CB. I, 77; DH. XI, 320, *aiastea* CB. I, 192". (IP = Învăţătură la Paşti, în Bianu, *Texte de limbă din secolul al XVI-lea*, III; RLR = Rosetti, *Lettres roumaines... tirées des archives de Bistritza*). Exemplele din *Cuvinte din bătrîni* (= CB) I, sînt toate din acte moldoveneşti. Aşadar în secolul al XVI-lea numai Ardealul central şi cel de Nord şi Moldova prezintau pe *aiasta, aiastea*. Rosetti, *Lettres, Grai şi Suflet*, II, p. 218, dă *(a)ista, (a)iasta*. In secolul al XVII-lea deasemenea apar în textele moldoveneşti *(a)ist, (a)iastă*. Un document din 1641, Gaster, I, p. 91, are *iastă*. Alte exemple, la Rosetti, *L. r.*, p. 96. Greşeşte deci A. Procopovici, cînd în *Rev. Fil.*, II, p. 328-329, invocînd citatele din *Dicţ. Ac.*, crede că formele *est, eastă* (fără *a-*), sînt atestate pentru prima oară în secolul al XVIII-lea, şi cînd întemeiază între altele şi pe această „constatare" teoria că ele sînt mai noi în limba romînă (p. 323-336). Vito Piluzio prezintă şi el *aiesti*, fem. pl. (vezi Gaster, I, p. 226). Densusianu, p. 188, mai spunea: „*Ăla, aia* ne sont jamais attestés, ce qui ne veut pas dire qu'ils étaient ignorés au XVI-e siècle (*aia* CTd. 220 est probablement écrit pour *aceia* et ne serait donc pas un exemple de *ăia* qu'on aurait mal transcrit)". Afirmaţia aceasta este valabilă şi pentru secolul al XVII-lea. Este de adăugat că atît în secolul al XVI-lea cît şi în al XVII-lea, nu apare nicăieri nici *ăsta, ăştia, ăstea* şi poate nici *astea*, în orice caz nu sînt normale. Limba veche deasemenea întrebuinţează formele acestea compuse cu *alalt: cesta alalt* sau *cestalalt, aceasta alaltă* şi *cela alalt* sau *celalalt* (Densusianu, II, p. 188). Tot acum trebuie să pomenim şi de articolul adjectival, care în limba veche apare nu numai cu formele *cel, cea*, dar şi cu formele *cela, ce(a)ia*, Densusianu, II, p. 170. Astăzi graiul popular din Moldova şi părţile de Nord-Vest al Dacoromînimii are adjectivul şi pronumele demonstrativ-determinativ *(a)ist, (a)est, (a)iastă, ceal*, (masc.) *cei*, (fem.), *aceala, aceie, (a)ista, (a)iasta, asta* şi articolul adjectival *ceal, cei*, iar graiul popular din Muntenia, Oltenia şi jumătatea de Sud-Est a Ardealului şi Banat are adjectivul şi pronumele demonstativ-determinativ *(h)ăsta, (h)asta, ahăsta, ahasta, (h)ăla, (h)aia, ahăla,*

ahaia, (h)ăst, (h)asta, (h)ăl, (h)a şi articolul adjectival *ăl (al), a*. Densusianu şi Candrea, *D.E.*, p. 15 şi 86, spun că formele cu *h* sînt în Banat, Sud-Vestul Transilvaniei, Mehedinţi şi Gorj. Philippide, *Orig.*, II, p. 212, cunoştea numai formele dela Munteni-Pădureni (Hunedoara). D. Găzdaru, *Descendenţii demonstrativului latin ille în limba romînă*, p. 151, 153, 155-156 şi 157, le constată în Criş-Mureş, Someş-Tisa, Munteni-Pădureni, Ţara Haţegului şi Muntenia, şi chiar Oltenia, Sud-Estul Transilvaniei şi Ţara Oltului. Această situaţie este confirmată parţial de *ALR*, care ne prezintă articolul adjectival cu *h* nu numai la Munteni-Pădureni, dar şi în judeţele Alba, Turda, Cluj, Someş, Năsăud, Mureş, Tîrnava Mare, Sibiu, Făgăraş şi Braşov (vezi *ALRM*, 264, 265, 280), ba chiar şi în localitatea 395 din Muntenia (*ibid.*). (In Banat nu apare decît în cîteva localităţi din jud. Caraş). Chiar D. Cantemir ne spune că Muntenii pronunţau *ahăla*. Avem desigur la el a face ori cu o formă populară, ori cu una din graiul familiar al boierilor. *ALRM*, hărţile pomenite, prezintă pe *cel, cea* în judeţele Arad (fără partea de Est), Bihor, extremitatea de Vest a judeţului Turda, partea de Vest a judeţului Cluj, partea de Vest şi Nord a judeţului Someş, judeţele Sălaj, Sătmar şi Maramureş, şi aproape tot judeţul Năsăud. Vezi şi *Graiul nostru*, II, p. 64: *ceia fraţi* (alte exemple pentru această regiune, la D. Găzdaru, p. 163-164). Apar însă în acest spaţiu cîteva localităţi cu *al* (333, 341). Formele *ăl(a), a* se întîlnesc chiar în Maramureş şi Oaş, unde textele secolului al XVI-lea ne arată că altădată a fost altceva. *Graiul nostru*, II, p. 63: *bala a spurcată* (O[15]); p. 65: *ala* 'acela', *besedzele alea, ala zmău*; p. 66: *a mai bătrînă* (alte exemple pentru aceiaşi regiune la Găzdaru, p. 145-146 şi 149). *ALRM* nu ne dă încă o hartă pentru *acesta*, ne dă însă în schimb una pentru *aceasta* (336). Deoarece însă forma *aiasta* este înlocuită în multe părţi cu *asta*, nu putem şti extensiunea lui *aist(a)*. Localităţile cu *(a)iasta* sînt mai puţine decît cele cu *cel*. Ele apar mai ales spre Nord-Estul, Nordul şi Nord-Vestul teritoriului dacoromîn. *Graiul nostru*, II, ne prezintă aceiaşi situaţie: p. 58: *aiasta* (O[15]); p. 61: *aiesta*; p 62: *aiste pustii*; p. 63: *aestui*. Şi în Maramureş este *iasta* şi probabil şi *ista*. Este de presu-

pus că formele cu *h* erau altă dată mai răspîndite în Muntenia. *ALRM*, hărţile citate, ne prezintă pe *cel* şi în Oltenia, în localităţile 850, 815, 825, 840, 846 şi 884. Tot aşa *Graiul nostru*, II, prezintă pentru Oltenia şi *(a)cela*, p. 13, r. 18, p. 14, r. 7 de jos (text), chiar *ceilanţ*, p. 45. Nu e o întîmplare că tot acolo apare şi articolul adjectival *cel, cea*. Acest articol adjectival apare şi în unele localităţi din restul Ardealului şi Muntenia. Hărţile 265, 280 şi 281 ne prezintă pe *cel* în unele localităţi din Buzău, Rîmnicul Sărat, Ialomiţa, Dobrogea şi din acea parte a Ardealului care în mod obişnuit are *ăl*. Este probabil că acolo apare şi adjectivul şi pronumele demonstrativ corespunzător. Moldova şi Nord-Vestul Dacoromînimii prezintă apoi astăzi *(a)istalant* şi *(a)-cealalant*. Restul teritoriului are *ăstalalt, ălalalt*. Aşadar prin Ardealul de Nord şi Nord-Est există şi *aista, aiasta, (a)istalalt* şi *cel*. Cum se face dar că graiul literar din toate părţile are în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea formele *(a)-cest(a)* şi *(a)cel(a)*?

§ 53. — G. Ibrăileanu, cursul citat, credea că în epoca veche în care s'a început a se scrie romîneşte, *acesta* exista în limba vorbită a tuturor Romînilor. *Dicţ. Ac.*, supt *ăst*, spune: „Raportul între *ăst* (*ast, est, ist*) şi *acest* este analog cu raportul între „acel" şi „ăl". Odinioară trebuie să fi existat între ele o deosebire reală de sens şi *acesta* să fi însemnat „iacă ăsta"; fiind deci mai expresiv se va fi întrebuinţat mai ales în funcţiune demonstrativă, pe cînd *ăst* va fi fost întrebuinţat mai mult în funcţiune determinativă, precum se poate cunoaşte din cazurile în care *ăst* nu poate fi înlocuit (nici în limba literară de azi) prin *acest*. Scriitorii au ales dela început forma cea mai expresivă, chiar cînd acest lucru nu era absolut necesar, şi astfel *acest* a devenit cuvîntul cel literar. In vorbire însă, avînd la dispoziţie gesturile şi înălţarea vocii spre a da mai multă expresie pronumelui demonstrativ, nu a fost necesar să se aleagă forma cea mai expresivă *acest*. Intr'adevăr în graiul poporului de pretutindeni şi în limba comună [= limba uzuală a claselor de sus], *ăst* (*ast, est, ist*) e pînă astăzi cu mult mai des întrebuinţat decît *acest*, care se răspîndeşte în cercuri mai largi abia în timpul din urmă, prin influenţa limbii literare". Impotriva acestor presupuneri se ridică A. Procopovici, *Rev. Fil.*, II, p. 323-336, şi în special 327-328, 328-329 şi 331. Ceiace l-a făcut să nu admită aceasta este concepţia sa despre apariţia formelor *ăl, ăst, el, est*, pe care, împotriva explicaţiilor de pînă la dînsul, le consideră forme analoage, iar nu etimologice, adică continuatoare directe ale lui *ille* şi *iste* din latină, şi le crede create după secolul al XVI-lea. P. 327-328: „Cîtă vreme am crezut că *ăl, ăst* sînt forme vechi, cari au existat întotdeauna în limba noastră, n'am avut alt expedient, decît acela de a atribui asemenea preferinţe stilistice scriitorilor noştri vechi. Nu putem constata însă la ei şi alte maniere de felul acesta, cîtă vreme nu s'a creat o tradiţie literară izvorîtă din structura graiului sau graiurilor în cari s'a scris mai întîiu sau n'au intervenit anumite stratificări sociale, ca cele de cari vorbesc în altă parte (*Rev. Fil.* I, p. 256, nota). Ar fi foarte curios ca formele acestea, atît de răspîndite astăzi, să nu fi pătruns nici într'un singur caz într'o literatură destul de cuprinzătoare, ai cărei autori au fost de cele mai multe ori oameni fără de multă învăţătură. Observăm că scriitorii veacurilor trecute nu se prea pot emancipa de particularităţile dialectului lor nici mai apoi, cînd se străduiesc să observe tradiţia stabilită prin opera înaintaşilor lor sau cînd nu voiesc decît să copieze în mod cît se poate de exact un text mai vechiu. Păstrăm deci din explicările Dicţionarului academic numai partea relativă la raportul dintre limba literară pe de o parte şi graiul poporului de pretutindeni şi limba comună [limba uzuală a claselor de sus] pe de altă parte". P. 331: „Concluziunea noastră este prin urmare că mai întîiu scriitorii noştri vechi n'au putut întrebuinţa forme ca *ăst, ăl* şi variantele lor (*ele, este*, etc.), pentru că nu existau în graiul lor, iar apoi cînd acestea şi-au făcut apariţia, ele n'au putut pătrunde decît cu greu (cfr. *eastă* din sec. XVIII la I. Neculce şi E. Kogălniceanu [dar noi am arătat mai sus că *iastă* apare şi în secolul al XVII-lea], pentrucă li se opunea o tradiţie. Cît despre formele cu *a-*, de tipul lui *aist(a)*, singurele care trebuie să fi existat în toate vremurile, ele apar în scrisul nostru, precum am văzut, foarte de cu vreme şi destul de

numeroase. Că nu se găsesc în textele husite, pare să fie o simplă întîmplare, motivată poate totuşi de împrejurarea că n'au fost prea obişnuite în graiul în care au fost scrise aceste texte, de vreme ce au cam ieşit din uz şi din celalalt graiu rotacizant, al Istroromînilor". Credem însă că Procopovici n'are dreptate cînd susţine apariţia analogică şi tîrzie a pronumelor *ăst* (*est*), *ăl* (*el*). Tot concepţia mai veche, a lui Meyer-Lübke, reluată de Puşcariu, Candrea, Densusianu şi Tiktin, (vezi locurile indicate de Procopovici, p. 323-325), şi accceptată şi de Philippide şi Găzdaru, ni se pare cea întemeiată. Procopovici are însă dreptate în altă privinţă. El susţinea, p. 325 326, că nu este explicată dezvoltarea lui *ille* sau *illum* (de fapt, cu fonetismul latinesc popular, **ellu*) în *-lu*, articol substantival, în *ăl*, adjectiv şi pronume demonstrativ şi determinativ şi articol adjectival, şi în *al*, semn al genitivului substantivelor şi pronumelor substantivale, şi articol al pronumelui posesiv şi al numeralelor ordinale. Sau, pentru a vorbi mai clar, el susţinea că n'au fost găsite cele trei condiţii fonetice deosebite, în care trebuia să se găsească **ellu*, pentru a ajunge la formele în discuţie. Invocînd o frîntură de frază ca *caballum illum illum formosum illum vicini illui*, care ar trebui să stea la baza romînească *calul ăl frumos al vecinului*, el spunea că nu se poate vedea o deosebire de condiţii fonetice care să ducă la dispariţia lui *i-* din primul *illum*, la prefacerea celui de al doilea în *ăl*, şi a celui de al treilea în *al*. Trebuie să spunem că cercetătorii de pînă astăzi au găsit aceste condiţii: poziţia accentuată (deci de cuvînt cu accentul său) şi cea neaccentuată (deci de proclitic sau enclitic), numai că nu s'a lămurit cum aceste două condiţii pot explica trei evoluţii diverse şi nu s'a arătat întotdeauna condiţia (poziţia accentuată sau neaccentuată a) fiecărei evoluţii. A voi să explici trei evoluţii simultane prin două condiţii este imposibil. Una din evoluţiile fonetice în discuţie trebuie să fie mai veche. Noi credem că articolul substantival *-lu*, cu apocopa lui *e-* şi cu reducerea lui *ll* la *l*, este, cum arată dealtfel şi celelalte limbi romanice (fr. *le, la, les*, it. *lo, la, gli, le*, sp. *la, los, las*, etc.), un fapt latinesc popular [1]). Presupunerea apare şi mai plauzibilă cînd luăm în consideraţie că *ille* ca articol apare la mulţi scriitori latini, începînd cu Plaut şi Cato (vezi D. Găzdaru, p. 69, nota ** şi p. 70-72, la care trebuie adăugate cele spuse de C. Balmuş, *Étude sur le style de saint Augustin*, p. 54-58). Desigur, **ellu* a pierdut accentul numai atunci cînd a devenit articol, şi numai în urma acestui fapt a fost posibilă apocopa. Apocopa însăşi este explicată de noi ca o pronunţare neglijentă, de felul celei care se observă la cuvintele care devin forme gramaticale (rom. *oiŭ* în loc de *voiu*, ca auxiliar de viitor ind., *am* în loc de *avem* ca auxiliar de perfect compus ind., etc.) [2]). Socotim ca puţin probabilă părerea lui Găzdaru, *o. c.*, passim, care e şi a tuturor romaniştilor, că articolul s'a născut în limba romînă după epoca latină, din formele neaccentuate ale determinativului **illu*. Procesul admis de acest cercetător, al apocopei lui *a-* din **alu*, este mutat de noi în latina populară, cînd *a-* suna *e-*. (Socotim şi mai greşită părerea lui Gamillscheg, *Zum romanischen Artikel und Possessivpronomen, Sitzungsberichte der preuss. Ak., Phil.-Hist. Klasse*, XXVII, 1936, p. 22, că *i* al articolului s'a păstrat ca *e* în romîna cea mai veche). Admitem, cu Găzdaru, că apocopa s'a produs numai cînd **ellu* era proclitic, dar socotim aceasta ca valabil pentru latina populară din celelalte regiuni decît aceia pe care se va forma poporul romînesc. Nouă ni se pare că latina populară dela baza limbii romîne, care trebuie să fi avut, ca şi romîna din secolul al XVI-lea încoace, tendinţa de a întrebuinţa adjectivele demonstrative şi determinative după substantiv, a mutat după substantiv şi articolul latinesc popular (după ce el suferise apocopa) [3]). Procliza articolului în textele rotacizante, în condi-

1) Ipoteza aceasta, după cîte ştim neimaginată încă de romanişti, a fost făcută şi de colegul meu, D. Şt. Marin (comunicare orală), care o întemeiază numai pe identitatea de evoluţie în toate limbile romanice.

2) Cred că şi prefacerea lui *ille* în cazurile oblice ca pronume personal neaccentuat este un fenomen latinesc popular şi că apocopa lui *e*, care n'a fost posibilă decît după acest proces, este şi în acest caz, tot latinească populară. Unitatea stărilor de lucruri din limbile romanice este în acest caz cea mai bună dovadă.

3) Aşadar noi vedem în tendinţa romînei spre ordinea cuvintelor care

ţii în care celelalte texte nu o prezintă, pare să redea o situaţie dialectală (şi azi procliza există pe fostul teritoriu rotacizant în împrejurări în care nu se întîlneşte în restul teritoriului dacoromîn), cu origini pînă pe vremea latinei populare (căci el merge cu celelalte limbi romanice). Articolul şi semnul de genitiv, *al*, a ieşit, cum au arătat Tiktin, *Dicţ.*, I, p. 10 şi 39, şi Philippide, şi, după acesta din urmă, şi Găzdaru, p. 119-120, din forma neaccentuată iniţială a latinului popular tîrziu **ellu*, în care *e-* a devenit *a-* după legile fonetice ale limbii romîne. Dar această formă neaccentuată trebuie socotită nu ca un fapt latinesc popular, ci ca un fapt romînesc. In latina populară, acel **ellu* care nu era articol, trebuie să fi fost oricînd accentuat. Faptul că în franceză, italiană, etc., avem identitate între articolul numeralelor ordinale şi pronumelor posesive de o parte şi articolul definit de alta, nu trebuie să înşele: mai întîiu numeralele ordinale romîneşti sînt o inovaţie faţă de ce găsim în celelalte limbi romanice, iar pe de altă parte, cînd s'a pus problema creării numeralelor ordinale şi a pronumelor posesive, care cer un articol prepozitiv, romîna, care aşeza de pe atunci articolul hotărît la sfîrşit, şi deci nu-l mai putea folosi, a trebuit să apeleze la **ellu*. Adjectivul şi pronumele demonstrativ şi determinativ *ăl* (dar şi *al*) a ieşit din forma accentuată, prin prefacerea lui *e-* precedat de *u* final al cuvintelor precedente, în *ă*, cum au admis Puşcariu, *Dicţ. Ac.*, şi *Dacor.*, V, p. 786, 795 (care însă a crezut că are a face cu forma neaccentuată), Candrea şi Densusianu, *D.E.*, p. 85 (care n'au precizat dacă silaba era accentuată sau nu) şi D. Găzdaru, p. 147 (care nu insistă asupra faptului că e vorba de silaba accentuată. Acesta din urmă face, p. 145, greşala în care a căzut şi Tiktin, de a considera varianta *al* ca rezultată prin schimbări identice cu cele care au dus la articolul şi semnul de genitiv *al*, ceiace înseamnă că pentru această variantă admite poziţia neaccentuată. Cred că trebuie să admitem o analogie cu formele feminine şi chiar confuzie (a-

constă în substantiv + adjectiv demonstrativ sau determinativ (şi dealtfel orice adjectiv) explicarea faptului atît de mult discutat şi, după părerea noastră încă nelămurit pînă acum, că articolul definit este în romineşte enclitic.

nalogie) cu forma *al* articol şi semn al genitivului, provocată de identitatea între unele forme ale celor două cuvinte. Foarte probabil, la schimbarea lui **ellu* în **ăllu* a contribuit şi nevoia de diferenţiere faţă de pronumele personal **ellu*. Dealtfel, dacă ne luăm după faptul că **estu* a dat *ăst* numai în graiul muntean şi bănăţean, trebuie să presupunem că schimbarea lui **ellu* în *ăl* s'a produs tot numai acolo, ceiace se şi constată de fapt. In orice caz, faptul că dialectul muntean şi cel bănăţean sînt dintre cele care velarizează pe *e* precedat de labiale, (cînd în silaba următoare nu este *e*, *i* sau sunet muiat), se potriveşte cu această constatare.

Nu trebuie să admitem deci în explicaţiile noastre fonetice „o întreagă gamă de variaţiuni foarte distincte în diferitele lor funcţiuni", cum credea Procopovici, p. 325, ale accentului de intensitate al lui **ellu*, ci două: una accentuată şi alta neaccentuată, **ellu* sau **lu* ca articol fiind deja un fenomen latinesc popular. Prezenţa unui **ellu* accentuat, ca articol, în latina populară, nu putea stingheri de loc pe **ellu*, demonstrativ şi determinativ, deasemenea şi el accentuat. Philippide, *Orig.*, II, p. 464-466 şi 490-493, a arătat că în meglenoromînă şi în macedoromînă *ţela*, *ţea* şi *ţela*, *ţă*, *ţesta*, *ţásta* (*ţgsta*) sînt şi articole. Cred deci că Procopovici greşeşte cînd susţine, p. 326, că în funcţiile în discuţie **ellu* era totdeauna neaccentuat. Nici afirmaţia sa dela p. 325 („ar trebui să presupunem deci că între *ăl* şi *al* s'a produs o diferenţiere sintactică, căreia nu i-am putea descoperi temeiurile") nu este întemeiată. La p. 336 el va explica funcţiile sintactice prin aceia că *al* vine din lat. *a(d)*+ **illu* (explicaţie dată întîiu de Meyer-Lübke, vezi p. 325). Dar nu e nevoie de aşa ceva cînd *e* iniţial neaccentuat s'a transformat în limba romînă în *a*. Diferenţierea sintactică între cele două cazuri în discuţie este uşor de văzut cînd avem în vedere că *ăl* se referă şi astăzi la substantivul la care se referea în latină, — numai în cazul cînd e articol adjectival se referă la adjectiv —, pe cînd *al* se referă astăzi la numeralul sau genitivul de după dînsul, deşi în latină aparţinea substantivului de care atîrnă şi genitivul sau numeralul. Funcţia nouă nu s'a putut naşte decît în acel moment în care individul vorbitor a considerat pe **ellu* ca

un element atîrnător de substantivul în genitiv, ca un element al acestui substantiv (cu această ocazie adaug că este greşit să se numească *al* articol demonstrativ, aşa cum face Procopovici, p. 336, el nefiind nici articol, nici demonstrativ, ci un semn al genitivului substantivelor). Dealtfel această funcţiune nouă a lui **ellu* nu se va fi născut, aşa cum presupune Procopovici, în fraze în care s'a ajuns şi la adjectivul şi pronumele *ăl*, ci în fraze deosebite, şi deci în latina populară dela baza limbii romîne nu se va fi spus *caballum illum formosum illum vicini illui*, cum crede Procopovici, şi nici chiar *caballu lu ellu formosu ellu vicinu lui*, cum ar trebui să modificăm această frîntură de frază pentru a o pune în acord cu concepţiile noastre exprimate mai sus, ci poate s'a spus numai *caballu lu ellu formosu vicinu lui*, şi numai *caballu lu vicinu lui* şi *caballu lu ellu vicinu lui*, care mai tîrziu, în limba romînă, au ajuns, prima, la *calulu elu* (*ălu*) *frumosu vecinului*, şi ultimele la *calulu vecinului* şi *calulu elu vecinului* şi apoi *calulu alu vecinului*. Cred că articolul şi semnul de genitiv **ellu* (nu se poate admite că *al* vine din adjectivul demonstrativ şi determinativ romînesc *ăl*, şi nu din **ellu* latinesc popular; la aceasta se opune faptul pe care-l vom discuta mai jos, că *ăl* nu e general romînesc) a devenit neaccentuat numai în momentul în care n'a mai fost raportat la substantivul la care se referea de fapt, ci la genitivul următor lui. Dar Procopovici vedea şi alte dificultăţi în explicarea dată pînă la dînsul lui *ăl* şi *ăst* (p. 326-327 pentru *ăl*, şi p. 328 pentru *ăst*). După dînsul, *e-* din *elu* şi *estu* ar fi trebuit să devină în limba romînă *ie*, aşa cum se întîmplă cu orice *e* iniţial romînesc. La aceasta se poate răspunde că o asemenea constatare în ce priveşte *e* iniţial se bazează pe un material lingvistic recent, din secolul al XVI-lea sau al XV-lea încoace. Se poate admite că în primele timpuri ale limbii romîne şi chiar mai tîrziu, pînă aproape de secolul al XV-lea, limba romînă, cel puţin în unele regiuni ale sale, — cele care au transformat pe *elu* în *ălu* —, avea pronunţia *e* iniţial, iar nu *ie* iniţial. Un sprijin al concepţiei sale vedea Procopovici şi în situaţia pe care, din punct de vedere al pronumelor şi adjectivelor demonstrative, o prezintă celelalte dialecte (p. 328-331), precum şi în situaţia pe care ar prezinta-o vechea romînă literară (p. 328-329). Cu privire la situaţia din vechea romînă am atras deja atenţia că ea este alta. Rămîne să vedem ce spun pentru problema noastră celelalte dialecte romîneşti. Iată afirmaţiile lui Procopovici, p. 328: „Formele *ăl, ăst, ei, eşti, ele, este* sînt necunoscute dialectelor de dincolo de Dunăre şi din Istria. Ba într'însele nu se găseşte nici o singură formă corespunzătoare lui *ăl* îndeosebi, deci cu funcţiune de pronume demonstrativ, care l-ar continua pe *ille*. Cît despre *iste*, nici acesta nu există în dialectele acelea fără ca să i se fi adăogat vreun alt element şi se pare că n'a existat altă dată fără de asemenea adaus nici în dacoromîneşte. Nu mă voiu ocupa la locul acesta de formele de tipul lui *(a)cest(a)*, pentrucă nu prea au importanţă în această ordine de idei pentru problema noastră, dar voiu da mai multă atenţiune formelor de tipul lui *(a)ist(a)*". Acestea afirmaţii sînt în parte inexacte sau măcar prea categorice, atunci cînd nu se pot spune decît lucruri probabile. Dacă, precum susţine Procopovici, p. 329, în dialectul macedoromîn vor fi existînd numai forme cu *a* iniţial, deci numai *aist(u)* şi *aţel(a)*, faptul nu înseamnă numaidecît că în macedoromînă n'au putut exista odată şi formele fără *a-*. Acest dialect avînd preferinţă pentru *a* protetic, formele mai vechi, fără *a-*, au putut fi lăsate în părăsire. Cînd e vorba de dialectul meglenoromîn (p. 329-331), Procopovici însuşi recunoaşte că lipsa formelor cu *a-* se explică prin apocopa lui *a* iniţial, caracteristică dialectului. Dacă se aplică această metodă dialectului meglenoromîn, ea trebuie aplicată şi dialectului macedoromîn. Dar dacă în dialectul meglenoromîn lipsa formelor cu *a-* trebuie explicată prin apocopa lui *a* iniţial, aceasta nu înseamnă, cum crede Procopovici, că dialectul meglenoromîn a avut la început numai forme cu *a-*. El a putut avea şi forme fără *a-*, care au devenit însă norma, fiindcă apocopa lui *a* iniţial era caracteristică dialectului. Cu privire la istroromînă (p. 330-331), în care există *ţela istu, ţăsta ista* şi *ista*, pomenite de Procopovici, dar şi *cela* (*ţela*), *ce* „aceia", *cei'i* „cei", *ţesta* (*ţăsta, ceasta*), vezi S. Puşcariu, *Studii istroromîne*, II, p. 162-164. Procopovici

însuşi dă lucrurile ca probabile. Chiar dacă şi acest dialect se caracterizează prin apocopa lui *a* iniţial, cum relevă Procopovici, după Puşcariu, — ar fi putut fi citat şi Philippide, *Orig.*, II, p. 32-33 —, formele fără *a-* au putut să fie originare. Procopovici crede, p. 331-334, că poate înlătura obiecţia ce i s'ar putea aduce pe baza formei feminine *astă*, existentă în toate dialectele, explicînd pe *astă* prin *ha(c) ista*. Dar dacă *astă* prezintă dificultăţi de explicare, relevate de Procopovici la p. 332, *ha(c) ista* nu prezintă mai puţine dificultăţi, el trebuind să dea *aiastă*, nu *astă*. E mai probabil că *astă* vine direct din *ista*. Renunţăm să mai facem observaţii şi afirmaţiilor autorului dela p. 334-336, deoarece ele nu ne interesează prea mult la soluţionarea problemelor noastre, deşi, în urma celor susţinute de noi mai sus, am avea de făcut corectări sau complectări. Rezultă însă că Procopovici ar fi putut explica printr'un etymon latin numai pe *ăst* (*est*), deşi şi aici sînt de făcut puternice observaţii, nu însă şi pe *ăl* (*el*). Afirmaţia sa dela sfîrşitul discuţiei (p. 336), că *ăl, al, ea, a*, etc. „nu sînt decît prescurtări sau prescurtări transformate ale pronumelui demonstrativ (*a*)*cel* (*a*)*cea* etc.", ne apare de o uşurinţă incalificabilă, rămînînd neexplicată dispariţia lui *c* în aceste prescurtări, concepute probabil de autor ca rezultatul unor analogii.

§ 54. — Aşadar nu din cauză că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea n'ar fi existat forme ca *ăst, ist* şi *ăl* n'au apărut ele în limba celor mai vechi texte romîneşti şi în niciunul din vechile dialecte literare (cu excepţia lui *ist*, care totuşi apare în Ardeal şi Moldova). Obiecţiile făcute de Procopovici afirmaţiilor din *Dicţ. Ac.*, întrucît se întemeiază pe convingerea că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea nu existau aceste forme, sînt greşite. In ele este totuşi şi ceva bun, dar aceasta pentrucă autorul a luat în consideraţie şi alte fapte. Intr'adevăr, dacă aceste forme, şi de-altfel şi *aist*, nu apar în limba textelor rotacizante, trebuie să admitem că ele nu existau în graiul popular care a stat la baza acestor texte. Ajungem astfel să distingem o regiune (despre care nu ştim dacă se extindea la tot spaţiul rotacizant), în care nu existau decît (*a*)*cest* şi (*a*)*cel*. Dacă astăzi

în aceiaşi regiune avem *ăst* şi *al* şi *aist* (pe lîngă *cel*), asta se explică prin puternicul fenomen de năvălire a faptelor lingvistice de la Sud de Mureş şi Est de Carpaţi în spaţiul altădată rotacizant. Şi faptul că formele nemoldoveneşti care năvălesc sînt *ăst* şi *al*, ne arată că regiunea dela Sud de Mureş avea, atunci cînd acţiunea ei asupra regiunii dela Nord de Mureş a început puternic, aceleaşi adjective şi pronume demonstrative (şi articole adjectivale) ca şi Muntenia. Poate forma *aia*, care apare în C.T. şi a fost considerată de Densusianu ca o greşală de scris, este un prim fapt de graiu popular ardelean central, pătruns în limba scrisă. Dar graiul literar muntenesc are şi el (*a*)*cest*(*a*) şi (*a*)*cel*(*a*), deşi popular în Muntenia şi Ardealul de Sud este, cel puţin dela 1700 încoace, de cînd avem pentru *ahăla* mărturia lui D. Cantemir, *ăst*(*a*) şi *ăl*(*a*) sau (*a*)*hăsta* şi (*a*)*hăla*. Prezenţa lui (*a*)*cela* este atestată deja la 1521, în scrisoarea boierului Neacşu: (*a*)*ceale corabii* şi *locul cela strimtul*. Ce trebuie să admitem? Că avem a face cu o influenţă a textelor rotacizante asupra graiului muntean cult, în secolul al XV-lea? E drept că textele rotacizante n'au fost cunoscute întîiu de Coresi, ci de clericii dela biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, care pe urmă le-au pus la dispoziţia lui Coresi, cum foarte exact a arătat N. Sulică, *Athenaeum*, 1939, articolul *Preoţii dela biserica Sf. Nicolae din Braşov ca precursori ai lui Coresi*, vezi în special p. 253-258, şi că interesul lor pentru textele rotacizante poate fi urcat pînă în secolul al XV-lea. Dar înainte de a admite aceasta, trebuie să ne asigurăm de faptul că niciun graiu popular muntean n'a putut să dea graiului scris muntean aceste forme. Se poate găsi, în cadrul statului muntean (care se întindea cîteodată şi în Sudul Ardealului), un graiu popular care să fi prezentat odată formele (*a*)*cesta*, şi (*a*)*cela*?

Trebuie să stabilim întîiu de toate dacă *ăst*(*a*) şi *ăl*(*a*) reprezintă în Oltenia, Muntenia şi Sudul Ardealului, adică pe toată aria dialectului muntean, formele primordiale, ale latinei populare, sau dacă nu cumva ele reprezintă nişte forme de împrumut, dela dialectul bănăţean. Aceasta cu atît mai mult, cu cît în Oltenia şi Muntenia avem pe alocurea şi (*a*)*cel*(*a*). Deoarece în Oltenia şi Muntenia s'au stabilit

Romîni veniţi din Sudul Dunării şi din Ardeal, trebuie să încercăm a afla ce forme au putut aduce ei. Dat fiind că în Ardealul de Nord exista şi există încă *(a)cest(a)*, *(a)cel(a)* iar în meglenoromînă *ţista*, *ţeastə* şi *ţelə*, *ţea*, (pe lîngă *aistu*, *aistă* şi *ĭestu*, *ĭestă*, *ĭastă*), este de admis că forma *(a)cel(a)* din Oltenia şi Muntenia nu este străveche munteană, ci adusă de pomeniţii imigranţi, mai ales că ea apare în localităţi în care şi alte particularităţi de grai ne arată o origine streină. Nu trebuie să se scape însă din vedere că migrările dela Sudul Dunării n'au adus oricînd o asemenea formă. Banatul şi Haţegul, al căror grai se prezintă în întregime ca venit dela Sud, au doar *(h)ăst(a)* şi *(h)âl(a)*. Totuşi în Muntenia nu din această cauză avem astăzi formele acestea. Numai situaţia din Oltenia s'ar putea explica în felul acesta, căci, precum am arătat la § 34, acolo avem graiuri înrudite cu cele bănăţene şi haţegane.

Formele mai vechi ale latinei populare sînt **estu* şi **ellu*. Formele **eccestu* şi **eccellu* sînt mai noi. Dacă limba romînă le posedă şi pe unele şi pe altele, fiecare din cele două grupuri trebuie să fi ocupat la origine ca dealtfel şi astăzi, numai o parte din teritoriul de limbă latină din care va ieşi romîna. Textele rotacizante ale secolului al XV-lea şi al XVI-lea ne dezvăluie în Maramureş o situaţie care este cea mai nouă în latina populară. Situaţia existentă astăzi în Muntenia, jumătatea de Sud-Est a Ardealului, Banat şi Oltenia, pe care am restrins-o, pentru epoci anterioare, la teritoriul dacoromînesc dela Sud de Mureş, este dimpotrivă cea mai veche în latina populară. Dialectele din Sudul Dunării prezintă primul tip (cel maramureşean), dar prezintă şi forme din **estu*. Pentru macedoromînă însă, forme ieşite din **eccestu* prezintă numai Dalametra (*aţistu*) şi Boiagi (*aţestu*) (vezi G. Pascu, *Dict.*, I, p. 30). Este de presupus că aceste forme nu se găsesc decît într'o singură regiune a dialectului macedoromîn, poate numai la Fărşeroţi şi la Macedoromînii din oraşele Albaniei, care, prezintă unele asemănări cu graiul meglenoromîn şi cu cele migrate la Nordul Dunării [1]).

1) In *BIFR.*, IX, p. 175-179, am susţinut că Fărşeroţii şi Macedoromînii din oraşele Albaniei sînt la origine Romîni cu grai de tip meglenoromîn. Acum însă, cînd cred că Meglenoromînii din Ţîrnareca au fost din evul mediu în Macedonia (vezi mai sus, § 34), trebuie să admit că Fărşeroţii şi Macedoromînii din oraşele Albaniei au locuit şi ei, din aceiaşi epocă, cam tot prin Macedonia.

In acest caz, dialectul macedoromîn ar merge cu Moldova, ca o regiune cu **estu* şi **eccellu*. Va fi avut Moldova mai înainte şi pe **eccestu*? Sau poate dialectele suddunărene vor fi avut mai înainte vreo arie ca cea maramureşeană şi vreo arie ca cea moldovenească (în care era **estu*) şi pe urmă au amestecat cele două arii? Nu se poate spune nimic în această privinţă. Nu se poate, numai pe baza acestor fapte, susţinea că Moldovenii şi Macedoromînii ar fi fost altădată vecini. Se poate totuşi bănui, judecînd după situaţia actuală, că toate aceste dialecte ocupau o poziţie intermediară între cele de tip maramureşean şi cele de tip meridional dacoromînesc (Banat, Ardealul de Sud, Oltenia, Muntenia), şi că cele cu formele mai vechi, ale latinei populare, trebuie să fi alcătuit o arie izolată a Romaniei. Dar pentru problemele noastre nu e nevoe să mergem cu presupunerile pînă în epoca romană. Să încercăm a stabili care era repartiţia acestor forme spre sfîrşitul evului mediu şi să căutăm a vedea dacă ea ne apare legitimată cît de cît.

Spre sfîrşitul evului mediu aria lui **estu* şi **ellu* cuprindea dialectele muntean şi bănăţean, adică tocmai dialectele care nu palatalizase labialele (exclus fiind graiul crişan-maramureşean şi cel istroromîn). Cum, după cele stabilite mai înainte, dialectul muntenesc se vorbia pe atunci în Sudul Ardealului, Oltenia şi Muntenia, şi poate şi în munţii Balcani, iar dialectul bănăţean şi oltean se vorbea pe valea Timocului şi a Moravei, aria **estu* şi **ellu* ocupa un spaţiu mai vast ca cel de azi. Se poate presupune că, la origini, numai graiul muntean a avut aceste forme şi că dela el le-a împrutat, deja în evul mediu, dialectul oltean şi bănăţean. Ne îndeamnă la aceasta atît faptul că graiul bănăţean prezintă înrudiri cu cel macedoromîn, istroromîn şi meglenoromîn, care au alte forme, cît şi faptul că Muntenia prezintă şi în alte ocazii unele arhaisme ale latinei populare (**reniclu*, vezi Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen*; totuşi, în cazul lui **reniclu*, graiul muntean merge împreună cu meglenoromîna şi macedoromîna, pe cînd în cazul ad-

jectivului şi pronumelui *ăl* trebuie să admitem că el nu alcătuia o arie cu celelalte două dialecte). Faptul că dialectul muntean este la o extremitate a Romaniei explică suficient dece el a păstrat faze mai vechi ale latinei populare. Ar trebui să admitem că numai mai tîrziu, după ce ***estu*** devenise la Munteni ***ăstu***, forma aceasta, împreună cu *ăl*, s'a extins peste graiul oltean şi bănăţean (pe cînd acestea erau deja în Sudul Dunării). Emigraţii suddunăreni sau ardeleni cu alte forme, de pe teritoriul muntean, au trebuit să-şi părăsească formele lor pentru cele muntene. Dar aceasta nu s'a întîmplat pretutindeni, căci desigur nu e o întîmplare că tocmai în Buzău, Rîmnicul Sărat şi Ialomiţa, unde, pe baza altor fapte lingvistice, am presupus o populaţie suddunăreană care a stat o bucată de vreme în Ardeal, apare *cel-*. Aşadar, dacă am vrea să explicăm printr'un graiu oltean, muntean sau ardelean de Sud situaţia adjectivelor-pronumelor demonstrative-determinative din dialectul literar muntean, ar trebui să recurgem numai la graiurile imigranţilor suddunăreni şi ardeleni pe teritoriul muntean. Acesta e însă în contradicţie cu concluziile la care ne duce examinarea altor fenomene. Examinarea fenomenului palatalizării labialelor ne-a arătat că limba literară muntenească a ieşit din graiul anterior venirii acestor Romîni. Acum ar trebui să admitem că şi Romînii veniţi de peste Dunăre au contribuit. Dar oare aceşti Romîni au putut intra în clasa boierească a Munteniei ? Faptul că toate particularităţile lingvistice care îi caracterizează nu aparţin limbii literare din Muntenia şi în general limbii literare romîneşti, ne-ar dovedi că ei n'au putut pătrunde în clasa boierească din Muntenia. Numai în cazul de faţă am avea un fapt de limbă caracteristic lor, care a pătruns în limba literară. S'ar putea oare admite că şi ei au intrat în constituirea clasei boereşti din Muntenia, dar că nu şi-au putut impune decît aceste fapte lingvistice, ce vor fi fost acceptate de ceilalţi pentru valoarea lor stilistică, fiind mai solemne, mai serioase şi mai frumoase decît *ahăla* şi *ahăsta* şi chiar decît *ăla* şi *ăsta?* Poate este de admis că ei n'au contribuit deloc la impunerea formelor *acela* şi *acesta* în graiul literar, pe această cale, a pătrunderii noilor veniţi în clasa cultă, ci în-

tr'un cu totul alt mod. Poate ele au pătruns în limba literară munteană prin preoţii dela biserica Sf. Nicolae din Braşov, originari din Şcheii Braşovului, care vorbeau un graiu la origine meglenoromîn. Dar în acest caz este de admis că, asupra graiului literar muntean s'a exercitat şi influenţa textelor maramureşene, căci preoţii dela această biserică au cunoscut textele în discuţie de vreme. Faptul că graiul preoţilor braşoveni se potrivea, din acest punct de vedere, cu cel al textelor maramureşene, i-a determinat să le accepte în limba lor scrisă. Boierii munteni le vor fi acceptat prin corespondenţa cu Saşii şi prin contact cu înşişi aceşti preoţi (vezi cele spuse de Sulică, *l. c.*, p. 258-261 şi 344-346). Dar desigur, la aceasta i-a îndemnat şi faptul că în Muntenia unii oameni de jos, veniţi din Sudul Dunării sau din Ardeal, pronunţau *(a)cest(a)* şi *(a)cel(a)*. Nu se poate admite cu nici un chip că boerimea muntean ă care a întemeiat statul, avea în limba ei *acest, acel,* ce ar fi fost la început şi munteneşti, şi că în primele secole ale statului muntean graiul popular muntean a împrumutat dela graiurile din Ardealul de Sud, Banat şi Oltenia formele *ăst* şi *ăl*. Orice origine ar avea însă aceste două adjective şi pronume, *acela* şi *acesta*, dacă valoarea lor stilistică este problematică pentru începuturile graiului literar muntean, ea este sigură pentru secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea. Faptul că, deşi pe vremea lui D. Cantemir exista în popor forma *ahăla* şi poate şi *ahăsta*, şi desigur şi *ăla* şi *ăsta*, — dar aceste forme vor fi existat şi în limba uzuală a boerilor, cu care mai ales va fi venit în contact Cantemir —, totuşi ele n'au pătruns în limba scrisă a timpului, dovedeşte, contrar celor susţinute de Procopovici, că *acesta* şi *acela* aveau o valoare stilistică. Ea însă n'a fost aceia pe care le-o dă *Dicţ. Ac.*, ci aceia de solemnitate, de seriozitate şi de frumuseţe, cum am spus mai sus.

Să trecem acum la graiul literar din Moldova. Dacă acest graiu prezintă, pe lîngă formele moldoveneşti *(a)ist(a)* şi *(a)cel(a)*, singurele care se găsesc azi în graiul moldovenesc şi care vor fi existat în el şi în cele dintîiu timpuri, şi forma *(a)cest(a)*, care se găseşte în textele rotacizante, scrise în Maramureş, avem o probă că el nu se identifica

la origine cu graiul popular moldovean, ci trebuie scos din graiul rotacizant maramureşean. Dar s'ar putea susţinea că această identitate se explică prin faptul că, la un moment dat, în a doua jumătate a secolului al XV-lea sau în secolul al XVI-lea, textele rotacizante au fost cunoscute şi citite în Moldova. Presupunerea aceasta este definitiv înlăturată de faptul că într'un document scris în slavă, dela Alexandru cel Bun, din anul 1431, apare demonstrativul românesc *cest* (чест оурнкъ), Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 315 (faptul a fost relevat de Damian P. Bogdan în *Contribuţii la studiul diplomaticei vechi moldoveneşti*, Bucureşti, 1935, p. 11, unde autorul îl numeşte, greşit, pronume personal). Deoarece această formă pronominală nu se poate explica prin vreunul din graiurile ardelene pe care le-am constatat în jumătatea de Nord a Moldovei şi peste Prut, căci aceste grauiri trebuie să fi venit în Moldova mai tîrziu, nu ne rămîne decît ipoteza că ea a fost adusă din Maramureş de către descălecători. In secolul al XVI-lea, sau poate chiar mai înainte, pătrunsese în graiul literar moldovenesc însă şi formele populare moldoveneşti *aist(a)* şi *ist(a)*. Chiar dacă ele făceau impresia de familiar, cum e cazul cu ele astăzi, ele totuş au pătruns în limba literară, spre deosebire de *ăst* şi *ăl* din Muntenia, care n'au pătruns decît în limba modernă.

In ce priveşte graiul literar din Banat, el apare, din punctul de vedere al fenomenului discutat, tributar dialectului literar rotacizant şi celui din Ardeal.

CAP. VII.

LIPSA MEGLENOROMÎNISMELOR ÎN CEL MAI VECHIU GRAIU LITERAR MUNTEAN.

§ 55. Dispariţia lui *h* şi *γ'* iniţiali şi intervocalici. — § 56. Epenteza lui *i* între vocală accentuată şi *k'* urmat de vocală palatală. — § 57. Imperfectul indicativului în *eam* al verbului *a fi*. — § 58. Verbele perfective cu prefix de origine slavă. — § 59. Prepoziţiile *după* (*dupe, dăpă, dipă*) şi *depe* (*dupe, după*).

§ 55. — Printre faptele pe care, în *BIFR*, IX, p. 152, 165 şi 168, întemeiam teoria că în secolul al XIII-lea şi al XIV-lea s'a produs o însemnată migraţie de Romîni suddunăreni, cu graiu de tip meglenoromîn, la Nordul Dunării, erau şi dispariţia lui *h* şi *γ'*, iniţiali şi intervocali. Eu constatam anume că aceste fenomene, caracteristice Meglenoromînilor, la Nordul Dunării caracterizează nu numai pe Romînii din Şcheii Braşovului, cum credea C. Lacea, *Dacor.*, IV, p. 353 şi urm., în articolul *Sînt în Transilvania aşezări de Romîni veniţi din Sudul Dunării sau nu sînt?*, dar şi pe Romînii din Săcele (jud. Braşov), iar dispariţia lui *h* (nu şi a lui *γ'*) caracterizează o mulţime de localităţi din Oltenia şi Muntenia. Mai sus, § 34, noi am arătat însă că dispariţia lui *h* în toate condiţiile în care sunetul apare (fenomen spontan, nu combinatoriu), era realizată şi în graiul din Sîrbia, Banat şi Ţara Haţegului, şi că dispariţia lui *γ'* se întîlneşte şi în unele localităţi muntene. Întocmai ca şi Lacea, nu atrăgeam atunci atenţia asupra faptului că, dacă dispariţia lui *γ'* iniţial şi intervocalic lega graiul unor localităţi suddunărene cu graiul meglenoromîn din Ţîrnareca, dispariţia lui *h* lega o vastă arie dela Nordul Dunării de întregul dialect meglenoromîn. Cele două fenomene se produc pe arii care nu-s identice şi ar fi trebuit tratate separat. Marea înrudire dintre ele ne-a determinat însă să le discutăm aici împreună. Este evident că ele sînt înrudite şi cu dispariţia lui *χ'*, care se întîlneşte în graiul meglenoromîn fără cel din Ţîrnareca.

Am spus mai sus, la § 34, trimiţînd la Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 137-138, că dispariţia lui *γ'* se întîlneşte şi în dialectele bulgare din Macedonia, precum şi în unele dialecte bulgare răsăritene. Cu toate acestea, alte fapte ne-au obligat să considerăm pe Dacoromînii care au pierdut pe *γ'*, ca veniţi din Macedonia, iar nu din Bulgaria răsăriteană. Trebuie să adăugăm aici că şi dispariţia lui *h* înainte de *r, l* şi vocală se întîlneşte în aceleaşi regiuni în care se întîlneşte şi celălalt fenomen. (Mladenov, *o. c.*, p. 143, o caracterizează: „die weitverbreiteste Aussprache in den meisten ost- und wbg. Maa. [= Mundarten]", iar la p. 144, arată că fenomenul dispariţiei lui *h* se întîlneşte în dialectul din Prilep; P. Skok, *Revue internationale des études balkaniques*, anul II, p. 302:

„on dit généralement partout en Macédoine *máalo*, pl. *máala*“ ; cuvîntul vine, ca şi *mahalà* al nostru, din arabul *mahalla*, prin mijlocirea limbii turce). Dispariţia lui *h* se întîlneşte însă şi în limba sîrbă, anume în unele regiuni ale dialectului štokav. Ea apare în textele slave chiar în secolul al XV-lea (vezi Bărbulescu, *Fonetica*, p. 472). Deoarece aria de dispariţie a lui *h* este, pe teritoriul dialectului muntean (deci şi în Oltenia şi Sudul Transilvaniei), cu mult mai întinsă decît cea a dispariţiei lui *γ'*, se iscă întrebarea dacă toţi aceşti Romîni norddunăreni, care au pierdut pe *h*, pot fi consideraţi ca originari numai din Macedonia, cum am făcut cu cei care au pierdut pe *γ'*. Lucrul n'ar fi imposibil, şi s'ar putea admite că chiar graiurile bulgare răsăritene care au pierdut pe *h* şi pe *γ'*, sînt venite din Macedonia mai ales că, după cît aflu din Mladenov, p. 148 şi 336, între aceste dialecte bulgare răsăritene avem şi graiuri cu *k'* şi *ć* în loc de *št* (cel din Târnovo) (în cazul fenomenului de faţă Mladenov nu vorbeşte nimic despre o migraţie din Vest spre Est, deşi el a admis unele migraţii de Slavi din Macedonia pe teritoriul bulgar răsăritean). Desigur însă că graiul din Sîrbia, Banat şi Haţeg, care şi el a pierdut pe *h*, nu trebuie adus din Macedonia, ci din nişte regiuni sîrbeşti în care *h* a dispărut. S'ar mai putea admite că atît în unele localităţi din Oltenia şi Muntenia, cît şi în altele din Ţara Haţegului, dispariţia lui *h* se explică prin aceia că populaţia a fost la origine bulgară sau sîrbă din regiunile în care *h* a dispărut.

Cel mai vechiu caz de dispariţie a lui *h*, atestat de texte, ni-l prezintă numele de botez *Asъkъnъ*, al unuia din cei doi fraţi, întemeietori ai imperiului romînobulgar (1186), căci acest nume este desigur de origine turcă (pecenegă sau cumană) : *hasan*. (Numele romînesc prezintă şi muierea lui *s*.) Lipsa lui *h* în Ţara romînească este atestată întîia oară în numele de familie *Orъkov*, din documentul dela 20 Mai 1388 (Panaitescu, *Documentele Ţării Romîneşti*, I, p. 48). In documente anterioare cu un deceniu sau două apare numele topic de povîrniş, de padină, *Orъkhova*, (< vechiu slav literar *orъchъ* 'nucă') vezi *ib*., p. 36, 39 şi 43, cu *h*. Se pare că este o legătură între numele topic şi numele personal.

Ne întrebăm însă dacă avem a face cu un boier romîn sau cu unul bulgar, stabilit în Ţara romînească.

§ 56. — In *BIFR*., IX, p. 169-170, atrăgeam atenţia asupra faptului că Romînii din Şcheii Braşovului şi din Săcele, a căror origine suddunăreană se dovedea fie numai prin prezenţa în graiul lor a unor fenomene ce apar numai în meglenoromînă (şi bineînţeles şi în macedoromînă, întrucît aceasta merge de atîtea ori cu macedoromîna), fie şi prin unele informaţii scrise, prezintă unele fenomene fonetice care nu se găsesc în meglenoromînă, dar care apar într'o mulţime de localităţi din Muntenia şi Oltenia. Acolo mai spuneam (p. 169) : „Foarte probabil, în Oltenia şi Muntenia aceste localităţi sînt aceleaşi în care apar şi meglenoromînismele pomenite mai sus (în unele cazuri aceasta se poate afirma cu siguranţă), întocmai cum e cazul şi cu localităţile din Sudul Ardealului. Urmează de aici că cel puţin o parte din Meglenoromînii [de fapt voiam să zic : Romînii din Bulgaria medievală cu graiu de tip meglenoromîn] care au migrat la Nord de Dunăre, aveau şi particularităţi dialectale care îi deosebeau de strămoşii actualilor Meglenoromîni din Ţîrnareca, cu care erau de altfel cei mai apropiaţi în graiu. In felul acesta graiurile din Oltenia, Muntenia şi Sudul Ardealului devin un izvor de informaţii pentru graiul Romînilor din imperiul romînobulgar“. Exemplificam atunci aceasta cu epenteza lui *ĭ* între *é* şi *ó* urmaţi de *k'e*, *k'i*, pentru care dădeam şi exemple. De fapt este de adăugat că *ĭ* apare şi după *á* şi *ú* în condiţia pomenită. In *Graiul nostru*, I, p. 16, întîlnim *straĭchină*, pentru care vezi şi E. Gamilscheg, *Oltenische Mundarten*, Wien, 1919, p. 55, (relevat şi de Rosetti, *Grai şi Suflet*, II, p. 168 şi *L. r*., p. 60). *ALR* ne procură exemple ca *genuiche* 776 şi *genuinche* 874 (vezi *ALRM*, I, 86). S'ar putea presupune că fenomenul s'a produs şi cînd vocala accentuată era *i* şi poate şi cînd urmau alte consoanante palatale decît *k'*, dintre care mai ales *g'*. Insist asupra faptului că fenomenul nu alcătuieşte arii continui, ci mai degrabă şuviţe sau mici arii fără legătură între ele. Vezi *ALRM*, v. I, hărţile 21, 27, 82, 86, v. II, 331, 414. Fenomenul apare şi în texte vechi, în aceleaşi condiţii. El a fost relevat în astfel de texte de Drăganu, *Dacor*., III, p. 496 (seco-

lul al XVII-lea), şi de C. Lacea, *Rev. Fil.*, I, p. 76 (în Codicele Puşcaşul, scris în 1770 de Popa Bucur Puşcaşul din Bran, jud. Braşov).

N. Drăganu, *Dacor.*, III, p. 476-477, 487-497 şi 502-508, este cel dintîiu care a considerat fenomenul ca fiind acelaşi cu epenteza lui ĭ după *á, é, ú* + *n, r* şi *l* + *e*, care apare în unele texte vechi romîneşti, (din secolul al XVI-lea), iar Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 380-381, este cel dintîiu care l-a considerat identic şi cu epenteza lui ĭ după *î'* (din *á* latin) + *n* + *e*, *i*. Rosetti, în *Grai şi Suflet*, II, p. 167-173, şi *I. l. r.*, IV, p. 80-83, a acceptat părerea lui Drăganu, iar în ultima lucrare citată, a susţinut legătura cu epenteza din *cîine*, fără a pomeni pe Puşcariu. Procopovici, *Dacor.*, IV, p. 44, a tăgăduit că ar fi vreo legătură între fenomenul din *cîine* şi cel din textele dacoromîneşti nordice, ale secolului al XVI-lea. Densusianu, *Hist.*, II, p. 72, unde vorbea numai de epenteza din textele secolului al XVI-lea după *u'*, spunea numai că fenomenul este analog epentezei din *cîine, pîine, mîine*. Chiar Rosetti vorbea numai de analogie între fenomenul *straĭchină* şi celălalt (*L. r.*, p. 60). Faptul însă că epenteza se produce în toate aceste trei cazuri în condiţii deosebite şi în arii care nu se suprapun deloc sau se suprapun parţial, mă obligă să admit că avem a face nu cu un singur fenomen, ci cu trei fenomene, bineînţeles înrudite, care adică sînt manifestări ale aceleiaşi tendinţe articulatorii. Epenteza înainte de *k'* aparţinea la început numai unor graiuri de tip meglenoromîn din Bulgaria. Epenteza înainte de *n, l, r*, care apare în *P. ş.*, la copistul C, care era nerotacizant, în Evangheliarul slavoromîn dela Petrograd, în texte năsăudene şi moldovene, într'un document slav din Tîrgovişte dela 1600 şi în Evangheliarul scris de Radu dela Mănicesti, pare să fie popular numai în Nord, nu şi în Muntenia, unde va fi fost o influenţă literară a textelor nordice, şi se întindea pe o regiune redusă. Epenteza din *cîine, mîine, pîine* avea şi are o extensiune cu mult mai mare decît celelalte două, întîlnindu-se pe tot teritoriul muntenesc, pe jumătate din teritoriul oltenesc, în cîteva localităţi din regiunea Criş-Mureş şi Moldova şi în meglenoromînă, (vezi Philipide, *Orig.*, II, p. 96, şi a-

ici, mai sus, § 20). Fac precizarea că în Oltenia fenomenul apare numai în Dolj, părţile vecine din Mehedinţi, Gorj, Romanaţi şi partea de Sud a Vîlcii (vezi *ALR, loc. cit.*) şi că graiul meglenoromîn din Ţîrnareca nu prezintă fenomenul, acolo existînd forma *mān'(l'ă)* (Capidan, *Meglenor.*, I, p. 112). Densusianu, *Grai şi Suflet*, II, p. 378, şi Capidan, *Arom.*, p. 214, au semnalat epenteza între *ă'* şi *n* şi în macedoromîna de Nord (*căĭn'l'i, măĭn'le, mĭĭn'le*, etc.), unde avem şi epenteza lui ĭ după *a* + *l'u* (Capidan, *loc. cit.*; vezi şi Rosetti, *I. l. r.*, IV, p. 83). In *BIFR.*, IX, p. 178, eu am considerat exemplele de mai sus, din macedoromîna de Nord, ca meglenoromînisme, deoarece am susţinut că la origine Fărşeroţii au fost tot Romîni cu graiu de tip meglenoromîn. Acum însă, susţinînd că Meglenoromînii din Ţîrnareca locuiesc acolo unde sînt astăzi, din cele mai vechi timpuri (vezi mai sus, § 34), nu mai sînt obligat să consider pe Fărşeroţi ca nişte foşti Meglenoromîni, ci ca un grup intermediar la origine între aceştia şi Macedoromîni. Şi nu este nimic curios dacă epenteza lui ĭ între *ă'* şi *n*, care s'a petrecut nu numai în meglenoromînă, dar şi în Muntenia, se găseşte şi într'un dialect care la început făcea transiţia spre cel macedoromîn. Acelaşi lucru trebuie spus şi despre cazurile de epenteză din macedoromîna de Nord, după *á* + *l'u*. Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 381, şi Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 70 şi 74-75, au considerat fenomenul din *cîine, mîine, pîine* ca unul din acelea care ar dovedi că, după desfacerea Macedoromînilor din trunchiul romînesc primitiv, Meglenoromînii au mai avut încă, o bucată de vreme, legături cu Dacoromînii. (Puşcariu nu exprimă această părere la locul citat, ci spune numai că prezenţa fenomenului şi în meglenoromînă ne arată vechimea fenomenului. Dar în *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études*, p. 119, şi în *Studii istroromîne*, II, p. 337-342, el admite că fenomenele pe care dacoromîna le are în comun cu meglenoromîna sau istroromîna sau cu amîndouă aceste dialecte, se explică prin aceia că dialectele în discuţie au continuat a avea legături şi după desfacerea macedoromînei, care s'a izolat la un moment dat de celelalte graiuri romîneşti). Puşcariu şi Capidan plasau deci fenomenul între momentul desfacerii Macedoromî-

nilor din trunchiul romînesc şi acela al desfacerii Meglenoromînilor din acelaşi trunchiu. Procopovici, *Dacor.*, IV, partea I-a, p. 44-61, considera fenomenul acesta printre cele pe care dacoromîna şi meglenoromîna le-au realizat în perioada romînei primitive, concepută, dupăcît rezultă dela p. 61-66, ca romîna de pînăla năvălirea Slavilor şi cea a Bulgarilor, cînd, după părerea sa, Macedoromînii şi Meglenoromînii au migrat spre Sud. Susţinînd acestea, el trebuia numaidecît să combată părerea lui Capidan despre cronologia fenomenului (el plasa doar fenomenul înainte de desfacerea Macedoromînilor din trunchiul comun). Admiţînd la p. 64 că Romînii primitivi s'au despărţit întîiu în două grupuri: Macedoromînii şi Meglenoromînii de o parte, Dacoromînii şi Istroromînii de alta, el nu mai putea admite continuarea unor relaţii între Dacoromîni şi Meglenoromîni în epoca în care ele nu existau între Macedoromîni şi Dacoromîni. Soluţia sa era (p. 64): „Asemănările dintre dialectul meglenoromîn şi cel dacoromîn se pot explica prin situaţia lor periferică în cuprinsul ţinuturilor străromîne". Această frază ne îndeamnă să credem că, după autor, fenomenul s'a produs în mod independent în cele două dialecte, mai ales că explicaţia fiziologică pe care el o dădea fenomenului, *l. c.*, în special p. 48-49 şi 50-51, i-l arăta ca una din evoluţiile normale ale lui *ă*, pus în alte condiţii decît acelea în care el devenea *î* simplu (nu *î'i*). El se întemeia tocmai pe această explicaţie fiziologică pentru a susţinea că fenomenul este romînesc primitiv. Dar tocmai această explicaţie fiziologică este greşită, căci *î'i* nu este o evoluţie a lui *ă* în anumite condiţii, ci este rezultatul a două schimbări fonetice: aceia care l-a prefăcut pe *ă* în *ă'* (căci epenteza s'a produs pe vremea cînd în locul latinescului *ă* + *n* + vocală aveam un *ă'*), şi aceia care a introdus un *i* între acest *ă'* şi *ne* sau *ni* următori. După Densusianu, *Grai şi suflet*, II, p. 378-379, fenomenul din *cîine* ar putea fi la Nordul Dunării unul din acele macedoromînisme, pe care le-a admis acest învăţat la Nordul Dunării, [1]) dar

1) Autorul nu preciza dacă fenomenul s'a răspîndit printr'o migraţie de Macedoromîni, aşa cum admitea despre alte macedoromînisme dela Nord de Du-

dintr'o epocă mai tîrzie. Rosetti, *I. l. r.*, IV, *l. c.*, consideră fenomenele în discuţie ca realizate după perioada romînă primitivă, plasată de el (vezi p. 18-20) pînă în secolul al X-lea. Mai înainte, Philippide, *Orig.*, II, p. 318, susţinuse deasemeni apariţia independentă cu privire la fenomenul din *cîine*. Apariţia acestui fenomen şi în regiunea Criş-Mureş, — în Moldova el a putut fi adus pe calea unor colonizări recente —, este un fapt pe care încă nu ştiu cum să-l interpretăm: apariţie independentă? sau în legătură cu cel din Muntenia şi Meglen? Prezenţa unor meglenoromînisme în regiuni apropiate, — meglenoromînismele relevate de Densusianu, *Grai şi suflet*, II, p. 379-380 —, mă îndeamnă să accept a doua alternativă, şi să presupun anume că am avea a face cu nişte Meglenoromîni sau cel puţin nişte Romîni suddunăreni, cu un graiu asemănător celui din Meglen, stabiliţi în Ardeal într'o epocă foarte veche. Prezenţa fenomenului la Munteni şi Meglenoromîni nu poate fi considerată ca o apariţie independentă. Această susţinere a noastră va fi întărită dacă se vor constata şi alte asemănări între graiul muntean şi cel meglenoromîn. (E vorba de graiul celor mai vechi Munteni, nu de graiurile de tip meglenoromîn, emigrate spre sfîrşitul evului mediu din Sudul Dunării.) Desigur, el s'a produs atunci cînd Muntenii locuiau în Balcani şi la Dunărea olteană şi munteană, în imediata vecinătate a Meglenoromînilor şi a Romînilor cu graiu de tip meglenoromîn. Prezenţa lui numai în aceste două graiuri nu obligă numaidecît la teoria că Macedoromînii s'ar fi desfăcut de Dacoromîni mai înainte decît Meglenoromînii (dealtfel, ar trebui să admitem că nu toţi Dacoromînii au avut aceste legături mai îndelungate cu Meglenoromînii, ci numai Muntenii), căci doar diferenţierea dialectală este posibilă şi fără desfacerea prin migraţie a unui popor în mai multe ramuri. Prezenţa fenomenului în cele două graiuri nu ne obligă nici să admitem că aceste graiuri erau periferice în teritoriul romînesc primitiv, căci doar o inovaţie fonetică poate apă-

năre, sau dacă el s'a răspîndit prin imitaţie. Această ipoteză e făcută de autor, după ce el s'a gîndit să explice prezenţa fenomenului în meglenoromînă prin originea dacoromînă a Meglenoromînilor (e vorba de binecunoscuta sa teorie despre originea Meglenoromînilor).

rea şi într'o regiune centrală. Noi credem totuşi că aria fenomenului nostru era, în romîna primitivă, periferică, dar aceasta rezultă din alte fapte.

Cu privire la fenomenul din textele nordice dacoromîneşti, N. Drăganu, *l. c*, şi C. Lacea, *l. c.*, au susţinut că el caracteriza şi caracterizează graiul Şasilor din Ardeal, şi că se explică prin influenţa limbii săseşti. Aceşti cercetători considerau ca scrise de Saşi textele în care apare un asemenea fenomen. Drăganu extindea această explicaţie şi la fenomenul din *oĭchĭŭ*. După dînsul, acest fenomen s'a răspîndit în Muntenia datorită relaţiilor comerciale dintre Saşi şi Ţara Romînească. Impotriva tuturor acestor afirmaţii s'a ridicat Rosetti, *Grai şi Suflet*, II, p. 167-173, care invoacă faptul relevat de alţii, că majoritatea Saşilor vorbesc corect romîneşte şi că fenomenul în discuţie caracterizează numai pe puţini. După dînsul, în textele dacoromîneşti, (nordice sau muntene), avem a face cu un fenomen dialectal romînesc, care are analogii şi în alte limbi. Totuşi cu privire la copistul C al Psaltirii şcheiene, la care se întîlneşte o particularitate de punctuaţie grecească, — anume întrebuinţarea punctului şi a virgulei pentru semnul întrebării —, admite ca posibilă o influenţă a limbii greceşti, căci în dialecte greceşti din regiunea Maina (Sudul Peloponesului) există un fenomen aproape identic (vezi p. 168-169 şi nota 5 dela p. 168). Autorul mai releva, p. 170, că fenomenul apare şi în macedoromînă (*cuibaire*, sing. *cuibár*, în jurul Bitoliei, comunicat de T. Papahagi, şi *maire* = *mare*, în „lista de cuvinte romîneşti comunicată istoricului J. Lucius în a doua jumătate a sec. al XVII-lea de către arhiepiscopul catolic al Ohridei, bulgarul Francisc Şoimirovici") şi în istroromînă (*roĭş* = *roşi*). Noi nu tăgăduim că în unele texte, — unele din ele sigur scrise de Saşi —, fenomenul se poate socoti ca un fapt caracteristic limbii romîne vorbite de Saşi, dar socotim ca mai probabilă presupunerea că el este un fapt dialectal romînesc, pe care Saşii, învăţînd romîneşte, l-au respectat. Credem însă că epenteza înainte de *k'* este sigur romînească, căci ea apare ca adusă de Romînii cu graiu de tip meglenoromîn, veniţi din Sudul Dunării, aşa cum am susţinut în *BIFR*, IX, *l. c.* Atunci însă nu invocam în sprijinul afirmaţiei mele decît faptul că ea apare în graiul Romînilor din Şcheii Braşovului, dovediţi în mod indiscutabil ca originari din Sud. Astăzi pot aduce şi un alt argument, care în acelaşi timp arată cu precizie de unde au venit toţi Romînii cu *oĭchĭŭ*: în dialectele bulgare din Macedonia avem un fenomen identic. Deosebirea constă numai în aceia că epenteza lui *ĭ* nu apare numai înainte de *k'*, dar şi înainte de *n* şi chiar alte consonante. Intr'adevăr, Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, spune următoarele. P. 136: „Bemerkenswert ist die Antizipation der Palatalität in gew. maked. Maa: *koĭń, kóĭn, kaméĭne, nóĭk', nóĭk'a* < *nók'a* abg. нощтьнъ, *siréĭne* 'Käse', *iadéĭne* 'Essen', *sidéĭne* 'sitzen' usw. Kuk.-Vod. [= Kukuš şi Voden, localităţi în Macedonia de Sud]...; *koĭńi* und *koĭn, déĭne*, aber *den, denot, kámeĭńe*, aber *kámen(ot), kánam* 'einladen', aber *kaneĭne* usw. in Prilep..." P. 151: „Palatale Assimilation haben wir in den wbg. *máĭk'a, mák'a, sénk'a, ťúľk'a, devóĭk'a, devók'a* (Vid. [= Vidin])u. ä." P. 154: „Von Metathese einer Artikulationslage könnte man auch bei der sogen. Antizipation der Palatalität sprechen, die in gewissen wbg. Maa vorkommt und die wieder an ähnliche Prozesse in anderen Slavinen erinnert. Statt *lóże* 'Weingarten' wird *lóĭze* artikuliert (lóĭzъ mit ъ-Reduktion des unbet. *e* in Novo-selo l. c.); so *bráĭk'a* neben *brák'a* < abg. *bratъmъ*: in Deb. [= Debăr] und sonst in Makedonien *koĭń*, selbst *koĭn* < *koń*, in Kuk. Vod. u. a. *imáĭne, kaméĭne* < *imánьe, kamenьe* usw. Schon mbg. (Siebenbürgen) [e vorba de Bulgarii din Transilvania, din epoca mediobulgară] *taĭta* acc. sg. nom. **taĭt* < abg. тать. Progressiv bei Pop. Metodij (XVII. Jahrh.) *voĭsk'a, vosk'a* statt *voĭsk'a*; vgl. nbg. dial. *ma(ĭ)k'a, devók'a* usw." [1]). Fenomenele din cele două limbi dovedesc o mare asemănare de bază de articulaţie şi presupun deci amestecul etnic, prilejit de convieţuirea pe acelaşi teritoriu vreme îndelungată. Aşadar pomenita particularitate a Romînilor din Şcheii Braşovului şi din atîtea localităţi ardelene, oltene şi muntene

1) Eu consider însă toate aceste fenomene de anticipare, asimilaţie şi metateză drept unul singur şi susţin că împărţirea acestuia în trei procese distincte e arbitrară. Cred că distincţiile care se fac astăzi în procesele fonetice: asimilaţii, disimilaţii, etc., nu ţin samă de natura adevărată a proceselor fonetice.

cere să-i socotim pe aceştia veniţi tot din Macedonia, întocmai cum cerea palatalizarea labialelor şi dispariţia lui *γ'* şi *h*. Interesant e însă că în pomenitele graiuri slave *ĭ* apare şi înainte de alte consonante, printre care şi *n*. Aceasta ne face să credem că şi epenteza lui *ĭ* din *cĭine* se explică tot prin amestecul etnic al Romînilor cu Slavii din Macedonia. Rămîne însă neexplicat dece, în acest caz, fenomenul romînesc s'a produs pe o arie cu mult mai vastă, căci cuprinde şi dialectul muntean cel mai vechiu, de dinainte de migrarea Romînilor cu graiu de tip meglenoromîn, spre Nord. Cazurile de epenteză înainte de *r*, relevate de Rosetti pentru graiul macedoromîn din Macedonia, cele de epenteză înainte de *-rc* şi *-p, -pă*, pe care le găsesc în Capidan, p. 68 şi 119 (*pueirc* = *porc*, *poĭp* = *popă*, *snueip* = *snop*), şi cele de metateză a lui *ĭ* precedat de *ar, ăr*, pe care le-am relevat eu în meglenoromînă (*BlFR*, IX, p. 169 şi aici mai jos, § 57), nu sînt izolate. S'ar putea admite că şi apariţia lui *ĭ* înainte de *l, r, n* în regiunea rotacizantă se explică tot printr'o migrare din Macedonia, efectuată mai tîrziu, prin secolele al XII-lea şi al XIII-lea, care va fi adus, odată cu acest fenomen, şi pe cel al palatalizării lui *f* şi *v* supt forma *χ'*, *γ'*, şi al dispariţiei lui *γ'*. Ipoteza aceasta ar fi întărită dacă s'ar dovedi că forma *cintoĭr*, din documentul slav din Muntenia, dela 1500, şi forma *maĭre* din Evangheliarul lui Radu dela Mănicești, sînt fapte de limbă munteneşti. Totuşi aceste forme pot fi de origine dacoromînească nordică.

Cred că şi Romînii din Oltenia care au pronunţia *mĭĭnĭ* sînt la origine Suddunăreni cu graiu de tip meglenoromîn şi Ardeleni din regiunea Criş-Mureş. Mai sus, la § 34, am susţinut că aria cu labialele alterate, din Dolj şi părţile vecine din Mehedinţi şi Romanaţi, este în parte de origină suddunăreană, în parte de origine ardeleană. Ea intră aproape în întregime în aria aceasta a lui *mĭĭnĭ*. Din faptul că *oĭchĭĭ* se găseşte nu numai pe aria *mĭĭnĭ*, dar şi în afara ei, în restul Olteniei şi în Sudestul Transilvaniei, ba chiar alcătueşte arii continui numai în aceste regiuni, trebuie să concludem că grupul Romînilor suddunăreni care aveau *oĭchĭĭ* era deosebit de al celor care aveau *mĭĭnĭ*. Grupul cu

oĭchĭĭ alcătuia din acest punct de vedere o arie cu Meglenoromînii din Ţîrnareca, care, precum s'a spus mai sus, au *măn'(l'ă)*. Faptul nu este deloc curios, căci Lacea a găsit (*Dacor.*, IV, p. 353 şi urm.) asemănări ale graiului din Şcheii Braşovului, care are *oĭchĭu*, tocmai cu graiul din Ţîrnareca. S'ar putea obiecta că, pe cînd Romînii din Şcheii Braşovului şi din Ţîrnareca au labialele palatalizate, cei cu *oĭchĭĭ* din partea de Nord-Vest a Olteniei, au labialele intacte, şi că deci e problematic dacă au venit acolo din Sudul Dudul Dunării. Şi totuşi aria unor cuvinte palatalizate se extinde din cînd în cînd şi asupra localităţilor cu *oĭchĭu* din Nord-Vestul Olteniei. Trimitem deocamdată la *Dacor.*, IX, *hărţile* 2 şi 5 dintre p. 142-143, reproduse de D. Macrea după Weigand *Lingu. Atlas*, şi *ALR*.

Dacă astfel stau lucrurile, atunci rezultă că graiul literar muntean are la bază sau graiul din Muntenia şi Oltenia de Sud-Est (cu *mĭĭnĭ*), sau graiul anterior venirii Romînilor suddunăreni, deci graiul cu *ochĭĭ*, şi nu graiul din Oltenia de Nord-Vest, cu *mînĭ*, sau graiul Romînilor suddunăreni emigraţi la Nord. S'ar putea admite că aristocraţia muntean㠹 avea la început şi *mînĭ* şi *oĭchĭĭ*, şi că pe urmă le-a pierdut? S'ar putea admite cel mult că la început au fost şi boieri de origine olteană, care au părăsit cu vremea, prin secolul al XV-lea şi al XVI-lea, forma *mînĭ*. Dar nu s'ar putea admite că au fost boieri care pronunţau *oĭchĭĭ*, căci din moment ce acest fenomen se găseşte chiar în regiunea Munteniei de Vest, în care au fost capitalele cele mai vechi ale statului muntean, dacă ar fi fost boieri cu acest graiu, el ar fi devenit literar. Sau trebuie să admitem că boierimea munteană a renunţat la acest graiu supt influenţa cărţilor lui Coresi şi chiar mai înainte, supt influenţa scrisului romînesc din Braşov şi Sibiu? Nu pare verosimil, căci dacă grămăticii şi clerul muntean au folosit texte ardelene şi rotacizante şi au fost puternic influenţaţi de limba acestora, au menţinut totuşi o serie de particularităţi ale graiului muntean, precum *genuchĭĭ*, *judec*, *cĭine*, *cămaşe*, etc. (e drept însă că cele mai multe din ele se găsesc şi în Ardealul de Sud şi că erau normale în graiul literar din Ardeal; dar *genuchĭĭ* caracteriza şi caracterizează numai gra-

iul din Muntenia) şi nu putem înţelege dece au renunţat la aceasta pe care o discutăm aici.

§ 57. — In *BlFR*, IX, p. 169, spuneam: „Un alt fapt care uneşte Ţîrnareca cu Şcheii Braşovului şi cu o mulţime de localităţi din Muntenia este forma în *-eam* sau cu *r'* a indicativului imperfect dela *a fi*, deci *eream* sau *er'am*, care însă, în Ţîrnareca, prin schimbarea lui *e* în *ă* şi prin metateza lui *r* (întîlnită în acest dialect şi în alte cazuri, precum *zgaĭr*), sună *ăĭram* (în Oltenia apare *ărĭa*, vezi *Graiul nostru*, I, p. 4). (Părerea lui Th. Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 70, că formele meglenoromîne din Ţîrnareca, *ăĭram*, *ăĭraĭ*, *ăĭra*, etc. vin din *laram*, *laraĭ*, *lara*, etc., care se găsesc la Aromînii din Zagori, în Epir, ni se pare puţin probabilă.) Acest imperfect nu se întîlneşte la Seceleni, care au acceptat forma *eram*". De fapt, la locul citat, Capidan nu spunea că formele din Ţîrnareca vin din cele macedoromîne, ci numai că sînt „identice". Dar aceasta trebuie să însemne numaidecît că formele meglenoromîne au la bază nişte forme identice cu cele macedoromîne, invocate de Capidan. Lucrul acesta îl spunea clar autorul la p. 174 a lucrării sale, unde dădea şi accentul formelor macedoromîne din Zagori: *ĕáram*, *ĕáraĭ*, *ĕára*, şi unde continua despre ele: „ajunse ĭaram, ĭaraĭ, ĭara şi prin metateză ăĭram, ăĭraĭ, ăĭrà". Dar el mai făcea acolo şi altă ipoteză despre formele din Ţîrnareca: „o contaminare între vechile forme *aram, *araĭ, *arà cu e neaccentuat trecut în a, însă necăzut, şi formele aromîne iram, iraĭ, irà, cu e iniţial trecut în i". El mai spunea: „In fine, ele ar mai putea derivà, prin metateză, şi din ĭăram, ĭărai, ĭărà pentru ieram, ieraĭ, ierà, cum se aud în dialectul dacoromîn". Cred că şi aceste ipoteze ale lui Capidan sînt mai puţin probabile decît cea făcută de mine, că formele din Ţîrnareca vin, prin metateza lui *ĕ* sau *i*, din nişte *erĕam*, *erĕaĭ*, *erĕa*, etc., care se pot considera, aşa cum vrea Gamillscheg, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 168, nişte imperfecte formate cu terminaţia *-ĕam*, dela conj. a II-a şi a III-a, în loc de *-am*, care se găseşte în *eram*. S'ar putea admite însă că forma *erĕam* s'a născut prin muierea lui *r*, care se întîlneşte prin unele regiuni ale Munteniei, şi care se pare că era la înce-

put caracteristică graiului unora din Romînii suddunăreni, de tip meglenoromîn, stabiliţi la Nord (cuvinte ca *şireac*, *creacă*, *fleacără*, care se găsesc în Muntenia şi Oltenia alături cu *sărac*, *cracă*, *flacără*, par să fie aduse de aceşti emigranţi suddunăreni).

Limba literară din Muntenia se dovedeşte a-şi avea originea într'un graiu localnic, nu în unul emigrat dela Sud. Aceasta ne îndeamnă din nou să credem că ea este limba unei aristocraţii care se separase de popor înainte de stabilirea Romînilor cu graiu de tip meglenoromîn la Nordul Dunării.

Imperfectul în *-ĕam* al verbului *a fi* se găseşte şi la Romînii din Albania: *arĕam*, *arĕaĭ*, *arĕa* sau *arĭa* se găseşte la Durazzo, vezi Capidan, *Aromînii*, p. 484-485, şi *Meglenoromînii*, I, p. 174, iar *irĭa*, în Codex Dimonie, vezi Capidan, *Aromînii*, *l. c.* Faptul a fost unul din cele pe care ne-am întemiat ca să susţinem, *BlFR*, IX, p. 175, că Fărşeroţii au fost la origine mai înrudiţi cu Meglenoromînii. Chiar dacă această ipoteză nu e verosimilă, cred totuşi că trebuie să se admită vecinătatea în timpuri mai vechi a Meglenoromînilor din Ţîrnareca şi a Fărşeroţilor. Dar imperfectul în *-ĕam* al verbului *a fi* se găseşte şi în graiul din Scărişoara (Ţara Moţilor), vezi E. Petrovici, *Folklor din Scărişoara*, *Anuarul arhivei de folklor*, V, p. 169, (relevat şi mai sus, § 32, nota). Cred că trebuie să admitem că imperfectul în *-ĕam* dela verbul *a fi* este un fenomen foarte vechiu în limba romînă, anume de dinainte de marea migraţie romînească care a avut loc prin secolele al VIII-lea şi al IX-lea şi care a despărţit pe Romînii din Ţara Moţilor de cei care mai tîrziu vor alcătui pe Fărşeroţi şi pe Meglenoromînii din Ţîrnareca. Faptul că imperfectul în *-ĕam* al verbului *a fi* nu apare în textele rotacizante dovedeşte că graiul acestor texte nu era la origine graiul rotacizant din munţii Apuseni.

§ 58. — Se ştie că verbe perfective cu prefix slav se întîlnesc în mod normal în dialectul meglenoromîn şi în cel istroromîn şi în cîteva localităţi bănăţene. Vezi A. Philippide, *Orig.*, II, p. 477-482 şi 530-532. Cu privire la celelalte dialecte nu se cunoştea pînă acum niciun caz de

acest fel. Noi găsim însă pe spaţiul oltean şi cel sud transilvan un verb care are prefix slav: *a (se) zăuita* 'a (se) uita'. El trebuie considerat ca perfectiv. In Gaster, I, p. 137, într'un cîntec de Crăciun, manuscris dela biblioteca bisericii Sf. Nicolae din Braşov, datat de Gaster 1600-1650 şi socotit de Găzdaru, *Arhiva* XXXIV, p. 148 „mult posterior" acestei date, apare, r. 6 de sus: *cum să nu te pociu zăuita*. Textul trebuie să fi fost scris de un cleric originar din Şcheii Braşovului, şi verbul în discuţie este una din acele particularităţi pe care acest graiu le are comune cu meglenoromîna. La faptele de acest fel, observate de Lacea, *Dacor.*, IV, p. 353 şi urm. (*Sînt în Transilvania aşezări de Romîni veniţi din Sudul Dunării sau nu sînt?*) şi de noi în *BIFR*, IX, p. 162-163 şi 166, trebuie adăugat şi acesta, cu toate că verbul de faţă nu există astăzi în meglenoromînă. In acelaşi text, p. 136, se mai găseşte şi *durmînd* (r. 5 de jos). In *Graiul nostru*, I, p. 88, r. 4 şi 2 de jos avem: *ia zăuîte-te, mai zăuîte-te odată*, iar la p. 89, r. 12 şi 11 de jos, *ia zăuîte-te* şi *să mai zăuîtă* (perf. simplu), toate, în acelaşi text, din com. Celar, jud. Romanaţi, al cărei graiu este desigur originar din Sudul Dunării. In acelaşi text mai avem o mulţime de meglenoromînisme sau fenomene din Şcheii Braşovului, din care vom cita: *ierea, arînim*, 'hrănim', *scăpătat*, 'apus' (punctul cardinal) (dar faptul e şi în macedoromînă; în dialectul moldovenesc de Sud se zice: o scăpătat soarili după dial, dar nu există *scăpătat* „apus"), *acas, fleacără* 'flacără' (cf. macedoromîn *fleacă*). Avem aici un meglenoromînism care, împreună cu unele din acelaşi text, trebuie adăugat la cele pomenite de noi pentru Oltenia şi Muntenia în *BIFR*, IX, p. 168-169. Prezenţa verbelor perfective romîneşti derivate cu prefixe slave, atît în Oltenia cît şi în Şcheii Braşovului, dovedeşte că fenomenul meglenoromîn exista deja înainte de marea migrare de Romîni balcanici la Nordul Dunării, petrecută în secolul al XIV-lea şi poate şi mai înainte, şi că el exista pe un teritoriu mai vast al Bulgariei medievale. Deoarece limba literară din Muntenia, Oltenia şi Sudul Ardealului nu se caracterizează prin astfel de verbe, care apar doar cîteodată, cum e cazul cu *a (se) zăuita* din cîntecul de Crăciun pomenit, ci tocmai prin verbele fără prefix slav, urmează că

graiul literar muntenesc este la origine graiul unei aristocraţii care n'a primit în sînul ei elemente suddunărene. Căci e greu de admis că limba literară din Ţara Romînească a avut înainte de Coresi astfel de elemente şi că le-a înlăturat supt influenţa textelor maramureşene.

§ 59. — Dialectul literar muntean posedă, întocmai ca şi celelalte dialecte literare, prepoziţia *după* şi conjuncţiile *după-cum, după-ce*. Dar în graiurile populare din Vîlcea, Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila, Ialomiţa şi Vlaşca (cf. Petrovici, *Texte dialectale*, p. 303-307 şi *Graiul nostru*, I, p. 31-46 şi 195-272) există, (situaţia a fost expusă parţial şi la § 34), *dăpă, dipă* şi *dipă*, înrudit cu macedoromînul *dipu* (graiul dela Olimp) (vezi G. Pascu, *Dict. étym.*, I, p. 140), meglenoromîn *dipu* (vezi P. Papahagi, *Megleno-romînii*, în *An. Ac. Rom.*, Seria II, t. XXV, *MSL*, Bucureşti, 1903, p. 209) şi meglenoromîn (din Ţîrnareca) *dăpă*, vezi Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 181. Forma *după* se găseşte numai în Oltenia, unde sună de multe ori *dupe*, şi în Muntenia. Ea merge alături cu prepoziţia meglenoromînă din celelalte comune decît Ţîrnareca, *dupu* (Capidan, *ibid.*), cu macedor. *după, dupu* (Pascu, *Dict. étym.*, I, p. 140) şi cu formele *după* din istroromînă şi din Banat, Ardeal, Maramureş şi Moldova. La fel stau lucrurile cu *după-ce* şi *după-cum, dipă-ce, dipă-cum*, etc. Trebuie să admitem că *dăpă, dipă, dipu, dipă* existau la început pe un spaţiu foarte restrîns, locuit numai de o parte din Macedoromîni şi de acei Romîni din Macedonia, ai căror urmaşi sînt Meglenoromînii din Ţîrnareca, şi că în restul teritoriului locuit de Romîni se spunea *după, dupu*. Probabil că Romînii suddunăreni care s'au stabilit în Oltenia şi Muntenia, aveau *după* sau *dupe*. Formele *dăpă, dipă, dipă, dipu* presupun un latinesc popular **depo* (*de post*), cele de tipul *după*, un latinesc popular **dopo*, care stă desigur şi la baza it. *dopo*. Candrea şi Densusianu, D. E., p. 215, admit numai un latinesc popular **de-po*, şi explică pe *după* prin evoluţie fonetică pe terenul limbii romîne (*dăpă*, apoi *dopă*, „prin influenţa labialei următoare asupra lui *ă*"), dar mă întreb dacă prefacerea lui *e* neaccentuat în *o* n'a putut avea loc şi în latina populară. Deoarece graiul literar muntenesc are *după*, şi nu *dipă, dăpă*,

dipă, el îşi are originea în graiul muntenesc anterior migraţiei din Sudul Dunării a Romînilor cu graiu de tip meglenoromîn. Trebuie să spunem că în Bucovina de Nord avem totuşi *dipă*, *dipăcum*, *dipăce*. Deoarece însă graiurile din Bucovina sînt venite în secolul al XVIII-lea din Ardeal, din teritoriul în care se realizase palatalizarea labialelor (vezi mai sus, § 32), urmează că altă dată *dipă* caracteriza o parte din Ardeal. Este desigur acea regiune nerotacizantă din Năsăud şi poate şi de mai la Sud, care prezintă şi alte asemănări cu meglenoromîna (vezi mai sus, § 56), şi al cărei graiu trebuie considerat ca venit din Sudul Dunării.

In Oltenia şi Muntenia, afară de jud. Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila, Ialomiţa, se întîlneşte prepoziţia *după*, *dupe* cu înţelesul 'depe'. Ea se întîlneşte şi în graiul din Săcele, vezi *BIFR*, IX, p. 165. Faptul că şi meglenoromîna prezintă *dupri* (acolo lat. *per* n'a devenit *pe*, ci *pri*), ne-a făcut să credem că *dupe*, *după*, cu acest înţeles, a fost adus de emigranţii suddunăreni stabiliţi la Nordul Dunării la sfîrşitul evului mediu (am spus-o şi în *BIFR*, IX, p. 165 şi 168). Ea se găseşte şi în graiul Romînilor din Sîrbia şi Banat (*duprŭ*), vezi mai sus, § 34. *După* a pătruns şi în forma *dupin* 'de prin' din dacoromînă. Forma *dupîn*, şi deci foarte probabil şi *după*, se întîlneşte şi într'o localitate din regiunea Someş-Tisa (Tiktin, II, p. 513, care citează *Şezătoarea*, IV, p. 153). Weigand, *Jb.*, VI, p. 40, dă formele *dupingă* 'depelîngă' şi *dupăstă* 'depeste', din localitatea 182 (Cehi), din Valea Crasnei. Faptul s'ar explica prin aceia că, în cele dintîiu timpuri ale limbii romîne, strămoşii Romînilor din Valea Crasnei şi alte regiuni vecine au locuit în vecinătatea strămoşilor Meglenoromînilor. După cît se pare, Coresi nu întrebuinţa decît forma *depe*. Se pare că formele *dupe*, *după* au pătruns în limba literară abia spre sfîrşitul secolului al XVII-lea. Tiktin, II, p. 513, relevă că *dupe* apare în *Biblia* 1688, *Lev.*, 2, 7. Gaster, II, p. 427 (Lexic) trimite la *după* dela II, p. 29, r. 2, unde e un fragment din Antim, *Învăţătură bisericească*, 1741. Celălalt loc la care trimite el, I, p. 168, r. 1, Neagoe Vodă, *Învăţături*, 1654, cred că nu cuprinde *după*, 'depe', ci 'după': *iar de-ş va dezlipi ochiii* [sic!] *şi mintea de după oao*.

CAP. VIII.

ELEMENTE MARAMUREŞENE ŞI MOLDOVENE DE NORD ÎN CEL MAI VECHIU GRAIU LITERAR MOLDOVENESC.

§ 60. Adjectivul şi pronumele posesiv de pers. a III-a sing. — § 61. *acmu*. — § 62. *aşŧ*. — § 63. *rapură*. — § 64. Alte elemente maramureşene şi moldovene de Nord în graiul literar din Moldova. — § 65. Lipsa unor elemente specific moldovene de Nord în graiul literar din Moldova.

§ 60. — Toate dialectele literare romîneşti în faza lor veche, prezintă, ca de altfel şi limba nouă, adjectivul şi pronumele posesiv de pers. a III-a sing. *său*, *sa*, *săi*, *sale* (ca pronume, cu *al* înainte), alături cu adjectivul şi pronumele posesiv *lui*, *ei*, *lor* (ca pronume, cu *al* înainte). Graiurile populare prezintă şi astăzi numai *lui*, *ei* pe cea mai mare parte a teritoriului dacoromînesc, ba chiar poate pe tot teritoriul dacoromînesc. Se pare că, în cazul de faţă, sursa tuturor graiurilor literare romîneşti a fost graiul rotacizant din secolul al XV-lea şi XVI-lea, care singur păstrase încă pînă atunci uzul aproape exclusiv al lui *său* în locul uzului mai nou al lui *lui* şi *ei* (*său* n'a mai rămas în celelalte regiuni în uz, decît ca formă conjunctă, în *tată-său*, *mamă-sa*, *fiu-său*, *frate-său*, etc.). Deosebirea din acest punct de vedere între teritoriul rotacizant, sau cel puţin o parte din el, şi restul teritoriului dacoromîn, se constată uşor din examinarea textelor. Constatările în acest sens sînt şi mai uşor de făcut, dacă se compară un text care a fost copiat şi în Maramureş şi într'o regiune dela Sud de Mureş, cum e de exemplu *Învăţătură la Paşti*, copiată în Maramureş, publicată de Bianu în *Texte de limbă din secolul al XVI-lea*: III, şi acelaşi text din *C. T.* sau din Coresi, Cazania, 1581. Astfel, pentru a da cîteva exemple, *său* din textul rotacizant este înlocuit cu *lui*, *ei* în Bianu, p. 29, 6, Drăganu, p. 191, r. 12 al textului (ante, f. 1 r°), Coresi, ed. Procopovici, p. 115, r. 14; Bianu, p. 29, 13, Drăganu, p. 191, r. 15, Coresi, p. 115, r. 17. Acest fapt singur ne face să credem că *C. T.* nu e din Maramureş, cum credea Drăganu, p. 165-166, ci mai dela Sud, unde de altfel se găseşte şi *îi*, care apare în text (vezi mai sus, § 20), *ziua*, (nu *dzua*). Este deci foarte probabil că *său*, care se găseşte destul de des în unele

tipărituri ale lui Coresi, se explică numai prin influenţa textelor rotacizante, care au influenţat şi din alte puncte de vedere pe diaconul muntean.

Dintre dialectele suddunărene merge în cazul de faţă cu cel maramureşean numai istroromînul, ceiace este uşor explicabil, cînd avem în vedere şi atîtea alte asemănări dintre ele. Avem acolo procliticile (*a*) *se*, (*a*) *sę*, (*a*) *sel'*, (*a*) *sę'e*, sau encliticele: *a sev*, *a sę*, etc. Celelalte dialecte suddunărene merg cu dialectele de Sud ale dacoromînei. In meglenoromînă adjectivul şi pronumele posesiv este *lui* (Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 152), în macedoromînă, *alui*, *al'ei*, (acelaşi, *Aromînii*, p. 415). Forma *su*, *sa* apare şi în amîndouă aceste dialecte numai ca formă conjunctă.

Dacă astfel stau lucrurile, atunci faptul că pronumele de reverenţă de pers. a III-a sing. din graiul literar moldovenesc, *dumisale* şi *dumilorsale*, sînt alcătuite la genitiv şi dativ cu adjectivul posesiv *său* (de fapt *sa*) şi nu cu *lui*, *ei* (de fapt *lui*) ca în graiul literar muntean, cu privire la care vezi § 21 şi 23, mai sus, îşi capătă acum explicaţia, şi constitue o nouă probă că graiul literar moldovenesc este la origine un graiu maramureşean, impus întregii Moldove de către o aristocraţie originară din aceste părţi. Căci cred că este imposibil să se admită că pronumele de reverenţă s'a născut în cele dintîiu timpuri ale limbii romîne, atunci cînd se va fi întrebuinţat numai *său*, *sa*, care se şi găseşte de aceia peste tot teritoriul dacoromînesc în *tată-său*, etc. Pronumele de reverenţă sînt mai recente, probabil din ultimele secole ale evului mediu, cînd, supt influenţa cancelariei slave sau latine, se va fi ajuns la creaţiile *domnia mea*, *domnia ta*, etc. Formele moldoveneşti cu *său*, *sa*, s'au format sau în Maramureş, înainte de migraţia în Moldova dela 1359, sau în Moldova, în primele secole ale principatului moldovenesc. Este de presupus că la început şi formele de nominativ-acuzativ vor fi fost alcătuite tot cu *său*, *sa*, dar că, supt influenţa graiului popular din Moldova, ele au fost înlocuite prin formele cu *lui*, *ei*. Dar dacă graiul popular din Moldova a impus graiului clasei de sus aceste forme, pînă la urmă el a acceptat, dela clasa de sus, formele cu *său*, *sa*, de genitiv-dativ. Cea de singular s'a impus chiar în limba literară modernă; dar la aceasta a fost ajutată de faptul că se găsea şi în Ardealul dela Nord de Mureş, vezi mai sus, § 20. Cea de plural, avînd o întrebuinţare mai rară, nu s'a mai putut menţinea, cînd, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, vechiul graiu literar moldovenesc a fost înlocuit cu unul mai popular. Dimpotrivă, formulele de politeţă *domniei lui*, *domniilor lor*, uzitate în graiul literar muntenesc (şi sudardelean), îşi dovedesc originea în chiar acest dialect.

§ 61. — Am arătat deja la § 20-23 care dialecte literare au *acmu* şi care au *acum*. Dealtfel lucrurile fusese spuse în parte deja de Cantemir. Aici vom intra în unele amănunţimi. Densusianu, *Histoire*, II, p. 250, nu stabileşte nicio deosebire dialectală. Probabil că el n'a făcut aceasta, deoarece a constatat că *acmu*, nu apare numai în textele rotacizante, în Moldova, în Ardealul de Nord în secolul al XVII-lea şi în Banat, ci şi în cărţile lui Coresi şi Oltenia. El citează numeroase locuri din Coresi, precum şi un document din 1597, din Vîlcea (*Cuvinte din bătrîni*, I, p. 80) unde avem *acmu*. Cred însă că dacă textele de graiu muntenesc prezintă două variante ale cuvîntului nostru, — cazurile de *acum*, citate de Densusianu din documente publicate în *Cuvinte din bătrîni*, I, sînt numai din Muntenia, — numai una este locală şi caracteristică graiului literar muntenesc: aceia pe care mai tîrziu şi Cantemir o va recunoaşte ca muntenească, pe cînd ceialaltă trebuie explicată prin influenţa textelor rotacizante. In documentul din Vîlcea avem, poate, chiar o influenţă a cărţilor lui Coresi şi a altor tipărituri (de fapt *Palia dela Orăştie*). Textele măhăcene şi cele „bogomilice" prezintă deasemenea amîndouă formele. Este clar de ce: unele din ele sînt, precum am arătat, după Hasdeu, copii după texte rotacizante, altele, copii după texte ardelene de Sud sau muntene. *C. T.* are *acmu*. La § 20 am arătat că, spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, textele scrise în graiul dela Bălgrad au *acum*. Mureşul pare să fie deci, şi după textele vechi, graniţa între aria lui *acmu* şi aria lui *acum*, cel puţin cînd e vorba de Ardeal. Densusianu nu dă, din *Palia* dela Orăştie precum şi din *Psaltirea* lui Tordaş, decît numai exemple de *acmu*. Nu ştiu dacă ele sînt excluzive.

Situaţia dialectală actuală este următoarea: Oltenia, Muntenia, Ardealul dela Sud de Mureş şi Moldova de Sud au *acu* sau *acuma*, teritoriul dela Nord de Mureş şi Moldova de Nord are *amu*. La Oşani avem *amuia* (Candrea şi Densusianu, *D. E.*, p. 9). In Banat avem *acúa*, *acnú*, *acrú*, *acnuma*, *acruma* (Weigand, *Jb.* III, p. 312). Graniţa dintre *amu* şi *acum* în Moldova este o linie care desparte judeţele Neamţ, Roman, Iaşi, de Bacău, Vaslui. (Vezi *Graiul nostru*, I). Intre Prut şi Nistru *amu* coboară şi în Bugeac. Este evident că *amu* este urmaşul actual al lui *acmu*. Aceasta însă nu înseamnă că *amu* este urmaşul etimologic al lui *acmu*. In limba veche exista şi un *amu*, care însemna „deci", „deja", dar rar şi „acum" (vezi Densusianu, *Histoire*, II, p. 252-253), şi fiindcă era deosebit foneticeşte de *acmu*, a fost scos din *ad modo*, nu din *eccum modo*, mai ales că amîndouă formele au echivalente şi în alte limbi romanice (Vezi Candrea şi Densusianu, *D. E.*, p. 3 şi 9-10). S'ar putea admite că *amu* era tot numai în regiunea în care era şi *acmu*, deşi el se găseşte, şi încă cu înţelesul de 'acum', şi în textele lui Coresi şi *Palia* dela Orăştie (vezi Densusianu, *loc. cit.*), care-l vor fi acceptat prin imitaţia textelor rotacizante. Cele două forme avînd cîteodată acelaşi înţeles şi fiind foneticeşte foarte asemănătoare una cu alta, cu vremea a rămas în uz numai una din ele, întocmai cum din *sint* şi *sfint* a rămas numai *sfint*. Forma *acmu*, caracteristică numai textelor rotacizante, moldovene şi bănăţene, este de pus în legătură cu ir. *acmu* şi (*a*)*cmo* şi mgl. (*a*)*cmo* (vezi Candrea şi Densusianu, p. 3). Forma *amu* 'acum' se găseşte şi în ir. (*amú*), megl. (*mo*) şi macedor. (*amó*, *amú*) (vezi Candrea şi Densusianu, p. 9). Este explicabil deci că am avut o graniţă din acest punct de vedere la Mureş. Faptul că Moldova de Nord merge cu Ardealul dela Nord de Mureş, iar Moldova de Sud merge cu Ardealul dela Sud de Mureş şi cu Muntenia, se potriveşte perfect cu faptele pe care le-am constatat şi altădată, şi trebuie explicat prin aceia că graiurile moldovene de Nord şi din Bugeac sînt venite, din secolul al XV-lea încoace, din Ardeal, pe cînd graiul moldovenesc de Sud reprezintă graiul moldovenesc cel mai vechiu, identic din acest punct de vedere cu graiul muntean. Pentru noi este sigur că *acu* din Moldova de Sud nu se explică printr'o înaintare spre Nord a formelor munteneşti, ci este acolo din capul locului (adică din momentul în care Moldovenii au ocupat Moldova, şi cînd el suna *acúmu*). Forma *acu* este atestată deja în secolul al XVII-lea (în Gaster, I, p. 136, *Cîntec de(la) Crăciun*, scris la biserica Sf. Nicolae din Braşov, şi datat de autor pe la 1600-1650 (Găzdaru, *Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa Mitropolitului Dosoftei, Arhiva*, XXXIV, p. 148, înclină însă a-l considera, pe baza limbii, „mult posterior"). Formele din Banat pe care Hasdeu, *M. Et.*, p. 194. 233, le credea la origine *eccum nunc*, *eccere nunc*, sînt sau, după cum cred Candrea şi Densusianu, *D. E.* p. 3, „o contopire sintactică din *acu* + *numa*, devenit *acnuma* prin disimilaţiune *acruma* şi prin scurtare (după modelul lui *acú*) *acnú*, *acrú*", sau *acmú* + *ácuma*, devenit *acmuma*, şi apoi prin disimilare *acnuma* şi *acruma*. Nu putem şti aşadar dacă Banatul a avut la început *acmu* sau *acum*. Poate le va fi avut pe amîndouă. Deosebirea de formă între cele două variante, *acmu* şi *acum*, se explică prin deosebirea de accentuare a cuvintelor: *eccum módo* a dat *acmú*, iar *eccúm modo*, *acúm*. Aceiaşi deosebire de accentuare se întîlneşte şi între *acoló* din textele vechi moldoveneşti sau mr. *aculó*, *acló*, *aclóĭa*, ir. colé, *coló*, bănăţean *aclò* (vezi Candrea şi Densusianu, *op. cit.*, p. 3) şi *acólo* din Moldova de Sud şi Muntenia, şi mgl. *cola*, *colaia*.

Graiul literar moldovenesc din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, avînd *acmu*, se deosebea de graiul din Moldova de Sud, care în felul acesta se dovedeşte a nu fi stat la baza celui mai vechiu graiu scris în Moldova. *Acmu* ne duce spre Moldova de Nord şi spre regiunea rotacizantă. O altă confirmare deci a ipotezei că graiul literar moldovenesc este la origine graiul maramureşean sau al Moldovei de Nord, şi că deci este graiul aristocraţiei moldovene din primele secole ale principatului.

§ 62. — Limba literară din Moldova secolelor al XVI-lea, al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea prezintă *aşĭ*, ca cea rotacizantă şi cea din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea din Ardealul dela Nord de Mureş, iar

nu *aşa*, ca cea din Muntenia, Banat şi Sudul Ardealului. Dar cel mai vechiu graiu moldovenesc popular a avut desigur *aşa*,' iar nu *aşĕa*. Intr'adevăr, din *ALR*, I, 302 (aşa mi-a fost soarta) rezultă că în Moldova de Sud (cu, peste Prut, Cahulul şi părţi din Ismail), care, după cele spuse la § 34, prezintă cel mai vechiu graiu moldovenesc, avem *aşa*, iar în restul regiunii de graiu moldovenesc, care se prezintă, după cele dovedite tot la § 34, cu un graiu venit din Ardeal şi Maramureş, avem *aşă*, (cu un *ă* deschis, care are şi ceva din timbrul lui *ę*). Limita este anume între judeţele Neamţ şi Bacău, apoi prin judeţele Neamţ şi Baia, între judeţele Iaşi şi Vaslui cu Fălciu, apoi spre Sud pe Prut, şi însfîrşit pe hotarul de răsărit al al judeţului Cahul pînăla Ismail. Enclavele cu *aşa* din teritoriul dela Nordul şi Estul acestei linii se explică sau ca resturi ale vechiului graiu moldovenesc, sau prin aceia că emigranţii ardeleni stabiliţi acolo aveau *aşa* (cred că *aşa* din Bucovina a fost adus din Ardeal, căci în aceleaşi localităţi în care apare el, apare şi *soartĭa, suartĭa, soart'a*, ca în Ardeal, în loc de *soarta*, ca în Moldova). Aşadar cel mai vechiu graiu moldovenesc trebuie considerat la origine sau ca un graiu maramureşean, impus în Moldova ori de descălecători, ori de textele rotacizante, sau ca un graiu impus în secolul al XV-lea ori al XVI-lea de graiul popular din Nordul ţării, unde era şi capitala.

§ 63. — In limba literară din Moldova din secolul al XVII-lea exista numele de boală *rapură*, despre care L a c e a, *Untersuchung der Sprache der „Viaţa şi petreacerea svinţilor" des Metropoliten Dosoftei, Jahresb.*, V, p. 129, spune: „eine Hauptkrankheit, wie die Flechte, oder die Flechte selbst; au pecinginatu cu ~ de ceaia cei dzăcŭ elefăntĭĕa 266 b, 32". T i k t i n, *R.-D. W.*, traduce cu 'Ausschlag' 'spuzeală'. Graiul popular moldovean are astăzi însă *rapin*, pe întreg teritorul dintre Carpaţi şi Nistru. *ALRM*, I, 184 (*jeg*) prezintă cuvîntul numai între Carpaţi şi Prut cu înţelesul de 'jeg'. In comuna Vutcani (Fălciu) el semnifică şi o boală de piele. T i k t i n, *o. c.*, nu cunoaşte decît acest înţeles. Cred că acesta este înţelesul cel mai vechiu şi că cel de 'jeg' s'a deşvoltat prin metaforă. Cuvîntul *rapîn* pentru boala de piele

trebuie să existe şi între Prut şi Nistru, căci în jud. Tighina şi Ismail apare (în două localităţi) *rapăn* cu înţelesul de rîie (*ALRM*, I, 163). Adaug că în com. Vutcani (Fălciu) există pentru 'jeg' şi cuvintele *jĭg*, *lip* şi *slin*, care nu apar în *ALRM*, I, 184. Care este atunci originea cuvîntului *rapură* dela D o s o f t e i?

In Ardeal există *rapăn*, 'jeg' numai în localitatea 200 din Trei Scaune. Există însă *rapor* (*rapur*) 'jeg' în localităţile 190 (acelaşi judeţ), 160 şi 166 (Tîrnava Mare). Există apoi *rîp* (*rip*) 'jeg' în loc. 363 din jud. Cîmpulung, în Hunedoara, Caraş, în regiunea Dunării în jud. Mehedinţi şi Dolj, într'o localitate din Gorj (820) şi în una (49) din Timiş-Torontal. Există şi *zapor* 'jeg' în jud. Sibiu şi Hunedoara (vezi *ALRM*, I, 184). Este posibil ca în aceleaşi regiuni aceste cuvinte să însemne şi boala de piele. Există apoi *rapor* 'pojar' în localităţile 343, 345, 351, 350, 359, 348 (jud. Maramureş şi Someş) şi *zapor* 'pojar' în loc. 316, 320 din Bihor, 290, 251, 247 din Cluj, 148 din Turda şi 273, 337, 357, 355, 341 din Sălaj şi Sătmar (*ALRM*, I, 160). Există şi *rapor* (*ripur*) 'scarlatină', în loc. 345, 354, 352, 361 din Maramureş, 270, 260 din Someş şi 122 din Sibiu, şi *zapor* (*zăpor*, etc.) 'scarlatină' în mai multe localităţi din Alba, Arad, Bihor, Turda, Cluj, Mureş, Someş, Sălaj şi Sătmar (*ALRM*, I, 161). Aşadar *rapor* există atît în Ardealul de Nord, cît şi cel de Sud, numai că are înţelesuri deosebite, şi aceste arii sînt separate prin aria *zapor*. In Banatul dela Sud de Timişoara şi Lugoj (localităţile 40, 45, 79, 77, 35, 30, 24, 11 şi 9) există *răpure*, *rămpure*, *răpurĭe*, pl. *rapurĭ*, *rampurĭ* 'coş' (vezi *ALR*, I, h. 25. Macedoromînele *arapune* 'coş' (?) (şi *arópune, arópuni, arapún* 'coş', vezi *ALR*, I, h. 25) şi *arupunedzu* 'mă spuzesc' dovedesc că forma moldovenească (şi e curios că formele bănăţene se abat) este cea mai veche dintre toate variantele dacoromîne pomenite de noi. P u ş c a r i u, *Limba romînă*, I, p. 273-274, compară cuvîntul cu „mediogermanul superior" *rapfe* 'rîie', şi dă a înţelege că el vine dintr'un gotic sau gepid „*rappôns* (dela *rappô*)", care ni se pare că ar trebui să poarte asterisc. R o s s e t i, *l. l. r.*, II, p. 81, se îndoeşte dacă într'adevăr cuvîntul are această origine. In *Dacor.*, IX, p. 421, P u ş c a r i u afirmă: „Schimbul

(de sufixe) între *-ulus* şi *-inus*.. se pare că-l avem în *rapur* (*rapor*) 1653 [numărul chestiunii]/160, 166, 190 şi *rapăn* 1653/200, 592, etc.". Cu alte cuvinte Puşcariu credea că la baza cuvintelor noastre stau **rapulus* şi **rapīnus*. Dar Puşcariu nu ţinea atunci seamă de echivalentul macedoromîn şi de probabila origine germanică a cuvîntului, care ne obligă la un romînesc primitiv **răpone* şi la părăsirea explicaţiei din *Dacor.*, IX. Probabil că forma *rapor* nu s'a născut nici prin asimilaţia lui *-n-* la *r*, — deşi bănăţeanul *rapure* ne arată că şi această evoluţie era posibilă —, ci prin rotacismul lui *-n-* intervocalic, şi că deci forma *rapor* exista la început numai la Nord de Mureş. *Zapor* şi *văpor*, care însemnează în Ardeal (vezi *ALR*, I, hărţile 115 şi 116) vărsatul şi scarlatina, sînt, precum au arătat Rosetti, *Bull. lingu.*, IX, p. 96, şi Giuglea, *Dacor.*, X, p. 432-434, de origine slavă veche: primul îl pune în legătură cu bulg. *zapor* 'constipaţie', iar al doilea, în legătură cu slovenul şi bulg. *zapor* 'stavilă, stăvilar, zăgaz' (cel sloven numai la moară). Evoluţia semantică este deci înfăţişată deosebit de cei doi cercetători; am impresia că evoluţia propusă de Giuglea este cea care corespunde realităţii; sensul de 'constipaţie' din bulgară, se explică prin acel de 'încuiere', pe care l-a avut cuvântul la origine. (In Vaidomir, jud. Ialomiţa, *văpor* înseamnă 'revărsare de apă', vezi *Graiul nostru*, I, p. 196; cu privire la acest înţeles vezi cele spuse de Giuglea, *l. c.*, p. 433). Aşa se face că şi forma *zapor* este răspîndită mai ales la Nord de Mureş. Deaceia este de admis că *rapor* din Sudul Ardealului se explică printr'o migrare dela Nord de Mureş şi nu dovedeşte existenţa unui străvechiu *rapor* în Sudul Ardealului.

Este evident că *rapură* din vechea moldovenească este o formă înrudită. Ea este mai apropiată de forma macedoromînă (şi bănăţeană) prin aceia că a păstrat vocala finală (*e* prefăcut în *ă*, deoarece era precedat acum de *r*). Deaceia este justă părerea lui Puşcariu, *op. cit.*, că atît *rapăn* cît şi *rapură* datează din epoca romînă primitivă. Numai că trebuia făcută precizarea că *rapură* s'a născut prin rotacism şi a sunat deci în romîna primitivă **rapunră*. Forma *rip* din Hunedoara, Banat şi Oltenia de Vest şi Nord derivă desigur din *rapure*, prin interpretarea acestuia ca un plural. *Rip* apare şi în Oltenia tocmai în graiurile, care, după alte fenomene, se dovedesc a fi de origine ardeleană.

Forma *rapură*, dela Dosoftei, ne îndreaptă deci spre Ardealul rotacizant. Trebuie ea socotită ca o influenţă literară a textelor rotacizante asupra lui Dosoftei? E mai probabil că ea era forma obişnuită în graiul clasei boiereşti din Moldova, care era de origină maramureşeană. Poate şi faptul că forma veche moldovenească suna *rapură*, iar nu *rapor*, ne duce tot spre Maramureş, căci această regiune prezintă mai multe asemănări cu macedoromîna decît alte teritorii rotacizante. Nu e apoi, poate, o întîmplare că în Maramureş şi astăzi cuvîntul desemnează numai boale, întocmai ca la Dosoftei.

§ 64. — Limba literară a secolului al XVII-lea şi chiar al XVIII-lea, din Moldova, se caracterîza printr'o serie de elemente lexicale (astăzi dispărute din limba cultă), care se găsesc şi în textele rotacizante ale secolului al XVI-lea sau în actualul graiu maramureşean. Vom da aici cîteva exemple, care se întîlnesc şi în scrierile mitropolitului Dosoftei. Lăcea, *Jahresb.*, V. p. 105: *a dezveaşte* 'a dezbrăca', p. 112: *a îmveaşte* 'a îmbrăca', p. 113: *îngrecarea* 'însărcinarea', p. 136: *a şchiopi, a şcopi, a schiopi* 'a scuipa', p. 121: *pămentea* 'pomenirea'. Puşchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, p. 74: *a îngreca* 'a concepe', 'a purta', p. 75: *a înv'kşte* 'a îmbrăca', p. 76: *a şchiopi* 'a scuipa' (dar la p. 24: *a şcopi*), p. 32: *a putredi* (pe care la § 23 l-am constatat şi în Cronica lui Vasile Dubău şi Tudose Damian). Aceşti termini se găsesc şi în alte scrieri moldovene din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, unii chiar şi în Muntenia. Unii din ei se găsesc şi în textele rotacizante, ceiace ne arată că ei erau caracteristici şi regiunii maramureşene (*a înveaşte, a înveşti, pamente*). Alţii se găsesc astăzi în Maramureş sau în regiuni imediat vecine: *a îngreca* 'a îngreuna', 'a împovăra', v. T. Papahagi, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, glosar, *a putredi*, *ib.*, *şt'iopiăsc*, *şt'iopt'ăscă* (*ă* are un timbru de *e*), *şt'opt'ăsc*, etc., în Maramureş şi Sătmar, vezi *ALR*, h. 87. In Bucovina există *şt'opăsc* (391), *şt'opcăsc* (388), *şt'opt'esc* (385), *şt'opt'ăsc* (370), dar ele sînt, desigur, aduse din Ma-

ramureş şi Sătmar, prin mişcările metanastasice (vezi şi mai sus, § 20). Ce trebuie să presupunem? Că aristocraţia moldoveană moştenise aceşti termini din vremea întemeierii statului şi că ea deja îi întrebuinţa atunci cînd textele maramureşene şi-au exercitat influenţa lor peste întreg teritorul dacoromînesc? Sau că ei au devenit normali în limba scrisă din Moldova numai supt influenţa limbii textelor rotacizante? Sau însfîrşit că ei se explică prin graiul unor colonişti ardeleni, în special maramureşeni, stabiliţi în Moldova de Nord, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, chiar al XVII-lea? Ultima ipoteză pare puţin probabilă din cauză că acolo unde avem informaţii asupra ariei actuale a acestor cuvinte în Moldova (*a şchiopi*), ele nu apar pe o arie prea întinsă. Am văzut dealtfel (§ 32) că, în Moldova, cei mai mulţi emigranţi din Ardeal sînt din regiunea cu labialele alterate, iar nu din cea cu labialele intacte (Maramureşul este dintre acestea din urmă). Numai întrucît graiurile ardelene stabilite în Moldova prezintau unele asemănări cu cele maramureşene, au putut ele da un caracter maramureşean limbii scrise din Moldova secolului al XVII-lea. Dar acesta este numai cazul unora dintre termenii de mai sus (*şchiopesc*). Prezenţa în Moldova a unor asemenea graiuri a sprijinit poate formele acestea, deja existente în limba scrisă, dar nu le-a putut face uzuale. Rămîne deci de hotărît între celelalte două presupuneri. Nouă ni se pare mai probabilă prima ipoteză. Într'adevăr, ar fi greu de priceput dece o serie de termini specific maramureşeni se impun, prin textele rotacizante, numai în graiul scris din Moldova, şi nu şi în graiul scris din alte regiuni, de exemplu din Muntenia.

§ 65. — O serie de alte fapte ne arată că cel mai vechiu graiu literar din Moldova nu trebuie identificat la origine cu graiul din Moldova de Nord, al veniţilor din Ardeal. Prin aceasta se aduce o corectare parţială a ipotezelor făcute în §§ precedente, limitîndu-se originea graiului literar moldovenesc, din epoca cea mai veche, numai la graiul maramureşean.

Th. Capidan, *Meglenoromînit*, I, p. 170, şi A. Philippide, *Orig.*, II, p. 474-475, au susţinut că *cîndură că* 'deoarece', 'pentrucă', 'fiindcă', care se întîlneşte în Alecsandri, *Teatru*, în graiul mamei Angheluşa, şi care este atestat pentru munţii Sucevii în *Şezătoarea*, II, p. 87, supt forma *cîndri cî, cîndrilea cî* (Capidan trimite pentru toate la Puşcariu, *Dicţ. Ac.*, supt *fiindcă*; Philippide trimite la Tiktin), forma *cîndrcă*, Hasdeu, *Etym.*, p. 155, pentru comuna Giugeşti, jud. Suceava, vezi Philippide, *l. c.*), apoi formele *hîndură că* şi *fusîndură că*, relevate de I. Bacinschi, *Ein mazedorumänischer Ausläufer des altslavischen dativus absolutus*, *ZfrPh.*, XXXVII, p. 616, în localităţile Cîmpulung (moldovenesc) şi Straja (cred că aceasta din urmă e în jud. Rădăuţi), sînt de pus, în ce priveşte terminaţia *-ură, -ri, -rilea*, în legătură cu terminaţia *-ăra, -ura, -urlea*, care formează gerundiul în meglenoromînă. Avem deci un meglenoromînism în această regiune nordică a dialectului moldovenesc. Eu găsesc o formă asemănătoare şi în jud. Dorohoi: *fiidrcî*, vezi *Graiul nostru*, I, p. 545 (de două ori), la care avem evident a face cu o „urbanizare" impusă de individul vorbitor, cuvîntul trebuind să sune de fapt *cîndr(î)cî* sau *χ'îndr(î)cî* (în regiunea aceasta este o arie care prezintă palatalizarea supt forma *χ'*). Cineva îmi spune că la Rîpile jud. Bacău, se zice *cîndrecă*. Se poate deci presupune că toată regiunea de Nord-Vest a Moldovei prezintă acest element care lipseşte în Moldova de Sud şi de peste Prut. El se explică prin migrarea din Ardeal. Faptul nu apare în vechea limbă literară moldovenească decît în mod excepţional.

Tăt, care apare, în Moldova de Nord, pentru *tot*, se explică tot prin migrarea din Ardeal (*tăt* apare şi la Zlatna, în Munţii Apuseni). El lipseşte, deasemenea, în cel mai vechiu graiu literar din Moldova.

CAP. IX.

TOTALIZAREA REZULTATELOR.

§ 66. — După cercetarea întreprinsă de noi pînă acum cu privire la stările de lucruri lingvistice din veacurile al XVI-lea şi al XVII-lea, — singurele pentru care se pune problema deosebirilor între graiul scris al clasei culte şi graiul vorbit de popor, — şi cu privire la originea dialectelor literare ne rămîne să totalizăm rezultatele la care am ajuns.

Am constatat deosebiri între graiul scris şi graiul popular pentru cele mai multe regiuni ale teritoriului dela Nord de Mureş, atît în secolul al XVI-lea, cît şi în al XVII-lea şi al XVIII-lea. Am constatat deosebiri, tot numai pentru unele regiuni, dar foarte întinse, în Sudul Ardealului şi în Muntenia şi Oltenia. Am constatat deosebiri între limba scrisă şi cea a poporului şi în Moldova, fără să fim însă siguri că în secolul al XVI-lea ele se întindeau la tot teritoriul moldovean, căci e foarte plauzibil, — cum s'a şi admis de unii —, că măcar în unele regiuni din Moldova de Nord poporul vorbea în acest secol un graiu rotacizant şi cu multe alte elemente maramureşene, care au fost un puternic suport pentru graiul literar uzual atunci în Moldova. Am constatat deasemenea deosebiri pentru întregul teritoriu de graiu bănăţean. Asupra chipului în care s'a ajuns la aceste deosebiri, concluziile noastre variază după cum e vorba de un graiu literar sau altul. Graiul rotacizant se deosebia de cea mai mare parte din graiurile populare dela Nord de Mureş, cele mai multe din ele tot rotacizante, deoarece el era la origine, adică în secolul al XV-lea, graiul din Maramureşul de Nord. Dacă şi în Maramureş s'au stabilit, spre sfîrşitul evului mediu, nişte Romîni cu graiu de tip meglenoromîn, veniţi din Sudul Dunării, atunci trebuie să admitem că şi în Maramureş acest graiu a aparţinut unei clase aristocratice care n'a acceptat nimic din graiul unor noi veniţi din Sudul Dunării. Graiul literar din Ţara Romînească şi Ardealul de Sud se deosebea de cea mai mare parte a graiurilor populare peste care se suprapunea, din mai multe cauze. Mai întîiu în Ardealul de Sud, el este introdus din Muntenia, în urma strînselor relaţii dintre Braşov şi Sibiu cu principatul dela Sudul Carpaţilor. Dar chiar şi în Ţara Romînească el se deosebia de graiul vorbit de popor în mai multe regiuni. Aceasta se explică întîiu prin aceia că la origine el este graiul muntenesc (şi deci şi cel oltenesc) de dinainte de acea migrare în masă a Romînilor din Bulgaria în Muntenia, Oltenia şi Sudul Transilvaniei, produsă probabil în secolul al XIV-lea, şi de dinainte de aşezarea unor Ardeleni rotacizanţi în Sudul Ardealului şi în Muntenia probabil în aceiaşi vreme. Sau, mai plauzibil, el este graiul clasei aristocratice din Ţara Romînească, din secolul al XIV-lea şi al XV-lea, clasă socială care, neprimind în sînul său reprezentanţi ai noilor veniţi, a rămas să vorbească graiul muntenesc de dinainte de migraţiile pomenite. Aşadar, ipoteza făcută de Puşcariu şi acceptată şi de Macrea, că graiul literar din Muntenia este la origine graiul din Oltenia, nu apare ca impusă de fapte. Originea locală a aristocraţiei care a creat statul muntean nu se poate stabili cu ajutorul limbii, din cauza vastei întinderi pe care se vorbia dialectul muntean cel mai vechiu înainte de migraţiile romîne dela Sud şi dela Nord. Dacă întemeietorii Ţării Romîneşti au venit din Făgăraş, cum afirmă tradiţia şi cum a susţinut Xenopol, şi au înclinat să admită în timpul nostru N. Bejenaru, G. Brătianu şi I. Moga, atunci trebuie să admitem că ei aveau deja de atunci un graiu identic cu cel al conducătorilor dela Sudul Carpaţilor. Lucrul nu este greu de admis dacă se are în vedere faptul că înainte de stabilirea unor Ardeleni rotacizanţi şi a unor Suddunăreni cu graiu de tip meglenoromîn în Ardealul de Sud, a trebuit să existe acolo un graiu muntenesc pur. Graiul literar din Moldova se deosebea de cel vorbit de poporul de jos, deoarece la origine el era graiul celor veniţi cu voievodul Bogdan la 1359 din Maramureş, şi deveniţi prin acest fapt clasa de sus din Moldova. Ipoteza imaginată de Ibrăileanu, şi după aceia de Procopovici şi Puşcariu, şi în sfîrşit de D. Macrea, se dovedeşte justă. Nu se poate admite că graiul literar din Moldova se deosebea de graiul de jos pentrucă era la origine graiul de pînă prin secolul al XVI-lea al regiunii moldovene de Nord, care, foarte probabil, în urma unor migraţii din Ardeal, de prin secolul al XV-lea şi al XVI-lea, a fost parţial rotacizantă şi, poate, şi cu labiale în locul palatalelor, căci atunci ar fi de mirare dece au devenit normale în graiul literar moldovenesc numai particularităţile de graiu maramureşene. Deosebirile dintre graiurile literare şi cele populare din secolele ale XVI-lea şi al XVII-lea se explică deci, cel puţin pentru Ţara Romînească şi Moldova, dar poate şi pentru Maramureş, prin aceia că ele sînt la origine graiurile unor clase aristocrate, care, din diferite cauze, vorbeau altfel de-

cît poporul de jos, ceiace nu e de loc un lucru rar şi curios. Atunci cînd pentru prima oară s'a scris romîneşte în cele două ţări şi poate şi în Maramureş, — ceiace după toate probabilităţile s'a întîmplat în secolul al XV-lea, — s'a scris în limba acestor clase de sus. Era şi firesc acest lucru într'o vreme cînd numai boierii şi numai clerul superior şi al puţinelor mănăstiri înfiinţate de voievozi, erau puşi în situaţia de a scrie (romîneşte sau slavoneşte). Cînd mai tîrziu,— dar tot în secolul al XV-lea sau în al XVI-lea, — textele religioase rotacizante au fost cunoscute şi în Muntenia şi Moldova, ele au exercitat o puternică influenţă lingvistică asupra aristocraţiei din aceste regiuni, al cărei graiu de-altfel mergea, din unele puncte de vedere (Moldova din aproape toate punctele de vedere) — şi datorită numai întîmplării —, împreună cu cel rotacizant (labialele nealterate, verbele în *-f* şi *-dz*, etc.). Dar această puternică influenţă, probată în scrisoarea boierului Neacşu, din 1521, pentru graiul muntean, şi în grafia рꙋмѣнскиѥ, la 1564 pentru graiul moldovean, această puternică influenţă, care va fixa forma dialectelor noastre literare pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, nu va duce la desfiinţarea deosebirilor de dialect în graiul scris romînesc. Dacă graiul literar moldovenesc nu se prea poate separa de cel rotacizant, cel din Ţara Romînească îşi va păstra particularităţile sale, mai ales în ce priveşte fonetismul (*judec*, *genuchiu*, etc.), şi va suferi mai ales influenţa în ce priveşte cuvintele (*acmu*, *acesta*, *acela*, etc.). Graiul literar din Banat pare să fi luat naştere prin chiar această prezenţă în Banat a limbii literare rotacizante, căruia nu i s'a adus nicio schimbare esenţială.

Precum se vede, în Ţara Romînească şi Moldova şi poate şi în Maramureş, graiul literar nu s'a născut prin ridicarea la demnitatea de limbă literară a unui dialect popular, ci prin ridicarea la această demnitate a graiului clasei aristocratice. Inceputurile literaturii romîneşti (sau, mai larg, ale scrisului romînesc) şi ale dialectelor literare, se urcă în secolul al XV-lea, dar graiurile care au devenit atunci dialecte literare erau deja atunci o realitate distinctă de graiurile populare şi separarea se petrecuse cu un secol sau două mai înainte. Studiind originea graiurilor literare romîneşti,

sîntem duşi către o altă problemă, aceia a originii graiurilor aristocraţiei romîneşti din Maramureşul secolului al XIV-lea şi din primele timpuri ale Principatelor romîne. Şi am constatat că originea acestor graiuri stă în strînsă legătură cu originea aristocraţiei romîneşti din acel timp, ceiace în cazul aristocraţiei muntene şi moldovene înseamnă înseşi originile statului. La drept vorbind deci, problema începuturilor dialectelor literare romîneşti se confundă cu problema începuturilor statelor romîneşti, deşi pe atunci nu aveam încă dialecte literare. Noi trebuie să luăm în consideraţie şi aceste graiuri ale aristocraţiei romîneşti de pînă în secolul al XV-lea, pentrucă, dacă ele nu sînt limbi de civilizaţie în adevăratul înţeles al cuvîntului, neavînd decît o formă vorbită, şi nu şi una scrisă, (limba de cultură scrisă a Romînilor era în acel timp slava literară supt forma ei mai tîrzie, mediobulgară şi mediomacedoneană) — dar acesta nu e un argument puternic, căci au existat limbi de civilizaţie ca greaca homerică, care au fost numai vorbite —, ele sînt totuşi nişte începuturi de limbi culte sau comune. Au existat deci nişte graiuri culte sau comune mai multor Romîni, şi aceste graiuri la un moment dat au devenit şi scrise, şi fiindcă nu e vorba numai de simple acte publice şi private, ci şi de opere literare, ele au devenit nişte limbi de cultură. Apariţia lor trebuia să fie determinată de apariţia statelor romîne, ele fiind limba conducătorilor acestor state. Faptele lingvistice sînt reflexul unor fapte istorice, de ordin politic. Faptul că în Muntenia graiul clasei boiereşti, este graiul muntenesc de dinainte de migrarea Romînilor din statele bulgare, căzute la sfîrşitul secolului al XIV-lea supt Turci, şi de dinainte de stabilirea atîtor Ardeleni în Muntenia şi Oltenia, ne duce la concluzia că aristocraţia munteană din secolele al XIV-lea şi al XV-lea nu primise în sînul ei un contingent de Romîni din Sudul Dunării sau Romîni ardeleni, care să-i schimbe graiul, deşi Oltenia şi Muntenia de Est cunoscuse acum din plin aşezarea Romînilor din Sudul Dunării şi din Ardeal. Limba ne arată că Romînii balcanici şi Romînii ardeleni n'au intrat deloc în aristocraţia munteană din secolele pomenite, şi că prin urmare aceştia n'au jucat niciun rol la întemeierea statului

muntean. Faptul nu e în nepotrivire cu cele istorice, când se ştie că Muntenia a fost întemeiată de pe teritoriul de graiu muntean, iar nu din afară, şi că a fost întemeiată poate chiar la sfîrşitul secolului al XIII-lea, cînd emigranţii suddunăreni şi ardeleni, aşezaţi de pămînt muntean, trebuie să fi fost foarte puţini. Cu privire la Moldova s'a constatat că graiul clasei de sus prezintă particularităţi care ne duc numai spre Maramureş, de unde ştim că au venit întemeietorii Moldovei libere. Graiul găsit de descălecătorii maramureşeni în Moldova centrală şi de Sud, graiu care şi astăzi se găseşte în aceiaşi regiune, nu stă la baza limbii literare moldoveneşti. Şi aici faptele lingvistice se potrivesc cu cele istorice. Deci într'adevăr originile graiului cult din Muntenia şi din Moldova se confundă cu originile celor două state, problemele fiind aceleaşi. Se constată anume că graiurile culte sînt rezultatul unor fapte politice, sînt graiurile unor state, şi fiindcă aceste state au fost create de nişte aristocraţii, ele sînt graiurile acestor aristocraţii, ieşite desigur din popor, şi deci identice la început cu graiul poporului, dar ale unor aristocraţii care, fie pentrucă au organizat Romîni de alt graiu, fie pentrucă au lăsat ca în clasa agricolă şi păstorească pe care o stăpîneau să se înfiltreze Romîni de alt graiu, au ajuns să se deosebească în graiu de popor.

Peste munţi, în secolul al XVI-lea, situaţia era alta. Acolo aveam o limbă literară rotacizantă la Nord de Mureş, care era folosită însă şi în Moldova de Nord, şi alta în Banat. La Sud de Mureş, sau mai exact, în regiunea Sibiu-Braşov, se întrebuinţa dialectul literar muntean. Un alt dialect literar, nerotacizant, era în uz între Maramureş şi cel muntean dela Sibiu şi Braşov. In ce priveşte Ardealul de Sud, s'a văzut mai sus că, dacă întemeietorii Munteniei au plecat din Făgăraş, ei au trebuit să vorbească ca aristocraţia munteană. Dar pentru regiunile celelalte nu dispunem de nicio indicaţie. Se poate oare susţinea că limba literară în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, dela Nord de Mureş, a fost cea a textelor maramureşene, pentrucă acestea au fost cele dintîiu scrieri în dialect rotacizant şi erau scrise şi în graiul unei aristocraţii romîneşti care avea mai mult prestigiu în statul

ungar (cea nemaramureşeană)? Sau trebuie să admitem că ea este la origine limba întregii aristocraţii romîneşti depe teritoriul rotacizant? In acest din urmă caz este de admis că această aristocraţie se separase de popor înainte de apariţia palatalizării labialelor, (produsă poate prin veacul al X-lea sau al XI-lea), căci acest fenomen nu caracterizează graiul scris rotacizant. Am avea a face cu graiul acelei clase aristocratice alcătuită din voievozii, juzii şi cnejii pe care cucerirea maghiară i-a găsit în Ardeal, şi care şi-a menţinut o parte din drepturi pînă tîrziu, prin secolele al XIV-lea, al XV-lea, cînd o parte din ea s'a maghiarizat. Această clasă de oameni nu era atît de simplă, căci, dupăcît ne îndeamnă unele fapte, ea întrebuinţa în biserică limba veche slavă literară, existentă dealtfel şi la vecinii lor imediaţi chiar din Ardeal, voievozii slavi. Ipoteza e a lui P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XV-e—XVI-e siècles), et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931, p. 2, care crede că numai în acest timp s'a putut introduce vechea slavă literară în Ardeal. Ea ar fi în concordanţă cu rezultatul la care au ajuns cercetările paleografice, care susţin că valoarea unor semne ale alfabetului nostru chirilic este valoarea pe care o aveau în secolul al XII-lea, la Bulgari (vezi Ilie Bărbulescu, *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 12-21). Dar e mai probabil că nu putem urca atît de sus existenţa graiurilor unor aristocraţii romîneşti în Ardeal. Poate ele se vor fi format dupăce s'a aşezat în Ardeal stăpînirea maghiară, şi, poate, numai graiul aristocraţiei maramureşene va fi avut labialele intacte. Sigur este însă că, faţă de limba unică a aristocraţiei muntene şi faţă de limba, de asemenea unică, a aristocraţiei moldovene, avem la aristocraţia ardeleană din secolele al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea o pluralitate de limbi. Lucrul este firesc dacă avem în vedere că avem a face cu un regim feudal, în care Ardealul şi Maramureşul alcătuiau voievodate deosebite, şi că Romînii erau excluşi dela conducerea Ardealului, aşa că aristocraţia romînească din Ardeal nu putea alcătui o comunitate, ci era condamnată la o viaţă izolată, regională. Se pare că această aristocraţie era relativ închisă faţă de poporul de jos, căci ea n'a primit în sî-

nul ei infiltraţii din partea unor Romîni veniţi din Sudul Dunării, (astfel pare să fie cazul în Maramureş). Se pune însă problema dacă aristocraţia romînească din Ardeal a avut mai înainte un graiu unic. Lucrul n'ar fi fost posibil decît dacă Romînii ardeleni ar fi creat ei, înainte de cucerirea maghiară, un voievodat al întregului Ardeal, astfel cum presupune I. Lupaş, *Voevodatul Transilvaniei în sec. XII-XIII*, *An. Ac. Rom.*, M. S. I., Seria III, Tom. XVIII, Bucureşti, 1936, şi *Realităţi istorice în voevodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI*, p. 50-69 (extras din *An. Ist. de Istorie Naţională*. Cluj, VII ; vezi şi *La Transylvanie*, Bucureşti, 1938, p. 221-242, acelaşi articol). Cum însă nouă existenţa unui voievodat romînesc al Ardealului la cucerirea maghiară ni se pare puţin probabilă, voievodatul Ardealului fiind, după toate probabilităţile, o creaţie a Maghiarilor după modelul şi cu numele formaţiunilor de state romîneşti mai mici (voievodatele pe care ei le-au găsit în Ardeal), ni se pare puţin probabilă şi ipoteza unei limbi comune întregii aristocraţii romîneşti transcarpatine. Aşadar probabil că în Ardeal n'a existat niciodată pînă în secolul al XVIII-lea şi mai ales al XIX-lea, o limbă romînească unitară a claselor de sus. Precum se vede, şi aici o corespondenţă perfectă între faptele istorice şi cele lingvistice. Şi aici, originea graiurilor clasei de sus se confundă cu originea acestei clase, care era din toate regiunile Ardealului ; numai că sîntem într'un domeniu mai puţin sigur: nu ştim dacă graiul rotacizant este graiul clasei de sus din tot Ardealul dela Nord de Mureş, sau numai al clasei aristocratice din Maramureş. Situaţia clasei aristocratice romîneşti din Ardeal explică perfect situaţia lingvistică. Neexistenţa unui stat romînesc a avut ca urmare neexistenţa unei limbi comune întregii aristocraţii ardelene.

CAP. X.

GRAIUL ARISTOCRAŢIEI MOLDOVENE ÎN SECOLELE AL XIV-LEA, AL XV-LEA ŞI AL XVI-LEA.

§ 67. Desrotacizarea graiului aristocraţiei moldovene. — § 68. Dispariţia sunetelor *l'* şi *n'* din graiul aristocraţiei moldovene.

§ 67. — Concluzia la care am fost aduşi, că graiul literar din Moldova, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea,

este la origine graiul maramureşean, şi că acest graiu a ajuns graiul literar al Moldovei fiindcă a devenit, prin venirea, în Moldova, a lui Bogdan şi a tovarăşilor lui, din Maramureş, graiul clasei de sus din Moldova, se loveşte încă de unele greutăţi, pe care nu le-am înlăturat. Între graiul maramureşean din secolele al XV-lea şi al XVI-lea şi graiul literar din Moldova, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, între care pînă acum am constatat numai asemănări, sînt unele deosebiri, care în ochii unora ar putea căpăta atîta importanţă, încît ar putea fi considerate probe că graiul moldovenesc literar îşi are alte origini. Va trebui să le luăm aici în consideraţie pentru a vedea dacă într'adevăr ele nu cumva se opun concepţiei noastre. Cel dintîiu dintre aceste fapte, care trebuie luat în consideraţie, este rotacismul lui *n* intervocalic. Este drept că în ce priveşte Moldova de Nord, unii cercetători admit că el a fost adus prin migraţii de aiurea. Noi înşine am admis mai sus, § 18, că rotacismul a aparţinut la început numai dialectului crişan-maramureşean. Dar fiindcă sînt şi cercetători care îl consideră un fenomen al celei mai vechi populaţii moldoveneşti din Nordul Moldovei, (P u ş c a r i u), noi trebuie să avem în vedere şi dificultatea pe care o întîlnim în caz cînd această părere ar fi justă. Nu cumva oare, această deosebire, pe care graiul maramureşean şi cel din Moldova de Nord o prezintă faţă de graiul literar moldovean din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, este de natură să ne facă să admitem ca imposibilă o derivare a ultimului din celelalte ? Pe de altă parte se ştie că graiul literar rotacizant (dar cu inconsecvenţe) era încă în uz la începutul secolului al XVII-lea în Moldova de Nord-Vest. Nu cumva păstrarea în Moldova a acestui graiu rotacizant pînă la începutul secolului al XVII-lea ne arată că graiul literar nerotacizant din Moldova are altă origine ? Nu cumva graiul rotacizant din Moldova secolului al XVI-lea şi al XVII-lea este el singur continuarea vechiului graiu maramureşean sau moldovean de Nord ? Nu cumva graiul nerotacizant din Moldova secolului al XVI-lea şi al XVII-lea îşi are originea într'un graiu moldovenesc nerotacizant, sau, ţinînd seamă că el apare documentar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a re-

zultat supt influenţa cărţilor lui Coresi, cum au admis atîţi cercetători ? Dar mai înainte de a răspunde la vreuna din aceste întrebări, să stabilim dacă într'adevăr rotacismul a existat în Moldova de Nord ca fenomen al celei mai vechi populaţii moldovene de acolo, căci, precum am spus, nu toată lumea admite acest lucru.

Cu privire la rotacism, I. Bărbulescu susţinea că el a fost cîndva un fenomen răspîndit pe tot teritoriul dacoromînesc. Afirmaţia este falsă dacă este luată în sensul că toată populaţia dacoromînească a avut rotacismul şi că apoi l-a pierdut. Ce se poate admite este că şi pe teritoriul dacoromînesc nerotacizant au fost unele grupuri de Romîni rotacizanţi, veniţi din zona unde rotacismul era o arie continuă. Despre faptul dacă această zonă s'a întins nu numai la Nord de Mureş, şi la Vest de linia Dej-Alba-Iulia şi în Maramureş, dar şi în Moldova de Nord, voim să vorbim aici.

Cercetătorul care a pus la îndoială că cei mai vechi Moldoveni de Nord ar fi avut rotacismul este Al. Rosetti. In *Étude sur le rhotacisme*, p. 7, după ce arăta din ce localităţi sînt scrisorile rotacizante de pe la 1600, spunea: „Cette énumération ne contient pas les formes rhotacisées présentées par les chartes slavo-roumaines. Doit-on croire, en effet, que le scribe cherchait à rendre exactement le phonétisme des noms de lieu ou de personnes, tels qu'ils étaient prononcés autour de lui, ou bien que son propre parler était caractérisé par le rhotacisme et que la déformation est de son fait ? On ne saurait répondre avec précision à cette question. Toutefois, la valeur du doute est diminuée par le fait que si l'on admet la première hypothèse, l'apparition du rhotacisme en Moldavie ou en Bessarabie est explicable par des considérations historiques (v. ci-dessous). Dans certains cas, le fait qu'un nom de lieu apparaît dans d'autres documents de l'époque avec *-n-* au lieu de *-r-* paraît nous indiquer que le rhotacisme caractérisait le parler du clerc qui a rédigé la charte. A tout prendre, par conséquent, le doute qui plane sur la répartition de ces faits de rhotacisme n'est pas de nature à nous gêner, mais nous empêche de pouvoir leur attribuer une localisation précise". După ce, în continuare, susţinea că graiul scrisorilor rotacizante din jurul anului 1600 este acela al localităţilor în care ele au fost scrise, şi admitea deci existenţa rotacismului în acest timp în Bucovina, autorul afirma (p. 8): „Il n'y a pas de preuves certaines que la Moldavie proprement dite ait participé normalement à cette innovation phonétique. Les quelques cas de rhotacisme que l'on y a relevés peuvent s'expliquer par le fait que le Nord de la Moldavie a été colonisé dans le courant du XIV-e s. par des Roumains venus des territoires transylvains avoisinants. Il y a eu de tout temp, entre la Transylvanie du N.-E. et la Moldavie de continuelles relations, tant comerciales que d'autre nature (émigrations réciproques, expéditions des princes Moldaves, qui, à plusieurs reprises, ont conquis des territoires transylvains, transhumance, etc.). Les lettres conservées à Bistritza, notamment, nous donnent là-dessus de précieuses indications: on peut y suivre presque au jour le jour les relations entre la cité saxonne et les villes, monastères et villages roumains avoisinants (Cf. Weigand, *Jb.*, X., 151-55)". In conformitate cu această părere, Rosetti admisese la p. 5 că autorul notelor parţial rotacizante la manuscrisul slav al *Sintagmei* lui Vlastaris, venise din Ardeal. In *Limba romînă*, p. 73, este şi mai hotărîtor: „Moldova nu a participat la inovaţie, nu există texte rotacizante propriu zise din Moldova. Acolo unde apare şi aşa cum apare, în mod sporadic, rotacismul în Moldova, pare a fi importat din alte regiuni, şi anume din părţile nord-ardelene-maramureşene, de unde, de altfel, ştim că s'a revărsat un element romînesc asupra Moldovei". Nu ştim însă dacă aici prin Moldova se înţelege şi Bucovina şi regiunile moldoveneşti de peste Prut. Se pare că ipoteza originii ardelene a rotacismului din Moldova a fost părăsită în *Istoria limbii romîne*, II, p. 79-80, unde se admite că şi Bucovina avea rotacismul: „Prezenţa rotacismului în Moldova, în secolul al XV-lea (vezi indicaţiile bibliografice date de Macrea, DR, VII, 184 sq.) nu probează nimic împotriva aserţiunii că inovaţia e dialectală [Rosetti combate aici afirmaţia lui I. Bărbulescu, care credea că rotacismul a fost cîndva răspîndit pe tot teritoriul dacoromînesc], pentru că avem tot cuvîntul să credem că rotacismul a fost adus aci de colo-

nişti veniţi din părţile Bucovinei şi din Nord-estul Ardealului, care s'au contopit cu populaţia romînească băştinaşă (Giurescu, *Ist. Rom.*, I³, 385 sq.). Asupra populării Moldovei în secolul al XIII-lea şi al XIV-lea [în text e greşit: al XV-lea], v. Scheludko, BA, I 159; II, 115; 122*. Totuşi faptul că imediat după aceasta Rosetti publică (p. 80-82) o notă a lui C. C. Giurescu, „despre populaţia romînească a Moldovei înainte de descălecat", înseamnă că el explică rotacismul din Moldova (şi cel din Bucovina) tot prin venirea Maramureşenilor dela 1359. Rezumînd cele spuse de Rosetti, putem spune: el admite că rotacismele care se întîlnesc în secolul al XV-lea în Moldova, — şi noi putem adăuga: şi în secolul al XVI-lea, vezi mai jos —, se explică prin migraţii din Maramureş sau din Maramureş şi Bucovina. El concepe însă faptul nu în felul că s'a creat în Moldova o limbă aristocratică rotacizantă, ci în felul că s'au amestecat graiuri populare. Numai scribii rotacizanţi care ar impune forma rotacizantă unor semne fără rotacism, ar putea fi consideraţi ca o clasă suprapusă. Dar, după Rosetti, ei ar avea aceiaşi origine, ardeleană sau bucovineană [1]).

Îndoiala lui Rosetti dacă într'adevăr rotacismul a existat în Moldova înainte de descălecatul din Maramureş, e întemeiată, exemplele rotacizante din documentele slave neputînd da nicio indicaţie asupra ariei populare a fenomenului. Deaceia nu putem admite concluzia la care ajunge D. Macrea la sfîrşitul articolului său publicat în *Dacor.*,

1) Este de adăugat că, deşi Ibrăileanu consideră graiul literar moldovenesc ca ieşit din graiul maramureşean, dintr'un punct de vedere el seamănă cu Rosetti, *Étude sur le rhotacisme*. În cursul său de *Istoria literaturii romîne, Epoca lui Conachi*, el presupunea că rotacismul a fost adus în Moldova prin migrarea maramureşeană dela 1359 şi că, înainte de această dată, n'a existat rotacism în Moldova. Maramureşenii fiind puţini, ar fi trebuit să cedeze cu vremea din punct de vedere al acestui fenomen. Rotacismul ar fi fost definitiv dispărut în secolul al XVII-lea, nerămînînd decît în *nimărui*, *mărunt*, *cărunt*, *numere* (pl. lui *nume*) la Varlaam şi Dosoftei, şi în alte cuvinte, care pot fi însă explicate şi altfel. Numai aşa credea el că se poate explica dispariţia totală a rotacismului în Moldova. El recunoaştea totuşi că aceasta e o ipoteză, admiţînd ca sigur numai faptul că Maramureşul era rotacizant şi că în Moldova era o regiune fără rotacism.

VII, p. 184-186, în care dădea un tablou al tuturor formelor rotacizante din documentele slave din Moldova secolului al XV-lea, cu însemnarea localităţii sau regiunii în care sînt pomenite, — un asemenea tablou vezi şi la Rosetti, *Étude*, p. 3-4 —, precum şi un tablou al rotacismelor din actualul graiu popular moldovenesc, deasemenea cu însemnarea localităţii: „rotacismul, odinioară, era extins aproape în întreaga Moldovă". Şi nu putem accepta nici concluziile la care ajunge S. Pop, *Rev. Fund. Reg.*, anul VIII, nr. 8-9, p. 434, că mai înainte rotacismul „cuprindea tot Nordul teritoriului dacoromîn, dela frontiera Ungariei pînă în stînga Nistrului"; căci *punoiu* (în loc de *puroiu*, mai vechiu *puronu*) din Moldova şi din alte părţi se poate explica nu numai printr'o falsă desrotacizare, ci şi prin fenomenul care a transformat pe *arină*, *gerune*, *serin*, etc., în *aninā*, *genune*, *senin*, etc. (*n* şi *ń* fiind sunete înrudite). Cînd e vorba de rotacismele din documentele slavoromîne, nu putem spune nici măcar că avem o colonie de Romîni rotacizanţi acolo unde găsim un rotacism, căci s'ar putea ca el să se datorească celui care a scris documentul. Cu toate acestea, prezenţa unor graiuri rotacizante în Moldova de Nord şi peste Prut, şi chiar în Moldova de Sud, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, este un lucru indubitabil. Ea rezultă din chiar faptul că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea se întîlnesc rotacisme în documente şi din întrebuinţarea graiului rotacizant în Moldova pela 1600. La § 32 am arătat că avem şi astăzi graiuri populare (peste Prut), care prezintă resturi izolate de rotacism. Dar aceste graiuri rotacizante, existente în Moldova în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, se explică prin acea migraţie continuă de Moldoveni, care, după cele spuse la § 32, a avut loc mereu din secolul al XV-lea încoace, şi a dus la schimbarea graiului din Moldova de Nord şi de peste Prut. Noi credem aşadar, împreună cu Rosetti, care însă a socotit lucrul numai ca probabil, iar nu sigur, că rotacismul n'a caracterizat pe niciunul din graiurile străvechi moldoveneşti, ci numai pe cel dela Nord de Năsăud şi Mureşul inferior, şi că în Moldova el se explică prin acele migraţii care au adus în această regiune atîtea fenomene ardelene. Deoarece însă această migraţie apare

ca produsă începînd cu secolul al XV-lea, vezi mai sus, § 32, credem, spre deosebire de Rosetti, că, în epoca întemeierii principatului moldovean, a venit din Maramureş numai o aristocraţie rotacizantă, nu şi mase populare rotacizante.

Rosetti socoate însă orice rotacism care ar apărea în documente ca o emanaţie a graiului popular moldovenesc. Nu cumva prezenţa numelor rotacizante în aceste documente se explică, măcar parţial, prin graiul clasei aristocrate? Nu cumva numele de locuri au fost „rotacizate", în momentul redactării actului, de boieri sau de scribul care era tot un boier? Nu cumva numele de persoană care prezintă rotacismul sînt chiar numele unor boieri? În unele cazuri lucrurile stau astfel în mod sigur. Astfel, un boier *Rugiră*, este pomenit în secolul al XVI-lea pentru regiunea Orhei, vezi M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti dela Bogdan Voevod*, p. 9 (*Rujira*). El însă trăise în secolul al XV-lea, deoarece dela sfîrşitul secolului al XV-lea şi în documentul dela Bogdan sînt pomeniţi ca trăitori nepoţii săi (p. 13). Acest Rugiră avusese proprietăţi în jud. Vaslui (*ibid.*, p. 12). Aceste nume rotacizante nu mai pot fi deci invocate ca probe ale răspîndirii unui graiu popular rotacizant pînă în regiunea în care apar, cum s'a făcut pînă acum, fie chiar sub forma unor enclave reduse la un singur om, cum ar putea înţelege Rosetti.

Deoarece motivele pe care le-am avut ca să susţinem că şi graiul literar moldovenesc nerotacizant îşi are originea în cel maramureşean, şi anume prin descălecătorii Moldovei, nu pot fi neglijate, noi trebuie să cercetăm acum cînd şi din ce cauză s'a făcut în Moldova trecerea dela un graiu aristocratic rotacizant la unul nerotacizant. De unde pînă acum am arătat ceiace a impus graiul maramureşean în limba literară moldovenească din toate secolele, acum vom trece la examinarea a ceia ce a fost impus graiului clasei aristocrate din Moldova de alte graiuri, şi la examinarea faptelor care au adus o schimbare importantă a lui. Nu ştim deocamdată măcar dacă această schimbare s'a făcut pe vremea cînd graiul aristocraţiei moldovene devenise un graiu literar (secolul al XV-lea) sau dacă ea s'a făcut pe vremea

cînd aveam numai un graiu vorbit al clasei de sus. Ni se cere deci în cazul graiului literar moldovenesc şi al aristocraţiei moldovene din primele veacuri ale Moldovei, să facem şi istoria lui, punctul de plecare fiind prea deosebit de cel la care s'a ajuns. Cu privire la graiul literar muntean nu se pune această problemă, el fiind la origine tot un graiu muntean. Dar noi nu cunoaştem graiul maramureşean decît în faza pe care o avea el ca graiu literar şi al unei aristocraţii în secolul al XV-lea şi al XVI-lea. Ne-ar trebui, pentru a face istoria graiului aristocraţiei moldoveneşti, să cunoaştem graiul maramureşean din secolul al XIV-lea. La fel ne-ar trebui să cunoaştem graiul rotacizant din Moldova de Nord, din veacul al XVI-lea, nu de pe la 1600. Lingvistica însă dispune de mijloace care să-i permită să cunoască graiurile epocilor pentru care nu avem texte. Vom folosi şi noi tot ce ne stă la îndemînă în această privinţă. De altfel într'o anumită măsură se poate spune că avem şi texte, căci documentele slave din Moldova şi poate şi cele din Ardeal, din secolul al XIV-lea şi al XV-lea, ne prezintă şi unele nume proprii şi adesea chiar nume comune romîneşti.

Ibrăileanu spunea că textele tipărite ale lui Coresi n'au contribuit cu nimic la înlăturarea rotacismului din Moldova. Afirmaţia nu e adevărată, ele contribuind împreună cu toate celelalte graiuri literare sau neliterare nerotacizante la dispariţia lui. Cercetătorul ieşean vedea în înlăturarea rotacismului din Moldova un fapt produs prin forţe locale moldoveneşti. Fapt e însă că textele lui Coresi n'au avut nici o înrîurire atunci cînd, din graiul rotacizant al primei aristocraţii, s'a născut în Moldova un graiu aristocratic nerotacizant. Prezenţa unor nume fără rotacism în prima jumătate a secolului al XIV-lea în regiunea Neamţului (*Gemeneşti* şi *Fîntîneale*) vezi Hasdeu, *Cuvinte*, II, p. 13, alături de *Geamîru* (după M. Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 517, *Geamără*, ca întemeietor al satului) şi *Fîntîreali*, din acelaşi secol, ar dovedi că, deja în prima jumătate a secolului al XIV-lea, o parte din clasa aristocratică a Moldovei vorbea nerotacizant (dacă nu cumva însuşi graiul rotacizant care va fi fost

acolo, a devenit nerotacizant). Dar oare nu avem a face în aceste cazuri numai cu acceptarea de către clasa de sus a unor pronunţii populare? Oricînd însă clasa de sus ar fi început să vorbească nerotacizant, faptul acesta s'a produs fie prin pătrunderea în clasa boierească a unor oameni din Moldova nerotacizantă, care au trebuit să fie numeroşi, dacă şi-au putut impune graiul lor, atunci cînd ar fi trebuit să-l accepte ei pe celălalt, ce se bucura în mod fatal de prestigiu, fie prin contactul strîns cu poporul din Moldova nerotacizantă, pe care o parte din clasa boierească l a avut chiar dela început, aşa încît a trebuit să împrumute dela ea unele particularităţi de graiu. In amîndouă ipotezele se pune însă problema dece, odată cu formele nerotacizante, nu s'au impus clasei de sus şi formele palatalizate în locul celor cu labiale, care au rămas să caracterizeze înainte graiul clasei aristocrate.

Deaceia va trebui să admitem că dispariţia rotacismului la o parte din aristocraţia moldoveană s'a produs pentrucă n'a avut nici un sprijin din partea altor graiuri vorbite de clasa de sus şi chiar scrise, aşa cum avea menţinerea labialelor în graiurile aristocratice din celelalte ţări romîne, graiuri care vor fi ajuns să fie şi scrise. Dacă rotacismul era prezintat de o parte din aristocraţia sau intelectualitatea romînească a vremii şi de graiul scris al lor, labialele nealterate erau prezintate de toată aristocraţia şi intelectualitatea romînească şi de graiul scris al lor. Cu alte cuvinte, dacă la menţinerea rotacismului în graiul clasei culte din Moldova lucrau numai cei ce vorbeau şi scriau rotacizant, la menţinerea labialelor în aceiaşi ţară, lucrau şi aceştia, dar şi cei ce vorbeau şi scriau nerotacizant, adică toată romînimea cultă. Acest raport de forţe a existat chiar şi în secolul al XIV-lea, în care Maramureşenii au descălecat în Moldova, şi el a existat continuu pînă astăzi cu efecte din ce în ce mai mari, care au făcut ca în secolul al XVII-lea să dispară graiul literar rotacizant din Ardealul de Nord şi din Moldova de Nord-Vest şi să se reducă pînă aproape la completa dispariţie aria rotacismului. (Faptul însă că în regiunea altădată rotacizantă, s'a impus o pronunţie din dialectele vecine, cu *arină, gerune, serin*, etc., în loc de

anină, genune, senin, etc, şi cu palatale în locul labialelor, ne arată că n'a fost numaidecît nevoie de limba cultă nerotacizantă a textelor tipărite sau netipărite, pentruca rotacismul să dispară, dialectele vecine fiind suficiente; vezi mai sus, §§ 18 şi 33). Desigur că trecerea s'a făcut în felul următor. Graiul exclusiv rotacizant al descălecătorilor a căpătat şi forme nerotacizante. Acest graiu mixt va rămînea în uz pînă în secolul al XVII-lea. Noi îl avem atestat prin glosele din *Sintagma* lui M. V l a s t a r i s, şi prin scrisorile din jurul anului 1600. Cîndva, poate în secolul al XVI-lea, o parte din clasa boierească a început să vorbească în graiu nerotacizant pur.

§ 68. — Dar acestea nu sînt singurele lucruri care se pot spune cu privire la graiul aristocraţiei moldoveneşti. Textele rotacizante din secolul al XVI-lea ne desvăluie unele particularităţi lingvistice care nu mai erau normale în secolul al XVI-lea, şi care deci au aparţinut secolelor anterioare şi descălecătorilor maramureşeni dela 1359. In *C. v.* apare o singură dată *cl'amă* (de fapt КЛ'АМЪ), în acest text şi în altele apare *a ul'ta* (de fapt *a ulta*). In toate textele secolului al XVI-lea apare de mai multe ori *n* ca semn al lui ń în *veńu, înt'ińu*, etc. Deoarece C o r e s i a avut la îndemînă texte rotacizante, este de admis că el a luat pe ń din aceste texte. Cu privire la *cl'amă, a ul'ta*, deja I b r ă i l e a n u, în cursul său des pomenit, spunea că acestea sînt formele mai vechi, ale originalului scris în secolul al XV-lea, că ele nu existau în limba copistului din secolul al XVI-lea, şi că copistul le-a introdus în scrisul său, odată sau de cîteva ori, din neatenţie. Şi C a n d r e a, *Psalt. şcheiană*, I, p. CLXII şi CLXVI-CLXVII, a dat această explicaţie cu ocazia discuţiei asupra lui ń şi asupra lui *l'* din *a ulta*. Pentru *cl'amă* a dat-o şi S. P u ş c a r i u, *Z. Rek. d. Urr.*, vezi acum *Études*, p. 115, şi a acceptat-o şi P r o c o p o v i c i, *Rev. Fil.*, II, p. 180, care dă forma exactă: *cleamă-se, C. v.*, 72/6-7. Părerea este foarte judicioasă. Avem într'adevăr acel caz, discutat şi de noi în § 19, cînd era vorba de transpunerea fonetică a unor texte scrise în alt dialect. Ceiace s'a spus însă acolo despre aceasta este valabil şi pentru transpunerea ce se face cînd e vorba de o fază mai arhaică a limbii. Dacă într'un text a-

pare chiar o singură dată o fază fonetică mai veche a unor cuvinte, care deobiceiu în text apar în faza nouă, această fază nu poate fi interpretată ca o rămăşiţă lingvistică în graiul uzual al copistului, şi nici măcar ca o rămăşiţă lingvistică în graiul modelului, ci ca o fază care pe vremea modelului sau a arhetipului era uzuală, şi a apărut în cópii numai prin faptul că copistul a neglijat să transpună limba mai veche în graiul său. G. Pascu obişnuia să explice astfel toate grafiile duble, adică şi pe acelea în care raportul numeric între faza veche şi faza nouă este altul, adică aproape egal Cred însă că atunci trebuie să admitem o şovăire a pronunţiei.

Ibrăileanu credea că copistul C. v. era un Moldovean. Dar chiar un Maramureşean de ar fi fost, important e că limba modelului maramureşean din secolul al XV-lea, şi deci şi limba maramureşeană din secolul al XIV-lea, avea în mod normal *cl'* şi *l'*, şi desigur şi *gl'* şi *ń*. Textele din secolul al XVI-lea avînd alt uz, (atît cele care au fost copiate în Maramureş, cît şi cele care vor fi fost copiate în Moldova), trebuie să admitem că o schimbare fonetică a avut loc în secolul al XV-lea atît în Maramureş cît şi în Moldova. Philippide greşea cînd în *Introducere în istoria limbii şi literaturii romîne*, p. 71, considera prezenţa lui *l'* şi *cl'* ca fapt normal limbii romîne vorbite în secolul al XVI-lea. Numai dacă sunetul (sau grupul de sunete în discuţie) ar fi fost menţinut pretutindeni unde este cerut etimologic, în textele scrise în secolul al XVI-lea, s'ar fi putut susţinea acest lucru. Ipoteza că *cl'* reprezintă uzul modelului din secolul al XV-lea este confirmată de prezenţa numelui de familie *Ureacle* în documentele slave din Moldova în prima jumătate a secolului al XV-lea. Acest nume ajută şi la fixarea precisă a datei la care *cl'* a devenit *k'* în Moldova şi poate şi în Maramureş. Se cunoştea pînă acum o asemenea formă fonetică, anume *Ureaclea*, dintr'un document dela 1407, la Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, 140, (vezi O. Densusianu, *Hist.*, I, p. 306-307, care arată şi cine a mai relevat faptul). Densusianu susţinea la p. 303-306 că dispariţia lui *l'* este totuşi mai veche, fenomenul fiind atestat de numele topic *Ungiul cu freszeni*, dintr'un document latinesc din Ungaria (Ardeal), din anul 1392 (vezi acum P. P. Panaitescu, *Documentele ţării romineşti*, I, p. 85). El mai făcea acolo o lungă discuţie asupra dispariţiei lui *l'* în secolul al XIII-lea, bazîndu-se pe elemente romîne din limbile străine şi pe elemente străine din romînă, pentruca să tragă şi concluzii asupra prezenţei Dacoromînilor în Dacia în tot evul mediu. Densusianu explica prezenţa *cl'* în *Ureaclea*, prin menţinerea unei ortografii arhaice, fenomen atît de obişnuit la numele proprii. Această concepţie a fost combătută de Procopovici, *Rev. Fil.*, II, p. 180, şi A. Philippide, *Orig.* I, p. 772. Dar grafia *Ureaclea* din 1407 nu e singură în Moldova şi nu e cea mai recentă. *Urec(l)e* se găseşte şi'ntr'un document din Suceava, 1437 Decembrie 20, Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 536, iar *Urkcle*, în doc. dela Vaslui, 1442, August 30, *ibid.*, p. 101, şi în doc. dela Suceava, 1443 Mai 7, *ibid.*, p. 129. Dar într'un document din 1443 Mai 1, avem *Urkkie* (cu и). Dacă nu e o greşală de scris, forma e cea dintîiu care prezintă pe *k'* în locul lui *cl'*. Formele cu *cl* nu pot fi socotite arhaisme ortografice, cum admite O. Densusianu, *Grai şi suflet*, II, p. 362-382, şi IV, p. 397-398, invocînd faptul că numele proprii ar fi mai conservative şi ar păstra ortografia tradiţională. Deşi nu dispunem decît tot de cîteva exemple, este sigur că ele nu reprezintă un uz mai vechiu, adică arhaisme de pronunţie, ci uzul contemporan. In documente un nume de familie în mod fatal apare rar. Dar cînd apare, apare cu pronunţia normală a timpului. Dealtfel întîlnim formele cu *cl'* şi în alt nume de familie: *Uclatzi* (genitiv), doc. din Suceava, 1433, Noembrie 16, Costăchescu, *ibid.*, p. 594, după ce apăruse în atîtea alte documente anterioare, în forme asemănătoare, tot cu *cl* (vezi Costăchescu, indice). Dar în a doua jumătate a secolului vom avea *Unk'atz*, vezi acelaşi, *Doc. mold. dela Ştefan cel Mare*, p. 121. Şi, cu toate acestea, şi Densusianu are are dreptate. Este de mirare că cercetătorii nu s'au gîndit să admită că fenomenul *l' > i* s'a produs în timpuri diferite, după cum e vorba de o regiune sau alta. *Ungiul cu freszeni* fiind o localitate din Ţara Făgăraşului, se poate admite că în Ardealul de Sud şi în Muntenia fenomenul în discuţie era realizat în secolul

al XIV-lea, fără să ştim însă dacă în acest secol sau mai înainte. In Moldova însă, clasa boierească cel puţin, a schimbat pe *cl'* în *k'* abia pela jumătatea secolului al XV-lea. Dealtfel pela jumătatea aceluiaşi secol exista încă în Moldova şi *ń*, precum arată numele de localităţi *Golumboanie*, 1448, M. Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, II, p. 342, şi *Făuroan'k*, 1455, *ibid.*, p. 543. Aşadar indicaţia textelor în secolul al XVI-lea este confirmată de faptele prezintate de documentele slave din secolul al XV-lea. Afirmaţia lui O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 7, că limba textelor din secolul al XVI-lea nu ne dă voie să trecem la limba secolelor anterioare, este greşită.

Formele citate dovedesc că în secolul al XV-lea în Moldova exista încă *cl'*. Se pune însă problema : oare acest *cl'* nu exista numai în graiul aristocraţiei moldoveneşti, care îl avea tocmai fiindcă era originară din Maramureş ? Nu cumva avem a face şi în acest caz cu vreo deosebire între graiul clasei de sus şi graiul clasei de jos, deosebire care însă, — spre deosebire de cele examinate de noi mai înainte, dispărute după secolul al XVI-lea sau rămase în limbă pînă azi, — a dispărut înainte de secolul al XVI-lea ? Că aşa stau lucrurile pare să ne arate fenomenul înrudit al dispariţiei lui *ń* (în cea mai mare parte din Moldova), care ne îngădue o cronologie. Intr'o mulţime de localităţi din Moldova nordică, dela Carpaţi, spre răsărit, pînăla Nistru, şi în toată Moldova sudică dintre Prut şi Carpaţi (vezi *ALRM*, I, harta 90) *călciiu* sună *călcăi*. Regiunile cu *-ĭ'iu* din Bucovina, precum şi cele depela Nistru, sînt locuite de Romîni veniţi din Ardeal în secolele al XV-lea şi următoarele. Cred că aici s'a rămas la o fază mai veche, intermediară între cea latinească şi cea romînească în *-ĭ'iu*, şi cred că s'a rămas, din cauză că *ń* a căzut în regiunea pomenită înainte ca *ă' + ń* şi *n* să fi devenit *ĭ'*. Aşadar căderea lui *ń* trebuie să fie, în regiunea pomenită, un fenomen foarte vechiu, căci şi prefacerea lui *ă' + ń* sau *n* în *ĭ'* este, alături cu prefacerea lui *é* şi *ó + n'* sau *n* în *i'* şi *ú*, un fenomen foarte vechiu, el găsindu-se realizat în toate textele secolului al XVI-lea, şi deci înainte de secolul al XV-lea, al modelelor. Aproape că ar putea fi considerat ca produs în aceiaşi epocă cu palatalizarea labialelor, care e şi ea anterioară prefacerii lui *én* în *ín*. Dar avînd în vedere că cronologia deosebită a fenomenului se întîlneşte numai în Moldova, este de presupus că el s'a produs numai după stabilirea Romînilor în Moldova, deci ceva mai tîrziu. O altă deosebire între graiul clasei de sus, originare din Maramureş, şi graiul clasei de jos, deosebire care va fi fost înlăturată şi ea înainte de secolul al XVI-lea, am avut probabil şi în ce priveşte chiar acest urmaş al latinescului *-aneus*, clasa de sus avînd probabil la început *-ĭ'iu*, aşa cum are şi astăzi Maramureşul. Numai dacă a prevalat la început o aristocraţie originară din Moldova de Nord n'a existat şi o asemenea deosebire [1]).

1) Am spus mai sus că prezenţa grupului *cl'*, atestat de documente în prima jumătate a secolului al XV-lea, dovedeşte că grafia *cleamă* din textele secolului al XVI lea reprezintă grafia unui model scris în secolul al XV-lea, poate chiar în prima jumătate a secolului al XV-lea. Acesta este unul din faptele care arată că traducerile în graiu rotacizant ale cărţilor religioase s'au făcut în secolul al XV-lea. Gaster, Densusianu, Drăganu şi Rosetti n'aveau dreptate, cînd susţineau că traducerile acestea s'au făcut în secolul al XVI-lea. Faptul că un graiu maramureşean era uzual şi la clasa de sus, şi, în orice caz, la clasa cultă din Moldova, ar putea fi invocat de unii drept un indiciu că localizarea celor mai vechi traduceri de texte religioase în Maramureşul de Nord nu se impune cu necesitate, şi că aceste traduceri ar putea fi localizate şi în Moldova secolului al XV-lea. Aceasta cu atît mai mult cu cît elementele maghiare ale textelor rotacizante trebuie să fi fost şi în graiul clasei de sus din Moldova. Cred totuşi că graiul clasei aristocrate din Moldova trebuie să fi prezintat chiar în secolul al XV-lea un amestec de forme rotacizante cu forme nerotacizante, aşacă, dacă cele mai vechi traduceri de texte religioase s'ar fi făcut în Moldova, ele, de fapt unele din ele, n'ar mai fi prezintat cu atîta consecvenţă rotacismul.

PARTEA A TREIA.

EVOLUŢIA DIALECTELOR LITERARE ROMÎNEŞTI. SENSUL ŞI CAUZELE EI [1]).

§ 69. Unificarea vechii romîne literare un proces întîmplător. — § 70. Unificarea vechii romîne literare ca rezultat al concentrării vieţii culturale româneşti spre Sud.

§ 69. — Dialectul literar care cel dintîiu a suferit o mare schimbare în cursul existenţei sale este cel din părţile dela Nord de Mureş. Dacă în secolul al XVI-lea şi chiar în prima jumătate a secolului al XVII-lea era rotacizant, în secolul al XVII-lea el nu va mai prezinta acest caracter. Această schimbare este de aşa natură, încît am putut vorbi de un alt dialect literar în Ardealul dela Nord de Mureş şi din Maramureş în secolul al XVII-lea. Inceputurile lui se găsesc la sfîrşitul secolului al XVI-lea, în C. T. şi C. M. Am avut deja ocazia să arătăm în legătură cu ce fapt stă această schimbare : am susţinut mai sus (§ 18 şi 33) că ea stă în legătură cu dispariţia rotacismului în regiunea dela Nord de Mureş, realizată prin împrumutarea din partea Romînilor dela Nord de Mureş a formelor dela Sudul acestui rîu şi prin probabila migraţie de Romîni nerotacizanţi sudduneareni în Maramureş. Dar cauza dispariţiei rotacismului din limba scrisă e, la drept vorbind, alta. Căci un fenomen care se produce în graiul popular nu trebuie prin aceasta să se producă şi în limba cultă. Cauza este deci întreruperea unei tradiţii culte de limbă, la sfîrşitul secolului al XVI-lea în Maramureş şi în general la Nord de Mureş, întrerupere care a îngăduit graiului popular din aceleaşi regiuni, acum altul decît în secolul al XVI-lea sau al XV-lea, să ia el locul vechii limbi literare. Sfîrşitul tradiţiei de limbă rotacizante se explică probabil prin condiţiile grele în care a trăit clerul romîn în Ardeal şi Maramureş la sfîrşitul secolului al XVI-lea, fiind lipsit de ajutorul unei boierimi romîne, ca mai înainte (voievozi, cneji), acum maghiarizată, ca şi prin năruirea focarului de cultură din Peri. N'am admis, aşadar, cum s'a făcut deobiceiu pînă acum, o influenţă a limbii literare muntenești, cunoscută acum pe tot întinsul pămîntului romînesc, în urma tipăriturilor lui Coresi, care au fost atît de răspîndite. N'am admis însă această influenţă din cauză că graiul din Ardealul de Nord, din secolul al XVII-lea, nu se identifică cu graiul din Muntenia. Cel mult, trebuie să admitem că scriitorii din secolul al XVII-lea, din Ardealul dela Nord de Mureş, au ţinut samă de faptul că, din toate părţile, le veneau texte nerotacizante. In acest sens se poate admite o influenţă. Dar ea s'ar putea admite şi pentru timpuri anterioare, prin manuscrisele de graiu muntenesc şi moldovenesc, venite în Nord. Aceste influenţe, mai ales cea din Moldova, unde limba cultă era un graiu aproape identic cu cel din Ardealul de Nord şi din Maramureş, din secolul al XVII-lea, au făcut poate să avem în acest secol, în acele regiuni, acelaşi graiu ca şi în secolul al XVI-lea, mai puţin rotacismul. Dar nu trebuie în niciun caz uitată legătura acestei limbi cu graiul popular.

Aşadar unificarea, într'un sens, a limbii noastre de cultură, (nu însă o totală unificare, ci dispariţia unei mari deosebiri între dialectul literar dela Nord de Mureş şi celelalte dialecte literare), s'a produs, în primul rînd, nu prin preponderenţa unuia din aceste graiuri literare, ci prin aceia că însuşi graiul popular dela Nord de Mureş se schimbase, şi că această schimbare a fost introdusă apoi şi în limba literară, prin năruirea vechii tradiţii de limbă din acele regiuni. Dacă, în partea a doua a lucrării noastre, am luat în discuţie acele cazuri în care dialectele literare se deosebeau de graiul popular, acum luăm în consideraţie acele cazuri în care dialectele literare urmează de aproape evoluţia graiurilor populare.

Dialectul literar care, după aceia, sufere o schimbare

1) Deoarece evoluţia dialectelor literare româneşti a fost arătată — pe scurt — în § 20-23, aici nu vom avea decît să arătăm sensul şi cauzele ei.

importantă este tot dialectul literar de Nord-Vest. Prin schimbările sale dela sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, el se identifică în mare parte, cum s'a spus la timp, cu dialectul literar muntenesc. Rămîn însă şi atîtea elemente ardelene în toate domeniile limbii, în special în cel lexical. Cum trebuie interpretată această unificare a limbii literare în jurul anului 1700? Avem a face cu o influenţă a dialectului literar muntean, aşa cum a crezut Gaster? (Căci desigur la aceste fapte se gîndea el, cînd vorbia de o unificare a limbii literare romîne în secolul al XVIII-lea). Şi supt influenţa căror scrieri muntene s'a făcut unificarea? Gaster admitea că tot cărţile lui Coresi au produs unificarea. Lucrul e prea puţin probabil. Unii autori de manuale de curs secundar, precum şi Al. Rosetti, au afirmat că *Biblia* lui Şerban, tipărită în foarte multe exemplare, a avut o influenţă considerabilă în ce priveşte unificarea limbii literare romîneşti. Trebuie să admitem oare că înlocuirea unor caracteristice ale graiului literar ardelean din secolul al XVII-lea, prin cele muntene, se explică prin această influenţă? Nu ar fi exclus. Dar probleme noi stau în faţa noastră: dece această influenţă nu se produce în acelaşi timp şi în Moldova? Pentru noi este sigur că această nouă schimbare a graiului literar ardelean înseamnă şi o încetare a vechii tradiţii culte şi de limbă ardelenească, care a făcut uşoară înlocuirea cu alt graiu. Dar faptul că s'a făcut în sens muntean pare să se explice prin aceia că biserica ortodoxă din Ardeal dela începutul secolului al XVIII-lea, şi poate şi cea unită, trăind în condiţii grele de viaţă, n'au mai putut tipări în Ardeal cărţi pentru uzul lor, şi au acceptat în cea mai mare parte tipărituri muntene. Rămîne să verificăm această afirmaţie prin cărţile vechi din secolul al XVIII-lea, găsite în Ardeal. Cred însă că acestui fapt s'a adăugat altul: evoluţia unor graiuri ardelene, — de fapt crişene şi de pe Someşul de jos —, în sensul muntean, anume prefacerea lui *ğ* în orice condiţii, în ž. Acest fenomen constitue, după E. Petrovici, *Graiul romînesc de pe Crişuri şi Someş, Transilvania*, 72, nr. 8, p. 551-558, una din caracteristicile dialectului crişan. Autorul nu spune în mod expres cînd s'a produs această transformare

în graiurile pomenite, dar din afirmaţiile sale din alte locuri (*Dacor.*, X, p. 120-125, şi *Siebenbürgen*, II, p. 309-317), că cele patru subdialecte dacoromîne şi-au căpătat aspectul caracteristic lor în secolele al XI-lea şi al XII-lea, rezultă că şi această schimbare a avut loc atunci. Cred că o asemenea părere e puţin probabilă. Nu ştiu dacă există vreun text scris în această regiune în secolul al XVI-lea, dar dacă el există, el trebue să aibă *ğ*, şi nu ž, în toate cazurile în care mai demult am avut *ğ* în dialectul moldovenesc şi în unele dialecte ardelene centrale şi nordice (maramureşene). Este probabil că abia în secolul al XVII-lea s'a produs schimbarea pomenită. O dovadă în acest sens o constitue faptul că în *Lexicon Marsilianum* avem *leže, dežet* (vezi mai sus, § 22), şi că în texte ardelene din secolul al XVIII-lea avem *a înţeleaje, Mărjinime, Jioagiŭ* (vezi mai sus, § 25). Aşa dar, în acest secol, cea mai mare parte a Ardealului a ajuns să pronunţe *joc* şi *judec*, ca în Muntenia, şi numai Maramureşul, Năsăudul şi regiunea dela Sud, dintre Munţii Apuseni şi Carpaţii moldoveneşti, pînăla granita de Nord a dialectului muntean (linia Alba-Iulia Miercurea Ciucului) a păstrat pe *ğ* mai vechiu. Nu cumva avem deci şi în fenomenul de „muntenizare" din jurul anului 1700, o impunere a formelor populare ardelene în limba scrisă? Este drept că în Ardealul de Nord-Vest nu se spune acum numai *joc* şi *judec*, ci şi *jană* 'geană' *jer* 'ger' şi *jinere* 'ginere'. Dar e de presupus că aceşti oameni au găsit graiul literar muntean ca redînd mai exact graiul lor popular decît îl reda graiul cărţilor moldovene. Faptul anume că în Crişana graiul popular avea în acest timp ž, i-a făcut pe unii Ardeleni să creadă că particularitatea ž în cuvinte ca *judec* nu e numai muntenească. Se pare deci că influenţa munteană a fost favorizată de o situaţie locală, că se conjuga cu o influenţă a graiului popular, căreia i-a dat o anumită formă.

Aşadar graiul literar din Ardeal are, din cele mai vechi timpuri ale sale pînă în secolul al XVIII-lea, şi desigur şi după aceia, o strînsă legătură cu graiul popular. Marile mutaţii ale sale sînt în legătură cu mutaţii din graiul popular. Nu tot astfel vor fi stînd lucrurile şi cu mutaţiile din graiurile literare dela Sudul şi răsăritul Carpaţilor? Dar din

cele două graiuri literare, uzuale aici, cel moldovean a suferit cele mai mari schimbări. Să încercăm a vedea sensul şi cauzele acestor schimbări.

Schimbarea de graiu din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, din Moldova, înseamnă părăsirea atîtor particularităţi lingvistice (şi chiar ortografice) care se găsiau şi în textele maramureşene ale secolului al XVI-lea, şi care erau probabil şi în graiul obişnuit al clasei culte moldoveneşti, şi se va fi explicat la această clasă, poate, prin originea ei maramureşeană. Particularităţile acestea au fost înlocuite cu altele, care se găsesc în Moldova de Sud şi în Muntenia. Nu trebuie să vedem în acest fapt o muntenizare, adică o „literarizare" a graiului, tocmai pentru motivul că şi în Moldova de Sud avem astfel de forme. Că nu e o influenţă munteană rezultă şi din faptul că nu se părăsesc particularităţile graiului moldovenesc, *ğ*, *ş*kpte*, etc. Numai în a doua jumătate a secolului se observă şi acest fenomen, şi deci numai atunci se poate vorbi de o muntenizare, de o „literarizare" a graiului scris din Moldova. Fenomenul din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, din Moldova, trebuie considerat altfel: ca o impunere în limba scrisă a fenomenelor populare din Moldova de Sud. Iar faptul, care-şi are analogul său şi'n Ţara Romînească, trebuie explicat prin democratizarea vieţii romîneşti sociale, care a avut loc în acel timp, după cum a arătat N. Iorga, *Istoria Romînilor*, VII, *Reformatorii*, în special în capitolul *Cele dintîiu acte de reformă*. Unul dintre reprezentanţii cei mai de samă ai democratizării în discuţie este Nicolae Mavrocordat, care consideră politica din punct de vedere moral [1]) şi se încadrează deci în despotismul luminat. Acum poporul, sprijinit de domn, se impune boierilor. Cererile acestora din urmă nu sînt luate în samă dacă ele nu sînt drepte. Axinte Uricariul, care nu e un boier mare, e omul lui Nicolae Mavrocordat, şi vede lucrurile ca şi acesta (Iorga, *o. c.*, p. 63); la fel alţi cronicari, ca Mustea, pentru care vezi *o. c.*, p. 58-59. Aceasta presupune un contact mai strîns între

1) Unul din reprezentanţii de samă ai acestui curent e şi D. Cantemir, deşi el are limba mai veche, a clasei aristocratice moldoveneşti.

clasele de sus şi cele de jos, fapt care va fi dus la o acceptare din partea boierilor a formelor caracteristice graiului popular. Ar fi de cercetat însă dacă unii dintre scriitori nu s'au recrutat în acest timp şi din clasele de jos. Aceştia ar fi adus în acest caz graiul lor în limba literară. Foarte probabil apoi că în secolul al XVIII-lea ştiinţa de carte s'a răspîndit în mase cu mult mai largi, ceiace a şi adus un scris mai neglijent şi mai desfăcut de tradiţie. E interesant pentru discuţia noastră şi faptul că, pela mijlocul secolului al XVIII-lea se întîmplă în Iaşi şi Bucureşti trei răscoale, dintre care la unele poporul ia partea boierilor nemulţumiţi de patronajul fanariot.

Prin această impunere a graiului popular — din Sudul Moldovei — ca limbă scrisă a Moldovenilor a ieşit din uz un graiu care se deosebia sensibil de graiul literar muntean şi s'a ajuns astfel la o mai mare unitate a limbii literare romîneşti. Faptul relevat de Densusianu, că dintre graiurile scrise depela 1700, graiul cronicarilor munteni e cel mai apropiat de limba de azi (Densusianu înţelegea: de limba literară de azi), pe cînd al celor moldoveni se deosebeşte mult, nu se explică, aşa cum voia el, prin aceia că, în Muntenia, evoluţia spre faza actuală a fost mai rapidă, ci prin aceia că graiul literar muntean depela 1700, ca unul pe bază munteană, era foarte aproape de graiul popular muntean (de fapt numai de acele graiuri populare muntene care nu venise la sfîrşitul evului mediu din Sudul Dunării), cu toată influenţa pe care o suferise din partea limbii rotacizante, pecînd graiul literar moldovean depela 1700, ca unul pe bază maramureşeană, era destul de deosebit de graiul popular moldovenesc şi mai ales de cel de Sud. Densusianu însuşi constatase că chiar graiul literar muntean dela 1521 şi cel al lui Coresi este foarte apropiat de limba de azi (înţelegînd, desigur, tot limba literară de azi) cu toate că în acel timp influenţa rotacizantă se menţinea puternică. Cu atît mai apropiaţi de limba literară de azi vor fi cronicarii munteni, care sînt într'o mare măsură emancipaţi de graiul textelor maramureşene.

Nu ni s'a păstrat nicio mărturie că părăsirea, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a particularităţilor

moldovene, s'ar fi făcut voit sau cu conştiinţa că formele moldovene sînt dialectale, adică limitate la un spaţiu restrîns, şi că deci limba literară se vorbeşte în celelalte părţi ale ţării, în special în Muntenia. Dar este sigur că Moldovenii din a doua jumătate a secolului, care scriau cu aceste muntenisme, au fost cei dintîiu Moldoveni care şi-au simţit graiul lor ca neliterar, ca nedemn de a mai fi întrebuinţat întocmai în scrierile culte. Moldoveanul care pronunţa *slujăşti*, ar fi trebuit să scrie, „literarizîndu-şi" această pronunţie, *slujeşte*; dacă Amfilohie Hotiniul scrie totuşi *slujaşte*, ca în Muntenia, avem o probă că el nu mai ţinea să scrie în graiul său moldovenesc, şi că el recunoştea graiului muntean calitatea de limbă scrisă şi a Moldovenilor. Era o stare sufletească care nu se mai întîlnise pînă atunci la Moldoveni. Căci scriitorii din prima jumătate a secolului, care au renunţat la graiul mai vechiu, cu atîtea particularităţi maramureşene, n'au gîndit astfel. Aceia nu renunţau la ideia că graiul moldovenesc este un graiu demn de a fi scris. Avem două procese deosebite aici, şi trebuie să le dăm explicaţii deosebite: acelea pe care le-am dat.

Precum se vede, parţiala unificare a limbii literare romîneşti, care s'a realizat pînă la 1780, ştergînd multe din caracteristicile vechilor dialecte literare, nu este rezultatul unor acte de voinţă, rezultatul unor silinţe, deşi avem mărturii asupra unor asemenea silinţe chiar dela jumătatea secolului al XVII-lea (Simion Ştefan), decît doar dacă e vorba de Moldova din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ea se explică sau prin încetarea tradiţiei culte în unele regiuni (Maramureş), sau prin aceia că unele graiuri literare ţin un strîns contact cu graiul popular, care, ori evolua înspre graiul muntean (Crişana), ori avea mai multe asemănări cu graiul muntean (Sudul Moldovei).

§ 70. — Prima literatură romînească în limba naţională a apărut într'o margine a teritoriului dacoromînesc, într'o regiune în care nu exista un stat romînesc independent, anume în Maramureş. Romînimea din celelalte părţi, în special romînimea din Moldova şi Ţara Romînească, — e vorba de clasele conducătoare —, a adoptat limba acestei literaturi, menţinîndu-şi însă ce era mai caracteristic în graiul

său. Pînă în secolul al XVIII-lea, limba literară a Romînilor va avea un caracter maramureşean. In secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, limba literară va pierde acest caracter, pentru a căpăta unul meridional, muntenesc, dar şi moldovenesc de Sud, precum şi ardelenesc de Sud. Unele elemente maramureşene au rămas însă în uz pînă azi. In secolul al XIX-lea, graiul muntean va influenţa şi mai mult limba literară a tuturor Romînilor. Aşadar, în istoria limbii literare romîneşti procesul cel mai însemnat nu este unificarea limbii literare romîneşti, fie el acest proces de unificare chiar din punct de vedere al fonetismului, deşi cercetătorii de pînă astăzi au crezut că acesta este lucrul cel mai important, ci schimbarea bazelor ei dialectale, care are loc deja spre sfîrşitul epocii vechi. Lucrul a fost înţeles de Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 90-91, care însă socotea că schimbarea bazelor dialectale a avut loc în trecerea dela limba veche la cea nouă. Acest cercetător arătînd, după G. Weigand, că ceiace e caracteristic textelor vechi faţă de limba actuală este de multe ori un fenomen dialectal, existent astăzi, şi că deci este greu de făcut deosebirea între vechiu şi dialectal, afirma: „Noi credem că, fie considerate ca particularităţi vechi, ori ca provincialisme, ele constitue nişte fenomene caracteristice ale unei părţi a limbii romîneşti şi merită să le cunoaştem. Intrucît ele se află în cele mai vechi monumente literare scrise romîneşte, sînt potrivite să ne arate evoluţia unei părţi a limbii noastre, tocmai a aceleia care fiind mai ferită de influenţa culturii occidentale, franceze ori germane, şi atinsă numai de cea ungurească, s'a dezvoltat mai încet, mai liber, deci a păstrat mai multe particularităţi vechi [e vorba de graiurile nordice dacoromîneşti, în special cele din Bihor şi Maramureş]. Limba de atunci, dacă nu luăm în considerare multele înşiruiri de cuvinte forţate, făcute de călugărul „cărtular" în urma stăruinţei de a nu se abate în traducere dela originalul străin, şi dacă abstragem unele slavisme şi maghiarisme neobicinuite în graiul de toate zilele şi împrumutate din cărţile din cari se traducea, limba pe care o numim noi „veche romînească", era aproape tot acea vorbită astăzi în amintitele regiuni. Numirea de limbă „veche ro-

mînească", cum s'a relevat şi din partea altora, e tot mai improprie, căci limba vechilor noastre cărţi bisericeşti ne arată o fază aproape actuală sau foarte apropiată de cea actuală a unei părţi a limbii romîneşti". Desigur, Drăganu avea dreptate să identifice limba veche cu un anumit dialect, — astăzi am spune: cu dialectul crişan-maramureşean —, şi în acest caz distincţia între vechiu şi nou nu mai e valabilă pentru graiurile populare; dar nu trebuie să se exagereze: limba din textele vechi, în special limba din textele secolului al XVI-lea, este limba acestor regiuni, dar din acea vreme, nu de azi. Intre timp a avut doar şi în graiul popular de acolo loc o evoluţie, şi s'ar putea face o istorie a graiului din acele regiuni, de atunci şi pînă azi. Rămîne însă just că limba veche,—de pînă pela jumătatea secolului al XVIII-lea, — avea la bază alt dialect popular decît acela care stă la baza limbii literare din secolul al XVIII-lea încoace. Şi noi am constatat că schimbarea aspectului limbii literare romîneşti se explică prin aceia că centrele culturale ale poporului romîn, din Maramureş şi Ardealul de Nord, au decăzut în secolul al XVII-lea sau al XVIII-lea. Apariţia şcolii latiniste în pragul epocii moderne nu va mai fi în stare să impună graiul ardelean şi bănăţean ca limbă literară a tuturor Romînilor, atît pentrucă graiul său scris nu era chiar cel ardelean, ci unul ardelean latinizant, cît şi pentrucă acest curent a fost combătut foarte mult tocmai pentru inovaţiile sale în domeniul limbii literare. Romînimea din Principate va scrie ca la ea, iar fixarea capitalei statului nou la Bucureşti (fapt care a avut ca urmare concentrarea vieţii politice şi culturale romîneşti în Muntenia), şi actul de renunţare a scriitorilor moldoveni dela 1840-1880 la unele particularităţi de graiu moldovene, va aduce hegemonia aproape deplină a graiului muntean. Prima limbă literară romînească apărînd într'o regiune în care nu se putea desfăşura viaţa culturală ulterioară a neamului romînesc, era fatal ca limba literară romînească să se schimbe cu vremea. Chiar dacă Maramureşul sau Ardealul de Nord ar fi avut norocul unor centre spirituale şi al unor scriitori însemnaţi, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, şi o continuitate de tradiţie literară, graiul de acolo nu s'ar fi putut impune decît cu greu

întregii Romînimi. Dealtfel el ar fi trebuit să fie susţinut şi în secolul următor, al XIX-lea, ceiace însă nu s'a întîmplat.

Distincţia între o limbă veche şi una nouă în evoluţia limbii romîne nu este de aceeaşi natură cu distincţia identică din evoluţia limbii spaniole sau cu distincţia între o limbă veche, una medie şi alta nouă, din evoluţia limbilor franceză, germană, engleză. La noi, limba veche şi limba nouă sînt în acelaşi stadiu de evoluţie, — numai graiurile populare de azi sînt într'un stadiu întrucîtva mai înaintat—, pecînd la limbile pomenite, cele trei faze constitue şi trei stadii de evoluţie. La noi lucrurile stau ca şi la limba italiană, la care limba veche şi limba nouă sînt aproape în acelaşi stadiu de evoluţie. Faptul că deosebirea între limba veche şi limba nouă se reduce la o deosebire de dialect ne obligă să nu mai vorbim de vechiu şi nou în cazul graiurilor populare. Dar motivul acesta nu e puternic, căci am spus la timp că şi în graiurile populare distingem ceva mai vechiu şi ceva mai nou. E drept că niciun lingvist n'a afirmat în mod special că distincţia pomenită ar fi valabilă şi pentru graiurile populare, dar desigur mulţi au gîndit astfel. Distincţia nu e însă îndreptăţită mai ales din cauză că trecerea dela limba veche la cea nouă este, precum am spus la timp (§ 2-3), o trecere dela spiritul medieval la cel modern, trecere care se caracterizează prin apariţia neologismelor şi se poate data, pe cînd graiul popular e şi azi tot la spiritualitatea medievală. Numai dacă în evoluţia graiului popular s'ar putea constata o schimbare mare, care să-l ducă în alt stadiu, s'ar putea vorbi de epoci şi în evoluţia lui. Astfel e cazul cu graiurile populare franceze, germane sau engleze. Acolo distincţia între vechiu şi mediu este necesitată de schimbările de graiu popular, iar cea între mediu şi modern nu e necesitată numai de trecerea la un spirit modern, dar şi de schimbări mari de structură ale graiului popular.

CONSIDERAŢII FINALE.

§ 71. — Nu este aici locul să facem un rezumat al rezultatelor la care am ajuns cu privire la vechea romînă literară. Acest lucru se poate vedea din §§ 66 şi 69-70. Aici vom spune doar că, după ce în partea întîia a lucrării am separat chestiunile noastre de altele cu care pînă acum au fost amestecate mereu, în partea a doua şi a treia am dat soluţii problemelor capitale pe care le pune limba literară romînească în epoca ei veche : aceia a originilor ei şi aceia a cauzelor schimbărilor pe care ea le-a suferit în secolul al XVIII-lea. In prima parte a lucrării am fost nevoiţi să facem o expunere a concepţiilor existente pînă acum despre limba literară veche, concepţii care aveau de fapt în vedere întreaga limbă literară romînească, — de aceia lucrarea noastră va putea servi multora pentru cunoaşterea unor concepţii încă inedite, ca aceia lui Ibrăileanu şi aceia a lui Densusianu —, am arătat greşala de bază aproape a tuturor acestor concepţii, care consta în neglijarea faptului că limba literară romînească, în faza ei veche, deşi era o limbă unică, a avut totuşi tradiţii şi norme locale deosebite, pe care le-am numit, după unii învăţaţi străini, dialecte literare, şi am arătat care au fost aceste dialecte şi care au fost caracteristicile lor. Din acest punct de vedere n'am avut precursori în lingvistica romînească decît pe Philippide şi pe Gaster.

Cercetarea noastră asupra dialectelor literare romîneşti de pînă la 1780 a dus la concluzia că aceste dialecte, ale căror începuturi trebuiesc puse, cu cea mai mare probabilitate, în secolul al XV-lea, erau deosebite de graiul poporului, fiind numai graiul aristocraţiei romîne din acel timp, alcătuită din domn, boieri şi clerici, şi că la origine ele sînt tot graiul aristocraţiei romîneşti, care se separase deja mai

de mult de popor, anume atunci cînd în Maramureş aristocraţia romînească ajunsese să presteze servicii statului maghiar, şi cînd s'a întemeiat Ţara Romînească şi Moldova. Am mai ajuns la concluzia că, atunci cînd vechea clasă aristocratică, cu rădăcini pînă în primele secole ale principatelor, din anumite motive n'a mai fost singura care să facă literatură, şi cînd oameni ridicaţi de jos au început şi ei să scrie, o bună parte din faptele caracteristice vechilor dialecte literare au fost părăsite şi înlocuite cu elemente populare. Odată cu aceasta, dialectele literare romîneşti care avusese o bază dacoromînească nordică, anume cel ardelean şi cel moldovenesc, au căpătat un caracter dacoromînesc central, determinat de mutarea spre Sud a centrelor vitale şi culturale romîneşti. Soarta dialectelor literare romîneşti a avut deci soarta clasei aristocratice romîneşti. Am ajuns la cu totul alte concluzii decît acela la care se oprise Densusianu, reluînd pe Hasdeu, şi care au fost acceptate şi de atîţia alţii, şi am dat dreptate lui Ibrăileanu, lui Puşcariu şi lui Procopovici, care însă n'au argumentat decît cu un singur fapt: palatalizarea labialelor. E interesant că Philippide şi Gaster, care au văzut că limba literară veche are norme locale deosebite, n'au putut vedea şi adevăratele origini ale acestor norme locale.

Cred că prin această lucrare am renovat fundamental studiul limbii romîne literare în epoca ei veche şi studiul graiurilor populare din acelaşi timp. Ba, deoarece am constatat că dialectele literare îşi au originea în graiuri aristocratice mai vechi, am urcat şi mai mult în trecutul limbii romîneşti, am urcat cîteodată chiar pînă la originile ei. Nu o singură dată a trebuit să arătăm cum stăteau lucrurile în primele timpuri ale limbii romîne şi să atingem chiar chestiuni care ţin de aceia a originii Romînilor. Dar e drept că epoca cu privire la care mai ales am adus contribuţii este cea a vechii romîne literare şi a timpurilor imediat anterioare ei, pînă înainte de întemeierea Principatelor. Istoria limbii noastre din acest timp, în ce are ea mai important, a fost înfăţişată altfel decît pînă acum. S'ar putea chiar spune că am construit o temelie solidă pentru cercetările viitoare asupra acestei epoci. Pînă acum unii lingvişti au

avut o concepție prea simplă despre limba veche literară și despre graiurile populare din acest timp. Se vedea în limba literară veche, din primele secole ale ei, chiar graiul popular, cu singurele deosebiri pe care în mod fatal le comportă o limbă scrisă. Sau se vedea, în limba literară românească, limba lui Coresi, imitată pretutindeni. Noi vedem în realitatea lingvistică românească din acel timp o complexitate mai mare de fapte, complexitate pe care o raportăm de altfel la o complexitate socială: pe de o parte o diferențiere după clasele sociale, pe de alta o diferențiere după comunitățile lingvistice regionale. Stările de lucruri din acel timp nu ne mai apar așa de primitive cum au apărut unora. Avem a face cu adevărate limbi de cultură, adică cu limbi care se deosebesc de graiul popular, numai că se întrebuințează pe un spațiu mai restrîns decît acela al întregii națiuni. Unele din ele sînt produse locale, și nu s'au născut deci prin impulsul dat de Coresi. Oamenii culți ai vremii, — nu numai Simion Ștefan, Dosoftei și Cantemir, dar și Coresi și Varlaam —, și-au pus probleme lingvistice, — de lingvistică practică: cum să scrie —, avînd de ales între tradiții lingvistice și grafice deosebite Problema limbii literare, care s'ar părea că este o problemă nouă, pusă abia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, adică atunci cînd se formează limba literară nouă, s'a pus și pe vremea lor, și ei trebuiau să-i dea o soluție. Ei nu scriau cum dădea Dumnezeu, ei nu scriau ceiace le venia spontan pe buze, ei nu transpuneau în scris obișnuințele lor de graiu, ci reflectau asupra graiului celui mai bun.

Ajungînd la concluzia că limba literară veche este, ca și cea nouă, o realitate distinctă de graiul popular, fiind graiul altor clase sociale, și că, în calitate de graiu al acestor clase sociale, are chiar o existență mai veche decît începuturile literare, urmează că limba literară veche și limba aristocrației românești de pînă în secolul al XVIII-lea își are o istorie proprie, deosebită de aceia a graiurilor populare. Cînd cineva se gîndește astăzi la istoria limbii române, se gîndește întîiu de toate la o istorie a graiurilor populare, cu toate că ea nu este construită numai cu probe din gra-

iurile populare românești, ci și cu probe din limba literară românească din toate timpurile. Dar se crede că limba literară este de fapt graiul poporului și că istoria limbii literare românești se confundă și ea cu istoria graiurilor populare. Chiar dacă se înțelege că din secolul al XVII-lea încoace sau din secolul al XVIII-lea încoace, limba cultă a prezintat, față de unele graiuri populare, unele deosebiri, printre care se are în vedere mai ales aceia că limba literară are labialele nealterate, se crede totuși că legăturile limbii culte cu graiurile populare sînt foarte strînse, și că tendințele care se manifestă în acestea din urmă apar și în cea dintîiu. Nu tăgăduim că astăzi, cînd o bună parte din clasa cultă se recrutează nu numai din clasa orășenilor, ci și din popor, contactul limbii culte cu graiul poporului este foarte strîns, iar în limba literară se vor constata fapte care apar dincolo. Dar situația nu a putut fi aceasta în toate timpurile, în special în secolul al XVI-lea, al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd nu se producea o primenire a clasei aristocrate prin oameni ridicați mai de jos. Desigur, nu se poate tăgădui că și pe vremea aceia graiul popular exercita o oarecare influență asupra graiului aristocrației și deci asupra graiului cult, și că deci era și ceva comun evoluției celor două graiuri. Dar aceasta nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere deosebirile. Chiar astăzi, cînd clasa cultă nu este închisă pătrunderilor de jos, limba literară românească își are viața ei proprie, deosebită de aceia a graiurilor populare, și aceasta va fi atîta vreme cît graiurile populare vor mai trăi încă, pînă ce vor fi înlocuite cu limba cultă. Limba literară românească de azi, ca și cea de oricînd, are adică tendințe proprii, pe care nu le vom întîlni în graiurile populare, decît doar dacă graiul cult va exercita o puternică influență asupra celui popular.

Această greșală, în care au căzut chiar Pușcariu și Procopovici, care, dată fiind concepția lor despre originile limbii literare românești vechi, ar fi putut să n'o facă, își are originea și în concepția dominantă pînă astăzi în știința limbajului, că nu este o deosebire radicală între graiurile culte și cele populare. La ea s'a ajuns din cauză că limbile literare nu prea au fost studiate pînă as-

tăzi. Afară de activitatea desfăşurată pe acest teren de Vossler şi şcoala sa, de şcoala lingvistică franceză şi de şcolile slave de lingvistică din ultimele două-trei decenii, care au dat istoria cîtorva limbi de cultură, nu se mai poate găsi vreo alta, îndreptată asupra limbilor literare. Vosler însuşi socoate că aceleaşi principii stăpînesc şi evoluţia graiurilor populare şi evoluţia limbilor de cultură, şi, în mod independent de dînsul, Gilliéron a susţinut acelaşi lucru. Nu tăgăduim că sînt multe asemănări în ce priveşte evoluţia celor două categorii de graiuri, căci doar ele sînt, la urma urmei, o singură realitate: limbajul omenesc. De pe acum însă cred că se poate vorbi de o viaţă a graiurilor culte, alta decît aceia a graiurilor populare, şi adesea chiar fără relaţii reciproce. Atunci cînd avem impresia unor masive influenţe ale graiului popular asupra celui cult, nu e de fapt decît înlocuirea lui cu celălalt, este oarecum ridicarea la rangul de limbă literară a unui graiu popular. O diferenţiere în sens vertical în societate produce şi această diferenţiere lingvistică, de care istoria limbilor trebuie să ţină samă, tot aşa cum ţine samă şi de diferenţierile dialectale, produse de o diferenţiere orizontală a societăţii. Dacă şi principiile de evoluţie ale celor două categorii de realităţi lingvistice, distinse aici, diferă, este un lucru care nu poate fi discutat aici. Dar oricum ar fi, tratatele de istoria limbilor vor trebui să cuprindă, în afară de capitolele consacrate graiurilor populare şi graiurilor aristocratice care stau la baza acestora, şi capitole consacrate dialectelor literare şi limbii literare unice. Firește, capitolele în care se vor studia graiurile populare vor trebui să se sprijine şi pe fapte din graiurile culte, astfel cum am făcut noi înşine în această lucrare, la fiecare fenomen lingvistic studiat, căci limba scrisă din secolele trecute este de cel mai mare ajutor pentru istoria acestor graiuri. Dar folosirea tuturor mijloacelor pe care le avem pentru stabilirea cronologiei fenomenelor ducîndu-ne, chiar în capitolele despre graiul popular, la stabilirea a ceiace în graiul scris este deosebit de graiul popular, ne va îngădui întocmirea unor alte capitole, consacrate exclusiv graiului cult. Astfel se va putea face o istorie a limbii romîne, în care,

după capitolul consacrat latinei populare de la baza ei, după acela consacrat formării ei în secolele al V-lea - al VII-lea sau chiar al VIII-lea (vezi articolul nostru *Noţiunea de romînă primitivă* în *BIFR*, VII-VIII), după acela consacrat migraţiilor poporului romîn şi evoluţiei graiurilor populare pînă în secolul al XVIII-lea, ar urma unul despre originea şi evoluţia graiurilor literare romîneşti pînă în secolul al XVIII-lea, şi, însfîrşit, după capitolul care ar urmări evoluţia graiurilor populare de atunci încoace, ar urma altul care ar face istoria limbii literare din acelaşi timp. In acesta din urmă, bineînţeles, se va consacra o mare subdiviziune epocii dintre 1780 şi 1880, cînd limba literară a devenit cu adevărat o limbă de cultură şi a căpătat forma pe care o are azi.

Că graiul literar şi aristocratic a avut în epoca sa veche o stare proprie, deosebită de aceia a graiurilor populare, s'a înţeles de unii şi pînă acum, dar se avea în vedere numai lexicul. Astfel, chiar A. Odobescu, la 1861, în articolul *Psaltirea lui Coresi*, ed. Hanes, pag. 24-26, spunea că elementele slave intrate în limba romînă cu primele traduceri de cărţi sfinte în romîneşte şi cu primele hrisoave scrise în romîneşte, n'au alcătuit nişte elemente constitutive ale limbii, cum era cazul cu elementele slave vechi, pe care el le credea intrate în limbă pînă în vremea imperiului romînobulgar. Pentru a reda propriile sale cuvinte, influenţa slavă, din primele secole ale scrisului romînesc „n'a pătruns tocmai aşa de adînc în limbă, ci există numai ca un văl superpus, pe care o mînă măestreaţă poate să-l ridice cu discreţiune şi îngrijire, fără a altera întru nimic adevăratul caracter al limbii naţionale". Şi el înţelegea lucrurile la fel şi cu privire la limba modernă. Desigur, Odobescu înţelegea că elementele străine n'au pătruns adînc în limbă, pentrucă n'au pătruns în graiul popular, ci numai în graiul claselor culte. In vremea noastră, Emil Petrovici, *Balcania*, I, p. 83-87, articolul *Les éléments slaves d'origine savante en roumain et les suffixes -annie*, [sic !], *-enie*, a distins clar între elementele slave, de origine populară, pătrunse în graiul poporului, şi elementele slave, de origine cultă, pătrunse în limba cultă a vremii, şi apoi şi în graiul

popular. Toate cercetările asupra influenţelor lexicale din epoca veche romînească vor trebui făcute avîndu-se în vedere acest principiu, că ele au putut pătrunde sau în graiul cult, sau în graiul popular, sau în amîndouă în acelaşi timp, şi că au fost posibile influenţe reciproce. In această privinţă, sînt încă multe de spus. Noi, care am constatat între limba cultă şi cea populară şi alte deosebiri decît aceia de funcţie şi demnitate, vom accepta cu atît mai mult un asemenea fel de a vedea lucrurile. Va trebui să se cerceteze dacă, în afară de influenţe lexicale proprii, graiurile claselor culte romîneşti nu au avut şi alte fenomene proprii lor. Pentru a arăta măcar una din direcţiile în care trebuie să meargă cercetările de această natură, vom spune aici că va trebui să se dea o atenţie deosebită fenomenelor de hiperurbanism din epoca veche.

Pe lîngă aceste consecinţe în ce priveşte istoria limbii romîne în special şi istoria oricărei limbi în general, lucrarea noastră constituie primul început pentru o viitoare teorie, întemeiată pe fapte, asupra originilor limbilor literare. Faptul constatat de noi, că dialectele literare romîneşti îşi au originea în graiurile aristocraţiei romîneşti din vremea cînd a început o literatură romînească, ne îndeamnă să credem că tot astfel trebuie să fie cazul cu o mulţime de limbi literare, ba chiar cu toate limbele literare care s'au creat în antichitate, evul mediu şi epoca modernă, înainte de secolul al XIX-lea. Numai în secolul al XIX-lea şi al XX-lea, s'au creat, în urma voinţei unor oameni, graiuri literare din graiuri populare. Lucrurile par să stea astfel cu limba literară sîrbă, creaţia lui Vuk Karagić, şi cu atîtea limbi literare din Uniunea Sovietică. Cercetări ulterioare vor dovedi dacă această presupunere a noastră este întemeiată sau nu.

ADĂOGIRI ŞI ÎNDREPTĂRI.

Tipărirea acestei lucrări a durat un an şi jumătate, din Ianuarie 1946, pînă în Iunie 1947. Din pricini pe care nu le mai arăt, lucrarea n'a putut apărea în forma pe care am dorit o. O mulţime de neglijenţe în exprimare şi unele erori sau lipsuri, prezente în redacţia mai veche, din 1945, au rămas şi acum, iar la tipărire s'au strecurat multe alte erori. Sper că, fiind conştient eu însumi de aceste fapte, critica nu mă va judeca prea aspru pentru ele, şi va avea în vedere şi contribuţiile pe care le aduc. Pe lîngă adaosele la partea a doua a redacţiei din 1945, adaose anunţate în *Prefaţă*, am mai făcut între timp adaose şi la partea întîia a aceleiaşi redacţii. Aici vor urma o serie de adăogiri şi îndreptări care îmbunătăţesc sensibil textul.

P. 1-2 şi 15: Cu toate că am socotit expresia limbă de cultură drept cea mai potrivită pentru a designa realităţi ca cea pe care o discutăm în lucrarea de faţă, noi am menţinut totuşi expresia, încetăţenită în cultura romînească, de romînă literară. Expresia din urmă este considerată ca nepotrivită de unii lingvişti, printre care A. Philippide, *Principii*, p. 8-9, G. Pascu, *Arhiva*, XVI (1905), p. 548, nota 1 (articolul *Dicţionarul nostru şi limba comună*), I. Iordan, *BIFR*, I, p. 6 (articolul *Programul nostru*), lingvişti care tocmai din această cauză au acceptat expresia limba comună romînească, folosită mai întîiu de A. Philippide, *l. c.* (Este vorba, precum se vede, de o caracteristică a şcolii Philippide). Credem însă că expresia limba literară romînească nu este greşit întrebuinţată cu înţelesul care i se dă de obiceiu, de limbă a culturii. Spunînd aceasta, noi sîntem alături de şcoala lingvistică franceză, în special de A. Meillet, la care expresia de limbă literară este curentă cu înţelesul de limbă de cultură (să se vadă de

exemplu *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*). I. Iordan era pentru expresia limba romînească comună şi pentru motivul că această expresie se referea atît la limba literară, concepută ca limbă scrisă, cît şi la limba vorbită a oamenilor culţi. Deoarece însă limba de cultură tot nu este comună tuturor membrilor unei naţiuni, ci numai celor culţi, şi deoarece, într'un viitor care poate nu e prea îndepărtat, limba cultă va suprima graiurile populare şi va fi singurul graiu al unei naţiuni, expresia de limbă comună (care e o imitare după nemţeşte: Gemeinsprache, şi după greaca veche: *κοινή*) trebuie părăsită. Noi am menţinut expresia de limbă literară pentrucă limba de cultură este, în forma ei ideală, limba literară, şi pentrucă, la drept vorbind, limba literară, adică scrisă, este aspectul cel mai însemnat al limbii de cultură. Un alt motiv pentru care am acceptat expresia limbă literară în lucrarea de faţă se va vedea la p. 20-21.

P. 2, r. 9: Discuţiile asupra

P. 2, r. 15 de jos: popular.

P. 5, r. 12-13, să se suprime: — şi probabil supt influenţa lui Ibrăileanu —

P. 5, r. 15, să se suprime: maramureşean, adică a unui dialect de tip

P. 5, r. 17, să se adauge după Pascu: care exprimase această concepţie încă în 1905,

P. 6, r. 18: i-a pus bazele.

P. 12, r. 6 de jos, să se suprime: mici

P. 14, r. 14, să se adauge după al XVIII-lea: şi al XIX-lea

P. 20, r. 17, să se adauge după întrucît: vechea romînă literară

P. 20-21: Distincţia între o limbă scrisă şi o limbă vorbită, în cadrul limbii de cultură romîneşti, a fost făcută întîiu de G. Pascu, *l. c.*, p. 555, şi I. Iordan, *l. c.*

P. 22, r. 21-22 şi p. 23, r. 15: Prin modalităţi de realizare a gîndirii, sentimentelor şi voinţelor înţeleg fapte ca lipsa sau prezenţa articolului definit într'o limbă, prezenţa a două forme, ca în romînă, sau a uneia singure, ca în germană, pentru imperfectul şi perfectul simplu ale indicativului, etc. Fie că limbile optează pentru una, fie că ele optează pentru alta din cele două modalităţi de realizare a gîndirii, înţelegerea nu suferă.

P. 23, r. 5: Julius

P. 31, r. 16: 71-72

P. 35, r. 14, să se citească: spirituale în loc de: superioare

P. 41, r. 11: Prin roumain actuel Densusianu înţelegea desigur limba romînă literară de azi.

P. 41, r. 16 de jos: preparé

P. 43, r. 6 de jos, să se citească: velarizare în loc de: valorizare

P. 44, r. 8-7 de jos: Densusianu nu şi-a însuşit, cum am susţinut acolo, concepţia lui Gaster despre începuturile literaturii romîne, căci el admitea că textele rotacizante sînt mai vechi decît tipăriturile lui Coresi, şi anume din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Asemănarea cu Gaster stă numai în faptul că amîndoi pun în secolul al XVI-lea textele rotacizante.

P. 46, r. 4, să se adauge după lucru.: El a admis, *ib.*, că Coresi a folosit traduceri mai vechi, dar n'a afirmat că aceste traduceri erau în graiu rotacizant.

P. 46, r. 10 de jos, şi p. 46, r. 13, să se adauge după *literare*: *romîne*

P. 46, r. 2 de jos, să se citească: astfel de în loc de: nişte

P. 46, r. 1 de jos, după Milcov": La p. 156 el afirmă iarăşi, în treacăt, că limba literară veche era pe bază munteană.

P. 47, la sfîrşitul alineatului 1: Părerile lui Haneş despre originea limbii literare romîne se găsesc şi în *Istoria literaturii romîneşti*, ediţia a treia, p. 11-12.

P. 48, r. 11 de jos, să se citească: des în loc de: de

P. 49, r. 4 de jos, să se adauge după scribilor.: E vorba de o limbă comună întregului teritoriu dacoromîn, căci, după cum am văzut, limbi comune pentru teritorii mai mici Rosetti admite.

P. 53, r. 2: textele

P. 53, r. 15 de jos, să se citească: După expunerile de mai sus, se constată că această

P. 54, la sfîrşitul §-ului 11: Iorga n'o spune în mod special, dar înţelege că şi celelalte regiuni decît Maramureşul au contribuit la formarea limbii literare vechi. Dacă lingviştii de care am vorbit pînă acum au fost împinşi spre o anumită concepţie despre originile limbii literare româneşti de concepţia lor despre timpul palatalizării labialelor şi despre aria acestui fenomen, Iorga a plecat dela considerente de alt ordin atunci cînd şi-a creat concepţia sa despre originile limbii literare, şi a admis că palatalizarea labialelor nu se produsese în Maramureş, în momentul în care s'au tradus acolo textele religioase. Dupăcum vom vedea mai jos, părerea aceasta va fi argumentată lingvistic de S. Puşcariu.

§ 11 bis. — G. Pascu, *Arhiva*, XVI (1905), nr. 12, în articolul intitulat *Limba comună şi Dicţionarul nostru*, p. 548-549, spunea: „Limba comună românească este limba scrisă, vorbită şi înţeleasă de toţi Românii din stînga Dunării, Moldoveni (din Moldova propriu zisă, Bucovina, Basarabia), Munteni, Olteni, Transilvăneni (din Ardeal, Banat, Crişana, Maramureş). Toate dialectele daco-române contribue astfel la formarea limbii comune româneşti, nu însă şi în acelaş grad. Datorită valorii superioare a scriitorilor Moldoveni din toate ramurile, începînd dela cele mai vechi timpuri şi pînă în momentul de faţă, dela Grigore Ureche, Miron Costin, Varlaam, Dosoteiu, I. Neculcea pănăla Cogălniceanu, C. Negruzzi, A. Rusu, Alexandri, Eminescu, Creangă, N. Gane, Vlăhuţă, Duiliu Zamfirescu, O. Carp, Jean Bart, Sadoveanu, apoi A. D. Xenopol, Hijdău, Poni, P. Rîşcanu, Cobîlcescu, Culianu, Climescu, Panu, I. Nădejde, I. Gherea, D. Alexandrescu, Th. Speranţă, C. Stere, A. Philippide, A. C. Cuza, D. Onciul, N. Iorga, I. Simionescu, S. Mehedinţi, graiul moldovenesc a căpătat un ascendent incontestabil în formarea limbii comune româneşti, mai puţin în fonetism, dar mult mai mult în morfologie, sintaxă şi dicţionar. Datorită primelor tipărituri relativ numeroase, Ardelenii şi Muntenii au contribuit şi ei, mai puţin cu morfologia, sintaxa şi dicţionarul, şi mai mult cu fonetismul, care însă în veacurile al XVI şi XVII nu diferea aproape de loc de cel moldovenesc. Celelalte dialecte daco-române au contribuit şi

ele la formarea limbii comune româneşti, dar într'un grad mult mai redus". P. 549: „Fonetismul limbii comune româneşti este fonetismul limbii din vechile texte româneşti (ardelene, muntene, moldovene). Fonetismul limbii comune actuale româneşti este fonetismul limbii comune arhaice româneşti". P. 549-550: „Arhaismul acesta al fonetismului limbii comune româneşti a dat chiar naştere unei regretabile confuzii. Iată anume cum. Dela veacul al XVIII încoace mai ales graiul moldovenesc a luat aşa schimbare, încît fonetismul său se deosebeşte remarcabil de fonetismul limbii comune româneşti. Graiul muntenesc a rămas însă aproape neschimbat, aşa că fonetismul său actual nu se prea deosebeşte de fonetismul limbii comune. De aici confuzia că limba comună românească (ei zic limba literară) o formează... dialectul muntenesc. Această confuzie a făcut-o odinioară un Costachi Negruzzi în Albina Românească din 1839 No. 59, a făcut-o acum în urmă un H. Tiktin, Călăuza Ortografică în Arhiva din Iaşi din 1889 pg. 26, şi o face acum în urmă şi un... P. V. Haneş în Viaţa Nouă din 1905 pg. 248. Adevărul este însă că fonetismul limbii comune româneşti nu este muntenesc, ci arhaic".

Desigur, această concepţie a lui Pascu stă în legătură cu concepţia sa despre timpul palatalizării labialelor, deşi, în discuţia pe care o face, el nu pomeneşte de acest fenomen. Acest cercetător, admiţînd, după Philippide, că palatalizarea labialelor s'a produs în Moldova în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, trebuia să considere graiul scris în Moldova în secolul al XVI-lea ca reprezentînd chiar graiul popular şi să admită că limba literară avea atunci pretutindeni labialele intacte. Această părere o va susţinea Pascu, în mod expres, mai tîrziu, la cursurile sale universitare. Ea a fost însuşită de unul din elevii săi, Al. V. Dobrescu, într'o recensie a pomenitei cărţi a lui Haneş, recensie publicată în *Rev. Cr.*, I, p. 264-270. Dobrescu combătea pe Haneş (p. 268 269): „Înţelegem la cine se gîndeşte autorul, cînd vorbeşte de primele traduceri tipărite care s'au făcut în idiomul muntean, — la Coresi. Dar numai pe baza cărţilor lui Coresi putea căpăta idiomul muntenesc aşa de mare preponderenţă? Este greu de crezut. Ceia ce a făcut nu numai

pe Haneş să creadă că limba literară romînească o formează dialectul muntenesc, dar şi pe alţii,... a fost împrejurarea că fonetismul graiului muntenesc nu se deosebeşte prea mult de fonetismul limbii literare actuale romîneşti". Autorul dădea după aceia, p. 268-269, explicaţiile lui Pascu, specificînd însă că printre schimbările care în secolul al XVIII-lea au depărtat dialectul moldovenesc de tipul limbii comune arhaice romîneşti, este şi palatalizarea labialelor. La p. 269 mai găsim: „Atunci cînd începea să se unifice limba literară, graiul moldovenesc a avut un rol ascendent". „Şi, dacă graiul muntenesc a exercitat oarecare influenţe asupra limbii literare, aceasta s'a produs după ce a avut loc unificarea ei, ale cărei începuturi am văzut cînd se manifestează [în secolul al XVII-lea]. Influenţele din partea graiului muntenesc au început de cînd centrul de guvernămînt este la Bucureşti şi se manifestează prin presă, actori, manuale didactice, etc.

Caracterul precumpănitor al dialectului moldovenesc în limba literară dacoromînească a fost afirmat şi de W. Meyer-Lübke în articolul său, *Die Romanischen Sprachen*, din *Die Kultur der Gegenwart*, I, ed. I-a, 1909, ed. a II-a, 1925. El explica faptul prin preponderenţa politică şi spirituală a principatului Moldovei. Foarte probabil, el a susţinut aceasta supt influenţa lui Pascu.

P. 55, r. 19 să se citească: texte- în loc de: texte

P. 55, r. 23: Prin elemente populare se înţelege în cazul de faţă elemente moldoveneşti.

P. 55, r. 27, să se intercaleze: Aceasta era o reluare a unei idei a lui Pascu, necitat de autor.

P. 56, r. 3: Cînd Ibrăileanu afirma că Codicele Voroneţean a fost scris în Moldova, se întemeia pe felul scrierii (aspectul literelor).

P. 56, r. 3 de jos, să se intercaleze: Şi în această privinţă el relua o afirmaţie a lui Pascu, necitat.

P. 57, r. 7, să se intercaleze: Iarăşi o reluare a unei afirmaţii a lui Pascu, necitat.

P. 58, r. 2, să se suprime: *t, d, p, b, f, v* şi *m*

P. 58, r. 13 de jos, şi p. 59, r. 17 de jos: Ibrăileanu nu vorbeşte de moldovenisme pure. Adjectivul pur a fost introdus în discuţie de noi, pentru a distinge între fenomenele neliterare mai generale, şi cele neliterare limitate numai la Moldova sau numai la Moldova şi Ardeal.

P. 58, r. 11 de jos, să se citească: neliterare în loc de: literare

P. 58, r. 6-5 de jos: Manuscrisul despre care e vorba acolo a fost publicat (parţial?) de Gaster în *Chrest.*, I, p. 355-357; pentru faptul invocat de Ibrăileanu, vezi p. 356, rîndul 13 de jos.

P. 58, r. 5 de jos: In fragmentul din *Evanghelia* dela Rîmnic, 1746, publicat de Gaster, *Chrest.*, II, p. 35-38, n'am putut găsi faptele relevate de Ibrăileanu. Foarte probabil, Ibrăileanu folosise altă scriere religioasă.

P. 59, r. ultim, să se citească: a pornit în loc de: a porni

P. 62, r. 12 de jos, să se adauge după *Ist.*: *p. incep. Rominilor în Dachia*

P. 62, r. 8 de jos: moldoveni şi munteni

P. 62, r. 15-8 de jos: *a încongiura*, cu *ğ*, dela C. Negruzzi şi dela scriitorii munteni din timpul său, nu este deloc curios, cum credea Ibrăileanu. Pe de altă pârte, verbul acesta apare cu *ğ* nu numai la P. Maior, cum am relevat eu acolo, dar, cum a relevat Ibrăileanu, (vezi aici, mai sus, p. 58), şi în scrieri muntene din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea. Cred acum că norma scriitorilor munteni dela 1840 şi a lui C. Negruzzi de a scrie *a încongiura*, cu *ğ*, nu se explică numai prin aceia că ei citeau pe P. Maior, ci prin aceia că ei citeau vechea literatură munteană, religioasă şi istorică. Din Densusianu, *Hist.*, II, p. 122, se constată că norma *a încongiura* în loc de *a înconjura* există chiar la Coresi, care are însă *împrejur*. Desigur, Coresi trebuie socotit drept cel care a introdus în dialectul literar muntean această normă lingvistică, în contradicţie cu faptul că, în cazurile analoage, graiul literar muntean are *ž*. Nu putem bănui ce calcule şi-a făcut diaconul tîrgovişteau cînd a acceptat din textele rotacizante o asemenea formă cu *ğ*.

P. 63, r. 2, să se citească: 1820 în loc de: 1824

P. 64-65, § 13: Concepţia despre limba literară romî-

nească a lui S. Puşcariu, din *Z. Rek. d. Urr.*, a fost însuşită şi de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 93. El admite în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea o tradiţie literară, datorită căreia palatalizarea labialelor n'a putut pătrunde în texte.

P. 65, r. 11, la sfîrşit, să se adauge : *Epoca veche*

P. 65, r. 21, să citească : cele în loc de : cel

P. 66, r. 5, să se intercaleze : Trebuie să amintim însă că Ibrăileanu nu se întemeia pe fenomenul palatalizării labialelor atunci cînd susţinea originea graiului scris moldovenesc în graiul de origine maramureşeană al aristocraţiei moldovene.

P. 66, r. 14, să se adauge după clujean : ‚căruia acum îi apărea clar că dialectul din Transilvania de Nord nu mai stătea la „temelia" dialectului moldovenesc, cum se exprimase el în 1921, ci că dialectul moldovenesc a fost la origine, altceva decît cel maramureşean.

P. 66, r. 2 de jos, după : Ibrăileanu, să se adauge : precum şi toţi ceilalţi cercetători pomeniţi,

P. 67, r. 8, să se adauge la sfîrşitul frazei : ‚sau între regiunile care au dat naştere limbii literare (Puşcariu).

P. 67, r. 21 : *Heliade*

P. 67, r. 9 de jos : din cele scrise de Densusianu,

P. 67, r. 7 de jos, după fraza care se termină acolo : Densusianu însuşi lăsa la o parte, cînd spunea acestea, graiul rotacizant şi chiar pe cel al cronicarilor moldoveni, inclusiv graiul lui D. Cantemir. Nu e adevărat ce spunea Rosetti, *Ist. l. r., noţiuni generale*, p. 78, că, după Coresi, textele religioase au o limbă apropiată de aceia a diaconului muntean, şi deci unitară.

P. 70, r. 8 : popoarele

P. 74, r. 6 de jos : carte." P.

P. 76, r. 12 : acelea în loc de : a elea.

P. 76, r. 21, după XVIII-lea : [sic! autorul a voit desigur să spună : al XVII-lea]

P. 79, r. 20 : al XVII-lea

P. 80, r. 6 de jos : al XVII-lea

P. 86, r. 11 : Evident, *fărînă* n'a devenit o particularitate a acestui dialect decît după desrotacizarea regiunii rotacizante, cînd *fărînă* a luat şi locul rotacizantului *făriră*.

P. 86, r. 3 de jos : cu graiul

P. 87, r. 18 de jos : N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, p. 110-111, socoate textele nerotacizante ale secolului al XVI-lea, despre care e vorba, (nemuntene, nebănăţene şi nemoldovene), ca scrise tot în regiunea celor rotacizante.

P. 87, r. 1 de jos. N. Cartojan, *Cărţile populare*, I, p. 10-11 înclină a crede („se pare") că textele nerotacizante despre care e vorba („legendele biblice apocrife şi legendele apocaliptice") au fost traduse în aceleaşi regiuni în care se tradusese şi cele rotacizante („ale scripturilor sfinte"), adică în Maramureş.

P. 88, r. 14 : tec de graiu

P. 89, r. 9 : provenit în loc de : parvenit.

P. 89, r. 8 : $d + \check{i}$, din lat. *g*, $d + \check{e}$, $\check{i} + \acute{e}$, $\acute{a}$ şi din lat. $d + \check{e}'$,

P. 90, r. 20 de jos : *ó*, *ú* şi lat. $j + \acute{o}$,

P. 90, r. 19-18 de jos : $d + \check{i}$, din lat. *g*, $d + \check{i}$, $\check{e} + \acute{e}$, $\acute{a}$ şi din lat. $d + \check{e}'$, întocmai

P. 91, r. 9 10 : şi $\hat{i}'\check{i}$ pentru $\hat{i}'$ urmat de *ne, ni*.

P. 93, r. 8 : sau de tip moldovenesc,

P. 94, r. 17 de jos : alte eventuale literarizări

P. 96, la sfîrşitul alineatului 1 : Această influenţă de limbă a textelor rotacizante asupra limbii scrise din celelalte regiuni dacoromîne a fost văzută întîia oară de N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, p. 122, unde se spunea că ea se simte pînă în secolul al XVII-lea. Noi considerăm aşadar greşită afirmaţia că un curent de limbă scrisă a fost creat de Coresi pentru întreg teritoriul dacoromîn, cînd de fapt un asemenea curent a fost creat de traducătorii textelor rotacizante.

P. 97, r. 2 de jos (al notei), să se pună : în loc de ;

P. 99, r. 3 de jos : *z* polonez e *z*, nu *ž*.

P. 102, r. 8 de jos, să se adauge : Doar Ardelenii de Sud scriau ca Muntenii. Pe de altă parte, în timpul său,

P. 104, r. 1, să se adauge : Este probabil însă că dialectul adevărat al textelor rotacizante a dispărut, căci numai aşa se explică dece unele fapte caracteristice textelor

rotacizante nu se găsesc în graiul popular din Maramureşul de astăzi. El trebue să fi fost un dialect din Maramureşul de Nord. Graiurile actuale maramureşene n'ar fi decît graiurile de altădată din Maramureşul de Sud, cu puternice influenţe ale graiului din Năsăud, în urma desrotacizării (ba poate chiar acest ultim graiu se va fi impus în Maramureş).

P. 104, r. 8: care cuprinde

P. 106, r. 1: cazuri de

P. 106, r. 4-8: Este de obiectat lui Hasdeu că *femeie* şi *fomee* sînt acelaşi cuvînt şi că nu poate fi deci vorba de o confuzie între ele ca cuvinte.

P. 107, să se adauge după al. 2: I. Coteanu, *Prima listă a numelor romîneşti de plante*, Bucureşti, 1942, p. 20, discutînd o listă de nume romîneşti de plante, scrisă de Iosef Benkö, (ungur din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), crede că *Muszt din lemne*, adică *muşchiu de lemn*, din această listă, este un calc după maghiară, unde *fa* înseamnă şi 'lemn' şi 'arbore'. L. Gáldi, *AECO*, VIII, p 309, arată că şi alte nume de plante din aceiaşi listă prezintă *lemn* cu înţelesul 'arbore'. Dar chiar Tiktin *R.-D. W.*, relevase cuvîntul în vechea romînă (texte muntene) şi în graiul popular (Muntenia). Gáldi, *l. c.*, arată că şi I. Gorun, *Ştii romîneşte?* 1911, care l-a constatat în graiul unui ziarist din Oradea, l-a considerat un calc după maghiară. Cred că avem a face cu un calc după maghiară, dar în graiul popular, şi cred că cuvîntul a fost adus în Muntenia prin migraţiile ardelene.

P. 109, r. 1: *ĕá* sau *ę*).

P. 109, r. 6: Unii *ă* din pronunţiile de acolo au un timbru de *e*.

P. 109, r. 8: IV, p. 280, şi VI, p. 27),

P. 109, r. 16 de jos: + *ĭ* romînesc

P. 109, r. 2 de jos: textelor nerotacizante

P. 115, r. 16: (*cămaşe, băşică*, vezi dicţionarele) (deci se suprimă: azi şi *cămaşe* şi: azi şi *băşică*),

P. 115, r. 9 de jos: nerotacizante

P. 115, r. 8 de jos, să se adauge la sfîrşitul rîndului: ,şi în general ardelene,

P. 116, r. 17 de jos: ardelene în loc de: moldovene

P. 116, r. 14 de jos: de pe un text

P. 120, r. 4 de jos, să se adauge după fraza care se termină acolo: Deci o confirmare şi pentru Moldova a afirmaţiei lui Philippide că graiul din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea constituia o unitate.

P. 121, r. 2, să se adauge după fraza care se termină acolo: Şi cînd Densusianu spunea că graiul cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea şi dela începutul secolului al XVIII-lea urma exprimarea din secolul al XVI-lea, el avea dreptate, dar numai dacă se gîndea la graiul textelor secolului al XVI-lea, dela Nord de Mureş.

P. 123, r. 7 de jos: al XVII-lea,

P. 124, r. 14 de jos: dialectul

P. 125, la sfîrşitul primului alineat: In niciun caz, însă, nu se poate admite, împreună cu Cartojan, că limba lui Varlaam este graiul lui Coresi. Afară de cele trei particularităţi fonetice, care, după acest cercetător, l-ar deosebi pe Varlaam de Coresi, şi care de fapt singure ne dau dreptul de a vorbi de un alt dialect literar, mai avem o mulţime altele, în special de ordin lexical. Varlaam urma o altă tradiţie de limbă decît aceia pe care o găsim la Coresi.

P. 125, r. 15 de jos: *Metropoliten*

P. 127, r. 5 de jos: ž).

P. 128, r. 11: prin în loc de: grin

P. 128, r. 2 de jos: totuşi în loc de: tutuşi

P. 129, r. 5: serie din în loc de: listă de

P. 130, r. 18: *lorsale* în loc de *orsale*

P. 130, r. 19: p. 64: *aşe, păcurar*

P. 131, r. 3 de jos: acum. Unele

P. 133, r. 14: *săvîrşăşte,*

P. 134, r. 9: *Heliade-*

P. 135, r. 10: *ĭ*; vezi şi

P. 135, r. 18 de jos: al *Daciei literare*

P. 135, r. 15 şi 10 de jos: Alecsandri

P. 136, r. 17: *ţ* şi *dz*,

P. 136, r. 14 de jos: 1880. Mai

P. 137, r. 13, să se adauge după Densusianu: (şi a celor care l-au urmat)

P. 137, r. 11 de jos: Densusianu şi cei ce l-au urmat au considerat

P. 138, r. 18, să se adauge: Greşea şi Philippide, cînd, în *Principii*, p. 9, afirma că la început a fost şi o preponderenţă a dialectului muntean, pe lîngă cel ardelean.

P. 139, r. 18: imposibil

P. 140, r. 4, să se adauge: Dealtfel, într'o vreme în care nu exista alt graiu literar decît cel rotacizant, — secolul al XV-lea —, sau dacă el exista, era necunoscut rotacizanţilor, aceştia nu-şi puteau recunoaşte graiul lor ca dialectal.

P. 140, r. 10, să se adauge: Noi însă am dovedit mai sus că desrotacizarea s'a făcut supt influenţa unor graiuri populare.

P. 140, r. 11: falsă presupunerea lui

P. 140, r. 15: limba literară veche

P. 146, r. 14: peste care se suprapun ele

P. 146, r. 10 de jos: lare, limbile

P. 147, r. 16 de jos: peste care se suprapune

P. 148, r. 8 de jos: cu graiul

P. 148, r. 2 de jos: chiar acolo

P. 150, r. 9 de jos: Coresi sau de Biblia lui Şerban cu

P. 152, r. 2 de jos: dieci

P. 153, r. 18: a face

P. 155, la începutul al. 2: Aşadar atenţia noastră se va opri asupra locului şi timpului în care au apărut fenomenele lingvistice pe care le vom invoca. Noi vom încerca, pe toate căile posibile, să stabilim locul şi timpul apariţiei acestor fenomene. Aria cea mai veche a fenomenelor nu se va putea lămuri decît aflînd ce migraţii romîneşti au avut loc între timp. In ce priveşte cronologia fenomenelor, sînt de spus următoarele.

P. 158, r. 15-16: de *i* accentuat sau *i* final neaccentuat, astăzi scurt, şi chiar de *i* din silabă

P. 159, r. 3 de jos, să se adauge: Sîntem obligaţi la aceasta deoarece unii cercetători au crezut că palatalizarea labialelor este posterioară celor mai vechi texte romîneşti,

şi deoarece, chiar după spusele lui D. Cantemir şi ale boierimii moldovene depe atunci, lucrurile ar sta la fel.

P. 160, r. 12: noi. Acestea din urmă sînt

P. 160, r. 16 şi 17. Din lipsă de semne tipografice s'a întrebuinţat semnul grecesc *θ* în locul celui chirilic corespunzător.

P. 160, r. 17 de jos: *manuscripte*

P. 160, r. 15 de jos: în Năsăud

P. 160, r. 14 de jos: Rosetti, *Recherches, l. c.*,

P. 160, r. 13 de jos să se adauge la sfîrşitul rîndului: şi Sudul Ardealului.

P. 160, r. 4 de jos: alături de *fi*)

P. 160, r. 1 de jos: Alternarea

P. 161, r. 8: Semnul grec *θ* a fost întrebuinţat în locul semnului chirilic corespunzător.

P. 161, r. 9: în ulti- în loc de: în pri-

P. 161, r. 16 de jos: al XVII-lea,

P. 161, r. 13 de jos: eventual *ă* din Mol-

P. 161, r. 13-12 de jos: M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 443, afirmă cu drept cuvînt că grafia *Jicov* dintr'un document din 1436 ascunde pronunţia *Žikov*, a satului numit oficial *Vicov* (jud. Rădăuţi). Dacă acest cuvînt îşi are originea în v. sl. ВНѢЗ, 'bucată dintr'o stofă', cum înclină a crede Costăchescu, *ibid.*, atunci am avea un caz de palatalizare a lui *vi* în *ži* pentru prima jumătate a secolului al XV-lea.

P. 163, r. 7: al XVII-lea,

P, 163, r. 2 de jos: Semivocala despre care, după Lambrior, vorbeşte Rosetti, *ĭ*, este admisă de el ca o condiţie a palatalizării, chiar la labială + *i*. Ea e considerată fonică dacă e precedată de *v*, şi afonă dacă e precedată de *f*.

P. 163, r. 1 de jos: en fin

P. 168, r. 7 de jos: în *i'*

P. 169, r. 19 de jos: nologic

P. 170, r. 16: pe în loc de: pînă

P. 170, r. 15 de jos: Tecuci, Covurlui, Tutova

P. 170, r. 18-17 şi 9-7 de jos: Informaţiile date acolo despre *χ'* şi *γ'* sînt valabile numai pentru *χ'*. Dimpotrivă *γ'* apare transformat în *ġ* şi *d'* în localităţi din Sudul Ar-

dealului, din jud. Bacău, din Muntenia de Nord și din județele Sălaj și Sătmar (pentru Țara Oltului vezi și Titu Dinu, *Grai și Suflet*, I, p. 111; după ALRM, I, 391, în Sudul Ardealului, Sălaj și Sătmar, apare numai *d'*, în rest numai *ǵ*; *ǵ* apare și în cuvîntul *ǵîuri* 'vino', imperativ prezent, persoana a II-a singular, din Țara Moților, vezi T. Papahagi, *Grai și suflet*, II, p. 48). Evident, prefacerea în *ǵ* și *d'* este mai tîrzie, și, prin excluderea ei, ajungem la niște arii cu *γ'*, identice cu cele cu *χ'*. In unele cuvinte, *ǵ* s'a impus în locul lui *γ'* pe o arie și mai vastă (v. *ALRM*, I, 107, visez), dar fenomenul este în acest caz unul sporadic, nu general („lege fonetică"), ca în regiunile pomenite.

P. 171, r. 5, să se adauge: Ea poate fi urcată pînă în secolul al XV-lea, cînd apare *Jicov* în jud. Rădăuți (vezi mai sus, adaosul la p. 161, r. 13-12 de jos) sau cel mult pînă în secolul al XIV-lea, cînd se va fi întemeiat satul de către veniți din Ardeal.

P. 172, r. 10: s'a făcut

P. 172, r. 4-18: Cazurile de rotacism, semnalate în Moldova pentru secolele al XV-lea și al XVI-lea, mai ales dacă ele sînt din jumătatea de Nord a Moldovei, dovedesc însă că migrații de rotacizanți, de peste munți în Moldova, au avut loc și în secolele acestea, ba poate chiar în secolul al XIV-lea, odată cu descălecarea. Cred acum că migrațiile ardelene în Moldova trebuiesc ridicate pînă dincolo de secolul al XV-lea, pe vremea descălecării, și poate chiar mai înainte. In acest sens trebuesc modificate și cele spuse de noi la p. 359-360.

P. 172, r. 24: Dorohoi, Iași și

P. 172, r. 9 de jos: Palatalizarea de forma *t'* a lui *p*, în Moldova, dovedește că nu e atît de adevărată afirmația lui Macrea, relevată mai sus, la § 31, despre perfecta identitate de tratament a labialelor *p* și *b* pe tot teritoriul moldovenesc.

P. 172, r. 2 de jos: Cel dintîiu a susținut, cu fapte lexicale, că unii Moldoveni, alții decît Bucovinenii, sînt la origine Ardeleni, Ernst Gamillscheg, *Randbemerkungen zum rumänischen Sprachatlas*, Berlin, 1941 (*Abhandlungen der Preuss. Akad. der Wissenschaften*, Jahrg. 1941, *Phil.-hist. Kl.*, nr. 7, și *Rumänische Geschichte und Kultur im Spiegel des neuen Sprachatlas*, București, 1943. Dar acest cercetător care a remarcat cel dintîiu că în unele regiuni din Moldova există fapte lingvistice caracteristice regiunilor de peste munți (fie cuvinte de origine latină ca *arină* de pe Nistrul inferior, fie cuvinte de origine maghiară ca *hitioan*, *tămăduesc*), a crezut că ele se explică prin înființarea principatului moldovenesc al lui Dragoș, de către Unguri, spre jumătatea secolului al XIV-lea. E evident că o asemenea explicație nu poate fi dată tuturor faptelor lingvistice de tip ardelean pe care le întîlnim în Moldova. Pe de altă parte, Gamillscheg a făcut greșala, în alte lucrări ale sale, să admită și o migrație din Moldova de Nord peste munți, în Maramureș, părțile de Nord ale Ardealului și Crișana, în evul mediu.

P. 174, r. 6 de jos: în Bulgaria răsăriteană.

P. 175, r. 12: *ALRM*-ului

P. 175, r. 1 de jos: deja cu mult

P. 176, la sfîrșitul alineatului 1: Cercetătorul care a atras întîia oară atenția asupra dualității pe care o prezintă dialectul moldovenesc este I. Iordan, *Arhiva*, XXVIII (1921), p. 186 și urm., și *Rumänische Toponomastik*, II. und III. Teil, p. 231 și 232. El limitează însă graiul moldovean de Sud la județele Putna, Tecuciu, Covurluiu și la părțile de Sud ale județelor Tutova și Bacău, deși invoacă și fapte ca palatalizarea labialelor de forma *χ'*, *γ'*, deci cu o arie mai vastă, și consideră acest graiu ca influențat de graiul muntean, cu care, într'adevăr, prezintă destul de multe asemănări. Adevăratul graiu moldovenesc rămînea să fie reprezintat, pentru învățatul ieșean, de graiul din Moldova centrală și de Nord. Cercetările mele arată că nu toate asemănările graiului din Moldova de Sud (la care eu cuprind și graiul din Moldova centrală) cu cel muntean se explică prin influența acestuia din urmă (e cazul lui *acu* și *așa*), că graiul din Moldova de Sud constitue tocmai el graiul moldovenesc adevărat, și că graiul din Moldova de Nord este un amestec de graiu ardelean și moldovean, cu predominarea celui ardelean.

P. 176, r. 3 de jos, să se citească: sau, mai exact, în loc de: în sensul că

P. 177, r. 17 20: Fraza de acolo să se pună în paranteză.

P. 177, r. 10 de jos: Cele ce am spus despre graiul boieresc depe vremea lui Cantemir trebuie să fie juste şi despre graiul boieresc din epocile anterioare în care s'a scris romîneşte în Moldova (a doua jumătate a secolului al al XVI-lea şi secolul al XVII-lea), căci şi atunci textele moldovene nu prezintă palatale în locul labialelor, ci labialele intacte.

P. 178, r. 7: appartenant

P. 178, r. 17-21: Sau poate el admitea că graiul maramureşean a rezultat nu numaidecît din graiul textelor religioase din Sudul Ardealului, ci din graiul actelor private ori publice din Muntenia şi Sudul Ardealului, care ar fi creat o tradiţie de limbă scrisă, cu labialele intacte. Dar lucrul acesta Densusianu nu-l spune clar. Dacă l-ar spune, ar însemna că pentru el de fapt tradiţia de limbă scrisă cu labialele intacte n'a fost creată de Coresi, ci mai înainte de el (n'a fost un efect al faptului că diaconul şi-a tipărit cărţile). Nu pricep, în acest caz, dece mai admite el totuşi că Coresi este cel care a creat limba literară romînească. Există deci o contradicţie în susţinerile lui Densusianu, contradicţie pe care el n-a observat-o. Aşadar, deşi el nu socoate, ca Gaster, textele lui Coresi mai vechi decît cele rotacizante, a fost totuşi influenţat de viziunea acestuia despre limba lui Coresi şi limba rotacizantă, viziune care era o consecinţă directă a teoriei lui Gaster, că textele rotacizante sînt copii depe cele coresiene.

P. 178, r. 5 de jos, să se adauge după Cantemir: (e drept însă că nu pentru secolul al XVI-lea, despre care vorbea Densusianu, ci pentru anul 1700).

P. 179, r. 4: *herovimii*

P. 179, r. 13: In textul original, al lui Densusianu, în loc de *fi*, apare, desigur printr'o eroare de tipar, *hi*.

P. 179, r. 22: scribii, care scriau dialectal, aveau

P. 179, r. 24: li se părea, în privinţa acestui fenomen, prea mare

P. 180, r. 10: apropiaţi

P. 180, r. 4 de jos: părăsească

P. 180, r. 16 — p. r. 181, 6: Rosetti nu tăgăduieşte

existenţa unor norme lingvistice în Maramureş, în secolul al XVI-lea, deosebite de cele ale lui Coresi, şi deaceia critica făcută acolo lui Rosetti e fără obiect. Trebuia să combat acolo afirmaţia lingvistului bucureştean că în secolul al XVI-lea n'ar fi existat deosebiri de fonetism între graiul cult şi graiul popular. Iar discuţia de acolo, despre graiul maramureşean, îşi are rostul nu ca o critică a concepţiei lui Rosetti, ci ca o corectare a concepţiei lui Densusianu.

P. 181, r. 7: dialectale, care adică se găsiau în graiul popular de acolo,

P. 181, r. 10: la baza lui, iar nu pentrucă el continua o tradiţie de limbă, munteană.

P. 181, r. 13, să se intercaleze după cel dintîiu: cu fapte din graiurile populare actuale

P. 181, după primul alineat să se intercaleze altele, cu următorul cuprins: Problema existenţei unei norme lingvistice culte, deosebite de graiul popular, şi a tendinţei de a evita fonetismul dialectal, se pune aşadar numai pentru Moldova şi regiunile ardelene în care se produsese palatalizarea labialelor. Interpretarea pe care am dat-o spuselor lui Cantemir, ne obligă însă să admitem că n'au existat silinţe de a evita fonetismul dialectal al palatalelor şi de a le înlocui cu labiale, decît dacă scribul era din popor şi era prea lipsit de cultură. Dacă era boier, el avea deja o pronunţie cu labialele intacte. Numai pentru Ardeal, unde nu exista o clasă boierească, pot fi deci adevărate cele susţinute de Densusianu.

Pentru a lămuri cît mai complet cele spuse mai sus despre originea dialectului literar rotacizant, să arătăm mai de aproape cum s'a ajuns ca aria altădată nepalatalizantă, din Maramureş, să fie astăzi o arie parţial palatalizantă.

P. 184, r. 1-4: *γ'* apare însă, în unele regiuni dela Nord de Mureş, prefăcut în *g'* şi *d'*, vezi mai sus, adaosele la p. 170.

P. 184, r. 13 de jos, în loc de: moldoveni să se citească: ardeleni (din Ardealul propriu zis, dela Sud de Maramureş şi Sud-Est de Crişana).

P. 185, r. 13-11 de jos, să se pună punct după parţial, şi să se suprime restul frazei.

P. 185, r. 7 de jos, după dovei, să se adauge: mai exact, înainte de anul 1000,

P. 186, r. 11 de jos: l-au

P. 186, r. 1, după Coresi,: ca un reflex al graiului acestora,

P. 186, r. 17 de jos, să se intercaleze: Mai întîiu, cînd se discută originile graiului literar moldovenesc, nu trebuie să se neglijeze spusele lui Cantemir şi interpretarea pe care le-am dat-o mai sus. Nu cumva graiul boieresc, cu labialele intacte, poate fi urcat şi înainte de secolul al XVI-lea? Noi credem că da. Existenţa unui graiu cu labialele intacte, ca graiu al aristocraţiei moldovene din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, este dovedită de cuvintele romîneşti cu labialele intacte, care se întîlnesc documentele slave din Moldova, din acel timp. Astfel în Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, găsim: *Mica* (gen.), anul 1399 (p. 23), anul 1400 (p. 32 şi 37), *Micь*, anul 1400 (p. 41), *Mica* (gen.), 1411 (p. 85), *Miculь*, 1427 (p. 193), *Miculu* (dat.), 1429 (p. 290), *Micь*, 1436, (p. 475), *Micъ*, 1435 (p. 424), etc., *Piatra* (gen.), 1435 (p. 403), 1436 (p. 445), *Piatra* (gen.), 1436 (p. 460), *Piatrъi* (gen.) 1437, (p. 530), etc, *do Pisca*, 1425 (p. 168), 1427 (p. 190), etc. Vezi alte exemple şi la Al. Rosetti, *Istoria limbii romîne*, VI, p. 55.

P. 186, r. 17 de jos: Cred aşadar că

P. 186, r. 11: l-au în loc de: l'au

P. 186, r. 2 de jos, să se citească: însă în loc de: încă

P. 188, r. 4, să se intercaleze: Este foarte probabil că aceste graiuri moldovene nepalatalizante, care dovedesc, împotriva lui Macrea, că aria moldovenească nu e aşa de unitară cum credea el, au fost aduse aici prin emigranţi maramureşeni în secolul al XIV-lea şi al XV-lea, şi poate şi în alte timpuri. Ar trebui să se cerceteze dacă în regiunile respective nu apar şi alte elemente maramureşene.

P. 188, r. 9: s'ar explica parţial şi prin

P. 188, r. 10, să se suprime: sau prin modificarea parţială a lui.

P. 188, r. 16: vorbit de popor se poate

P. 188, r. 17: Nord (Năsăud, Dej)

P. 188, r. 11 de jos: desigur, în loc de: foarte probabil,

P. 189, r. 18: *p, b,*

P. 190, r. 11 de jos: Admiteam

P. 191, r. 12 de jos, să se citească: cronologia în loc de: concluzia

P. 192, r. 3, să se citească: macedoromîn în loc de: meglenoromîn

P. 198, r. 20: romîne. Şi, poate,

P. 199, r. 17 de jos: palatalizarea în loc de: palatizarea

P. 200, r. 21-22: unele graiuri din Muntenia, Oltenia, Banat (cu Ţara Haţegului), nu

P. 201, r. 14-11 de jos: Mai înainte, făcuse aceiaşi constatare Weigand în *Conv. lit.*, XLII (1908), p. 441 şi urm., şi Puşcariu în *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul*, 1918-1928, II, Buc. 1929, p. 1146-1148.

P. 202, r. 18: din acest judeţ

P. 202, r. 25: *suflet*

P. 203, r. 18: (*Dacor.*,

P. 204, r. 12: pentru *v*,

P. 204, r. 21: şi ele au fost înlocuite

P. 206, r. 5 şi 9: *Dict.*,

P. 207, r. 12 de jos, la sfîrşit, să se adauge: *Texte dialectale,*

P. 211, r. 18: se deosebiau

P. 211, r. 14 de jos: unitate (să nu apară decât labialele)

P. 212, r. 19-17 de jos: Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, II, p. 633, traducînd pe slavul *kamka* (atestat la gen. sing.: КАМКЪІ, într'un document slav din Moldova) prin *camhă*, îl pune în legătură cu polonezul *kamcha* „un fel de mătasă turcească". Densusianu, *Hist.*, II, p. 551, consideră pe *canfă* 'étoffe de velours ornée de broderies' ca provenind din turcul *kamk(h)a*, invocînd însă şi pe *camhă* din documentele slavoromîne. T. Papahagi, *Contribuţii lexicale*, Bucureşti, 1939, p. 13, dă cuvîntului romînesc înţelesul 'purpură' (dar transcrie greşit pluralul cuvîntului nostru: *cinfi*) şi admite etimologia turcă, *kemkhâ* 'sorte d'étoffe de sois', trimiţînd la Densusianu, *l. c.* Înaintea tuturor dăduse etimologia cuvîntului romînesc *canfă* A. Scriban, *Arhiva*, XXV (1914), p. 133, unde, pe lîngă

cuvîntul turcesc şi cel neogrec, se cita şi rusul *kanfá* şi se spunea, după Berneker, că în aceste limbi cuvîntul este de origine chineză.

P. 212, r. 4 de jos: polon. *mogiła*).

P. 213, r. 11-14: Cuvîntul *mohila*, ca nume comun sau topic, apare deja în prima jumătate a secolului al XV-lea: vezi Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 168, anul 1425: *do mohilu, ceres mohi(l), na mohilu*, alături de *na moghilu*, etc.

P. 213, r. 15-6 de jos: De fapt cea mai veche atestare a formei hiperurbanizate, *movila*, o găsim nu ca nume de familie, ci ca nume topic, în documentul din 11 Februarie 1400, al lui Alexandru cel Bun: *Movila găunoasă* şi *o(t) movilă*, vezi Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 31. V. şi *podli Movi(l) Iuca(ş)*, „lîngă Movila Iucaşului", anul 1438, *op. cit.*, II, p. 7. Aceste exemple dovedesc în mod neîndoios că chiar la 1400 aristocraţia moldoveană evita fonetismul palatal chiar în cuvinte în care el era etimologic justificat, şi duc în mod inevitabil la concluzia că graiul aristocratic, cu labialele intacte, se opunea graiului popular, cu palatale, chiar la 1400. Aceste exemple dovedesc deci, fără putinţă de contradicţie, originea aristocraţiei moldovene într'o regiune cu labialele intacte, deci confirmă originea maramureşeană a a acestei aristocraţii. — Cazuri de hiperurbanism prezintă şi *dumitale, dumisale, dumilorvoastre, dumilorsale*, care însă nu se găsesc numai în Moldova, ci şi în Ardealul dela Nord de Mureş. Ele presupun anume că o aristocraţie, care ajunsese să pronunţe *dumńitale*, etc., cu *mń*, alcătuia clasa suprapusă a unei populaţii cu *m* palatalizat în *mi*, ceiace ar dovedi că numai în Maramureş a fost posibilă naşterea lor. Aceste fenomene de hiperurbanism au trebuit să se producă însă înainte de secolul al XVI-lea, cînd ele sînt deja atestate. Alte hiperurbanisme ca cele din *miel, mulţămesc, viclean*, care se întîlnesc şi în graiul din Muntenia, din secolul al XVI-lea, se explică, în Maramureş şi Moldova, în acelaşi fel ca şi hiperurbanismele de mai sus. Asupra acestor fenomene de hiperurbanism vom reveni amănunţit cu altă ocazie.

P. 213, r. 10 de jos: *zapise*

P. 214, r. 2: caracteristice
P. 214, r. 4: *herru*
P. 214, r. 12: cu *χ'*
P. 214, r. 7 din notă: *Rek. d.*
P. 214, r. 13 din notă: afirmaţie
P. 215, r. 8: dieci
P. 215, r. 10 de jos, din notă: *tsaptir*
P. 216, r. 5, după Densusianu: ‚acceptată de noi sus, la § 33,
P. 216, r. 14: Puşcariu. Acesta mai afirmă, *o. c.*,
P. 218, r. 8 de jos: *carte, šeĭe*
P. 219, r. 11: *în poziţia e*
P. 219, r. 14: a în textele
P. 221, r. 12 de jos: *de ĕa* şi *e*.
P. 222, r. 5-7: să se suprime fraza franceză. Citatul din Densusianu începe deci cu: „Au XVI-e siècle
P. 222, r. 21-25, să se citească: aria de apariţie a fenomenului se explică printr'o scăpare din vedere a autorului.
P. 222, r. 27: Totuşi să nu uităm că, pentru Densusianu, prefacerile lui *ĭá* în *e* şi a lui *eá* în *e* sînt două procese diferite.
P. 224, r. 17: *op.*
P. 226, r. 8 de jos: confirmée
P. 229, r. 12: *e*, şi
P. 229, r. 13: cu diftongii
P. 230, r. 1 de jos: *ĕá* şi *ę*
P. 231, r. 14: faptului
P. 233, r. 18: XIV-lea
P. 236, r. 2: nou,
P. 236, r. 17: šă, šĭ, šo
P. 238, r. 16: *ş, j*
P. 238, r. 21; *ş, j*
P. 239, r. 4: *ĕá-ă*
P. 239, r. 9 de jos (din notă): *šĕade, šĕadză*
P. 239, r. 5 de jos (din notă): Moldoveni —, o
P. 242, r. 1 din notă: pos-
P. 244, r. 15: dieci
P. 244, r. 9 de jos: diecii
P. 245, r. 19 de jos: dova acelui

P. 245, r. 11 de jos: a precedați de š și ž
P. 245, r. 4 de jos: ă, (*ă* deschis),
P. 246, r. 5: redă, în ce privește prima silabă, pronunția
P. 247, r. 7 de jos: șuierătoare în loc de: șăierătoare
P. 247, r. 3 de jos: acestea din urmă
P. 247, r. 1 de jos: țarea palatalei" (p. 152).
P. 248, r. 15: care este *i.)*
P. 249, r. 8 7 de jos: Dacă în Maramureș se pronunță *ašę*, iar nu *ašă'*, cum ar fi trebuit, aceasta e pentrucă acolo, ca dealtfel și în întreg Ardealul de Nord și Moldova de Nord, *ašĭa* de altădată a fost tratat nu izolat, ci în frază, anume atunci cînd era în unire cu verbul *e* sau *-ĭ* 'este', așezat imediat după dînsul (așadar, în grupul *ašĭá-e* sau *ašĭá-ĭ*). In această condiție *á* trebuia să sufere schimbarea în *ę* sau *e*.
P. 250, r. 9 de jos: [tipul *șade* din C. v.]
P. 251, r. 8: *infrimș'te*,
P. 251, r. 20: (Că în secolele al XV-lea și al XVI-lea existau în Maramureș š și ž muiați, o dovedește și grafia *vr»jimașul»*, prezentă în P. H., vezi Candrea, *o. c.*, p. XLIX.)
P. 253, r. 3: rotacizante și din Banat,
P. 253, r. 13 de jos: găsim în loc de: găs m
P. 253, r. 7 de jos: care au avut loc
P. 256, r. 12-13: împrumută, fenomene care au fost numite, de noi, pentru aceia
P. 256, r. 2 de jos: muiere a acestor
P. 261, r. 2-5: Că grafia *-'kni* reproduce grafia slavă a sufixului *-'knino* o afirmă și Rosetti, *Ist. l. r.*, VI, p. 44.
P. 261, r. 12: populară *-șăni* este
P. 262, r. 21: grafice *še*,
P. 264, r. 14: Rosetti, *Ist. l. r.*, VI, p. 44. vorbind despre sufixul *-'kni* din documentele slavoromîne, afirmă: „Sînt... indicii că se pronunța *ĕa* sau că se pronunțase astfel la o epocă precedentă, și anume în cazurile cînd *ĕa* era precedat de o semi-ocluzivă, care a absorbit pe *e*, prim element al diftongului: *Stănijanii* (din *Stănijĕanii*); *Lunčanii*..., din *Lunčĕani*, etc." Mai întîiu nu înțeleg dece se vorbește numai de semiocluzive (africate), cînd se dă și un caz în care *-'knii* este precedat de *ž*. Sau poate Rosetti înțelege că în *Stănijănii* avem o grafie cu *ѫ* pentru pronunția *ğ*, așa cum apare în documentele secolului al XV-lea în Moldova? Dar chiar dacă s'ar gîndi autorul la asta, nu e de loc adevărat că în aceste cuvinte, ca și în toate cele în *-'kni*, a existat cîndva diftongul *ĕa*. Singularele *Buciumean*, *Luncean* nu îngăduiau decît niște plurale *Buciumeni*, *Lunceni*, cu *é*, nu cu *ĕá*, tot așa dupăcum *peaște* nu îngăduia decît un plural *pești*.

P. 265, r. 18: de même que *tes*,
P. 267, r. 10: *ă*]. Contrariu
P. 268, r. 18 de jos: 52) Noi
P. 270, r. 20: al XV-lea
P. 275, r. 21: P. 72-73: „à
P. 280, r. 3: teritoriului
P. 280, r. 8: inovațiile
P. 284, r. 18 19: lor cu
P. 284, r. 12 de jos: pl)".
P. 284, r. 9: etc."
P. 285, r. 2: z. Atunci
P. 286, r. 3: rotacizante
P. 292, r. 18: a devenit *ĭ*, sunetul *-u*,
P. 292, r. 25: azi, apoi în
P. 293, r. 1-2: 508 din județul Fălciu) și cu un *-u* foarte redus, iar pe harta 10 (cap), în localitățile 508 și 618 (aceasta, în județul Vaslui).
P. 293, r. 16: *ĭ* (< *ń*)
P. 293, r. 7 de jos: fapte de or-
P. 296, r. 17: credem că prezența
P. 296, r. 14 de jos: indicativ
P. 297, r. 10: C. P
P. 297, r. 20 21: verbelor în *-n*,
P. 298, r. 5: < *molliat*)
P. 300, r. 1 de jos, din notă: Weigand,
P. 301, r. 16: secolului
P. 301, r. 9 de jos, să se suprime: ma.
P. 301, r. 8-7: în secolul al XIV-lea sau al XV-lea
P. 302, r. 2 din notă: *-dz* sau *-z*, *-ń*
P. 302, r. 13 de jos, din notă: întotdeauna

P. 303, r. 8 : care apar

P. 303, r. 2 din notă : (< *-r*')

P. 303, r. 5 de jos: *,-d, -n*

P. 305, r. 13 : *ALRM*, I,

P. 305, r. 9 de jos: *ALRM*, I, nu

P. 305, r. 8 de jos: *ALR*, I, ne dă o hartă pentru *aceştia* (182).

P. 305, r. 1 de jos, să se introducă: După *ALRM*, I, forma *aceasta* apare în unele localităţi din Oltenia şi Muntenia (825, 900), unde avem probabil a face cu oameni veniţi din Ardealul rotacizant, şi în jud. Odorhei (loc. 159), iar forma *aceştia* apare în Gorj (825), Hunedoara (835) şi în Odorhei (230, 159).

P. 307, r. 6 : analogice, în loc de: analoage,

P. 308, dela r. 12 de sus pînăla r. 5 de jos: De fapt Procopovici nu se exprima chiar aşa. El spunea că, dacă am admite la baza celor trei elemente lingvistice romîneşti pe latinescul *illum*, ar fi imposibil de găsit felurile deosebite de accentuare ale cuvîntului latinesc în cazurile în care am scoate din el pe descendenţii săi romîni care astăzi sînt neaccentuaţi, adică pe *-l* şi *al*. Aşadar el recunoştea că demonstrativul *ăl* ar trebui să fie scos, dacă el vine din latinescul *illum*, din *illum* accentuat. Aşadar obiecţiile lui Procopovici se reduc în fond la afirmaţia că nu se poate explica printr'o singură condiţie fonetică, (poziţia neaccentuată a lui **ellu*), două evoluţii fonetice: spre *-l* şi spre *al*. Ceiace însă nu se poate explica printr'o singură condiţie fonetică într'o singură epocă, cea romînească primitivă, se poate explica printr'o singură condiţie fonetică în două epoci diferite: în latina populară şi în romîna primitivă. In conformitate cu acestea, discuţia dela p. 310-311, despre demonstrativul *ăl*, trebuie detaşată de discuţia anterioară, şi unită cu cea dela p. 311-314. Ea îşi are rostul în lucrarea noastră numai pentrucă Procopovici a tăgăduit că demonstrativul *ăl* ar veni din latinescul **ellu*.

P. 310, r. 17, în loc de: înşele, să se citească: facă să se creadă că pune dificultăţi derivării lui *al* din latinescul **ellu* (prin aceia că ar cere ca şi în romînă articolul numeralelor ordinale şi al pronumelor posesive să fie identic cu articolul definit) :

P. 310, r. 17-22 : De fapt romîna primitivă a întrebuinţat, în cazul numeralelor ordinale, articolul de două ori: întîiu pe cel definit, *-lu* (modificat în *-le*), care, conform uzului romînesc, era enclitic, şi apoi pe **ellu*, care era cerut ca proclitic chiar de romînă.

P. 311, r. 12-17 : De fapt Procopovici se referea numai la cazurile pe care el le credea neaccentuate chiar în latina populară.

P. 311, r. 21, în loc de macedoromînă să se citească : istroromînă

P. 311, r. 22 : *ţă'sta* în loc de: *ţa'sta*

P. 311, r. 24: Dealtfel aceasta era în contradicţie cu ce spusese la p. 325, unde recunoşteă că *ăl* ar trebui scos din forma accentuată a lui **ellu* (dacă îl scoatem din acest cuvînt latinesc).

P. 312, r. 10: *caballum illum illum formosum*

P. 312, r. 7-3 de jos: Cred acum că în dialectul muntenesc (cu cel oltenesc) şi în cel bănăţean *e* iniţial se pronunţa *e*, nu *ĭe*, iar în cel moldovean se pronunţa *ĭe*, nu *e*; căci numai astfel s'ar putea explica dece în dialectul moldovenesc **estu* n'a devenit *ăst*, ca în celelalte două dialecte, deşi graiul moldovenesc velarizează pe *e* precedat de labiale. Dacă deci, în graiul moldovenesc, **estu* n'a devenit *ăst*, ca în celelalte două graiuri, este pentrucă acolo nu aveam de fapt un **estu*, ci **ĭestu*, în care *e* nu era niciodată iniţial şi deci nu putea urma niciodată lui *-u* al altor cuvinte, din frază.

P. 313, r. 1 de jos : 162-164, Procopovici

P. 314, r. 11 : Greşea Procopovici cînd considera pe *astă*, *asta* provenit din *ha(c) ista*. Ele vin desigur din **esta*, ajuns în romîna cea mai veche *ĕastă* şi *ĕasta*. Cu un *ĕ* iniţial, cuvîntul nu mai putea căpăta un *ĭ-*, — nu putea deci ajunge la *ĭĕastă* —, aşacă *ĕa-* precedat în frază de *-u* al cuvintelor anterioare, putea deveni, prin fenomenul bine cunoscut de velarizare, *a-*.

P. 314, r. 19 de jos: *(a)cel, (a)cea* etc."

P. 314, r. 12 de jos: *ist, est, aist, aest*, care

P. 315, r. 13 de jos: Şi este foarte probabil că aceşti clerici le-au transmis şi boierilor munteni, sau cel puţin limbii scrise a acestora.

P. 315, r. 3 de jos: bănățean, singurul care le-ar fi moștenit direct din latină.

P. 315, r. 1 de jos: și *acest(a)*, *(a)cel(a)*.

P. 316, r. 3, să se suprime: și există încă

P. 316, r. 5-9: Trebuia să vorbesc acolo nu numai despre *(a)cel(a)*, din unele localități oltene și muntene, dar și despre *acesta*, care apare în unele localități oltene și muntene.

P. 316, r. 14 de jos (cu nota): tenia și în unele părți ale regiunii dela Nord de Mureș, situație pe care

P. 316, r. 11 de jos (cu nota): (cel maramureșean vechiu),

P. 319, r. 2: munteană, așacum am presupus noi mai sus, prin

P. 320, r. 16: graiuri în loc de: grauiri

P. 320, r. 6 18: Admițînd acum că unele din graiurile din Moldova de Nord au putut veni și mai înainte de secolul al XV-lea, adică în al XIV-lea, — vezi mai sus, adaos la p. 172, r. 4-18, — forma *cest* din documentul din 1431 ar putea fi dată și pe socoteala unui graiu popular crișan-maramureșean, stabilit în Moldova prin mișcările metanastasice. Însă el ar dovedi, în acest caz, nu numai contribuția maramureșeană la populareа statului nou înființat, dar și originea maramureșeană a aristocrației moldovene (documentul e scris de Oancea, care pare să fie identic cu Oancea logofătul, de mai tîrziu; vezi C o s t ă c h e s c u, *Doc. mold. înainte de Ștefan cel Mare*, II, Indice, p. 866 867).

P. 322, r. 21 (cuvîntul

P. 323, r. 16 de jos, să se adauge: (Astăzi ar trebui să spun că devin un izvor de informații pentru graiurile din Macedonia și părțile imediat vecine, dela Nord.)

P. 324, r. 12 de jos: Bulgaria (cu Macedonia).

P. 329, r. 3 de jos, să se adauge după fraza care sfîrșește acolo: D e n s u ș i a n u, *Grai și suflet*, II, p. 378 379, a arătat că fenomenul apare și în albaneză.

P. 331, să se adauge la sfîrșitul alineatului 1: Dar mai sus, § 34, noi am admis că Olteniі care n'au palatalizat labialele, au venit cu ele intacte, din Sudul Dunării (Sîrbia).

P. 332, r. 1: în loc de: au renunțat, să ce citească: ar fi trebuit să renunțe

P. 334, r. 1: sudtransilvan

P. 334, r. 5: medievale (cu Macedonia și Sîrbia).

P. 343, r. 11 de jos, în loc de: *arapune* 'coș' (?) (și să se citească: *arapune* 'ciorchină de strugure' (și

P. 343, r. 7 de jos: P u ș c a r i u, *Dacor.*, II, p. 605-607, și *Limba*

P. 343, r. 3 de jos: G a m i l l s c h e g, *Romania Germanica*, II, p. 253, acceptă etimologia aceasta (P u ș c a r i u e citat acolo greșit: *Dacoromania*, II[1], 627).

P. 347, r. 1 de jos: literare, ne

P. 346, r. 15: Avea deci dreptate Philippide, cînd distingea (*Introducere*) în secolele al XVI-lea și al XVII-lea o limbă scrisă și una vorbită (adică populară), deosebite ca fonetică și gramatică. Învățatul nostru greșea numai cînd arăta în ce constau deosebirile. Și el avea dreptate și cînd susținea că graiul popular din secolele al XVI-lea și al XVII-lea era identic cu cel de azi, dar el greșea deasemenea cînd trecea la amănunte (astfel, după noi, pronunția *lege* era și atunci, pe cînd după el, nu).

P. 351, r. 3: și din Principatele romîne, din primele lor timpuri. Și

P. 353, r. 13: deamnă să credem unele

P. 353, r. 16 de jos: *cirilic*,

P. 358, r. 15 de jos: nului, din motivul arătat de acest învățat. Deaceia

P. 359, r. 12: mai vechiu *puroiu*)

P. 359, r. 12-16: Explicația aceasta a fost dată deja în *Dicț. Ac.*, supt. *buduroiă*, care și el e provenit din **budunoiu*, prin același fenomen. Tot acolo se invoacă și cazul similar din *mușiroiu*.

P. 359, r. 12 de jos - p. 360, r. 5: Acum admit, conform adauselor făcute de mine mai sus (adause pentru p. 172, r. 4-18), că migrațiile Ardelenilor în Moldova au avut loc și în secolul al XIV-lea (e vorba de migrații ale unor mase populare, nu ale unor aristocrații).

P. 360, r. 21: invocate oricînd ca

P. 362, r. 20: avea un astfel de sprijin menține-

P. 363, r. 9: glosele la *Sintagma*

P. 364, r. 10: egal

P. 365, r. 7 de jos: R o s e t t i, *I. I. r.*, VI, p. 60 și 61,

găseşte o formă mai veche a cuvîntului în discuţie, şi anume din 1428: *Unkat*. El găseşte pentru Moldova (*ibid.*) şi un toponimic *Oko* (= *Ochiu*) la 1429, precum şi un *Unkie* (= *Unghie?* autorul nu stabileşte o asemenea echivalenţă) la 1436.

P. 371, r. 16 de jos: *jińere, juńere* 'ginere'.

P. 371, r. 7 de jos: formă (un anumit aspect).

P. 384, r. 4 de jos: Karadžić

Cuvinte romîneşti din documentele slavo-romîne din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, au fost relevate şi de Rosetti, *l. l. r.*, VI, Bucureşti, 1946, şi de Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor romîneşti din documentele slavo-romîne*, Bucureşti, 1946. Unele din cuvintele de acest fel, discutate de noi mai sus, pot fi găsite şi în aceste lucrări. Prima dintre aceste lucrări ar trebui acum folosită şi pentru tot ce priveşte limba şi textele secolului al XVI-lea. Noi n'am mai făcut aceasta, deoarece lucrarea aceasta a lui Rosetti este, întrucît priveşte limba secolului al XVI-lea, reeditarea, cu mici schimbări, a cărţii folosite de noi, *Limba romînă în secolul al XVI lea*. Scrisorile romîneşti dela Bistriţa pot fi studiate acum într'o nouă ediţie a cărţii lui Rosetti, *Lettres roumaines*, apărută în romîneşte supt titlul: *Scrisori romîneşti din arhivele Bistriţei*, (1592 1638), Bucureşti, 1944.

SEMNE ÎNTREBUINŢATE.

Orice adaos în textul citat al unui autor, este cuprins între semnele [ ] (paranteza dreaptă). Linia dreaptă — după punct, în textul citat al unui autor, desparte alineatele acelui text. Sistemul de semne fonetice, pe care le-am folosit, e un amestec între cel al lui Philippide şi cel al autorilor *ALR*-ului. Intrucît el e uşor de înţeles, nu mai credem necesare explicaţii.

Gheorghe Ivănescu.

NOTE.

ÎNSEMNĂRI ASUPRA ORTOGRAFIERII LUI S ŞI A LUI Z.

1. Regulile ortografice pe care le păzim azi, au fost votate de Academia Romînă în sesiunea generală din 1932.

In 1904, ortografia noastră oficială a părăsit cu totul principiul etimologic şi a adoptat pe cel fonetic. Regulile ortografice stabilite de Academie în 1932, sînt o mai integrală aplicare a principiului adoptat în 1904.

Cu privire la semnele ce ne interesează, Academia a statornicit, în 1932, următoarele:

a. Sunetul ultim al prefixului *des-* se însemnează totdeauna prin *s*; chiar atunci cînd, în rostire, acest sunet se aude ca *z*. Vom scrie, deci, totdeauna: *desaprob, desbrac-despart, desvelesc desfac, desgolesc-descarc, desdoesc-destăinuesc, desleg, desmoştenesc, desnod, desrobesc*; deşi rostim: *dezaprob, dezbrac-despart, dezvelesc-desfac, dezgolesc-descarc, dezdoesc-destăinuesc, dezleg, dezmoştenesc, deznod, dezrobesc.*

b. Sunetul ultim al prefixelor *răz-, iz-* şi *bez-* se transcrie totdeauna prin *z: răzbunare, izlaz, beznă.*

c. Cînd un cuvînt romînesc începe cu *s* + *consonantă*, sunetul acestui *s* iniţial trebue ortografiat prin *s*, chiar dacă el se aude ca *z*. Vom scrie, deci: *sbiară-spulberat, sdrobesc-string, sgomot-scrintit, svăpăiat-sfişiat, smeu*; deşi rostim: *zbiară-spulberat, zdrobesc-string, zgomot-scrintit, zvăpăiat-sfişiat, zmeu.*

d. In mijlocul cuvintelor, se scrie, totdeauna, *z* înaintea consonantelor *b, d* şi *g*: *năzbîtie, brazdă, guzgan.*

e. Tot cu *z*, scriem înainte de *-nic*, în cuvinte ca: *groaznic, obraznic, paznic, năpraznic.*

f. Scriem, însă, cu *s* în cuvinte ca: *cismă, glesnă, lesne, trăsneşte*; deşi rostim: *cizmă, gleznă, lezne, trăzneşte.*

2. Sunetele pe care le transcriem prin *s* (*sală, ursitoare, popas*) şi prin *z* (*zală, urzitoare, popaz*) sînt nişte consonante.

Consonantele sînt sunetele care iau naştere, — la porunca creerului —, cînd curentul de aer expirat întîlneşte, în calea lui, în partea superioară a aparatului de vorbire, un canal mai mult sau mai puţin strîmt ori un canal închis de to', pentru o clipă. Cînd canalul este mai mult ori mai puţin strîmt se produce o consonantă constrictivă sau deschisă ; cînd canalul este închis de tot, pentru o clipă, sunetul rezultat este o consonantă ocluzivă sau închisă. (In cazul vocalelor, curentul de aer expirat întîlneşte, în partea superioară a aparatului de vorbire, un rezonator, alcătuit, prin mişcările lor, de organele articulatorii).

La mijloc, între consonantele închise şi cele deschise, stau africatele, consonante, pe care, fără să greşim prea mult, le putem numi combinaţii de consonante închise cu consonante deschise.

b-p, d-t, de pildă, sînt consonante închise (ocluzive); *v-f, z-s, j-ş*, sînt consonante deschise (constrictive); iar *č* (= *t* + *ş* muiat) — *ğ* (= *d* + *j* muiat) sînt africate.

La temelia acestei împărţiri a consonantelor în ocluzive, constrictive şi africate, stă f e l u l lor de articulare. Consonantele mai pot fi, însă, împărţite şi după l o c u l articulării lor.

s-z, consonantele a căror ortografiere ne interesează în rîndurile de faţă, sînt, după f e l u l articulării lor, constrictive ; iar, după l o c u l acestei articulări, linguo dentale sau linguo-alveolare.

Cînd rostim pe *z*, aparatul nostru de vorbire are exact aceeaşi poziţie şi formă ca în cazul cînd rostim pe *s*. Deosebirea dintre aceste două sunete este următoarea : la producerea lui *z*, coardele vocale vibrează ; la producerea lui *s*, ele nu vibrează.

Ne putem convinge uşor de acest lucru. Pronunţînd pe *s*, ne acoperim, cu palmele, urechile şi constatăm că nu simţim în cap bîzîitul care se simte cînd rostim pe *z*. Simţim acest bîzîit, care dovedeşte că coardele vocale vibrează, şi dacă punem o palmă în moalele capului sau dacă ne strîngem, cu degetul cel mare şi cu cel arătător, de mărul lui Adam, în timp ce rostim pe *z*.

Din pricină că, la producerea lui *s*, coardele vocale nu vibrează, această constrictivă mai are un indicativ: e afonică sau surdă ; *z*, la producerea căruia coardele vocale vibrează, e fonic sau sonor.

Insemnez aci încă o mică deosebire între *s* şi *z*: *z* este un *s* fonic, rostit cu organele vorbirii mai puţin încordate.

3. Indeobşte, consonantele se întîlnesc pereche, o fonică şi o afonică : *b-p, d-t, g-c, v-f, z-s, j-ş, ğ-č*. Unele din ele (*r, l, m* şi *n*) sînt, rostite izolat, totdeauna fonice ; iar *ţ* nu mai are, în limba noastră „literară" de azi, tovarăş fonic de pereche. (Il avea în limba veche şi, atunci, era transcris prin ѳ. Azi, perechea fonică a lui *ţ* se întîlneşte în graiul moldovenesc).

In limba noastră romînească, sunetele pe care le transcriem prin *s* şi *z*, se deosebesc precis şi lămurit: *sac-zac, sală-zală, sare-zare, seu-zeu, Sică-zică, simţi-zimţi, ursitoare-urzitoare, nasuri-nazuri, popas-popaz, las-laz.*

Obiectul discuţiei noastre îl formează redarea, în scris, a sunetelor *s-z*, cînd, după ele, urmează, în acelaşi cuvînt, o consonantă : *p-b, t-d, c-g, f-v, l, m, n* sau *r* : *spor-zbor, string-zdring, scură-zgură, sfînt-zvînt, zlot, izmă, pleaznă, Izrael.*

(Amintesc că *p, t, c* şi *f* sînt consonante afonice ; iar *b, d, g, v, l, m, n*, şi *r*, fonice).

Exemplele de mai sus (*spor-zbor* etc.) dovedesc că, în limba noastră, consonanta fricativă (constrictivă) linguodentală sau linguo-alveolară se rosteşte în două feluri :

a. fără vibrarea coardelor vocale (este, adică, afonică sau surdă), cînd, după ea, urmează o consonantă afonică (*spor, string, scură, sfînt*) şi

b. cu vibrarea coardelor vocale (este, adică, fonică sau sonoră), cînd, după ea, urmează o consonantă fonică (*zbor, zdring, zgură, zvînt, zlot, izmă, pleaznă, Izrael*).

In *spor, string, scură, sfînt*, sunetul nostru, *s* rămîne afonic, pentrucă fonemul care-i urmează (*p, t, c* sau *f*), este afonic.

In *zbor, zdring, zgură, zvînt, zlot, izmă, pleaznă, Izrael*, el se sonorizează supt influenţa fonicei care-i urmează (*b, d, g, v, l, m, n*, sau *r*).

Aceste cazuri de asimilaţie anticipantă sau regresivă

se explică foarte uşor. In *zbor*, spre pildă, coardele vocale ar trebui să prinză a vibra numai odată cu începutul rostirii lui *b*. Ele, însă, din spirit de prevedere inconştientă sau subconştientă, se pregătesc mai devreme: cînd aparatul de vorbire este încă la punct şi angajat pentru producerea lui *s*. Pripirea aceasta a coardelor vocale preface pe *s* (afonic) în fonica corespunzătoare, *z*.

Dacă scrii *spor* şi *năzbîtie*, precum cere ortografia oficială, trebue să scrii, ca să fii consecvent, şi *zbier*.

Dacă scrii *spor*, *năzbîtie* şi *sbier*, pui pe cititorul de azi şi, mai ales, pe cel de mîine într'o mare încurcătură, fiindcă, mîine şi totdeauna, se va şti că *p* este simbolul unei consonante afonice; că, deci, scrierea *spor* urmează deaproape rostirea. Se ştie şi se va şti că *b* e semnul grafic al unei consonante fonice; că, deci, şi scrierea *năzbîtie* este chipul scris al cuvîntului respectiv, cînd e rostit.

Scriind, deci, *sbier* şi *năzbîtie* cititorul de azi şi cel de mîine sînt în drept să-şi închipue că, în *năzbîtie*, s'a efectuat o asimilaţie anticipantă; iar, în *sbier*, una progresivă: *s* (afonic) a desonorizat pe *b* următor, prefăcîndu-l în afonica corespunzătoare, *p*: *spier!*

In cazurile de asimilaţie, anticipantă, aparatul de vorbire se pripeşte; cînd e vorba de asimilaţie progresivă, el întîrzie, într'o poziţie luată, peste timpul trebuitor şi cuvenit.

(Asimilaţia progresivă, aproape regulă în limbile uralo-altaice, este un proces cu care firea limbii noastre n u se împacă).

Şi-ar frămînta, deci, urmaşii noştri, zadarnic, mintea, să lumineze problema: Dece *s* se sonorizează, cînd e urmat de *b* în *năzbîtie*, şi dece el „rămîne afonic", — precum arată scrierea —, cînd e urmat t o t de *b* în *sbier?*

Tot aşa: *svăpăiat*, dar *izvor*; *tuslama*, dar *răzlog*; *mireasmă*, dar *răzmiriţă*.

4. In faţa cazurilor ca, depildă, *lesne*, *conziliu*, *filozofie* şi *viteză*, aduse în discuţie în legătură cu ortografierea sunetelor *s- z*, lucrurile stau, după socoteala mea, astfel:

Cine rosteşte *lesne* — cu *s!* —, mărturiseşte, fără să-şi dea seama, că graiul lui este influenţat de ortografia oficială sau că aparatul lui de vorbire nu este aparat de vorbire romînesc, fiindcă, în *lesne*, rostit cu *s*, se efectuează o asimilaţie progresivă, c o n t r a r i e firii limbii noastre: coardele vocale, inactive în timpul rostirii afonicei *s* (*lesne*), rămîn inactive şi în timpul rostirii lui *n* următor, care, deobicei, în limba noastră, e fonic. Zicem în acest caz, că *s*, prin asimilaţie progresivă, a desonorizat pe *n* următor. Şi repetăm: procesul e contrariu firii limbii noastre, căreia i se potriveşte rostirea p r e f e r a t ă şi c e a m a i d e s f o l o s i t ă, ceă cu *z*: *lezne*.

Mai contrarii firii limbii noastre sînt rostirile *conziliu*, *conzistent*, *conzistoriu*, *senz*. In aceste cuvinte, cînd sînt rostite astfel, cu *nz* (*conziliu* etc.), s'a efectuat tot o asimilaţie progresivă: coardele vocale, active în timpul rostirii lui *n*, rămîn active şi în timpul rostirii lui *s* următor, care, din această pricină, se preface în fonica corespunzătoare, *z*.

Procesul e curent în limba nemţească: *conzecraţion* (Konsekration), *conzecfent* (konsequent), *conzervatif* (konservativ), *conzonant* (konsonant) etc. Făptura fizică şi sufletul limbii noastre cer, în toate aceste cazuri, o asimilaţie anticipantă: *s* să desonorizeze pe *n* precedent (*consiliu*, *consistent*, *consistoriu*, *consecvent*, *conservativ*, *consonantă* etc.).

Cauză, *pauză*, *poezie*, *filozofie* etc., pun problema transcrierii sunetului *z* din neologizmele care, în limba din care le-am împrumutat, se scriu cu *s*, rostit, acolo, fiindcă e intervocalic, ca *z*: *cause*, *pause*, *poésie*, *philosophie*. Cum noi nu avem regula rostirii lui *s* intervocalic ca *z*, e bine să n'o statornicim nici pentru acest fel de cuvinte. Să scriem, deci, *cauză*, *pauză*, *poezie*, *filozofie* dupăcum scriem: *spuză*, *trezie*, *cozoroc*.

Rostirile romîneşti *aterizează*, *furnizează*, *viteză*, *bazin* şi altele de acelaşi fel, în care *s*, afonica originară (*atterrissage*, *fournisseur*, *vitesse*, *bassin*), este, din diferite pricini, redată de noi prin *z*, trebuesc evitate: cine preferă pe *viteză* lui *iuţeală*, e dator să ştie cum se rosteşte *vitesse*. Vreau să spun, deci, că aceste rostiri (*aterizează* etc.) mărturisesc şi vădesc şubrezenia culturii acelora cari le folosesc.

5. La temelia ortografiilor fonetice stă acest principiu: o literă pentru un sunet; pentru acelaşi sunet, totdeauna aceeaşi literă.

Regulile ortografice statornicite de Academia noastră în 1904 și în 1932, fac oarecare concesii etimologizmului. Ortografia noastră oficială nu este nici azi o ortografie curat fonetică.

In legătură cu transcrierea sunetelor ce ne interesează, *s-z*, se vorbește și de „șovăirile de pronunțare". Despre aceste șovăiri a mai fost vorba, cînd am discutat, mai înainte, rostirea lui *lezne* ca *lesne* (cu *s*; nu, cu *z*).

Ortograficește, se scrie *praznic* și *năpraznic*; dar *lesne* și *trăsnește*. Și regulile statornicite de Academie, în 1932, ne lămuresc asupra temeiului: în *lesne, trăsnește, glesnă, cismă, aghiasmă, catapeteasmă*, scriem cu *s*, fiindcă rostirea șovăe.

Se poate să fie așa: uneori, rostirea, în cazurile citate și în altele la fel, să șovăe. Se poate, deci, să se găsească Romîni, cari rostesc *lesne, trăsnește, glesnă* etc. (cu *s* în loc de *z*). Repet ce-am mai spus: rostirea aceasta cu *s* este, în astfel de cazuri, i n f l u e n ț a t ă de chipul scris — cu *s*! — al acestor cuvinte; această rostire — cu *s*! — nu este pronunțarea cu aparat de vorbire romînesc, a cuvintelor înșirate (*lesne, trăsnește, glesnă, cismă, aghiasmă, catapeteasmă*). Ea trebue, deci, c o m b ă t u t ă ca una care este contrarie firii limbii noastre, potrivit căreia, în aceste cuvinte și în altele de felul lor, t r e b u e să avem o asimilație regresivă: sonorizarea lui *s* prin acțiunea lui *n* — fonic! — următor; nu una progresivă: desonorizarea lui *n* prin acțiunea lui *s* — afonic! — precedent.

Și, apoi, cum să scriem: *slugă, slătar* sau cum se aude: *slugă, zlătar?* Căci, în aceste două cuvinte, al doilea sunet este un *l*, care, în primul, în *slugă*, n'a avut puterea să sonorizeze pe *s* precedent; acelaș sunet, pe care, în al doilea, în *zlătar*, tot el, *l*, îl sonorizează, prefăcîndu-l în *z*.

6. Trecem acuma la prefixul *des-*, pe care, după ortografia oficială, trebue să-l transcriem totdeauna prin *des-*.

In limba noastră și potrivit cu firea ei, cînd, după acest prefix, urmează o consonantă afonică, el se aude *des*; cînd el se află înaintea unei consonante fonice, se aude *dez*: *despart-dezbat, destăinuesc-dezdoesc, descarc-dezgolesc, desfac-dezvelesc, dezleg, dezmoștenesc, deznod, dezrobesc*.

Inainte de vocală, ca înainte de consonantă fonică: *dezamăgesc, dezinfectat, dezorganizat, dezunit* etc.

Dacă *des-* este urmat de *che-ghe, chi-ghi, s* al lui se prefface, cîteodată, în *ș-j*: *deșchei-dejghet, deșchid-dejghioc*.

Și această prefacere a lui *s* în *ș* (*deșchei* în loc de *deschei*) și a lui *z* în *j* (*dejghet* în loc de *dezghet*) se explică ușor.

In *deșchei-deșchid* și *dejghet-dejghioc*, dăm peste cazuri de asimilație regresivă: *che-ghe, chi-ghi* asimilează pe *s* și pe *z*, silindu-i să-și mute locul de articulare: fricativul linguo-alveolar, *s-z*, se prefface în fricativul palatal, *ș-j*, al cărui loc de articulare este foarte apropiat de regiunea cerului gurii, unde se articulează *ch(e)-gh(e), ch(i)-gh(i)*, ocluzivele palatale.

Formele *deșchei-dejghet, deșchid dejghioc*, sînt, în zilele noastre, dialectale. Deși cei mai mulți Romîni rostesc, supt influența ortografiei sau prin analogie restauratoare, *deschei-dezghet* și *deschid dezghioc*, viitorul este al lor, al formelor cu *ș-j*, fiindcă procesul în urma căruia ele s'au născut, se află pe firul evoluției limbii noastre.

Tot despre prefixul *des-* se mai poate spune că *s* al lui este absorbit de *s, z, ș* sau *j* următor: *desărcinez, dezic, deșel, dejug*.

a. In *desărcinez*, cei doi *s*, unul al prefixului *des-* și altul al lui *sărcinez* (*dessărcinez*), au fost reduși la unul singur.

b. In *dezic*, *s* al prefixului a fost întîi sonorizat de fonicul *z* din *zic* și, apoi, cei doi *z* au fost reduși la un singur *z*: *deszic* > *dezzic* > *dezic*.

c. In *deșel*, *s* al prefixului s'a prefăcut întîi, prin asimilație anticipantă, — proces care l-a silit să-și mute locul de articulare (ca în cazurile *deșchei* și *deșchid*) —, în *ș* și, apoi, cei doi *ș* s'au redus la unul singur: *desșel* > *deșșel* > *deșel*.

d. In *dejug*, *s* al prefixului a fost întîi sonoriznt, prin asimilație anticipantă, de *j* din *jug*; tot prin asimilație anticipantă, *z* cel născut astfel a fost silit să-și mute locul de articulare chiar acolo unde se articulează *j*, elementul asimilativ; în sfîrșit, pentruca izbînda lui *j* să fie desăvîrșită, cei doi *j* au fost reduși la unul singur: *desjug* > *dezjug* > *dejjug* > *dejug*.

Ne-am oprit atîta asupra prefixului *des-*, ca să se vadă lămurit că, astăzi, pentru noi, vorbitorii n e f i l o l o g i ai

graiului romînesc, „prefixul" acesta,—caşi *răz-*, *iz-* şi *bez* —, nu mai are făptura distinctă, pe care i-o menţine şi i-o întreţine ortografia oficială, care, şi asupra acestui punct, face concesii etimologizmului. Pentru noi, vorbitorii nefilologi ai graiului romînesc, *des-* a ajuns o simplă silabă, care, în graiul viu, are t r e i feţe acustice (*des-*, *dez-* şi *de*), fiecare din ele în funcţie de fonemul următor.

Dacă acesta — fonemul următor — este o consonantă afonică, „prefixul" apare supt chipul ***des: despart, destăinuesc, descarc, desfac***; dacă sunetul următor este o consonantă fonică sau o vocală, „prefixul" sună ***dez: dezbat, dezdoesc, dezgolesc, dezvelesc, dezleg, dezmoştenesc, deznod, dezrobesc, dezamăgesc***; în sfîrşit, „prefixul", cînd este urmat de *s-z* sau *ş-j*, sună ***de: desărcinez, dezic, deşel, dejug.***

Socotesc că nu mai e nevoe să insist, anume şi în amănunt, asupra unui lucru: *răz-*, *iz-* şi *bez-* împărtăşesc, în limba vorbită şi neinfluenţată de chipul scris al cuvintelor, p e d e a n t r e g u l, soarta lui *des-*.

7. Pentru temeiurile înşirate: pentrucă, în 1904, Academia a părăsit cu totul principiul etimologic; pentrucă o ortografie fonetică e datoare să urmeze deaproape acea rostire, care este potrivită cu firea limbii; pentrucă vorbirea scrisă nu poate şi nu trebue să fie decît tălmaciul c r e d i n c i o s al vorbirii rostite faţă de aceia la cari ea, vorbirea rostită, nu ajunge sau nu poate ajunge şi pentruca să nu căştunăm, prin scrisul nostru, — fonetic! —, celor în viaţă şi celor viitori, încurcături şi nelămuriri zadarnice, socotesc că sunetul ultim al prefixului *des-* ar trebui ortografiat astfel:

a. prin simbolul *s*, cînd, după el, urmează o consonantă afonică (*p, t, c, f*);

b. prin simbolul *z*, cînd, după el, urmează o vocală sau o consonantă fonică (*b, d, g, v, l, m, n, r*), care, asimilînd pe *s*, l-a prefăcut în *z*.

E aproape de mintea omului, că nu putem avea nimic contra ortografierii prefixului *des-* prin *de* în cazul cînd, după el, urmează *s-z* sau *ş-j*: ***desărcinez-dezic, deşel-dejug.***

Sînt, aşadar, de părere că sunetele *s* şi *z* trebuesc ortografiate foneticeşte şi cum sînt rostite de cei mai mulţi

Romîni; de acei Romîni, se'nţelege, a căror vorbire nu este influenţată de chipul scris al cuvintelor [1]) sau de felul, cum rostesc streinii, cînd, în rostirea acestora, se produc procese contrarii firii limbii noastre [2]).

Aş vrea să ne oprim, acuma, la sfîrşit, o clipă, asupra cazurilor ca: ***asbest, presbit, Desdemona, prismă, jurisdicţiune.***

Dacă n'am înţeles greşit, vorbele acestea sînt înşirate, în îndreptarele ortografice, printre cazurile în care „pronunţarea variază".

E drept că, şi în aceste cazuri, rostirea, uneori, şovăe. Şovăirea aceasta este, însă, căşunată numai de chipul „ortografiat" romîneşte al cuvintelor respective.

Toate sînt neologizme. Primele patru din ele se rostesc, şi în limba franţuzească, din care le-am luat, cu *z*: ***asbeste*** (citeşte: *azbést*), ***presbyte*** (citeşte: *prezbít*), ***Desdémone*** (citeşte: *Dezdemón*), ***prisme*** (citeşte: *prizm*). Ultimul, ***jurisdicţiune***, este rostit de Nemţi cu *s*: ***Jurisdiktion*** (citeşte: *iuristicţion*).

Cînd Nemţii rostesc astfel ei procedează potrivit cu firea limbii lor: *s* afonic, prin asimilaţie progresivă, desonorizează pe *d* următor (*t* este un *d* afonic). Firea limbii noastre cere, însă, în acest caz, o asimilaţie anticipantă: *d* să sonorizeze pe *s* precedent. Noi trebue, deci, să zicem, potrivit cu firea limbii noastre, ***jurizdicţiune***, dupăcum zicem ***puzderie, brazdă*** etc.

Aşadar, în limba noastră, *s*, urmat, în acelaş cuvînt, de *p, t, c* sau *f*, toate consonante afonice, rămîne *s*: ***dospit, prosteşte, prescure, desfătare***; dacă consonanta următoare este fonică (*b, d, g, v, l, m, n* sau *r*), p o t r i v i t c u f i r e a l i m b i i n o a s t r e, auzim, aproape totdeauna, *z*: ***război, brazdă, guzgan, izvor, răzleţ, basm, blazmă, Izrael.***

In cazurile, p u ţ i n e, în care consonanta următoare, deşi fonică, n'a izbutit să sonorizeze pe *s* precedent (ca, de pildă, în ***slugă, vîslesc***), este totdeauna nevoe de lămurirea pricinilor care au sprijinit menţinerea afoniei lui *s*.

---

1) Mă gîndesc la *asbest, cicisbeu, presbit, Desdemona, jurisdicţiune; tuslama; aghiasmă, calapeteasmă, cismă, mireasmă, pismă, plăsmuesc, prismă, rosmarin; glesnă, hasnă, lesne, îndrăsneţ, posnă, rasna, trăsneşte* etc.

2) Mă gîndesc la *conziliu, conzistent, conzistoriu, cenzură, senz* etc.

8. Acelaş lucru se poate spune despre altă pereche de fricative, *ş-j* : *ş*, urmat, în acelaş cuvînt, de *p*, *t*, *c* sau *f*, rămîne *ş*: *gaşperiţă*, *guşter*, *puşcă*, *ruşfet*; dacă consonanta următoare este sonoră (ca în *brojbă*, *drojdie*, *pojghiţă*), potrivit cu firea limbii noastre, auzim *j* chiar în cuvinte ca *dujman* şi *vejnic*, care, după ortografia noastră oficială, trebuesc scrise *duşman*, *veşnic*.

Ion D. Ţicăloiu.

OBSERVAŢII LA ARTICOLUL PRECEDENT.

P. 416-417 şi 418: Dacă autorul are foarte probabil dreptate în cazul cuvintelor *gleznă*, *cizmă*, *aghiazmă* şi *catapeteasmă*, care se pronunţă cu *z*, iar nu cu *s*, şi în Moldova, (o soluţie a problemei ar aduce-o numai anchetele pe teren; *D. A.* spune că există pe unelocuri şi pronunţia cu *s*, dar nu ştim pe ce se întemeiază), autorul se înşeală cînd afirmă că *lesne* şi *trăsneşte* nu se pronunţă cu *s* nicăiri pe teritoriul dacoromînesc, (subînţelegînd: în graiurile populare) şi că, dacă aceasta se întîmplă totuşi cîteodată, este supt influenţa limbii scrise. Pentru Moldova cunosc eu însumi pronunţia cu *s*. Pe de altă parte, lista unor asemenea cuvinte, cu *sn-*, se poate mări: *becisnic*, *crisnic*, *crosnă*, *crosnar* etc. Pronunţia cu *sn* se explică în aceste cuvinte prin etimologia lor. De oarece însă ele au rămas neschimbate în Moldova, din momentul împrumutării lor pînă astăzi, trebue să admitem că organele articulatorii ale Moldovenilor nu sînt refractare de loc pronunţiei cu *sn*. Dealtfel în Moldova există şi pronunţiile *smău*, *smeuri*, cu *sm*. Şi nu este deloc curios că organele de vorbire al Moldovenilor prezintă, în ce priveşte tendinţele lor articulatorii, unele deosebiri faţă de organele articulatorii ale celorlalţi Romîni. Organele articulatorii nu pot fi alcătuite la fel şi nu pot avea aceleaşi tendinţe articulatorii la toţi membrii unei naţiuni. Aşa se şi explică în parte diferenţierea fonetică a unei limbi.

P. 419: In *deşcheiu*, *deşchid*, *dejgheţ*, *dejghioc* nu avem o asimilaţie a sunetelor *s*, *z* la *k'*, *g'* următori, asimilaţie care s'ar fi produs oarecum din cauză că *s* şi *z* nu erau suficient de acomodaţi la *k'* şi *g'* următori, — căci aceasta este gîndirea

autorului. Grupurile *šk'*, *žg'* din aceste cuvinte sînt rezultatul evoluţiei fonetice normale, din romînă, a mai vechilor *skl'*, *zgl'*. Pentru prefacerea lui *skl'* în *škl'* şi apoi *šk'* vezi Philippide, *Orig.*, II, p. 220-221, care nu dă pe niciunul din exemplele de mai sus. Alături cu această schimbare trebue să admitem şi schimbarea paralelă a lui *zgl'* în *žgl'* şi apoi *žg'*, realizată tocmai în cuvinte ca cele de mai sus. Despre ea lingviştii n'au vorbit pînă astăzi numai pentrucă schimbările fonetice sînt formulate de obiceiu plecîndu-se dela stările de lucruri latineşti. Cum în latina populară nu exista grupul *zgl*, ci numai *scl*, fenomenul a fost scăpat din vedere. Schimbarea sunetelor *s* şi *z* în š şi ž a avut loc înainte de prefacerea grupurilor *kl'* şi *gl'* în *k'* şi *g'*, căci *s* şi *z* urmaţi de *k'* şi *g'* care nu provin din *kl'* şi *gl'*, nu au devenit š şi ž. Dacă însuşi fenomenul prefacerii grupurilor *skl'* şi *zgl'* în *škl'* şi *žgl'* este o asimilaţie, aceasta este o altă chestie. Cu terminologia pe care eu am întrebuinţat-o altădată, (*Bul. Inst. Fil. Rom.*, II, p. 141-142, şi *Italica*, II, p. 116-120), aş spune: autorul concepe fenomenul din *deşcheiu*, *dejgheţ* ca un fenomen de adaptare bruscă, pe cînd el este de fapt unul de evoluţie sau de adaptare lentă.

Dacă astăzi în unele regiuni (sau poate numai în limba literară ?) se pronunţă şi *deschein*, *dezgheţ*, aceasta se explică prin aceia că prefixul *deš-*, *dež-* a fost readus pe cale analogică (cu *despart*, *dezbat*) la forma lui originară.

In urma acestor lămuriri, concluzia autorului că numai formele cu *šk'* şi *žg'* se prezintă în conformitate cu particularităţile de pronunţare ale limbii romîne, ne apare falsă. Dealtfel autorul nu ne arată de ce mai există încă şi *sk'*, *zg'*, din moment ce numai *šk'* şi *žg'* se datoresc unui proces fonetic care să fie în spiritul limbii noastre. Desigur, formele cu *šk'* şi *žg'* n'au fost singurele în conformitate cu normele de articulare ale limbii noastre, atunci cînd ele au apărut în limbă. In acel moment, care se plasează probabil în veacul al XV-lea (să ne gîndim la prezenţa grupului *kl'* şi a sunetului *l'* în texte din secolul acesta, vezi acest *Buletin*, p. 365-366), *sk'* şi *zg'* erau deja prezenţi în limbă, în urma unor procese fonetice ca cel din **scimbu* > **sk'imbu* sau cel din *spinu* > *sk'inu* (palatalizarea labialelor

s'a produs, precum am arătat în acest *Buletin*, p. 158 şi urm., mai înainte de veacul al XV-lea) sau prin împrumut (*schit*). Aşadar, grupurile *sk'* şi *zg'* au fost normale în limba romînească chiar în momentul în care se născuse *šk'* şi *žg'* şi în verbele noastre ele au putut reapărea pe cale analogică chiar în acel moment.

Gheorghe Ivănescu.

GRAIUL MOLDOVENESC.

TENDINŢE FONETICE. — EXPRESIVITATE.

1. Unitatea limbii romîneşti a fost constatată de toţi acei care s'au ocupat în special de structura ei fonetică. In această unitate deosebirile dialectale sînt minime şi cu atît mai mult acele din lăuntrul aceluiaşi dialect.

A. Philippide, în opera sa fundamentală *Originea Romînilor*, vol. II, după o amănunţită analiză a fonetismelor comune tuturor dialectelor, ajunge la rezultatul, surprinzător în aparenţă, că graiul moldovenesc nu posedă niciun caracter specific, că ceeace ne-am deprins a considera ca deosebiri între felul Moldovenilor de a rosti sunetele limbii romîneşti şi cel al celorlalţi Romîni nu există în realitate. Un fenomen simţit ca aparţinînd numai graiului moldovenesc apare mai mult sau mai puţin răspîndit şi în alte regiuni, după cum un fonetism, oricît de neînsemnat ar fi el, pe care îl credem străin acestui graiu, este de cele mai multe ori descoperit în unele locuri din teritoriul moldovenesc.

Aşa, Moldovenii cred că pronunţarea *zi* în loc de *zi* le aparţine în chip excluziv. Ea se constată însă şi în părţile Buzăului (*Graiul nostru*, I, p. 217). Chiar forma *cămaşă*, care sună atît de străin unui Moldovean, se găseşte în unele locuri din jud. Putna şi Bacău. (Philippide, *op. cit.* p. 47-48).

In felul acesta şi cele cîteva fenomene specifice, notate de Weigand în prefaţa la *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909, p. 10 şi urm., la o mai atentă cercetare, încetează de a mai constitui caractere proprii graiului moldovenesc.

Astfel *i* final în loc de *ă* neaccentuat se găseşte, după însăşi constatarea lui Weigand, şi în Muntenia, începînd depela Mizil spre nordest. Tot aşa fonetismele *şăs*, *şină*, în care avem pe *e*, *i*, schimbaţi în *ă*, *i* după š, figurează în regiuni uneori foarte îndepărtate de teritoriul moldovenesc. In Gorj, de exemplu, se pronunţă *şi*: la fel în Vîlcea, cum dovedesc textele din *Graiul nostru*, I, pp. 13-28, 29-46. Aceeaşi pronunţare se constată în Ialomiţa (*ibid.*, p. 199). „Prefacerea în *h* a lui *v* urmat de *o* sau *u*, chiar dacă nu ne-ar întîmpina şi aiurea, este un fapt de prea mică importanţă, spre a fi luat în samă la o clasificare a dialectelor dacoromîneşti". (Iorgu Iordan, *Graiul putnean*, Ethnos, I (1941), p. 93).

Cînd luăm în chip izolat fiecare fonetism, aşa zis moldovenesc, şi-l căutăm în celelalte dialecte, atunci ni se impune concluzia la care ajunge Philippide: graiul moldovenesc nu posedă niciun caracter propriu (v. în special tabloul dela pp. 334-335).

2. Dar aceste constatări sînt valabile numai dacă raportăm fiecare fenomen în parte la totalitatea limbii romîneşti. Dacă vrem însă să fixăm poziţia unui graiu înlăuntrul dialectului respectiv, atunci lucrurile se schimbă. Chiar şi Philippide, cînd compară fonetismul unui graiu cu cel al dialectului din care face parte, delimitează anumite regiuni cu caractere proprii.

Astfel graiului moldovenesc i se recunosc anumite fonetisme specifice, faţă de dialectul dacoromînesc. Tabloul lor se găseşte la pp. 322-323. Il reproducem cu indicarea numărului respectiv, care arată locul unde se face mai pe larg discuţia. Citäm şi ceeace ni s'a părut esenţial din diferitele constatări făcute în cuprinsul analizelor comparative.

a. e final s'a fixat ca *i*. „Acolo unde [*e*] s'a fixat ca *e* final (pluralul unor substantive şi adiective feminine de declinarea I, singularul declinării III, 3 p. sing. şi pl. prezent conjunct. conjug. I), acest *-e* devine în moldoveneşte (şi tot aşa în macedoromîn) *-i*, care se deosebeşte de *-e* final fixat ca *-i* prin aceea că n'a devenit scurt afon (*pănă* — pl. mold. *péni*, munt. *péne*, *álbă* — pl. mold. *álbi*, munt. *álbe*; mold. *ci'ni*, munt. *cîne*; mold. *adúni*, munt. *adúne*)... In dialectul muntenesc *e* se păstrează mai cu persistenţă decît în cel moldovenesc". (p. 58, nr. 38).

b. Din *i* accentuat şi neaccentuat, latin şi nelatin, precedat de š, ž, în mod independent de vocala următoare, rezultă *i* în cuvinte şi în forme (p. 62, nr. 44).

c. Prezenţa lui *l* consonant, posterior, aşa numitul *l* aspru rusesc în Moldova pe alocurea, în Bucovina pretutindeni, în cuvîntul *viţăl* (p. 110, nr. 98).

d. La numerele *136, 145, 206* este vorba de palatalizarea labialelor *p, b, v*, care în Moldova şi macedoromîn fără meglenit, se petrece „în mod mai consecvent şi în proporţie mai mare decît în celelalte dialecte". (p. 325).

e. La numărul *202* este însemnat fenomenul prefacerii lui *f* înainte de *i* „în sunete limbale", cu aceeaşi observaţie de mai sus (p. 184).

f. *d* urmat de *i* fix s'a schimbat în *dz* (p. 158).

g. *j* + *o, u* a dat *ğ*. Fenomenul se mai găseşte pe teritoriul dacoromînesc, (afară de Banat, Muntenia, Oltenia, Ţara Bîrsei şi Ţara Oltului, sudestul Transilvaniei), macedoromîn fără meglenit (pp. 204-210, 320).

Cînd însă se ia în considerare totalitatea limbii romîneşti, şi aceste fenomene sînt excluse din categoria celor specifice, deoarece ele se găsesc şi în macedoromîn.

In cuprinsul lucrării ni se vorbeşte însă şi de alte fenomene care se petrec cu „mai multă consecvenţă şi în proporţie mai mare în Moldova".

Astfel este schimbarea lui *e* accentuat şi neaccentuat, latin şi nelatin, în *ă*, cînd este precedat de tot felul de consonante (*s, z, ţ, dz, ž*, etc.).

Apoi, la nr. *7* (p. 18), unde se discută schimbarea lui *á* în *é*, cînd este precedat şi urmat de *e, i*, sunet muiat, Philippide recunoaşte o d i f e r e n ţ i e r e a celor două graiuri, muntenesc şi moldovenesc, în felul deosebit de tratament al vocalei *á* în formele de conjugare (munt. *tăiáte*, care normal ar fi trebuit să sune *tăiéte*, mold. *tăiet*, care normal trebuia să păstreze pe *á* neschimbat), explicîndu-l prin acţiunea analogiei (munt. *tăiáte* prin analogia formei *tăiat*, iar mold. *tăiet* prin analogia formei *tăiéţi*). Totuşi această deosebire nu este trecută printre caracterele proprii, deoarece fenomenul este la fel reprezentat în amîndouă graiurile, în care predomină pronunţarea *lége*, provenită din vechiul *lĕáge*.

La fel africatele č, ğ, pronunţate ca atare în graiul muntenesc, se găsesc reduse la š, ž în cel moldovenesc [1]).

3. La baza acestor deosebite clasificări ale fenomenelor în comune şi proprii avem de a face cu două metode opuse.

Prima, considerînd fiecare fenomen în chip i z o l a t, constată prezenţa lui în mai multe dialecte sau subdialecte, fără a avea prea mult în vedere nici sfera lui de răspîndire înlăuntrul unui graiu, — adică întrucît el apare cu totul s p o r a d i c sau e g e n e r a l, — nici legăturile cu alte fenomene asemănătoare şi nici eventualele ştirbituri provocate de analogie, care-i poate schimba cu totul aspectul (cum ar fi, în cazul semnalat mai sus, cele două diferite tratamente ale vocalei *á* în formele de conjugare). Această me-

1) Pierderea aproape totală a elementului exploziv din aceste africate, în regiunile moldoveneşti, constitue o diferenţiere importantă a celor două graiuri: „Totdeauna am avut impresia că un Moldovean se deosebeşte de un Muntean, în primul rînd, prin modul cum articulează aceste sunete. O împrejurare neprevăzută m'a pus în situaţia de a verifica această impresie, care a devenit apoi convingere. In vara anului 1916 am petrecut cîteva săptămîni la M-rea Găvanul din jud. Buzău. Printre puţinii călugări ai acestui modest aşezămînt se găsea şi părintele Alexandru, om în vrîstă de aproape 60 ani. Stăteam adesea de vorbă cu el, fiindcă era înţelept şi sfătos. Vorbirea lui era perfect asemănătoare cu a celorlalţi călugări, precum şi cu a locuitorilor din satele vecine, situate dealtfel, la distanţe considerabile. Un singur lucru îl deosebea totuşi de aceştia: č şi ğ sunau în gura lui la fel sau aproape la fel ca în dialectul moldovenesc, cel puţin atunci cînd erau intervocalici. Intrigat de această constatare, pe care am făcut o de mai multe ori, l-am întrebat de unde e originar. A ţinut mai întîiu să afle pentruce îi pun o asemenea întrebare (avea, pesemne, motive să fie prudent), şi, cînd i am spus că, după chipul cum vorbeşte, mi se pare a fi Moldovean, n'a mai avut nicio ezitare şi a răspuns afirmativ. Era de prin părţile Bîrladului şi trăia la M-rea Găvanul de vreo 40 ani Aşadar, într'un interval de timp foarte îndelungat pentru existenţa unui individ, Moldoveanul acesta, care izbutise, dacă pot zice aşa, să-şi însuşească toate particularităţile graiului muntenesc, păstra încă pronunţarea moldovenească a lui č, ğ. Să nu se creadă că avem a face cu un caz excepţional, cu vreo incapacitate individuală de a imita articularea ca africate pure a acestor consoane. De nenumărate ori am putut observa la Moldoveni transplantaţi de multă vreme în Muntenia şi asimilaţi aproape complect din punctul de vedere al limbii, că ceeace le trăda originea moldovenească, era mai ales, dacă nu exclusiv, pronunţarea lui č, ğ ca š, ž, sau foarte apropiată de š, ž". (Iorgu I o r d a n, *ibidem*, pp. 93, 94).

todă ne ajută să demonstrăm unitatea limbii romîneşti pe întregul ei spaţiu, ceeace pînă la urmă a căutat să arate Philippide (v. concluzia dela pp. 383-384).

Metoda a doua, pe care numai incidental a întrebuinţat-o Philippide, ia în considerare tocmai consecvenţa şi proporţia cu care un fenomen se petrece, scoţînd în evidenţă accentuarea sau slăbirea tendinţelor generale, caracteristice limbii noastre, în diferitele ei dialecte.

4. Cînd vrem să determinăm punctele de diferenţiere ale graiului moldovenesc faţă de dialectul căruia îi aparţine, metoda a doua este singura în stare să dea rezultate pozitive. Intr'adevăr, trebuie să stabilim o ierarhie între diferitele fenomene după cum ele se încadrează în anumite tendinţe fonetice specifice grupului lingvistic respectiv. Astfel ceeace se constată a fi cu totul sporadic (cum este forma *cămaşă* la Moldoveni) nu poate fi şi caracteristic, adică nu poate constitui o modalitate de expresie verbală a complexului psiho-fizic, care crează unitatea diferenţială a unei colectivităţi etnice. In schimb, de exemplu, prezenţei consecvente a rostirii *zi* la Moldoveni, îi corespunde una sporadică la Munteni şi deci ea constitue o caracteristică numai pentru graiul celor dintîi, încadrîndu-se în tendinţa generală a Moldoveanului de a avea predilecţie, mai mult decît ceilalţi Romîni, pentru vocalele întunecate *ă, î*. In felul acesta punctele de contact, pe care le căpătăm prin întrebuinţarea primei metode, devin tot atîtea deosebiri.

Dealtminteri şi Philippide recunoaşte existenţa tendinţelor, în care se încadrează fenomenele particulare, atunci cînd trage concluzia generală la analizele schimbărilor vocalelor *a, e, i* în *ă* şi *î*: „Dacă rezumăm rezultatele căpătate pînă aici, apoi constatăm pentru *e*, ca şi pentru *a*, o tendinţă de a se preface în *ă, î*. Această tendinţă este numai activată de unele sunete mai mult decît altele, dar ea există prin ea însăşi, căci a zice că *e* se schimbă în *ă*, cînd este precedat de *b, k, d, f, g, l, m, n, p, r, s, ş, t, ţ, u, v, z, ž*, ĭ consonant, sunet muiat, este ridicul. *n, r* + consonantă, consonantă + *l* următoare provoacă o deviare dinspre *ă* spre *î*. Această tendinţă de a duce vocalele în poziţia *ă, î* este ceva specific limbii noastre comparate cu celelalte limbi romanice. Tot aşa ea e specifică limbii bulgăreşti faţă de celelalte limbi slave... Această teudinţă aparţine apoi limbii albaneze... S'ar putea, deci, cu multă probabilitate atribui unui fond etnic comun. Şi fiindcă acestea sînt lucruri care nu există numai odată în timp, ci se repetă, apoi nu este cu neputinţă ca limba thracă, principala limbă autohtonă care a fost înlocuită prin cea romînească, să fi fost plină de sunetele *ă, î*". (pp. 55-56). Aceiaşi concluzie se găseşte la schimbarea lui *i* în *î* (p. 65).

Şi Philippide recunoaşte că în graiul moldovenesc există o accentuare a acestei tendinţe. La majoritatea punctelor unde se analizează schimbările vocalelor *a, e, i* în *ă* şi *î* se găseşte aceeaşi constatare: „Fenomenul are loc în modul cel mai consecvent în Moldova şi cel mai puţin consecvent în Muntenia".

In cadrul mai larg al tendinţelor putem, deci, să avem o imagine mai precisă a ceeace constitue specificul fonetic al graiului moldovenesc.

Astfel schimbarea lui *i* precedat de *š, ž* în *î*, considerată atît de Weigand cît şi de Philippide ca un fenomen propriu graiului moldovenesc faţă de cel muntenesc, nu trebue luată în chip izolat, ci trebue încadrată în tendinţa accentuată a acestui graiu de a avea *î* acolo unde celelalte dialecte, în special cel muntenesc, au *i* în aceleaşi condiţii, adică precedat de aceleaşi consonante. Aici intră schimbarea lui *i* în *î* după *s, ţ, dz, z*, care se petrece „în modul cel mai consecvent în Moldova şi mai puţin consecvent în Muntenia". (*Orig. Rom.*, II, p. 63). In Moldova formele frecvente sînt: *grăsime* (munt. *grăsime*), *puţin* (munt. *puţin*), *audzire, auzire* (munt. *auzire*), *păzire* (munt. *păzire*).

Dar şi această tendinţă merge împreună cu aceea a schimbării lui *e* în *ă, î* în aceleaşi condiţii: *slujăşti* (*slujeşte*), *săcară* (*secară*), pl. *casî* (*case*), *mesî* (*mese*). Ultimele două exemple ne arată că tendinţa de a aduce vocalele spre *ă, î* se accentuiază în felul acela că, în graiul moldovenesc, *i* este în număr mai mare prin faptul că diferenţierea nu a oprit schimbarea lui *e* în *i* la formele de plural. Apoi *ă* fi-

nal se găseşte cu o nuanţă pronunţată a timbrului de *î* la substantivele de declinarea I: *casi* (*casă*), *mami* (*mamă*) [1].

La fel, fenomenul schimbării lui *e* final neaccentuat în *i* se încadrează în tendinţa mai generală, care face ca *e* neaccentuat să apară ca *i* într'o proporţie mult mai mare decît în restul dialectului dacoromînesc: *vidém* (*vedem*), *vinim* (*venim*), *fimeíe* (*femeíe*), *oamini* (*oameni*) [2].

A trece apoi cu vederea faptul că diftongul *ĕá* (*'á*) apare redus la *é*, chiar atunci cînd *-á-* nu-i urmat de *e*, *i*, sunet muiat, şi a-l scoate din rîndul caracterelor proprii, numai pentrucă acest fenomen, datorit analogiei, după explicaţia lui Philippide, s'ar petrece excluziv în formele de conjugare (*tăĭém-tăĭám*, *tăĭét-tăĭát*), înseamnă a ignora toate celelalte cazuri în care *á* este evitat în moldoveneşte, fie prin schimbarea lui în *é* (*băĭét-băĭát*, *mé-méa*, *abĭe-abía*, *lésiláse*, etc.), fie prin aceea în *ă* (*crăpi·crăpe*, *şădi-şăde*, etc.). Dacă însă considerăm toate aceste cazuri particulare la un loc, atunci putem afirma cu toată siguranţa că în graiul moldovenesc există o accentuare a tendinţei de a schimba pe *á* în *é* şi *ă*.

Tendinţa dela vocalele cu o aplitudine mai mare către acele cu una mai mică se manifestă şi în cazul schimbării lui *o* neaccentuat în *u*: mold. *cucoană* (munt. *cocoană*), mold. *cucon* (munt. *cocon*), mold. *cucoş* (munt. *cocoş*).

Tendinţei contrare de schimbare a lui *ă*, *î* în *e*, *i* supt influenţa unui *e*, *i* din silaba următoare (Philippide, *Orig. Rom.*, II, p. 92), graiul moldovenesc îi opune, în schimb, o rezistenţă care nu se întîlneşte în cel muntenesc.

Astfel, măcar că şi în moldoveneşte avem forma *bisérică*, provenită din v. rom. *băsearecă*, totuşi întîlnim cuvinte şi forme în care schimbarea nu are loc: *blăstămare* (*blestemare*), *fărmăcare* (*fermecare*), *părete* (*perete*), *păreche* (*pereche*), *uită-te* (*uite-te*).

Dacă cercetăm aceste tendinţe specifice graiului moldovenesc, observăm că toate schimbările vocalelor au acelaşi sens, merg adică dela articulaţiile deschise către cele închise, mai bine zis dela sunetele mai ample, cu o plenitudine mai mare către cele mai puţin ample, cu o plenitudine mai mică.

In consonantism, reducerea africatelor *č*, *ǧ* la spirantele *š*, *ž*, prin pierderea elementului exploziv, constitue, după cum s'a văzut, cea mai importantă diferenţiere a celor două graiuri. După cum în vocalism se manifestă tendinţa către sunetele mai puţin ample, la fel în consonantism, tendinţa este de a evita duritatea sonoră.

5. Prezenţa tendinţelor în schimbările fonetice a fost evidenţiată în special de şcoala filologică franceză, în frunte cu A. Meillet şi M. Grammont.

Astfel M. Grammont în *Traité de Phonétique*, Paris, 1933, caută să explice aceste schimbări prin acţiunea tendinţelor: „Les changements phonétiques ne surgissent pas au hasard au milieu du système articulatoire d'une langue, mais ils découlent naturellement, à l'époque où ils se produisent, des tendances générales de la langue. Toute langue est dans un perpétuel devenir et a ses tendances évolutives propres, qui dépendent de sa vie antérieure et se réalisent par étapes successives. Chaque étape est marquée par une altération s'étendant à toutes les parties du système qui tombent alors sous le coup de la tendance". (p. 156).

Se pune întrebarea, ce sînt aceste tendinţe în esenţa lor? Răspunsul n'a fost dat direct, însă îl putem bănui din felul cum Grammont vorbeşte despre legile fonetice: „Les changements phonétiques sont les manifestations et les réalisations des tendances, que la langue a contractés au cours de sa vie antérieure. Ces changements sont désignés par le nom de *lois phonétiques*.

1) E. Herzog şi V. Gherasim în *Glosarul dialectului mărginean* (*Codrul Cosminului*, vol. I şi urm.), au observat că *i* final moldovenesc este o vocală intermediară între *á* şi *í*. Poate din cauza aceasta, a incertitudinii de a hotări, în chip sigur, care din aceste două vocale se găseşte la sfîrşitul cuvintelor moldoveneşti, scriitorii mai vechi (d. ex. Varlaam) oscilau între cele două caractere chirilice (ѫ şi ѩ). Dar oscilaţia mai poate fi explicată şi prin faptul că transcrierea cu ѫ (ă) reprezenta uzul tradiţional, pe cînd cea cu ѩ (i) fonetismul limbii vorbite.

2) Şi în cazul de faţă, mai sigur avem a face cu „o vocală prepalatală, intermediară între *e* şi *i*, mai apropiată de aceasta din urmă". (I. Iordan, *ibid.*, p. 112, nota 9).

„Une loi phonétique est la formule qui note la réalisation d'une tendance.

„Les changements phonétiques atteignent non les lettres, mais les articulations, qui seules constituent des réalités linguistiques. On se sert généralement pour formuler les lois phonétiques du nom des lettres, mais ce n'est que pour la comodité de l'énonciation. Sous ces noms il faut entendre les articulations. Ainsi l'on dira qu'en français, à une certaine date, *s* entre deux voyelles est devenu *z*; ce n'est pas à proprement parler indiquer la condition du phénomène, mais définir l'articulation ; car un *s* intervocalique est une autre articulation qu'un *s* initial ou qu'un *s* devant consonne" (p. 166).

Grammont vrea să spună că tendința ca atare este cuprinsă în articulație, că ea este determinată de însăși natura acesteia, care singură constitue realitatea lingvistică.

In ampla recensie consacrată studiului lui Carlo Battisti. *Fonetica generale*, Milano, 1938, în care teoria lui Grammont se bucură de o acceptare fără rezerve, G. Ivănescu a arătat falsitatea părerii că tendințele sînt date în articulație :

„Desigur, concepția aceasta a autorului este greșită. Mai întîiu de toate este greșită, — sau, în tot cazul, o simplă ipoteză, — părerea autorului că articulațiile au, prin însuși faptul că sînt articulații, anumite tendințe într'însele... Avem a face aici cu o adaptare a teoriei lui Grammont și Meillet despre tendințele fonetice numai că, spre deosebire de aceștia, el insistă asupra faptului că tendința este legată de articulație, este dată odată cu dînsa, este o consecință a ei. Intr'adevăr, astfel trebuesc înțelese tendințele fonetice, despre care vorbește școala lingvistică franceză, și e meritul lui Battisti că a dus această teorie pînă la capăt. Dar, complectată, în felul acesta, teoria școlii franceze despre tendințele fonetice este susceptibilă mai ușor de critică decît sub forma pe care o are ea la învățații francezi, mai mult chiar, ne apare deadreptul falșă. Intr'adevăr nu se poate admite că o articulație are, prin însuși faptul că este articulație, o anumită tendință de schimbare în ea. Battisti

însă admite acest lucru ca ceva sigur. Din această atitudine decurge alta, pe care o întîlnim, cum e și de așteptat, și la școala lingvistică franceză, mai ales la Grammont, și anume că asemenea tendințe nu pot fi decît generale, adică legate de limbajul însuși și de om ; tendințe specifice unei limbi, unui grup de oameni nu există... De fapt există tendințe fonetice, — existența lor nu poate fi tăgăduită, — dar nu avem dreptul să vorbim de existența unei tendințe decît acolo unde se produce o schimbare fonetică. Tendințele fonetice sînt specifice unei sau mai multor limbi, unui sau mai multor grupuri de oameni, și specifice momentului anterior schimbărilor fonetice. Un sunet (articulație) poate să nu aibă la un anumit popor și într'un anumit timp nicio tendință, același sunet poate să aibă la alt popor într'un anumit timp o tendință oarecare, un sunet poate avea o tendință la un popor și altă tendință la alt popor, etc.". (*Buletinul Institutului de Filologie Română*, Iași, V [1938], pp. 272-273).

G. Ivănescu aduce în sprijinul criticei sale și obiecțiile formulate de Alf Sommerfelt în recensia consacrată Tratatului de fonetică a lui Grammont :

„La façon dont M. Grammont montre le rôle de la succession des articulations et des diverses étapes qu'il faut distinguer dans les changements est magistrale. Mais il ne faut pas se contenter de cette explication. Il est même dangereux de s'arrêter au procès de changements. En phonologie historique tout est possible ; si l'on s'occupe seulement du procès de changement on risque d'expliquer tout et rien. M. Grammont court assez souvent ce risque. Ainsi il explique aussi bien le changement de *e* en *i*, que celui de *i* en *e* devant nasale par une assimilation. Une telle explication n'explique rien". (*Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, VII [1937], la Ivănescu, p. 273).

G. Ivănescu ajunge la concluzia că „tendințele fonetice nu-s determinate de felul articulației, ci-s în legătură cu fapte pe care încă nu le cunoaștem" [1]).

Aceste fapte trebuesc căutate însă în complexul psiho-

1) Subliniat de noi.

fizic care își găsește manifestarea în anumite tendințe fonetice, constituind specificul diferitelor grupuri lingvistice.

6. Analiza unor fenomene pe care Philippide le explică fie cu ajutorul analogiei, fie cu acel al diferențierii, ne va ajuta să lămurim natura acestor tendințe.

E vorba mai întîiu de schimbarea lui *á* în *é*, atunci cînd este precedat în aceeași silabă și urmat în silaba imediat următoare de *e*, *i*, sunet muiat (*Orig. Rom.*, II. p. 18).

După cum s'a arătat mai sus, în Moldova *á* s'a schimbat în *é* atît în cuvinte cît și în forme, chiar dacă nu era urmat de *e*, *i*, sunet muiat (*băĭét* pt. *băĭát*, *tăĭém* pt. *tăĭám*, *tăĭét* pt. *tăĭát*).

Philippide explică acest fenomen prin analogia formelor în care existau condițiile necesare acestei schimbări fonetice (*băĭéți*, *tăĭéĭ*, *tăĭéți*, *tăĭéte*). Dimpotrivă, în graiul din Muntenia, ale cărui forme, în mare parte, s'au impus limbii literare, găsim fenomenul contrar. Se observă anume că *á* în formele de conjugare, în condiția de a se schimba în *é*, opune rezistență acestei transformări, așa încît avem forme ca *tăĭáte*, *tăĭáți*. Și formele muntenești sînt explicate de Philippide tot prin analogie. Numai cît, în cazul din urmă, au slujit ca model formele *tăĭám*, *tăĭá*, *tăĭat*, la care nu existau condițiile necesare schimbării.

Rezultă din această explicație că Moldoveanul, atunci cînd a vrut să pronunțe formele în care *á* trebuia să rămînă neschimbat, a modelat aceste forme după acele mult mai persistente în mintea sa, în care *á* suferise în chip normal schimbarea în *é* [1]). Lucrul contrar s'a întîmplat în vorbirea Munteanului. Se pune însă, în chip firesc, întrebarea: de ce în mintea Moldoveanului stăruiau mai luminoase formele cu *é*, pe cînd în a-cea a Munteanului acele cu *á*? In cazul de față nu poate fi vorba de o mai deasă întrebuințare a unor sau altor forme în cele două graiuri, așa cum explică Philippide procesul psihologic al modelării unor forme după tiparul altora.

In felul acesta, analogia apare mai mult ca un efect, care trebue explicat printr'o cauză mai puțin formală.

S'ar putea găsi o explicație în așa numita bază de articulație, înțelegînd prin aceasta anatomia și fiziologia organelor articulatorii. Baza de articulație, considerată ca factor pur fizic, poate lămuri cel mult schimbarea lui *á* în *é*, în condițiile specificate mai sus, în gura tuturor vorbitorilor, indiferent de regiunea căreia aparțin (și Munteanul are pluralul *băĭéți* ca și Moldoveanul). Această cauză fizică, odată produsă, este ajutată, în graiul moldovenesc, de analogie, în felul acela că i se lărgește sfera peste limitele impuse de alunecarea normală a sunetelor (întrebuințăm terminologia lui Philippide), adică chiar în cazurile cînd *á* nu este urmat de *e*, *i*, sunet muiat, în mintea Moldoveanului aceste forme cu *é* avînd mai multă persistență, pentrucă ele oglindesc anumite predispoziții, temperamentale specifice, în care cei doi factori cel fizic și cel psihic sînt separați numai pentru ușurința explicației.

Tot analogia restrînge mult sfera schimbării normale, în cazul vorbirii muntenești. Și aici, tot predispozițiile tem-

1) Pentru o mai bună înțelegere a explicației dată de Philippide, reproducem pagina din *Principii de Istoria limbii*, în care ni se lămurește analogia: „Limba ocazională nu este o reproducere a celei uzuale așa cum ai trage perdeaua de pe un tablou, oridecîte ori ai vrea să-l arăți privitorilor, ea este o creație necontenit repetată, ori o reproducere neîncetată a tabloului în copii: atîtea copii trebue să faci, cîți curioși se prezintă, tabloul tip, oricîte copii vei fi scos de pe dinsul, rămîne cunoscut numai ție. Cînd cuvîntul, însă, de care ai trebuință, nu este îndeajuns de luminos ca să lase să i se vadă toate caracterele, cînd tabloul — dacă ni este permis să continuăm comparația de mai sus — nu este destul de luminat ca să-i vedem toate trăsăturile, se întîmplă că ceiace nu vedem clar în el se complectează cu caractere dela alte cuvinte mai clare, ce ni s'au prezentat în acelaș timp în memorie, așa după cum la un tablou văzut în penumbră ai presupune caractere dela alte tablouri ce ar fi expuse alături într'o vie lumină. Voiești să întrebuințezi p. II sing. perf. ind. a verbului *láud*, cuvîntul tip *lăudáș* îți se prezintă în minte nu tocmai limpede, cu mult mai clar din contra îți se prezintă alături cuvîntul tip al p. III sing. dela același timp *lăudă*, fiindcă întrebuințările ocazionale ale acestui din urmă au fost mai dese; în locul lui *á* din *lăudáș* (cum se zice în vr.), pe care nu l vezi destul de lămurit, reproduci pe *ă* din *lăudă*, pe care-l simțești mai bine, și dai astfel naștere cuvîntului *lăudăș* (precum se zice astăzi) pe care înainte nu-l avuseseși în minte. Și dacă fenomenul acesta se repetă mai des, uiți cu vremea cuvîntul mai vechiu și te trezești în limbă, fără să vrei, cu un cuvînt nou, format prin analogie" (p. 53).

forme, care sînt mai refractări faţă cu schimbarea în *i*, au căzut şi ei pradă schimbării după *š, ž, s, z*, pînă în aşa grad că au devenit un fel de jucărie a consonantelor precedente, prefăcîndu-se ba în *ă, î*, ba iarăşi în *e, i*, şi chiar după *r* au suferit schimbarea în cuvinte ca *fiără, giără, amără, cără*... pl. dela fier, ghiară, amară, car... care au sunat odată şi sună încă în parte dial. *fiăre, giăre, amăre*, etc." (*ibid.*)

Observăm că formele de tipul pluralului *fiără*, în care *-e* s'a schimbat în *-ă* (*i*) sînt moldoveneşti. Şi în cazul de faţă, pe terenul acestui graiu, diferenţierea nu a putut împiedica realizarea tendinţei către vocalele întunecate *ă, î*.

Ar trebui să admitem în chip firesc că, în graiul muntenesc, unde diferenţierea a fost mai activă, limitînd astfel procesul de alunecare a sunetului, care duce la confuzia formelor gramaticale, există o mai accentuată claritate în vorbire. In realitate însă n u claritatea este aceea care a determinat pînă la urmă libera acţiune a diferenţierii, ci faptul că, în acest graiu, tendinţa către *ă, î* este mult mai slabă decît în cel moldovenesc [1]).

7. Din aceste scurte analize s'a văzut că schimbările fonetice pornesc din capul locului dela baza de articulaţie. Aceste schimbări, însă, îşi lărgesc sau îşi micşorează sfera impusă de condiţiile fiziologice, după cum ele sînt mai mult sau mai puţin în concordanţă cu o anumită tendinţă, care, fără ştirea indivizilor vorbitori, s e l e c t e a z ă materialul oferit de factorul fizic.

1) Confuzia formelor gramaticale din graiul moldovenesc, provocată de nestinjenita acţiune a tendinţelor, este numai aparentă, întrucît limba vorbită posedă destule mijloace ca să facă evidentă deosebirile de gen, număr şi, eventual, caz. Numai în limba scrisă aceste deosebiri au nevoie de o lămurită diferenţiere gramaticală, pentrucă în aceasta nu există toate mijloacele expresive care nuanţează limbajul. Dealtfel asemenea confuzii se pot naşte chiar în cazul utilizării formelor diferenţiate, fiind uneori nevoiţi să recurgem la forma dialectală. Este tocmai ceeace s'a întîmplat cu versul 23 din *Împărat şi proletar*: „*căci trebui să fie braţe tari — A statelor greoaie cară trebue'mpinse*. Pluralul moldovenesc *cară* fiind transcris în forma literară cu *e* final, a fost confundat cu pronumele relativ *care*, „atribuindu-se lui Eminescu imaginea ridicolă a unor state cu braţe, care se lasă împinse" (C. B o t e z *Lămuriri*, p. III la Mihai E m i n e s c u, *Poesii*, Bucureşti s. a.). Pentru a se evita această confuzie, editorii sînt nevoiţi să adopte forma dialectală.

Din capul locului, *á* precedat şi urmat de *e, i*, sunet muiat, a fost în condiţia normală a schimbării în *é*. Dar această schimbare a depăşit în graiul moldovenesc, cadrul impus de factorul fizic, pentrucă tendinţa caracteristică acestui grup lingvistic este contrară celeia care se manifestă în graiul muntenesc. Astfel, în moldoveneşte, predomină formele cu *é*, iar în muntenește cele cu *á*. Analogia, invocată de Philippide, lămureşte, într'o oarecare măsură, p r o c e s u l acestor schimbări, fără însă a-l şi explica, deoarece şi în cazul acesta, t e n d i n ţ a constitue elementul de selecţie a formelor-tip, după care se modelează celelalte. De abia, dela acest stadiu, începe acţiunea analogiei, care trebue să realizeze, cît mai mult posibil, c o n c o r d a n ţ a î n t r e d i r e c ţ i a s c h i m b ă r i i f o n e t i c e, p r o v o c a t ă d e f a c t o r u l f i z i c, şi a c e e a i m p u s ă d e t e n d i n ţ ă. Dar tendinţa este atît de puternică şi de activă, în ea însăşi considerată, încît, de multe ori, cînd avem a face cu un fenomen în care ea se manifestă, recurgem la analogie numai din nevoia încadrării ei într'un proces uşor de analizat.

In realitate, pentru a înţelege de ce în graiul moldovenesc, substantivele de tipul *stéá* (lat. *stella*) au pierdut diftongul final, reprezentat astăzi prin *e*, nu este necesar să descoperim numaidecît modelele oferite de analogie, din moment ce cunoaştem 't e n d i n ţ a', ale cărei rezultate sînt ele.

Cum vedem, tendinţa nu este inclusă în articulaţie, — aşa cum au crezut reprezentanţii şcolii lingvistice franceze, şi nici măcar nu este condiţionată de procesul articulatoric, după cum, la rîndul ei, nu poate condiţiona acest proces, ci ea este un factor activ în limbă, care lucrează numai asupra s u n e t e l o r, căutînd, prin utilizarea mijloacelor existente, să dea prioritate unora sau altora, în măsura în care acestea se încadrează armonic în modalităţile de reacţiune temperamentală ale grupului respectiv [1]).

1) Prin *sunet* înţelegem rezultatul percepţiei umane: „De fapt sunetul nu există decît ca fel de percepere şi cunoaştere umană. El nu e deci ceva fizic, ci e felul în care ne apare o parte din realitate". (G. I v ă n e s c u, *Constituirea unei fonetici care să nu fie fiziologie şi acustică*, *Bul. Inst. Filolog.*, V. p. 63). Sunetul nu are decît o existenţă psihică, aşa cum a precizat W. D o r o s z e w s k i, *Autour du Phonème* (*Travaux du Cercle linguistique de Prague*,

Astfel, tendința, cu înțelesul ei nou, precizat în analizele de pînă acum, este manifestarea pe teren lingvistic a unui anumit temperament, dominant într'o colectivitate etnică [1]).

Analiza comparativă a două fraze, identice din punctul de vedere al conținutului, structurii sintactice și vocabularului, însă deosebite ca fonetism și accent, va lămuri și mai bine felul cum modalitățile de expresie temperamentală se manifestă diferit în cele două principale graiuri ale dialectului dacorominesc : [2])

Munt. : *vrĕáŭ să-mĭ dĕá.*

Mold. : *vréŭ sĭ-m déĭ.*

Intrebuințarea conjunctivului în propozițiunile secundare obiective, după verbele care exprimă o dorință sau voință, își găsește ușor explicația în faptul că lucrarea dorită

IV) : „Il ne faut pas être psychologue pour se rendre compte qu'un son n'a d'autre existence qu'une existence psychique, que de même qu'„il faut un oeil pour que le soleil brille", il faut une oreille (et un cerveau) pour qu'un son se réalise, car en dehors de l'appareil psychophysique de l'homme les sons n'existent pas : ce qui existe objectivement, ce sont les vibrations de l'air, qui ne sont que des vibrations de l'air tant qu'elles ne viennent pas frapper un organe auditif qui les transforme en sons. Ce son est, par définition, une impression produite par la réaction de l'organe auditif à une excitation extérieure. Le son est donc essentiellement un „équivalent psychique" d'un facteur objectif". (Ap. Ivănescu, *op. cit.*, p. 63).

1) Dăm terminului *temperament* înțelesul admis în psihologia modernă : „Însușirile care determină ritmul personal de activitate, sau cu alte cuvinte, forma și modurile constante de reacțiune ale individualității". (Dimitrie Tudoranu, *Psihologia temperamentului*, Cluj, 1932, p. 4). „Forma înglobează însușirile psihice care determină modalitățile externe de comportare ale individualității (repede, stăpînit, violent, etc.)" (*ibid.*, p. 18).

Temperamentul, ca factor important de schimbare în limbă, a fost recunoscut mai de mult. Dar filologii s'au mărginit numai la enunțarea existenței lui, fără să-i precizeze rolul în diferitele analize ale schimbărilor. Cităm un pasaj din Th. Capidan: „Fapt este că atît baza de articulație cît și substratul sufletesc stau în strînsă legătură cu firea și temperamentul individului vorbitor, iar toate laolaltă imprimă limbii acel caracter distinctiv, specific, care se vede în ceeace de obicei numim geniul unei limbi". (*Limbă și cultură*, București 1943, p. 8).

2) Reluăm în această analiză unele din constatările făcute în articolul nostru, *Forme dialectale în poezia lui Eminescu*, *Bulet. Inst. de Filolog.*, vol. III, 1936).

sau voită nu poate fi în chip obiectiv sigură, ea fiind condiționată de factori a căror realizare depășește voința sau dorința noastră. Dar sentimentul incertitudinii poate avea o mulțime de nuanțe, care-și găsesc exteriorizarea în intensitatea diferită a expresiei verbale. Dacă, din punctul de vedere obiectiv, incertitudinea poate fi aceeași, din cel subiectiv însă, ea poate varia, iar această variație apare în felul cum afirmăm, cu mai multă sau mai puțină energie, dorința sau voința.

In graiul moldovenesc, verbul care exprimă voința (*vrĕŭ*) are un fonetism mai puțin amplu decît același verb din graiul muntenesc (*vrĕáŭ*) și aceasta din cauză că în cel dintîiu lipsește vocala plină *á*. Astfel, primul accent al frazei reliefează, în cazul vorbirii muntenești, triftongul *-ĕáŭ*, iar în cazul celei moldovenești, diftongul *-ĕŭ*, cu o amplitudine mult mai redusă. Expresia voinței este deci mult mai energică, mai vie în graiul muntenesc decît în cel moldovenesc.

Apoi forma muntenească *dĕá* nu e numai scurtă, avînd o singură silabă, ci ea se sfîrșește în chip ferm cu cea mai amplă vocală. Ea sugerează deci mai bine și fermitatea și amploarea sentimentului. Prin accentul puternic reliefat, dela sfîrșit, propoziția obiectivă dreaptă se detașează oarecum din subordinare, căpătînd autonomia unei propoziții principale, ceeace dă impresia și a schimbării funcției modale a verbului, din conjunctiv în imperativ (*să-mĭ dĕá !*), cu alte cuvinte, din mod al incertitudinii în cel al voinței ferme de a se îndeplini acțiunea.

Nu aceeași impresie ne-o lasă fraza cu fonetismul ei din graiul moldovenesc, în care accentele sînt mai puțin reliefate. Forma moldovenească *déĭ*, cu toate că este mai lungă (două silabe) și trebue deci să stăruim mai mult asupra ei, totuș, tocmai din cauza aceasta, e mai puțin aptă să exprime o voință puternică. Din cele două silabe ale ei, ultima este și neaccentuată (*-ĭ*) și cu o amplitudine mai redusă, *ĭ* fiind mai închis decît *e*. Astfel, la prima impresie, se adaugă și aceea a diminuării forței cu care pronunțăm silabele, ceeace sugerează o slăbire a fermității dorinței sau voinței. Această impresie este și mai accentuată în cazurile

în care a treia persoană a conjunctivului are înţelesul de imperativ (*sî-m dei!* faţă de *să-mĭ dĕă!*).

Deosebirea dintre aceste două valori expresive este şi mai mare în cazurile în care conjunctivul are înţelesul îndoelii în propoziţiune principală. Dăm un exemplu din Creangă (*Harap Alb*): *Şi cum sta el în cumpene, să-l iée* [recte *iéi*], *să nu-l iée...* Dacă transcriem contextul în fonetismul muntenesc: *să-l iá, să nu-l iá*, impresia este cu totul schimbată. Ritmul lent şi ondulator al frazei moldoveneşti, accentele mai puţin reliefate, sonoritatea mai puţin amplă, exprimă mai bine starea de reflecţie interiorizată, provocată de *îndoială*, pe care contextul muntenesc nu o poate sugera îndeajuns [1]).

8. Predilecţia Moldoveanului pentru sunetele cu amplitudine mai redusă sau înălţime mai mică şi, în special, prezenţa mai mare în graiul respectiv a vocalelor „întunecate" *ă*, *î* se explică prin predominarea în această colectivitate etnică a unui temperament în care tensiunea psihică şi impulsiunea motorică sînt şi ele mai reduse, în schimb este cu atît mai puternic procesul inhibitiv. Vorbirea moldovenească mai „molatică", mai puţin dură, se integrează în modalităţile de expresie care ne îndreaptă către tipul *introvertit*, după expresia consacrată de Dr. C. Jung (*L'Inconscient dans la vie psychique normale et anormale*, Paris 1928; *Pychologische Typen*, Zürich 1921), sau *schizoid*, după terminologia lui E. Kretschmer (*La structure du corps et le caractère*, Paris 1930). Fonetismul specific graiului muntenesc, în care predomină vocalele mai „clare", mai pline, aparţine în schimb unui temperament apropiat de tipul

1) Unele constatări făcute cu prilejul acestor analize, — anume acele care au în vedere deosebirile dintre fondul afectiv, aşa cum acesta apare în graiul moldovenesc, par a contrazice definiţia temperamentului, ca formă de expresie. Contrazicerea este, însă, numai aparentă, pentrucă, şi în cazul de faţă, nu există în realitate o demarcaţie netă între formă şi conţinut. „Nu putem extrage o calitate a unui caracter [individualitate], după cum nu se poate desface dintr'o frunză forma sau culoarea sa; şi totuş aceasta se poate distinge tot aşa de bine cum se distinge forma de culoarea unei frunze". (L. Klages, *Les Principes de la Caractériologie*, Paris, p. 42, la Tudoran *op. cit.*, p. 4).

extrovertit-cicloid, caracterizat prin tensiune psihică şi impulsiune motorică mult mai puternice [1]).

Aceste constatări nu impun însă concluzia că orice Moldovean, numai pentrucă-şi vorbeşte dialectul la fel cu ceilalţi membri ai colectivităţii sale, posedă prin însuşi acest fapt un temperament de tipul introvertit. Dacă la celelalte modalităţi de expresie temperamentală se observă o spontană şi, deci, o cît mai strînsă adaptare a formei la conţinut, nu acelaşi lucru se întîmplă cînd e vorba de fonetism. Din cauza mediului, considerat atît în multiplele şi variatele lui aspecte cît şi în influenţele covîrşitoare asupra individului, fatal se naşte o discordanţă între modalitatea de expresie fonetică şi temperamentul respectiv. Astfel, există destui indivizi în Moldova care prezintă note caracteristice tipului extrovertit, după cum se găsesc destui introvertiţi în Muntenia (citäm doar pe cei doi poeţi de frunte: V. Alecsandri, tip „clasic", extrovertit, şi Gr. Alexandrescu, romantic, schizoid atît de asemănător lui Eminescu). In cazurile acestea, temperamentul specific se manifestă prin celelalte modalităţi, mai strîns legate de spontaneitatea expresiei individuale (mimică, gest, atitudine, ton, intensitate, etc.).

Pe lîngă aceasta, trebue să mai observăm că cele două tipuri temperamentale opuse, aşa cum ele se află descrise în lucrările de specialitate, rar se întîlnesc în realitatea concretă. Dealtminteri şi psihologii enumără multe tipuri intermediare ale căror note specifice au atîtea caractere comune, încît cu greu putem să le înglobăm într'un tip sau altul. Astfel Kretschmer consideră humorul ca o caracteristică a temperamentului cicloid (extrovertit). Totuşi se găseşte şi la poeţii romantici un anumit humor, care, desigur, izvorăşte nu atîta dintr'o atitudine simpatetică pentru lumea exterioară, cît mai ales din nevoia de a pune o stavilă între această lume şi cea subiectivă. In acest caz, gluma devine o adevărată soluţie de rezistenţă psihică. Este destul să ne gîndim la Creangă, la care par a domina modali-

1) „In viaţa cotidiană indivizii cu o cotă mai mare în testul impulsiunii motorice vorbesc repede şi puternic, îşi exprimă cu energie părerile, caută să monopolizeze conversaţiile şi să-şi spună cuvîntul în orice chestiune". (Tudoran, *op. cit.*, p. 62).

tăţile temperamentului extrovertit. Vorba de duh, pilda cu tîlc, anecdota, atît de frecvente în opera povestitorului moldovean, constitue mijloace ca să-şi ascundă intenţiile, să stăvilească iscodirile indiscrete ale celorlalţi, deturnînd atenţia. In măsura în care rîsul poate fi socotit ca un factor de apropiere umană, în aceeaşi măsură el este şi unul de izolare, cel puţin pentru acel care-l poate provoca prin glumă. Apoi refugiul în amintire şi poveste considerat în esenţa lui psihologică,—independent de procedeele de creaţie realistă,—care, de atîtea ori, se întîlneşte în opera lui Creangă, aparţine aceleaşi tendinţe de izolare faţă de lumea exterioară, de interiorizare, caracteristică introvertitului. Chiar „bonomia" lui Creangă se manifesta fără ostentaţie, iar vorba sa nu era nici stridentă şi nici retorică, ci sfătoasă şi reticentă, într'un cadru de caldă însă feritâ intimitate. Pentru un asemenea temperament, graiul moldovenesc era cea mai adecvată modalitate de expresie [1]).

Moldovenii care aparţin mai mult tipului opus, asimilează mai uşor fonetismul graiului muntenesc. Lucrul acesta s'a putut verifica în anii din urmă, cînd, din cauza războiului, unii Moldoveni au trăit mai multă vreme în Munte-

1) Caragiale, cu intuiţia sa psihologică atît de pătrunzătoare şi cu simţul său lingvistic atît de fin, şi-a dat samă de valoarea expresivă a graiului moldovenesc. Dorinţa de izolare într'o atmosferă intimă şi-o exprimă împrumutînd unele fonetisme caracteristice acestui grai: „Stimate Coane Păvălucă, foarte doritoriu te aştept. Fă rost să stai măcar două zile aici. Am mare poftă de un bun taifas moldovinesc"... (*Corespondenţa* în *Opere*, vol. VII, p. 117). In „taifasul moldovinesc", Caragiale vedea, desigur, acea sfătoşie comunicativă şi gratuită, care constituie tocmai elementul specific creaţiei lui Creangă. Interiorul odăii de lucru apare în acel decor simplu, — simbol al lipsei de interes faţă de lumea exterioară, aşa cum l-a înfăţişat Eminescu: „Tare aş dori să petrecem bine înainte de a mă pune la pedeapsa perdelelor lăsate şi şederi la masa me di brad" (*ibid.*, p. 168). Iluzia creată de textul eminescian ia contururi mai precise:... „şi aşa, cum plouă afară şi bate vîntul, eu cu perdelele lăsate, stau la masa me di brad, şi zic în gîndul meu: unde e acuma d. Doktor sici, să-i tragem un taifas în halat şi'n papuci — călugăreşte!" (p. 161). Caragiale transcrie fonetismul moldovenesc: *masa me di brad*, dînd astfel o mai accentuată coloratură locală cunoscutului vers eminescian. Îşi dădea bine samă că această atmosferă de izolare sfătoasă este ceva specific moldovenesc, iar ceea ce este specific moldovenesc capătă o mai mare valoare expresivă, dacă îmbracă haina graiului respectiv.

nia. Am putut observa, cu acest prilej, cum acei care prezentau un temperament mai bine conturat, şi deci diferenţiat, opuneau o rezistenţă mai mare influenţei graiului muntenesc.

Apoi, în procesul de asimilare a fonetismului impus de mediul nou, se stabileşte o gradaţie între diferitele fonetisme, după cum ele sînt mai mult sau mai puţin expresive din punctul de vedere al configuraţiei temperamentale. Oricît ar căuta un Moldovean să imite vorbirea muntenească, el tot va strecura, fără voia lui, cîte un fonetism specific dialectului său, şi aceasta nu la întîmplare, ci potrivit unei „ierarhizări" a diferitelor fenomene. Astfel, numai după un lung efort şi controlîndu-şi necontenit pronunţia, poate reuşi Moldoveanul să rostească în chip consecvent vocala finală *e* în loc de *i*, sau *ă* în loc de *î*. Acum înţelegem dece bătrînul călugăr, care trăise din tinereţe în Muntenia, păstrase totuş în graiul său felul special moldovenesc de a rosti africatele *č*, *ğ* (v. mai sus p. 427 nota).

Tot configuraţia temperamentală colectivă, mai unitară sau mai oscilantă, ar putea explica în bună parte de ce înlăuntrul graiului moldovenesc, ca dealtminteri înlăuntrul oricărui dialect, tendinţele fonetice nu se realizează la fel de consecvent şi în totalitatea lor. Avem, astfel, regiuni în care se constată o convergenţă a tendinţelor (d. ex. ţinutul Botoşanilor), iar altele (în special cele dinspre teritoriul graiului muntenesc), în care se observă o divergenţă, mai mult sau mai puţin accentuată. Rămîne să se cerceteze factorii biologici, mai vechi şi mai noi (cum ar fi, printre alţii şi, poate, dintre cei mai însemnaţi, structura diferitelor elemente etnice străine asimilate de elementul autohton), care determină, în timp şi spaţiu, naşterea, propagarea sau dispariţia unor tendinţe fonetice, după cum predomină unele sau altele dintre caracterele specifice celor două tipuri temperamentale extreme.

9. Considerat ca modalitate temperamentală, fonetismul moldovenesc posedă o expresivitate specifică, diferenţiată de aceea a graiului muntenesc. Acest lucru a fost „simţit" atît de scriitorii moldoveni cît şi de cei munteni, dintre care unii au căutat ca, prin utilizarea para-

lelă a ambelor fonetisme, să nuanţeze expresia poetică a sentimentelor.

Desigur că nu pot fi încadraţi aici scriitorii din epoca mai veche, care, dacă menţineau în scrisul lor unele fonetisme dialectale, făceau acest lucru datorită unei tradiţii locale a limbii literare. Era mai mult o îndărătnicie în păstrarea unui prestigiu de cultură regională decît conştiinţa că, înlăuntrul unei limbi literare unitare, graiul moldovenesc poate să aducă un spor de expresivitate. Aşa au procedat V. Alecsandri şi toţi poeţii vremii sale.

Primul care a încercat o „selectare" a fonetismelor caracteristice celor două graiuri, prin utilizarea lor paralelă, a fost M. Eminescu. In alegerea atît a fonetismelor cît şi a terminilor dialectali, Eminescu era un eclectic, însă cu o naturală şi explicabilă preferinţă pentru graiul moldovenesc, deoarece acesta constituia substanţa intimă, care condiţiona însuşi procesul de creaţie [1]).

a. In poezia şi proza lui Eminescu se găsesc cele două forme verbale *-iét* şi *-iát*, care diferenţiază atît de mult cele două graiuri. O analiză comparativă mai amănunţită a lor

1) I. Slavici a notat în Amintirile sale din vremea cînd Eminescu studia la Viena, interesul tînărului poet pentru diferitele diferenţieri fonetice ale graiurilor dacoromîneşti şi posibilităţile lor în expresia poetică: „Eu rosteam la început vorbele cum se obişnueşte prin Podgoria dela Arad. Eminescu se enerva adeseori şi zicea că-i sfarăm timpanul, pocind vorbele... După părerea lui, cea mai dulce şi mai bogată în sunete era rostirea moldovenească. Ea însă nu poate fi reprodusă prin literele pe care le avem. El stăruia dar pentru rostirea bucureşteană şi indeosebi pentru cea din mahalaua Lucacilor, care e mai simplă şi poate fi fixată cu destulă preciziune. Îi plăcea însă tot ceeace avea un caracter particular nu numai în rostire, ci şi, în genere, în felul de a vorbi". (*Amintiri*, Bucureşti 1924, p. 40-41).

Eclectismul în materie de limbă, cu predominarea însă a graiului moldovenesc, a fost evidenţiat printre alţii de G. Ibrăileanu: „Eminescu vorbea limba din nordul Daciei. Dar nu era exclusivist. El şi-a făurit limba din toate dialectele, întrebuinţînd formele cerute de sonoritatea versului, indiferent, munteneşti ori moldoveneşti. (Din faptul că limba literară nu era formată, el a scos cel puţin acest avantaj). Dar firesc că mai ales moldoveneşti, fiind Moldovean. Dacă ar fi fost Muntean, cu siguranţă că limba, într'o măsură cît de mică, i-ar fi condiţionat însăşi invenţia. Versurile lui ar fi fost, în acea măsură, altfel din punct de vedere chiar al conţinutului". (*Ediţiile poeziilor lui Eminescu* în *Viaţa românească*, 1929, nr. 5-6, p. 262).

am făcut-o în studiul citat mai sus (p. 440, n .2). La exemplele date acolo, mai adăugăm unul din poezia *Diana*:

Ah! acum crengile le'ndoae
Mînuţe albe de omăt,
O faţă dulce şi bălae,
Un trup înalt şi *mlădiet*.

Intreaga siluetă a fetei, aşa cum ea este uşor schiţată, trezeşte un sentiment de caldă şi discretă intimitate admirativă. In această atmosferă se poate integra şi diminutivul *minuţă*, după cum ea cere, pentru a-şi cristaliza armonic expresia poetică, şi cuvîntul moldovenesc *omăt* şi forma *mlădiet*. Aceeaşi impresie de uşoară şi senină apariţie ne-o lasă şi tabloul aproape analog din nuvela *Sărmanul Dionis*, în care se află utilizat acelaşi fonetism moldovenesc: „Cu corpul înalt, *mlădiet*, albă ca argintul noaptea, trece Maria peste acel pod, împletindu-şi părul, al cărui aur se strecoară prin mînuţele-i de ceară".

b. La fel, Eminescu a simţit nuanţa care diferenţiază cele două serii dialectale ale conjunctivului: *dea, ia, stea* faţă de formele moldoveneşti: *dee* (recte *dei*), *ïee* (*iei*), *stee* (*stei*).

Cînd conjunctivul are mai mult înţelesul imperativului, Eminescu întrebuinţează fonetismul muntenesc, ca de ex. în poezia *Mai am un singur dor*, cu toate variantele sale:

Şi nime'n urma mea
Nu-mi plîngă la creştet,
Doar toamna glas să *dea*
Frunzişului veşted.

In cazul de faţă singura dorinţă a poetului se concentrează în verbul *să dea*, care, prin însuşi acest fapt capătă o nuanţă imperativă, reliefată şi prin aşezarea verbului în rimă.

Dar conştiinţa imposibilităţii ca o dorinţă să fie pe deplin realizată, este exprimată prin forma moldovenească:

Prea mult un înger mi-ai părut
Şi prea puţin femee,
Ca fericirea ce-am avut
Să fi putut să *stee*.

Acecaşi imposibilitate apare şi în *Freamăt de codru*:

Teiul vechiu un ram întins-a
Ea să poată să-l îndoae,
Ramul tînăr vînt să-şi *dee*
Şi de braţe'n sus s'o *iee*,
Iară florile să ploae
Peste dînsa.

Aici întrebuinţarea formei moldoveneşti, ca expresie a unei dorinţi himerice, îşi găseşte explicaţia în contextul general al poeziei. Toate scenele idilice sînt simple reminiscenţe, pe care poetul, prin glasul naturii, le vrea actualizate. Dar singur răspunde:

...„Pădure dragă,
Ea nu vine, nu mai vine"!

Apoi însuşi jocul şăgalnic al crengii de teiu cere ca expresie poetică un ritm ondulat, care nu s'ar fi obţinut prin întrebuinţarea formei muntenești, terminată în vocală accentuată. In amîndouă versurile care cuprind în rimă cele două forme verbale, accentele ritmice şi psihologice cad pe determinantele *vînt* şi *sus*. Acestea indică aspectele, iar mişcarea este sugerată de structura ritmică a versurilor, strîns legate între ele prin faptul că sfîrşitul celui dintîiu nu imprimă o pauză, ci, prin silaba finală neaccentuată, face uşoară trecerea la cel următor.

Forma muntenească, devenită literară, este în schimb întrebuinţată atunci cînd anumite acţiuni trecute sînt înfăţişate ca prezente pentru a impresiona mai puternic pe cei care ascultă. Un asemenea procedeu se găseşte în v. 89-90 din *Scrisoarea III*:

Tot ce stă în umbra crucii, împăraţi şi regi s'adună
Să dea piept cu uraganul ridicat de semilună.

Dar atunci cînd acţiunile trecute sînt destul de cunoscute şi cînd există doar dorinţa ca ele să fie reamintite, apare în forma verbului fonetismul moldovenesc:

La Nicopole văzut-ai cîte tabere s'au strîns
Ca *să stee* înainte-mi ca şi zidul neînvins.

Actualizarea exprimată prin prezentele *stă* şi *s'adună* din primul context cere forma mai energică, mai pregnantă *să dea*. Dar trecutul perfectiv *s'au strîns* din cel de al doilea se armonizează mai bine cu mold. *să stee*.

Curios, la prima vedere, apare fonetismul *să iee* într'un vers în care vehemenţa sentimentului de revoltă şi-ar fi găsit cea mai potrivită expresie în forma muntenească *să ia*:

Şi această ciumă'n lume şi aceste creaturi
Nici ruşine n'au să iee în smintitele lor guri
Gloria neamului nostru spre-a o face de ocară...

In cazul de faţă însă, nu acţiunea verbului este aceea care poartă accentul psihologic, ci determinantele ei, condiţiile în care ea se desfăşoară, căci sentimentul de revoltă este provocat mai mult de modalitatea şi finalitatea acţiunii decît de faptul în sine al existenţei ei. Din cauza aceasta, reliefaţi sînt terminii *ruşine*, *smintitele* şi, în fine, ca punct culminant, *gloria*. Verbul, apoi, rămîne ca simplu element al unui complex lingvistic, în care, pierzîndu-şi individualitatea înţelesului, el nu mai păstrează semnificaţia concretă iniţială şi, deci, este indiferent în structura ritmică a versului.

Fenomenul schimbării lui *e*, *i*, precedaţi de tot felul de consoane, în *ă*, *î*, care se petrece în modul cel mai consecvent în Moldova şi cel mai puţin consecvent în Muntenia, este reprezentat pe o scară întinsă în limba poetică a lui Eminescu.

Preferinţa lui Eminescu pentru cele două vocale, atît de caracteristice limbii romîneşti şi în special, graiului moldovenesc, ne-o mărturiseşte Slavici în *Amintiri*: „Ceeace-i atingea plăcut urechea erau mai ales sunetele *ea*, *oa*, *ie*, *ă* şi *î*". Lucrul acesta se explică nu numai prin faptul originii moldoveneşti a poetului, ci şi prin aceea că Eminescu în chip conştient dădea întăietate acelui fonetism care putea să exprime mai bine ceeace era mai specific în sensibilitatea sa romantică. Numai aşa ne putem explica de ce Eminescu a înfrînt unele norme stabilite de tradiţia limbii scrise, punînd în rime fonetisme moldoveneşti, care astăzi par asonanţe pentru cititorul nedeprins cu ele. De felul a-

cestora sînt acele în care *e* final precedat de *s, ţ, z* a devenit *ă (î)*: *somnoroasă-sperioase* (*Freamăt de codru*), *braţe-dulceaţă* (*Povestea Teiului*), *raze-înceteazăă* (*Scrisoarea I*), pentruca să dăm numai cîteva exemple, din multele care se pot scoate din poezia lui Eminescu.

Tot în cadrul acestei schimbări trebue pusă şi dispariţia lui *-ĭ* final după *ş, j, ţ, z*, deoarece căderea lui *-ĭ* s'a produs dupăce se schimbase în *i*.

Fenomenul îl găsim foarte frecvent în poezia lui Eminescu şi anume în rime. Dăm iarăşi numai cîteva exemple: *roş-întunecoşi*, (*Scrisoarea I*), *vîrtej-viteji* (*Scrisoarea III*), *îngheţ-dimineţi* (*De cîte ori iubito*), *cazi-obraz* (*Dorinţa*).

Aceste „asonanţe" sînt foarte preţioase, deoarece ele dovedesc că fonetismele respective sînt o r g a n i c e în creaţia eminesciană, constituind o modalitate de expresie, specifică temperamentului schizoid, atît de accentuat la acest poet.

Şi ele mai sînt preţioase, fiindcă sînt indicii sigure pentru a ne orienta în cazurile cînd cuvintele care cuprind fonetismele moldoveneşti nu mai apar în rime, sau cînd rima nu ne dă indicaţii precise (*sîn* în rimă cu *senin* şi, în acelaşi timp, *susţin* (mold. *susţîn*) în rimă cu *mîn*) [1]).

Astfel, dacă Eminescu întrebuinţează în rimă forma *singuri* (*Scrisoarea IV*, 81-82), aceasta nu se datoreşte faptului că versul următor se termină cu *crînguri*:

Fantazie, fantazie... cînd sîntem numai noi sînguri
Ce ades mă porţi pe lacuri şi pe mare şi prin crînguri.

Starea de izolare, de „singurătate", atît de prielnică interiorizării, specifică temperamentului introvertit, constitue „dominanta" liricei eminesciene. Ea îşi găseşte cea mai pregnantă expresie verbală în fonetismele mai puţin ample, în vocalele „întunecate" *ă, î*, care parcă-i măresc potenţialul afectiv, caracteristic terminului. Moldovenescul *singur* este mai sugestiv decît corespondentul său muntenesc *singur*, tocmai din cauza prezenţei vocalei *î*. Constatarea aceasta nu poate fi bănuită de subiectivism, întrucît

1) Dacă ortografia vremii cînd Eminescu şi-a publicat poeziile sale ar fi avut semn special pentru *î*, desigur că toată această discuţie ar fi fost inutilă!

„singurătatea", constituind un element esenţial în structura temperamentului introvertit, e natural ca fonetismul moldovenesc să sugereze şi prin sonoritatea sa conţinutul afectiv, să aibă, deci, mai multă expresivitate.

Trebue să mai observăm că şi celelalte cuvinte din a doua parte a primului vers citat cuprind aceeaşi vocală (*cînd sîntem*), iar rima *crînguri* măreşte şi mai mult potenţialul sugestiv al terminului dominant. Cazuri similare se găsesc în *Freamăt de Codru* (v. 43-47) şi în *Luceafărul* (v. 394-397). In toate aceste versuri prezenţa formei moldoveneşti nu poate fi pusă la îndoială. Ea este cerută n u atît de rimă, de care este doar reliefată, cît mai ales de expresia temperamentală specifică.

Mai grea este analiza versurilor, în care terminul nu mai are sprijinul rimei, pentrucă bănuiala de subiectivism în alegerea unuia sau altuia din cele două fonetisme, nu poate fi atît de uşor înlăturată. Totuşi, pornind dela constatările făcute mai sus, putem să afirmăm, prin analogie, că în poeziile în care domină un anumit cadru de intimitate de izolare, forma moldovenească are prioritatea [1]).

Astfel în *Departe sînt de tine:*

Departe *sînt* de tine şi *singur lîngă* foc...

Am subliniat terminii care cuprind aceeaşi sonoritate şi care poartă şi accentele ritmice, pentru a evidenţia că lui Eminescu i-a stăruit, ca o adevărată obsesie, aceste sonori-

1) Soluţia excluderii fonetismului *singur*, înlocuit prin forma literară *singur*, din cuprinsul versurilor, precum şi a păstrării lui numai în rimă, ca o concesie făcută lui Eminescu, pentru a nu se altera prea mult perfecţiunea formală a versurilor prin „asonanţe", a fost respinsă de G. I b r ă i l e a n u, care, totuşi, susţinea unificarea limbii „în direcţia formei literare, la care, fără îndoială tindea Eminescu". (*Prefaţa* la *Poezii*, ed. Ciornei, Bucureşti s. a., p. 18). Astfel Ibrăileanu este de părere că g e n e r a l i z a r e a moldovenismelor care apar în rimă este necesară, deoarece, altminteri, ar rezulta „pentru cetitor că Eminescu pune în rimă moldovenisme nu pentrucă lui îi sînt n a t u r a l e, ci pentrucă e la strîmtoare. Şi astfel Eminescu iese înjosit. (*Ediţiile poeziilor lui Eminescu* în *Viaţa românească* 1929. 5-6, p. 262). Totuşi nici această soluţie nu poate fi acceptată din cauza exclusivismului ei. Chiar după constatările lui Ibrăileanu, Eminescu era un „eclectic", întrebuinţînd cînd o formă cînd alta, după criterii de expresivitate fonetică, după cum tendinţele temperamentale se îndreptau către unul sau altul din cele două tipuri opuse.

tăți. Nazalismul întunecat din *sînt* și *lîngă* mărește și mai mult expresivitatea moldovenescului *singur* [1]). Este un vers, asemănător din punctul acesta de vedere, cu acel citat mai sus din *Scrisoarea IV*, în care forma *singur* este, în orice caz, cerută de rima *crînguri*.

Această observație este valabilă și pentru versul 18 din aceeași poezie:

Voiu fi *bătrîn* și *singur*, vei fi murit de mult.

Și aici, *singur* își găsește sprijin sonor în terminul *bătrîn*, după cum însăși singurătatea este mai intens simțită la bătrînețe.

Aceeași armonie sonoră, în care domină vocalele închise nazale și care dă o și mai mare expresivitate sentimentului de izolare, se găsește în v. 13 din poezia *De cîte ori iubito...*

Din ce *în* ce mai *singur mă'ntunec* și *îngheț*.

Este poate și mai greu de precizat cazurile în care Eminescu întrebuințează forma literară. Căci de o generalizare a unei sau alteia credem că nu poate fi vorba.

Poate că atunci cînd terminul are altă accepție decît aceea a unei dorințe de izolare, adică atunci cînd conținutul său este golit de o tendință afectivă, Eminescu să fi adoptat forma indiferentă din punctul de vedere al expresiei temperamentale.

Astfel, în *Rugăciunea unui Dac*, în care *singur* are altă semnificație decît aceea constatată pînă acum, Eminescu poate să fi întrebuințat forma literară:

Pe-atunci erai Tu singur...

*

El singur zeu stătut-a nainte de-a fi zeii...

Cu același înțeles, sinonim cu terminul *unic*, apare și în *Despărțire*, unde, trebue să bănuim cu certitudine, prezența fonetismului muntenesc:

1) Nu credem că mai este nevoe să demonstrăm că Eminescu întrebuința *sînt* nu *sunt*, cea din urmă fiind o simplă obișnuință ortografică. Rimele de tipul: *pămînt-sînt* (*Despărțire*, 23, 24, *Strigoii*, 8-9, etc.), arată cu evidență că Eminescu respecta uzul limbii vorbite.

Căci singura mea rugă uitării să mă dai.

Același fonetism există probabil în versurile descriptive, în care nu domină tonul de intimitate, ci unul mai mult retoric:

Stă castelul singuratic, oglindindu-se în lacuri...

Tot forma literară poate figura și într'un vers cu caracter mai mult narativ:

Zîmbiră între dînșii bătrînii tăi prietini
Și singuri ne lăsară...

(*Strigoii*)

Fonetismul muntenesc se mai găsește cu multă probabilitate în forma substantivală, atunci cînd terminul indică doar înțelesul general, în conținutul căruia nu se găsesc elemente luate din experiența personală:

Dar un luceafăr răsărit
Din liniștea uitării
Dă orizon nemărginit
Singurătății mării.

(*Luceafărul*)

Ochii mei 'nălțam visători la steaua
Singurătății

(*Odă*)

Tonul grav al acestor versuri, în acord cu sentimentul adînc al vastității lumii, face ca terminul să aibă un fonetism mai străin de limbajul familiar. Credem că, în toate aceste cazuri, Eminescu a preferat forma literară, mai puțin intimă, mai puțin obișnuită.

La fel și singurătatea tainică a morții provoacă același sentiment grav, a cărei expresie poetică cere același fonetism literar:

Ci eu voiu fi pămînt
In *singurătate*-mi.

(*Mai am un singur dor*)

Pentru forma dialectală *simt* pledează rima *strimt* din *Lasă-ți lumea...*:

Printre crengi scîntee stele
Farmec dînd cărării strîmte,
Şi afară doar de ele
Nime'n lume nu ne sîmte.

Unii editori, însă, adoptă fonetismul literar *simte* rimîndu-l cu atît de neobişnuitul *strimte*, poate şi din cauza aceleaşi rime din ultima strofă a poemei *Luceafărul*, în care mold. *simte* într'adevăr ar fi în desacord cu tonul general al versurilor:

Trăind în cercul vostru strimt
Norocul vă petrece,
Ci eu în lume mă simt
Nemuritor şi rece

Desigur că, în acest context, fonetismul dialectal *simt*, sugerînd o interiorizare prea legată de experienţa comună, nu se poate integra în atmosfera solemnă, în care Hyperion îşi rosteşte, sentenţios şi distant, răspunsul la chemarea Cătălinei.

Dar între aceste două contexte nu există niciun fel de analogie, care să ne oblige la adoptarea aceleiaşi forme. Cadrului de izolare idilică din *Lasă-ţi lumea...* i se accentuiază şi mai mult intimitatea pentru împărtăşirea sentimentului, prin cele două fonetisme din rimă: *strîmte—sîmte.*

Sînt puţine şi incerte cazurile în care Eminescu, întrebuinţînd verbul *simt*, sau infinitivul substantival *simţire*, să ne fi dat un cît de slab indiciu că ar fi adoptat fonetismul moldovenesc.

Poate şi din cauza aceasta, editorii au ezitat să introducă moldovenescul *simte* în strofa discutată din *Lasăţi lumea.* Dealtminteri Eminescu evită întrebuinţarea terminilor proprii, care numesc funcţia sensibilităţii, şi aceasta cu atît mai mult în poeziile lirice, unde conţinutul afectiv, specific momentului, stă pe primul plan. Terminii respectivi, păstrînd un caracter de generalitate, sînt indiferenţi din punctul de vedere al expresiei poetice.

In toate aceste cazuri forma literară are prioritatea: Iară noi ? Noi epigonii ?... *Simţiri* reci, arfe sdrobite *(Epigonii)*; Noi ? Privirea scrutătoare ce nimica nu visează,—Ce tablou-

rile minte, ce *simţirea* simulează *(ibid).* Filosof de-aş fi—*simţirea*-mi ar fi vecinic la aman *(Cugetările Sărmanului Dionis)*; Că chinul şi durerea *simţirea*-mi a'mpietrit-o (*Rugăciunea unui Dac)*; Acea tainică *simţire* care doarme'n a ta arfă... *(Scrisoarea II)*; Cu ridicula-ţi *simţire* tu la poarta ei să degeri (*Scrisoarea IV).*

Chiar cînd verbul este la un mod personal, însă include o experienţă prea generală, forma este aceea a limbii literare: Că ceea ce nu e, nu *simte* dureri... (*Mortua est).*

La fel, sîntem îndreptăţiţi să bănuim prezenţa aceleiaşi forme în versurile din *Strigoii* în care verbul respectiv exprimă numai realitatea unei sensaţii, lipsită de corelativul afectiv: La blînda ta mustrare *simt* glasul cum îmi seacă... Işi *simte* gîtu-atuncea cuprins de braţe reci.., Pe pieptul gol el *simte* un lung sărut de ghiaţă... Ei *simt* c'a lor vorbire-i mai slabă... Tot aşa în *Rugăciunea unui Dac: Să simt* că de suflarea-ţi, suflarea mea se curmă... Apoi în *Scrisoarea III*: Iar din inima lui *simte* un copac cum că răsare.

In toate aceste cazuri, atmosfera dominantă, nu poate integra decît fonetismul literar. Trecerea către cel mai bogat în conţinutul afectiv se face prin acele imponderabile nuanţe, care nu atârnă atîta de valoarea strictă a terminilor întrebuinţaţi, cît mai ales de participarea subiectivă mai intensă. Astfel, dacă în v. 253 din *Strigoii* există fără îndoială fonetismul *simt*, în schimb în v. 13 din *Cînd însuşi glasul: Să simt* fiorii strîngerii în braţe..., am putea presupune că, sub forma ortografică uniformizată *simt*, se ascunde fonetismul moldovenesc.

Dacă pentru ceilalţi termini, atunci cînd fonetismul lor nu este sprijinit de rimă (şi uneori şi în cazul acesta), era îndoială dacă avem a face cu cel muntenesc sau cu acel propriu graiului moldovenesc, în ceeace priveşte însă pe *stinge*, există destule dovezi că Eminescu adoptase în chip consecvent forma dialectată, chiar atunci cînd verbul are un înţeles figurat, îndepărtat uneori de expresia specifică temperamentului său.

La 26 de contexte avem 5 rime, desigur puţine, însă care conţin destule nuanţe de înţeles ca să putem conchide că Eminescu generalizase fonetismul graiului moldovenesc:

sting-pling (Mortua est), stînge-plînge (Călin), plîns-stîns (Scrisoarea IV), stîngă-plîngă (Cînd amintirile), cring-sting (Stelele'n cer).

Verbul cu înţelesul primitiv şi concret se află într'un vers din *Noaptea*:

Lumînarea-i *stînsă*'n casă... Somnu-i cald, molatic, lin.

Nazalismul „întunecat" care domină în prima parte a versului este şi mai accentuat dacă introducem fonetismul moldovenesc şi la sfîrşitul cuvintelor terminate în *ă*:

Lumînarea-i stînsâ'n casâ... [1])

Aşa trebue să-i fi sunat lui Eminescu această parte a versului, în acord cu întreaga atmosferă de interiorizare, în expresia căreia verbul *stînge* are, ca mai în toate cazurile asemănătoare, pe lîngă înţelesul propriu, şi o valoare simbolică. Odată cu *stingerea* lumînării, dispare şi contactul cu realitatea exterioară şi, astfel, sufletul descătuşat din înlănţuirea fenomenelor, pierde conştiinţa propriei sale existenţe individuale, «*stingîndu-se*» în lumea somnului:

...somnu-i cald, molatic, lin

Terminii determinanţi: *cald, molatic, lin* exprimă analitic ceeace este mai propriu, ca modalitate funcţională, temperamentului introvertit. In cazul de faţă ei nu fac altceva decît să precizeze verbal starea psihică sugerată în prima parte a versului.

Aceaşi atmosferă apare şi în *Cugetările Sărmanului Dionis*, iar elementul dominant îşi găseşte expresia tot în fonetismul dialectal moldovenesc:

Iii că în clondir se *stînge* căpeţelul de lumină...

Apoi în *Scrisoarea I*:

Intre ziduri, pintre arbori ce se scutură de floare,
Cum revarsă luna plină *liniştita* ei splendoare!
Şi din noaptea amintirii mii de doruri ea ne scoate;
Amorţită li-i durerea, *le simţim ca'n vis pe toate*,
Căci în propria-ne lume ea deschide poarta'ntrării
Şi ridică mii de umbre după *stînsul lumînării*...

1) Prin *â* reprezentăm vocala specială, între *ă* şi *î*, dela sfîrşitul cuvintelor aşa cum ea se aude în graiul moldovenesc.

Am citat un pasaj mai lung pentru a sublinia terminii care, analogi celor din *Noaptea*, exprimă aceeaşi stare de astenie. Şi aici amănuntul: *stînsul lumînării* are valoare simbolică. Lumina lunei estompează contururile şi crează iluzia îndepărtării tuturor lucrurilor într'o perspectivă difuză. Adîncirea în lumea interioară, contemplaţia senină nu se pot exprima decît în terminii subliniaţi şi în sonorităţi lipsite de amplitudinea sau „ascuţimea" celora din graiul muntenesc. Iar, pentru a relua discuţia făcută cînd a fost vorba de fonetismul verbului *simţi*, e foarte probabil că, în cazul de faţă, Eminescu să fi adoptat forma graiului său, *simţim*, pentruca armonia sonoră să nu cuprindă nicio notă disonantă.

In poezia lui Eminescu, de înţelesul propriu al verbului se leagă ideia de extincţie a lumii, a cărei realitate obiectivă nu este decît produsul unei iluzii, dăinuind atîta timp cît îi dă viaţă *lumina* (termin metaforic pentru conştiinţa individuală). Şi, în felul acesta, între *stingere, întuneric, moarte* se stabileşte o strînsă corelaţie dela cauză la efect:

Precum pulberea se joacă în imperiul un raze,
Mii de fire viorie ce cu raza încetează,
Astfel într'a veşniciei noapte pururea adîncă,
Avem clipa, avem raza, care tot mai ţine încă...
Cum s'a stînge, totul piere, c o umbră'n întuneric,
Căci e vis al nefiinţei universul cel chimeric.

Dar această corelaţie apropie şi acustic terminii între ei, utilizîndu-li-se sonorităţile, care, întîmplător sau nu, provoacă aceeaşi impresie. Astfel nazalismul „întunecat" al cuvîntului *întuneric* îi măreşte, parcă, potenţialul sugestiv şi este firesc, deci, ca pentru noi, să nu existe o mai bună expresie sonoră a înţelesului respectiv decît aceasta. Acelaşi nazalism t r e b u e să fie accentuat şi în corelativul *stînge*. In chipul acesta, fonetismul din graiul moldovenesc devine mai expresiv decît acela impus limbii literare. Să se observe că, în versurile citate mai sus, dominanta sonoră este creată de nazalismul: *noapte pururea adîncă*, în care ultimul cuvînt, pe lîngă adaosul înţelesului propriu, măreşte şi impresia de întuneric, provocată de subst. *noapte*. Epitetul *adîncă* este reliefat sonor în rimă de adv. *încă*, a cărui poziţie ritmică finală nu are alt rost decît ca să scoată în

evidență nazalismul. Apoi, în versul unde apare verbul *stînge*, se observă aceeași dominantă sonoră: se *stînge*... ca o *umbră'n întuneric*.

Nu urmărim să facem analiza comparativă a tuturor cazurilor în care Eminescu a utilizat paralel seriile de fonetisme din cele două graiuri. Analiza integrală va figura, dacă împrejurările ne vor îngădui, într'un studiu special, consacrat limbii lui Eminescu. In cadrul restrîns și, oarecum, rezumativ al notelor de față, am voit numai să evidențiem felul cum expresivitatea graiului moldovenesc a fost pusă în valoare, în ceeace are ea mai caracteristic, de un poet al cărui temperament, atît de bine conturat, poate fi socotit ca reprezentativ pentru o întreagă colectivitate etnică.

10. Tendințele fonetice, privite ca modalități de expresie temperamentală, se realizează în graiul viu independent de acele principii ordonatoare, cum ar fi analogia sau diferențierea, prin care școala neogramatică a căutat să explice diferitele „abateri" dela legile de schimbare a limbii. Aceste realizări nu cunosc, în realitate, nicio stavilă și, în felul acesta, se modifică aspectul categoriilor gramaticale, se crează aparente confuzii între formele de singular și plural, între timpurile verbale, etc. Dacă am alcătui o gramatică a dialectului moldovenesc actual, ar trebui să introducem un alt schematism al declinărilor și conjugărilor, deosebit, în unele părți esențiale, de acel al limbii literare. Dar aceste deosebiri nu împiedică înțelegerea între membrii celor două principale graiuri ale dialectului dacoromînesc, deoarece fonetismele care simbolizează raporturile gramaticale nu prezintă atîta importanță în limba vie ca în acea scrisă.

Aceasta din urmă fiind, pedeoparte, lipsită de mijloacele exterioare de expresie (ton, modulație, gest, etc.), iar pedealta, fiind legată de o lungă tradiție, prin care se fixează v i z u a l anumite fonetisme, mai ales acele ale raporturilor gramaticale, nu-și poate modifica structura cu atîta ușurință fără pericolul de a îngreuia a d e z i u n e a noastră spontană la fondul de idei și sentimente exprimat de scriitor.

Iată de ce numai a n u m i t e fonetisme din graiul moldovenesc au putut pătrunde în limba literară, și, în special, în cea artistică, îmbogățind modalitățile expresive. Desigur

că ceeace și-a putut îngădui, în timpul său, Eminescu, punînd, de exemplu, în rime forme moldovenești, în care *-e* final, ca simbol al pluralului, este schimbat în *-ĕ* (*i*), astăzi, însă, cînd limba literară are mai multă fixitate, nu mai este posibil. Chiar pe vremea lui Eminescu, prozatorii artiști, și dintre cei mai legați de expresia fonetismului dialectal, cum a fost Creangă, au respectat normele limbii scrise, atît cît existau ele pe atunci, pentrucă își dădeau samă că numai un context poetic se poate bucura, într'o mai mare măsură, de libertatea înfrîngerii restricțiilor impuse de cunoașterea discursivă, din cauza expresivității lui afective mai accentuate, care nu cere în chip analitic aderența i n t e l e c t u a l ă a cetitorului.

In felul acesta, atît substantivele cît și verbele pot prezenta fonetismul dialectal numai în c o r p u l cuvîntului, n u și la sfîrșitul lui. Se poate scrie *lese* (lit. *lase*), însă nu *lesĭ*, *arăte* lit. *arate*), însă nu *arăți*, așa cum de fapt se pronunță în Moldova, pentrucă *-e* final este impus de tradiția limbii literare ca simbol diferențial pentru pers. 3, conj. prezent. Tot din cauza aceasta, atît Eminescu cît și Creangă transcrie *dee*, *iee*, *stee* în loc de *dei*, *iei*, *stei*, abătîndu-se dela adevărata lor rostire dialectală.

Cum vedem, acțiunea diferențierii se desfășoară nu atîta în graiul viu cît, mai ales, în acel fixat de tradiția limbii scrise. Dar nici aici acest principiu nu-și recapătă rolul pe care i l-au dat vechii lingviști, deoarece ceeace considerăm noi astăzi ca element important de lămurire a raporturilor gramaticale, a aparținut, din capul locului, limbii vii, în care n u diferențierea a hotărît un fonetism sau altul. Numai tîrziu ceeace a rezultat din procesul de schimbare a fost simțit, în unele cazuri, ca simbol al unui raport și, astfel, a căpătat mai multă stabilitate, mai ales în limba scrisă.

Tot Eminescu și Creangă au fost aceia care au înlăturat din scrisul lor particularitățile dialectale din cadrul consonantismului. Astfel, tradiția locală, începută de Varlaam și continuată, în mare parte, pînă aproape de a doua jumătate a veacului trecut, a luat sfîrșit.

Dealtminteri diferențierile fonetice în consonantism sînt și prea puține și prea recente, ca să se poată impune. Este

destul să observăm că palatalele provenite din labiale, n'au putut pătrunde în limba scrisă, din cauză că fenomenul respectiv s'a produs într'o vreme cînd prestigiul acestei limbi nu admitea inovaţii prea legate de o categorie socială, care nu participa cu nimic la realizarea valorilor culturale. Aceste fonetisme pot figura cel mult în dialog, atunci cînd se urmăreşte reliefarea stilului colectivităţii rurale, din anumite regiuni, în ceea ce are el mai caracteristic şi, deci, mai deosebit faţă de cel al oraşului.

Singurul fonetism consonantic care constitue o notă dintre cele mai specifice graiului moldovenesc, din punctul de vedere al expresivităţii temperamentale, este prezenţa spiranţelor *ś*, *ź* acolo unde graiul muntenesc are africatele *č*, *ǧ*. Dar, în cazul acesta, pronunţarea moldovenească este atît de particulară şi, deci, atît de deosebită de aceea a spirantelor munteneşti din aceeaşi catogorie, încît cu mare greutate poate fi imitată de cineva care nu este moldovean [1]). Afară de aceasta, consonantele, formînd scheletul cuvîntului, îi stabilesc şi menţin individualitatea ideală, care nu poate fi schimbată în elementele sale constitutive, mai ales atunci cînd e vorba de limba scrisă. Dacă am încerca să transcriem fonetismul moldovenesc cu spirantă în loc de africată, s'ar naşte confuzii care nu s'ar putea înlătura decît printr'un efort din partea cetitorului neprevenit. De exemplu, în propoziţia : *Şi maĭ faşĭ*, un cetitor muntean ar confunda,

1) Greutatea Munteanului de a pronunţa spirantele moldoveneşti provenite din africatele *č*, *ǧ*, se explică prin faptul că aceste spirante nu pot fi înglobate în categoria celor, aparent, identice cu ele, *ś*, *ź*. Măcar că sîntem obişnuiţi să definim o africată ca ocluzivă + spiranta omorgană, cu articulaţie combinată în aceeaşi silabă (M. Grammont, *Traité de Phonétique*, p. 105, 107) totuşi, în realitate, avem a face cu o articulaţie specială, la care nici ocluziunea şi nici punctul de apropiere a limbii faţă de palat nu sînt aceleaşi ca la oclusivele sau spirantele componente. La *č*, de exemplu, punctul de articulaţie este mai posterior decît la *t* şi mai anterior decît la *š* (această anterioritate explică timbrul de *i* al africatei), iar ocluziunea mai slabă decît la *t* şi mai apropiată decît la *š*. Cînd spaţiul articulatoric se măreşte, cînd, adică, africata îşi pierde, în parte, caracterul ei de „mi-ocluzivă", spiranta care rămîne păstrează însă toate celelalte caractere ale africatei, din care a provenit. Ure, chea Munteanului, nedeprinsă cu asemenea sunet, îl percepe sau ca simplu *š* pronunţînd pe mold. *śere* (cere) cu *š* ca în *ušeza*, sau ca *ś*.

la prima vedere, pe *şi (ce)* cu *şi* (conjuncţie) şi, astfel, s'ar diminua mult şi impresia de moliciune, singura pe care scriitorul a urmărit s'o provoace.

Chiar din punctul de vedere al expresivităţii temperamentale, consonantele nu prezintă aceeaşi valoare ca vocalele, pentrucă nu ele sînt acelea care crează relieful sonor al cuvîntului. Această constatare se impune cu atît mai mult, cu cît, în cadrul cercetării de faţă, luăm în considerare în chip comparativ cuvintele din aceeaşi limbă, care, în structura lor, constituită mai ales de aceleaşi consonante, nu se deosebesc prea mult dela un graiu la altul. In felul acesta, numai elementele vocalice pot să diferenţieze modalităţile de expresie şi numai în măsura în care ele nu alterează raportul constant stabilit între conţinut şi formă [1]). Intre fonetismul *lase* din graiul muntenesc şi *lesĭ* din cel moldovenesc, deosebirea de expresivitate este creată de vocalism, care, în primul caz, din cauza amplitudinii mai mari a vocalei *a* faţă de *e* şi a lui *e* faţă de *i*, aparţine unei alte modalităţi temperamentale, opuse celei moldoveneşti. Rolul vocalelor în accentuarea diferenţierii de expresivitate este şi mai reliefat cînd acestea urmează după ocluzive, a căror forţă explozivă creşte sau se micşorează după cum spaţiul lăsat disponibil de apertura vocalei următoare este mai mare sau mai mic. Astfel, măcar că nu s'a schimbat nimic din structura consonantică, altă impresie ne-o face prepoziţia *dela*, în fonetismul muntenesc, impus limbii literare, şi alta *dila*, aşa cum se pronunţă în cea mai mare parte a graiului moldovenesc, pentrucă, în primul caz, «duritatea» consoanei *d* este mai reliefată prin faptul că explozia se efectuiază pe un spaţiu mai larg decît acela lăsat liber de vocala *i*. Acest lucru se observă mai bine în vers, unde accentul ritmic scoate şi mai mult în evidenţă amplitudinea anumitor vocale.

1) Poate din cauza aceasta scriitorii moldoveni au evitat întrebuinţarea fonetismului dialectal, în care *ĕă* este redus la *é*, la imperfectul verbelor de a 2-a conjugare, căci, în unele cazuri, s'ar fi născut confuzia cu prezentul (v. mai sus, p. 437). Astfel o formă ca *avem* poate fi interpretată în limba scrisă şi ca prezent şi ca imperfect.

11. Datorită restricţiilor impuse de tradiţia tot mai puternică a limbii scrise, în care fonetismele munteneşti, din cauze uşor de explicat, au precădere faţă de cele moldoveneşti, contribuţia acestora din urmă este, în momentul de faţă, mult mai restrînsă ca în trecut. Totuşi cele cîteva fonetisme dialectale puse în valoare de Eminescu şi Creangă, aduc un însemnat spor de expresivitate prin accentuarea reliefului sonor caracteristic limbii romîne.

Această concluzie este, parţial, în acord cu cele constatate de Dimitrie Macrea, în urma utilizării metodei statistice în ceeace priveşte stabilirea repartiţiei fonemelor în limba romînă: „Vocalele noastre cele mai frecvente sînt: *e*, fonem închis şi de o putere fonică submijlocie, şi *i*, fonem şi mai închis şi de cea mai mică putere fonică dintre vocale. Tot aici, ca avînd slabă putere fonică, trebue să adăugăm pe celălalt fonem închis al nostru, pe *u*, şi tot aici pe *â* (*î*). Dacă mai adăugăm şi diftongii şi triftongii conţinînd aceste foneme, fonemele vocalice închise şi de mică putere fonică ne dau un total de 29.46% pentru limba modernă şi de 29.97% pentru limba veche. Vocalele deschise şi cu mare putere fonică *a*, *o*, *ă* la un loc cu diftongii şi triftongii care au aceste trei vocale, ne dau un total de abia 17.34% pentru limba modernă şi de 18.29% pentru limba veche. Predominante ca frecvenţă în vocalismul romînesc sînt deci fonemele mai închise, mai ascuţite, de putere fonică mai redusă, care nu sînt cele mai apte pentru marea oratorie, dar sînt cele mai potrivite, prin timbrul şi prin fonia lor mai de surdină, pentru exprimarea unei fine sensibilităţi" (*Frecvenţa fonemelor în limba romînă* în *Dacoromania*, X. p. I, p. 47).

Desigur că procentajul de frecvenţă a fonemelor, stabilit de Macrea cu atîta minuţiozitate, reprezintă numai în parte realitatea fonetismului romînesc, atunci cînd e vorba să-i aflăm valorile de expresivitate sonoră [1]). Dealtmin-

1) Iată procentajul obţinut de Macrea pentru vocale: *a* 5.97%, *aĭ* 0.36%, *aŭ* 0.12%, *ă* 5.27%, *ăĭ* 0.15%, *ăŭ* 0.03%, *â* (*î*) 2.30%, *ăĭ* 0.03%, *e* 10.14, *ea* 1.50%, *eă* 0.03%, *ei* 0.21%, *eo* 0.03, *eŭ* 0.24%, *i* 6.52%, *i* final afon 1.13%, *ia* 0.34%, *ie* 0.45%, *ii* 0.03%, *iu* 0.43%, *o* 2.66%, *oa* 0.67%, *oi* 0.06%, *u* 5.82%, *uă* 0.15%, *ui* 0,46%. Acest procentaj este valabil pentru limba actuală. Diferenţele faţă de limba veche sînt prea mici, ca să le mai reproducem. Pentru obţinerea acestor cifre, Macrea a procedat în felul următor: A luat cîte una din operele scriitorilor: Eminescu, Creangă, Sadoveanu (*Hanu-Ancuţei*), toţi trei Moldoveni; Ispirescu, Caragiale (*Opere* ed. Zarifopol, vol. I), Brătescu-Voineşti (*Niculăiţă Mînciună*), Arghezi (*Cuvinte potrivite*), toţi patru Munteni; Agîrbiceanu (*Legea trupului*) şi Blaga (*La curţile dorului*), amîndoi ardeleni; două colecţii de poezii populare: Iarnik-Bîrseanu (*Doine şi strigături din Ardeal*) şi Hodoş (*Poezii populare din Ardeal*). Dela pagina 67 a fiecăreia din aceste opere a numărat toate fonemele din primele 70 de cuvinte. La un total de 770 de cuvinte, a obţinut un total de 3266 de foneme, calculînd apoi media de frecvenţă a fiecăruia dintre foneme. La fel a procedat şi cu textele vechi.

teri şi Macrea şi-a dat samă că metoda statistică este cel puţin unilaterală, însă s'a mărginit numai să menţioneze acest lucru în nota 1 dela p. 39: „Desigur, fonia unei limbi este în foarte mare măsură şi chestiune de accent (dinamic şi melodic). Noi ne vom mărgini deocamdată la cîteva consideraţii pe care le putem face pe baza statisticei noastre în privinţa foniei limbii romîne, fără să intrăm şi în chestiunea accentului şi a melodiei".

Intr'adevăr, metoda statistică, prin faptul că pune diferitele foneme pe acelaşi plan, cercetîndu-le frecvenţa independent de poziţia lor în cuvînt, care poate să le mărească sau să le micşoreze amplitudinea, după felul combinării articulaţiilor, nu este în stare să ne dea o imagine precisă a funcţiei lor în ierarhia modalităţilor de expresie lingvistică.

Acestei metode trebue să i se adauge apoi anumite judecăţi de valoare, stabilindu-se astfel locul diferitelor foneme, după cum ele constitue sau nu specificul care crează elementul de diferenţiere al limbii romîne faţă de celelalte limbi (în special de cele romanice). Astfel, măcar că vocala *î* are un procentaj de numai 2.36% faţă de 5.97% al lui *a*, totuşi acest fonem ocupă un loc mult mai important, din cauza expresivităţii lui specifice. Ceeace impresionează pe un străin care aude vorbindu-se romîneşte, este tocmai prezenţa acestei vocale, iar nu frecvenţa ei, mai mare sau mai mică, în raport cu celelalte foneme. Aceaşi impresie puternică de ceva cu totul particular, o lasă şi *ĭ*

final afon, care, după statistica lui Macrea, are procentajul foarte redus de 1.13%. Numai după ce limba romînă începe a fi cunoscută, cînd, adică, diferitele cuvinte se individualizează din punctul de vedere al înţelesului şi al funcţiei sintactice, detaşîndu-se din linia de continuitate sonoră, în care, la început, ele au fost înglobate de urechea străinului, se naşte conştiinţa legăturii dintre conţinut şi formă, aceasta din urmă căpătînd expresivitate lingvistică.

Metoda statistică, adoptată de Macrea pentru stabilirea raportului de frecvenţă a fonemelor, a creat iluzia unor rezultate cu valoare obiectivă. Dacă pînă acum exista măcar bănuiala amestecului unui subiectivism impresionist atunci cînd se încerca emiterea judecăţilor estetice, în ceeace priveşte „eufonia" cutărei limbi în comparaţie cu altele, de data aceasta asemenea aprecieri, făcute în special de lingvişti, au pretenţia unei stricte obiectivităţi, bazate pe o metodă, care prezintă toată aparenţa stringenţei ştiinţifice [1]).

In realitate, însă, nu s'au putut stabili, pînă în momentul de faţă, elementele obiective care constituesc „eufonia" unei limbi şi nu credem că ele se vor descoperi vre-

1) In cap. IV (*Eufonia*) al lucrării sale, *Limba romînă*, vol. I, Sextil Puşcariu îşi dă samă că asemenea aprecieri de natură estetică nu pot avea valabilitate generală: „*Armonios* şi *frumos* sînt noţiuni subiective. Celor mai mulţi li se pare că limba lor maternă e cea mai frumoasă. Deprinderea cu sunetele şi anumite legături sufleteşti aduc în mod firesc cu sine asemenea aprecieri". Totuşi, chiar la începutul capitolului respectiv, cade în greşala formulării unor judecăţi subiective: „Dacă un German ar zice: *Die zeit vergeht und schweigt*, sau un Francez: *Le temps passe et se tait*, desigur că nu ar izbuti să evoce cu atîta plasticitate trecerea impasibilă a vremii, care nu ţine samă de aşteptările şi dorinţele omeneşti, ca acel *Vremea trece şi tace*, prin care Romînul exprimă, cu echivalentele limbii sale, aceeaşi idee. Repetarea grupului consonantic iniţial (consonantă + *r*) urmat de *e* (*vremea trece*) pentruca sfîrşitul celor două cuvinte următoare să fie reluat (*trece* şi *tace*) sînt mijloace formale care măresc în mod considerabil puterea evocativă a cuvintelor". Această analiză, ca şi celelalte asemănătoare, ar fi căpătat oarecare valabilitate, dacă ar fi fost făcută de un German sau Francez. Altminteri „puterea evocativă" nu poate fi simţită decît de cunoscătorii limbii romîne, singurii pentru care există o legătură organică între conţinutul cuvintelor şi fonetismul respectiv. Măcar că Puşcariu mărturiseşte că e „foarte greu de precizat în ce consistă eufonia unei limbi", totuşi are convingerea că „există unele elemente obiective de apreciere, care rezultă din statistica frecvenţei relative a sunetelor", primind, astfel, fără rezerve, metoda lui Macrea.

odată. Acest scepticism se întemeiază pe simpla constatare că judecăţile noastre, etichetate cu obişnuitele calificative „frumos", „urît", „armonios", etc., pe care le aplicăm diferitelor foneme, sînt înşelătoare, pentrucă nu izvorăsc din considerarea unor valori specifice creaţiei artistice, ci ele constituesc naive transpoziţii într'un domeniu cu totul străin fenomenului estetic. Palatala *k'*, de exemplu, din cuvîntul *k'ept*, nu e mai puţin „frumoasă" decît aceea din cuvîntul *keie*, iar, dacă ea nu s'a impus limbii comune, acest lucru nu se datoreşte unei defavorabile aprecieri de natură pur estetică, ci unei judecăţi în care intră, în mare măsură, consideraţii de ordin social.

In felul acesta, metoda statistică poate fi rodnică numai întrucît, — complectată cu o ierarhizare a fonemelor prin încadrarea lor în tendinţele specifice, ne ajută să lămurim modalităţile de expresivitate temperamentală, manifestate pe terenul fonetic.

Desigur că aceste modalităţi, cuprinse în fonetism, se relevează cu atît mai clar şi mai imediat, cu cît cunoaştem mai bine limba respectivă, cu cît, adică, putem pătrunde raportul dintre conţinutul psihic şi forma lui de expresie. Altminteri sîntem dispuşi să generalizăm o simplă impresie auditivă, căreia îi acordăm o valoare autonomă, alunecînd astfel pe panta unui estetism lingvistic lipsit de orice fel de semnificaţie.

Raportul dintre conţinut şi formă, variabil după categoriile gramaticale, face ca acelaşi fonem să nu aibă întotdeauna aceeaşi intensitate a expresivităţii. Şi din acest punct de vedere metoda statistică este unilaterală, deoarece ea consideră fiecare fonem în chip izolat, independent de cuvîntul în care se integrează şi de care nu poate fi separat. Astfel diftongul *ea* (*ia*), cu procentul redus de numai 1.55%, după statistica lui Macrea, ocupă un loc principal, atunci cînd el are, de exemplu, înţelesul persoanei a treia a conjunctivului prezent dela verbul *lua* (*să ia*), mai ales dacă îl punem alături, pentru o mai pregnantă diferenţiere expresivă, de corespondentul său moldovenesc *să ieie*. Rămîne însă indiferent în cazurile în care el este mai mult rezultatul unui proces fiziologic, unde, deci, constitue mai puţin o modali-

tate de expresie temperamentală (subst. *nuĭaua*, adv. *ĭără*, verb. *lĕágă*, etc.).

Expresivitatea mai mare sau mai mică a unui fonem este în funcţie de conţinutul afectiv mai intens sau mai puţin intens al cuvîntului respectiv. Astfel, într'un context, nu proporţia numerică a fonemelor hotărăşte dominanta sonoră, ci accentul psihologic, care poate să reliefeze un fonem, indiferent de frecvenţa lui. Acest lucru se poate observa mai ales în vers, unde, pe lîngă accentele principale şi secundare, impuse de structura ritmică, intervine şi accentul psihologic, scoţînd în evidenţă, pe primul plan, un anumit cuvînt, al cărui fonetism devine, în chipul acesta, dominant. Fonemul respectiv poate să primească sau nu sprijinul celorlalte foneme, după cum poetul are, într'o măsură mai mare sau mai mică, simţul armoniei sonore.

O astfel de armonie, creată prin prezenţa fonetismului muntenesc *tăiát*, se găseşte în versul lui Eminescu :

Un chip tăiat de daltă, deapururi adorat.
(*Apari să dai lumină*)

Bogatul conţinut afectiv al terminului *adorat*, care constituie dominanta psihologică a contextului, face ca şi fonetismul lui, în care se reliefează vocala *a*, să aibă o mai mare putere sugestivă. In felul acesta, fonemul devine expresiv, iar această expresivitate este şi mai mult pusă în valoare prin faptul că, în primul emistih, terminul principal, *tăiat*, cuprinde aceeaşi vocală. Desigur că şi *á* din *dáltă* contribue la desăvîrşirea armoniei sonore a versului, dar numai în măsura în care terminul se integrează în această armonie. Altminteri, detaşat din context şi privit în chip izolat, acest cuvînt este indiferent din punctul de vedere al expresivităţii [1]). Numai în limitele acestor observaţii restrictive, pot fi valabile cele afirmate de M. Grammont în *Le vers*

1) Trebue să rectificăm analiza versului citat mai sus, din *Apari să dai lumină*, pe care am făcut o în articolul *Forme dialectale în poezia lui Eminescu*, în sensul celor stabilite în acest paragraf, anume că sonoritatea unui cuvînt devine expresivă întrucît ea este legată de un anumit conţinut afectiv, care, la rîndul său, îşi poteţializează expresivitatea prin integrarea lui într'un context. In vremea cînd am scris acel articol, eram prins prea mult în mirajul unei „euforii" absolute, datorită influenţei lingviştilor-estetizanţi, în frunte cu M. Grammont.

français, p. 269: „...les voyelles graves et particulièrement les éclatantes... conviennent à la description d'un objet ou d'un personnage ou d'une scène grande, majesteuse, suscitant l'admiration".

Cînd însă terminul principal are ca dominantă sonoră vocala *e*, Eminescu recurge la forma dialectului moldovenesc :

Pe un jilţ *tăiet* în stîncă stă ţapân, palid, *drept*
(*Strigoii*)

După cum se poate uşor constata, dominanta sonoră a acestui vers nu este creată nici de proporţia frecvenţei fonemelor vocalice şi nici de plenitudinea lor, mai mare sau mai mică, ci de cei doi termini, *tăiet* şi *drept*, în special, de cel de al doilea, care cere ca primul să aibă forma fonetismului moldovenesc, pentru a-şi reliefa şi mai bine valoarea sa sugestivă, în conturarea imaginei statuare a bătrînului mag. Astfel, măcar că vocala *e* are o mai mică amplitudine decît *a*, totuşi terminul *drept* este acela care impune versului dominanta sonoră, tocmai din cauza poziţiei sale în rimă, determinată de faptul că el constitue punctul culminant al enumărării : *ţapân, palid, drept*.

Mai greu se pot stabili asemenea dominante în proza scrisă, din cauza neregularităţii accentelor ritmice. Dar şi aici există o gradaţie psihologică a membrelor frazei, prin care se crează relieful sonor al contextului respectiv. Şi în cazul acesta nu frecvenţa hotăreşte, pînă la urmă, predominarea unui fonem sau altul, ci cuvintele, care, printr'un fonetism sau altul, exprimă mai direct modalitatea reacţiei temperamentale.

Din punctul acesta de vedere se poate face o ierarhizare a categoriilor gramaticale, după cum ele sînt mai mult sau mai puţin legate de un anumit conţinut afectiv.

Este natural ca, într'o frază, verbul să constitue dominanta psihologică, deoarece acesta introduce fenomenul nou care schimbă raporturile stabile dintre lucruri. „Il n'y a que le nouveau, l'extraordinaire, le changement et le mouvement qui nous intéressent à la longue. C'est ainsi que le verbe devient le moment principal dans la phrase". (J. van Ginneken, *Principes de linguistique psychologique*, Paris 1907,

p. 74). Observaţia aceasta este cu atît mai valabilă cu cît luăm în considerare acele timpuri şi mai ales moduri verbale care exprimă reacţiunea noastră în faţa acestor schimbări. Iată de ce fonetismul moldovenesc s'a impus mai ales la formele conjunctivului. Şi astăzi, cînd limba literară tinde spre o uniformizare fonetică, scriitorii cu simţul nuanţelor lingvistice, întrebuinţează paralel cele două forme dialectale, pe care, comparativ, le-am analizat mai sus.

Dar şi în cadrul timpurilor verbale, există o gradaţie a potenţialului afectiv. Intr'un studiu mai vechiu, consacrat fonetismului dialectal din opera lui Creangă, am căutat să explic de ce povestitorul moldovean respectă în special la formele imperfectului conjug. II, fonetismul impus de tradiţia limbii scrise: „Dintre toate timpurile trecute ale verbului, imperfectul este acela care exprimă, mai cu samă, continuitatea unei acţiuni sau a unei stări. In felul acesta elementele pe care le introduce în raporturile dintre substantive prezintă o mai mare stabilitate. Aceste elemente pot deveni constante şi, astfel, îmbogăţesc cunoaşterea unui substantiv, integrîndu-se statornic în conţinutul lui. Din cauza aceasta imperfectul posedă şi mai multă fixitate decît celelalte timpuri" [1]).

Aşa se explică faptul că, atît în opera lui Eminescu cît şi în aceea a lui Creangă, este respectată pretutindeni forma imperfectului, impusă de tradiţia limbii scrise. Astfel, nu găsim nicăiri forma *avé* pentru *aveá*. Dar fonetismul dialectal apare, în schimb, la viitorul indicativului: *oiu avé*, mai ales la Creangă. Acest lucru se datoreşte, în primul rînd, înţelesului modal pe care îl are viitorul în forma derivată din *voiu*, diferenţiată din punctul acesta de vedere de cele dialectale: munt. *o să am*, mold. *am să am*. „Prima formă, co-

1) Cităm un pasaj din Creangă pentru a se vedea mai lămurit cum imperfectul fixează anumite aspecte, dindu-le un caracter de permanenţă în conţinutul unui substantiv:

„Moş Nichifor era harabagiu. *Căruţa* lui, deşi *era ferecată* cu tee, cu curmee, însă *era o căruţă bună*, încăpătoare şi îndemânatică. Un poclit de rogojini *oprea* şi soarele şi ploaia de a răzbate în căruţa lui moş Nichifor. De inima căruţei *atîrna* păcorniţa cu feleştiocul şi posteuca, care se *izbeau* una de alta, cînd *mergea* căruţa şi *făceau* tronca-tranca, tronca-tranca. Iară în belciugul dela carimbul dedesupt, din stînga, *era anînată* o bârdiţă pentru felurite întîmplări".

mună ambelor dialecte, arată că acţiunea verbului se va petrece de acum înainte, şi totodată că înfăptuirea acţiunii nu este sigură: *oiu pleca* însemnează 'voiu pleca, dacă nu va interveni un motiv personal sau o cauză exterioară care să mă împiedice'. Altfel spus, 'nu sunt sigur că voiu pleca, fiindcă se pot ivi atîtea obstacole, care să mă oprească, dar, în momentul acesta, cînd vorbesc, am de gînd să plec. Aşa dar, pe lîngă noţiunea de viitor, pur temporală, această formă verbală exprimă şi o noţiune modală, adică o atitudine personală a subiectului vorbitor, faţă de acţiunea respectivă. Nuanţa modală s'a ivit, desigur, ulterior, totuşi, cu vremea, ea a ajuns să predomine şi astăzi *oiu pleca* este simţit mai mult ca un mod (modul posibilităţii, al îndoielii, etc.) decât ca un timp". (Iorgu Iordan, *Stilistica limbii romîne*, Bucureşti 1944, p. 164). Este natural ca forma moldovenească terminată în vocala închisă *e* să exprime mai bine decât cea muntenească, terminată în *ĕá*, incertitudinea care izvorăşte fie din lipsa de interes sau de orientare în lumea exterioară, fie dintr'o voinţă comprimată printr'o inhibiţie prea puternică, amândouă caracteristice temperamentului introvertit.

Alături de verb se situează adjectivul, ca determinant al substantivului sau în funcţie adverbială. Adjectivul, prin faptul că simbolizează elementele care constituesc individualitatea diferenţială a lucrurilor sau a fiinţelor, are mai multă expresivitate fonetică decît substantivul, rezultat al facultăţii noastre de abstractizare. Acum ne explicăm dece Eminescu, atunci cînd a exprimat starea de izolare, raportată la experienţa personală dintr'un anumit moment şi într'un anumit cadru, a preferat fonetismul moldovenesc în structura adjectivului *singur*. Desigur că şi substantivul poate fi particularizat prin îmbogăţirea conţinutului cu elemente luate din viaţa individuală. Aceste cazuri sînt, însă, mai greu de hotărît, mai ales la un poet căruia sistemul ortografic al timpului nu-i oferea mijloacele necesare pentru transcrierea exactă a fonetismului dialectal, în care vocala *i* joacă un rol atît de important. Din cauza aceasta, măcar că am fi dispuşi să bănuim existenţa fonetismului moldovenesc în subst. *singurătate* din versul: *Ci eu voiu fi pământ*—

In singurătate-mi, totuşi nu avem dreptul să afirămăm acest lucru cu aceeaşi certitudine cu care am propus forma dialectală acolo unde ea este exprimată prin adjectiv: *Departe sînt de tine şi singur lîngă foc...*

Ca şi substantivul, avînd o funcţie gramaticală aproape identică, infinitivul este sărac în conţinut afectiv şi, deci, indiferent din punctul de vedere al expresivităţii sonore. In aceeaşi situaţie se găsesc şi celelalte categorii gramaticale, mai ales acele care servesc pentru a stabili raporturile dintre diferitele membre ale propoziţiei sau frazei. Toate aceste forme pot, însă, prin fonetismul lor, să realizeze o armonie sonoră, reliefînd şi mai mult expresivitatea terminului dominant.

(12) Evoluţia limbii noastre literare a fost determinată, în mare parte, de anumiţi factori sociali şi politici, care au impus fonetismul graiului muntenesc, bine înţeles cu unele importante restricţii, datorite mai ales tradiţiei textelor tipărite în Moldova, în epoca de înflorire culturală din secolul XVII. Viaţa politică cu mult mai activă în Muntenia, chiar dela începutul veacului trecut, din cauza existenţei unei clase mijlocii revoluţionare, a pus în valoare, prin desvoltarea genului oratoric, un anumit dinamism temperamental, care şi a găsit, cum era şi natural, cea mai potrivită expresie în sonoritatea mai amplă a fonetismului muntenesc [1]). Din cauza aceasta, limba comună vorbită în Muntenia a căpătat cu vremea un puternic prestigiu social, datorită căruia chiar cei mai îndărătnici Moldoveni au fost nevoiţi, pînă la urmă, să renunţe la rostirea molcomă a graiului lor, atunci cînd

1) Şi din punctul acesta de vedere concluzia lui Macrea, — după care limba română, din cauza predominării fonemelor mai închise, mai ascuţite, de putere fonică mai redusă, nu este aptă pentru marea oratorie, nu poate fi acceptată ca un adevăr general valabil. In cazul de faţă, realităţile istorice, aşa cum apar ele în diferite stadii ale evoluţii sociale şi culturale, confirmă rezultatele căpătate prin întrebuinţarea metodei comparative în cercetarea expresivităţii lingvistice a acelor două principale graiuri ale dialectului dacoromînesc. Pe terenul atît de puţin sigur al aprecierilor estetice, orice constatare trebue să aibă un caracter de relaţie, altminteri cădem în greşala generalizării unei simple impresii personale. Astfel, pentru Moldoveni, fonetismul muntenesc prezintă un caracter de siguranţă aproape ostentativă din cauza prezenţei vocalelor *u* şi *e*, acolo unde graiul moldovenesc are *î* şi *i*.

voiau «să se afirme» în diferitele ramuri de activitate publică. Fenomenul acesta de adaptare continuă să se manifeste şi astăzi, contribuind în mare măsură la uniformizarea limbii comune, în aspectul ei fonetic. Desigur că limba literară şi, în special, cea artistică, mai legată de creaţia individuală, au fost un timp refractare acestei uniformizări. Şi astăzi se mai află la acei poeţi moldoveni, care prezintă o configuraţie temperamentală mai apropiată de tipul introvertit, unele fonetisme dialectale dintre acele întîlnite atît de des în poezia lui Eminescu sau în proza lui Creangă. Dar şi acestea vor dispărea cu vremea, rămînînd ca ceeace constitue caracteristicele dominante ale temperamentului moldovenesc să-şi găsească expresia stilistică mai ales într'o anumită structură a frazei, cum, dealtminteri, ea se şi găseşte la M. Sadoveanu.

Gr. Scorpan

NOŢIUNEA „FEMEIE STRICATĂ" ŞI TERMINOLOGIA ANIMALĂ.

Cu toate că au existat, în limba noastră, de multă vreme, preocupări în legătură cu argotul [1]), ele n'au căpătat un caracter ştiinţific decît odată cu apariţia cărţii lui I. Iordan, *Introducere în studiul limbilor romanice*, Iaşi, 1932. Dela discuţia pe care o face directorul nostru la p. 410-433, asupra şi în jurul argotului aveau să plece, în studiile lor, o serie de cercetători

1) Cfr., printre altele, calendarele lui N. T. Orăşeanu, apoi G. Baronzi, *Limba romînă şi tradiţiunile ei*, Brăila 1872; *Calendarul Kikirezului* (mai ales anul 1897 !); I. A. Candrea, *Poreclele la Romîni*, Bucureşti 1895, etc. Vor trebui, deasemenea, utilizate, cu toată atenţia, numeroasele articole publicate în *Adevărul literar şi artistic*, începînd cu anii 1922-1923. De altfel, cu cît ne apropiem mai mult de vremea noastră argotul îşi face loc în literatură şi, în felul acesta, pierde, citeodată, caracterul de limbă specială şi devine bun comun. Pe lîngă scriitorii I. Peltz, G. M. Zamfirescu, L. Rebreanu, A. de Herz, Ion Iovescu şi Stoian Gh. Tudor pe care-i citează şi Al. V. Dobrescu, *Argotul*, Bucureşti 1938, p. 78, mai trebuesc pomeniţi, printre alţii, Al. O. Teodoreanu, I. Minulescu, T. Arghezi, C. Ardeleanu, H. Papadat-Bengescu, Panait Istrati, H. Bonciu, Ury Benador, N. D. Cocea, Tudor Teodorescu-Branişte, Geo Bogza (în poezie, nu în proză !), Neagu Rădu-

care şi-au publicat contribuţiile mai ales în acest *Buletin* [1]) în *Dacoromania*, [2]) în *Bulletin linguistique*, [3]) în *Grai şi suflet* [4]) sau în broşuri aparte [5]).

Iordan însuşi va relua problema fie subt forme speciale ca în *Buletinul I*, p. 137-144, unde discută cuvîntul *damă* [6]), fie subt aspectul ei general, mai întîiu în *Limba română actuală*, Iaşi 1943, p. 489-500, şi, ceva mai tîrziu, în *Stilistica limbii române*, Bucureşti 1944, p. 337-341.

Pentrucă, în rîndurile ce urmează, nu dău decît un fragment, neînsemnat, dintr'o lucrare mai mare, voiu lăsa la o parte atît consideraţiile de natură generală, pentru care trimit pe cititor la bibliografia amintită, cît şi unele amănunte, cu atît mai mult cu cît lucrarea a fost întreruptă în mai multe rînduri, din cauza evenimentelor prin care am trecut, şi n'am reuşit să pun o ordine în tot acest material nici pînă azi. Unele fişe s'au pierdut şi ele au trebuit refăcute, cu ce trudă ştie numai acela care a fost pus în situaţia să refacă un lucru, dela început, tocmai în momentul în care i se părea că el se apropie de sfîrşit.

Capitolul acesta, cu material provenit din terminologia

lescu, Camil Petrescu, Cezar Petrescu, N. Crevedia, T. Rîşcanu, M. Sevastos, C. Stere şi, mai ales, Matei I. Caragiale, care în *Craii de Curtea Veche* realizează, şi subt aspect lingvistic, o adevărată capodoperă.

1) P. Ciureanu, II, p. 203-207; Val. Gr. Chelaru, IV, p. 102-131; Gh. AGavriloaei, IV, p. 137-150; C. Armeanu, IV, p. 131-137 şi V, p. 185-194; Leo Spitzer, V, p. 183-185; D. Florea-Rarişte, V, p. 194-229; G. M. Dragoş, V, p. 237-263 şi IX, p. 87-115, M. L. Wagner, X, p. 1-34 şi 153-162.

2) Ştefan Paşca, VII, p. 163-167. (Material scos aproape în întregime din *Realitatea Ilustrată* şi *Ilustraţiunea Română*).

3) Al. Graur, II, p. 108-200, III, p. 185-186; IV, p. 196-200; V, p. 222-225; B-O. Unbegaun, IX, p. 103-106.

4) Al. Vasiliu, VII, p. 95-131.

5) Al. V. Dobrescu, *Argotul*, Bucureşti, 1938. Broşura lui V. Cota, *Argot-ul apaşilor. Dicţionarul limbii şmecherilor*, Bucureşti, f. a. (1936 ?) trebue lăsată la o parte întrucît autorul nu este lingvist şi, foarte probabil, n'a cunoscut cartea lui Iordan. Independent de cartea lui Iordan a putut lucra şi Mihai Pop autorul articolului *Contribuţiuni la studiul limbilor speciale din Cornova: Păsărească*, publicat în Arhiva pentru ştiinţă şi reforma socială, X (1932).

6) V. şi întregirile pe care le aduce la articolele unora dintre colaboratorii săi, în BPh, II, p. 208-212; IV, p. 150-204.

animală, mi-a fost sugerat de o notă a lui I. Iordan, publicată în *Bulletin linguistique* IX (1941), p. 59-60. Discutînd accepţiunea metaforică a cuvîntului *iapă* 'femme sensuelle, dépravée', el combate părerea lui M. L. Wagner, care susţinuse, în *Revista de filología española* XXI (1934), p. 230, n. 2, că asemenea cuvinte îşi au originea în verbe de felul lui *cabalgar* 'practicar el coito' şi pledează pentru o origine metaforică pe care o întăreşte cu exemple din alte limbi şi pe considerentul că „l'acte sexuel des animaux se déroule en plein jour, aux yeux de tous. C'est là qu'il faut chercher le terme de comparaison pour expliquer la métaphore" (p. 60).

Din fişele mele rezultă că amîndouă ipotezele pot fi susţinute. Majoritatea cuvintelor [*armăsăroaică, bestie, bibilică, bufniţă, căţea, cotarlă, coţoşmană, cuţuvrea, deşniţă, duloaică, găinuşă, haită, hăituşcă, hăituţă, iapă, maimuţă, puică, puicuţă, puiculiţă, pupăză, scroafă* (şi *scrofiţă !*), *ţifră* (cu varianta *ţofră !*), *ursoaică, vacă* (*cu lapte*), *viţlă, vijniţă*] pledează însă pentru teoria lui Iordan, teorie în sprijinul căreia mai vine literatura unor autori antici ca Ovidiu, Virgil, Dante, etc.

Scriitorii pomeniţi chiar acum, împrumutînd subiectul din mitologie, vorbesc de soţia lui Minos, îndrăgostită de un taur. [1]) Ovidiu în *Metamorfoze* [2], Virgil în *Eneida* [3]), iar Dante şi în *Infernul* [4]) şi în *Purgatoriul* [5]).

Tema avea să fie reluată de un modern, E. Armand, într'o carte celebră întitulată *Libertinage st prostitution* (Grandes prostituées et fameux libertins), Paris 1931, din care avem şi o „prelucrare" românească (: *Mari curtezane şi vestiţi*

1) „S'ascunse'n vacă Pasifeea".
„Ca taurul s alerge-a-i atinge dorul". (Purg. XXVI, v. 42).

2) VIII, v. 155.

3) VI, v. 24-26: Dragostea plină de scîrbă c'un taur se vede, şi biata
Scoasa din minţi Pasiphae, şi neamul de-amestec şi monstrul
Taur din Minos născut: un semn al scîrboaselor patimi.

4) XII, v. 11-13: Şi sus pe surpături, întins să zacă
Ruşinea Cretei, monstrul, sta pe brînci,
Scîrbosul zămislit în falsa vacă.

5) V. nota 1.

libertini. Expunere sexualistă a istoriei omeneşti) cu o prefaţă de Eugen Relgis. Legenda Minotaurului nu putea lipsi dintr'o asemenea carte şi iată ce citim la pagina 29 a ediţiei franceze: „Ses confidentes connaissaient les intentions de la reine. Tout fut préparé selon ses desirs. Pasiphaé s'introduisit dans la cachette, ses formes remplirent les vides de la vache imaginaire. Le taureau vint, flaira, mugit et se précipita sur l'animal qu'on lui présentait avec des yeux injectés de luxure... Une minute après, le taureau s'eloignait lentement, non sans retourner la tête vers la patiente. Ses confidentes accoururent pour délivrer Pasiphaé. Celle-ci reparut toute heureuse à la lumière du jour, s'écriant d'un ton d'admiration: — Pour sûr, c'est un taureau".

Literatura noastră, care n'a avut o Pasifaea, are totuşi exemple care sprijină, şi ele, teoria lui Iordan: „Ghemuită subt plapoma mea şi ţinîndu-mi răsuflarea, îl vedeam intrînd în toiul nopţii, om voinic, înalt, mustăcios, oacheş, cu sprîncenele încruntate, cu pălăria pe o ureche. Mama îl aştepta, cu fripturi reci şi sticle de vin pe masă, după ce făcuse curăţenie peste tot. Îi sărea ca o veveriţă de gît şi-l muşca pînă la sînge. El scotea întîiul urlet, o muşca şi o făcea să urle la rîndul ei. Asta era bună-seara lor, îmbrăţişarea lor de bun venit. Îmi aduc aminte că, după liberarea mea, am observat mai multă gingăşie în dragostea dintre tauri şi vaci.

Părinţii mei aveau de altfel ceva din frumuseţea şi firescul acestor vite şi din lipsa lor de ruşine.

In timpul chefului, erau sinceri ca porcii în felul lor dobitocesc de a mesteca bucatele. Apoi, pe măsură ce vinul li se urca la cap, ochii li se rotunjeau, se holbau şi sclipeau, umezi, ca aceia ai vitelor în fierbinţeală. Era într'adevăr frumos să-i vezi, cu atît mai mult că în Iulie ca şi în Decembrie, aveau obiceiul să se despoie, ceace-mi făcea mare plăcere, căci trupurile lor sculpturale erau plăcute în cele mai mici mişcări ale lor.

Toate acestea erau simple, plăcute, desfătătoare, iar eu făceam minuni de şiretenie ca să nu fiu prinsă spionîndu-i, deşi ei nu mă supraveghiau niciodată.

După chef se făceau mai puţin simpli şi mult mai gălăgioşi, cînd, ca doi cocoşi semeţi, se asvîrleau unul asupra celuilalt ca să se muşte, alergau prin toată odaia, răsturnau lucrurile şi scaunele şi se sileau care mai de care să muşte fără a fi muşcat (dar cred că plăcerea lor era aceeaş şi într'un caz şi într'altul). Totuşi, cînd dînsa avea mai multe neizbînzi în şir şi protivnicul ei o muşca una după alta, era atît de furioasă încît m'aşteptam s'o văd înnebunind. De aceea, după aceste înfrîngeri, muşcătura ei era şi mai grozavă. Atunci, el răcnia, cu gîtul întins, ca un taur, apoi o ridica şi o plimba în braţe de alungul şi latul odăii. Singura clipă cînd îi iubeam din inimă era cînd îi vedeam atît de frumoşi, atît de mlădioşi, atît de bine făcuţi, el, cu coama creaţă, ea, cu părul despletit, amîndoi cu pielea acoperită de zeci de vînătăi ovale arătînd semnele dinţilor". (Ist. Ne., 85-87).

* * *

Iată, acum, şi exemplele care îndreptăţesc susţinerile ui M. L. Wagner: *cotociloaie, d'ériţă* [1], *goniţă* [2], *minziţa* [3], *mirliţă, puiţă, puielniţă* [4].

Unele dintre cuvintele acestea se întîlnesc şi în alte limbi, dela cele ale popoarelor vecine cu noi pînă la cele mai îndepărtate. La publicarea întregii lucrări voiu arăta amănunţit lucrul acesta. Pînă atunci mă mulţumesc să fac o singură remarcă de natură generală: In terminologia referitoare la viaţa animalelor sau, mai bine spus, atunci cînd termenii din acest domeniu trec în viaţa oamenilor, cuvintele care exprimă femininul sînt mai 'tari' decît corespunzătoarele lor masculine: *vaca* e mai murdară şi mai proastă decît *boul; oaia* mai neajutorată decît *berbecul; capra* mai nebună, mai 'sărită' decît *ţapul; scroafa* mai decăzută decît

1) Dacă nu ne găsim, cumva, în faţa unui derivat din *d'er*, întocmai ca la *deşniţă* | < ung. *disno* 'porc').

2) Asupra acestuia poate fi, deasemenea, discuţie.

3) Verbul *a se minzi*, întîlnit la Cihac, I, p. 157, este tradus prin *être en chaleur (des juments)*.

4) Pot fi citate aici şi exemple de felul următoarelor: *desfetită, întinzătură*, etc., deşi nu sînt din domeniul terminologiei animale, la care aş mai adăuga: *coardă, curfulniţă, fatătură, fulerniţă, futişcă, fulniţă, iobniţă, regulată, rupită, sîlită, trasă*, etc, toate derivate dela verbe.

porcul care-i, mai ales, murdar sau beat; *cățeaua* mai stricată decît *cinele*, etc. Inferioritatea aceasta, în care sînt puse femininele, se datorește, poate, faptului că bărbații sînt aceia care mînuesc, în mod obișnuit, această terminologie și, fără să-și deie seama, se protejează. Iată acum materialul [1]).

1) Dau, mai intîiu, o listă de prescurtări:

AAF: *Anuarul Arhivei de Folklor*, șase volume. Buc. Imprimeria Națională, 1932—1942.

ACP: Aureliu Candrea, *Poreclele la Romîni*. București 1895.

ADTA: Ardeleanu, C., *Diplomatul, tăbăcarul și actrița*. București, Cartea Românească, 1928.

Al DA: Al. V. Dobrescu, *Argotul*, București, „Oficiul de librărie", 1938.

APP: V. Alecsandri, Poezii populare. București, Tipografiile „Române Unite".

BB: H. Bonciu, *Bagaj*, București, „Universala" Alcalay, f. a.

BBCB: Pr. I. Birlea, *Balade, Colinde și Bocete din Maramureș*, I, București, Ed. Casei Școalelor, 1924.

BL: *Bulletin linguistique* publié par A. Rosetti, București 1933—1944.

B Og.: Pearl S. Buck, *Oțelul*, București, Ed. Adevărul. f. a. (1936).

BPh: *Buletinul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide"*, Iași 1934—1943.

BT: Al. Bilciurescu-M. Toneghin, *Doamna Casanova*, București, „Cugetarea", f. a.

CA: Candrea-Adamescu. *Dicționar enciclopedic ilustrat*. București, „Cartea Românească", f. a. (1931).

CAA: V. Cota, *Argotul Apașilor*. Dicționarul limbii șmecherilor. București, f. a. (1936).

CAS: George Coșbuc, *Antologie Sanscrită*. (Biblioteca pentru toți).

CBS: N. Crevedia, *Bulgări și stele*, București, Cartea Românească, 1934

CC: Eusebiu Camilar, *Cordun*. Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1942.

CDCC: Ion Călugăru, *Dela cinci pînă la cinci*. București „Vremea", f. a. (1936 ?).

CP: George Coșbuc, *Parmeno*. comedie în 5 acte de Publiu Terentiu Africanul. Traducere de — București, Socec, 1908 (Biblioteca Românească nr. 29—30).

CPG: Petre Coman, *Glosar dialectal*. Imprimeria Națională, București, 1939.

DA: *Academia Română*. Dicționarul limbii române.

DAd: Romulus Dianu, *Adorata*. București, Națională Ciornei, f. a.

Div. Pers.: Mihail Sadoveanu, *Divanul Persian*, București, Cartea Românească, 1943.

Dr.: *Dacoromania*, (zece volume). Buletinul „Muzeului limbii române" Cluj „Ardealul", apoi București, Cartea Românească; Imprimeria Națională, 1921—1943.

TAC: Ion Th. Florescu, *Amantele Criminalilor. Studiu de psiho-criminologie*. București, Tipografia Universitară, 1908.

F. Cioc.: N. Filimon, *Ciocoii vechi și noui sau ce naște din pisică șoareci mănîncă*. Cu un studiu de E. Lovinescu, București, Ancora, f. a.

Grs.: *Grai și suflet*. Revista „Institutului de Filologie și Folklor", (șapte volume), București, Socec, 1923—1937.

Iord. I.: Iorgu Iordan, *Introducere în studiul limbilor romanice*. Iași, Editura Institutului de Filologie Română, 1932.

Iord. Stil.: Iorgu Iordan. *Stilistica limbii române*. București, Institutul de Lingvistică Română, 1944.

IPB: Panait Istrati, *Biroul de plasare*. București, Cartea Românească, f. a.

IPCV: I. Peltz, *Calea Văcărești* (două volume). București, Cultura Națională, f. a.

Ist. Ne.: Panait Istrati, *Nerantsula*, Romanul unei femei ușoare, tradus de Theodor Buzoianu. București, Tiparul Institutului de Arte Grafice „Eminescu", f. a.

LAC: Lawrence, D. H., *Amantul Doamnei Chatterley* [2], București, 1932.

LRC: Liviu Rebreanu, *Ciuleandra* [4], București, Cugetarea 1940.

Mardan: M. Ar. Dan, *Epigrame*. Tipografia Enric Uhrmann, Timișoara (1935).

MCS: Mihai Codreanu, *Statui* [3], Iași, Viața Românească, 1927.

MFM: I. Missir, *Fata moartă*, București, Cartea Românească, 1937.

MICO: Matei I. Caragiale, *Opere*, București, Fundația pentru Literatură și Artă, 1936.

MO: Alexandru Macedonski, *Opere* (4 volume !), București, Fundația pentru Literatură și Artă, 1938—1946.

NRS: Neagu Rădulescu, *Sunt soldat și călăreț*, București, Națională Ciornei, f. a. (1937).

NVV: Nistrul C., *In voia valurilor. Icoane din Siberia*. București, Editura Librăriei H. Steinberg, f. a. Biblioteca Căminul nr. 4.

Pașca: Ștefan Pașca, *Glosar dialectal*, București, Cultura Națională, 1928.

PBB: Hortensia Papadat-Bengescu, *Concert din muzică de Bach*. București, Benvenisti, f. a. (1927).

PBM: Cezar Petrescu, *Baletul mecanic*. Ediție definitivă, București, Cugetarea, 1943.

Armăsăroaică

Lipsește din dicționarele noastre și nu l-am întîlnit decît o singură dată în lectură: „La drept vorbind, Maiorică era un maimuțoiu, dar cucoana Elvira, ce matroană! și fe-

tele, niște *coloșmane*, niște *armăsăroaice*" (MICO, 155). Sensul nu-i destul de clar, dacă ne mărginim numai la citatul acesta, dar autorul înlătură orice bănuială, cîteva pagini mai departe: „Mi se păruse totuși că se zărea la dînsa o mîhnire ascunsă pe care mă grăbii să.o pun pe socoteala necredinței soțului și a *desfriului* fetelor. Masinca nu mă lăsa să mă înșel: Elvira nu fusese străină de căderea fiicelor sale" (p. 158-159).

Bestie [1])

(Nepos, jud. Năsăud; Biertan, Dîrlos, Șilea, jud. Tîrnava Mare. In comuna Mocod, jud. Năsăud, cuvîntul are două forme: *beșt'e* și *beșt'eráie*. In Rușii Munți, jud. Mureș: *beștie*). Dicționarele nu cunosc sensul. Se opresc la „om cu apucături de fiară sălbatică" (CA, 141) [2]). Literatura cîtă mi-a putut sta la dispoziție nu mi-a furnisat decît patru exemple: „Era femeia *bestie*, pe care o ling și o scuip și în

Petroc T.: Emil Petrovici, *Texte dialectale* (suplement la ALR II), Sibiu-Leipzig 1943.
PDB: I. Peltz, *De-a bușilea*, București, Cartea Românească, 1936.
PI, *Patima iubirii*, roman foileton (fără autor).
PȚB: I. Peltz *Țară bună*, București, Națională Ciornei, 1936.
RI: Liviu Rebreanu, *Ion*[3] (două volume!), București, Cartea Românească, 1[4]23.
Rîșc. IL: T. Rîșcanu, *Ileana Lupului*, București, Alcalay, 1934.
SBB: Ch. Baudelaire, *Florile răului*. Trad. de Șerban Bascovici, București, 1940.
SBF: Mircea Streinul, *Băieți de fată*. Craiova, ABC, 1944.
SC: C. Șăineanu, *L'argot parisien* (suplement la *Dictionnaire français roumain*, ed. III-a, București 1914).
Sf. V: I. Marin-Sadoveanu, *Sfîrșit de veac în București*, București, Socec, f. a, (1944).
TAN: Ionel Teodoreanu, *Arca lui Noe* (două volume), București, Cartea Românească, 1936.
VAN: Al. Vasiliu, *Din argotul nostru*, București, Socec, 1937.
Z. Neruș.: George-Mihail Zamfirescu, *Sfînta mare nerușinare*, (două volume), București, Cartea Românească, 1935.
ZVȚ: Duiliu Zamfirescu, *Viața la țară*, Craiova, Scrisul Românesc, 1939.

1) In paranteză dau localitățile din care mi-a fost semnalat cuvîntul precum și izvoarele în care l-am întîlnit.

2) V. și DA, 547: „om cu apucături sau instincte de fiară".

al cărei sex aș vrea să-mi putrezească inima, după ultima ei bătaie" (BB, 157).

Cinele-a văzut o fată
„Carne"-a zis bătîndu-și dinții
Și-și priveau părinții fata:
„Floare"-au zis plîngînd părinții.
Și-a văzut-o un călugăr
„*Bestie*" a strigat ascetul.
Și-un poet văzut-a fată
„Înger" a șoptit poetul. (CAS, 23).

Trebuia să mă aștept la așa ceva. Cine vreți să mă priceapă? Cine? Această amantă a regimentului? E în anul morții, dragile mele. O bătrînică, așa cum e ea, ar trebui să apuce calea bisericii, nu să bîrfească fetele tinere. M-a scandalizat, ah! Bine, și barem dacă n'aș cunoaște-o. O știu de cînd era domnișoară. La o zi onomastică inginerul Hubig, care o abandonase după scandalul isbucnit la balul dela Cercul Militar, i-a trimis acasă o „planetă" în care îi prevestea întreg viitorul:

„Cu ofițer inferior te vei mărita,
Ordonanța în ciorapi albi prin casă îți va umbla,
Gramofon în rate lunare, extrem de convenabile,
vei cumpăra și te vei divorța"...

Știți că bietul Ghinea cînd a găsit acest bilețel, uitat într'o carte, la cîțiva ani după căsătorie, a fost cuprins de o furie nebună. A vrut să-l ucidă pe Hubig, și dacă n'ar fi aflat dela niște prieteni binevoitori că Leipzig e un oraș în Germania, s'ar fi dus la Hubig acasă, hotărît să-l spintece cu sabia. Alissei însă i s'au împlinit întocmai prezicerile inginerului. Cum vreți să fie altfel de cum e? *Bestia!*...

(DAd. 83-84)

Bestia [1])

Simțea că albi cum sunt, mă'nebunesc...
Și că, să vrea, de sîngele-mi avidă,
Cu dinții pieptu'n două să-mi deschidă,

1) Așa se intitulează poezia aceasta.

Să-mi muşte inima cu ei, — primesc...
Şi mă luptam cu suflet bărbătesc
Să'nving în mine patima toridă:
Dar ea, ca energia să-mi ucidă,
Rîdea mereu cu rîsul ei drăcesc.
(MCS, 310)

Bibi(li)că

(BPh., IV, 111, 112, 113, 160). Din ceea ce găsim aici nu ne putem lămuri îndeajuns asupra sensului, şi în literatura consultată de mine n'am mai putut descoperi alte exemple.

Bufă

L-am întîlnit numai la CAA, p. 6, care, în afară de traducerea prin termeni cunoscuţi ('amantă', 'prostituată'), nu ne mai dă niciun fel de indicaţii. De altfel, aşa procedează acest autor peste tot.

Bufniţă

Derivă din *bufă* şi are, ca aproape toate cuvintele din această categorie, şi sensul de „femeie murdară". Aşa apare la ACP, p. 70-71: „femeie murdară, cu părul ciufulit, cu îmbrăcămintea neîngrijită". Citează din Anton Pann, *Spitalul Amorului*:

Umblă tot înfumurată
La ochi de somn nespălată
Cu capul nepieptănată
Ca o *bufniţă*'mpănată.

Un exemplu în care semnificaţia noastră nu ese clar în evidenţă avem în următorul citat din LAC, p. 207: „Dar cînd văd femei care n'au fost niciodată încălzite din cap pînă în picioare de un bărbat ele îmi par nişte biete *bufniţe*. In schimb în „*bufniţele* de pe strada gării" (Iaşi!) este tocmai sensul pe care îl urmăresc eu aici.

Căţea

(Nepos, jud. Năsăud; Onceşti, jud. Tecuciu; Ripile jud. Bacău; Domneşti, jud. Muscel; Şilea, Biertan, Dîrlos, jud. Tîrnava Mare; Butoeşti, jud. Mehedinţi, etc.)

Dintre toate cuvintele împrumutate din terminologia animală acesta e cel mai răspîndit şi cred că nu este colţ de ţară în care, pe lîngă sensul etimologic, să nu fie cunoscută şi accepţiunea metaforică. In studiile de specialitate a fost, de asemenea, menţionat mai des (Iord. I. 369; BPh. IV, 178, 179; BPh. VII-VIII. 73; BL IX, p. 59; Iord. Stil. 121, 349). Uneori, sensul de „femeie stricată", nu-i prea limpede fiindcă termenul poate denumi şi o a treia noţiune: „femeie rea, arţăgoasă, căreia nu-i tace gura toată ziua". (ACP, 51). Cazurile acestea sînt însă destul de rare şi mult mai des ne găsim în faţa unor situaţii cu totul clare cînd cuvîntul este ales tocmai în vederea creării unei atmosfere proprii. Exemplele pe care le dau nu sînt deloc echivoce:

„La începutul călătoriei noastre, cea dintîi noapte am petrecut-o la Tulon, port militar vestit prin viermuiala fantasmagorică de marinari şi soldaţi coloniali, de turişti şi hamali, de negri şi indochinezi, de arabi şi creole, de văcsuitori de ghete şi negustori ambulanţi, de apaşi şi ofiţeri; port celebru în Franţa şi în toată Mediterana, pe toate mările şi oceanele, prin casele cu felinarul roşu şi perdelele trase, închizînd mustre feminine de toate rasele şi culorile, de toate naţiile şi graiurile, pentru soldaţii şi gradele lor pe mare şi uscat.

La Şangai, la Canton, la San-Francisco, la Liverpool şi la Yocahama, la capul Tasmaniei şi în insulele Marchize, la Brăila şi la Buenos-Aires, pretutindeni unde se întîlnesc doi mateloţi sau doi căpitani de vas, este cu neputinţă ca din primul ceas şi dela al treilea pahar, amintirile lor să nu se întoarcă la tavernele Tulonului, la femeile lui; japoneze cu ochii oblici şi piele lucie, englezoaice albe ca zăpada, negrese cu părul încîlcit ca sîrma de frecat parchetul, italience cu sînii opulenţi, spaniole gata să-şi scoată ochiul cu o scoică la cea dintîi ofensă, ţigance şi vieneze, rusoaice şi suedeze, indiene şi circaziene, toată recolta de carne vie din cele cinci continente mînată în ţarcul abatorului de aci, tot aşa de organizat ca uzinele firmei „Jonas David Hood et Co. Ltd." din Chicago.

După masă, Eliazar m'a rechiziţionat:

— Mergi cu mine. Inventezi un pretext şi plecăm. Mergi să vedem *căţeaua*.

— *Căţeaua?*

— Da. *Căţeaua*. *„La chienne"*. Aşa-i spune toată lumea aci... E o celebritate pe tot litoralul. N'ai citit cartea lui Michel Georges-Michel, „Nouvelle Riviera"? Hehe! Pe ce lume trăeşti?

Nu citisem cartea lui Michel Georges-Micnel, cronicarul cel mai la modă al Rivierei şi succesorul cel mai de duh a lui Jean Lorrain. Dar am mers după Eliazar.

Pe drum m'a lămurit despre ce e vorba. Poate un caz numai de domeniul doctorului Freud. Poate ceva mai mult lugubru şi crunt.

„La chienne", era o femeie încă tînără, cu un cap superb şi fascinator de meduză, crescută în cel mai aristocratic pension de călugăriţe şi purtînd un nume foarte cunoscut în lumea finanţelor şi a politicei. Bogată, frumoasă, tînără, adulată, cu hotel particular aproape de *Etoile*, cu zece servitori la poruncă şi cu lojă la Operă, n'ar fi mai avut nimic de cerut vieţii, care-a primit-o de cînd a deschis ochii în culcuş de puf şi mătase. După al doilea an de măritiş, o anonimă binevoitoare o informează că bărbatul o înşela în dreapta şi în stînga, cu prietenele, cu femei de pe stradă, cu fata din casă, cu figurante de teatru, cu vînzătoare de magazine. Nu i-a trebuit mai mult de-o săptămînă, ca să se convingă că scrisoarea nu mintea. A cumpărat un revolver să-l împuşte şi să se împuşte, ca în orice banală dramă conjugală. Pregătise totul. Il aştepta... Dar aşteptînd a găsit ceva mai bun. O răzbunare mai cruntă... A închis revolverul în sertar, a consultat un amănunţit ghid al Parisului, pe care pînă atunci îl ignorase. A şters urmele lacrimilor, cu pudră şi roşu, pe urmă a plecat să se ofere la diferite case de *rendez-vous*; faimoasele case pentru femeile dela ora cinci. Şi fiecărui client, după ce se îmbrăca, îi restituia banii: Il cunoşti pe X?... Ai auzit de el?... Deputatul, armatorul, directorul şantierelor dela... Eu sînt nevasta lui. Oricînd vrei să mă vezi, dă-mi un telefon. Nu uita; adresa noastră e strada... numărul telefonului e: Etoile atît şi atîta... Mai caută prieteni. Cît mai mulţi prieteni!...

Doi ani a aşteptat să vină bărbatul la ora cinci şi s'o ucidă. N'a venit. Din laşitate sau din desgust, sau din remuşcare, n'a venit.

Atunci *„la chienne"* a plecat în porturile unde armatorul şi directorul şantierelor era încă mai cunoscut, s'a angajat în casele cu felinar roşu pentru soldaţi şi marinari. Michel Georges-Michel o găsise la Marsilia. Acum se strămutase aci, în portul cel mai activ în asemenea meserie, unde nu exista şomaj, zi şi noapte.

— Hehe! Ce zici de asta? Numai o femeie putea să descopere aşa ceva! Adevărată *căţea!* Hehe!... Am ajuns.

Un marinar beat, numai în tricoul vărgat şi în şalvarii largi, cu gîtul şi cu braţele tatuate, se împleticea coborînd scările. Se rezemă de perete şi ne făcu semn cinic, de admiraţie şi încurajare:

— Vă duceţi şi voi?... Nu pierdeţi ocazia. O! E teribilă *căţeaua*. Mie unul mi-a...

Sfîrşitul s'a pierdut într'un sughiţ.

Femeia ne aştepta în uşă, cu părul ei superb inelat, încadrîndu-i figura cu ochii lungi şi verzi, într'o adevărată coafură de meduză mitologică.

— Intraţi mai repede! Haideţi că n'am timp de pierdut!..

— *Căţea!* îi rosti Eliazar în ureche, în loc de ziua bună, caşi cum ar fi cunoscut-o de cînd lumea.

— *Cîine* îi răspunse femeia surîzînd flatată, ca şi cum l-ar fi cunoscut de cînd lumea.

Pe masă se afla un vraf de ziare şi de reviste ilustrate. În rame răspîndite pe toate mesuţele şi agăţate în toate ungherele, o pusderie de fotografii: acelaş ins, în haină de solemnitate cu decoraţii atîrnînd la reverul fraculuı şi cu marele cordon al legiunii de onoare peste plastronul scrobit; în uniformă de ofiţer combatant; la un dejun cîmpenesc alături de amfitrioana noastră de astăzi, desmierdîndu-i mîna; la un birou şi între lucrători într'un decor de şantier naval. Deasupra patului, acelaş portret mărit, în ramă groasă de lemn exotic.

Surîsul de pe toate aceste fotografii, sigur de sine, satisfăcut şi scrutînd orgolios viitorul, era sinistru în camera

cu ustensile de higienă intimă, rînjite în evidenţă, profesional.

— Bărbatu-meu! îl recomandă repede şi triumfal femeia, temîndu-se poate să nu ne scape povestea. Aţi auzit de el? Deputatul, armatorul, directorul şantierelor dela... Fără mine, era acum ministru... Uite-l şi aci, şi aci, şi aci...

Spunînd, răvăşea ziarele şi revistele ilustrate. Acestea datau mai de curînd. După ce ştiuse... Un om căzut, cu ochii scufundaţi în găvanul orbitelor, cu rîsul stins, cu o apatie sfîşietoare în figura devastată.

— Hehe! se miră cu încîntare Eliazar. Aşa dar domnul acesta şi acesta, e unul şi acelaş? Bravo!... Cîţi ani au trecut între ăsta (arată portretul solemn din perete) şi ăsta? (arată fotografiile mizerabile din ziare şi reviste). Cît ţi-a trebuit să-l aduci aci?

— Patru ani! La 8 Mai, se împlinesc patru ani, răspunse femeia cu o precizie de dată istorică.

— Hehe! *Căţea!*

— Haha! *Ciine!*

Se vedea bine că se simţeau din acelaş sînge şi se apreciau.

Eliazar nu se mai sătura privind, confruntînd fotografiile, respirînd lacom cu nările subţiri, mirosul animalic şi respingător.

— Şi el, ce face?... Ştie?...

— Ii scriu în fiecare zi. Il anunţ cîţi. Am un carnet şi îi însemn pe toţi! răspunse *căţeaua* cu un rîs răguşit, de desmăţ, băutură şi boli.

Incepu să-şi lepede capotul cu flori roşii şi negre.

— Nu rămîneţi amîndoi?

Am fugit. (PBM, 170-174)

...în timp ce Bica-mărunţica şi Paulina-cu-pistrui, ca să nu mai vorbim de Salomia şi de Maro, se dăruiau ibovnicilor ca nişte *căţele*, fără dragoste şi fără ruşine — mai nemernice şi mai curve ca fetele dela bordel.

(Z. Neruş, I, 294)

Puica e împăcată sufleteşte că trăeşte numai pentru Puişor dela fabrică şi pentru copil — nu ca Bica-mărunţica,

pentru oricine cu trupul şi cugetul, numai pentru casa ei nu, mai rău ca o *căţea* fără stăpîn.

(Z. Neruş, I, 308)

— Tîrfă! Să ieşi! *Căţea.* (Sf. V., 314)

Cît cu păşu m-am păşît,
A'ltă náică mi-am găsît,
Şî maí mîndră, supţirjă,
Nu ca *ciiné* o *căţiă*,
Şî maí mîndră, sprîşenátă
Nu ca *ciiné*-o blăstămátă.

(Petrov. T. 30)

Şi-am zis verde şi-un dudău
M'a urît Gheorghiţă-al meu.
Nu m'a urît că sînt urîtă,
M'a urît că sînt proastă
De rele şi de *căţele*
Să le iubească pe ele.

(Cîntec popular)

Mai ghine era de nu se punea boeru pentru dînsa... Acu nu ş-ar mai face ea de cap pe aici... Nici nu s'ar mai ţinea de fusta ei toţi flăcăii şi bărbaţii, *ca cînii după căţea.*

(Rîşc. IL., 121)

Tîrfă, îţi rup gîtul... *Căţea dela tîrg*... Scroafă.

(CC, 24)

Ticu o făcu în gînd „*căţea*", „javră", dîndu-i şi alte epitete injurioase care-l făcură deocamdată să-şi retracteze aprecierile precedente. (TAN, I, 252)

O fată e mai bine să fie măritată cîtă vreme mai este fecioară; ai mai auzit de vreo *căţea*, care e lăsată să bată drumurile, să nu-şi facă de urît şi să nu fete căţei?

(BOg., 66)

— Tu...! Tu...! Cum ai putut să faci una ca asta? — o întrebă dînsa gîfîind. — Tu, *căţea!* (SBF, 54)

Pe ea au lăsat-o singură, ca pe o *căţea.*

(SBF, 60)

Căţeaua aceea de Ilisafta face tot ce poate ca să mă scoată din răbdări. (SBF, 171)

De ce îmi tot dă ghes să mă împac cu *căţeaua* aceea de Ilisafta?! (SBF, 173)

Ca o curtezană rutinată, cu ochii voalaţi uşor de febra dragostei, *căţeaua* se lăsa în voia amantului ei. (BT, 162)

Am auzit spunîndu-se că femeile se împart în trei categorii:

«La femme poule»
«La femme lièvre»
«La femme vache»

Eu le-aşi unifica pe toate trei categoriile în:

«La femme *chienne*»

(BT, 204)

Groapa mai că n'are vreo locuinţă cinstită. Pe măsură ce o cotropeau „*căţelele*", proprietarii îşi vindeau casele ţaţelor şi nenilor cari plăteau gras, căci meseria „belelor" ce se „înnoadă" înflorea deopotrivă cu celelalte industrii ale societăţii moderne, în care totul se înnoadă cu aceeaşi neruşinare. (Ist. Ne., 70)

Cît despre fete, chiar dacă se măritau cinstite, purtările lor şi felul de-a vorbi nu se deosebeau întru nimic de acelea ale „*căţelelor*",... (Ist. Ne., 71)

Dar ce voia acesta? Să-i deştepte pe cei din casă? De ce stătea înfipt acolo, ca un tras în ţeapă, contemplînd castelul ca un cîine bolnav de dragoste, dinaintea casei în care e închisă *căţeaua*? (LAC, 183)

— *Căţea!*... şi cu un gest lăbărţat al mînii, ca o făgăduială pentru viitor, clătinînd din cap şi privind în pămînt, ca şi cum ar fi vorbit pentru el urmă:

— Numai să fie aşa, adică să se ducă la o colegă... Fetele frumoase... In tinereţe... Da, şi tu, *căţea* ce eşti... (ADTA, 34)

Tu muiere, *căţăluşă*
Cine bontăne la uşă?

— Tu bărbate, nu fi prost,
Bontăne cînele nost'.

(BBCB, 61)

Apoi, se făcu vînătă cu gît cu tot, vînătă-neagră, caşi rochia. Era Lică! In obraz îi şuieră, printre dinţi: — *Căţea!* — şi eşi. Lina îşi şterse cu vualul obrazul, ca şi cum ar fi fost stropită de acel vifor al dispreţului. (PBB, 285)

Curviştina aia de Jentă l-a simţit! D'aia se prefăcea mereu că plînge... mînca-i-ar inima ciinii de *căţea*. (IPCV I, 96)

Păcatul mare'n care te bucuri ca de-o faimă,
Nu te-a făcut vreodată să dai'napoi de spaimă,
Cînd firea necuprinsă'n urziri de ne'nţeles,
Pe tine, o, regină'n desfrîuri, te-a ales,
Căţea de rînd, — un geniu să plămădească'n tine?

(SBB, 46)

M'am apropiat ghinişor şi printr'o crăpătură am văzut pi primarul satului, care stăte la masă cu fimeia me, şi se ospăta ca bărbatu cu nevasta.

M'o apucat un fel di nebunie, am pus mîna pi baionetă şi mi-am spus: mama ta de *căţea*, ti tai şi-ţi dau borhăile afară... şi-am dat să sparg uşa... (MFM, 293)

Mîndro, mîndruliţa mea
Eu credeam că eşti a mea
Şi tu eşti mare *căţea*.
Căci cu mine te vorbeşti
Dar cu alţii te iubeşti
(Poezie populară inedită) [1])

— Să-mi deie peştele... peştele meu... peştele de pe brazdă... Mi-a mîncat *căţeaua* peştele. (Div. Pers. 197)

---

1) Pe seama unui cunoscut scriitor moldovean se pun următoarele versuri:

Neagră ca cafeaua,
Dulce ca cacaua,
Curvă ca *căţeaua*.

— Eu n'am băiat? Cîţi n'am făcut eu în tinereţă la d'al de astea care dau ochii peste cap şi de zile mari le vezi la sinagogă — sfintele — !...

— Băeţi de ăştia au şi cînii, bre Zalmane! Numai că nici *căţeaua* n'are turban în cap şi nici cînele nu se duce Vinerea la feredeu. Mai ţine minte cînele cîte căţele a mirosit şi-şi face el semn că ăsta e puiul lui şi ăsta, nu?

(CDCC 16) [1])

— Zii aşa, coană Lenuţo, d'alea'mi eşti !... Dacă te ştiam aşa, te duceam la Moşi şi făceai zestre fetelor...

Fetele, care ţineau mai mult la mama lor au plîns şi l-au rugat să n'o mai înjure.

— Va să zică voi sunteţi codoaşele mumei voastre! Paştele mumei voastre de *căţele*.

(CDCC. 85)

Cred că-ţi place, fecior de *căţea*.

(CDCC. 187)

Pe el nu-l cunoaştem ce fel de fecior de *căţea* o fi, dar pe tine, ploşniţă care ai trăit pe spinarea epitropiei, te cunoaştem, ştim cîte copeici faci...

(CDCC, 206)

— Pe unde-mi umbli, pui de *căţea?* Crăpi de somn? Ha?

(NVV, 48)

— „Dă-te în fapt, Nicolae, dă-te în fapt, căci eu te-am dat ca să-mi scap copilaşul de blestemul sîngelui nevinovat"!

Nicolae Ivan, surprins de această scenă, cu tot sîngele în figură, cu prunelele ochilor transformate în două enorme rubine, scoase un singur ţipăt şi o singură vorbă pe care o adresă Mariţei:

— *„Căţea"!* (FAC, 30)

Cotarlă

Sab. Pop. Barcianu în *Wörterbuch der romänischen und deutschen Sprachen*, Hermannstadt 1910, p. 161, trimite

1) Exemplul acesta are în vedere animalele nu oamenii. L-am trecut, totuşi, aici, deoarece el constitue un punct de plecare, în concepţia autorului, cum se poate vedea din exemplele imediat următoare.

la *şarlă, potaie*. La p. 524 (subt *potaie!*) citim: *eine Hündin, die beständig bellt; die Hundemeute; o potaie de muiere* [1]) iar la p. 660 (subt *şarlă!*) se traduce prin: *die Zaucke; der Zudringliche, Oberlästige*.

Cotociloaie

(Rebra Mare, jud. Năsăud).

Cotoşmană

Singurul exemplu pe care l-am putut găsi este reprodus subt *armăsăroaică* (p. 477).

Cuţuvrea (şi *cuţuvrice*)

Necunoscut dicţionarelor, ele citează însă pe *cuţiă* (Cihac) sau pe *cuciu-cuciu* (Scriban) cu care trebue să-l punem în legătură. Cuvîntul nostru apare totuşi la CPG, p. 26, unde i se dau următoarele semnificaţii: „căţea ce latră fără încetare"; „femeie depravată".

D'ériţă

(Stîna, jud. Satu-Mare)

Originea acestui cuvînt trebue căutată în *d'er*, formă dialectală pentru *vier* [2]).

Deşniţă

(Cean, jud. Sălaj)

Cuvîntul derivă din ungurescul *disznó* 'porc'.

Duloaică

Femininul acesta, chiar cu sensul lui propriu, nu cu cel metaforic, se întrebuinţează rar. Am găsit, în lecturile mele, un singur exemplu, la G h. A s a c h i, *Nuvele istorice*, Editura „Minerva", Bucureşti, 1915, p. 31: „Recunoscînd principii de Haroboe, se repeziră asupra lui, dar mai'nainte se aruncă în calea sa *duloaia*, numită Molda, ce în resbel şi la vînat era companioană nedespărţită a lui Dragoş".

Cu sensul lui metaforic termenul apare, după cît am

1) Ultimul exemplu este absolut identic cu cel provenit din Tansa, jud. Vaslui.

2) Să se compare şi fenomenul opus (d' > v), *deşniţă* şi *dişniţă* (< ung. *disznó*) > *vişniţă*, (v. mai încolo!).

putut constata, tot numai la un singur autor (PBB): „Să mergem s'o vedem. Biata femeie singură cu conspiratorii. O fi otrăvit-o Rim cu *duloaica* şi cu gemenii" (p. 177) şi „Cînd povesteam vreo anecdotă mai uşoară, Rimul meu îmi făcea cu ochiul semn spre *duloaică*; şi mă invita la „aparté" — urechi de fecioară — zicea". (p. 180).

Găinuşă

(BPh. IV, 113, 119)

Goniţă

Noţiunile cele mai frecvente ce se ascund subt înfăţişarea acestui cuvînt sînt acelea de *„femeie murdară la haine"* (Paşca, p. 31) şi perioada *„cînd taurii aleargă după o vacă spre a o împerechea"* (BPh. VI, 223). Dintre dicţionare, singur al lui Scriban se apropie de semnificaţia de aici (p. 568): *„Femeie care umblă mult pe stradă"*. Adv. *„A umbla goniţa, a te ţine tot de plimbări"*. Termenul apare, totuşi, într'o întreagă familie semantică, la Iord. I. p. 369, nota 5.

Gudă

(Comunele Miersig şi Borodul Mare, jud. Bihor)

DA II, p. 323, îl traduce prin *chienne*; *souci*. Lucrul acesta ne determină să-l trecem printre cuvintele împrumutate din terminologia animală chiar dacă acelaşi dicţionar îl consideră obscur. E adevărat, însă, că tot acolo se face apropierea între termenul nostru şi sîrb. *guda* 'scroafă' ceea ce îndreptăţeşte şi mai mult apartenenţa lui la această categorie.

Haită

(Nepos, jud. Năsăud; Rîpile, jud. Bacău: Gîrbeşti, jud. Vaslui; Domneşti, jud. Muscel; Şilea, Biertan şi Dîrlos, jud. Tîrnava Mare; Bălţi etc.).

Cuvîntul este semnalat, cu sensul pe care îl urmăresc eu aici, încă în Lexiconul dela Buda, p. 252, unde se explică în felul următor: „muiere sau femeie cu viaţa rea, muiere de ruşine, *haştură*, *ţolihă*, *spălătură*, *spintecătură*, *cătica*, *gudă*, *canali* (sic !), *curvă*". Se vede că era foarte răspîndit încă de pe atunci iar azi nu-i întrecut decît doar de *curvă* şi *căţea*. Cred că nu este regiune în ţară în care să nu se cunoască

sensul peiorativ al acestui cuvînt. Impotriva acestui fapt, el e consemnat foarte rar în cărţile literare. Eu nu găsesc, în momentul de faţă, decît un singur exemplu: „Tu, *haită*, tu ! — urla necontenit, cu voce răguşită Iancu" (SBF, 58) [1]. Avem însă un cuvînt înrudit cu acesta şi pe care l-am întîlnit mai des. E vorba de verbul *a (se) înhăita*:

Acum se *înhaită* cînd cu un babalîc pofticios la trup fraged de muiere, cînd cu un licean crud şi stîngaciu.
(IPCV, II, 94)

Au fost şi cîteva neveste vesele care s'au *înhăitat* cu soldaţii chipeşi. (IPCV, II, 157)

Dă unde şi pînă unde să-mi spui tu mie dragă, mă ! Mă cunoşti tu pă mine ? Mă *înhăitez* eu cu toţi netoţii ?
(NRS, 188)

Stîrcu şi Pompilică, ofticosul dela turnătorie şi ceilalţi amanţi necunoscuţi ai ţigăncii păcătuiseră ceva mai uşor, în adevăr, dar nu meritau indulgenţa soborului, pentrucă fuseseră orbi şi proşti cînd se *înhăitaseră* cu o lepădătură, bătrînă, urîtă şi numai osînză, atinsă pînă în măduva oaselor de stricăciunea din existenţa ei de cîntăreaţă prin toate grădinile de vară. (Z. Neruş. I, 146)

Ba, după aia, se mai *înhăitase* şi cu un rumîn, îl adusese în casă şi iar îi crescuse burta de parcă purta un bostan sub şorţ. (LRC, 122-123) [2]

Hăituşcă

(Gîrbeşti, jud. Vaslui)

Diminutiv din *haită*, aşa cum apare la CA, p. 569, unde se dă şi următorul citat din Sadoveanu: *„şi asta are să fie*

1) Dicţionarele şi glosarele ne dau totuşi informaţii suficiente, însoţite, cîteodată, şi de exemple. Cfr. DA, II, p. 344.

2) Deşi sensul nu este cel pe care îl urmăresc eu aici, citez şi următoarele versuri:

Că doar cu voi cînd sunt, eu beau cu spor,
De parc'ar fi vrăjit nectarul vracii !
Cu voi s'ar *înhăita* la chef chiar dracii
Cu furci în mîni, copită la picior !
(D. Ciurezu, Poesii, 96)

o hăituşcă". I. Iordan, în *Bulletin linguistique* IX, p. 55-56, mai aduce două exemple: *„Are să fie şi asta o hăituşcă de fată"* (Cezar Petrescu); *„mişcă mai repede hăituşcă"* (Profira Sadoveanu) şi susţine că „le sens péjoratif de *hăituşcă* semble être plus marqué que celui du primitif; en d'autres termes, son caractère expressif est plus évident, ce qui s'explique par la présence de la finale *-uşcă*, qui est d'ailleurs un suffixe „diminutival". Ce n'est du reste pas le seul cas où la valeur expressive du dérivé est supérieure à celle du primitif. Ce qui veut dire qu'un morphème dérivatif, indépendamment de sa valeur formative, peut augumenter la valeur expressive d'un mot".

Eu îl simt, totuşi, ca un diminutiv mai puţin 'tare' decît primitivul, aşa cum mi se pare că reese şi din exemplele citate, mai ales din primele două, care, aproape se confundă. Am impresia că *hăituşcă* n'ar trebui alăturat de primitivul *haită*, şi de sinonimele acestuia, decît în măsura în care trăsăturile lui de natură imaginară mai mult şi, deocamdată, în stare latentă, presupun anumite posibilităţi viitoare.

In jud. Vaslui, cuvîntul se întrebuinţează în familie dacă pot spune aşa. Oamenii mai în vrîstă îl adresează propriilor fete ori nepoate ceea ce însemnează că pentru ei, sensul este mai mult de „strengăriţă" decît de „femeie stricată".

Hăituţă

Alt diminutiv din *haită*, pe care nu l-am întîlnit în lecturile mele, dar îl găsesc înregistrat şi la H. Tiktin, p. 715, şi în DA, II, p. 344, 345.

Iapă

(Iordan, BL IX, p. 55-56; Iord. Stil., p. 121)

Este tocmai cuvîntul dela care am plecat la redactarea acestei note şi pentru al cărui sens peiorativ pledează, fără putinţă de contestare, următoarele versuri:

La moară la tîrţa-pîrţa [1])
Unde macină tărîţa.
Şi se scaldă fetele
Şi se f... ca iepele.

1) Intr'o altă variantă versul întîiu e puţin modificat:
La moară la hîrţa-pîrţa...

Valoarea argotică a acestui cuvînt este semnalată, în părţile Hunedoarei, încă dela 1905. Iosif Popovici, în volumul I din *Rumaenische Dialekte*, p. 83, dă următoarea informaţie: „Von den Haustieren vertritt die Stute (iapa) den Sensualismus im höchsten Grade. Als Beleg: *Minza, Iapa* (kleine und grosse Stute), dann die Namen: *Lila, Lili, Liza*"

Maimuţ(ic)ă

(Dr IX, p. 238; Grs VII, p. 118; BPh II, p. 206; VAN p. 26; AIDA p. 48, 63). C. Şăineanu în *L'argot parisien* (suplement la Dictionnaire français-roumain [3], Bucureşti 1914, traduce pe fr. *guenuche* prin: 1. *maimuţică*; 2. *curvă ordinară* [1]).

Umbli să-ţi laşi laptii cu folos. Bre, cum te mai înfigeai în undiţă la Masinca, o luaseşi pe coarda razachie, cu sacîz dulce, uşor. Ce pramatie; faci pe cocoşul, cotoiu mare dumneata. Ei, dar ai de învăţat încă multe; eşti junic; ca să le fii pe plac *maimuţelor* trebue să fii porc, şi cu şoriciul gros. (MICO, 165)

Fusese cu băieţii, întîrziase o clipă la *maimuţe*, ca de obiceiu, şi îşi simţea capul greu. (PDB, 83)

— E *maimuţa* mea de-acum'un an, mă! Acu' s'a măritat! Pricepi? (PDB, 86)

Mă caut în fiecare oglindă, la fiecare casă cu *maimuţe* şi nu mă găsesc. (PDB, 159)

— Vaai, cum se poate? se ismeni o *maimuţică*. Il luă de braţ şi hotărî:
— Papa Emil dansează cu mine *Rumba*. (PDB, 159)

Minziţă

Necunoscut dicţionarelor, l-am întîlnit numai într'o singură localitate (Băseşti, jud. Sălaj).

Mîrliţă

In afară de sensul din CA, p. 788: *'oaie bună de dat*

1) Să se vadă, tot acolo, şi fr. *singesse*.

la berbeci', din care poate să se desprindă, foarte uşor, semnificaţia de 'femeie stricată', cuvîntul mi-a fost semnalat din ţinuturile de peste Prut, părţile Orheiului.

Puică

(BPh IV, 113, 125)

Cuvîntul acesta se deosebeşte, radical, de toate celelalte de pînă aici. El mai păstrează încă din caracterul pe care i-l dă CA, p. 1022: „*Fată dragă, iubită, ibovnică* (termin de desmierdare, de gingăşie"). E peiorativ numai pentru că a ajuns să se degradeze *ibovnică*, însuşi dar îşi păstrează sensul lui vechiu, nedegradat, atîta vreme cît îl considerăm sinonim cu '*fată dragă*', cu '*iubită*'.

Dezlegare-ar neica sacul
Ai să vezi *puică* pe dracul. (AAF, II, 198)

Şi cu roibul se lăsa
Colo'n vale la Şanta,
La Şanta la crîşmăreasă
Cu ochi mari de *puică*-aleasă. (APP, 130)

Puicuţă

Dar n'o să-l prea încînte pe domnişoru' că i-a fost dată afară *puicuţa* pentru hoţie, comentă alta.

(PI, 12)

Puiculiţă

Ţi-aminteşti ?
Cînd eşti zeamă şi fituici,
Să nu ceri alt rînd de ţuici
Şi-altă *puiculiţă*'n poală,
Să te scoale de pe boală?
(CBS, 60)

Puielniţă (şi *puierniţă*)

(jud. Neamţ; ţinuturile de peste Prut: Orhei şi Bălţi)

Puiţă (şi *puiniţă*)

(Iord. I. 369; BL IX, 59; Onceşti, jud. Tecuci; Rîpile, jud. Bacău)

Pe uliţa noastră s'a stîrnit un război între copii. Mamele se sfădeau la garduri. Se trăgeau de păr la fîntîni, la apă:

— *Puiţă*, să-mi dai pace copilului...
— *Tîrfă*, te-ai culcat cu Ruşii... (CC, 23)

Tatăl unei fete nu dormea toată noaptea. Cum auzea paşi pe fîn lua furca cu trei coarne şi se urca repede în podul şurii. Vai de flăcăul prins în aşternut. Pe fată o scărmăna de păr:

— *Puiţă* ce eşti... Sameni cu mă-ta...

(CC, 39) [1]

Pupăză

(VAN 32; Grs VII, 124)

— Şmechere, te-or fi prins la *pupăze*.

(PŢB, 62)

— Da, da! repetă el, nu s'a pomenit muiere credincioasă! Una cade pentrucă te place! Alta cade pentrucă o placi! Una pentrucă-i dai franci! Alta pentrucă-ţi dă franci! Una pentrucă e tînără şi tu copt! Alta pentrucă eşti tînăr şi ea coaptă! Una pentrucă nu-şi mai poate suferi bărbatul! Alta pentrucă bărbatul n'o mai poate înghiţi! Fiecare, în felul ei, are dreptate! Fiecare şi pe deasupra tuturor, Tamburel, care numai cu degetul mic le face un semn: vin la taica! şi ele vin, *pupăzele*!...

(PDB, 16)

— Zău, nu? Aştepţi o *pupăză*, şmechere.

(PDB, 88

Vine cel dintîi la slujbă — şi-a lăsat şi mustaţă şi nu mai agată *pupăze*. (PDB, 187)

— Te-aşteaptă vreo *pupăză*? vru să ştie altul.
— Sau, poate, te-ai hotărît să-ţi dai examenele?
— Nu, băieţi, nici o *pupăză* — nici un examen! Trebuie să plec! (PDB, 197)

1) Cuvîntul face parte din aceeaşi familie cu *căfea* şi cu *haită* cum se poate vedea nu numai din exemplele citate ci şi din altele scoase din dicţionare: „*cini sau lupi în perioada împărecherii*" (Scriban, 1074); „*Haită de cini ce aleargă după o căfea în timpul puitului*" (CA, 1022).

Scroafă (şi scrofiţă)

— Tîrfă, îţi rup gîtul... Căţea dela tîrg... *Scroafă*.., Să-ţi ardă casa peste plodul tău... (CC, 24)

Şi însfîrşit, într'o zi, după ce m'a făcut „*scroafă*" şi „tîrîtură", mi-a aruncat în nas cinci sute de lei. (IBP, 170)

Ce *scroafă* sălbatică am fost. (Stere, V, 205)

Se pironi în mijlocul uliţii, cu faţa spre căsuţa turtită de povara întunericului. Stătu aşa, uluit şi pierdut, ca un stîlp de piatră. Umezeala îl pătrunse la os. Se desmetici. Scuipă larg, dispreţuitor şi apoi rosti cu o uşurare mare:
— *Scroafă.* (RI, I, 189-190)

Mă înjură în ungureşte şi trage transperantul. Ştie să înjure *scrofiţa* dulce şi nu mă supără. (CDCC, 52)

Nici măcar la *scrofiţa* dulce nu mă pot uita, ca să mă distrez. A tras transperantul ca să se lase posedată fără martori. (CDCC, 55)

Ursoaică

In afară de informaţiile date de VAN, 37 [1]) *ursoaică* = 1. *amantă*; 2. *prostituată*, n'am mai putut aduce niciun alt exemplu. Dicţionarele nu cunosc sensul acesta.

Vacă (cu lapte)

Intîlnit, mai întîiu, tot la VAN 39 (şi în Grs VII, 131) l-am înregistrat şi la Mardan, p. 94, într'o epigramă intitulată *Unei prietene* (care m'a întrebat, în repetate rînduri, de ce nu mă recăsătoresc).

Puţini sunt cari să mă'nţeleagă.
— Aşa sunt eu şi nu-mi schimb hramul —
De ce să cumpăr *vaca*'ntreagă,
Cînd pot s'o am... cu kilogramul ?!...[2])

1) V. şi Grs. VII, 110, 129.

2) Un exemplu în care sensul nostru se confundă cu acela de „femeie proastă", „zăpăcită" este următorul: — Ascultă, fă !, — se stropşi şi mai tare atunci Feighin: *vacă de Holmogori*... Ce-ţi scoţi ugerul ?... Bagă-ţi mînţile în cap, mă înţelegi, că acuş te apuc de un picior şi te arunc în mijlocul apei!... (NVV, 63)

Vijlă

In comuna Parva, jud. Năsăud, singura localitate în care l-am înregistrat, cuvîntul are două sensuri: 1. *căţea*; 2. *femeie stricată, curvă*. Este, deci, sinonim cu *căţea*, cu *haită*, cu *puiţă*... Cîteva dintre dicţionarele noastre notează primul sens (Cihac II, p. 469; Şăineanu [6], p. 699 şi CA, 1429), numai că nu se înţeleg asupra etimologiei. Sensul al doilea, care ne interesează pe noi aici, le este, tuturora, necunoscut.

Viperă

„S'o'napoiez" — dar asta, ştii *viperă*, cum vine ?
Primeşti pe-acela'n casă, pe scări mă dai pe mine.
(CP, 18)

Cuvîntul are mai adesea sens de femeie sau om rău la inimă, cum se poate vedea clar din următorul citat: „A! *viperă* înveninată!... Astfel mi-ai fost frate!... Să-mi ici amanta !... Să mă trădezi... să te faci rivalul meu!..,
(MO, II, 405)

Vişniţă
(Cean, jud. Satu Mare)

Este o variantă fonetică a lui *deşniţă* care, la rîndul lui, derivă. din ung. *disznó* 'porc'. Procedeul nu trebue să ne surprindă. La nişte bilingvi, cum sînt Romînii din ţinutul Crişurilor, nu-i de mirare că întîlnim şi cuvinte derivate din termini ungureşti, mai ales că metoda convine, de minune, n argot, unde se întîlneşte des şi a fost semnalată pînă şi de specialiştii care n'au scris despre argot niciodată [1]).

G. Istrate.

1) Iată un citat, edificator, din Th. Capidan, *Aromînii*, p. 14: „Cît de intensă a fost grecizarea elementului romînesc din această tulpină, se poate vedea şi dintr'un alt fenomen. In Epir se întîlnesc şi azi localităţi lipsite de elementul romînesc, *în care limba secretă a meşteriaşilor greci se alcătueşte numai din cuvinte aromîneşti*. Ele reprezintă resturi din graiul Aromînilor despoţionalizaţi în massa grecă".

RECENSII.

W. v. Wartburg, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*, Halle (Saale), 1943, 209 p. in 8°.

După celebra carte a lui H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, lumea germană n'a mai avut la îndemînă un manual introductiv în lingvistică, care să țină samă de importantele progrese ale științei limbajului, realizate în secolul nostru. Ea a avut la îndemînă foarte personale lucrări teoretice și numeroase tratate elementare despre limbaj în general, dar nu o carte nici prea teoretică, nici prea elementară, care să formeze dintr'un student un lingvist. Acest gol îl umple prezenta carte a distinsului romanist dela universitatea din Basel. Experiența bogată a autorului și gîndirea sa personală fac din acest manual o carte de un interes deosebit și pentru specialist.

Autorul n'a intenționat să scrie un tratat complet de teoria limbajului. Lipsește din manual în special studiul asupra stărilor lingvistice. Autorul va fi lăsat aspectul static al limbii la o parte pentrucă el, fiind studiat și în școala secundară, la gramatica limbii materne și a celor străine, este cît de cît cunoscut de cel care se dedică studiilor lingvistice.

Materia este tratată supt următoarele titluri: I. *Einleitung*; II. *Die Sprache und ihre Entwicklung*; III. *Historische und deskriptive Sprachwissenschaft in ihrem gegenseitigen Verhältnis*; IV. *Sprache und Rede* și V. *Sprache und Volk*. In *Introducere* autorul tratează următoarele chestiuni: obiectul lingvisticii, perioadele lingvisticii, limbă și vorbire, sincronie și diacronie, diferențierea regională a limbii. Ultimele trei chestiuni sînt însă tratate din nou, cu materiale noi și idei noi, în ultimele trei subdiviziuni ale cărții (fiecare chestiune în cîte o subdiviziune). Cea de a doua subdiviziune a cărții se ocupă numai cu evoluția limbii. Mare parte din discuție are ca pretext schimbările pe care fraza latinească *mater ancillae cultrum dedit* le-a suferit pentru a deveni fraza franceză *la mère donna un couteau à la servante*. Acest fapt evidențiază caracterul didactic al cărții de față. Alături de capitolele *Morphologie* și *Syntax*, celelalte capitole ale acestei a doua părți sînt intitulate: *Lautliche Vorgänge* și *Wortschatz*. Bănuesc că terminul *Phonetik* a fost evitat pentrucă el nu e înțeles la fel de toată lumea. Nu știu însă dece s'a evitat terminul *Lexicologie*. Exemplificarea teoriei se face în această carte cu materiale latine, franceze, italiene, spaniole, germane și engleze, dar mai ales franceze. Cîteodată capitole întregi sînt consacrate discuției unor fapte de limbă franceze.

In ce privește doctrina, v. Wartburg se inspiră mai ales din de Saussure și Gilliéron și din idealismul lingvistic german de după Vossler (mă refer la Weisgerber, Schmidt-Rohr, etc.). Dela F. de Saussure a luat autorul distincția fundamentală între o lingvistică sincronică (statică) și una diacronică (evolutivă). Dela Gilliéron a luat concepția despre cauzele schimbărilor lexicale. Dela cei din urmă, ideia că limbajul nu stă în legătură numai cu faptele elementare ale vieții sufletești, dar și cu viața spi-spirituală, și că evoluția limbii reflectă evoluția spiritului. Autorul aduce însă interesante și juste rectificări concepțiilor pomenite. Vom arăta aici deosebirea cea mai importantă dintre v. Wartburg și F. de Saussure.

Plecînd dela faptul că schimbările lingvistice se produc numai la părți ale sistemului lingvistic, F. de Saussure afirma că lingvistica diacronică se face neglijînd sistemul lingvistic, și trăgea concluzia că nu se poate face în același timp și lingvistică sincronică și lingvistică diacronică (vezi citatele la v. Wartburg, p. 11). Precum a arătat însă autorul nostru, p. 125-143, și în niște articole publicate anterior, lingvistica diacronică implică numaidecît lingvistică sincronică. El dovedește aceasta plecînd dela explicațiile pe care le-a dat Gilliéron schimbărilor de semn ale unor cuvinte. Dacă lat. *caffus* 'pisică' și lat. *gallus* 'cocoș' au ajuns în dialectul gascon la aceiași formă, *gat*, omonimia a fost înlăturată numindu-se cocoșul *bigey*, care nu e altceva decît *vicaire* în pronunția dialectală. Așadar omonimia, care e un fapt de lingvistică sincronică, a dus la înlăturarea ei, deci la un fapt de lingvistică diacronică. Lucrul acesta, pe care nu l-a văzut F. de Saussure, l-a acceptat A. Sechehaye, *Mélanges Bally*, p. 19-29, articolul *Evolution organique et évolution contingentielle*, și *Vox Romanica*, V, p. 25-30, articolul *Les trois linguistiques saussuriennes*, cu ocazia discuției articolelor scrise de v. Wartbug asupra chestiunii. Eu aș invoca și alt fapt în sprijinul teoriei lui v. Wartburg. Anume, dacă lingvistica diacronică se face numai prin compararea a două-trei stări de limbă din epoci diferite, ea presupune numaidecît apelul la fapte de limbă care sînt de domeniul linguisticii sincronice. A studia evoluția unui fapt de limbă înseamnă a studia evoluția unei stări de limbă, soarta ei în sistemele lingvistice ulterioare. Lingvistica diacronică nu se poate face

decît prin lingvistica sincronică a faptelor lingvistice în discuţie, mai exact, după ce lingvistica sincronică a acestor fapte a fost făcută. Rămîne aşadar dela de Saussure numai distincţia între cele două lingvistici şi cele ce afirmă el despre natura lingvisticii sincronice, nu şi cele ce afirmă el despre natura lingvisticii diacronice. Trebue să spun însă că, din expunerile făcute de v. Warburg în acest manual, nu rezultă clar părerea sa cu privire la natura lingvisticii sincronice. Dacă el crede că aceasta nu se poate face separat, ci numai cuprinsă în lingvistica evolutivă, greşeşte. Şi avem motive să credem că el a gîndit astfel. Într'adevăr, la p. 125, el afirmă că „lingvistica viitorului trebue să caute a ajunge o treaptă pe care ambele feluri de a vedea să fie legate organic". Mă întreb apoi dacă nu cumva faptul că în subdiviziunea a doua a cărţii el n'a tratat decît despre evoluţiile lingvistice, nu se explică prin aceia că, după dînsul, lingvistica sincronică trebue făcută împreună (odată) cu cea diacronică. Singure cele spuse în nota 1 dela p. 125 şi cele spuse la p. 134, ne dau dreptul să credem că autorul a legitimat şi o lingvistişă sincronică de felul celei cerute de F. de Saussure. Cele două feluri de lingvistică, distinse de învăţatul genevez, trebuesc însă numaidecît admise [1]). Numai felul cum concepe acest învăţat pe una din ele este greşit. Şi cred că această greşală a sa provenea din faptul că, după de Saussure, nu avem lingvistică sincronică decît atunci cînd tratezi despre limba dintr'un anumit moment sau despre vreunul din sistemele mai mici care împreună o alcătuesc (cel fonetic, cel morfologic şi cel sintactic) în întregime, iar nu fragmentar. Dar lingvistica sincronică se poate ocupa şi cu stări de limbă parţiale.

O ideie importantă, care separă pe v. Wartburg de cei mai mulţi lingvişti contemporani, este aceia că şi vocabularul unei limbi constitue un sistem, alături de cel fonetic, cel morfologic şi cel sintactic. Vezi în special p. 112-124 şi 143-164.

In manualul de faţă nu întîlnim o ideie aşa de caracteristică şcolii lingvistice din Paris, ca aceia a lingvisticii generale, concepută ca o ştiinţă de legi ale sensului dezvoltării lingvistice, deşi autorul trimite (în *Literatur*) la lucrări ale acestei şcoli, şi tot acolo se ex-

1) Distincţia între cele două lingvistici a fost făcută, în mod independent de F. de Saussure, şi cam în acelaşi timp cu el (în 1914, în Cursul de *Introducere în ştiinţa limbii*, litografiat în 1921), şi de A. Philippide, care întrebuinţa însă alţi termini: gramatică descriptivă şi gramatică istorică. Învăţatul romîn trebue pomenit, alături de F. de Saussure, oridecîteori se vorbeşte despre creatorii noii concepţii despre limbă, (aceia care legitimează şi studiul static al limbii), deşi influenţa sa asupra lumii ştiinţifice a fost, din acest punct de vedere, nulă.

primă foarte elogios despre manualul lui Grammont, *Traité de phonétique*. Nu întîlnim în acest manual nici doctrina lui Vossler în ce are ea esenţial, că istoria limbii este istoria frumosului în limbă. Istoria limbii este concepută mai larg, ca istorie a spiritului, şi în recomandaţiile bibliografice, (*Literatur*), ca şi în cuprinsul cărţii, se trimite la lucrările unor idealişti ca Weisgerber şi Schmidt-Rohr. Bănuesc că teoria şcolii lingvistice din Paris despre lingvistica generală a fost lăsată la o parte tocmai din cauza caracterului ei prea abstract. Cît priveşte idealismul vosslerian, cred că el nu este acceptat de autor decît în prea mică măsură. Lipseşte din manual şi doctrina şcolii lingvistice din Praga, dar aceasta se explică desigur prin faptul că această doctrină se referă în primul rînd la stările de limbă sincronice, nu la evoluţii. Sînt bucuros, însă să constat că această doctrină nu găseşte la autor preţuirea, după părerea noastră, excesivă [1]), mărturisită de atîţi lingvişti contemporani. E drept că autorul spune (în *Literatur*) numai că despre fonologie ne putem informa „cu cîştig" la Grammont. Dar se ştie că acest învăţat n'a admis doctrina şcolii din Praga.

Vom lăsa să urmeze aici o parte din observaţiile pe care le avem de făcut cărţii. P. 1: Vorbind de ideia (noţiunea) asociată cu sunetele limbii, autorul întrebuinţează expresia „sprachlicher Begriff". Cred că trebuia pur şi simplu „Begriff". Căci ideia (noţiunea) cu care se ocupă lingvistica este tot aceia cu care se ocupă şi logica. Greşala aceasta se întîlneşte şi la S. Puşcariu, *Limba romînă*, I. p. 101 şi urm., care distinge între o gîndire lingvistică şi una filozofică. Dealtfel cele spuse de noi aici sînt în perfectă concordanţă cu cele spuse de autor la p. 156-157. P. 4: Autorul afirmă că trecerea dela compararea limbii la istoria limbii a fost făcută de neogramatici. Cred că nu e just. Pe de o parte, comparaţia între limbile surori a fost practicată şi de neogramatici şi de alte şcoli lingvistice care au urmat, şi de fapt la ea nu se poate renunţa, căci ea e un mijloc de a face lingvistica evolutivă sau istoria limbii. Pe de altă parte, chiar lingviştii anteriori neogramaticilor au făcut şi lingvistică evolutivă sau istoria limbii (este drept însă că chiar v. Wartburg admitea acolo că Diez a dat un puternic impuls pentru a se crea istoria limbii; dar de fapt şi Bopp şi Schleicher au făcut lingvistică evolutivă). Lingvistica comparativă trebue distinsă nu numai ca o etapă în evoluţia lingvisticii, depăşită astăzi,

1) Aceasta nu înseamnă că nu recunosc şcolii lingvistice din Praga şi mari merite. Astfel, pentru a vorbi numai de unul din ele, fonologii au lărgit considerabil cîmpul de observaţie al foneticii; numeroase limbi asiatice au fost puse la contribuţie.

dar ca o altă formă a lingvisticii evolutive, trecută, prezentă şi viitoare, şi chiar ca o altă lingvistică alături de celelalte două, de care am vorbit mai sus (sincronică şi diacronică). Ea este impusă de lipsa de material pentru limba primitivă dela baza mai multor limbi, acestea din urmă bine cunoscute. Despre lingvistica aceasta ca de o a treia subdiviziune a lingvisticii, alături de celelalte două, a vorbit întîiu F. de Saussure, care o numea lingvistică retrospectivă [1]). Desigur însă, v. Wartburg se referă la faptul că primele istorii ale unor limbi luate izolat au fost făcute întîiu în epoca neogramatică. In acest caz, singur Diez e un predecesor, căci în a sa *Grammatik der romanischen Sprachen* el tratează cîteodată istoria limbilor romanice pentru fiecare limbă în mod separat. Dar faptul că pela 1870 cercetătorii fac şi lucrări cu privire la o singură limbă nu trebue să ne înşele. Ce se face acolo e tot gramatică comparată, numai că, întrucît priveşte evoluţia limbii primitive, se limitează cercetarea la o singură limbă. Cred apoi că autorul n'ar fi trebuit să identifice istoria limbii cu lingvistica evolutivă. Dacă aceasta din urmă nu distinge epoci în evoluţia limbii şi nu grupează faptele cronologic, ceialaltă are ca scop principal tocmai aceasta, şi se poate alterna cu discuţii despre stările lingvistice vechi. In acest caz, trecerea dela lingvistica comparativă şi evolutivă la adevărata istorie a limbii, concretă, organică, nu s'a făcut decît cu V o ş l e r, M e i l l e t, D e n s u ş i a n u, B r u n o t şi alţii, care au alcătuit istorii ale limbii, descriind evoluţia limbii epocă cu epocă. P. 6: Definiţia de acolo a limbii („Sie ist ein System von akustischen Zeichen, in dem das einzig wesentliche die Verknüpfung von Bedeutung und Lautbildung ist."), care este repetată la p. 180, este greşită: limba nu e numai un sistem de semne acustice, dar şi de înţelesuri (mă gîndesc la sistemul sintactic). P. 13: Consider ca falsă afirmaţia că teritoriul unei limbi se întinde atît cît o limbă literară este recunoscută ca atare şi folosită. Precum a spus P h i l i p p i d e, *Orig.*, II, p. 339, deosebirea dintre limbă şi dialect atîrnă de un anumit număr de asemănări şi deosebiri între idiome, care încă n'a fost stabilit. Este drept că, imediat după aceia, la p. 13-14, autorul însuşi arăta că, „dacă avem în vedere idiomul vorbit de popor", ajungem la o altă delimitare a limbilor şi că numai această procedare este pentru el ştiinţifică. Dar el n'a arătat pe ce se întemeiază această nouă procedare. P. 20-32, passim: Ar fi fost bine să se spună că fenomenele de regresiune şi falsă regresiune sînt de fapt nişte fenomene

1) Aproape în acelaşi timp (în cursul pomenit în nota precedentă), P h i l i p p i d e consideră şi el lingvistica comparativă ca o altă subdiviziune a lingvisticii, şi anume ca o formă specială a lingvisticii istorice.

de analogie. P. 30: Nu orice *-i* şi *-u* dispar în istroromînă, ci numai cei precedaţi de *r*. Deci afirmaţia autorului cu privire la naşterea unei omonimii între pers. II sing. ind. şi pers. III pl. este valabilă numai pentru verbe ca istror. *mori*, *moru*, dealtfel singurul invocat de autor. Mai este însă de obiectat că nu numai pers. III pl. ind. s'ar fi confundat în istror. cu pers. II sing. ind., dar şi pers. I sing. ind. (Se pare, după cît arată şi alte fapte, că pers. II sing. trebue să fie numai decît deosebită de pers. I şi III sing. Probabil că altfel se face confuzie între persoane.) Şi cred că numai nevoia de a distinge pers. I sing. de II sing. a dus la menţinerea lui *-i* în *mori*. Vezi şi cele spuse mai sus, p. 266-301. P. 33: Critica făcută de autor acolo teoriei expuse la p. 32 cu privire la cauza schimbărilor fonetice a fost făcută şi de P h i l i p p i d e, *Introducere în ştiinţa limbii*. La fel cu obiecţiile făcute de autor la p. 34 teoriei expuse la p. 33-34. P. 36: Cu privire la fenomenele italiene *ct* > *tt* şi *pt* > *tt*, vezi cele spuse de mine în *Italica*, II, articolul *Despre schimbările fonetice italiene de tipul ct* > *tt*. Am arătat acolo anume că ele nu trebuesc explicate prin asimilaţie, ci prin tendinţa către consonante geminate. — Autorul a văzut că a explica prin asimilaţie nu înseamnă a explica tot, dar n'a avut curajul să considere drept formală clasificarea fenomenelor fonetice în asimilaţii, disimilaţii şi metateze (dealtfel despre acestea din urmă nici nu vorbeşte). Vezi cele spuse de mine mai sus la p. 329, nota 1, şi aici mai jos. P. 36-42: Nu putem fi de acord cu toate cele spuse acolo de autor asupra cauzei schimbărilor fonetice. Autorul recunoaşte în fond două cauze: 1) repartiţia accentului în cuvînt (v. p. 36, unde totuşi autorul nu este prea clar, şi în general p. 35-37, şi 2) amestecul limbilor, adică vieţuirea împreună a mai multor limbi pe acelaşi pămînt (vezi p. 38 şi 42). La aceasta din urmă autorul cuprinde şi influenţa suprastratului (vezi p. 37-38) şi influenţa substratului (vezi p. 39-42). Dintre acestea, nu pot admite, împreună cu P h i l i p p i d e, *Introducere în ştiinţa limbii* şi *Orig.*, II, p. 245-309, decît pe a doua. Accentul nu este cauză, ci condiţie a schimbării. Iar cu privire la a doua, sînt de făcut următoarele observaţii: 1) influenţa substratului se exercită, aşa cum credea Philippide (vezi cele spuse de mine în *BIFR*, IV, p. 225-228), nu numai ca o influenţă lingvistică (pronunţarea limbii acceptate cu obişnuinţele limbii părăsite), dar şi ca una biologică: populaţia care şi-a părăsit limba maternă pentru alta, îşi menţine anumite tendinţe articulatorii, care rezultă în cea mai mare parte din conformaţia organelor articulatorii; 2) influenţa suprastratului nu poate să aibă efectele atît de mari pe care le admite v. Wartburg, decît dacă neamul care alcătueşte suprastratul este foarte numeros; 3) influenţa sa deasemenea nu va fi numai una lingvis-

tică, ci şi una biologică (schimbarea biologică a naţiunii cucerite prin amestec cu cuceritorii aduce schimbarea sunetelor). Atît substratul, cît şi suprastratul nu sînt decît cazuri particulare ale aceleiaşi realităţi, biologice, pe care, împreună cu Philippide şi alţii, o numesc bază de articulaţie. Şi cred că schimbarea bazei de articulaţie a unei limbi, care se produce fie prin trecerea limbii dela o populaţie la alta, fie prin aceia că un popor se amestecă cu alte neamuri, este cauza schimbărilor fonetice. Pentru mai multe amănunte, vezi *BIFR*, VII-VIII, p. 185-188, şi *Italica*, II, art. cit. Mai cred că suprastratul germanic n'a avut asupra limbilor 'romanice' efectele pe care le admite romanistul dela Basel. Desigur că schimbările fonetice romanice pe care autorul le socoate aici, ca şi în lucrări anterioare, produse supt influenţa suprastratului germanic, se explică prin substrat, şi tot aşa cu schimbările fonetice germane pe care Frings, — vezi p. 38 —, vrea să le explice prin influenţa Romanicilor [1]). In lumina acestei concepţii despre cauza schimbărilor fonetice, apare greşită şi explicaţia pe care o dă v. Wartburg la p. 25-26 faptului că diftongul *au* este singurul diftong indoeuropean menţinut de latină. P. 42-43: Cred că avea dreptate F. de Saussure cînd susţinea că „imobilitatea" unei limbi se explică prin şcoală, influenţa limbii scrise, etc. P. 45: Ideia că o formă este acceptată de analogie pentrucă este mai „clară", se găseşte şi la Philippide. P. 48: *-is* din *patris, donatoris* şi *-i* din *fortissimi* nu simbolizează numai genitivul, dar şi singularul, iar *-i* chiar şi masculinul şi neutrul. P. 64: Cred că în prefacerea pronumelor personale subiecte în forme gramaticale ale verbului, din franceză sau engleză, nu trebue să se vadă „un episod în lupta limbii pentru păstrarea caracterului ei flexionar". Acest caracter s'a impus dela sine, pentru claritatea vorbirii. Şi apoi pronumele ca semn al persoanelor verbului, nu este flexiune propriu zisă, ci alt cuvînt. P. 84: Autorul întrebuinţează expresia „syntaktische Konstruktion" pentru formele gramaticale care sînt cuvinte separate, şi expresia „flexivische Form" pentru formele gramaticale care alcătuesc o parte a cuvîntului (adică flexiunea). Tot acolo, el lasă să se înţeleagă că flexiunea este obiectul de studiu al morfologiei, iar construcţiile sintactice, obiectul de studiu al sintaxei, dar că acele construcţii sintactice care ţin loc de formă flexivă sînt tot de domeniul morfologiei. Concluzia e că limita între morfologie şi sintaxă şovăeşte, şi tot aşa cea între sintaxă şi lexicologie. Cred că expresia „construcţie sintactică", care ascunde

1) Că explicaţia lui v. Wartburg nu este de acceptat, au arătat şi D. Alonso, *Revista de Filología española*, XXIV (1937), p. 393-396, şi K. Jaberg, *Vox Romanica*, 6 (1940), p. 350-352.

şi o concepţie, nu este fericit aleasă, căci doar construcţie sintactică este şi forma flexivă. La p. 85, se pare că autorul socoteşte fraza: *ils cédèrent parce qu'on leur promit...* ca un mijloc de expresie (Ausdrucksmittel) lexical, iar fraza: *ils cédèrent à une promesse...* ca o construcţie sintactică. Cred că nici această distincţie, cu terminologia pe care a impus-o, nu este întemeiată: construcţia cu un mijloc de expresie lexical este şi o construcţie sintactică. Pe de altă parte, mă întreb dece prepoziţia *à* nu este un mijloc de expresie lexical, ca şi *parce que*. Autorul mai crede că primul mod de exprimare (*parce que*)... redă acţiunea ca mişcare, pe cînd al doilea (*à*) redă „ein visuelles Moment". Dar visuală e şi mişcarea. Numai ce urmează acolo este just: „etwas fixiertes, starres". Imediat mai jos melodia şi ritmul frazei sînt considerate ca mijloace sintactice. Dar vorbindu-se despre expresii ca fr. *c'est moi qui...*, se spune că franceza „lexicalizează" („lexikaliziert"). Este drept că franceza întrebuinţează şi cuvinte acolo unde alte limbi întrebuinţează numai accentul. Dar dacă această limbă întrebuinţează în cazul de faţă cuvinte, aceste cuvinte nu sînt de domeniul lexicologiei, ci tot al sintaxei. Deaceia terminul „a lexicaliza", mi se pare, în cazul de faţă, nepotrivit. Predilecţia pentru hipotaxă sau parataxă a limbilor se explică prin psihologia popoarelor (felul de a gîndi lucrurile), precum a arătat J. Pokorny, *ZfcPh.*, 16 şi urm. Cuceritorii Romani aveau desigur altă psihologie decît cuceriţii. Desigur n'are dreptate v. Wartburg cînd crede că dispariţia conjuncţiilor în latina populară se explică numai prin „decadenţa culturii intelectuale". Ea trebue explicată şi printr'o altă psihologie, şi apoi şi prin dezorganizarea pe cale fonetică a limbii. P. 87: „Das Wort ist wohl eine logische, aber nicht eine satzrhythmische Einheit". Totuşi chiar un cuvînt poate avea intonaţii deosebite. P. 87-88: Exprimarea întrebării în franceza populară prin *-ti* (*je sarais-ti?*) este chestie de morfologie, nu de sintaxă, şi deci trebuia tratată la morfologie. Căci dacă naşterea unei asemenea forme gramaticale se explică numai prin frază, nu înseamnă că faptul e de domeniul sintaxei. Faptele discutate la p. 88-89, sînt în realitate de domeniul semanticii lexicale, dar se explică numai în frază. P. 90-94: Formarea viitorului cu *habeo* şi înlocuirea celui latinesc clasic nu trebuia tratată la sintaxă, decît dacă autorul ar fi acceptat explicaţia lui Vossler (= schimbarea felului de a gîndi al lumii romane), căci numai în acest caz am avea a face cu o schimbare sintactică. Cum însă autorul explică faptul prin apariţia omonimiei şi nevoia de a o înlătura, faptul este pur şi simplu morfologic. Mai observ că expresia „syntaktische Wortgruppe" (p. 90-91) pentru viitorul cu *habeo*, nu ne apare potrivită (pentru motive arătate mai sus). Mai potrivit era „sintagmă". P. 97-105: Poate

în loc de „Gruppensprachen" era mai bine să se vorbească de Sondersprachen şi Fachsprachen, ca P o r z i g, *Atti del terzo congresso internazionale dei linguisti*, p. 435. E drept însă că v. Wartburg întrebuinţează „Berufssprache" pentru Fachsprache. Autorul întrebuinţează şi expresia „Gemeinsprache" într'un sens care nu e cel obişnuit în lingvistica germană : limba uzuală, nu limba de cultură. Limba uzuală mai e numită de el, p. 104, „die Allgemeinsprache", ceiace s'a făcut desigur supt influenţa şcolii lingvistice franceze (vezi de exemplu M e i l l e t, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, p. 118). P. 114 : Credinţa falsă că urechelniţa intră în ureche şi rupe timpanul se găseşte şi la Romîni. P. 119 : Probabil it. *pappare* 'a mînca', prov. *papá*, etc., la care trebue adăugat şi rom. *a păpa*, nu sînt „Lallwort", ci moştenite din lat. *pappare*. Că lat. *pafer* este alcătuit din *pa-* care se găseşte reduplicat în lat. *pappare* şi cărula i s'ar fi adăugat sufixul *-fer*, este greu de admis. Dealtfel derivarea ar trebui admisă în indoeuropeana primitivă. P. 184 : Noţiunea de bază de articulaţie, astfel cum e înţeleasă ea în acest loc, nu este cea mai acceptabilă. Cred că nu felul de a articula cîştigat de copil este baza de articulaţie, ci felul de a articula înnăscut, iar acesta cred că e în strînsă legătură cu conformaţia organelor articulatorii, astfel cum au admis P h i l i p p i d e, *Orig.*, II, p. 245-309, şi J. van G i n n e k e n într'o serie de articole, dintre care unul foarte însemnat este *La biologie de la base d'articulation* (în *Psychologie du langage*, Paris 1933). P. 185 : Dupăce la p. 151-152 spusese că schimbările fonetice (cele care se explică prin substrat şi suprastrat) „îşi au punctul lor de plecare în organic, în fiziologic" şi că „ele arată cît de imposibil este să vrei să limitezi istoria limbii numai la istoria spiritului", autorul spune acum că atunci cînd se întîlnesc două popoare şi două limbi, iar unele obişnuinţe trec dela un popor la altul, avem un proces spiritual. Cred că el avea dreptate numai în cazul întîiu.

Relevăm şi următoarele greşeli de tipar (tot ce am putut găsi) : P. 7, r. 2 de jos : und. P. 13, r. 1 de jos : 1898. P. 71, r. 9 : des Sufixes. P. 93, r. 6 de jos, din notă : „Er. P. 98, r. 14 de jos : (unten Teil 1) ; r. 10 de jos (unten Teil 2). P. 143, r. 7 : *guihole*. P. 162, r. 1 de jos, din text : (1494) [2]) ; r. 11 de jos, nota : [2]) P. 179, r. 3 să se suprime *sie*.

Gheorghe Ivănescu.

Iorgu Iordan. *Limba romînă actuală, O gramatică a greşelilor*. Iaşi, 1943, 557 p. în 8°.

Niciunul dintre lingviştii romîni contemporani n'a dat o atît de mare atenţie stărilor actuale ale limbii de cultură romîneşti (ale limbii comune, cum se zice deobiceiu), ca profesorul Iorgu Iordan. Cercetătorii dela Bucureşti, potrivit tradiţiei create de Densusianu, s'au ocupat mai mult cu stările de lucruri vechi romîneşti. Cercetătorii dela Cluj s'au ocupat mai ales cu aspectele dialectale ale limbii romîne, studiate cu metode mai vechi sau mai noi, ca acelea ale geografiei lingvistice. La Universitatea din Iaşi, dupăce Philippide a arătat un interes egal atît stărilor de limbă vechi romîneşti cît şi celor dialectale de azi, Iorgu Iordan a adus un precumpănitor interes pentru limba de cultură actuală. Cartea pe care o prezintăm aici constitue primul studiu vast asupra limbii romîne moderne şi în special asupra limbii contemporane, văzută în sectorul ei cult, iar nu în cel popular. Ea este un studiu de lingvistică statică, aplicat limbii de cultură romîneşti (limbii literare, limbii comune), nu graiurilor populare, care rămîn obiectul de studiu al geografiei lingvistice.

Dar acest studiu nu vrea să înregistreze şi să explice toate faptele care caracterizează limba romînă cultă din momentul de faţă. El se mărgineşte, cum o spune autorul în *Prefaţă* şi în *Introducere*, p. 14, numai la înregistrarea şi explicarea abaterilor dela normele de vorbire pe care le prezintă limba de azi, numai la înregistrarea şi explicarea a ceiace numim greşeli de limbă. Lucrarea de faţă apare aşadar, într'un fel, ca o completare a *Gramaticii* pe care profesorul Iordan a publicat-o în 1937, şi care se limita tot numai la studiul momentului actual al limbii noastre literare, dar, cum e firesc, lua în discuţie mai ales uzul lingvistic general, adică norma, şi mai rar abaterile dela acest uz. Ar fi fost mai exact dacă în *Prefaţa* şi *Introducerea* cărţii pe care o recensăm, alături de abaterile de limbă propriu zise, s'ar fi distins şi şovăirile de limbă, adică acele cazuri în care nu se mai poate şti care e norma şi care e abaterea. Dar dacă această distincţie nu apare aici, ea se întîlneşte în restul cărţii, unde, alături de abateri, se relevă şi şovăiri de limbă şi acestea sînt chiar numite astfel (de ex. la p. 91, 411, 412 şi 418, nota 2).

Prin interesul său pentru stările actuale ale limbii romîne, profesorul meu se dovedeşte reprezentantul în ţara noastră a uneia din marile tendinţe ale lingvisticii romanice contemporane, caracterizată tocmai prin interesul pentru stările de limbă actuale, şi care şi-a găsit în Franţa un organ de publicitate în revista *Le français moderne*, iar în Italia în revista *Lingua nostra*, ambele fondate în deceniul trecut. Cercetătorii strînşi în jurul acestor reviste, (dintre care tre-

bue pomenit mai ales italianul Bruno Migliorini), ca şi profesorul Iordan în ţara noastră, realizează unul din punctele de program postulate de F. de Saussure şi de elevii săi, Ch. Bally şi A. Sechehaye, care însă n'au dat niciunul lucrări de felul celei de faţă, ei neglijînd ceiace este în limbă abatere sau şovăire. In această privinţă Iordan a fost influenţat de lingvistul genevez H. Frei, care a consacrat un studiu excluziv abaterilor de limbă ale francezei [1]).

E adevărat că asemenea probleme, neglijate pînă la Iordan de lingviştii romîni, au fost tratate la noi şi pînă acum, de către ziarişti sau scriitori; dar, precum se înţelege uşor, aceştia aveau numai rar competenţa necesară. Interesul lor pentru astfel de chestiuni este explicabil. Problemele puse de limba de cultură sînt nu numai de ordin teoretic, dar şi practic: nu se pune numai chestiunea de a constata şi explica anumite fapte, dar şi aceia de a vedea dacă aceste fapte pot fi acceptate sau nu în graiul şi scrisul nostru. Autorul însuşi recunoaşte (în *Prefaţă*) că studiul său are nu numai un scop ştiinţific, dar şi unul practic sau didactic: de a servi de „călăuză" acelora care nu se pot „decide" pentru faptele de limbă „corecte". Firește, însă, la ziarişti şi scriitori, punctul de vedere practic a fost singurul dela care s'a pornit. Dintre publicaţiile anterioare de acest fel, singură cartea lui Ion Gorun, *Ştii romîneşte?* Bucureşti, 1911, este desigur scrisă cu competenţă şi talent. Unele din chestiunile tratate în cartea pe care o recensăm aici, au fost tratate şi acolo. Profesorul Iordan are însă marele merit de a fi adus în centrul preocupărilor lingvisticii romîne interesul pentru stările actuale ale limbii noastre de cultură şi de a fi dat lingvisticii romîne o întorsătură practică. Şi sperăm că, după amestecul atîtor nechemaţi în discuţia problemelor practice ale limbii noastre, intervenţia unui specialist va avea efecte binefăcătoare. Un domeniu de fapte atît de important nu va mai fi lăsat judecăţii celor necompetenţi.

Interesul autorului pentru faptele de limbă contemporane este vechiu. Precum aflăm dela p. 14, autorul şi-a pus astfel de probleme chiar de pe băncile şcolii secundare. Primul său studiu, publicat în *Şcoala normală*, I, 1916, p. 260-267, şi intitulat: *Cum ştiu Romînii romîneşte*, se ocupa tot cu astfel de fapte. Punctul său de vedere era atunci numai cel practic. Materialul foarte bogat, folosit în lucrarea de faţă, a fost însă adunat mai tîrziu, timp de zece ani (desigur, din 1933 pînă în 1943), din tot felul de izvoare contemporane (opere literare, ştiinţifice, filosofice, articole de ziar şi de revistă, graiul familiar, etc.). O parte dintr'însul a fost deja publicat în *BIFR*, I, II şi III, supt titlul *Curiozităţi lingvistice*, alt material a fost prezentat şi discutat într'o serie de articole, apărute în aceiaşi publicaţie sau în altele. Precum se constată, la această muncă a păşit autorul numai după apariţia cărţii sale *Introducere în studiul limbilor romanice*, Iaşi, 1932, cînd se punea problema să aplice limbii romîne principiile noii lingvistici occidentale, la care aderase. In acest timp autorul va aduna materiale şi pentru o altă operă care se înfăţişează tot ca o aplicare a principiilor lingvisticii occidentale la limba romînă, *Stilistica limbii romîne*, apărută la un an după cea pe care o discutăm aici. Cu aceste două lucrări, profesorul Iordan a umplut golul imens care exista în lingvistica romînă şi a dat contururi clare direcţiei lingvistice inaugurate de dînsul în lingvistica romînească.

1) Titlul cărţii acestuia, *La grammaire des fautes*, Paris, Genève, Leipzig, 1929, a determinat chiar subtitlul cărţii pe care o recensăm.

Am spus că această carte este un vast studiu asupra limbii de cultură romîneşti din momentul de faţă. Am putea aduce precizarea că se ocupă mai ales cu limba dela 1919 încoace, deşi faptele de limbă care sînt studiate pentrucă apar în acest timp, sînt de multe ori şi mai vechi. De multe ori autorul însuşi le constată la scriitori din secolul trecut. In felul acesta, pe unelocuri cartea devine un studiu asupra întregii limbi moderne romîneşti de cultură. Şi trebue să mai fac o precizare. Autorul studiază în această carte nu numai limba scriitorilor şi graiul familiar al clasei culte, dar şi graiul oamenilor fără cultură, atunci cînd vorbesc limba literară, deci ceiace am putea numi graiul popular (astfel şi este el numit de autor). Cum unele din abaterile sau şovăirile pe care le întîlnim la scriitori, la oamenii culţi şi la cei fără cultură care vorbesc limba cultă, se explică, în multe cazuri, prin influenţa graiurilor populare (subdialectele), este firesc ca în studiul de faţă să se ia discuţie şi unele particularităţi ale graiurilor populare. Dar numai unele, anume acelea care au pătruns în limba de cultură. Studiul se ocupă aşadar cu o realitate lingvistică care are rădăcini în graiurile populare (dar nu numai acolo, ci, întrucît priveşte neologismele, şi în limbile străine, iar în ce priveşte restul limbii, în limba vechi, dar care se găseşte pe deasupra lor. Pentru astfel de realităţi lingvistice nu există astăzi un nume general acceptat de lingvişti. Am arătat în altă parte (teza mea de doctorat, vezi aici, mai sus, p. 390-391, dece expresia limbă comună, pe care o preferă şi profesorul meu, nu este cea mai potrivită. Mai potrivită mi se pare expresia întrebuinţată de A. Meillet, langue de civilisation, care, cu o modificare impusă de faptul că în romînă avem cuvîntul *cultură* pentru activitatea spirituală a omenirii, trebue

să sune în romînește: l i m b ă d e c u l t u r ă. Așadar, cînd mai sus, am spus că obiectul cărții pe care o recensăm este limba romînească modernă de cultură, am făcut-o folosind o expresie proprie, creată supt influența lui Meillet. Profesorul Iordan întrebuințează de obiceiu pentru această realitate expresia limbă cultă (vezi de ex. p. 330-331).

Faptele sînt discutate supt următoarele titluri: 1. Fonetica; 2. Morfologia; 3. Formarea cuvintelor; 4. Stilistica; 5. Sintaxa; 6. Lexicul. Cred că rubrica intitulată *Stilistica* trebuia să lipsească. Supt influența lui K. V o s s l e r și a școlii sale, autorul socoate stilistica mai înrudită cu sintaxa (vezi p. 249), deși tot el distinge și o stilistică fonetică, una morfologică și una lexicală (vezi în special *Stilistica limbii romîne*). De fapt supt titlul *Stilistica*, autorul tratează mai ales așa numitele locuțiuni, adică sintaxele fixe, rigide pe care el le definește (*l. c.*) astfel: „combinații sintactice al căror sens este unitar și diferă de al elementelor alcătuitoare luate unul cîte unul sau legate altfel decît în formula respectivă" (bineînțeles, scopul lucrării de față impunea numai studiul locuțiunilor noi, caracteristice limbii actuale). Autorul chiar definește acolo stilistica drept știința acestor locuțiuni. Se înțelege așadar dece stilistica îi apare aici ca mai înrudită cu sintaxa: locuțiunile sînt construcții sintactice. Dar pentru profesorul meu, care definește în altă parte stilistica, după B a l l y, drept știința expresiilor cu conținut afectiv, studiul locuțiunilor n'ar trebui să fie de datoria stilisticii decît întrucît aceste locuțiuni au conținut afectiv. Și e un fapt că nu toate locuțiunile studiate de autor supt titlul *Stilistica* au un conținut afectiv. Ca să dau un singur exemplu, *în tot cazul* (vezi p. 251) intră în această categorie. Studiul locuțiunilor n'a fost plasat, mi se pare, pînă acum, la locul pe care trebue să-l ocupe în cadrul studiului complet al faptelor de limbă. Eu cred că acest studiu trebue să se alăture celui al cuvintelor, căci o locuțiune este un echivalent d e cuvînt deși formal nu e un cuvînt, ci o sintagmă [1]). Și dacă se procedează astfel, stilistica nu este desființată, fie că o definim drept știința expresiilor cu conținut afectiv, fie că o definim, ca V o s s l e r și L e r c h, drept știința întrebuințării individuale a limbii, adică a abaterilor de la normele limbii. Precum recunoaște de atîtea ori profe sorul meu, multe din faptele discutate și supt celelalte titluri, sînt de domeniul stilisticii, concepută ca știința expresiilor afective. [2]) Dacă am privi

1) Firește, întrucît faptele în discuție sînt sintagme, ele sînt studiate și de sintaxă; dar cînd ele sînt studiate ca locuțiuni, nu aspectul lor sintactic interesează.

2) Autorul mai discută la *Stilistica* și unele elipse și tautologii. Dar materialul tratat acolo putea fi tratat și la *Sintaxa*, unde deasemenea există capitole consacrate elipsei și tautologiei.

lucrurile din punctul de vedere vosslerian [1]), întreaga carte e un studiu de stilistică. Sînt sigur că aproape tot ce am spus aici despre rubrica *Stilistica* a fost gîndit și de profesorul meu. Dacă am făcut-o totuși, am făcut-o pentrucă aveam de spus ceva nou cu privire la locuții și la studiul lor.

Sînt aproape întotdeauna de acord cu explicațiile pe care profesorul meu le dă faptelor relevate în cea mai mare parte tot de dînsul. Aici voiu lăsa să urmeze părerile mele în chestiunile în care văd altfel lucrurile.

P. 11: În urma celor spuse mai sus, la p. 499-500 despre lingvistica statică și cea evolutivă, nu mai pot admite, ca de Saussure, că studiul istoric al limbii neglijează structura limbii. Cred apoi că nu e exact să se spună că sistemul fonetic romînesc se identifică ușor, „în liniile lui mari" cu sistemul fonetic latin. Afirmația că „gramatica romînească este, în quasi-totalitatea ei, latinească", trebue modificată astfel: gramatica romînească este, în quasi-totalitatea ei, de origine latină.

Cred că unele fapte de limbă pe care profesorul Iordan le consideră evoluții fonetice, sînt de fapt niște fenomene de altă natură, și anume psihologică-spirituală (împrumut + analogie). Dacă se spune *seminar, minister, laborator*, iar nu *seminariu, ministeriu, laboratoriu*, aceasta nu se datorește aceleiași tendințe care a făcut ca *argintariu, coșariu, munciloriu* să devină *argintar, coșer, muncilor* (vezi p. 24-25), ci desigur se datorește faptului că intelectualii romîni aveau prezente în minte formele franceze corespunzătoare, terminate în *-r* (ca pronunție), pe care le-au transpus în romînește cu o modificare a părții vocalice a sufixului, întemeiată pe analogia cu cuvintele romîne ca *argintar, coșer, muncilor*. Tot așa cred că se explică *accesor* și *contrar* (p. 25). La *prejudiț, princip* și *gimnaz* (*ib.*) avem a face pur și simplu cu un împrumut din franceză, la *serviț* avem a face cu crearea unui singular nearticulat pe baza formei nearticulate, *serviciu*, din pronunția unora, considerată, greșit, ca articulată (cu *-u*, cum se articulează în graiul popular). Greu de explicat sînt formele ardelene *Cornel* și *Pompil*. Cred deasemenea că nici la înlocuirea lui *-ógiŭ* cu *-aj* nu trebue invocată deloc aceiași tendință fonetică de dispariție a lui *-iu* (vezi p. 27), ci numai influența franceză [2]). Am impresia că,

1) Mă refer la definiția dată de Vossler stilului și stilisticii.

2) Forma *originĭ* în loc de *origine*, explicată de autor la p. 19, n. 2, și p. 84, prin influența lui *marginĭ*, este de considerat tot ca un împrumut din franceză, dar adaptat sistemului morfologic al limbii romîne: substantivul fiind feminin, a căpătat terminația romînească a femininelor de declinarea I-a. Cred că pentru originea franceză a acestei forme pledează și accentul ei: *originĭ* (spre

dacă în alte cazuri, relevate de Iordan (vezi *Mots savants et mots populaires* în *Bulletin linguistique*, IV), unele tendinţe fonetice se manifestă de multă vreme în limba romînă cu vigoare pînă azi (*şe* > *şă*, *şi* > *şî*, *se* > *să*, etc.), în cazul de faţă nu se poate admite existenţa unei asemenea tendinţe. Criteriul de a hotărî între aspectele fonetice diferite ale unor neologisme este, pentru autor, următorul: dacă o variantă fonetică corespunde cu forma romînească, provenită prin evoluţia populară dela latină la romînă, ea este declarată cea de preferat. Astfel, autorul se pronunţă pentru *competinţă*, *conferinţă*, *tendinţă*, pentrucă aspectul lor fonetic „corespunde sistemului fonetic romînesc (cf. *minte* > lat. *mentem*, *părinţi* > *parentes*, etc.)" (p. 21), şi crede chiar că „pînă la urmă se va impune... forma cu *in*". Este o înrudire între judecata de aici şi cea discutată imediat mai înainte: autorul admite că şi forma cu *in* a neologismelor în discuţie se încadrează în tendinţa mai veche a prefacerii lui *ĕn* în *in*. Dar nici acest fenomen nu e din cele care se petrec mereu în limba noastră, începînd dintr'un anumit timp. In formele *competinţă*, *conferinţă*, etc. trebue să vedem fapte impuse de unii oameni din secolul trecut, care, prin scrisul lor, au determinat anumite curente de limbă. Un cuvînt ca *influenţă* a rămas însă cu forma pe care o are în limba de origine, italiana (căci *influinţă*, întrebuinţat de Philippide, este izolat) [1]. Pentru motivul că nu se încadrează în tendinţa romînească populară a prefacerii lui *-arĭu* în *-ar*, etc. şi nu corespunde deci sistemului fonetic romînesc, respinge autorul şi pronunţia *corteg*ĭ*ă*, *medi*ă, etc., acceptînd pe *corteg*ĭ*u*, *medi*ŭ (v. p. 27-28). Dar încadrarea pronunţiei *-ĭu* în fenomenul de care vorbeşte profesorul meu este imperfectă (*-u* încă n'a dispărut); şi apoi această tendinţă, cum am spus mai sus, nu e din cele care se manifestă pînă azi. Cred că de fapt formele cu *-ĭă* corespund perfect sistemului fonetic al limbii romîne, care are atîtea substantive în *-ŭ*, dar prea puţine în *-u* (*codru*, etc.), şi deaceia cred că ele trebuesc preferate. Criteriul pomenit este aplicat de autor şi la p. 28, cu ocazia variantelor *sombru* şi *sumbru*. — In teza mea de doctorat (vezi mai sus, p. 2) am afirmat că pentru profesorul Iordan (în special pentru cartea discutată aici) „aceleaşi tendinţe lingvistice se manifestă în acelaşi timp atît în graiul popular, cît şi în limba scrisă". Aceasta nu era însă la dînsul o afirmaţie (totuşi el spusese acest lucru în *Introducere în studiul lim-*

deosebire de *origine*). *Imagină*, cu *-ă*, explicat bine, la p. 83, prin analogie cu *margină*, a găsit un sprijin şi în *originā*.

1) S'ar putea admite că formele *influenţă* şi *competenţă* au avut un sprijin în adjectivele *influent* şi *competent* (romîna actuală prezintă şi *competinţă*). Dar atunci, dece nu s'a zis *influint(e)* şi *competint(e)*?

bilor romanice, p. 206-207), ci era un implicat al cercetării, un principiu cu care a pornit la lucru. Din discuţia făcută de mine aici, rezultă însă că cele spuse de mine atunci nu sînt perfect exacte: profesorul Iordan admite şi tendinţe care se manifestă în limba cultă cu mult mai tîrziu decît în graiurile populare. Mă întreb însă dacă există astfel de tendinţe în limbă. Poate trebue să admitem că avem aceiaşi tendinţă numai acolo unde e o manifestare continuă a tendinţei, fără întreruperi. Astfel de tendinţe par să fie cele de ordin morfologic (să se vadă de ex. cele spuse de autor despre formarea pluralului substantivelor, p. 60-73, şi articolul citat acolo) şi unele tendinţe fonetice, relevate chiar de profesorul Iordan (*şe*, *şi*, *se*, *si* > *şă*, *şî*, *să*, *sî*, care se realizează mereu pînă astăzi). Dar la schimbări ca cele de mai sus, faptele de limbă identice sînt din două epoci deosebite, separate printr'o epocă în care tendinţa n'a funcţionat.

P. 117: Cu toate că forma *cealaltă* stăpîneşte astăzi scrisul romînesc, cred că trebue să se renunţe la ea şi să se adopte *ceialaltă*, care este şi forma din limba veche şi din graiul popular (în Moldova de Sud: *cealalant*, *cĕlelanţi*, *celelanţ*, *celelanţi*). Cred că acest pronume demonstrativ nu este alcătuit din *cel*, *cea*, *cei*, *cele* + *alalt*, *alaltă*, *alalţi*, *alalte*, ci din *cela*, *ceia*, *ceia*, *celea* + *alalt*, etc. şi că la plural lipsa lui *-a-* se explică prin schimbări fonetice (întocmai ca şi prefacerea lui în *-ă-* la singularul *celălalt*). P. 128: Forma *ingrijam* nu există în graiul moldovenesc, care posedă *ingrijăm*. P. 130: Forma *a scria* 'a scrie' din Ţara Moţilor, Banat şi Oltenia, nu este o inovaţie a limbii moderne, ci un fapt străvechiu, depe vremea cînd aceste graiuri se învecinau cu cel macedoromîn, căci acesta are deasemenea *scriare*. Cred că avem a face cu unul din acele numeroase macedoromînisme care se găsesc în Banat, Crişana şi Maramureş şi chiar în alte părţi, şi despre care a vorbit întîiu Ov. Densusianu (vezi şi cele spuse de mine în *BIFR*, X, p. 207-208). P. 132: Dacă am vrea să conjugăm pe *ajutorez* sau *ajutoresc* fără deşinenţa *-ez* sau *-esc*, ar trebui să accentuăm pe *ó*, nu pe *u*, căci doar verbul este un derivat imediat dela substantivul *ajutór*. Şi poate supărătoarea omonimie a verbului cu substantivul a dus la naşterea formelor cu deşinenţe, omonimia fiind astfel înlăturată. Bănuesc însă că forma verbală cu *ú* tot există, — astfel pare să fie cazul cu forma verbală citată la p. 133, — dar cred că ea se explică prin influenţa verbelor derivate cu sufixul *-ur*, *-or* (*înfăşur*) (cf. *măsur* faţă de *măsór* şi lat. *mensuro*). Adaog că formele fără sufix se găsesc şi prin Muntenia. In Furculeşti (jud. Teleorman) am auzit: *bócâne*. Ele se explică desigur prin originea ardeleană a locuitorilor de acolo. Pentru astfel de migraţii vezi mai sus, p. 170-173, 204-207 şi 398-399. P. 140, n. 1: Nu înţeleg dece se spune acolo că Moldovenii n'au con-

știința că în *iesă* dezinența este *-e*, și deci probe pentru aceasta sînt faptul că s'a păstrat *ié-* (nu *iá-*, ca la conjunctiv) și faptul că forma de conjunctiv, *lasă*, „nu poate corespunde decît unui indicativ în *-e* (ca la conjug. II-IV)". Forma *iesă* se explică numai fonetic (*iase* > *iese* > *iesă*). Forma *lasă* este însă, cum lasă să se înțeleagă autorul, analogică, ea înlocuind o formă mai veche, **laș*, rezultată fonetic din *exeaf*. P. 158: *avocațional* (r. 5-6) trebue trecut pe lista de exemple discutate imediat mai înainte, el neprezintînd varianta *-ia* a sufixului *-al*. P. 170: Cred că atunci cînd A. Scriban — căci el este persoana la care se făcea acolo aluzie — susținea că trebue să se spună „Insemnări ieșenești", iar nu „Insemnări ieșene", greșea și principial, căci nu există un adjectiv *ieșenesc*, ci numai unul *ieșean*, care poate deveni și substantiv. Și dacă dela *Ardelean*, *Muntean*, etc. s'a derivat *ardelenesc*, *muntenesc*, etc., aceasta nu înseamnă că trebue să derivăm și dela *Ieșean* un *ieșenesc*. P. 175: *cosmotic* nu trebue tratat la derivatele cu *-ic*, el fiind un derivat cu un sufix *-ótic*, întîlnit în *haotic*. Terminul, creat de L. Blaga, *Orizont și stil*, cu înțelesul 'structural' 'sistematic', mi se pare nepotrivit, pentru motivul că înțelesul său se poate reda prin alte cuvinte și pentru motivul că un sufix *-otic* nu există nici în română, nici în greaca veche, unde ἐρωτικός, -ή, -όν e un derivat dela ἔρως, -τος, nu printr'un *-ωτικός*, ci prin *-ικός*, întocmai cum dela κόσμος s'a derivat numai κοσμικός, -η, -ον [1]). P. 195: *dezblehaia* nu este o creație a limbii contemporane. Eu îl cunosc în graiul popular din Vutcani (jud. Fălciu). P. 197, n. 2: Cred că *incontinuu* are sensul de *continuu* și pentrucă *in-* a fost greșit înțelas ca echivalent cu '*în-*', nu cu '*ne-*'. P. 203: In *beat*, *ne-beat*, *care ne-care*, etc., *ne-* mi se pare neaccentuat. P. 206: Eu cunosc cuvîntul *a reieși* nu cu sensul de 'a ieși din nou', ci de 'a rezulta' (vezi și Scriban, *Dicționaru limbii românești*. Sensul de 'a ieși' care se întîlnește într'un pasaj din Eug. Speranția (v. p. 207) mi se pare cu totul excepțional. P. 217: Prefixul *arhi-* nu prezintă decît două variante: *arh-* și *arhe-*; în *arheologie* nu avem același prefix, căci gr. ἀρχαιολογία, cuprinde pe ἀρχαῖος, -α, -ον 'antic, vechiu'. P. 223, n. 1: Raportul dintre cele două elemente lingvistice ale cuvintelor compuse din greacă și latină nu se exprima oricînd prin desinențe, ci el rămînea exprimat și prin topica elementelor. P. 227: Cred că, alături de *bunăvestire*, există și *Buna vestire*, întrebuințat numai ca nume al sărbătorii. P. 244: In *Așa cum cade frunza sau picurul de ploaie* am impresia că *picur* este substantiv concret, iar nu abstract.

1) *Haotic*, sau mai exact, fr. *chaotique*, este un derivat „modern" din *chaos*, căci în greaca veche dela χάος nu avem un asemenea derivat.

P. 287, n. 1: Introducerea lui *pe* în *eliberează un alt căpitan de haiduci* n'ar fi adus înlăturarea lui *un* și nici n'ar fi schimbat sensul. P. 292: Lipsa oricărui articol în *mamă și băiat căutau o portiță, strămutase copil și mamă*, poate să se explice printr'o tendință sintactică generală, căreia i s'a supus și graiul popular român (A. Philippide, *Gramatică*, p. 197-198, spune că substantivul se poate întrebuința fără articol, între altele, atunci „cînd sînt înșirate toate lucrurile dintr'un grup: 'am uitat și rîe și tot' Creangă"). P. 356: Exemplul *face un gest ca de-a se repezi în urma lui* pare a fi echivalent cu *face un gest ca și cum ar fi voit să se repeadă în urma lui*, și deci n'ar trebui tratat împreună cu celelalte (infinitiv în locul indicativului). La discuția cazurilor în care infinitivul apare în locul indicativului ar fi trebuit să se releve și faptul că prepoziția *de* înlocuește conjuncția *că*. P. 363: Intre *fu frecventată* și *deveni frecventată* nu e numai deosebirea arătată de autor („momentană în primul caz, 'prelungită' în al doilea)", dar și alta: în primul caz se arată o situație, în al doilea se insistă asupra creării acelei situații. P. 363-364: Apariția imperfectului în locul prezentului (indicativ) în cazuri ca *provincie care, întrucît privea pe Romini, n'avea decît o singură clasă socială* sau *și se întreba pe unde se afla acum Otilia*, nu se explică numai prin aceia că ambele timpuri exprimă durata, ci și — și mai ales — prin atracția exercitată de verbul propoziției principale, care e la imperfect. P. 371: La *defel* și *deloc*, cu sens negativ, este de remarcat și topica: ele stau numaidecît înaintea adjectivului. P. 373: Aceiași observație și pentru *nicidecum* și *niciodată* (precum și pentru *cîtuși de puțin* dela p. 369). Faptul e ușor de înțeles: dacă aceste adverbe ar urma adjectivului, ele ar putea fi socotite ca dependente de alt cuvînt, iar nu de acest adjectiv. P. 414: N. 2 nu ni se pare îndreptățită. Dealtfel fraza la care se referă această notă prezintă și un subiect legat de celelalte două prin *și cu*, fapt care cere pluralul predicatului. Mai cred că atunci cînd un subiect e legat cu celalalt prin *împreună cu*, predicatul se pune la plural dacă *împreună cu* + unul din subiecte urmează celuilalt subiect, și se pune la singular dacă *împreună cu* + unul din subiecte stă înaintea celuilalt subiect. P. 422: Că (*al*) *omului bun* a fost modelul expresiei (*al*) *omului acesta* (în loc de *acestuia*) rezultă și din faptul că nu se poate spune (*al*) *femeii aceasta*, tot așa după cum nu se poate spune (*al*) *femeii bună*. P. 431, r. 1: In *aceste cuvinte aparifii* nu avem un participiu prezent acordat cu substantivul pe care-l determină, ci un adverb transformat în adjectiv, și prin urmare supus acordului. E drept că sensul originar al cuvîntului în discuție a fost cel de participiu, dar numai cel originar, nu și cel actual. P. 431, nota 2: Cred că nu numai participiul *fremurînd* este

întrebuințat și ca adjectiv, dar și *născînd*, și chiar *crescînd*, despre care dealtfel autorul însuși spune (p. 430, n. 3) că „este pe cale de a se impune ca adjectiv propriu zis". P. 443: Exemplele ca *schimbă de opinii* nu mai trebuiau discutate la tautologii, ele nefiind de fapt tautologii, ci construcții deosebite ale verbului și obiectului.

P. 459-460 și 501: Îmbogățirea lexicului limbii literare după primul război mondial prin elemente regionale dacoromînești se explică și prin faptul că mulți scriitori care se ridică acum sînt fii de țărani. P. 462, n. 1: Fenomenul de care se vorbește acolo (introducerea într'o limbă a unor forme gramaticale străine și treptata înlăturare, din această cauză, a flexiunii originare) nu se întîlnește în limbile indoeuropene. Dacă în unele din ele flexiunea originară a fost înlăturată, asta e din cauze fonetice. P. 465 și 468: Desigur, de multe ori lupta contra neologismelor se întîlnește la naționaliști. Dar au fost și naționaliști care au întrebuințat foarte multe neologisme în scrisul și graiul lor (astfel N. Iorga, A. C. Cuza și N. Crainic). S'ar putea chiar spune că cei mai de samă naționaliști intră în această categorie. Dealtfel autorul însuși citează la p. 470 un caz similar: acela al lui Eminescu. P. 466: Cred că nu e bine să se vorbească de neologisme în cazul tuturor împrumuturilor lexicale ale unei limbi. Acest nume trebue dat numai împrumuturilor pe care le face un graiu popular dela alte limbi, (acestea de cultură), atunci cînd acest graiu popular devine el însuși o limbă de cultură. Acesta și este dealtfel sensul obișnuit al cuvîntului în discuție. Împrumuturile pe care un graiu popular le face dela un alt graiu popular nu pot căpăta acest nume. Despre neologisme nu se poate vorbi decît în legătură cu limbile de cultură. Dacă e vorba să se facă o extindere a acestui termin, ea s'ar putea face înglobîndu-se toate elementele limbii de cultură care sînt împrumuturi dela altă limbă de cultură: sunete, forme gramaticale, sintaxă, sensuri ale cuvintelor. Și cred că limbajele tehnice, despre care se vorbește la p. 466-467, și care sînt de fapt limbajele de specialitate (Fachsprachen despre care vorbea Porzig, vezi mai sus, p. 506), sînt atît la graiurile populare cît și la cele de cultură. P. 494: *a duce cu vorba, a duce cu zăhărelul* sînt populare, nu argotice. P. 499: La fel cu *față, fofîrlica, huidumă*. P. 507: *ogradă* 'curte', considerat ca nemoldovenesc, apare și în Vutcani, jud. Fălciu.

Concluziile ultime ale profesorului meu sînt următoarele. P. 511: „La sfîrșitul acestei lungi expuneri, singura încheiere pe care o putem trage în mod logic este că afirmația, mereu repetată, despre viața cu adevărat bogată și variată a limbii noastre actuale se dovedește a fi o realitate. Aș adăuga, o realitate îmbucurătoare, orice ar zice gramaticii și juriștii de profesie..." P. 511-512: „O limbă vie,

vorbită de oameni care și-o însușesc oarecum prin naștere și o deprind apoi prin contact permanent cu conaționalii lor, se află într'o instabilitate permanentă". P. 512: „Între aspectul vieții sociale, cu toate ramurile ei de activitate, și acela al limbii există nu numai un paralelism desăvîrșit, ci și o strictă dependență. Căci aceiași oameni, cu același suflet, lucrează pretutindeni: calmul sau zbuciumul din domeniul strict social se manifestă, vrînd nevrînd, și în limbă. — Omenirea întreagă, și odată cu ea, poporul nostru, se află astăzi într'un moment de criză, mai teribilă decît niciodată. Aceasta înseamnează că limba însăși trece printr'o fază critică... Cine crede că poate avea motive de îngrijorare se poate consola cu constatarea, repetată de nenumărate ori, că atîta vreme cît o limbă trăește, grație oamenilor care o vorbesc, crizele sînt inevitabile și sfîrșesc, dacă organismul lingvistic posedă forța de rezistență necesară, ceeace este, evident, cazul nostru, printr'o îmbogățire și o perfecționare a mijloacelor ei de expresie". Lucruri asemănătoare sau identice spusese și în *Introducerea* cărții (p. 15): „Dealtfel trăsătura cea mai caracteristică a romînei actuale este un mare zbucium, provocat tocmai de faptul că, dela Unire încoace, mînuitorii ei s'au dublat ca număr [este vorba, evident, de limba literară sau de cultură, iar nu de graiurile populare] și și-au schimbat în parte configurația supt raportul etnic". După ce spunea că un număr mare de minoritari vorbesc și scriu acum limba noastră și că numărul publiciștilor s'a mărit enorm, continua: „Să nu uităm, însfîrșit, frămîntările produse în spiritele contemporanilor noștri de primul război mondial și accentuate mereu după aceia, frămîntări care se manifestă, pretutindeni, deci și în limbă, printr'un dinamism lipsit de orice frînă. Toate acestea provoacă, în mod fatal, abateri dela uzul lingvistic consacrat, mai multe și mai grave decît în epoci liniștite". Despre zbuciumul epocii noastre se vorbește și la p. 301. La p. 459-462, cu ocazia discuției asupra lexicului, unele din aceste fapte erau expuse pe larg, adăugîndu-se și altele, precum solidaritatea mai mare dintre clasele sociale, și „vigoarea și pitorescul" elementului dialectal sau argotic. La p. 163 și 301 se spune că trăim într'o epocă de „dinamism" (semnele citării aparțin autorului), iar la p. 361 și 509 se vorbește de un stil „dinamic".

Cu aceste afirmații, profesorul Iordan aplică pentru prima oară limbii romîne concepția și metoda lui K. Vossler din *Frankreichs Kultur und Sprache* și din alte lucrări, care constă în a explica evoluția unei limbi prin mentalitățile succesive ale poporului care o vorbește. Și desigur nimeni nu va tăgădui că epoca noastră este una de zbucium, de dinamism, de criză, și că această stare sufletească se întîlnește de cîteva decenii și-n limba noastră, cum se gă-

seşte şi-n celelalte (autorul însuşi explica prin dinamism stilul unui lingvist german contemporan, Edgar G l ä s s e r, în *BIFR*, VII-VIII, p. 344). Cred totuşi că nu toate faptele studiate de profesorul meu trebuesc explicate prin aceste stări sufleteşti. Aceasta rezultă dealtfel din chiar cele spuse de autor la p. 15. Mărirea numărului publiciştilor se cuprinde desigur în dinamismul epocii, dar nu şi în zbuciumul ei, în starea de criză. Ea poate fi cel mult o condiţie pentru acestea. Influenţele străine şi cele populare în limba noastră cultă nu se explică prin dinamism sau prin starea de criză, prin zbuciumul epocii. Dealtfel ele s'au produs şi mai înainte, în perioada de acalmie a limbii romîne culte, dintre 1880 şi 1918 [1]). La fel stau lucrurile cu inovaţiile produse de tendinţa către frumos, constatată de atîtea ori de către profesorul meu în cartea sa, precum şi cu inovaţiile produse de tendinţa către abstract, constatată cîteodată de Iordan (vezi de ex. p. 279 şi 282). Eu aş crede că zbuciumul şi starea de criză a epocii noastre se manifestă mai ales printr'o serie de stări afective şi volitive. Faptele lingvistice explicate prin acesti factori ar trebui să aibă deci un asemenea conţinut şi ar fi deci de domeniul unei stilistici, concepută în felul lui B a l l y. Numai dinamismul ar putea explica şi fapte de ordin intelectual. După cît mi se pare, explicaţia unor stări lingvistice actuale prin starea de criză actuală şi prin dinamismul actual se face în această carte pentru prima oară.

Dintre inovaţiile de lingvistică generală pe care le aduce această carte, foarte importantă mi se pare lărgirea noţiunii de h i p e r u r b a n i s m. Anume, se înţelege prin hiperurbanism nu numai fenomenul de modificare fonetică bine cunoscut, — de fapt un fenomen de analogie —, dar şi fenomene similare din domeniul morfologiei şi sintaxei. Pentru locurile în care se vorbeşte de aşa ceva vezi *Indicele* de materii, unde totuşi lipseşte trimiterea la p. 210, n. 1, la care se vorbeşte de hiperurbanism morfologic în domeniul prefixelor, şi la p. 402, la care se vorbeşte de hiperurbanism sintactic.

Indicăm aici şi unele erori de tipar, nerelevate la *Indreptări şi adăugiri* şi care ar putea împiedeca înţelegerea din partea celor ce nu-s lingvişti. P. 12, r. 7-8: s i n c r o n i c ă (în loc de d i a c r o n i c ă). P. 18, r. 9: Trimiterea la VN XII. 313 este greşită, căci acolo nu se găseşte nimic din ce ar trebui. P. 28, r. 23: *conjunctură*. P. 75, r. 13: *vinătoarei*. P. 85 r. 2 de jos (din text): *postată-postate*

1) Între 1840 şi 1880 societatea romînească şi limba sa au trecut printr'o perioadă de zbucium şi de dinamism, cel puţin tot atît de accentuate cît şi în ultimele două decenii. Şi desigur nu e o întîmplare că acest dinamism şi zbucium coincide cu epoca romantică şi cu cea idealistă-modernistă.

P, 98, r. 5 de jos: (Pad II, 25) [2]; r. 3 de jos: Marguerite); *casieră*. (Dece se simtă locul notei 3). P. 10a, r. 6-7: să acorde acest articol cu; r. 7: precedent. [2] I. P. 111, n. 5 dela p. 110, r. 3: *posibilităţi minore de*. P. 121, r. 5 de jos: face cu un. P. 148, r. 5 de jos: *trebuiam*. P. 255, r. 5-6: *garant*. P. 284, r. 11: acestei prepoziţii. P. 296, r. 1: cu *cu prea mult* + (iar nu cu *prea mult* +). P. 298, r. 1 de jos: *moalele* în loc de *moatele*. P. 299, r. 28: *pentru altele*. P. 302, r. 8: aşa că *un*. P. 311, r. 14: scrisă, dă o. P. 324, r. 24-25: Nu înţeleg cum trebue făcut adaosul dela Indreptări şi Adăugiri, p. 524. P. 335, r. 1 de jos: *Georgicule, măi băiete, ce te taci?* nu e echivalentă cu 'ce faci?' 'ce ocupaţie ai?', ci cu 'cum ai s'o scoţi la capăt?', 'cum ai să ieşi din încurcătură?'. P. 357, r. 2 de jos: *e posibil*. P. 369, r. 6: *faţă* în loc *faţă*. P. 391, r. 9: începe alineat nou. P. 398, r. 15: *într'o zi*. P. 409, r. 19: *de făcut*. P. 429, r. 4 de jos: *cărfi*, nu *cărti*. P. 437, r. 17, afară, (cu virgula). P. 449, r. 3: de idei (în loc de: de ideei). P. 453, r. 18: *viaţa cu pe-a*. La Indreptări şi adăugiri găsesc unele îndreptări care de fapt nu trebuesc făcute. Astfel, cele pentru p. 102, r. 28, p. 138, r. 32, p. 146, r. 19 şi n. 2, r. 3 şi p. 177, r. 24.

Masiva lucrare a profesorului Iordan, care se caracterizează şi prin limba cea mai elegantă pe care a scris-o pînă astăzi un lingvist romîn, impresionează prin bogăţia de material şi entuziasmează prin concepţie şi prin via imagine pe care ne-o dă despre limba noastră în momentul actual. Ea alcătueşte fără îndoială una din operele cele mai de samă ale lingvisticii romîne şi una din puţinele opere asupra cărora timpul nu va avea nicio influenţă. Şi dupăcît mi se pare, ea este şi singura operă de mari proporţii care să trateze momentul actual al vreunei limbi oarecare. Ea va fi nu numai una din cărţile de căpătîiu ale lingviştilor romîni, dar şi un model de cercetare pentru limbile străine. Iar pentru intelectualul romîn, dezorientat de amestecul atîtor nepricepuţi în discuţiile asupra limbii actuale romîneşti, ea va alcătui cel mai sigur şi mai complet îndreptar de limbă şi de concepţii asupra limbii.

Gheorghe Ivănescu.

Al. Rosetti şi **J. Byck**, *Gramatica limbii romîne*, Ediţia a doua revăzută şi adăogită, Editura „Universul", Bucureşti, 1945.

Avem acum o nouă ediţie a Gramaticii d-lui Al. R o s e t t i, ediţie care este, de fapt, o carte nouă. Ea însemnează un progres prin delimitarea mai strictă a domeniilor morfologiei şi sintaxei, prin adăogirile făcute stilisticii şi prin numărul mai mare de exemple cu care autorii au căutat să desăvîrşească, pe alocuri, expunerea. (Aceste fapte sînt relevate de autori în *Prefaţă*).

Scrisă clar, ordonat şi concis, lucrarea impune prin fineţea observaţiilor, prin buna orientare şi prin independenţa de judecată. Buna primire de care s'a bucurat ediţia întîia a acestei Gramatici şi necesitatea din care a izvorît ediţia a doua, sînt dovada utilităţii.

O inovaţie o constitue faptul că autorii vorbesc de genul neutru în loc de eterogen sau ambigen. Astfel, documentata şi ingenioasa demonstraţie a d-lui A. Graur cu privire la genul neutru în limba romînă (v. *Romania* LIV. p. 249 sqq., *Bulletin linguistique*, V, p. 1 sqq. şi VI. p. 260), cîştigă teren.

Nou este şi ultimul capitol, în care se studiază diferitele stiluri: oral, romantic, retoric, expositiv, realist, artist şi sobru. Precum se constată, autorii înţeleg stilistica altfel decum o înţelege I. Iordan, *Stilistica limbii romîne*, Bucureşti, 1944. Punerea în valoare a procedeelor expresive întrebuinţate de scriitori, este bine venită.

La conjugare n'au fost relevate forme ca:

Viitorul I	Viitorul II
Sg. 1. *am să adun*	*i-oîi fi fost spus*
2. *ai să aduni*	compus din viitorul al doilea
3. *a sau are să adune*	al verbului *a fi* + participiul
Pl. 1. *avem să adunăm*	trecut.
2. *avefi să adunafi*	
3. *au să adune*	

Prez. conj.
să fi lucrînd,
compus din *să fi* invariabil (a 3-a persoană sing. prez. conj. dela verbul *a fi*) + participiul prezent al verbului respectiv.

Perf. conj.
să fi fost lăudat
compus din perf. conj. *să fi fost* + participiul trecut al verbului respectiv.

Perf. conj.
să fi fost lăudînd
compus din perfectul conjunctivului dela verbul *a fi* + participiul prezent al verbului respectiv.

La p. 80, se notează:

Conj. I	II	III	IV	V
adun	*tac*	*fac*	*fug*	*vîr*

Cititorul neprevenit ar putea crede că este vorba de o a cincia conjugare. Totuşi, la p. 73, sub conj. IV găsim scrise verbele: *fugi, vîrî, primi, hotărî.*

La p. 81, citim: „O formă compusă din verbul *a fi* urmat de participiul trecut [sublinierea este a noastră] al verbului de conjugat e întrebuinţată cu valoare de prezent".

X pare *a fi zicînd* că nu se mai poate întoarce". Evident că ne găsim în faţa unei greşeli de tipar.

La p. 136 citim: „Substantivele compuse din două substantive sînt articulate fie la primul element, fie la al doilea element: *„locotenent-colonelul*, dar şi *locotenentul-colonel*; *untdelemnul*, mai vechi *untul-de-lemn*; *drumul-de-fier*".

Ultimul exemplu figurează articulat numai la primul element şi nu se conformează în totul regulii enunţate.

Pentru prezentul istoric, citim la p. 156: „Cîteodată se întîlneşte, în asemenea împrejurări, perfectul sau prezentul:

ne-am oprit în sat, şi începem să-l căutăm pe învăţător". In realitate, aici avem *perfectul compus* cu prezentul.

Autorii respectă de cele mai multe ori ortografia Academiei Romîne. Abateri ca cea dela p. 113, unde găsim *zboară* în loc de *sboară*, sînt bine venite. Nu toate inovaţiile par însă fericite. Astfel, la p. 5, 26, 40, 127, 134, 153 se ortografiază numele lunilor cu iniţiale minuscule, ca în ortografia franceză: *ianuarie, fevruarie, iunie, septemvrie, octomvrie, decemvrie*. De ce nu cu majuscule, aşa cum cere Academia Romînă şi cum se scrie de toată lumea la noi? Apoi, de ce *octombre* şi nu *Octomvrie*? La p. 148, 149: *vre-unul vre-un* şi *vre-o* în loc de *vreunul, vreun* şi *vreo*. Cu toate acestea, la p. 151: *vreo* (de 4 ori) şi tot aşa şi la p. 152.

Sunt scăpări care nu micşorează cu nimic valoarea operei. Insă majoritatea celor ce citesc o carte de felul acesta sînt gata să primească formele pe care le recomandă specialistul, şi de aceea ele trebuesc evitate.

I. Lăzărescu.

Al. Rosetti, *Scrisori romîneşti din Arhivele Bistriţei (1592-1638).* Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1944. (94 pagini + 22 planşe afară din text + o pagină cu filigrane).

Este vorba de o nouă ediţie a cărţii *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècles tirés des archives de Bistritza*, apărută la Bucureşti, Socec, 1926. Cartea lui Rosetti nu cuprinde decît 50 de scrisori romîneşti, din cele aproape 400 pe care le-a publicat N. Iorga, mai întîiu în volumele cunoscute supt titlul *Documentele Bistriţei* (1899-1900) şi, apoi, în 1911, în Documentele Hurmuzachi. Cum Iorga nu urmărea decît faptele care îl interesau ca istoric, el nu dă atenţia cuvenită limbii şi transcrie documentele numai aproximativ, ba, foarte multe dintre ele, apar supt formă de

rezumate. In afară de aceasta, Iorga s'a servit, adeseori, şi lucrul acesta îl mărturiseşte el singur, de copii pe care i le procura I. Marţian. Aşa se face că cele două ediţii ale sale au fost utilizate, aproape exclusiv, de istorici (N. Iorga însuşi, I. Nistor, Victor Motogna, Virgil Şotropa, etc.) iar lingviştii au fost obligaţi să se adreseze direct originalelor.

In prefaţă (p. 7-8), autorul expune deosebirile între cele două ediţii, deosebiri care constau, mai ales, în: 1. suprimarea studiului asupra limbii textelor deoarece prezenta ediţie vizează un public mai larg decît prima, nu se adresează numai lingviştilor, „iar particularităţile de limbă ale textelor romîneşti din secolul al XVI-lea, inclusiv scrisorile dela Bistriţa, sînt studiate de noi într'o lucrare de ansamblu (Limba romînă în secolul al XVI-lea)" şi 2. revizuirea rezumatelor, care întovărăşesc fiecare scrisoare, şi introducerea unor modificări (31, 32, 40). Din recenziile consacrate primei ediţii autorul reţine o lectură judicioasă a lui Al. Procopovici (nr. 30) şi una numai în parte a lui N. Iorga (nr. 39). In afară de aceste inovaţii, pe care autorul le mărturiseşte în prefaţă, şi le crede cele mai importante, se mai pot pomeni informaţiile de natură istorică pe care Rosetti le îmbunătăţeşte cu ajutorul lucrărilor apărute după 1926 (Const. C. Giurescu, Damian P. Bogdan, etc.). Cîteva observaţii de amănunt: Vechile judeţe *Bistriţa-Năsăud* (p. 11, 35, 36, 54, 77) şi *Solnoc-Dobîca* (p. 60, 78) şi-au schimbat numele în *Năsăud*, cel dintîiu, în *Someş* celălalt. *Maier*, dela p. 29, este, de fapt, *Maieru*, numele comunei de care se leagă copilăria romancierului L. Rebreanu (v. Perpessicius, *Dictando divers*, p. 93-97, care transcrie exact). Corect apare numele satului şi la D. Şandru, *Enquête dans le district de Năsăud* (în Bulletin linguistique, VI, p. 176, 177, 183). *Borgo* (p. 38) este ortografierea ungurească a celor opt sate cunoscute supt numele de *Bîrgăuă* şi *Bîrgăie*, (cu sgl. *Bîrgău !* (*Tiha-Bîrgăului, Mureşenii-Bîrgăului, Prundu-Bîrgăului, Bistriţa-Bîrgăului, Susenii-Bîrgăului, Mijlocenii-Bîrgăului, Josenii-Bîrgăului* şi *Rusu-Bîrgăului*). Numele acesta apare aproape corect în scrisoarea nr. 9 (p. 10): *Bărgou*. Tot aşa în scrisoarea nr. 13 (p. 38): *Bărgău*. In scrisoarea nr. 19 (p. 44), numele unuia dintre satele pomenite apare aproape aşa cum se pronunţă azi, prin partea locului: *Bîrgăul de Ğos*. Numele acesta singur (*Bîrgău !*), neînsoţit de un determinativ, are sens colectiv, prin el înţelegîndu-se toată regiunea, nu *Bistriţa Bîrgăului* cum traduce autorul la indice (p. 77). *Néposz*, nu-i corespondentul unguresc al satului *Vărarea*. Ungurească este numai ortografia acestui nume care, de fapt, este de origine latină. Mai de grabă *Vărarea* este de origine ungurească (cf. N. Drăganu, *Toponimie şi istorie* p. 57-59). La p. 48, autorul dă, pentru genetiv-dativul singular al substantivului *iapă* (şi, ca atare, şi pentru nominativul plural nearticulat), forma *iepi*, formă pe care dicţionarele noastre obişnuite (al Academiei, Tiktin, Şăineanu, Scriban) nu o cunosc. *Marhă* (p. 85) are sens colectiv: „*azi a fost multă marhă în tîrg*".

Observaţiile acestea sînt fără însemnătate cu atît mai mult cu cît ele au în vedere aparatul lucrării şi nu lucrarea însăşi. Cartea lui Rosetti este net superioară ediţiilor Iorga şi singurul regret pe care îl încerci, la lectura ei, este acela că ea nu cuprinde decît 50 de scrisori dintr'un total de 382.

G. Istrate.

MATERIALE BIOGRAFICE.

ALEXANDRU LAMBRIOR.

NOI CONTRIBUŢII BIOGRAFICE.

Centenarul naşterii lui Alexandru Lambrior a trecut neobservat. Am ajuns că nici chiar aceste seculare aduceri aminte nu mai au azi putere să ne oprească atenţia şi să ne smulgă — o clipă măcar — gîndul, din vălmăşagul grelei noastre vieţi.

Ceea ce se ştia despre întîiul nostru filolog cu o formaţie riguros ştiinţifică, pînă la 1932, cînd profesorul I. Şiadbei a publicat [1]) o „notă bio-bibliografică", despre el, îşi avea isvorul de informaţie în necrologul publicat de revista *Convorbiri Literare* la moartea sa [2]). Materialul inedit, dat la lumină de către profesorul Şiadbei, a contribuit mult la întregirea biografiei lui Lambrior, şi a rectificat chiar cîteva din datele considerate pînă atunci ca definitive [3]).

Insă tot au rămas în discuţie cîteva chestiuni: dacă Alexandru Lambrior s'a născut în anul 1845 sau 1846, şi dacă locul naşterii lui a fost tîrgul Folticeni şi nu unul din satele Soci, aflătoare în judeţul Neamţ—comuna Cîrligi, ori Socea-Cîndeşti, cum s'a afirmat în mod obişnuit [4]). Ba, în ultimul timp, s'a pus în discuţie şi numele părintelui său: că n'ar fi Dumitru, ci Alexandru Lambrior [5]). Asupra acestor chestiuni vom da precizările necesare.

---

1) In *Anuarul Liceului Naţional*, Iaşi, pe anul 1930-31, articolul *Alexandru Lambrior, notă bio-bibliografică*, p. 15-33.

2) *Convorbiri Literare*, XVII (1883), p. 280.

3) Intre altele, noile informaţii modificau locul şi data naşterii lui Lambrior, din 10 Septemvrie 1846, Soci-Neamţ, în Ianuarie 1845, Folticeni.

4) Localităţi cu acest nume — Soci — mai sînt în judeţul Bacău, comuna Petreşti, şi în judeţul Baia (fost Suceava), comuna Miroslăveşti.

5) Numele e propus de Leon Mrejeru în broşura *Eri şi Azi, contribuţie la istoricul învăţămîntului primar din judeţul Neamţ* (Piatra-Neamţ, Tip. Gh. Asachi, 1940, 24 pagini), p. 4, nota 1, după un manuscris văzut în biblio-

Un extras din foaia matricolă a şcolarului Lambrior, aflat de noi [1]), (Protocolul nr. 96 din 15 Martie 1869, scris de fostul director al Liceului Naţional, Zaharia Columb), întregeşte informaţia adusă de profesorul Şiadbei, cu arătarea datei de zi: „12 Ianuarie 1845, Folticeni". Deci, pînă la găsirea actului de naştere original, — dacă se va mai găsi —, care să ne precizeze în mod definitiv, data şi locul naşterii lui, — căci Folticenii, în matricola şcolară ar putea să însemne „domiciliul părinţilor sau al tutorelui elevului" —, rămîne totuşi de luat în considerare numai această informaţie oficială: 12 Ianuarie 1845, Folticeni.

De altfel datele: 1845 ca an al naşterii lui Alexandru şi 1846 ca an al naşterii surorii sale Catinca, reies şi din actele unui vechiu dosar, privind tutela părintelui filologului [2]).

Din acelaşi vechiu dosar [3]) aflăm că la anul 1819, soţii Zamfiriţa şi Tudorachi Lambrior din Folticeni „au luat de suflet pe Dimitrachi, încă copil mic fiind (sărac de părinţi), căruia i-am dat nume de fiu". Deci orfanul Dimitrachi, din părinţi necunoscuţi încă, a devenit prin înfiere, Dimitrachi Lambrior. El s'a căsătorit nu mult după anul 1841, cu Marghioliţa, fiica lui Vasile Cumpătă, visternic al doilea, şi a fost înzestrat de mama sa adoptivă, Zamfiriţa, cu o casă şi locul ei în tîrgul Folticeni [4]). Deci aici va fi locuit Dimitrie Lambrior şi aici i se vor fi născut copiii.

In 1848, Dimitrachi Lambrior avea rangul de pitar şi fusese privighetor al Ocolului Moldovei, din ţinutul Baia. „Fiind căzut la grea boală", el a murit la 6 Iulie 1848, lăsînd doi copii mici [5]). Soţia sa, Marghioliţa, pare că era şi ea bolnavă, căci a încetat din viaţă în 1850 Septembrie [6]).

teca G. T. Kirileanu, semnat Al. *A.* Lambrior, şi nu Al. *D.* Lambrior. E probabil însă că această semnătură este a fiului filologului.

1) Arhivele Statului Iaşi, mapa Alex. Lambrior, documentul nr. 12. (Mapele alfabetice cu acte despre oamenii de seamă ai Moldovei, sînt alcătuite de către d. Gh. Ungureanu, directorul Arhivelor din Iaşi).

2) Despre acest vrednic dascăl, vezi articolul nostru: *Zaharia Columb, un vechiu profesor al Liceului Naţional*, publicat în *Anuarul* numitului liceu pe anul 1941-42 (şi în extras).

3) Arhivele Statului Iaşi, Fond Tribunalul Baia, Transport 1849, Opis 2114, Dosar 257/1848, filele 32, 390 şi 539. (A fost un adevărat noroc că d. Gh. Ungureanu a dat peste acest dosar, în mormanul de arhivă din turn, rămasă neevacuată şi răvăşită de răufăcători).

4) Nu am posibilitatea să controlez ce anume a scris d. A. Gorovei în legătură cu acest dosar, în ziarul *Lumea* (Iaşi) din 4 Februar 1932.

5) Dos. cit. fila 17.

6) Dos. cit. filele 3, 32 şi 119.

7) Dos. cit. fila 100.

Din voluminosul dosar se desprinde viaţa grea pe care au dus-o orfanii, pînă au ajuns la majorat. Din sfatul de familie au făcut parte bunicul lor, Vasile Cumpătă [1]), apoi „moşul" lor, Neculai Ciornei [2]) din Flămînzi-Botoşani, o altă rudă „cimotie cu răposatul pitar Dimitrachi", Gheorghe Gore (?) — şetrar din Piatra [3]), şi Iordachi Doicescu [4]) „rudă apropiată"...

Pentru întregirea şi îndreptarea ştirilor publicate pînă acum [5]), — pe care nu le mai repetăm —, aducem aici cîteva acte noi şi apoi trecem la cercetarea dosarului tutelei ce a luat fiinţă la moartea lui Alexandru Lambrior, izvor care, de fapt, ne a şi determinat la alcătuirea acestor rînduri.

Publicăm în anexă [6]) textul ordinului către Comisia examinatoare din Iaşi, prin care Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice cere ca „absolutul claselor primare, Lambrior Alexandru... în vederea bunelor note ce a căpătat", să fie „luat în vedere" la concursurile pentru primirea în internatul gimnaziului din Capitală. In tabloul alăturat acestui act oficial, la nr. 35, citim: „Lambrior Alecsandru, absolut claselor primare la şcoala din Piatra, după cererea d-sale N. Săulescu, înregistrată sub. nr. 2149". Deci aici a terminat Lambrior şcoala primară, şi nu la Tg.-Neamţ, cum s'a crezut pînă acum [7]).

Apoi, tot în anexă [8]), publicăm şi textul cererii lui Lambrior, de înscriere în Universitate.

In postul de pedagog repetitor, în locul lui V. Ballomir, a fost recomandat ministerului de către direcţia liceului din Iaşi, cu raportul [9]) nr. 36 din 2 Martie 1868, iar ministerul l-a numit cu ordinul [10]) nr. 3916 din 16/28 Aprilie 1868.

Prin demisia lui V. Tistu, devenind vacant, la acelaşi liceu „central" din Iaşi (deci tot Liceul Naţional), postul de „profesor suplininte pentru cursurile de ramul literar", — un fel de post de preparator al elevilor şi locţiitor al profesorului titular —, Alexandru Lambrior îl cere, arătînd că împacă, prin calităţile sale, şi postula-

1) Dos. cit. filele 110 şi 470.

2) Dos. cit. filele 306, 307. Oare cel care a devenit Dimitrie Lambrior n'a fost frate cu Neculai Ciornei, „moşul" copiilor Alecu şi Catinca?

3) Dos. cit. fila 363.

4) Dos. cit. fila 311.

5) Vezi I. Şiadbei, articolul citat.

6) Vezi Anexa I.

7) Arhiv. Stat., Iaşi, Mapa Lambrior, doc. nr. 25.

8) Vezi Anexa II.

9) Arh. Stat., Iaşi, Mapa Lambrior, doc. nr. 4.

10) Ibid. doc. nr. 5.

tele funcţiunii şi procedura urmată pînă la el [1]). Ministerul îl numeşte în acest post de „pedagog suplininte pentru cursurile de ramul literar", cu ordinul [2]) nr. 13026 din 13 Noemvrie 1868. Lambrior ţine această funcţie pînă la 15 Octomvrie 1869, cînd demisionează spre a ocupa desigur o catedră [3]).

In 1869, Februarie 5, Alexandru Lambrior a cerut Primăriei Iaşi să-l înscrie printre alegătorii colegiului III [4]). Cererea a fost însoţită de certificatul [5]) nr. 21 din 4 Febr. 1869, scris de Zaharia Columb, directorul liceului, în care se arată că petiţionarul ocupă postul de „suplininte profesoral pentru ramul literar". Dar Consiliul municipal i-a respins cererea, motivînd între altele că Lambrior nu-i profesor titular, ci numai suplinitor.

Tot în acest an, la 25 August, Lambrior s'a înscris la concursul pentru ocuparea catedrei de istorie dela gimnaziul din Bacău [6]). A fost numit însă la Botoşani, unde a funcţionat pînă la anul 1872, cînd, fiind destituit de către ministrul Chr. Tell, s'a întors în Iaşi, obţinînd, prin concurs, numirea la catedra de istorie dela „şcoala fiilor de militari", apoi în 1874 a fost numit de noul ministru Titu Maiorescu, profesor de istorie la cursul superior al liceului, — catedră pe care o suplinise cu cinci ani mai înainte şi de unde a demisionat la 19 Februarie 1875 spre a pleca la Paris [7]). La catedră îi urmează A. Naum [8]).

Interesant de ştiut e şi faptul că la 4 Februarie 1879, Decanatul Facultăţii recomandă Rectoratului Universităţii Iaşi, pe Al. Lambrior „licenţiat în litere şi absolvent al şcolii „des Hautes études" ca suplinitor al catedrei lui A. Vizanti, ales parlamentar [9]).

După moartea lui Alexandru Lambrior, întîmplată la 20 Februarie 1883 [10]), rămînînd copii minori, s'a pus problema constituirii unei tutele [11]). La 28 Septemvrie, primul procuror al Tribunalului

1) Vezi Anexa III.
2) Arh. Stat., Iaşi, Mapa Lambrior, doc. nr. 7.
3) Ibid. doc. nr. 15.
4) Vezi Anexa IV.
5) Arh. Stat., Iaşi, Mapa Lambrior, doc. nr. 8 şi 9.
6) Ibid. doc. nr. 11.
7) Ibid. doc. nr. 17.
8) Ibid. doc. nr. 16.
9) Ibid. doc. nr. 18.
10) Arh. Stat., Iaşi, Starea Civilă a oraşului Iaşi, Registrul pentru morţi ar. 1168 din 1883, pag. 107.
11) El se căsătorise în anul 1869, cu Maria, fiica maiorului Manolache Cişman din Huşi. Ea venise la Şcoala Centrală de fete din Iaşi, tot la 1860, cum aflăm dintr'un tabel al Comisiei examinatoare din Iaşi: „Maria Cişman,

Iaşi cerea cu adresa nr. 6889, primului preşedinte al aceluiaşi tribunal, împlinirea formelor pentru alcătuirea tutelei [1]). Cu adresa nr. 5467, secţia III-a a tribunalului comunică judecătoriei ocolului I, hotărîrea luată prin jurnalul nr. 4302, de a se sigila averea rămasă, a se constata care sînt minorii şi a se propune un consiliu de familie [2]).

Hotărîrea s'a şi executat la 3 Octomvrie 1883, de către judecătorul I. M. Gavriliu, care aplică sigiliile numai pe cele două dulapuri cu cărţi, lăsînd liberă mobila şi celelalte lucruri. In procesul verbal [3]) încheiat se arată copiii, cu numele şi vîrsta lor, notîndu-se şi anul ieşirii la majorat:

Alexandru, de 13 ani, — devenind major în 1891,
Ion, de 12 ani,—devenind major în 1892,
Constans, de 7 ani, — devenind major în 1897.

Persoanele propuse a face parte din consiliul de familie sînt următoarele:

Neculai Cişman, din Huşi, fratele soţiei defunctului.
Vasile Tasu, membru la Curtea de Apel,
Ion Ornescu, ajutor de primar,
Constantin Dumitrescu-Iaşi, profesor la Universitatea din Iaşi, şi
Petre Misir, membru la tribunal.

La 4 Octomvrie, Maria Lambrior declară că primeşte tutela alcătuită [4]) şi cere ridicarea sigiliilor, ceea ce se şi face, încheindu-se procesul verbal din 5 Octomvrie [5]) şi alcătuindu-se inventarul averii rămase [6]), care cuprinde două categorii de lucruri: mobilier şi cărţi.

Ceea ce ne interesează în deosebi sînt cărţile, pentrucă ele ne pot ajuta, în oarecare măsură, să ne facem o idee despre preocupările intelectuale ale fostului filolog. Insă inventarul lor, pe lîngă că nu este alcătuit destul de precis întrucît priveşte pe autori şi titlurile cărţilor, dar ne lasă impresia că nici nu oglindeşte situaţia reală a bibliotecii Lambrior. Căci 167 volume, cu reviste cu tot, ni se par

care mai înainte au fost aşezată ca solventă, în Şcoala Centrală de fete, după cererea părintelui său, d-lui Manolache Cişman, înregistrată sub nr. 1903". (Mapa citată, doc. nr. 26). La căsătorie se făcuse act dotal (icoane, bijuterii, îmbrăcăminte de corp şi de casă, veselă etc... precum şi 800 de galbeni austrieci, — adică 28.800 lei), în sumă totală de 40.833 lei (Arh. Stat. Iaşi, Fond Tribunalul Iaşi secţia III, Condica foilor de zestre nr. 26/1869, filele 147-149).
1) Arh. Stat., Iaşi, Mapa Lambrior, dosarul tutelei, 1883, fila 1.
2) Ibid. dosarul cit. fila 2.
3) Vezi Anexa V.
4) Arh. Stat., Iaşi, dosarul cit. fila 8.
5) Ibid. fila 15.
6) Vezi Anexa VI.

extrem de puține pentru biblioteca unui profesor, ajuns la Universitate, cu serioase studii și cercetări în domeniul filologiei, folclorului, istoriei, etnografiei etc., cînd numai lucrările proprii, — tipărite și cele rămase în manuscris —, trec de 50 volume [1]). Iar în ce privește exactitatea inventarierii cărților, „*Foaie pentru minte, inimă și literatură*", întemeiată de G. Barit la Brașov în 1838, apare în inventar „Foi de minte" ; două cărți d e s p r e D. Cantemir trebue să fie două volume d i n lucrările Domnitorului moldovean — din acele editate de Societatea Academică Română: „Revista Română" ar putea fi revista condusă de Al. Odobescu între 1861-63; volumele „România" sînt, desigur, exemplare din revista întemeiată de Gaston Paris, la care a colaborat Lambrior; „Istorii de V. Alecsandri" ar putea fi „Istoria unui galben" sau unele volume din teatrul său istoric ; volumul „Cronica romînă", e, desigur, unul din cele trei volume ale Cronicilor Rominiei, editate de M. Kogălniceanu ; „Societatea din Bucovina" ar putea fi „Foaie pentru literatură și cultură a Societății din Bucovina" ; volumele „Magazin, istoria Daciei" sînt ușor de recunoscut: „Magazinul istoric pentru Dacia", condus de Laurian și Bălcescu ; „Istoria Terei Rominești" este, fără îndoială, opera cu acest titlu, editată de G. Ioanid, după un manuscris al ierodiaconului Daniil...

In 1884, Februarie 7, direcția Liceului din Iași trimitea Ministerului un pachet cu 50 volume din „Cartea de citire" alcătuită de Lambrior, fiind cerute de Ministrul de atunci, spre a veni în ajutorul minorilor fostului profesor [2]).

La 18 Aprilie 1884, Maria Lambrior a cerut convocarea consiliului de familie — propunînd a fi cooptat și Gh. Panu, „amic al defunctului" — spre a încheia o tranzacție cu Institutul Pedagogic din Iași, pentru lichidarea drepturilor băneștí ale fostului său soț, asociat la conducerea numitului institut [3]).

Consiliul s'a întrunit și a discutat tranzacția prezentată [4]), pe care a găsit-o avantajoasă și a aprobat-o, încheind și un proces verbal [5]). Urmează concluziile primului procuror, care cere numirea unei comisii de experți. Tribunalul numește comisia, formată din A. Buicliu, Gh. Niculescu și C. M. D. Miclescu [6]) și în urma referatului favorabil și al acestei comisii aprobă, transacția [7]).

1) I. S i a d b e i, articolul citat.
2) Arh. Stat., Iași, Mapa Lambrior, doc, nr. 19.
3) Ibid. Dosarul citat, fila 21.
4) Vezi Anexa VII.
5) Vezi Anexa VIII.
6) Arh. Stat., Iași, Dos. citat, fila 27.
7) Ibid., fila 28.

Dosarul tutelei mai conține încă diverse ciorne, citații pentru membrii consiliului de familie etc... El se închide la anul 1897, cînd ultimul copil minor — „Constans" — ajunge la majorat.

ANEXE.

I [1])

Principatele Unite.
Ministerul Cultelor și al Instrucțiunii Publice din Moldova.
Secția școalelor. Nr. 9569. Iași, 1860, August 15.

La nr. 20/3 Sept. S'a regulat la acte. *Z. Columb.*

Domnilor Membri,

Asupra cererii prezentată de absolutul claselor primare, *Lambrior Alexandru*, și în vederea bunelor note ce numitul a căpătat, subscrisul are onoare, Domnilor Membri, a vă recomanda cu deosebire, pe numitul ca orfan, spre a-l ave în vedere la concursurile ce sunt a se face pentru primirile în internatul gimnaziului din Capitală.

Primiți, Domnilor Membri, încredințările deosebitei considerațiuni.

(Semnat, indescifrabil) Capul secției, (indescifr.)

Domnilor Membri ai Comisiunii Examinatoare.

II [2])

Cancelaria Universității Iași.
Intrat sub nr. 132/29 Sept. 1867.

Domnule Rector,

Am absolvit cursul liceului și am dorința de a urma la Facultatea de litere, ca bursier al Statului, după cum am fost și în liceu ; vă rog să binevoiți a mă înscrie în citata facultate.

Primiți vă rog, Domnule Rector, asigurarea prea distinsei mele considerații, *A. Lambrior.* 1867, Septemvrie 28

D-Sale D-lui Rector al Universității Iași.

III [3])

Domnule Director,

In urma demisionării d-lui Tassu [4]) din postul de profesor suplinitore la ramura literară din liceul ce dirigeți, rămînînd vacant

1) Ibid., doc. nr. 24.
2) Ibid., doc. nr. 3.
3) Ibid., doc. nr. 6.
4) La pag. 525 se va citi Tassu în loc de Tistu.

acest post, subsemnatul avînd în vedere calitatea sa de student în anul al II-lea la Facultatea de litere din Iaşi şi, totodată, uzul practicat pînă acum, de a să instala în acest post pedagogul cel mai vechiu, ce ar studia în numita facultate, vin cu profund respect a vă ruga să binevoiţi a mă recomanda pentru sus numitul post, ca unul ce împac prin calităţile expuse postulatele funcţiunii la care aspir — cu procedura urmată pînă acum la o atare instalare.

Primiţi vă rog, d. Directore, consideraţiunea şi respectul ce vă conserv, *A. Lambrior.*

1868, Octomvrie.

D-Sale D-lui Director al Liceului Central din Iaşi.

IV [1])

Domnule Primar,

Am onoare a vă alătura atestaţiunea Direcţiunii liceului de Iassy, prin care se constată funcţiunea mea ca profesore la acest liceu, rugîndu-vă ca în conformitate cu legea electorală în vigoare, să binevoiţi a mă înscrie în numărul alegătorilor colegiului al treilea din acest judeţ, despărţirea III.

Primiţi, cu astă ocaziune, încredinţarea de stima ce vă conservă, *A. Lambrior.*

D-Sale D-lui Primar al Urbei Iaşi.

V [2])

Proces Verbal.

Anul 1883, Octomvrie trei zile. Noi Ion M. Gavrilescu, ajutor judelui Ocol I Iaşi. In baza delegaţiunii d-lui preşedinte al Tribunalului Iaşi, secţia 3, dată prin adresa cu nr. 5467, din Octomvrie a. c., de a aplica din oficiu, pe averea defunctului Al. Lambrior, sigilele: astăzi, după înţelegerea avută cu d. prim procuror, care mi-a permis verbal ca singur să aplic sigilele, m'am transportat la casa unde se află familia defunctului, unde în prezenţa soţiei defunctului, numită *Maria Lambrior*, am aplicat sigiliul judecătoriei — cîte două pe două biblioteci cu cărţi, lăsînd celelalte mobile nesigilate, precum: crivate, jilţuri şi alte asămine, care sunt necesare pentru uzul d-nei Maria Lambrior şi a copiilor.

Pe urma defunctului au rămas trei copii, din care unul numit

1) Ibid., doc. nr. 10. Pe cererea lui Lambrior urmează referatele şi rezoluţiile consiliului electoral, pe baza cărora a fost respinsă inscrierea.

2) Ibid., dos. cit. fila 8.

Alexandru, de 13 ani — 1891, *Ion*, de 12 ani — 1892, [illegible], de 7 ani — 1897.

Persoane care să compună consiliul de familie sunt: *Neculai Cişman*, din Huşi — frate cu soţia defunctului; *Vasile Tasu*, despărţirea 4, membru la Curtea de Apel; *Ion Ornescu*, despărţirea 3 — ajutor de primar; *Constantin Dumitrescu*, despărţirea 3, profesor la Universitate, şi *Petru Misir*, despărţirea 1 — membru la tribunal.

Despre cele ce preced s'a format acest proces verbal.

Jude, *I. M. Gavrilu* Am fost faţă, *M. A. Lambrior*

VI [1])

Inventar,

Despre averea rămasă pe urma defunctului Alexandru Lambrior, făcut azi în 5 Octomvrie, anul 1890 şi trei.

Nr. crt.	Natura obiectelor
	In odaia din anfret, de din dos.
1	Una canape îmbrăcată în cit
2	Una şifonieră de mahon
3	Şase scaune de paie
4	Un lavabou şi una masă rotundă pentru mâncare
5	Un dulap pentru sticlării şi un cuier.
	In odaia de alături cu anfretul.
6	Două crivate de tablă dove (?)
7	Cinci foteluri cu rips roşu
8	Una şifonieră (cu oglindă) de mahon
9	Una masă pentru cărţi şi una lampă mare.
	In odaia anfret din faţă.
10	Un pat canape lung, îmbrăcat cu cit
11	Cinci foteluri cu cit, un scrin de mahon şi două biblioteci de mahon.
	In ambele biblioteci
12	Un dicţionar francez de Buillet
13	Opt volume intitulate „Foi de minte"
14	Două biblii franceze
15	Un dicţionar greco-francez
16	Idem dificultăţile limbei franceze
17	Două volume Mitologia şi trei Cronici romîne de Kogălniceanu
18	Două volume Istoria Galiei, şi Istoria lui Mihai Viteazul de Bălcescu

1) Ibid., dos. cit. filele 16-17.

Nr. crt.	Natura obiectelor
19	Una gramatică spaniolă, un volum Vieaţa lui Hristos
20	Patru volume despre „Vilhem al 3 de Macaulay"
21	Un volum Originea Franţei contemporane de Taine
22	Patru volume din Uricariu de T. Codrescu
23	Un dicţionar latin, un volum din Cuvintele Bătrînilor de Hajdău, două volume Revoluţia franceză
24	Două volume despre D. Cantemir
25	Patru volume Revista Romînă
26	Două volume Istoria Tării Romîneşti, un volum de Filosofie
27	Cinci volume Corneille, două volume Lucien
28	Două volume despre Revoluţia Franţei
29	Trei volume Max Müller
30	Opt volume „Shacspeare"
31	Trei volume Savants L'antiquité
32	Trei volume Gramatica Romană de Diez
33	Şase volume Romania
34	Patru volume istorii de V. Alecsandri
35	Trei volume din scrierile lui C. Negruţi
36	Un vocabular romîno-francez de I. Costinescu
37	Patru volume istorii de Taine
38	Nouă volume istorii de Veber
39	Un dicţionar francez-italian, un volum din Cronica romînă, patru volume Convorbiri Literare
40	Patru volume de Iconomie Politică
41	Un volum Arheologie de Odobescu
42	Două volume Revoluţia de Quinet
43	Un dicţionar italian-francez
44	Şapte volume de Momsen şi două de Eger
45	Nouăsprezece volume Istoria Greciei—franceze
46	Trei volume Istoria civilizaţiei Angliei
47	Trei volume Istoria universală—franceze
48	Şase volume Societatea din Bucovina
49	Şase volume Civilizaţia Franţei—Guizot
50	Patru volume Magazin Istoria Daciei
51	Trei volume Istoria religiei—franceze
52	Una gramatică germană de Otto
53	Un volum Mănăstirile din Romînia de Cezar Boliac
54	Două volume Voiaju militarilor din Imperiul Otoman de Beaujour
55	Un volum Dacia înainte de Romani de G. Tocilescu.

Osebit de alte cărţi de diferiţi autori, în număr de vreo patru-

zeci, care s'a susţinut a fi parte de a copiilor defunctului şi de a d-nei Lambrior.

Jude, *I. M. Gavrilia* *M. A. Lambrior*

VII [1])

Transacţiune.

Intre subsemnata Maria A. Lambrior — tutoarea legală a minorilor ei fii, Alexandru, Ion şi Constant, rămaşi în urma defunctului lor tată, Alexandru Lambrior — cu autorizaţia consiliului de familie şi aprobarea Onor. Tribunalului Iaşi, secţia III, dată prin jurnalul nr. —, în urma îndeplinirii formalităţilor prescrise de art. 43 din Cod. civ., şi subsemnaţii: *V. Burlă, Gh. Zaharia, V. Castano, I. Dospinescu* şi *Gh. Lucescu*, asociaţi la „Institutul Pedagogic", ca unii ce continuăm activitatea Institutului Pedagogic şi după încetarea din vieaţă a asociatului Alexandru Lambrior, la 20 Septemvrie 1883, licvidînd drepturile şi pretenţiunile reciproce, între numiţii societari de-o-parte şi d-na Maria A. Lambrior de altă parte, s'a făcut următoarea transacţiune:

1. Toate sumele datorite sub diferite titluri asociaţiei „Institutului Pedagogic", din anii anteriori anului şcolar curgător 1883-84, neîncasate pînă astăzi, neputînd fi reclamate pe cale judecătorească, ca unele ce sunt prescrise, asociaţia „Institutul Pedagogic" le trece asupra succesorilor lui A. Lambrior, rămînînd ca, din sumele ce se vor încasa, prin stăruinţele subsemnatei Maria A. Lambrior, în calitate de tutoare, să se plătească jumătate asociaţiei.

2. Subsemnata Maria A. Lambrior recunoaşte că valoarea totală a mobilierului „Institutului Pedagogic", la 20 Septemvrie 1883, nu întrece suma de 1018 lei şi 85 bani, provenind această sumă din următoarele rubrici:

mobilierul claselor şi repetitoarelor	. .	523,— lei
„ cancelariei	. . . . .	159,— „
„ bucătăriei, sufrageriei, dormitoarelor	.	275,85 „
„ lengeriei şi spălătoriei	. . .	61,— „
Total	. .	1018,85 lei

Că, astfel, partea cuvenită defunctului său soţ A. Lambrior, este 203,77 lei, — adică o cincime din suma totală, considerînd ca părtaşi la acest mobilier numai pe asociaţii din anii anteriori anului şcolar 1883-84.

3. In privinţa drepturilor defunctului A. Lambrior, ca beneficiu din asociaţie şi salar de profesor pe 20 zile din Septemvrie, anul şcolar curgător 1883-84, subsemnaţii am convenit a le estima

1) Ibid. dos. cit. filele 26-27.

luînd media celor trei ani precedenţi. Astfel, partea unui asociat beneficiu şi salar, fiind de:

2794 lei în 1880-81
1700 lei în 1881-82
2045 lei în 1882-83,

partea cuvenită lui A. Lambrior, pe 20 zile dela 1-20 Septemvrie 1883, este de 145,30 lei.

Subsemnata Maria A. Lambrior, în calitate de tutoare a fiilor ei minori, declară că a primit la facerea acestei transacţiuni sumele următoare:

lei 132,75, cheltuielile făcute de A. Lambrior în socoteala „Institutului Pedagogic", dela 1 la 7 Iulie 1883.
lei 110,38, din resturile anului trecut, 1882-83, încasate pînă la 11 Decemvrie 1883.
lei 203,77, partea cuvenită din mobilier.
lei 145,30, pentru 20 zile din Septemvrie 1883.
lei 26,30 partea cuvenită din cheltuiele făcute la începutul anului şcolar 1883-84, în socoteala acestui an şcolar.
lei 17,— din resturile anului trecut 1882-83, încasate dela 11 Decemvrie 1883, pînă la Aprilie 1884.

lei 635,50 — adică şase sute treizeci şi cinci lei, cincizeci bani.

5. Subsemnata Maria A. Lambrior, în calitate de tutoare a fiilor mei minori, primind toate sumele prevăzute în articolul precedent, sume cuvenite defunctului A. Lambrior, declar că nu mai am nicio pretenţie, pentru niciun alt drept cuvenit defunctului meu soţ. Pentru constatarea acestei stipulaţii, s'a încheiat prezenta transacţiune. (Urmează concluziile primului procuror şi referatul comisiei de experţi).

VIII [1])

Proces Verbal.

Subsemnaţii membri în consiliul de familie a casei defunctului Alexandru Lambrior, convocaţi de către Onor. Tribunalul de Iaşi, secţia III, spre a delibera asupra proiectului transacţiunii pe care d-na Maria Lambrior, muma şi tutricea legală a minorilor Lambrior voieşte a o încheia cu asociaţia „Institutului Pedagogic" din Iaşi, ne-am întrunit în sala de audienţă a acestui tribunal şi am luat în cercetare numitul proiect — şi, din cuprinsul lui şi din explicările date de d-na tutrice, ne-am convins că este în avantajul minorilor de a face această transacţiune, pentru următoarele motive:

1. La punctul 1, asociaţia şcoalei trece asupra minorilor toate

1) Ibid. dos. cit., fila 25.

sumele datorite ei, din anii anteriori anului curent. Aceste sume nu pot fi reclamate prin justiţie, fiind prescrise; pot fi însă, în parte, încasate, prin stăruinţele d-nei Lambrior şi poate rezulta, astfel, pentru minori, folosul jumătăţii sumelor încasate.

2. La punctele 2, 3 şi 4 se prevede însemnarea sumelor datorite de asociaţie defunctului Lambrior, din partea lui — la mobilierul şcoalei, din profitul pe 20 zile, cît a făcut Lambrior parte din asociaţie şi din oarecare cheltuieli avansate de defunctul, în seama acestui an. Toate aceste sume, fiind extrase din registrul şcoalei şi din compturi cunoscute d-nei Lambrior, sunt adevărate şi nu este niciun motiv de a le crede scăzute.

Pentru aceste consideraţiuni suntem de părere că transacţia este în favoarea minorilor şi autorizăm pe d-na Lambrior să încheie transacţia proiectată în definitivă.

Despre deliberarea noastră am încheiat prezentul proces verbal. *I. Ornescu, G. Panu, I. Missir, Tasu, C. Dimitrescu.*

Constantin Turcu.

CRONICĂ.

Otto Jespersen †. La 30 Aprilie 1943 a murit, în al 82-lea an al vieţii sale, lingvistul danez Otto Jespersen, fost profesor al Universităţii din Copenhaga. A fost, poate, după Rasmus Rask, cel mai de samă lingvist pe care l-a dat poporul danez. A fost, în orice caz, unul dintre cei mai mari lingvişti contemporani. Lucrările sale de fonetică generală şi de lingvistică generală sînt unele dintre cele mai personale şi mai cetite. De aproape cincizeci de ani, oricine se iniţiază în lingvistică, trebuie să ia contact cu cărţile sale, unele adevărate manuale. Toţi lingviştii daneji din veacul nostru au fost, desigur, elevii săi, şi dacă ei nu i-au continuat doctrina [1]), meritele sale rămîn nu mai puţin însemnate. Bănuim că puternica şi variata activitate lingvistică din Danemarca de astăzi

1) Cei mai de samă lingvişti daneji din ultimii treizeci de ani, V. Brøndel şi L. Hjelmslev, reprezentanţii structuralismului lingvistic, se inspiră din teoriile lui F. de Saussure. Dar dacă afirmaţia lui F. Mossé din *BSL*, 42 (1942 1945), fasc. 2, p. 144-145 şi 146, că sintaxa lui Jespersen este structurală, corespunde adevărului, atunci structuralismul lingvistic danez din ultimele două decenii trebue considerat ca o ducere mai departe a teoriilor lui Jespersen.

se explică şi prin acţiunea sa. Alături de teoria generală a limbajului a cultivat de preferinţă anglistica.

Lucrările sale de o mai mare întindere sînt următoarele: *Fremskridt i Sproget*, în traducere engleză *Progress in Language*, ed. I, London, 1894, ed. II, ibid., 1909; *Phonetische Grundfragen*, Leipzig und Berlin, 1907, ed. II, 1913, ed. III, 1920; *Growth and Structure of the English Language*, ed. I, 1905, ed. V, Leipzig 1926; *Sprogets logik* Köbenhavn, 1913; *Negation in English and other Languages*, Köbenhavn, 1917; *Language, its Nature, Developement and Origin*, London, 1922 (în traducere germană de R. H i t t m a i r şi K. W a i b e l: *Die Sprache, ihre Matur, Entwicklung und Entstehung*, Heidelberg, 1925); *Menneskehed, nasjon og individ i sproget*, în traducere engleză: *Mankind, Nation and Individual from a linguistic point of view*, Oslo, 1925; *The Philosophie of Grammar*, London, 1924 şi 1925; *Eine internationale Sprache*, Heidelberg, 1928; *Novial Lexika*, ibid., 1930; *Modersmålets fonetik*, ed. III, Copenhaga, 1934, (o lucrare despre fonetica limbii daneze); *Sprogundervisning*, ed. II, Copenhaga, 1935, (ed. I, 1904; o lucrare despre învăţămîntul limbilor străine în şcoli); *Efficiency in linguistic Change*, Köbenhavn, 1941; *A Modern English Grammar on Historical Principles*, Part I: *Sounds and Spellings*, ed. I, Heidelberg, 1909, ed. III, Heidelberg, 1922. Part II: *Syntax*, I vol., ed. III, ibid., 1927, Part III, *Syntax*, II vol. ibid., 1927; Part IV: *Syntax*, III vol. ibid., 1931, Part V: *Syntax*, vol. IV, Copenhaga, 1940, şi Part VI: *Morphologie*, Copenhaga 1942. Partea a şasea a fost scrisă cu ajutorul a trei din elevii săi. Un alt volum, şi ultimul, din Partea V, pe care Jespersen începuse să-l lucreze în Februarie 1942, rămînea să apară, — dacă el nu va fi apărut între timp, — după moartea sa. Un rezumat al acestei monumentale gramatici avem în *Essentials of English Grammar*, London, 1933, cu opusculul *The System of Grammar* „care serveşte totodată de comentar şi justificare acestei opere" (F. M o s s é, *BSL*, 34 (1933), fasc. 2, p. 125). La aceste cărţi trebue să mai adăugăm *Tanker og Studier*, Copenhaga, 1932, colecţie de articole despre limba daneză şi de lingvistică generală, scrise în daneză între 1891 şi 1932, şi *Linguistica, Selected papers in English, French and German*, Copenhaga, 1933, colecţie de articole de fonetică generală, de lingvistică generală şi despre limba engleză. In ambele volume se găseşte (în al doilea, în traducere engleză) „conferinţa de despărţire", cum spune Mossé, *BSL*, 35 (1934), fasc. 2, p. 4, pe care autorul a pronunţat-o în Mai 1925, cînd s'a retras dela catedra de engleză a Universităţii din Copenhaga, şi în care autorul îşi descrie „cu multă simplicitate şi bonomie" viaţa dedicată studiului limbilor. Autorul ne-a dat şi o autobiografie detaliată a vieţii sale, cu impresii şi amintiri despre numeroşii lingvişti pe care i-a cunoscut: *En sprogmands levned*, Köbenhavn, 1938 [1]).

Precum se vede, opera lui Jespersen este vastă. El a dat o atenţie tot atît de mare atît foneticii cît şi sintaxei, a neglijat însă lexicologia. Afară de asta, autorul a studiat şi metodica învăţămîntului limbilor în şcoală şi chiar problema limbilor internaţionale, care l-a dus şi la crearea unei noi limbi internaţionale, numită de el *Novial*. Jespersen este deci printre puţinii lingvişti care au crezut că lingvistica trebue să se ocupe şi cu probleme practice. In legătură cu această atitudine a sa stă şi faptul că, după dînsul, lingvistul trebue să intervină cu sfatul şi cu voinţa sa în viaţa limbii (vezi *Actes du deuxième congrès international des linguistes*, p. 77 şi 94-96).

Otto Jespersen este printre cei dintîiu care nu s'au împăcat cu principiul, formulat de neogramatici, al constanţei absolute a legilor fonetice. Faţă de neogramatici el mai prezintă şi concepţia care caracterizează mai ales şcoala lingvistică franceză, că limbajul e un fapt social. Către sfîrşitul secolului trecut, el ajunge şi la o viziune personală despre evoluţia limbajului omenesc, înfăţişată pe o perioadă mai mare de timp: limbajul începe prin a fi flexionar şi tinde spre monosilabism. In această evoluţie, pe care o vedea realizată mai întîiu de limbile engleză şi chineză, vedea marele lingvist danez şi o evoluţie în progres. Neogramaticii nu trecuse de viziunea unei epoci restrînse şi în special dincolo de considerarea limbilor flexionare. In grija lor de a nu face afirmaţii necontrolate, ei au trebuit să renunţe la teoriile care trebuiau să cuprindă limbajul omenesc în totalitatea lui. Jespersen este printre primii care, reluînd unele din ideile anterioare neogramaticilor, a dat semnalul unei noi epoci de vastă teoretizare lingvistică. Cred însă, împreună cu M o s s é, *BSL*, 42 (1942-1945), fasc. 2, p. 5, că nu trebue să admitem „un développement presque rectiligne et tout utilitariste du langage", ci una ciclică sau spiroidală.

Oricum ar fi, Jespersen a dus mai departe lingvistica, peste concepţia neogramatică, a mers pe o cale proprie şi a dat o colorătură proprie lingvisticii daneze depela 1900 încoace.

Profesorul Iorgu Iordan la Academia Romînă. In sesiunea din Mai 1945 profesorul Iorgu Iordan a fost ales membru activ al Academiei romîne. 'Cea mai înaltă instituţie de cultură a ţării recunoştea prin acest act meritele deosebite pe care şi le-a cîştigat directorul publicaţiei noastre printr'o muncă de 30 de ani

1) Cele mai multe din aceste lucrări nu se pot găsi în Iaşi. Nouă nu ne sînt cunoscute din proprie lectură decît lucrările scrise în nemţeşte ale autorului.

în domeniul lingvisticii romîne, al lingvisticii romanice şi al lingvisticii generale. Nu este desigur locul aici să arătăm şi noi în ce constau aceste merite pe care toată lumea ştiinţifică, romînă şi străină le recunoaşte. Cred însă că este de datoria unuia dintre elevii şi colaboratorii săi să exprime via lor bucurie că această muncă, pe care profesorul lor a înţeles s'o considere, spre deosebire de atîţia din semenii noştri, drept suprema datorie a vieţii, a găsit răsplătirea şi din partea societăţii romîneşti, atît de vitregă adesea cu cei mai buni din fiii ei. Dar alegerea profesorului Iordan ca membru al Academiei Romîne mai are şi alt sens. Numele profesorului Iordan este pentru totdeauna legat de acel al Universităţii ieşene, la care a profesat timp de 20 de ani şi în serviciul căreia şi-a pus toate puterile sale şi tot prestigiul său. Alegerea profesorului nostru printre membrii savantului corp ne întăreşte convingerea că universitatea ieşeană, atît de vitregită în ultimul deceniu, este încă o instituţie în care ştiinţa romînească îşi poate pune mari nădejdi. Cred că aceste consideraţii şi aceste sentimente au stăpînit mintea şi inima prietenilor şi elevilor dela universitatea ieşeană, ai d-lui profesor Iordan, cînd aceştia s'au hotărît să-l sărbătorească public la 5 August 1945, pretextînd tocmai alegerea sa ca membru al Academiei romîne [1]).

Prin ce a realizat pînă astăzi şi prin puterea sa de muncă, profesorul Iordan stă astăzi în fruntea lingviştilor romîni. Prin alegerea sa ca membru al Academiei, înalta instituţie de cultură a ţării noastre şi-a adus în incinta ei cea mai de samă forţă creatoare din momentul de faţă, în domeniul lingvisticii romîne. Să ne fie permis să spunem aici că ar fi o greşală şi ar fi păcat, dacă această forţă n'ar fi folosită fără întîrziere de Academie pentru continuarea şi terminarea marii opere de lingvistică naţională pe care o patronează Academia romînă, şi care de decenii pare interminabilă, anume *Dicţionarul limbii romîne*. Academia romînă şi, — cîntărim bine cuvintele —, poporul romîn au astăzi prilejul atît de rar de a dispune de un om care să poată duce la capăt munca, dupăcît se pare atît de grea şi atît de ingrată, ce o reclamă *Dicţionarul*, ba care chiar să facă acest lucru cu pasiune. Hotărîrea care s'a luat la una din şedinţele Academiei Romîne, ca alături de echipele de lucru existente la Cluj, şi care în ultimul timp au trecut supt conducerea profesorului Th. Capidan, să se înfiinţeze altele la Bucureşti, supt conducerea acestuia şi a profesorului Iordan, ar trebui să fie realizată cît mai curînd, dacă ţinem ca prestigiul lingvisticii romîne şi al Academiei Romîne să nu mai fie umbrit. Înalta instituţie de cultură ar trebui să ia act de declaraţia pe care profesorul Iordan a făcut-o la sfîrşitul discursului său de recepţie, ţinut la 28 Mai 1946: „sînt gata să mă angajez la această muncă, în momentul cînd Academia va crede necesar să facă apel la mine", şi să procedeze în consecinţă.

1) La festivitatea care a avut atunci loc în aula Facultăţii de Drept din Iaşi, s'a cetit cuvîntul d-lui A. Myller, rectorul Universităţii, care n'a putut participa din cauză de boală, şi au ţinut discursuri domnii profesori C. Balmuş, A. Oţetea, P. Caraman, Dan Simonescu, d-l asistent universitar G. Istrate şi d-l V. Stoleriu, student. A urmat răspunsul d-lui prof. Iordan.

Dela administraţia „Buletinului". Întocmai ca şi volumul X, şi acest volum al Buletinului nostru, apare cu o întîrziere de peste doi ani. Faptul se explică în primul rînd, prin aceia că imprimarea sa a fost începută abia în Ianuarie 1946, la puţin timp dupăce tipografia noastră, întoarsă din refugiu, şi-a reluat lucrul. Nu puţin au contribuit la întîrzierea apariţiei şi grelele condiţii de viaţă cărora au trebuit să le facă faţă în Iaşi colaboratorii, mai ales în cursul anului 1947, cînd unii din ei, după luni de suferinţă fizică, au avut în faţă imaginea morţii prin foame. Atît întîrzierea cu care s'a început imprimarea acestui volum, cît şi faptul că el trebuia să cuprindă o lucrare întinsă teză de doctorat, au impus ca acest volum să fie dublu. El nu s'ar fi putut imprima dacă d-l Ştefan Voitec, ministrul din acel timp, al Educaţiei Naţionale, n'ar fi trecut în bugetul anului 1946-1947 suma de 10.000.000 lei pentru cheltuelile materiale ale Institutului nostru. Îi exprimăm pentru aceasta aici viile noastre mulţumiri.

Volumul de faţă a fost proiectat de d-l prof. I. Iordan, în vara anului 1945. D-sa primind însă în acel timp însărcinarea de a reprezenta Romînia şi poporul romîn la Moscova, în calitate de ambasador, a trebuit să lase imprimarea Buletinului în grija subsemnatului. Cînd d-sa a ocupat prin chemare, la 1 Octombrie 1946, catedra de Ligvistică generală dela Facultatea de Litere din Bucureşti, actualul volum era numai parţial imprimat.

Tot la începutul anului 1946, cînd s'a început imprimarea acestui volum, Institutul şi-a reluat şi tradiţionalele şedinţe publice cu program lingvistic şi de istorie şi critică literară, care au fost prezidate de d-nii profesori Dan Simonescu, titularul catedrei de Istoria literaturii romîne vechi, şi Petru Caraman, titularul catedrei de Limbi şi literaturi slave la Facultatea noastră. În anul 1946-1947 însă grelele condiţii de existenţă ale Universităţii ieşene şi ale ieşenilor, — Facultatea de litere şi-a deschis atunci cursurile abia la sfîrşitul lui Februarie —, n'au mai permis ţinerea acestor şedinţe publice.

Ţinem să precizăm aici că strălucita şi rodnica activitate desfăşurată timp de aproape cincisprezece ani (1932-1946) de profesorul nostru, ca director al Institutului de Filologie romînă din Iaşi, nu va fi întreruptă prin chemarea D-sale ca profesor la Universitatea din Bucureşti. Foştii săi elevi şi colaboratori, dintre care unii au fost şi elevii marelui Philippide, îşi dau samă că au datoria de a duce mai departe, după puterile şi pregătirea lor, munca lingvistică la Universitatea din Iaşi, şi de a o face cunoscută publicului ieşean prin şedinţele Institutului, iar lumii ştiinţifice prin imprimarea mai departe a Buletinului. Numai grelele condiţii de viaţă din cursul anului 1947 şi criza financiară prin care a trecut atunci statul au împiedecat atunci punerea supt tipar a unui alt volum din *Buletin*, XIII-XIV, pe anii 1946 şi 1947. Putem anunţa însă că la începutul lui Martie 1948 am început şi imprimarea acestui volum şi că, pentru a aduce *Buletinul* la curent, intenţionăm să începem tot în cursul acestui an, şi imprimarea volumului XV pe 1948.

G. Ivănescu.

ALTE INDREPTĂRI ŞI ADĂOGIRI.

Pag. 30-34: Intr'un articol intitulat *Timoteiu Ciparíu (Revista Nouă*, I, p. 46, I. Bianu admitea că, la 1780, limba romînă literară a intrat „într'o fază cu totul nouă". El se gîndea însă numai la inovaţiile şcolii latiniste.
- 112, r. 6 de jos: In acest dialect este scris
- 119, r. 17-18: specifice textelor rotacizante,
- 174, r. 7: regiune din Ardeal (vezi
- 187, r. 16-17: Moldova a fost
- 214, r. 2: caracteristice
- 216, titlul capitolului II: muiat, în
- 237, r. 1: *vesica*
- 266, r. 15: altele vecine
- 266, r. 9 de jos: centrele în loc de centrale
- 289, r. 4-5: în loca- lităţi
- 300, r. 1: -*ră* a rezul-
- 332, r. 5 de jos: Explicaţia aceasta se găseşte şi la I. Iordan, *Limba romînă actuală*, p. 19.

Gheorghe Ivănescu.

Pag. 426, r. 15: *g, j*
- 461, r. 7 de jos (fără notă): se pronunţă
- 465, r. 3 de jos: *si lèi*,
- 466, r. 2: *lèágă*.

Se va adăuga la bibliografia dela p. 471, n. 1 Doctor Aurel Voina, *Prostituţia şi boalele venerice în Romînia*, Bucureşti, F. Göbl, 1930, unde găsim unele lucruri care prezintă şi interes lingvistic. Să se vadă, în special, p. 41-43 unde se înşiră numeroşi termeni din limba romînă (furnizaţi de C. Lacea) şi din limba franceză (luaţi din C. Şăineanu, *L'argot parisien*). Se va adăuga deasemenea, la nota 1 dela p. 472 articolul lui H. Mihăescu, *Argot latin*, acest *Buletin* III, p. 11-28.

Pag. 472 nota 6: le aduce
- 475 r. 17: lui M. L. Wagner
- 475 nota 1: (< ung. *disznó*)
- 476 r. 36: Parmeno, comedie
- 477 r. 6: FAC
- 477 r. 16: IBP
- 494 r. 10: *ibovnică* însuşi,
- 497 r. 25: în argot

La pag. 496, între *scroafă* şi *ursoaică*, se va intercala *ţifră* (cu varianta *ţofră*), cuvînt existent prin Transilvania de Nord şi sinonim cu *căfea*.

G. Istrate.

- 505, r. 6: construcţia ca un mijloc
- 506, r. 4 de jos: *guibole*.
- 514, r. 8 de jos: *ἀρχαῖος*,
- 536, r. 11: *Natur*; r. 14: *view*,

INDICE [1]).

a) MATERII.

Fonetică generală şi lingvistică generală.

adjectivul 469
adverb devenit adjectiv 515
analogia 284, 434-436, 439, 458, — grafică 261 n. 1
asimilaţia 329, n. 1, 503
baza de articulaţie 435, 503-504
consonantele, pronunţarea — 414-415
construcţie sintactică 504-505
cronologia fenomenelor, cum se stabileşte — 155-156, 166-168, 169-170
dialecte literare 7-10, 68-70, originea — 269-272
diferenţierea ; vezi înlăturarea omonimiei
disimilaţie 329, n. 1
foneme, frecvenţa — 462-466, 467
formă flexivă 504-505
fraza mijloc de expresie lexical 505
graiu popular şi limbă cultă 512-513
hiperaristocratism 213
hiperliterarizare 62, 213
hiperurbanisme 62, 212-213
hipotaxă 505
ideie lingvistică (sprachlicher Begriff) 501
inovaţii independente 279-281
istoria limbii 501-502
limbă comună 1-3, 145, 385-386, 506, 509-510
limbă de civilizaţie 1-3 ; problema capitală a unei — 4
limbă de cultură 1-3, 20, 385-386, 516
limbă literară 1-3, 385-386
limbă de specialitate (Berufssprache) 506
limba poetică 21
limbă şi cultură 21-25
limbă şi spirit 21-25
limita spaţială a unei limbi 502
lingvistica : — limbilor literare 381-384 — comparativă 501-502, — diacronică 499-500 ; — evolutivă 501-502, — retrospectivă 501-502, — sincronică 499—500
metateza 329, n. 1
metoda statică în fonetică 462-466, 467
mijloc sintactic 505
morfonemul 272
omonimia, înlăturarea — 436-438, 458, 459, 499
parataxă 505
regresiune fonetică 502-503, falsă — 502-503
schimbările fonetice 230-231, — de adaptare bruscă 256, 423, — de adaptare lentă 423, cauza — 167, 503-504
sistem : limba e — 502 ; vocabularul constitue un — 500
substantivul 469
stilistica : definiţia — 510-511, 520
substratul 503-504
suprastratul 503-504
temperamentul : manifestarea — în limbă 440-471
tendinţele lingvistice 280-281, 428-471, 512,513
uzul lingvistic : — al textului model şi al copistului 363-364 interpretarea — din textele vechi 152-153

Despre lingvistica generală

idealismul lingvistic de după Vossler 499, 501
şcoala structuralistă 535

Fonetică statică românească

ă şi *î* 265, *l* aspru rusesc 426, pronunţarea lui *s* şi *z* 415-422, pronunţarea lui *č*, *ǧ*, *š*, *ž*, *ś* 427 şi n. 1, 431, 445, 460-461, sunetul implicit 258

Fonetică evolutivă românească

Vocalismul : *ā* lat. + *i* + voc > *ă* şi *î* 366-367
soarta lui *e* neacc. în română 312-313
éne > *íne*, *én* + cons. + *e* > *ín* + cons. + *e* după labială 103, 115, 118 ; *én* > *ín* 168-169, 182, 183, 185, 366-367, 512
e neacc. > *i* 204-205, 445, 459
velarizarea (guturalizarea) lui *e* (*e* > *ă*) precedat de şuierătoare 20, 58, 59, 115, 117, 236-264, 425, 426, 429-430 ; precedat de *s*, *z*, 241, 264-272 ; precedat de *ţ*, (*d*)*z* 58, 59, 126-127, 129-131, 241, 264-272 ; precedat de *t*, *d* 241 ; precedat de labiale 237, 253 ; precedat de *r*, *rr* 58, 59, 103, 270, n. 1, 300, n. 1
velarizarea lui *é* din diftongul *éa* 108, 108-109, 111-114, 119, 129, 130, 136, 374, 424 ; fenomenul nu se produce 110, 111, 112, 113, 114, 121, 125, 129, 130
e > *ă* 449—458, 459
e neacc. > i 425
e neacc. > ă 437, 437-438
-e în română 54
velarizarea lui *i* precedat de şuierătoare (*ş*, *ž*) 20, 58, 59, 115, 117, 236-264 ; precedat de *s*, *z* 241, 264-272 ; precedat de *ţ*, (d)*z* 58, 59, 126-127, 129-131, 285-287 ; precedat de *t*, *d* 241 ; precedat de *r*, *rr* 58, 59, 103 270, n. 1, 300, n. 1,
i > *î* 424, 426, 428, 429, (429-430 *e* > *ă*, *î*) 449-458, 459
i neacc. > i 436-437
căderea lui *-i* neacc. 284-287, 291-294, 296, 503
epenteza lui i între *t'* şi *ne*, *ni* 91, 108, 110-111, 112, 113, 114 115, 116, 119, 121, 123-126, 127, 135, 324-328 ; nu se produce 131
epenteza lui i în alte cazuri 201, 323-324, 328-330

1) Lucrat : a) de G. Ivănescu ; b) şi c) de Ecaterina Levi ţ chi şi Valeria Osoianu.

ón > *án* 366-367
o neacc. > *u* 205, 430
ó > *ŭá* 200
căderea lui *-u* neacc. 284-287, 291-294, 296, 503, 512
ă > *ǫ́* 191, 195, 198, 199
-ă final în română 54, 424-425
á neacc. > *í* 454
éá — *e* > *é* — *e* şi *iá* — *e* > *ié* — *e* 132 179, 216, 236, 245-246, 247-248, 249-252, 253, 254, 255-256, 374 426, 434-437, 439, 444, n. 1, 446 449
Consonantismul: rotacismul lui *n* interv. 48-49, 58, 59, 65, 76, 77-78, 82-89, 97, 140, 141, 168-169, 179-181, 290-291, 292, 294, 295, 355-363, 348, 354-363, 368-369, 392-393, 398
r — *n* > *n* — *n* 359, 83-85, 411
muerea lui *r* 258, 297-299, 300
soarta lui *r* 297-299, 300
menţinerea lui *l'* 119, 153
l' > *l* 363-367
menţinerea lui *l'* din *kl'* 153
kl' > *k'* 363-367, 411-412
mn lat. rămîne neschimbat 120, 131, 202
muierea lui *n* + *i* 274
menţinerea lui *ń* 90, 111, 119, 153, 292-293
vo, *vu* > *bo*, *bu* 425
velarizarea şi muerea şuerătoarelor 116, 236-264
skl' şi *zgl'* > *šk'* şi *žg'* 422-424
dispariţia lui *h* 199, 200, 202, 320-325
dispariţia lui *χ'* 159, 192
dispariţia lui *γ'* 159, 160, 184-185, 161, 190, 191, 192, 195, 196-197, 205, 206, 206, 207, 320-325
χ' γ' > *š ž* 159, 170-171, 173, 203-204
χ', *γ'* > *s*, *z* 159, 203-204
γ' > *g'* şi *d'* 397-398, 401
palatalizarea labialelor 11, 40, 45, 49, 52, 54, 55-56, 58, 59, 60, 61, 64-65, 66, 77-78, 85, 158-216, 203-204, 264, n. 1, 353, 388, 389-390, 392, 396-397, 397-398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 426, 459-460
d lat. + *i* fix > *ʒ* 426
dz se menţine 89, 90, 91, 108, 109, 111, 113, 114, 119, 127, 132
dz > *z* 89, 90, 91, 108, 109, 111, 112, 116, 119
c lat. > *g* 202 (*furnigă*)
gi, *j* lat. + *ó*, *á* > *ğ* 426
menţinerea lui *ğ* urmat de *ó*, *á* 52 58, 60, 62, 89, 90, 94, 96, 97, 98, 101, 102, 107, 108, 109, 112, 113, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 173, 201, 372, 391
ğ + *ó*, *á* > *ž* 52, 58, 60, 62, 89, 90, 94, 96, 97, 98, 101, 102, 107, 108, 109, 111, 113, 116, 127, 129, 130, 131, 133, 173, 201
ğ > *ž* în orice împrejurare 120, 129-130, 131, 370-371
muerea consonantelor 119-120, 130, 172-173 (cu n. 1 dela 172), 203, 207
k', *g'* > *ć'*, *ğ* 158, *k'* > *č* 182-183

Grafie, ortografie

Existenţa tradiţiilor ortografice 222-223, 224, 227, 228-229, 245-246
Problema originii grafiilor 150
Valoarea fonetică: — a lui ѣ şi ѧ 219-236, 272; — a lui ѳ (chirilic) 160;
ѣ = *á* 117, -ѵ = zero 117, ρρ 270
ša, *šo*, *šu*, *še*, *ši*, *ja* etc. (chirilice) 258-264
ortografia lui *s* şi *z* în limba modernă 413-422, ortografia numelor lunilor în limba modernă 521

Morfologie şi sintaxă românească.

substantivul: plural şi genitiv-dativ sing. în *-i*, *-ĭ* la decl. I (*pietri*, *fări*) 103, 112, 114, 119, 121, dativul cu *lu* antepus 173
articolul enclitic 303-310, 408; — masc. pl. nom. *-ĭ* în loc de *-ĭi* (< *-ĭš*) 171; — fem. pl. nom. *-ili* în loc de *-ele* 204-205; — masc. sing. gen.-dat. *-uli* 85; — antepus 103, 118, 121
al (semn al genitivului şi articol al pronumelor posesive şi al numeralelor ordinale) 308, 310, 311, 312, 408, 409
articolul adjectival *ăl* 308
pronumele personal: forma accentuată de acuzativ a — fără *pe*: 173
pron. pers. *el* 310-311
pronumele de reverenţă 110, 116, 122-123, 129, 130, 338, 404
adjectivul şi pronumele posesiv de pers. III sing. 337-339
adjectivul şi pronumele demonstrativ-determinativ 303-320, 513; *ăl* 310, 311, 312, 313, 314, 408; *ăst* 312, 313, 314, 409; *astă* 409; *eastă*, *easta*, 409
verbul: 520-521; verbe iotacizate şi neiotacizate 129, 130, 131, 136, 272-302; verbe perfective cu prefix de origine slavă: 333-335; indicativ prezent: 440-442 (vezi şi verbe iotacizate şi neiotacizate); indicativ imperfect dela *a fi* 332-333; sensul indicativului imperfect 468-469; *-ĕá* > *é* la indicativul imperfect 461, n. 1, 468-469; ind. viitor 468-469; conjunctiv prezent 119, 440-442 (*să-mi dea*, — *să-m dei*) (*să lase* — *să lesi*), 461 (*să lase* — *să lesi*), 513-514 (*a ieşi*); *o χ'i făcindă*, *o χ'i mersă* 205, 206
infinitivul obiect direct după *a şti* 173, n. 1, 205
topica 515
prepoziţia şi conjuncţia 334-335
prefixe: *arh-*, *arhi* 514, *in-* 514, *ne-* 514; ortografia prefixelor *bez-* 413, *des-* 413, 418-420, *iz-* 413, *răz-* 413, 420
sufixe: *-agiu* 511, *-ar*, *-ariu* 297-298, 512, *-aţie*, *-aţiune* 28, *-ĕria* 297-298, *-ѣni*, *-ѣnii* 260-264, 406-407; *-ic* 514; *-iţie*, *-iţiune* 28 *-orĭu* 297-298, *-otic* 514, *-ţie*, *-ţiune* 28, *-ur*, *-or* 513; *-ură*, *-ri*, *-rilea* 347

Lexicologie românească.

element de origine latină 205;
influenţă bizantină 205; influenţa slavă asupra meglenoromînei 197-198; influenţa greacă modernă în limba română cultă 30-36; influenţa maghiară şi latină cu pronunţie maghiară în limba română cultă 30;
neologisme 23-24, 26-36, 63, 511-513, 516

Fazele şi aspectele limbii române

substratul trac 258
româna primitivă: 181, 255 (străromână), 265-267, 275-277, 278-

279, 281, 289, 325-328, 344, 409
romîna preliterară 16-17
foaşta romînă 17
graiurile populare dacoromîneşti: unitatea lor 424-428; clasificarea lor 82-102, 141, 172-174; caractere moldoveneşti în graiurile populare muntenească 57; dualitatea graiului moldovenesc 399; macedoromînisme în dacoromînă 513, meglenoromînisme în dacoromînă 347;
împrumuturi interdialectale 215
limba literară: problemele ei 4, 10, 11, 70-80, 137-138, 141-151; distincţia între limba literară veche şi cea nouă 9-10, 71, 375-377; noţiunea de veche romînă literară 15-26; problemele capitale ale vechii romîne literare 37-38; naşterea limbii literare romîneşti 25-26; originea limbii literare romîneşti 4-9, 215; teoria originii maramureşene a limbii literare romîneşti 53-66; teoria originii moldovene a limbii literare romîneşti 53-54, 388-390, teoria originii muntene a limbii literare romîneşti 39-53; erorile acestor teorii 137-141; presupusa unitate a vechii romîne literare 66-73; dialectele literare ale limbii romîne 71-137, dovada existenţei lor 96-102; originea dialectelor literare romîneşti 258-264, 301-302, 314-320, 331-332; originea dialectului literar muntean 207-211, 334-335, 348-352; — moldovean 178-188, 234-236, 338-339, 341, 342, 345, 346, 348-352, 354-367; — de peste munţi 178-188, 352-354; limba bisericească 18-20, 43-44, 61-62, 67, 74-77, 128, 134, 136; graiul cronicarilor moldoveni 59, 77, 42-43, 44, 373; — munteni 42-43, 44, 138-139, 373, 395; elemente populare în limba literară veche 55, 59, 60, 61, 126-127, 128, 184; moldovenisme în limba literară veche 57-58, 59; unificarea limbii literare vechi 74, 80, 368-377; „literarizarea" graiului literar vechiu 94; influenţa graiului literar muntean 370-371, 373-374; limba literară modernă: 61-64, 507-508, 509, 516-518; începuturile — 26-36; unificarea — 46-47, 438-460, 468, 470-471, unificarea — prin „literarizare" 61-64, 132-133, unificarea ei prin părăsirea particularităţilor dialectului literar moldovenesc 132-137; limba scriitorilor latinişti 28, 131-132, 376; arhaisme la scriitorii din prima jumătate a secolului trecut 36; limba şcolii critice moldoveneşti 63; moldovenisme în limba literară modernă 62, 63; limba literară artistică modernă 458-470

Istorie literară romînească

locul şi timpul în care s'au tradus cele mai vechi texte (rotacizante) 40, 40-42, 44-45, 49, 52-53, 64-66, 80-89, 95-96, 104, 148-149, 367, n. 1, 387, 393-394; Cod. vor. 56; — nerotacizante: 80-89, 95-96, 104-110, 110-114, 116-118; unde a fost scris Leviticul dela Belgrad: 160; cînd au fost cunoscute textele rotacizante în Moldova 270; influenţa textelor rotacizante ca limbă: 315, 350, 393; graiul preoţilor din Şcheii Braşovului şi rostul lor în viaţa culturală 209

Lingvistică românească şi istorie românească.

migraţiile poporului romîn 84-85, 118, 170-176, 184-185, 189-207, 210-211, 233-234, 256-257, 258, n. 2, 288, 289-290, 294, 299, 316-320, 320-336, 340, 342, 346, 347, 359-360, 398-399, 344, 411, 513

Lingvistică latină, greacă, franceză, etc.

cuvintele compuse în greaca veche şi latină 514; -ικός 514, -ωτικός 514; diftongul *au* în latină 504; latina populară 308-310, 311, 312, 315-318, 505; viitorul cu *habeo* în latina populară şi în limbile romanice 505; pronumele personal subiect în franceză şi engleză a devenit formă gramaticală 504; bulgarul *št* şi *žd* pentru indoeuropeanul **kt̑i*, **d̑i* 198; pronunţia lui č, š, ž urmaţi de vocale în bulgară 257-258.

Despre lingvistică.

despre lingvistica statică şi cea evolutivă 511
despre lingvistica românească 1-2, 3, 13-14, 15-16, 379-381, 382-383, 507-509, 519, 520, 521-523
despre anglistică 536

b) AUTORI.

A

Adamescu, G. 2, 14, 28, 45, 46, 476
Agavriloaei, G. 472
Agârbiceanu, I. 463
Alecsandri, V. 62, 63, 135, 347, 443, 446, 476, 528
Alexandrescu, Gr. 26, 36, 443
Alonso, D. 504
Amfilohie Hotiniul, 60, 133, 374
Anonymus Caransebesiensis, 119
Ardeleanu, C. 471, 476
Arghezi, T. 463, 471
Armand, E. 473
Armeanu, C. 472
Asachi, G. 26, 36, 46, 67, 489

B

Bacinschi, I. 347
Baiculescu 135
Bally, Ch. 508, 510, 518
Balmuş, C. 309
Bariţ, G. 528
Baronzi, G. 471
Bartoli, M. 281
Battisti, Carlo 432
Baudelaire, Ch. 478
Bălcescu 528
Bărbulescu, I. 81, 116, 117, 232, 246, 247, 262-264, 277, 285, 322, 353, 356, 357
Bârlea I, 129, 476
Bârseanu, A. 463
Bejenaru, N. 210, 349
Beldiman, A. 60, 133
Benador, Ury, 471
Bertoni, G. 231
Bianu, I. 38, 51, 81, 125, 304, 337
Bilciurescu, Al. 476
Blaga, L. 463, 514
Bonciu, A. 471, 476
Bogdan, Damian P. 320, 522
Bogdan, I. 81, 235, 259, 260-262, 270, 295
Bogza, Geo 471
Bojincă, 131, 132
Bopp, Fr. 68, 501
Botez, C. 438
Brøndal, V. 535
Brunot, 502

Brătescu-Voinești, I. A. 463
Brătianu, G. 210, 349
Byck, J. 519-521

C

Camilar, E. 476
Candrea, A. 476
Candrea, I. A. 82, 83, 98, 104, 160, 180, 200, 214, 217, 220, 224, 225, 228, 230, 235, 241-244, 250-253, 270, 282, 285, 290, 305, 308, 310, 335, 340-341, 363, 471, 476.
Cantacuzino, C. Stolnicul 118
Cantacuzino, Șt. 119
Cantemir, D. 32, 43, 59, 99-102, 121, 123, 127, 151, 162, 164, 176, 178, 187, 212, 214, 220, 221, 232, 305, 315, 319, 339, 372, 380, 528
Capidan, Th. 191-199, 257, 325, 330, 332-335, 338, 346, 347, 440, 497
Caragiale, I. L. 444, 463
Caragiale, M. I. L. 444 477
Cartojan, N. 5, 51, 82
Cîrlova, V. 26
Călugăru, I. 476
Chelaru, V. 472
Cihac, 475, 489, 497
Ciobanu, Șt. 81, 82
Cipariu, T. 17, 18, 113, 117
Ciureanu, P. 472
Ciurezu, D. 492
Clain, 130
Cocea N. D. 471
Codreanu, M. 477
Cogălniceanu, I. 61
Coman, P. 476
Conachi, C. 133
Coresi, 4-7, 55-58, 67, 72, 75, 76, 89, 96, 97, 99, 115, 138, 140, 150, 178, 185, 186, 208, 209, 212, 213, 223, 225, 261, 269, 271, 274, 296, 297, 315, 331, 335, 337-340, 356, 361, 363, 370, 373, 380
Costăchescu, M. 213, 259, 260-262, 264-266, 270, 320, 360, 361
Costin, M. 32, 43, 60, 121, 224, 283
Coșbuc, G. 476
Cota, V. 472, 476
Crainic, N. 516
Crreangă, I. 442-444, 459, 462, 463, 468, 471, 515
Crețeanu, 136
Crevedia, N. 472
Croce, B. 23
Cuza, A. C. 516

D

Damian, V. 121
Dan, M. A. 477
Dante, 473
Dascăl, Alexandru 114
Densusianu, N. 190
Densusianu, O. 3-6, 9, 11, 13, 15, 16, 30, 37, 38-45, 47-49, 51, 55-57, 66, 67, 85, 111, 123, 124, 126, 133, 137-139, 142, 146, 153, 160, 161, 168, 169, 174, 178, 179, 184, 186, 190-193, 196, 197, 200, 208, 211-213, 216, 217, 219, 221-225, 229, 232, 235, 241, 242, 250, 251, 256, 265, 269, 270, 273, 274, 278, 279, 283, 290, 295, 296-299, 302-305, 308, 310, 315, 324, 327, 335, 339-341, 364-367, 373, 378, 379, 502, 507, 513
Dianu, R. 476
Diez, Fr. 501, 502
Dobrescu, Al. V. 471, 472, 476
Doroszewski, W. 439
Dosoftei, 43, 44, 51, 123, 125-127, 161, 220, 221, 228, 232, 244, 271, 282, 343, 345, 358, 380
Dragomir, S. 293, 200
Dragoș, G. M. 472
Drăganu, N. 82, 85, 87, 88, 97-99, 104, 106, 107, 117, 119, 160, 183, 212, 220, 223, 231, 240, 241, 255, 266, 282, 323, 324, 328, 337, 367, 375, 522
Drăghici, V. 61, 62
Dubău, V. 345
Dumitrache Varlaam 31
Durnovo 68

E

Eliade-Rădulescu, I. 4, 6, 18, 19, 26-28, 34-36, 53, 61-64, 67, 134, 135
Eminescu, M. 27, 133, 438, 440, 443, 444, 446, 447, 449, 450-459, 462, 463, 466-469, 471

F

Filimon, N. 477
Florea-Rarițe, D. 472
Florescu, I. Th. 477
Frei, H. 508
Freud, S. 482
Frings, 504

G

Gáldi, L. 30—35
Gamillscheg, E. 85, 184, 201, 204, 210, 309, 317, 323, 332
Gaster, M. 6, 8, 11, 12, 38, 44, 55, 61, 73-78, 87, 89, 91, 97, 112, 113-118, 121, 122, 128, 132, 136, 137, 147, 151, 161, 162, 185, 212, 244, 289, 304, 334, 336, 341, 367, 370, 378, 379
Găzdaru, D. 126, 271, 305, 308, 310, 334
Gîlcescu, T. 202
Gentile, G. 23
Gherasim, V. 430
Ghibănescu 121, 122, 125, 213, 243, 244, 260
Gilliéron, G. 382, 499
Ginneken, J. van 467, 506
Giuglea, 344
Giurescu, C. C. 206, 358, 522
Glässer, Edgar 518
Golescu, I. 61
Gorovei, A. 524
Gorun, I. 508
Grammont, M. 431-433, 460, 466, 501
Graur, Al. 472, 520
Greceanu, R. 58
Gundolf, F. 23

H

Halici, M. 119
Haneș, P. V. 2, 14, 45, 46, 56, 71, 72, 128, 133, 383
Hașdeu, B. P. 1, 4, 17, 34, 38-40, 53, 57, 87, 95, 98, 99, 106-108, 115, 116, 135, 140, 146, 186, 211, 214, 243, 246, 339, 361, 364, 379
Haym, R. 23
Hegel 23
Herz, A. de 471
Herzog, E. 430
Hittmair, R. 536
Hjelmslev, L. 535
Hodoș, A. 463
Horvath 30
Humboldt, W. von 23

I

Iarnik, C. 463
Ibrăileanu, G. 3-6, 9, 11, 12, 15, 16, 26, 27, 30, 34-38, 54-64, 94, 96, 125, 128, 132-134, 136-142, 146, 151, 186, 211, 306, 349, 358, 361, 364, 378, 379
Ioan din Vinți 114
Ioanid, G. 528
Iordan, I. 2, 14, 28, 93, 127, 219, 220, 268, 425, 427, 430, 469, 471, 473, 474, 477, 481, 490, 492, 494, 507, 508, 510-519, 530 537-539
Iorga, N. 27, 29, 31, 32, 38, 53, 54, 56, 59, 82, 87, 105, 107, 108, 110, 112, 114, 118, 119, 120, 122, 128-131, 138, 188, 202, 210, 372, 516, 521, 522
Iorgovic, P. 34
Iovescu, I. 471
Ipsen, G. 23
Ispirescu, P. 463
Istrati, P. 471, 477
Istratie Logofătul, 244
Ivănescu, G. 115, 158, 174, 432, 433, 439
Ivireanu, A. 53

J

Jespesen, Otto 535-537

K

Karadžić, V. 384
Kirileanu, G. T. 524
Klages, L. 442
Kogălniceanu, M. 60, 63, 135, 307, 528
Kretschmer, E. 442, 443

L

Lacea, C. 44, 125, 185,

190, 210, 273, 282, 321, 324, 328, 331, 334, 342, 345
Lambrior, Al. 1, 17, 116, 147, 159, 162-164, 523-535
Laurian 528
Lawrence, D. A. 477
Lerch 510
Lorrain, J. 482
Lovinescu, E. 18
Lucius, J. 328
Lupaş, I. 112, 113, 122, 354

M

Macedonschi, Al. 477
Macrea, D. 84, 146, 161-163, 165, 168, 170, 172, 181-183, 186-189, 203, 209, 211, 215, 309, 331, 349, 357, 358, 462-465, 470
Maior, P. 62, 130, 131
Mardan 496
Meillet, A. 2, 12, 48, 68, 159, 279, 431, 502, 506, 509, 510
Meyer, G. 213
Meyer-Lübke, W. 193, 215, 281, 284, 308, 311
Migliorini, B. 508
Mihordea, V. 32
Miclescu, N. 32
Minulescu, I. 471
Missir, I. 477
Mladenov, 197, 258, 321, 322, 329
Moga, Ion 210, 349
Motogna, Victor 522
Morariu-Leca, 273, 282, 284, 290, 293, 297, 298
Mossé, F. 535, 536, 537
Moxa, 118
Mrejeru, Leon 523
Mustea, 372

N

Neacşu, 111, 208
Neculce, I. 307
Nedioglu, G. 45, 46
Negruzzi, C. 4, 6, 47, 53, 56, 62, 63, 67, 133-136, 140
Nistor, I. 84, 522
Nistrul, C. 477

O

Odobescu, A. 383, 528
Onciul, D. 209, 210
Orăşeanu, N. T. 471
Ovidiu 473

P

Pagliaro, A. 23
Pamfile, T. 205
Panaitescu, P. P. 253, 260, 322, 353, 365
Pann, A. 480
Papadat-Bengescu, H. 471, 477
Papahagi, T. 82, 84, 105, 182, 185, 203, 206, 249, 300, 328, 345
Paris, Gaston 528
Pascu, G. 5, 58, 71, 72, 82, 83, 87-89, 96-99, 112, 121, 123, 131, 147, 206, 219, 226-235, 275, 283, 316, 335, 364
Paşca, Şt. 472, 477, 490
Paul, H. 498
Pătruţ, I. 199
Peltz, I. 471, 477
Perpessicius 522
Petrescu, Camil 472
Petrescu, Cezar 472, 477, 492
Petrovici, E, 82, 85, 86, 93, 98, 104, 141, 173, 175, 176, 199-201, 263, 333, 335, 370, 383, 478
Philippide, A. 6, 8, 11 12, 18, 19, 38, 55, 78, 80, 93, 109, 114, 115, 128, 135-137, 146, 147, 156, 159, 162, 163, 169, 174-176, 185, 215, 217-220, 223, 236-242, 249, 252-256, 265, 267-269, 278, 280, 281, 284, 297, 302, 305, 308-311, 314, 324, 327, 333, 346, 347, 364, 365, 378, 379, 423-425, 428-430, 434-437, 439, 500, 502-504, 506, 507, 512-515
Piluzio, V. 227
Pokorny, J. 505
Pop, S. 82, 359
Popescu, Radu 118
Popovici, D. 67, 134
Popovici, Iosif 493
Porzig, 506, 516
Preda, L. 203, 204
Procopovici, Al. 5, 9, 11, 12, 38, 64-66, 71, 81, 82, 97, 138, 142, 146, 177, 186-189, 195, 211, 214, 304, 307, 312-314, 324-326, 349, 363, 365, 379, 381, 522
Protopopescu, D. 127
Pumnul, A. 63, 126
Puşcariu, S. 5, 9, 11, 12, 38, 64-66, 71, 82-85, 86-89, 93, 95, 98, 104, 138, 142, 146, 161, 167, 174-176, 181-183, 186-190, 209, 211-216, 218, 219, 225, 226, 228-235, 242, 242, 243, 255, 265-267, 273-284, 289, 290, 302, 303, 308, 310, 313, 314, 324, 325, 343, 344, 347, 349, 355, 363, 379, 381, 464, 478, 501
Puşcaşul, Popa Bucur 324
Puşchilă, D. 125, 126, 228, 232, 345

R

Rădulescu, N. 471, 477
Râşcanu, T. 472, 478
Rebreanu, L. 471, 477, 478, 522
Relgis, E. 474
Roques, Mario 119
Rosetti, A. 13, 28, 47-51, 71, 72, 81-83, 85, 87, 91, 97, 107, 108, 110, 117, 121, 122, 145-147, 159-167, 176, 179-181, 184-186, 190-193, 196, 197, 211, 215, 217, 219, 224-228, 230-232, 235, 241, 269, 285, 287, 295, 303, 304, 323-328, 330, 343, 344, 356-360, 367, 370, 519-523
Roşculeţ, T. 126
Russo, A. 135

S

Sadoveanu, I. M. 478
Sadoveanu, M. 463, 471, 476, 491
Sadoveanu, Profira 492
Sanssure, F. de 499, 500, 502, 504, 508, 511, 535
Scheludko, 358
Schleicher, A. 23, 501
Schmidt-Rohr, G. 23-499, 501
Scorpan, Gr. 217, 219-221, 223, 224, 226-233
Scriban, A. 205, 489, 490, 495, 514, 523
Scurtu, I. 83, 105
Sechehaye, A. 499, 508
Sevastos, M. 472
Simion Ştefan 23, 115, 124, 374, 380
Simionescu, E. 111
Skok, P. 215, 321
Slavici, I. 132, 446, 449
Sommerfelt, A. 433
Sperantia, Eug. 514
Stenzel, I. 23
Stere, C. 472
Stere, V. 496
Stoica, N. 131
Stoian, Gh. T. 471
Streinul, M. 478
Stroici Luca 212, 227
Sulică, N. 209, 315, 319

Ş

Şandru, D. 16, 40, 84, 172, 173, 522
Şăineanu, C. 493, 497
Şăineanu, L. 162, 185, 478, 523
Şiadbei, 111, 116, 160, 246, 523, 528
Şincai, G. 130
Şotropa, Virgil 522

T

Tagliavini, C. 120, 283, 296, 303
Teodoreanu, Al. O. 471
Teodoreanu, I. 478
Teodorescu-Braniştе, T. 471
Tiktin, H. 93, 127, 147, 205, 219-221, 223, 229-233, 236-245, 247-249, 254-257, 308-310, 336, 342, 492, 523
Toader Diacul 112
Tomescu, M. 204
Toneghin, M. 476
Tudoranu, D. 440, 442, 443
Tudose Damian, 345
Tudose Dubău, 121

Ţ

Ţichindeal, D. 131

U

Udrişte Năsturel, 58
Unbegaun, B. O. 472
Ungureanu, Gh. 524

V

Varlaam 44-53, 118, 121, 123-125, 127, 128, 358, 380, 430
Vasiliu, Al. 472, 478
Văcărescu, I. 34
Vico, G. 23, 474

Vlastaris, M. 161, 295, 357, 363
Vlădescu, I. 210
Vossler, K. 2, 23, 282, 499, 502, 505, 510, 511, 517

W

Waibel, K. 536
Wartburg, W. von, 498, 499, 500-202, 503-506
Weisgerber, 499, 501

X

Xenopol, A. D. 210, 349

J

Jaberg, K. 175, 201, 504
Jung, C. 442

Z

Zamfirescu, D. 478
Zamfirescu, D. M. 471, 478

CUVINTE.

ROMÎNEŞTI.

a 305, 314
abia 430
ab'e 430
acas 334
accesor 511
acea 305
aceala 304
(a)ceale 315
aceasta 303, 305
aceia 303, 304, 340
aceie 304
acel 303, 319
(a)cel 314
acela 99, 102, 303, 318, 319, 350
(a)cela 306, 315
(a)cel(a) 306, 315, 316, 319
(a)celalant 306
(a)cest 314
acest 303, 306, 319
acesta 303, 305, 306, 318, 319, 350
(a)cesta 315
(a)cest(a) 306, 313, 315, 316, 319
aci 129, 131
acicea 103
acmu 91, 99, 101, 103, 107, 111-113, 115, 119, 121, 129, 132, 171, 339, 340, 350
acmú 341
acnú 120, 340, 341
acnuma 340, 341
acum(u) 111
acoló 341
acólo 130, 341
acrú 340, 341
acruma 340, 341
acu 171, 340, 341
acú 101, 341
acúm 129, 341
acum 111-113, 115, 122, 129, 131, 132, 339, 340, 341
acuma 99, 129, 340
acúma 341
acumu 341
acâmu 113
adîncă 457
adorat 466
adun 284
adúne 425
aduni 284, 425
Adurmirei 130
Adurmirii 130
a(est) 304
aestui 305
afurisanie 129, 130
afurisenie 130
aghiasmă 418, 421
aghiazmă 422
agiunsă 123
agiunsu-ni-au 123
agiută 114
agiutoriul 131
ăgunge 133
ăgungi 133
ăgungă 133
ăgungîndu-să 133
ăgutat-au 129
ahaia 305
ahasta 304
ahăla 99, 102, 304, 305, 315, 318, 319
(a)hăla 315
(a)hăsta 315
ahăsta 304, 318, 319
aia 304, 315
(a)jasta 304, 305
aiasta 305, 306
aiastă 304
aiastea 304
aiesta 305
aiesti 304
ainte 135
airile 130

aist 314, 315
(a)ist 304
aista 102, 306
aist(a) 305, 307, 320
(a)ist(a) 313, 319
(a)istalalt 306
(a)istalant 306
ajungînd 131
ajunseră 131
ajunserăm 131
ajunge 133
ajungi(n)du 130
ajungîndu-se 133
ajutat 131
ajută 111
ajutători 129
ajutor 513
ajutorat 129
ajutoresc 513
ajutorez 513
ajutoriul 129, 130, 131,
ajutoru 130
al 308, 310-312, 314, 315, 337
ala 305
álbă 425
álbe 425
álbi 425
Alexandră 262
altîli 204
alu 312
*alu 309
am 309
amantă 496
amără 438
amâre 438
amorţită 456
amu 58, 171, 340
amú 101, 111, 340
amuia 340
angăralili 204
ani 130
aninâ 84, 359, 363
anu 130
arate 459
arăte 459
arăti 459
Ardelean 514
ardelenesc 514
arĕa 333
arĕà 173
arĕai 333
arĕam 333
arheologie 514
argintar 511
argintariu 511
arhierei 58
aria 332, 333
arinâ 89, 352, 362
arirâ 84
arînim 334
armăsăroaică 477, 489
armăsăroaice 478
arupunedzu 343
asbest 421
ascopi 106
aseminea 61
ast 306
astă 303, 314
astea 304
Astnă 322
aşte 121
aşă 121
aşa 108, 113, 115, 130, 132, 171, 251, 342
aşă 171, 342
aşadză 238, 239
aşè 111, 113, 114, 117, 130, 171
aşĕa 342
aşea 131
aşei 111
aşte 112, 113, 341
ašeza 460, 461
aştedză 239
aşţîdirte 244
aşâ 113, 251
aşâşi 251
atîrna 468
aterizează 417
aŭ 130
au 130
aud 272, 275, 278, 283, 284
audu 282
aŭdu 274
audzire 429
audzu 274
auz 275-277, 282
auzîre 429
auză 282
auzi 283, 284
auzî 272, 278, 282, 284
auzim 282
auzire 429
auziţi 282
avé 468
aveá 468
avĕám 437
avem 309, 461
avém 437
avocational 514
ăia 304
ăl 305-308, 310, 314, 318, 319, 320
ăla 102, 304, 318, 319,
ăl(a) 305, 315
ălalalt 306
ălu 312
*ăllu 311
ăra 173
ăst 306, 308, 311-315, 319, 320

ăsta 102, 304, 305, 318, 319
ăst(a) 315
ăstalalt 306
ăstea 304
*ăstu 318
ăştia 304
bajocura 131
bajocură 111
barbar 36
bazin 417, 421
băiat 430, 434
băiéţ 430, 434
băiéţi 434, 435
Băloşeştii 244
băsearecă 431
băserică 131
băşică 115, 237
băşîcă 237
bătrîn 452
bătrîneţe 269
becisnic 422
benre 165
berbecul 475
besearicii 131
bestia 479
bestie 473, 478
beşică 121, 237
beşicâ 237
beşîcî 237
beşt'e 478
beştie 478
beşt'eráie 478
bez- 420
bibilică 473
bibi(li)că 480
bibliotecă 35
biera 203
bine 120, 162, 179, 187, 188, 208,
binyele 120
bire 168
bisérică 431
Bîrgăie, Bîrgăŭă 522
Bîrgău 522
blaznă 421
blăstămare 431
blestemare 431
bócăne 513
boerească 104
borească 104, 105, 110
Boloşăşt 244
boŭ 200
boul 475
bradzi 270
braţ 437
bráţe 450
braţi 437
brázdă 421
brăcinar 300
Brăndueşe 262
brojbă 422
bucati 204
Bucium'kni 260, 261
Budz'k 270
bufă 480
bufniţă 473, 480
bufniţe 480
bufniţele 480
Ča 250
cad 284
cadu 282
cald 456
calul 308
calulu 312
canali 490
capra 475
caracter 35
cară 438
čară 251
care 438
Čare 250
cari 205
carne 120
carte 218
cártę 218
cartęa 218
cart'k 225
casă 430
case 429
casi 429, 430, 437
caşul 239
cašul 239
catapeteaşmă 418, 421
catapeteazmă 422
cauză 417
cazi 284, 450
caz(u) 284
căci 129
călcăi 366
călcîiu 366
Călin 456
cămaşa 253
cămaşă 115, 237, 238, 252, 424, 428
cămašă 237
cămaşe 115, 237, 253, 331
cămáşe 237, 238
cămęaşă 237, 239
cămęaše 237
cămeaşe 239, 253
cămˈkšă 121
cămˈkşe 253
cămęşă 237, 238
cămeşî 237
cămfi 212
cămiaşe 253
cărunt 358
căruţă 468
cătica 490
căţăluşă 485
căţea 473, 480, 483-488, 490, 495, 497

căţeaua 475, 482-484, 486-488
căţele 484, 488
căţelele 486
căţelelor 486
ce 461
cea 250, 304-306
čęaia 218
ce(a)ia 304
ceal 304
cealalant 513
cealaltă 513
Čeare 250
ceasta 303
cei 304
cei 272, 299
ceia 303
ceialaltă 513
ceielanti 513
ceielanti 513
ceilant 513
čęię 218
ceilant 306
ceilanţi 61
ce'ŭ 299
ceiu 296-299
ceind 297
cel 304-306, 315, 318
cela 303, 304, 315
celaalalt 304
celalalt 304
celelanti 513
cenzură 421
cer 272, 280, 284
Ceraşeni 253
cere 296
ceri 284, 297
ceri 272
ceriu 299
ceriu 296, 297
cest 303, 320
чECT 320
cesta 303
cestaalalt 304
cestalalt 304
chemęşă 253
chept 65
cherdzi 60
chesc 166
chezişu 166
chiatră 162, 179
chicior 59
chiciorăle 166
chimášă 252
chimitiru 205
chişc 166
chischinea 112
chizmă 162
cicĸa 107
cicisbeu 421
cifră 28, 35
cimiter 205
cimitir 205
cindr(i)cî 347
cindrecă 347
cindricî 347
cindrileacî 347
cindrecă 347
cindură că 346
čiñč 485
cismă 418, 421
civilizaţie 28
cizmă 422
cline 123, 483, 484
cĭne 108, 110, 115, 135, 324, 326, 331
clini 118,
cĸinilorĸ 125
cine 111, 118, 121, 131, 135, 425
cinele 475
cĸne 108
cĸnele 125
cîni 437
cîni 437
cĭ'ni 425
cĸnii 125
cintair 330
cintaşi 205
Cîrjă 262
cîtuş de puţin 515
cl'amă 363
cleamă-se 363
coadili 205
coardă 475
cocoş 430
cocon 430
cocoană 430
codru 512
comedie 35
comodie 35
competent 512
competenţă 512
competinţ(e) 512
conferinţă 512
consecvent 417
conservativ 417
consiliu 417
consistent 417
consistoriu 417
consonantă 417
continuu 514
contrar 511
conziliu 401, 417
conzistent 417, 421
conzistoriu 417, 421
copîrşaie 249
copîrşaŭă 249
copîrşeu 249
copîrşeie 249
copişăul 130
corabii 208
Cornel 511
cortegiŭ 512
cortegiu 512
corună-i-a 129, 131, 177

cosmotic 514
costium 28
coşer 511
coşeriu 511
cotarlă 473, 488
cotociloaie 475, 489
cotoşmană 473, 489
Cozma 26
cozoroc 417
cracă 333
crape 430
crăpi 430
creacă 333
creade 223
cred 272, 285
crede 223
credŭ 285
credz 285
credzu 282, 285
credzŭ 285
crescînd 516
crezi 272
cring 456
crînguri 450—452
crîsnic 422
crosnă 422
crosnar 422
Crăje 262
crou 131
Crăjanii 200
cucoană 430
cucon 430
cucoş 430
cultură 509
cum 434
čumi 131
cuñu 90
curînd 112, 115, 119, 132
curîndŭ 129
curfutniţă 475
curtie 120
curund 103, 111, 114, 121
curundu 105
curvă 490, 497
Cus'krz 270
cuţiŭ 489
cuţuvrea 475, 489
cuţuvrice 489
czin 296
dacă 115
dáltă 466
damă 472
dapă 205
daŭă 173
dăpăce 205
de- 420
dĕă 141, 441, 447, 448
deaca 115, 129
deacă 115
d'kcmu 113
deaderă 131
deaice 131
deacu 130
defel 515
dede 131
dee 447, 448, 459
dejgheţ 419, 422, 423
dejghioc 419, 422
dejug 419, 420
dejjug 419
déi 441, 447, 459
dela 461
doloc 515
Demecuşxscul 253
Deok'kţi 270
depe 336
d'er 475, 489
D'ériţă 475, 489
deregători 130
derept 99, 111
des- 418-420
desărcinez 419, 420
descarc 418, 420
deschei 419
descheiu 423
deschid 419
Desdemona 421
desfac 418, 420
desfătare 421
desfetită 475
desjug 419
despart 418, 420, 423
desp ru 282
despŭru 282
desşel 419
destăinuesc 418, 420
deszic 419
deš- 423
deşartă 111, 251
deşarte 251
deşărt 271
deşchei 419
deşcheiu 422, 423
deşchid 419, 422
deşel 419, 420
deşerte 111
deşniţă 489
deşniţă 473, 475, 489
deşşel 419
d'ku 225
Devi 131
dez- 418, 420
dež- 423
dezamăgesc 419, 420
dezblehuia 514
dezîc 420
dezbat 418, 420, 423
dezdoesc 418, 420
dezgheţ 419, 423
dezghioc 419
dezgolesc 418, 420
de'et 120
dezic 419, 420
dezjug 419

dezleg 418, 420
dezlipi 336
dezmoştenesc 418, 420
deznod 418, 420
dezrobesc 418, 420
dezveaşte 345
dezvelesc 418, 420
dezzic 419
di 62
dicsionar 28
dicţionăr 28
dila 205, 461
dimineţi 450
dipă 205, 336
dipăce 335, 336
dipă cum 204
dipăcum 335, 336
dipu 335
Dirasin 130
dirĕăptă 220
direaptă 119
direasără 131
dirept 103, 115, 121
direptate 103, 111, 119, 121
direptŭ 111
dişniţă 489, 497
dînsul 121
dipă 205, 206, 235, 236,
domia sa 110
domiă ta 338
domia voastră 110
domilor sale 112
d(o)mnelor voastre 110
d(o)mneei sale 110
domnelor voastre 110
d(o)mnetale 110
domnia mea 338
d(o)mnie tale 110
domniei lui 339
domniei sale 110
domniei tale 110, 112
domniele voastre 116
domnietale 116
domniata 116
domniilor lor 337
domniilor voastre 110
domniilorz voştre 110
domnii lui 112
domnii sale 110
domnilor voastre 110
domni(lo)r vostre 110
domn[i]lor vostre 100
domnitale 110
doo 131
*dopă 335
dospit 421
Drăguşane 260
dreaptă 119
drept 115, 122, 130, 467
drepta 130
drept aceia 129
dreptate 115, 119, 121
dreptă 119
dreptu 129, 130
drepţi 129, 131
dript 129
driept 130
drojdie 422
dsok 120
dujman 422
dulceaţă 450
duloaia 489
duloaica 490
duloaică 473, 489, 490
dumialui 130
dumiealui 130
dumielui 130
dumiialui 130
dumile voastre 110, 130
dumilor sale 110, 112, 130, 338
dumilor voastre 110, 122, 130
dumilui 122
dumisale 110, 112, 122, 129, 130, 131, 338
dumitale 110, 122, 129
dumnata 112
dumnealor 112, 122, 131
dumnealui 112, 122, 131
d(u)mnealui 131
dumneasa 129
dumneata 110, 112, 122 129
Dumnedzeu 99
d(u)mnelor 131
dumnelor 131
dumnelorŭ v(o)astre 110
dumnelui 116
dumn(e)tal(e) 110
Dumnezău 271
dumnezăiesc 271
Dumnezei 265
dumnezeiască 129
d(u)mnezeiască 131
Dumnezeu 99, 265
dumniata 129
dumniavoastră 130
dumnielui 116
dumnetale 110
dumului 122
după 118, 133, 136, 200, 206, 320, 335, 336
dupăce 335
dupăcum 335
dupăstă 336
dupîn 336
dupîngă 336
dupe 320, 335, 336
dupră 200, 336
duprin 118
dupu 335
durmind 334
durnia 205

durniam 205
duşman 422
dzáce 267
dzádă 267
dzăce 272
dz'kce 272
dz'kmă 270
dzice 112
dzici 121
dzile 103
dzise 103
dziua 122
dzi(ua) 115
dzua 112, 113, 115, 121, 137
dzuă 103, 173
dzuoa 129
dzuŭă 173
ea 314
eastă 304, 307
ei 313, 337, 338
el 307, 308, 314
ele 307, 313
elu 312
enkaljek 119
er'am 332
eram 332
erea 205
erĕa 332
erĕai 332
eream 332
erĕam 332
eria 205
est 304, 307, 314
este 307, 313, 321
eşti 313
faimă 135
făcătoru 300
făceau 468
făină 84
fămea 130
fănină 84
fărină 83, 84, 86
fărmăcare 431
Făuroan'k 366
femeĭă 106
femeĭe 430
femeili 204
fere 221
fermecare 431
fi 100, 178, 179, 216, 333
fiără 438
fiăre 438
fier 65, 187, 188, 204
fiere 204, 221
ficiori 61
ficlene 179
fierbe 178, 212
fii 293
fiindrci 347
fiindcă 347
fiiŭ 293
filozofie 417
fimeĭe 430
fimeili 205
firovim 212
firovimii 179
fitlanul 212
fiu 298
fiŭ 293
Fintineale 361
Fintireali 361
flacără 333
fleacără 333, 334
Forş'k 244
Focăş'k 244
fomee 106
fomĕă 106
fom'kĭa 106
frîmbie 173
frîmseaţe 115, 121
frîms'kţe 103
frămseţile 105
frumos 308
frumosu 312
frumseaţe 115
frumuseaţe 115
frumuseţe 121, 269
frums'kţe 103
funye 119
furnigă 202
furnizează 417
fusîndură că 347
futătură 475
futerniţă 475
futişcă 475
futniţă 475
ɸEM'kE 106
gaşperiţă 422
gazdonya 120
găinili 205
găinuşă 473, 490
Găojani 260
gîlcă 201
Geamără 361
Geamîru 361
Gemeneşti 361
gengyesk 120
genuchiu 126
genuchiŭ 331, 350
genuiche 323
genunche 179
genunchiu 83, 126
genune 359, 362
genúne 84
gerunchiu 83, 84, 86
gerune 359, 362
gerúne 84
gerúre 84
ghie 102
ghiet 160
ghietili 204
ghine 65, 162, 179
ghini 204, 205
ghirăi 161

glară 438
glare 438
ğice 103, 112, 121
gimnaz 511
gine 187
gini 204
gioc 133, 135
gios 133, 135
ğos 62, 133
ğosŭ 129
ğude 58
giudeaţe 121
ğudec 108
giudeca 125
giudecata 121, 131
ğudecată 60
giudecă 114
ğudeţ 99, 103, 121
giudeţŭ 129
ğumătate 129, 133
giupâne 112
giupâneasă 112
giupânul 112, 122
ğupânul 129
ğupîneasă 129
ğupăneasa 125
giupunilor 129
giur 99
giuraţi 114
ğurământ 129
giurământu 131
giuruit 123
glesnă 418, 421
gleznă 422
gloria 449
gogoaşe 253
gogoşe 253
Golăimboanie 365
goniţă 475, 490
grajdi 131
grajdiu 131
grăi 161
grăsime 429
grăsime 429
greşale 108
greşalele 111
greşelele 111, 129
grij'kşte 113
grochi 166
Grodz'k 270
gruny 120
gsur 120
guda 490
gudă 490
guşter 422
gutăiu 58
guzgan 421
(h)a 305
(h)aia 304
haită 473, 490, 492, 495, 497
haotic 514
haractir 35
hasnă 116, 421
(h)asta 304, 305
haştură 490
hăituşcă 473, 490, 492
hăituţă 473, 492
(h)ăl 305
hăla 200
(h)ăla 304
(h)ăl(a) 316
(h)ăst 305
hăsta 200
(h)ăsta 304
(h)ăst(a) 316
h'er 204
her 187
heru 214
hi 160, 161, 179, 214
hiastru 214
hier 65
h'iere 204
hiindcă 214
Hilip 214
hîncă 207
hindurăcă 347
hireşie 60
hireş 60
hitioan 172, 173
horba 204
horghea 204
hramu 130
ia 334, 447
Iapa 493
iapă 473, 492, 523
iar 336
iără 466
iarba 231
iasă 514
iasta 305
iastă 304, 307
iaste 129, 131
iăşk'ie 200
ibovnică 494
iĕarba 239
iesă 514
iee 448, 459
iee 447
iei 447, 459
ierea 205, 334
ieream 205
iernii 207
iesk'i 200
ieste 222
ieşche 202
ieşenesc 514
ieşean 514
ieşkie 202
ieşkii 200
ieşkiile 200
ieşt'e 200
ieşté 202
ii 161

iişoară 207
imaginâ 512
incontinuu 514
ine 161
iñel 172
influent 512
influenţă 511
influint(e) 512
influinţă 512
inkalik 120
inimă 83
io 115, 208
iobniţă 475
irea 204, 205
iream 204-206
irimă 83, 84, 86
ist 306, 314
ista 102, 305, 320
işam 204
işit 205
işit 205
iu 195
iuă 104
iubită 494
iuo 99, 103, 107
iuţeală 417
iz- 420
Izrael 421
izvor 421
îmmă 103
împartu 283
împarţu 283
împreună cu 515
în 452
înainte 135
încă 457
încetează 450
închedicăm 205
înconĝoară 58
înconĝurat 58, 61, 62
înconĝurînd 58
înculeţ 218
încu'eţ 218
îndrepta 115
îndirepta 103, 121
înfrîmşa 103
înfrumşa 103
înfrînş'kte 251
îngheţ 450, 452
îngreca 345
îngrecarea 345
îngrijam 513
îngrijăm 513
îngrijăşti 58
îngrižăşte 115
îngroşa 251
îngroşără-se 251
îndărăpt 131
îndoială 441
îndrăzneţ 421
îndreptează 121
îndulčască 251
îndulčaşte 251
înfăşur 513
înhaită 491
înhăitase 421
înhăitaseră 491
înhăitat 491
înhăitez 491
înnot 284
înnoţi 284
însămmnă 267
însu 115
întîñu 90
întunecoşi 450
întuneric 457
întžñu 363
înţeleage 371
înţeleaje 129
învîrtoşa 251
înveaşte 345
înveşti 103, 345
învoelili 204
învrătoşăria 251
învrătoşăt 251
jale 251, 256
jîg 343
jele 256
jeli 256
jelui 256
jer 371
Jeverd'knii 244
jăl'a 251
Jžj'a 244
J'kleş (koga) 253
Jžrd'knii 244
jiñere 371
Jioagiu 129
Jioagiŭ 371
Jižţi 253
joc 133, 135, 173, 371
jocuri 131
Joi 173
jos 129, 130, 131, 133, 135
josu 129, 130
judăcate 129
judec 108, 331, 350, 371,
judecata 130
judecată 60, 62, 99, 115, 121, 129, 239
judecări 131
judecările 91
judeţ 99
judeţul 130
judeţului 130
jug 419
jumătate 129
junelaşi 131
jupăneasa 129
jupănească 131
jupăniasa 130
jupăniasa 130
jupânul 129, 131
jupânului 131
jupîneasa 130
jupîneasă 130
jupînease 130
jupînu 130
jupînul 121, 130
jupînului 131
jur 99
jurat 129, 130
juratu 130
juratul 129
juraţi 113
juraţi 123
juraţilor 129
jurământŭ 129, 131
jurământului 129
jurământ(ului) 123
jurământ 113
jurisdicţiune 421
jurizdicţiune 421
kalie 120
kalje 120
kartye 120
kelie 465
kĕpt 64, 275, 465
kept 187, 215,
kiapt 215
kurund 120
ka'kmž 362
laborator 511
laboratoriu 511
lăse 430, 459, 461
lăud 284, 453
lauzi 284
lăcueşte 130
lăcueştili 204
lăudăş 435
lăudă 435
lăudăş 435
lĕágă 466
leage 222
ļĕáge 426
lége 426
lege 222
lęage 228
lĕge 228
Leméşani 260
lemn 107
lemnul 107
lepăd 284
lepezi 284
lese 459
lesi 439, 459, 461
lesne 417, 418, 421
Leucuşani 260, 261
Levcuşánii 260
leže 120
lezne 417, 418
l'kge 234, 245
l'kmne 110
Leturdii 130
Lila 493
Lili 493
Liza 493
limpedye 120
limburuş 201
lin 456
linguruş 201
liniştită 456
lingă 452
lip 243
locul 315
lor 337
lua 465
lucră 117
lucrĕază 220
lumina 457
luvat 131
mahală 322
Maieru 522
maimuţa 493
maimuţă 473
maimuţe 493
maimuţelor 493
maimuţică 493
maire 330
mai 334
mainte 99, 103, 105, 114, 121
mai nainte 111, 114, 129
mamă 430
mamă-sa 337
mamî 430
mare 328
marginâ 511, 512
Măgdăşanii 260
măine 123
măni 131
mănile 129
Mărjiníme 129, 371
mărunche 203
măsór 513
mărunt 358
mătase 269
măturli 204
mătuše 248
me 62
mé 430
mea 338
mĕa 430
mediŭ 512
mediu 512
melancolie 35
melanholie 35
mele 222
mene 103, 118
mente 103, 118
merg 231
merge 231
mergea 468
merĝi 231
merjé 173
mese 429
mesî 429
Mica
Micž
Miclăuşăni 243
Miculž

Miculu
mie 162
miere 222
mĭergu 196
milucáşte 130
mine 168, 173
minister 511
ministeriu 511
minte 120, 512
mintea 336
mireasmă 421
mîn 450
mî'ne 108, 115, 125, 324, 325
mî'ni 330, 331
mîini 114
mîinile 114
mîinile 114
mîinilor 114
mîne 118, 120
mînile 113, 130
mînuţă 447
mînza 493
mînzîţa 493
mînzi 475
mînziţă 475
mîrliţă 475, 493
mlădiet 447
mŏále 298
mŏară 298
moară 296
moare 272
mŏáre 298
moarte 457
Moghila 213
moghilă 212
mojilă 213
molu 299
mŏiŭ 298
molatic 456
mor 296, 298
mór 298
mo/' 298
mori 299, 272
morŭ 272, 296, 299
móriu 298
moru 297, 300
moşe 130
moşie 244
movilă 212, 213
Movili 213
munčască 251
muncitor 511
muncitoriu 511
Muntean 514
muntenesc 514
murîi 300
măine 108
măine 125
nainte 131
nat 132
năprăznic 418
născînd 516
nechiptănată 205
nedereapte 223
nederepte 223
nedireptate 119
nedireptului 119
Negre(a) 261
Negru 261
nemîncîndă 207
nemţăsc 131
Néposz 522
nghie 162
n'erg 195
nicidecum 515
niciodată 515
niciodinioară 119
ńima 202
nima 131
nimărui 358
nitrăpolit 162, 178
noapte 457
noaptéa 172
nu 334
nuansă 28
nuanţă 28
nucili 205
nu'aua 466
numa 341
nume 358
numere 358
nunsu 115
nusu 103, 115
oaia 475
oameni 62, 131, 430
oamini 430
oamiri 204
oao 336
obăcie 203
obăgie 205
obraz 450
ocean 35
ochii 336
odată 334
odă 453
o'chiu 331
o'chiŭ 201, 207, 328, 330, 331
oiŭ 309
okean 35
oltariul 130
omăt 447
ominește 120
ominyesc 120
Oničani 264
oprea 468
Oprişeşt 244
Or'khova 322
Or'kov 322
originâ 511, 512
origină 511
origine 511
orígine 512
oste 120
pai 272

palu 298
pa'ŭ 298
palid 467
pamente 345
pănă 425
par 272
pare 298
pari 272
pariu 298
pat 283
paţ 283
Pau 131
pauză 417
pă 130, 151
păcurar 130, 300
păind 297
pămînt 452
păne 131
păralili 204
părînd 297
păreche 431
părete 431
părinţi 512
părţîli 205
păstor 130
păşaşte 136
Pătru al Gărce 118
păzăşte 267
păzăşte 268
păzire 429
păzîre 429
pe 336
peaşte 226
pedeapsa 131
pele 130
péne 425
péni 425
pentru 120, 130
pereche 431
perete 431
perindu 297
peste 226
Petre(á) 261
Petru 261
pi 336
piară 301
piare 220
Piatra 186
piatră 162, 179
Piatrŭi 186
Piatra 186
picur 514
pieindu 297
pie 297
p'ei 299
piei 298
pieiu 301
p'eiŭ 299
pieiu 299
piept 65, 178, 187, 188, 213, 214
piepten 178, 214, 215
pieptene 213
pier 298
pier 301
pieri 296, 298
p'eriu 299
pieriu 296, 298
pietri 112
pietrile 112
pintru 131
pismă 421
pizmă 162
pîne 111, 113, 114, 118, 120, 131, 135
pînea 111
pî'ne 108, 110, 111, 115, 125, 135, 324, 325
pîine 113, 123, 126, 127
pîntr'acea 130
pîntru 129, 130
plăzmuesc 421
Pleşăşti 244
plîng 456
plîngă 456
plînge 456
plîns 456
pociu 334
poezie 417
Pojereşti 262
pojghiţă 422
Pompil 511
popă 330
popi 131
porc 330
porcul 475
poronca 131
posnă 421
potaie 489
postrugă 201
pot 272, 284
poţi 272, 284
povestye 119
praii 200, 202
praznic 418
Prăjăscul 243
Prăjescul 244
Prăjăscul 244
prăžesc 173
Precisti Adurmiri 130
prejudiţ 511
preoţi 58
presbiţ 421
prescure 421
princip 511
prinţip 28
prismă 421
prosteşte 421
prostituată 496
puelniţă 475
puerniţă 494
pui 272
puică 473, 494
puiculiţă 473, 493
puicuţa 494
puicuţă 473, 494

puielniță 494
puiță 475, 494, 495, 497
puiniță 494
puiu 282
pui(ŭ) 283
pun 272, 280
puni 290
punind 296
punoiu 359
pupără 473
pupăze 495
pupăzele 495
puri 290
puroiu 359
puroiu 359
pustine 111
pustinyesc 120
pustinyetate 120
pușcă 422
putara 227
putearea 227
putredi 103, 109, 345
puță 125
puțin 429
puțin 429
puzderie 421
pᾶinᾶ 125
pᾶini 125
Racoițeni 206
Radeșa[n] 260
Radeșani 260
rampure 343
rampuri 343
rapăn 343, 344
rapin 342
*rápone 344
rapor 343—345
rapunră 344
rapur 343, 344
rapură 342—345
rapure 345
rápure 343
rapuri 343
rapurle 343
rasna 421
rațiune 28
razî 437
raze 450
ррѫчнлѣии 270, 350
răspund 277, 283
Rădășeni 260
rămăsăsă 61
rămîine 124
rămîn 293
rămînind 296
răpitor 62
răschira 161
răşchira 214
răsfirară 160
răshira 214
răshirară 160
răşchitor'ŭ 300
răz- 420
războiu 421
răzleț 421
reacsie 28
reacție 28
relili 205
regular 28
regulat 28
regulată 475
reguler 28
reieși 514
repegiune 125
retorică 35
reu 103
rezon 28
rip 343
ripitor 62
ritorică 35
riu 103, 133
rîp 203, 343, 345
rîpur 343
rîu 133
rîpuri 343
rîpure 343
rîu 133
rosmarin 421
roș 450
roși 328
Rugira 360
Rugiră 360
ruptă 475
Rusaliile 205
ruşfet 422
ruşine 449
sa 337, 338
sa'cetă 267
sai 298
saî 272, 299
saiu 120, 296, 298, 299
saiŭ 298, 299
saiŭ 298
sale 337
saliu 298
sar 272, 296, 298
sară 271
sără 267
sare 298
sari 272
sariu 298
sáte 267
saŭ 200
să 103, 104, 334
săcarî 429
săcere 272
să'cetă 267
Săcuieni 206
săi 337
săminţă 267
sămțu 277
săptămî'nă 267
sărac 258, 333
sărácii 267
sărîc 300
sărcinez 419
sări 296
sărin 84
săte 272
seară 271
secară 429
Secarz 270
secere 272
secirat 204
sem 103
semînțe 107
seminar 511
seminariu 511
senin 84, 359, 362, 450
senz 417
serin 359
serin 84
servič 511
serviču 511
seti 103
sfᾶte 272
sfier 204
sfiere 204
sf(i)nți 130
sfînt 340
sfrășască 251
sfrășaște 250
sfulgera 206
sfulgeră 205
sfuldzirare 206
siluită 475
sim 121
simbătă 269
simptu 283
simt 55, 111, 272, 454
simte 454, 455
simtz 113
simtem 111
simtu 103, 121
simți 272, 457
simțire 454, 455
simțirea 455
simțiri 454
sin 450
singe 269
singur 450—452
singurătate 453, 469
singurătății 452
sintaxa 510
sintu 129
siiac 258
sirĕăc 258
sireac 333
siăr 301
simt 453, 454
simte 454
simtu 103
simțim 457
singur 62, 450-452, 469
singuri 450
sînt 121, 340, 451, 452
sîntem 121
sk'er 203
sk'erbe 203
sk'ere 203
*sk'imbu 423
sk'inu 423
skip 107
skuk 107
slătar 418
slin 343
slugă 418, 421
slujască 113, 239
slujaște 136
slujáște 242, 372
slujăm 131
slujă'ște 242
slujăști 58, 372, 429
slujește 130, 372
služască 108
služašte 115, 119
služᾶšte 121
smău 422
smeuri 422
smintitele 449
snop 330
soarta 342
soart'a 342

soartĭa 342
sokotiesk 120
sombru 512
somnoroasă 450
sosietate 28
sor 120
spatili 205
spălătură 490
sperioase 450
spintecătură 490
spinu 423
spon 296
spră 131
spuîni 284
spuiu 120, 247
spun 280, 284, 292, 293
spuni 284
spunindu 296
spunre 294
spunremu 294
spunreți 294
spunru 294
spur 294
spuri 290
spuză 417
sști 130
staila 207
stă 449
stăilar 207
ste 62
stea 447
stĕă 439
stee 447, 459
stei 447, 459
Stejerei 262
sting 456
stingă 456
stinge 455—458
stingerea 456
stins 450
stînsă 456
stopăsc 106
stopčăsc 106
straichină 323, 324
străfig 201
străfin 201
strămoșe 130
strămt 453
strîmte 454
strimte 454
strimtul 315
stŭacă 199
studie 28
studiu 28
stupt'esc 106
Sturdz'k 270
stuť 106
suartĭa 342
sudek 120
sum 132
sumbru 512
sunet 439, 452
sunt 62
supunindu 296
surahe 161
sus 448
susțin 450
șa 250
șádă 240
șadă 239
Šade 108-110, 239, 241, 247, 248, 250
șáde 238, 242, 430
șade 136, 241, 246-248, 250, 251, 260
šadză 108, 238, 239, 248, 251
șadză 239, 246, 247, 251, 259
Șandra 261
Șandrь 261
Șandrea 261
Șandri 261
Șandrica 262
Șandricu 262
Șandrișora 262
Șandrișorova 262
Șandro 261
Șandru 261, 262
šapk'ă 109
șapte 129, 136
Šapte 109, 115, 119
šapt'e 109
șaptea 129
šapts'ă 109
șarlă 489
šarpe 115
Șarpe 259, 260, 262
Ša(r)pe 260
șasă 129, 130, 250
šasă 109, 250
șase 129, 136
Ša'se 119, 133, 250
šase 133
šasă 133
šază 247
șază 247
șáză 240
șăd 58
șă'de 242
šăde 245
šǫde 245
șădea 271
șădi 430
Șăndrești 243
Șărbănești 253
șărpe 260, 262
Šărpe 260
șărpi 260, 262
șăs 241
șăsŭ 239
șăz 241
șchiopesc 346
șchiopi 345, 346
școpi 345

șea 250
šĕáde 109
šĕade 239, 241
šĕadză 239
șĕarpe 262
șed 272, 285
šéde 245
ședea 278
ședu 274
ședzu 274, 283
Șendra (gen.) 261
Șendrea 261
Șendrica 262
Șe(n)drica 262
Șendrico 262
šepk'e 250
șepte 129, 130
Šepť'e 250
șeptele 130
šepts'e 250
Šér 204
șer 65
Șărban 253
Șьrban 253
Šere 204
șĕarpe 262
șerpe 260
Šerpe 260
Šes 241
șesu 239
șeșă 132
șeșe 132
șez 241, 265
șezi 241, 265
Šьde 108, 110, 115, 139 246, 252
șьde 249, 259
Šьdză 239
șьdză 246
șьpte 372
șьrpe 262
Șьrpă 260
Šьsele 108
Šăde 108
Șăndrь 261
șăpte 125
șăse 125
și 104, 244, 336, 461
șîdé 218
șîdém 218
și 103, 111, 113, 121, 124, 173
șť'i 130
știe 111, 112, 121
șť'opăsc 345
șť'opčăsc 345
știoplăsc 106, 345
șť'opť'ăsc 106, 345
șť'opť'esc 345
ștŭopăsc 106
șť'ŭopť'ăscu 345
ștŭopť'éscu 106
ere 460
tată-său 337, 338
tăiá 434
tăiám 430, 434
tăiát 430, 434
tăiat 426, 434
tăiat 465
tăiát 466
taláte 426, 434
tăiáți 434
tăié 218
tăiéi 434
tăiém 218, 430, 434
tăiét 218, 426, 430, 434, 436
tăiet 426, 467
tăiéte 426, 434, 436
tăiéți 218
tăiéți 426, 434
tăt 171, 347
tătîne-său 124
tău 133
tîrfă 495
tărnaț 172
te 334
Telch 183
Telcz 183
Teltsch 183
teltuit 130
tendință 512
t'eptir 215
teu 133
tînăr 129
tind 283
toate 130
toați 205
tot 171, 347
tragedie 35
tragodie 35
traje 173
trasă 475
trăizăci 130
trăsnește 418, 421
trăușă 200
treace 222
trecuși 205
tremurînd 515
trezie 417
trimit 283, 284
trimit(u) 284
trimiți 284
trŏágnă 201
tróană 201
trŏáne 201
tróină 201
troną 201
tuse 269
tuslama 421
țapăn 467
țapul 475
țară 121, 267
țáse 267
țărăi 114, 119, 121

ţărălor 119
ţări(ei) 103
ţării 119, 121
ţări(i) 103
ţării 102
ţările 112, 121
ţări(le) 103
ţări 131, 132
ţării 131
ţările 130
ţă'să 267
ţ'ără 267
ţerile 129, 130
ţerină 103
ţerîră 103
ţermure 269
ţes 265
ţeşi 265
ţietorului 300
ţifră 28, 35, 473
ţii 272
ţin 272, 295
ţiiŭ 293
ţinea 295
ţiéiu 295
ţinînd 296
ţinitoriulŭ 111
ţir 294
ţiri 294
ţiru 294
ţiu 272, 295
ţiŭ 293
ţivilizaţie 28
ţĭĭŭ 293
ţĭŭ 293
ţofră 473
ţolină 493
ţărĕi 119
ŭară 200
Uclăţ'ĭ 365
uidi 118
uită-te 431
ul'ta 363
unde 115
undi 204
Ungiul 364
Ungiul cu freszeni 365
unic 452
unili 204
Unk'ătz 365
Ureacle 364
Ureaclea 364
Urec(l)e 365
ureîche 207
urescu 103
Urita 270
Uriti 270
Urîkie 365
ursoaică 473, 496
va 129, 336
vaca 475, 496
vacă (cu lapte) 473, 496
varvar 36
Vascan Movilă 213
Vascana Movili 213
văd 384
vădz 120
vădzîndu 269
vădzu 283
vecinului 308, 312
ved 283
vede 231
vedea 278
vedeîk 225
vedem 430
vejnic 422
vend 283
venim 430
venindu 296
veŭu 363
verd'e 172
vesnic 422
vezi 231, 284
vghiera 203
vidém 430
vie 162
*vieŭu 196
vier 489
viezune 85
viglă 497
vijniţă 473
vii 272
vilu 282
viiŭ 293
vin 65, 272
viñe 172
vine 206
vinim 430
vinînd 296
viperă 497
virlă 473
viru 282
vişniţă 489, 497
vitejască 239
viteji 450
viteżască 238
viteză 417
viţăl 426
viŭ 293
viu 213, 272
vivliotică 35
vînt 448
vîrtej 450
vîslesc 421
vocabular 28
vocabuler 28
voiu 309
voiu 468
vrăjimaşii 116, 248
vrăżmaşii 248
vr'ăă 248
vréŭ 441
zace 267
zădă 267
žale 108, 115
zămă 267

BIBLIOTECA UNIVERSITARĂ 1881